

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (19^{0ς} - 20^{0ς} ΑΙΩΝΑΣ)
[110168]

Διδάσκουσα: Λ. Λούβη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πετρόπουλος, Ι.-Α. - Κουμαριανού Αικατερίνη, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος, 1833-1843*, Παπαζήσης, Αθήνα 1982, σ. 58-71.

Hering, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, σ. 277-360.

Λούβη, Λ., «Το ελληνικό κράτος 1833-1871. Το πολιτικό πλαίσιο των πρώτων βηματισμών», στο Παναγιωτόπουλος, Βασ. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 4, σ. 9-26.

Μαρωνίτη, Ν., «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», στο Παναγιωτόπουλος, Βασ. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 5, σ. 9-36.

Δαφνής, Γρ., «Η περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ΄, σ. 230-253.

Δαφνής, Γρ., «Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 ως το 1881», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ΄, σ. 289-298

Τσουκαλάς, Κ., – Βεργόπουλος, Κ., «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ΄, σ. 14-39

Μαυρογορδάτος, Γ., «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο Παναγιωτόπουλος, Βασ. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 6, 9-30

Νικολακόπουλος Ηλ., «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: από το θρίαμβο στην ήττα», στο Παναγιωτόπουλος, Βασ. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 6, 31-40

Πετρόπουλος, Ι.-Α. - Κουμαριανού Αικατερίνη, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οθωνική περίοδος, 1833-1843*, Παπαζήσης, Αθήνα 1982, σ. 58-71

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ— ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Τά πολιτικά κόμματα στήν Ἑλλάδα στήν ἀρχική φάση τους διέγραψαν τριακονταετή περίπου πορεία. Πρωτοεμφανίσθηκαν, κάπως δειλά, μέσα στόν Ἀγώνα, ἐνώ τήν ὀριστική μορφή τους ἀπόκτησαν στά χρόνια τοῦ Κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια, ὅταν εἶχαν δημιουργηθεῖ στόν τόπο οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις σταθερῆς διακυβερνήσεως. Στή διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνος διατηρήθηκαν ἐπιβιώνοντας ἀπλῶς, γιά νά χάσουν τήν ἀρχική φυσιογνωμία καί τήν ταυτότητά τους στήν ἐποχή λίγο ὕστερα ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο (1854 - 1856).

Οἱ πυκνές ἀναφορές τῶν σύγχρονων ἑλληνικῶν καί ξένων ἀρχειακῶν πηγῶν σέ κόμματα καί φατρίες ἀποδεικνύουν πῶς οἱ σχηματισμοί αὐτοί συνιστοῦσαν καθιερωμένο χαρακτηριστικό τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Ἐντούτοις, οἱ ἴδιες πηγές δέν εἶναι ποτέ ἀκριβεῖς ὡς πρὸς τόν καθορισμό τῶν πολιτικῶν θέσεων αὐτῶν τῶν κομμάτων, ὅπως ἐξάλλου δέν εἶναι πάντα ἀκριβεῖς ὡς πρὸς τήν ἐπωνυμία τοῦ καθενός ἀπό αὐτά.

Πόσα ἦταν λοιπόν τά ἑλληνικά πολιτικά κόμματα; Ποιά ἡ ἐπωνυμία τοῦ καθενός; Ἀνάλογα μέ τό περιεχόμενο καί τό ἐνδιαφέρον τους οἱ σύγχρονοι εἶχαν τήν τάση νά διακρίνουν τρεῖς διαφορετικῆς ὑφῆς πολιτικούς σχηματισμούς. Ἄλλοτε ἀναφέρονται σέ ἕναν, σχεδόν ἀπεριόριστο, ἀριθμό ἀπό προσωπικές κλίκες, ἡ καθεμιά ἀπό τίς ὁποῖες ἐκπροσωποῦσε καί συνάμα ἀπέβλεπε στήν προσωπική προβολή ἑνός συγκε-

κρυμμένου ήγέτη. "Άλλοτε ή πολιτική ζωή καθοριζόταν από τή διαπάλη τών τριών κομμάτων, του «άγγλικού», του «γαλλικού», του «ρώσικου», πού είχαν αποκτήσει όπαδούς και έπιρροή στις έλληνικές ύποθέσεις, εξαιτίας του ρόλου τών τριών αντίστοιχων Δυνάμεων στον Άγώνα. Τέλος, συχνά θεωρήθηκε πώς μόνο δύο κόμματα λειτουργούσαν στο πολιτικό προσκήνιο, τό κόμμα τών «συνταγματικῶν» και τό κόμμα τών «καποδιστριακῶν» ή «κυβερνητικῶν».

Σ' αυτό τό ήδη περίπλοκο σχήμα έρχονται νά προστεθοῦν απόψεις διατυπωμένες από άλλες πηγές πού έπισκοποῦσαν τήν πολιτική πραγματικότητα μέσα από τό πλέγμα τριών βασικῶν κοινωνικῶν ομάδων, μέ κύριο διακριτικό χαρακτηριστικό τό διαφορετικό τρόπο ζωής τής καθεμιᾶς. Ἡ πρώτη διάκριση, κοινωνικο-οικονομικοῦ χαρακτήρα, ξεχώριζε στρατιωτικούς άρχηγούς και προεστούς. Ἡ δεύτερη, γεωγραφικῆς ύφης, αναφερόταν στους γεωγραφικούς διαχωρισμούς πού είχαν επικρατήσει στήν έμπόλεμη Ἑλλάδα: Πελοπόννησος, Ρούμελη, τά Νησιά· ή τρίτη βασιζόταν στή διαφορά τής πολιτισμικῆς στάθμης ανάμεσα σέ όσους είχαν προτιμήσει νά συνταχθοῦν μέ τή φιλελεύθερη Δύση και σέ εκείνους πού είχαν παραμείνει πιστοί στήν αυταρχική, βυζαντινή παράδοση. Ἡ συγκεχυμένη αυτή αντίληψη για τά κόμματα παρεμποδίζει τή συστηματική ανάλυση τής δομῆς τους και τή συνθετική περιγραφή τής πολιτικῆς τους. Θετικότερο συνεπῶς αποβαίνει για τή μεθοδική μελέτη τους ή βαθύτερη διερεύνηση τών σχηματισμῶν τών γνωστῶν ὡς «άγγλικό», «γαλλικό», «ρωσικό» κόμμα, για λόγους συγκεκριμένους. Πρῶτα γιατί ὁ διαχωρισμός αυτός επικράτησε σέ ὅλη τήν περίοδο 1830 - 1840· έπειτα γιατί ὁ ιδιάζων ρόλος τής Ἑγγλίας, Ρωσίας, Γαλλίας στις έλληνικές ύποθέσεις, ή ενεργός άσκηση τής «προστασίας» από τις διπλωματικές τους αντιπροσωπεΐες στήν πρωτεύουσα εξασφάλιζε έπιρροή στους σχηματισμούς αυτούς και προβάδισμα άπέναντι στις άλλες πολιτικές ομάδες· τέλος, γιατί πολλές από τις τελευταίες είχαν τήν τάση νά συγχωνεύονται μέσα σ' αυτά τά τρία πολιτικά σχήματα.

Σέ ὅ,τι αφορά τήν έπωνυμία του καθενός αξίζει νά ση-

μειωθεί πώς οι έφημερίδες τής έποχής αναφέρονται στα κόμματα, ως: «τό λεγόμενον άγγλικόν», «τό λεγόμενον γαλλικόν», «τό λεγόμενον ρωσσικόν», για να υπογραμμίσουν κάπως έμμεσα τις συμπάθειες τις όποιες τό καθένα έτρεφε προς τούς ξένους. Οι όροι αυτοί αποτελούσαν συνάμα συνθήματα πολεμικής, χρησιμοποιούμενα για να τονισθεί ή απομάκρυνση από τά έθνικά συμφέροντα μέ αντίδωρο τήν ξένη «προστασία». Έντούτοις, ακόμα και σε περιπτώσεις όξείας πολιτικής διαμάχης, ό τύπος προσπαθοῦσε να αποφεύγει τή χρησιμοποίηση του όρου «άγγλικό» ή «γαλλικό» ή «ρωσσικό», προτιμώντας τό λιγότερο όξύ «τό λεγόμενον γαλλικόν» κλπ.

Στή δεκαετία 1830 - 1840 ό τύπος άσχολήθηκε εύρύτατα μέ τό θέμα, δημοσιεύοντας άρθρα και σχόλια σχετικά μέ τήν ύπαρξη συγκροτημένων κομμάτων στην Έλλάδα. Σε όλες αυτές τις δημοσιεύσεις δέν άμφισβητήθηκε σχεδόν ποτέ ή παρουσία ομάδων πού επιδίωκαν να αποκτήσουν δύναμη πολιτική και δημόσια εύνοια. Τό πρόβλημα έντοπιζόταν μάλλον στό άν αυτές οι ομάδες μπορούσαν έπάξια να διεκδικήσουν τήν έπωνυμία του «κόμματος», δηλαδή κατά πόσον οι ίδιες άνταποκρίνονταν στό έκσυγχρονισμένο περιεχόμενο του όρου.

Στις άπαρχές του 1838 ή φιλελεύθερη «'Αθηνα», του Έμμ. Άντωνιάδη άφιέρωσε ένα κύριο άρθρο στό πρόβλημα των κομμάτων:

«Αί συστηματικάί φατρίαί ή κόμματα ύπάρχουν και στηρίζονται διά των πολιτικων αρχων, και αυται μονον ήμπορουν να ονομασθουν φατρίαί· ό δε διαγωνισμός των πολιτικων θέσεων, ουτε φατρία είναι ουτε κόμμα. Μόνος λοιπόν ό διαγωνισμός ουτος ύπαρχει σήμεραν μεταξύ των Έλλήνων και θέλει ύπαρχει αιωνίως, ως εκ τής φύσεως των πραγμάτων αυτων· άλλ' όστις ονομάζει τον διαγωνισμόν τουτον κόμμα, άς μäs συγχωρήση να τον είπωμεν ότι δέν γνωρίζει ουτε τό πραγματικόν σημαινόμενον των λέξεων καμμιäs γλώσσης...».

Η ίδια έφημερίδα, σε άλλη περίπτωση, τον Ιούλιο του 1837, προσδιόριζε τά κόμματα ως «...ένώσεις ανθρώπων, οίτινες έχουν ίδια συμφέροντα, ιδίας δοξασίας, τά όποια αντί-

κείνται εις τά συμφέροντα καί εις τās δοξασίας άλλων παρομοίων ενώσεων».

Ἡ γνώμη τοῦ Κωνσταντίνου Ζωγράφου, ἔμπειρου πολιτικοῦ μέ μακρά καί βαθιά γνώση τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ τόπου, δέν ἀπεῖχε πολὺ ἀπό τῆς ἀπόψεως τῆς διατυπωμένης ἀπό τὴν «Ἀθηνᾶ». Ὁ Κ. Ζωγράφος ὑποστήριζε πὼς ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικά κόμματα βασιζόταν περισσότερο σέ διαφορές ὀφειλόμενες σέ συμφέροντα καί σέ προσωπικές σχέσεις παρά σέ φρονήματα καί πολιτικές ἀρχές. Ἀνάλογη στάθηκε ἡ ἀποψη τοῦ Γάλλου διπλωμάτη Θ. Πισκατόρου, γνώστη τῶν ἑλληνικῶν προβλημάτων, ὅταν δήλωνε ὅτι δέν μπορούσε νά δεχθεῖ τὴν ὕπαρξη «πραγματικῶν» κομμάτων, ἐφόσον δέν ἔβλεπε νά ὑπάρχουν διαφορές οὐσιαστικές σέ προβλήματα ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴ χώρα.

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀπόψεων αὐτῶν εἶναι ὅτι θεωροῦν τὰ ἀποκαλούμενα κόμματα ὡς ενώσεις βασιζόμενες ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὴν προσωπικότητα ἐνὸς ἡγέτη μέ δύναμη καί ἐπιρροή καί ἀπὸ τὸ ἄλλο στίς προσωπικές σχέσεις τῶν μελῶν τους. Θεωροῦν ἐπίσης ὅτι τὰ «πραγματικά» κόμματα γιὰ νά ὑπάρξουν καί νά λειτουργήσουν ἀποτελεσματικά πρέπει νά διαθέτουν τρία βασικά χαρακτηριστικά: κατὰ κύριο λόγο νά ἐκπροσωποῦν ἰδέες, δεύτερο νά ἔχουν δομὴ καί ὀργάνωση καί τρίτο ὀπαδούς τοὺς ὁποίους νά μπορούν νά κατευθύνουν. Ταυτόχρονα ἐπιδιώκουν νά δείξουν ὅτι ὅλες αὐτές οἱ προϋποθέσεις, οἱ ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ὕπαρξη καί λειτουργία τῶν κομμάτων, ἦταν ἀνύπαρκτες στίς ἑλληνικές πολιτικές ενώσεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τους χρησιμοποιεῖται ἡ ἐπωνυμία «κόμματα».

Ὅσοι ὑποστήριζαν πὼς τὰ ἑλληνικά κόμματα δέν εἶχαν ἰδεολογικὸ περιεχόμενο μπορούσαν νά ἐπικαλεσθοῦν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δέν ὑπῆρχαν σημαντικές διαφορές στίς ἀπόψεις τῆς ὁποῖας τὸ καθένα ἐξέφραζε ἢ ὅτι οἱ συχνές μετακινήσεις καί ἀποσκιρτήσεις ἀπὸ τὸ ἓνα κόμμα σὲ ἄλλο ἔδειχναν πὼς οἱ ἀνάγκες τῆς στιγμῆς παρά οἱ πραγματικές πεποιθήσεις καί ἡ πίστη πρὸς τὴ γραμμὴ τοῦ κόμματος ἐπαιζαν ρόλο στὴν ἐνταξή τους. Οἱ ἀρνητικές αὐτές θέσεις μπορούσαν νά ἀντικρούονται,

χωρίς και να εξουδετερώνονται έντελως, από τό γεγονός ότι τά κόμματα, σ' όλη τή διάρκειά τους έστω και έλάχιστα διαφοροποιημένα τό ένα από τό άλλο, διατήρησαν επίμονα στους αρχικούς τους προσδιορισμούς: συνταγματικοί - κυβερνητικοί, φιλελεύθεροι - συντηρητικοί, δυτικοί - παραδοσιακοί.

Στό έρώτημα κατά πόσον τά κόμματα ήταν οργανωμένα μέ τρόπο, ώστε να συνενώνουν όπαδούς από διάφορες περιοχές τής χώρας, χωρίς και να γνωρίζονται μεταξύ τους, αντιπαρά τίθεται ένα άλλο, καιριο: αν πράγματι έλειπε ή οργανώση ή αν θεωρήθηκε πως δέν υπήρχε, επειδή οι έλληνικές κομματικές δομές δέν ανταποκρίνονταν στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά πρότυπα. Όσο για τό αν τά κόμματα είχαν πιστούς όπαδούς και λαϊκή υποστήριξη, οι αντίθετες απόψεις πού εκφράσθηκαν κατά καιρούς από ποικίλες πλευρές δείχνουν ότι τό πρόβλημα υπήρχε και ότι ήταν συνδεδεμένο μέ τή λειτουργία τών κομμάτων μέσα στην έλληνική κοινωνία.

Οι περισσότερες ιστορικές πηγές θεωρούν τά κόμματα ως επίπλαστα δημιουργήματα χωρίς οργανική σχέση μέ τήν έλληνική κοινωνική και πολιτική ζωή, στή σύσταση τών όποιων συνέβαλαν κατά κύριο λόγο οι ξένοι και οι δυτικομαθημένοι Έλληνες.

Έξαιτίας τής ανυποληψίας τών κομμάτων, ιδίως όσων θεωρήθηκαν εξαρτημένα από ξένους παράγοντες, κανένας σύγχρονος δέν ήταν πρόθυμος να αποδεχθεί τήν ευθύνη για τήν ύπαρξή τους ή να τά αναγνωρίσει ως γέννημα τής έθνικης παραδόσεως. Γενική σχεδόν ήταν ή παραδοχή ότι τά κόμματα συνιστοῦσαν συμπράξεις τών όποιων οι σχέσεις βασιζονταν στό σύστημα τής «προστασίας»· ότι περιορίζονταν σχεδόν καθολοκληρίαν στην πρωτεύουσα· ότι είχαν άμεση έξάρτηση από τις ξένες αποστολές - ιδίως τά άτομα πού τά εκπροσωπούσαν και τά όποια μέ αντιπαροχή έξυπηρετήσεων στό επίπεδο τής πληροφορήσεως και μέ τήν υποστήριξη τής μιās ή τής άλλης ξένης δυνάμεως επιδίωκαν και έξασφάλιζαν τήν ευνοια τών ξένων. Δηλαδή, μιά μορφή σχέσεων πού δέν ήταν έντελως ξένη για τους Έλληνες και τή σωματειακή παράδοση τής όθωμανικής αυτοκρατορίας.

Γιά νά μελετηθοῦν συνεπῶς τά ἑλληνικά πολιτικά κόμματα καί ἡ λειτουργία τους εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση ἡ μελέτη τοῦ συστήματος τῶν σχέσεων πού εἶχαν ἐπικρατήσει ὡς τήν ἐποχή αὐτή μεταξύ τῶν διαφόρων παραγόντων πού καθόριζαν τήν ὀργάνωση καί τή λειτουργία τους.

Τό σύστημα τῆς «προστασίας»

Ἐκ τῆς στιγμῆς πού οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀποδεχθεῖ τό σύστημα ὡς πραγματικότητα ἀναμφισβήτητη, οἱ ἑλληνικές πηγές δέν εἶχαν λόγο νά ἀναφέρονται σ' αὐτό παρέχοντας ἐξηγήσεις γιά τή λειτουργία του. Παρόλα αὐτά ὀρισμένες μνεῖες σέ πολιτικές ἀλληλογραφίες μαρτυροῦν τήν ὑπαρξή του. Ἐκ τῶν ξένων, τό εἶχαν συνειδητοποιήσει μόνο ὅσοι εἶχαν ζήσει στήν Ἑλλάδα γιά ἓνα μεγάλο διάστημα καί εἶχαν γνωρίσει ἀπό κοντά τήν ἑλληνική πραγματικότητα. Δύο ἀπό αὐτούς, μέ μακρά πείρα στά ἑλληνικά πράγματα, ὁ Βαυαρός λόγιος Φρειδερίκος Thiersch καί ὁ Θ. Πισκατόρου, εἶναι κατηγορηματικοί στά κείμενά τους γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο λειτουργοῦσαν τά ἑλληνικά κόμματα ἐφαρμόζοντας τό σύστημα τῆς «προστασίας». Ὁ Γεώργιος Φίνλαιν στήν «Ἱστορία» του, χωρίς νά τό περιγράφει πουθενά λεπτομερῶς, τό ἀναγνωρίζει ὅταν ἀναφέρεται «στούς προσωπικούς ὀπαδούς καί στά τμήματα ὀπλισμένων ἀνδρῶν» τῶν προεστῶν.

Κοινωνική, οἰκονομική καί πολιτική μονάδα θεμελιακῆς μορφῆς, στή δομή τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στάθηκε ἡ οἰκογένεια. Ἡ οἰκογενειακή γῆ σπάνια μοιραζόταν καί ὁ κληρὸς ἐξακολουθοῦσε νά καλλιεργεῖται ἀνέπαφος πάντα κάτω ἀπό τήν ἐποπτεία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας. Ἡ κτηματική περιουσία, γῆ, σπίτια, πηγές νεροῦ κτλ. ἀκόμα καί ὅταν γινόταν ἡ κατανομή τῆς ἀνάμεσα στά μέλη τῆς οἰκογένειας, ἔμενε στήν οὐσία ἐνιαία καί συνεπῶς ἡ οἰκονομική ἀλληλοεξάρτηση ὑπῆρχε πάντα.

Ὅτι συνέβαινε μέ τή γῆ, πού τήν καλλιεργοῦσαν ἀπό κοινού κάτω ἀπό τήν ἐπίβλεψη καί τήν ὀδηγία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς

οικογένειας, συνέβαινε και μέ τις έμπορικές έπιχειρήσεις τών νησιών οί όποιες άποτελοῦσαν έπίσης οίκογενειακές ύποθέσεις. Ή διακυβέρνηση τών καραβιών γινόταν σέ έπίπεδο οίκογενειακό: ό έπικεφαλής τής οίκογένειας κυβερνοῦσε τό μεγαλύτερο και καλύτερο σκάφος, ένῶ τά ύπόλοιπα καράβια τά έμπιστευόταν στους γιούς και σέ στενούς συγγενείς. "Άλλα μέλη, φτωχότερα ή μέ μακρινότερη συγγένεια, ύπηρετοῦσαν ὡς πληρώματα. "Άς σημειωθεί πώς ή νησιωτική αὐτή άριστοκρατία ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη στό θέμα τής ανεξαρτησίας της. Σέ περιοχές ὅπως τό Σούλι και ή Μάνη ή οίκογενειακή ένότητα και άλληλεγγύη στάθηκαν παροιμιώδεις. Στή Μάνη, κάθε σημαντική οίκογένεια κατείχε τόν πύργο της και οί οίκογενειακές ένώσεις άποτελοῦσαν άναμφισβήτητη πραγματικότητα.

"Άν συγγενικοί δεσμοί και ύλικά συμφέροντα συνέδεαν έκατό ή και περισσότερα άτομα σέ μία άνεπτυγμένη ομάδα πού θεωροῦνταν ὡς μία οίκογένεια, διαπιστώνεται έπίσης ή ύπαρξη καθιερωμένων ευρύτερων θεσμών χάρη στους όποιους οίκογένειες ένώνονταν είτε ὀριζόντια σέ μία «ένωση» ίσων ατόμων, είτε σέ μία ιεραρχημένη σχέση έξαρτήσεως ή και στά δύο. Βασικά, οί σχέσεις αὐτές ήταν τέσσερις: έπιγαμίες, υίοθεσία, κουμπαριά, «άδελφική φιλία» (άδελφοποιτοί).

Κάνοντας τόν άπολογισμό πάνω στό θέμα τής συγγένειας είναι δυνατό νά έρμηνεύσουμε άπλά και μόνο τό μηχανισμό μέ τόν όποιο οί «προστασίες» και οί συμπράξεις είχαν διαμορφωθεί και σταθεροποιηθεί. Δέν έξηγείται ὅμως μέ τόν τρόπο αὐτό ή δυναμική τών πολιτικῶν διαδικασιῶν ή οί λειτουργίες τίς όποιες έπιτελοῦσαν αὐτοί οί πολιτικοί σχηματισμοί. Είναι αλήθεια πώς έντονες διαμάχες ανάμεσα σέ ισχυρές οίκογένειες βρίσκονται στή βάση άναμετρήσεων πού σφράγισαν τήν έλληνική πολιτική πραγματικότητα. Ήχθρότητες, δημιουργημένες στό μακρινό παρελθόν, ήταν πολύ πιθανό νά ὀφείλονταν σέ προσωπικές διαφορές και έριδες. Έντούτοις, οὐσιαστικές αιτίες για τέτοια οίκογενειακά μίσση στάθηκαν, πολύ περισσότερο, οί άγῶνες για τήν οίκονομική, πολιτική και στρατιωτική ύπεροχή και επικράτηση.

Ή πολιτική άποτελοῦσε, κοντά στά άλλα, και συμαντική

οικονομική δραστηριότητα· ήταν δηλαδή τρόπος βιοπορισμοῦ πού τόν ἐπιδίωκαν καί τόν ἐξασφάλιζαν ἀπό ποικίλες, κάποτε καί ἀνορθόδοξες πηγές. Ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ κατάκτηση μιᾶς θέσεως ἔδινε τή δυνατότητα στόν κάτοχό της νά προάγει, περισσότερο καί ἀπό τό γενικό καλό, τά προσωπικά του συμφέροντα μεταφέρθηκε καί διατηρήθηκε στόν κρατικό μηχανισμό, ὅταν μέ τήν ἐπιτυχία τῆς Ἐπαναστάσεως τό ἴδιο τό κράτος ἔγινε ἀντικείμενο ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ νομιμοφροσύνη ἀπέναντι στήν οἰκογένεια, πού ὡς ομάδα κοινωνική εἶχε ἀποκτήσει προτεραιότητα ἀπέναντι στό ἔθνος, τό προσωπικό συμφέρον, ἐπίσης, ἔκαναν τό ἄτομο νά ἀποβλέπει συχνά στήν ἐκμετάλλευση τῆς κρατικῆς μηχανῆς πρὸς ὄφελος τῶν συγγενῶν καί τῶν φίλων του, σέ βάρος τῶν ἀντιπάλων του.

Συνεπῶς, ἡ πολιτική στήν Ἑλλάδα δέν ἦταν ἀπλά καί μόνο ἐνασχόληση τῶν πλουσίων καί δυνατῶν ἢ ἡ ὀλοκληρωτική ἀπασχόληση εἰδικά προετοιμασμένων γιά τό ἔργο ὀλίγων ἐκλεκτῶν, ὅπως γινόταν στά καλοδιοικούμενα, μέ δυναμική ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας τους, κράτη τῆς Δύσεως. Οἱ περισσότεροι Ἕλληνες ἔδειχναν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν πολιτική. Γι' αὐτούς δέν ἀποτελοῦσε πρόσκαιρη ἀπασχόληση πού τούς πρόσφερε εὐχαρίστηση σέ ἀνταπόδοση τοῦ χρόνου ἢ καί τῶν χρημάτων τους. Ἦταν μιά διαρκῆς ἀσχολία γιά τούς φιλόδοξους καί γι' αὐτούς πού τό ἐπιθυμοῦσαν καί τό ἐπιδίωκαν· ἀκόμα περισσότερο ὅμως ἦταν ἕνας σημαντικός τρόπος αὐτοπροστασίας, μιά ἀναγκαία δραστηριότητα γιά νά διατηρήσει κάποιος τά κεκτημένα – ὅσο λίγα καί, ἂν ἦταν αὐτά.

Οἱ «προστασίες» καί οἱ συμπράξεις πού ὑπῆρχαν στήν Ἑλλάδα τήν ἐποχή πού κηρύχθηκε ἡ Ἐπανάσταση ἀποτελοῦσαν οἰκογενειακοῦς σχηματισμούς προορισμένους νά προστατεύουν καί νά προωθοῦν τά ἰδιωτικά, συλλογικά συμφέροντα.

Ὁ ρόλος τῆς πολιτικῆς στήν προεπαναστατική ἑλληνική κοινωνία ἀναδεικνύει ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό τῶν «πελατειῶν» καί συμπράξεων: τήν ἀπουσία ἰδεολογικῶν διαφορῶν σέ θέματα τοῦ δημόσιου βίου, ἐφόσον τά σημαντικότερα ἀπό αὐτά τά ἔκρινε καί τά διευθετοῦσε ἡ τουρκική ἐξουσία καί οἱ τοπικοί τῆς ἐκπρόσωποι. Οἱ σχέσεις προστασίας καθῶς καί οἱ

συμπράξεις λειτουργούσαν στό επίπεδο τῆς διοικήσεως ἀλλά στίς περιορισμένες ὑπηρεσίες τίς ἐπιτρεπόμενες στούς Ἕλληνες, μέ συνέπεια νά ἐκτελοῦν ἀποφάσεις παρά νά εἶναι οἱ ἴδιοι διαμορφωτές τους. Τή στιγμή πού ἐπιτελοῦσαν καθήκοντα διοικητικά, ἡ κύρια λειτουργία τους πού συνίστατο στό νά ἀποτρέπουν καταχρήσεις ἄλλων συμπράξεων πού ἀσκοῦσαν ἐξουσία, τούς καθιστοῦσε αὐτομάτως ἐμπόδια στήν καθιερωμένη πολιτική καί στίς τυχόν παραβάσεις, τούς ἀποστεροῦσε ὅμως ἀπό τή δυνατότητα νά προτείνουν ἐναλλακτικές, προσωπικές τους ἀπόψεις στή διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς.

«Φατρία» καί «κόμμα»: περιεχόμενο καί σημασία

Στήν ἐπαρχία κάθε εὐρύτερη ἔνωση οἰκογενειῶν – κοινωνικά ἰσότιμων –, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ καθεμιά εἶχε τίς δικές της ἐξαρτημένες ομάδες καί «πελατείες», μπορούσε νά ἀναζητεῖ τήν «προστασία» μιᾶς οἰκογένειας, ἰσχυρῆς λόγω πλούτου, κύριους ἢ ἀκόμα ἐξαιτίας κάποιας σημαντικῆς δημόσιας θέσεως τήν ὁποία κατεῖχε. Αὐτό τό εἶδος τῆς ἐνώσεως, πού περιοριζόταν ἰδίως σέ τοπικά πλαίσια, μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ «φατρία». Στήν προεπαναστατική Ἑλλάδα, οἱ φατρίες ἀναπτύσσονταν συνήθως μέσα στά ὅρια τῆς εὐρύτερης διοικητικῆς μονάδας ἢ περιοχῆς. Καί ἐφόσον ἡ τοπική αὐτονομία ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως, οἱ αὐτάρκειες διοικητικές μονάδες μπορούσαν νά διαφέρουν κατά τά μεγέθη ἀπό τήν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς Πελοποννήσου στίς μικρές περιοχές ὅπως ἡ Μάνη ἢ ἡ Ὑδρα. Μέ τήν Ἐπανάσταση ἐντούτοις τό ἑλληνικό κράτος, συμπεριλαμβάνοντας ὅλη τή μαχόμενη Ἑλλάδα, ἀπέβη ἡ αὐτάρκης μονάδα, συνδυασμός ὅλων τῶν μικρῶν προεπαναστατικῶν διοικητικῶν περιοχῶν.

Ἄλλά οἱ ὅροι «φατρία» καί «κόμμα» ἀνταποκρίνονται καί σέ μιᾶ ἄλλη διάκριση: οἱ «φατρίες» δέν μπορούσαν νά ταυτισθοῦν μέ κάποιο ἰδιαίτερο σχῆμα ἀρχῶν ἢ ἰδεῶν. Τά «κόμματα» ἀπό τό ἄλλο μέρος εἶχαν τουλάχιστον δημιουργήσει κάποια φήμη γιά κάποιου εἶδους τοποθέτηση, ὅσο ἀκαθόριστη

καί ἄν ἦταν, ἐπάνω σέ ἐθνικά θέματα, ὅπως π.χ. ἡ σωστή κοινωνική σύνθεση τῆς κυβερνήσεως – λαϊκή («στρατιωτική») ἢ ἀριστοκρατική («πολιτική»)· ὁ προσανατολισμός τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς – πρὸς τὴν Ἑγγλία, Γαλλία, Ρωσία· ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη μορφή διακυβερνήσεως – ἀντιπροσωπευτική ἢ αὐταρχική.

Ἐφόσον ἓνα κόμμα μεγάλωνε συνήθως μέ βάση μία ἢ καί ἓναν ὀρισμένο ἀριθμό ἀπό φατρίες καί ἐφόσον τὰ χαρακτηριστικά τῆς καθεμιᾶς ἐξαφανίζονταν μέ τρόπο σχεδόν ἀνεπαίσθητο μέσα στά χαρακτηριστικά τῆς ἄλλης, ἡ διατήρηση τῆς διακρίσεως ἀποβαίνει συχνά δύσκολη, παρόλο πού εἶναι διάκριση χρήσιμη στή μελέτη καί τὴν ἀνάλυση τοῦ θέματος. Σύμφωνα μέ τὰ δύο κριτήρια, δηλαδή τὴ συμμετοχὴ σέ κλίμακα ἐθνική καί τὴν ἰδεολογική ταύτιση, δέν εἶναι δυνατό νά διακρίνει κανεὶς σταθεροὺς κομματικούς σχηματισμοὺς ὡς περίπου τὸ τέλος τοῦ 1820 καί τίς ἀρχές τοῦ 1830.

Οἱ σχέσεις προστασίας καί οἱ συμπράξεις τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν οἰκογενειακῶν «φατριῶν». Σημαντικότερες θεωρήθηκαν ἡ κοινὴ φατρία τῶν Λόντου - Ζαΐμη, τῶν Δεληγιανναίων, τῶν Μαυρομιχαλαίων καί τῶν Κουντουριωτῶν. Σ' αὐτές μποροῦν νά προστεθοῦν, γιὰ νά μνημονευθοῦν, μόνο ἐπειδὴ ἦταν καθαρὰ προσωπικά σχήματα πού δημιουργήθηκαν μέσα στήν Ἐπανάσταση, οἱ «φατρίες» τοῦ Ἁλ. Μαυροκορδάτου, τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, τοῦ Ἰ. Κωλέττη. Στὴν τελευταία αὐτὴ κατηγορία πρέπει νά μνημονευθεῖ ἡ βραχύβια «φατρία» τοῦ Ὀδυσσεᾶ Ἀνδρούτσου στήν ἀνατολικὴ Ρούμελη καί ἡ ἀκόμα λιγότερο ἐνδιαφέρουσα τοῦ Μακρυγιάννη, ἡ ὁποία διατηρήθηκε καί κατὰ τὴν περίοδο τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου.

Τὸ καποδιστριακὸ κόμμα καί ἡ διάρθρωσή του

Φθάνοντας στήν Ἑλλάδα, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1828, ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας βρέθηκε μπροστά σέ μιά λίγο - πολύ διαμορφωμένη κατάσταση ὡς πρὸς τὰ πολιτικά κόμματα. Τό

δίλημμα συνεπῶς πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἴδιος τόν ὀδηγοῦσε πρὸς δύο πιθανούς τρόπους ἐνέργειας: ἢ νά ζητήσει τήν ὑποστήριξη καί τή συνεργασία ὄλων τῶν φατριῶν καί τῶν κομμάτων προσπαθώντας νά διατηρήσει, κατά τό δυνατόν, τήν εὐθραυστη αὐτή ἰσορροπία· ἢ, συνενώνοντας ὀρισμένες ἀπό τίς φατρίες κάτω ἀπό τή δική του ἐξουσία, νά ἐπιχειρήσει νά ὑπερκεράσει τίς ἄλλες. Πρόκρινε τόν τελευταῖο αὐτό τρόπο ἐπηρεασμένος ἴσως καί ἀπό τήν ἀνοικτή ἐπίθεση πρὸς τό πρόσωπό του τήν ὁποία δέν ἔκρυβαν μερικές ἀπό τίς φατρίες· ἐνδεχομένως καί γιατί πίστευε πῶς ἡ ὑπεροχή ἑνός κόμματος ἀπέναντι στά ἄλλα θά μπορούσε νά ἐξασφαλίσει στή χώρα τήν τόσο ἐπιθυμητή πολιτική σταθερότητα.

Ἀναλαμβάνοντας τό ρόλο τοῦ προστάτη καί χρησιμοποιώντας τό γραφειοκρατική μηχανή ὡς τό θεσμικό πλαίσιο γιά μιά πολιτική συνένωση, ὁ Καποδίστριας δημιούργησε, σέ ἐπίπεδο ἐθνικό, ἓνα κόμμα, συνισταμένη φατριῶν καί τοπικῶν συμπράξεων. Πυρήνας τοῦ καποδιστριακοῦ κόμματος, γνωστοῦ καί μέ τίς ἐπωνυμίες «κυβερνητικό» ἢ κόμμα τῶν «Ναπαίων», ἦταν ἡ «ρωσική» φατρία, χάρη στή δραστηριότητα τῆς ὁποίας εἶχε κατά κύριο λόγο ἐπιτευχθεῖ ἡ ἔλευση τοῦ Καποδίστρια στήν Ἑλλάδα. Ἡ «Ἐταιρεία τοῦ Φοίνικος», ἡ ὁποία προφανῶς ὑπῆρχε καί πρὶν ἀπό τήν ἀφίξη τοῦ Κυβερνήτη, ἐξακολουθοῦσε νά ὑπαρχει καί νά ἐνεργεῖ ὡς ὁ ἀνεπίσημος ὀργανισμός πού τόν ὑποστήριζε.

Τά κύρια ὄχυρά στά ὁποία στηρίχθηκε ὁ καποδιστριακός μηχανισμός προκειμένου νά συγκροτήσει τήν κομματική του βάση ἦταν τρία καί στηρίζονταν ἰδίως στή νομιμοφροσύνη τῶν περιφερειακῶν φατριῶν: ἡ Πελοπόννησος μέ ἐμπυχωτή τό Θεόδωρο Κολοκοτρώνη· ἡ περιοχή τῆς Φωκίδας στή Ρούμελη μέ ἀρχηγό τόν Ἰωάννη Ἐκούρα Μαμούρη, ἀφοσιωμένο φίλο καί σύμμαχο τοῦ Καποδίστρια στόν ὁποῖο ὁ Κυβερνήτης ἀνταπέδιδε τή φιλία του· τέλος οἱ Σπέτσες, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Ἰωάννη Μέξη καί τήν οἰκογένεια Κολανδρούτσου. Ἐσσημειωθεῖ πῶς τό νησί αὐτό, τοῦ ὁποίου οἱ σχέσεις μέ τήν «ἀγγλόφιλη» Ὑδρα ἦταν καθαρά ἀνταγωνιστικές, θεωροῦνταν,

καί ἀπό ἐμπορική παράδοση ἀκόμα, ἀφοσιωμένο στή Ρωσία ἤδη, ἀπό τά προεπαναστατικά χρόνια.

Σ' αὐτές τίς τοπικές δυνάμεις, συστατικές κατά βάση τοῦ καποδιστριακοῦ κόμματος, πρέπει νά προστεθοῦν οἱ ὄχι εὐκαταφρόνητες δυνάμεις πού προέρχονταν ἀπό ὀρισμένες ομάδες ἑτεροχθόνων: Ἑπτανήσιοι, Ἡπειρώτες, Ἕλληνες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καί τῆς Μ. Ἀσίας, Ἕλληνες τῆς Διασποράς ἰδίως ἀπό τοὺς ἐγκατεστημένους στή Ρωσία. Ὁ Κωνσταντῖνος Κανάρης, ἕξαιτίας τῆς φήμης καί τοῦ θρύλου πού τόν περιέβαλλε, ἔπαιζε γιά τά νησιά τό ρόλο πού διαδραμάτιζε στήν Πελοπόννησο ὁ Κολοκοτρώνης. Αὐτή ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἐπιτυχία τοῦ Καποδίστρια: ὅτι κατόρθωσε νά συνενώσει ὀρισμένες ἀναμφισβήτητα ἰσχυρές φατρίες τίς ὁποῖες ἦρθε νά ἐνισχύσει ἡ παρουσία ὀρισμένων προσωπικοτήτων. Πολλές ἀπό τίς τελευταῖες πού προέρχονταν ἀπό τοὺς ἑτερόχθονες ἀνήκαν στοὺς μορφωμένους κύκλους, ὁ Νικόλαος Σπηλιάδης, ὁ Δημήτριος Καλλέργης, ὁ Ι. Ράλλης, ὁ Ἀνδρέας Μάμουκας, ὁ Γεώργιος Γλαράκης, ὁ Παναγιώτης Ρόδιος. Ὅρισμένοι, μαζί μέ τήν πνευματική ἀκτινοβολία, εἶχαν τή δυνατότητα νά ἀσκοῦν εὐρύτερη ἐπιρροή στίς περιοχές τους.

Χάρη σ' αὐτή τή δομή τοῦ καποδιστριακοῦ κόμματος ἔγιναν ἐφικτά δύο πράγματα: ἀπό τό ἓνα μέρος τό κόμμα ἀποκτήσε ἑξαρχῆς συνοχή καί ἀπό τό ἄλλο μπόρεσε νά λειτουργήσει σέ ἐπίπεδο ἐθνικό, καλύπτοντας γεωγραφικά ὀλόκληρη τήν ἐπικράτεια, διεισδύοντας ὡς τό πιό ἀπόμερο καί ἀπομακρυσμένο χωριό. Αὐτός ἄλλωστε εἶναι καί ἓνας πρόσθετος λόγος πού κατόρθωσε νά ἐπιδιώσει καί στά ἐπόμενα χρόνια, πολύ μετά τό θάνατο τοῦ Κυβερνήτη καί τήν ἀναχώρηση ἀπό τήν Ἑλλάδα τοῦ Αὐγουστίνου Καποδίστρια. Ὁ Πισκατόρου τό θεωρεῖ, στά 1841, ὡς τό μόνο ἄξιο νά ἐπονομάζεται «κόμμα», γιατί διατηροῦσε ἀκόμα τήν ὀργάνωση καί τό πνεῦμα του, ἀρετές τίς ὁποῖες ὄφειλε στήν πρώτη τετράχρονη περίοδο τῆς ἀναπτύξεως καί τῆς σταθεροποιήσεώς του. Θετικό στοιχεῖο ἐπίσης ἦταν ὅτι τό κόμμα, ἀπό τίς ἀπαρχές του, εἶχε ἀποκτήσει ἐρείσματα στοὺς Ἕλληνες ἀγρότες πού ἦταν βαθιά ἀφοσιωμένοι στόν Ἰ. Καποδίστρια. Μέ τή διαφορά ὅτι αὐτό πού μέ

Άλλες προϋποθέσεις μπορούσε να αποτελεί πλεονέκτημα σημαντικό για ένα κόμμα, στην προκειμένη περίπτωση ελάχιστα απέδιδε, γιατί η κατηγορία αυτή των όπαδών δεν διέθετε δύναμη και κύρος έφ'όσον ανήκαν στην ασθενέστερη, οικονομικά και κοινωνικά τάξη.

Όσο για τις δυνάμεις των έπονομαζόμενων «συνταγματικών», οί όποίες περιλάμβαναν όλες τις αντικαποδιστριακές φατρίες, αυτές δέ λειτούργησαν ποτέ ως ένιαίο κόμμα. Στά χρόνια ανάμεσα στά 1828 και 1832 διακρίνονται τέσσερις ομάδες πού βασίζονται σέ συνταγματικές αρχές: ή «άγγλική», ή «γαλλική», ή φατρία των Κουντουριωτών και ή φατρία των Μαυρομιχαλαίων. Έντούτοις, σέ καμιά περίπτωση οί ομάδες αυτές δέ βρέθηκαν ένωμένες είτε κάτω από έναν κοινό ήγέτη είτε κάτω από μιά κοινή πολιτική. Έτσι ό μόνος συνεκτικός δεσμός τους παρέμενε στην ουσία ή αντίθεσή τους μέ τόν Καποδίστρια και τό καποδιστριακό καθεστώς.

Η διαμόρφωση των τριών κομμάτων μετά τόν Καποδίστρια

Στό τέλος του 1832 είναι πλέον σαφής ή ύπαρξη τριών κομμάτων: του καποδιστριακού ή «ρωσικού», του «άγγλικού», του «γαλλικού». Τό καθένα από αυτά μέ τις προεκτάσεις και διακλαδώσεις του σέ όλες τις περιοχές τής επικράτειας· μέ τόν ιδιαίτερο προσανατολισμό του άπέναντι στην έξωτερική πολιτική και στή συνταγματική τάξη· μέ τήν ύποστήριξη καθεμιās από τις προσωπικές φατρίες· μέ τήν ένθάρρυνση και στήριξη του καθενός από έναν αντιπρόσβυ. Τρεις σημαντικοί παράγοντες συνέβαλαν στή διαμόρφωση και στή σταθεροποίησή τους. Πρώτα, ή αρκετά μακρά και ισχυρή διακυβέρνηση του Καποδίστρια έδωσε στον ίδιο τή δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τή δημοτικότητά του και τήν κρατική μηχανή για να συγκροτήσει ένα καλά οργανωμένο κόμμα μέ εύρεία λαϊκή ύποστήριξη. Δεύτερο, ή παρουσία των αντιπρόσβευ και των

ξένων ναυάρχων, πού εκπροσωποῦσαν τήν ξένη ἐπιρροή, ἀποτελοῦσαν μιὰ πηγὴ πού μπορούσε νά κατευθύνει καί στήν ὁποία μπορούσαν νά ἀπευθύνονται ὅσοι βρισκόνταν στό πολιτικό προσκήνιο, πράγμα πού ἔδινε στά κόμματα συνέχεια καί διάρκεια. Τέλος, ἡ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια καί ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 1832 δημιούργησαν ἔντονες πικρίες, ἰδίως ἀνάμεσα στό «ἀγγλικό» καί στό «γαλλικό» κόμμα, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐνισχύεται ἡ ἐσωτερική συνοχή τοῦ κάθε κόμματος καί νά γίνεται σαφέστερος ὁ διαχωρισμός τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἑνός ἀπό τό ἄλλο.

Σ' αὐτή τήν περίοδο ἐπίσης διαγράφονται καθαρότερα τά ὄρια τοῦ κάθε κόμματος, ἀκόμα καί τά γεωγραφικά, καί καθορίζονται μέ περισσότερη βεβαιότητα ἡγέτες καί ὁπαδοί τους.

Ἐντούτοις, παρά τό γεγονός ὅτι τώρα τά κόμματα ἀποκτοῦν ὑπόσταση καί συνοχή μεγαλύτερη ἀπό τά προηγούμενα χρόνια, παρατηροῦνται ὀρισμένες ἀδυναμίες στή λειτουργία τους. Αὐτές εἶναι πού ἐπιτρέπουν κάποτε τή μεταπήδηση ὀρισμένων ἀπό τούς ἡγέτες τους στό καποδιστριακό ἰδίως κόμμα. Ἄλλά καί στό χειρισμό τῶν θεμάτων καί στή λήψη ἀποφάσεων κάποτε οἱ ἀρχηγοί τῶν κομμάτων ἐπηρεασμένοι ἢ καί δεσμευόμενοι ἀπό ἰσχυρές ξένες ἐπιρροές, ἔφθαναν νά ἀντιστρατεύονται καί νά ἀντικροῦν τῆς ἴδιας τῆς ἀρχῆς τους.

Ὅλα αὐτά ἐπιβεβαιώνουν τή βασική ἀδυναμία τῶν κομμάτων στή χάραξη σταθερῆς πολιτικῆς γραμμῆς ἀνεπηρέαστης ἀπό ἀλλότριες ἐπιδράσεις καί ἐπεμβάσεις, τήν ἀναποτελεσματικότητά τους προκειμένου νά δράσουν σέ ἐπίπεδο ἐθνικό, ἐνῶ δροῦσαν μέ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα στό ἐπίπεδο τῶν τοπικῶν ἐπιδιώξεων.

Hering, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ,
Αθήνα 2004, σ. 277-360.

Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ

1. Ἡ «ἐξάντληση» τῶν ξενικῶν κομμάτων:
 συναίνεση στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ καὶ δυσφημισμένα
 πρότυπα

Τὸ σύνταγμα εἶχε θεσπιστεῖ, ἕνας θεσμὸς —τὸ κοινοβούλιο— εἶχε συσταθεῖ, στὸν ὁποῖο τὰ κόμματα μπορούσαν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἐλεύθερα. Ὅμως, στὴν πρώτη κιόλας κοινοβουλευτικὴ περίοδο ἔγιναν ὄρατὰ συμπτώματα μιᾶς στασιμότητας, ποὺ φαινόταν νὰ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ταχύρρυθμη ἀποσύνθεση τῶν κομμάτων. Μιλώντας γιὰ «ἀποσύνθεση» δὲν περιγράφουμε μὲ ἀκρίβεια τὴν πραγματικότητα. Δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ μεταπήδηση ἀξιοσημειώμενου ἀριθμοῦ βουλευτῶν σὲ ἄλλο κόμμα. Ἡγέτες καὶ ἐπίδοξοι ἠγέτες δὲν ἔλειψαν στὰ κόμματα καὶ καμιὰ πράξη τυπικῆς διάλυσης δὲν εἶναι γνωστὴ.

Γιὰ νὰ συλλάβουμε παραστατικὰ αὐτὴ τὴ διαδικασία, προσφέρεται μιὰ ἔκφραση ποὺ ἐπέλεξε ἕνας νομικός, πολιτικός καὶ συγγραφέας τῆς ἐποχῆς, ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, στὴν ὀξυδερκὴ μελέτη του γιὰ τὰ κόμματα: περιέγραψε τὴν «ἐξάντλησή» τους.¹ Τὸ νόημα αὐτῆς τῆς ἔκφρασης μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὸ ἀπὸ δύο ἀπόψεις. Οἱ ἀντιπαραθέσεις γιὰ ζητήματα ἐσωτερικῆς πολιτικῆς μετὰ τὸ 1843, ὅπως καὶ οἱ δυνατότητες τῆς Ἑλλάδας στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἐκείνης τῆς περιόδου, ἔδειξαν ὅτι τὸ περιεχόμενο τῶν πολιτικῶν διχογνωμιῶν μεταβαλλόταν, ξεπερνώντας τὴν ἰκανότητα προσαρμογῆς τῶν κομμάτων. Τὰ μὴ προσαρμοζόμενα κόμματα ξεχάστηκαν σὰν ἀναχρονιστικοὶ μάρτυρες μιᾶς ἠρωικῆς ἐποχῆς, ὅταν πιά ἡ Ἑλλάδα δὲν βρισκόταν στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καὶ ἡ ἱστορία εἶχε πιά περάσει σὲ περὶ πρακτικὰ ζητήματα.

Ἡ ἐπίγνωση ὅτι μόνο ἕνα σύνταγμα θὰ μπορούσε νὰ ὑπερασπιστεῖ τὶς ἀξίες ποὺ ἐκπροσωποῦσε κάθε κόμμα καὶ νὰ κάνει δυνατὴ τὴν ἀνάπτυξη τῆς πολιτικῆς εἶχε ὀδηγήσει σὲ μιὰ θεμελιώδη συναίνεση ὅλων τῶν κομμάτων γιὰ τοὺς βασικοὺς κανόνες τῆς κρατικῆς τάξης: οἱ μικροομάδες ἀκραίων ἀντισυνταγματικῶν, ποὺ ἀναφέρθηκαν σὲ ἄλλη συνάφεια,² εἶναι

1. Παῦλος Καλλιγᾶς, *Ἡ ἐξάντλησις τῶν κομμάτων*, 483-505 [βλ. παραπάνω, 210 σημ. 50]. — Παρομοίως εἶχε ἤδη ἐκφραστεῖ ὁ Κυριακίδης: τὰ κόμματα δὲν ἐξέλιπαν λόγω θανάτου τοῦ ἠγέτη τους, ἀλλὰ λόγω τῆς πορείας τῶν γεγονότων ποὺ κατέστησε τὰ σχέδια καὶ τὰ προγράμματά τους ἀστήρικτα καὶ οὐτοπικά, Κυριακίδης I, 229.

2. Βλ. παραπάνω, 252.

άνευ σημασίας για την ανάλυση τής μετέπειτα εξέλιξης. Έτσι όμως είχαν καλυφθεί τὰ βαθιὰ χάσματα μεταξύ τῶν πολιτικῶν δυνάμεων. Τῆ θέση τους πήραν τώρα οἱ ἀσθενέστερες ὀροθετήσεις τῶν παρατάξεων.

Ἰδιαίτερη δυσκολία εἶχαν οἱ πολιτικοὶ τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν κομμάτων, δηλαδή μὲ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀποδέχονταν ὅλοι οἱ Ἕλληνες τὶς ἀξίες καὶ τοὺς στόχους τῶν Ναπαίων. Ὁ Μεταξάς, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κόμματος, οἶκτιρε στὴ βουλὴ τὸ κακὸ ποὺ δημιουργοῦσε στὴν πατρίδα ὁ διχασμὸς, ἡ κακοδαιμονία τῆς ὑπαρξὸς τῶν ἀποκαλούμενων πολιτικῶν κομμάτων.³ Ὡς ιδιώτης, ἔλεγε, ὁ Ἕλληνας γνώριζε καὶ ἔνιωθε τὶς ζωντανὲς ἀξίες τοῦ καλοῦ, δίκαιου καὶ ἀληθινοῦ κοινοῦ συμφέροντος, ὡς ὀπαδὸς κόμματος ἔψαχνε τὸ καλὸ ἐκεῖ ὅπου μποροῦσε νὰ βρεῖ μόνο τὸ ἐπιβλαβές. Στὴ συνέχεια τῆς ὁμιλίας του ὁ Μεταξάς καταλόγισε στὰ κόμματα τὶς ἔννοιες τῆς δολοπλοκίας καὶ τῆς καταπίεσης.⁴ Στὴν ἴδια αὐτὴ ὁμιλία τόνισε ὅτι ὁ Ὄθων μετὰ τὴν ἀφίξή του, δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὸ 1843, εἶχε δώσει στὴ χώρα φιλελεύθερους θεσμούς! Χωρὶς νὰ ἐκφέρει ἀποψη γιὰ τὸ πῶς σὲ μιὰ κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία θὰ μπορούσαν νὰ ὀργανωθοῦν οἱ ἐκλογεῖς ἂν δὲν ὑπῆρχαν κόμματα, ὁ Μεταξάς ἐρμήνευσε τὴν ἐξέγερση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου ὡς τὴν προσπάθεια νὰ ἐνωθεῖ τὸ ἔθνος καὶ νὰ ἀπαλείψει τὴν κομματικὴ ἰδέα μέσα ἀπὸ τὴν ἄμεση συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴ διοίκηση τῶν δημοσίων πραγμάτων.⁵ Ἡ μοναδικὴ ἐναλλακτικὴ δυνατότητα, ἡ ἄμεση δημοκρατία, δὲν συζητήθηκε καθόλου τὸ 1843/1844 καὶ ἐπομένως ὁ Μεταξάς, παρὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν λέξεων, δὲν ἀπέδιδε μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τὶς προθέσεις τῶν συνωμοτῶν τοῦ 1843 ἢ τοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτη, ἀλλὰ διατύπωνε τὴ γενικὴ ἰδεολογία τοῦ κόμματός του. Ἀνάλογα ἀσαφεῖς εἶναι καὶ οἱ ἐναλλακτικὲς του ἀντιλήψεις: θὰ ἔπρεπε νὰ κυριαρχοῦν «γενικὲς ἰδέες», «γενικὰ αἰσθήματα» καὶ νὰ ἐφαρμόζονται σωστὰ οἱ νόμοι.⁶

Ὁ Ρήγας Παλαμῆδης ἀπάντησε ἐκ μέρους τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος,⁷ διαχωρίζοντας τὸ σχηματισμὸ τῶν κομμάτων ἀπὸ τὸν «ἐξωθεν» ἐνσπειρόμενο διχασμὸ (καὶ στὴν ἀπάντησή του μετὰ τὴ δευτερολογία τοῦ Με-

3. Συνεδρίαση τῆς βουλῆς τῆς 18ης/30ῆς Αὐγούστου 1845. Πρακτικά Α' 1844 IV, 2016.

4. Στὸ ἴδιο, 2017-2018.

5. Στὸ ἴδιο.

6. Στὸ ἴδιο. Προφανῶς εἶχε ἐλπίσει ὅτι οἱ κυβερνήσεις ὅλων τῶν κομμάτων θὰ ἔδιναν τὴ δυνατότητα γιὰ μιὰ πολιτικὴ «τῆς ἐνώσεως, τῆς κατευνάσεως τῶν παθῶν καὶ τῆς ἐξαλείψεως τοῦ ἀποκλειστικοῦ πνεύματος» καὶ θὰ ὀδηγοῦσαν τελικὰ στὴν ἐξαφάνισή τους: *στὸ ἴδιο*, 2018-2019.

7. Συνεδρίαση τῆς 23ης Αὐγούστου 1845. Στὸ ἴδιο, 2088 κ.έ. Μέχρι τὸ 1862 στὰ πρακτικὰ τῆς βουλῆς ἀναφερόταν μόνο, σπάνια, τὸ ὄνομα τοῦ ὁμιλητῆ, μερικὲς φορές ὥστόσο μνημονευόταν τουλάχιστον ἡ ἐκλογικὴ του περιφέρεια: οἱ ὁμιλητὲς κατὰ κανόνα ἐπίσης δὲν προσφωνοῦνταν μεταξύ τους ὀνομαστικά, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσαν τὸν τύπο «ὁ βουλευτὴς τῆς ...». Τὸ ὅτι ὁ βουλευτὴς τῆς Μαντινείας ἦταν ὁ Παλαμῆδης προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἴδιου στὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρξε ὑπουργὸς τῶν Ἑσωτερικῶν στὴν ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

ταξά ειπε ευθέως «ἀπὸ τοὺς ἔξωθεν προερχομένους»,⁸ δηλαδή τοὺς ἑτεροχθόνους) καὶ αὐτὸς ἀναφέρθηκε σὲ μιὰ πλασματικὴ ἐνότητα τοῦ ἔθνους, ὄχι ὅμως ὡς ἀντίθεση στὴν ἰδέα τῶν κομμάτων ὅπως ὁ Μεταξάς, ἀλλὰ ἀπέναντι σὲ «ξένες» ἐπιρροές· ὑπερασπίστηκε ρητὰ τὰ κόμματα, «διότι», καὶ ἐδῶ φαίνεται ἡ δευτέρη πλευρὰ τοῦ προγραμματικοῦ λόγου αὐτοῦ τοῦ κόμματος, «ἢ διαίρεσις ἦτο περὶ τῆς ἀρχῆς»: κάθε κόμμα εἶχε θεωρήσει ὅτι τὸ πρόγραμμά του ἦταν τὸ καλύτερο.⁹ Συμφώνησε βέβαια μὲ τὸν Μεταξά ὅτι στὶς 3 Σεπτεμβρίου δὲν εἶχαν καταλάβει τὰ κόμματα τὴν ἐξουσία ἀλλὰ τὸ ἔθνος καὶ ὅτι αὐτὸ θὰ ἔπρεπε τώρα νὰ ἐκπροσωπεῖται στὴν κυβέρνηση.¹⁰

Στὴ δευτερολογία¹¹ τοῦ ὁ Μεταξάς ἀντέκρουσε τὶς ἐπικρίσεις κατὰ τοῦ «ἐξωτερικοῦ», ἀπὸ ὅπου τὴν περίοδο τοῦ πολέμου εἶχαν ἔρθει πολλοὶ Ἕλληνες γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὸν ἀγώνα, καὶ ἀπέδωσε τὴ «διάσπαση» σὲ κόμματα, τὴν ὁποία σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Παλαμῆδη ἀξιολόγησε ἀρνητικά, στὴν κακοδιαχείριση στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἑλλάδας· θὰ ἐξαφανιστεῖ, εἶπε, ἂν ἐπικρατήσῃ «ἡ θρησκευτικὴ τοῦ Συντάγματος ἐφαρμογὴ» καὶ ἂν ἡ θέση τῶν ἀτόμων στὴν κοινωνία κρίνεται ἀπὸ τὴν ἰκανότητα καὶ τὴν ἐντιμότητά τους καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς δεσμούς, δηλαδή τὴν κομματικὴ τους ἐνταξή. Ἐνῶ λοιπὸν ὁ Παλαμῆδης ἀναγνώριζε πιὸ καθαρὰ τὴ λειτουργία τῶν κομμάτων, πίστευε στὴν ἀνάγκη τῆς ὑπαρξῆς τους καὶ ἀπέριπτε τὴν πραγματοποίησιν τῆς πλασματικῆς ἐνότητας τοῦ ἔθνους σὲ θεμελιώδεις πολιτικὲς ἀρχές, ποὺ ἦταν ἄλλωστε τὸ ἀντικείμενο τῶν διχογνωμιῶν,¹² ὁ Μεταξάς παρουσίαζε τὰ πράγματα σὰν νὰ εἶχε ὑπάρξει μιὰ χρυσὴ ἐποχὴ ἐνότητας, τὴν ὁποία ἀκολούθησε ἡ παρακμιακὴ περίοδος τοῦ σχηματισμοῦ τῶν κομμάτων καὶ τῆς διχογνωμίας, καὶ σὰν νὰ ὑπῆρχε ὡς διέξοδος ἓνας δρόμος ποὺ ὀδηγοῦσε πίσω στὴν ἐνότητα.¹³

Κάθε κόμμα προσπαθοῦσε τώρα νὰ συμβάλῃ μέσα ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ πρακτικὴ στὴν περαιτέρω ἀνοικοδόμησιν τῆς συνταγματικῆς τάξης καὶ νὰ τῆς δώσῃ περιεχόμενο μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ πολιτικὴ στὰ τρέχοντα

8. *Στὸ ἴδιο*, 2095.

9. *Στὸ ἴδιο*, 2089-2090.

10. *Στὸ ἴδιο*, 2092.

11. *Στὸ ἴδιο*, 2092-2094.

12. Ἐνας ἄλλος βουλευτῆς, ὁ ὁποῖος ἐπίσης δὲν κατονομάζεται καὶ πρέπει νὰ ἀνῆκε εἴτε στοῦ Ἀγγλικὸ Κόμμα εἴτε στοῦ Γαλλικὸ, τόνιζε ὅτι στὰ συνταγματικὰ κράτη ἡ ὑπαρξὴ κομμάτων πλειοψηφίας καὶ μειοψηφίας εἶναι «ἀναγκαῖον μέσον πρὸς τὴν εὔρεσιν τοῦ ἀληθοῦς συμφέροντος διὰ τῆς συζητήσεως τῶν διαφορετικῶν γνωμῶν»: *στοῦ ἴδιο*, 2099.

13. Ἀντίστοιχα, ἓνας προσκεκίμενος σὲ αὐτὸν βουλευτῆς ἰσχυρίστηκε ὅτι πρωταρχικὴ αἰτία τοῦ κακοῦ δὲν ἦταν ἡ ἐγκατάστασις ἑτεροχθόνων, ἀλλὰ ἡ ξένη (πνευματικὴ) ἐπιρροὴ στὴν κυβέρνηση: ἀντὶ νὰ βλέπουν τὰ ξένα πρότυπα (δηλαδή τὰ συστήματα διακυβέρνησης δυτικῶν κρατῶν), ποὺ δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ μεταφερθοῦν ἐδῶ, οἱ Ἕλληνες θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποβλέπουν στὰ «παραδείγματα τῶν Ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων». Στὰ ἐπιμέρους ἐπανελάβε τὰ αἰτήματα τοῦ Μεταξά: κράτος δικαίου καὶ καλοὶ δημόσιοι ὑπάλληλοι. *Στὸ ἴδιο*, 2100.

προβλήματα. Ὡστόσο, παρὰ τὶς μεγάλες συγκρούσεις, ἕναυσμα τῶν ὀποίων ἦταν προπάντων οἱ βίαιες μέθοδοι τοῦ ἐκάστοτε κυβερνητικοῦ συνασπισμοῦ κατὰ τὴν ἐπιδίωξη τῶν στόχων του,¹⁴ τὰ πολιτικὰ αἰτήματα τῶν κομμάτων, ὅπως προέκυπταν ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς τοὺς θέσεις, ἦταν ἐντέλει ἄνευ ἀντικειμένου.

Στὴν πρώτη φάση τῶν ἀντιπαραθέσεων μετὰ τὴ θέσπιση τοῦ συντάγματος διαφαίνονταν στὶς τοποθετήσεις τῶν κομμάτων γιὰ ἐπίκαιρα ζητήματα οἱ διαφορὲς στὴν ἰδεολογικὴ συγκρότηση καὶ στοὺς μακροπρόθεσμοὺς στόχους. Ὁ Μαυροκορδάτος, γιὰ παράδειγμα, μετὰ τὴ διάλυση τῆς συντακτικῆς ἐθνοσυνέλευσης, πρότεινε νὰ σχηματιστεῖ κυβέρνησις συνασπισμοῦ μὲ τὸ Γαλλικὸ Κόμμα, ποὺ θὰ συμπεριλάμβανε καὶ μετριοπαθεῖς Ναπαίους· φορεῖς τῆς πρώτης συνταγματικῆς κυβέρνησης θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι οἱ δυνάμεις ποὺ στήριζαν τὴ συνταγματικὴ τάξη, οἱ μετριοπαθεῖς καὶ συναινετικοὶ ἄνδρες τῆς 3ης Σεπτεμβρίου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ἐνσωματώνονταν οἱ νομιμόφρονες πτέρυγες τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος καὶ θὰ ἀπομονώνονταν οἱ ἀκραῖοι φιλορθόδοξοι. Ὁ Κωλέττης, ἀντίθετα, ποὺ ἀπέρριψε αὐτὴ τὴ λύση καὶ θεωροῦσε ἀναπόφευκτη τὴ μετωπικὴ σύγκρουση μὲ τοὺς Ναπαίους, προέβαλε στὴν ἀντιπρότασή του τὸ αἶτημα γιὰ μονοκομματικὴ ἀδιαίρετη ἐξουσία, αἰτιολογώντας το μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἰσχυρὴ κυβέρνησις.¹⁵ Σὲ αὐτὴ τὴ θέση τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος θὰ ἐπανέλθουμε. Ἔτσι ὁ Μαυροκορδάτος σχημάτισε τὸ 1844 δική του κυβέρνησις μὲ πολιτικοὺς τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος καὶ δύο Συνταγματικοὺς προσκείμενους στὰ δύο ἄλλα κόμματα. Αὐτὴ ἡ κυβέρνησις πραγματοποιήθηκε χωρὶς προσκόμματα τὸν συνταγματικὸ τῆς στόχο μὲ τὸ διορισμὸ τῶν ἰσόβιων μελῶν τῆς γερουσίας, ποὺ ὁ βασιλιάς ἐπέλεγε ἀπὸ ἕναν κατάλογο ποὺ πρότεινε ἡ κυβέρνησις. Ἀπὸ τοὺς 36 γερουσιαστὲς 12 ἀνήκαν στὸ Ἀγγλικὸ Κόμμα ἢ ἦταν προσκείμενοι σὲ αὐτό, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἦταν μετριοπαθεῖς ὁπαδοὶ τῶν δύο ἄλλων κομμάτων ἢ κομματικὰ ἀνένταχτοι· ἀκόμη καὶ ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης, ποὺ λίγο πρὶν εἶχε ταχθεῖ κατὰ τοῦ συντάγματος, διορίστηκε γερουσιαστής, ὥστε νὰ παρακινηθεῖ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ τηρήσει νομιμόφρονα στάση. Ἐπίσης ἐκπροσωποῦνταν οἱ τρεῖς μεγάλες περιφέρειες, Πελοπόννησος, Στερεὰ καὶ νησιὰ —μὲ ἀκριβῶς

14. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων πληροφορεῖ περιεκτικὰ, ἀλλὰ μὲ ἠθικολογίζουσες ἀξιολογικὲς κρίσεις καὶ ἄλλες διατυπώσεις ὄχι σημαντικὲς γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπιχειρηματολογία, ὁ Καρολίδης III καὶ IV. Συμπληρωματικὰ βλ. προπάντων Finlay VII, 186-270· σύντομα, ἀλλὰ ἐπιφανειακά, ὁ Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 194-287. Ἡ ἱστορία τῶν κομμάτων τοῦ Δαφνῆ, *Κόμματα*, δὲν προσφέρει τίποτε γιὰ αὐτὴ τὴν περίοδο. Γιὰ τὴν ἐπιμέρους ἀμφισβητήσιμη ἐπιλογή τοῦ ὕλικου καὶ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Κοριζῆ (Korisis, 45-63) ἰσχύουν οἱ ἐνστάσεις ποὺ διατυπώθηκαν παραπάνω, 33 κ.έ. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν κομμάτων, λεπτομερῶς Economidou.

15. Γιὰ τὸ σχηματισμὸ κυβέρνησης καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν δύο ἡγετῶν, Economidou, 59-64· γιὰ τοὺς φόβους τοῦ Κωλέττη, ἐπίσης 73-74. Ἡ Γαλλία, ἀντίθετα, θὰ προτιμοῦσε κυβέρνησις συνασπισμοῦ.

δώδεκα γερουσιαστές ή καθεμία. Η πλειονότητα ανήκε στο στρώμα τών γαιοκτημόνων ἀρχόντων, ἐνῶ διορίστηκαν μόνο λίγοι ἀξιοματικοὶ καὶ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες.¹⁶ Η ἀντιπολίτευση δὲν ἐκτίμησε καθόλου αὐτὴ τὴν πολιτική, ἀλλὰ χρησιμοποίησε μιὰ ἀντιπαράθεση γιὰ τὴ μορφή τοῦ διοριστηρίου διατάγματος ὡς ἀφορμὴ γιὰ ὀξύτατες ἐπιθέσεις.¹⁷

Η φιλελεύθερη κυβέρνηση εἶχε ἀμέσως ὀξεία ἀντιπαράθεση μὲ τὸ Ρωσικὸ Κόμμα γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ὀρθοδοξίας: ἡ κυβέρνηση διόρισε πρῶτον τὸν φιλελεύθερο θεολόγο Θεόκλητο Φαρμακίδη¹⁸ στὴ θέση τοῦ γραμματέα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ ἐπιπλέον ἐπέτρεψε στὸν διαφωτιστὴ Θεόφιλο Καῖρη νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἄνδρο, ἀπὸ ὅπου εἶχε ἐκτοπιστεῖ λόγω τῶν δοξασιῶν του, τὶς ὁποῖες εἶχε καταδικάσει ἡ Ἐκκλησία.¹⁹ Δὲν ἐκπλήσσει λοιπὸν τὸ γεγονός ὅτι στὸν προεκλογικὸ ἀγῶνα τοῦ 1844 μοναχοὶ ἔκαναν προπαγάνδα κατὰ τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος.²⁰

Στὶς πρῶτες ἐκλογές, ποὺ ἔγιναν τέσσερις μόλις μῆνες μετὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς κυβέρνησης Μαυροκορδάτου, τὸ Ἀγγλικὸ Κόμμα δέχτηκε σφοδρὲς ἐπικρίσεις γιὰ ἐπηρεασμὸ τοῦ ἐκλογικοῦ ἀποτελέσματος καὶ ἐξαγορὰ ψήφων. Ἐνα μέρος τῶν αἰτιάσεων εἶναι ὅπωςδῆποτε ἀστήριχτο: ἦταν δικαίωμα τῆς κυβέρνησης νὰ ἀντικαταστήσει ἢ νὰ μεταθέσει συνολικὰ 16 νομάρχες, γιὰτὶ ὁ νομάρχης ἦταν σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ τοῦ διοικητικοῦ συστήματος ἐκπρόσωπος τῆς κυβέρνησης καὶ ἐπομένως πολιτικὸ πρόσωπο· ἐκτὸς αὐτοῦ ἡ προσπάθεια γιὰ ἐξισορρόπηση τῶν διαφορετικῶν συμφερόντων δὲν μπορούσε νὰ φτάσει μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀποδεχτεῖ ἡ κυβέρνηση ὅλους τοὺς νομάρχες ποὺ εἶχαν διοριστεῖ προηγουμένως.

Στὴν κοινοβουλευτικὴ κριτικὴ διακρίνουμε ἐπίσης τὴ δυσφορία τοπικῶν παραγόντων γιὰ τὴν προϊούσα αὐτονόμηση τοῦ κόμματος ἀπέναντι στὶς παλαιὲς κοινωνικὲς ἡγετικὲς ομάδες: ἓνας βουλευτὴς, γιὰ παράδειγμα, ἐπέρριψε στὸ κόμμα τοῦ Μαυροκορδάτου ὅτι κατὰ τὴν ἐπιλογή τῶν ὑποψηφίων εἶχε τοποθετήσει, στὴ θέση προσωπικοτήτων καὶ ἄλλων ποὺ δικαιούνταν νὰ προτιμηθοῦν, ὅπως οἱ βετεράνοι τοῦ πολέμου, «ἀφανεῖς», τοὺς ὁποίους χαρακτήρισε «τυφλὰ ὄργανα» τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας.²¹

16. Εconoμοπουλου, 77. Ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε πληροφορήσει τὸν Κωλέττη γιὰ τὴν πρότασή του: *στὸ ἴδιο*, 78.

17. *Στὸ ἴδιο*, 78-79. Ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης ἄρχισε ἀμέσως νὰ δολοπλοκεῖ γιὰ νὰ σχηματίσει αὐλικὸ κόμμα: *στὸ ἴδιο*, 90.

18. Γιὰ τὸν Φαρμακίδη, παραπάνω, 103.

19. Σχετικὰ μὲ τὸν Καῖρη, γιὰ μιὰ πρώτη πληροφόρηση, Hering *στὸ Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, München 1976 (Südosteuropäische Arbeiten, 75/II) II, 320-321· ἀκόμη Δημήτριος Πασχάλης, *Θεόφιλος Καῖρης*, Ἀθήνα 1928.

20. Γιὰ παράδειγμα στὴν ἐκλογικὴ περιφέρεια Δωρίδος: Ἀναφορὰ Κόταρη, 3-4. — Γιὰ τὶς ἐντάσεις μετὰ τῶν δύο κομμάτων λόγω τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος, βλ. ἀκόμη Σκανδάμης, *Σελίδες*, 446-449.

21. Πρακτικὰ Α' 1844 II, 217-218 (24 Ἰανουαρίου 1845). Ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης, *χφ. Β*, 91, παραθέτει ὡς ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸ πῶς ἐπηρεάστηκε τὸ ἀποτέλεσμα ἓνα

Ἄκόμη, ἐπικρίσεις προέρχονταν εἰδικὰ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἦταν ἀντίθετοι μὲ τὸν κοινοβουλευτισμὸ ἐν γένει καὶ θεωροῦσαν ἀκόμη καὶ τὸ Ρωσικὸ Κόμμα πολὺ δυτικὸ, πολὺ «ἀριστερό». Οἱ τρεῖς στρατηγοὶ Γενναῖος Κολοκοτρώνης, Δημήτριος Πλαπούτας καὶ Κανέλλος Δεληγιάννης εἶχαν λησμονήσει τὴ διαμάχη τους τῆς ἐποχῆς τοῦ πολέμου καὶ εἶχαν συμπήξει ἐκλογικὴ συμμαχία στὴν περιφέρεια τῆς Γορτυνίας, ποὺ ἔβρισκε ὀπαδοὺς προπάντων στὸν φτωχὸ πληθυσμὸ τῶν χωριῶν καὶ ἀνάμεσα στοὺς Ἀρβανίτες τῆς κοινότητος Ἡλιοδώρα. Μιλοῦσαν κατὰ τῶν «Φράγκων» καὶ τῶν «φραγκοφορεμένων» καὶ κινήτοποιοῦσαν προκαταλήψεις: «Τί τοὺς χρειαζόμαστε τοὺς μορφωμένους; Καταστρέψανε τὴν πατρίδα καὶ πρέπει νὰ τοὺς διώξουμε γιὰ νὰ ἐλευθερωθοῦμε». Αὐτοὶ οἱ ἀντιπολιτευόμενοι στρατηγοὶ τρομοκρατοῦσαν τώρα τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου καὶ ἔδωχαν τὰ ζῶα ὅσων ἀντιστέκονταν. Μόνο σὲ μεγαλύτερους οἰκισμοὺς μποροῦσε ἡ κυβέρνησις νὰ διεξαγάγει τίμιες ἐκλογές —καὶ τὰ ἀναγκαῖα μέτρα παρουσιάζονταν φυσικὰ ὡς «ἐπηρεασμὸς τοῦ ἀποτελέσματος»!²² Ἄλλες ἐπικρίσεις εἶναι τουλάχιστον ὑπερβολικὲς καὶ μόνο ἐπειδὴ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνήσυχο περιβάλλον τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς ποὺ ἀντιστεκόταν στὴν ἐνσωμάτωσις τοῦ κράτους —ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ἀκραίας ἀντιπολίτευσης ἐδῶ ἦταν ὁ στρατηγὸς Θεόδωρος Γρίβας, ποὺ οὐσιαστικὰ εἶχε τὴν Ἀκαρνανία στὸ χέρι καὶ οἱ πολιτικὲς κινήσεις του βρισκόνταν στὰ ὅρια τῆς νομιμότητος. Εἶναι δύσκολο νὰ κρίνει κανεὶς σὲ ποιοὺ βαθμὸ ἡ διοίκησις ἔπαιρνε δικαιολογημένα μέτρα κατὰ παρανομούντων ἢ ἂν αὐθαιρετοῦσε. Ὅπωςδήποτε, καὶ στὴν πρώτη περίπτωσις πρέπει νὰ ἔπαιζαν ρόλο καὶ ὑπολογισμοὶ προεκλογικῆς τακτικῆς. Πάντως, τὸ Μάιο ἔγινε ἐξέγερσις στὴν Ἀκαρνανία. Πρὶν ἀκόμη τελειώσουν οἱ ἐκλογές ἡ κυβέρνησις ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ, γιὰ τὴν ἔγινε γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν Λόντου, ὅπου αὐτὸς προέτρεπε ἀνοιχτὰ τὸν ἀξιοματικὸ τῆς χωροφυλακῆς Πανταζόπουλο νὰ προβεῖ σὲ διώξεις ὀπαδῶν τῶν ἄλλων κομμάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι ἡ κυβέρνησις ἔχασε μὲ διαφορὰ τὴν ἐκλογὴν ἀποδυναμώνει τὴν ἐπικρίσεις.²³

παρόμοιο «στοιχεῖο»: ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ πάτρωνα Κανέλλου Δεληγιάννη εἶχε εὐνοηθεῖ ὁ ἀνιψιὸς του, ὁ νεαρὸς Πέτρος Δ., ποὺ ἀνήκε σὲ ἄλλο κόμμα.

22. Βλ. σχετικὰ τὸ φυλλάδιο *Αἱ ... συμβᾶσαι παρανομίαι*: ἐδῶ βρίσκεται καὶ ἡ ἐκθεσις τῆς ἐκλογικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Καρϋταινας γιὰ τὴν μεθόδους τῶν στρατηγῶν (70-79).

23. Τὸ Ἀγγλικὸ Κόμμα εἶχε ἐπιτυχίες μόνο στὴ ρουμελιώτικη ἐπαρχία τῆς Τριχωνίδας, στὴν πελοποννησιακὴν ἐκλογικὴν περιφέρειαν Ἄργος, Τριφυλία, Μαντινεία καὶ Καλάβρυτα, καθὼς καὶ στὴν Ὑδρα. Εἰς Εὐσταθίου, 92-93. Γιὰ τὴν ἐξέγερσις στὴν Ἀκαρνανία, σὲ ἴδιον, 84 κ.έ. Ἀρώνη-Τσίχλη, 195-204. Πολλοὶ ἐπικριτὲς μοιάζουν ἀπλῶς ἐξοργισμένοι γιὰ τὴν συμπεριλήφθησαν στὴ μαζικὴ διανομὴ παρασήμων, μὲ τὴν ὁποία ὁ Μαυροκορδάτος προσάθησε νὰ προσεταιριστεῖ εἰδικὰ ὀπαδοὺς τῆς ἀντιπολίτευσης. — Τὸ πῶς πρέπει νὰ ἀξιολογηθοῦν πολλὰ ἀπὸ τὴν διαμαρτυρίαν γιὰ τὴν πρακτικὴ τῆς κυβερνήσεως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἀκαρνανίας ἔβλεπαν τὸν Γρίβα ὡς σωτήρα, ἐπειδὴ ὑποσχόταν νὰ τοὺς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴ φορολογία! Εἰς Εὐσταθίου, 91 (τὴ συγγραφεὺς δὲν ἀναλύει τὰ εὐ-

Με τὸ νέο σύνταγμα, τὸ Ρωσικὸ Κόμμα, ποὺ εἶχε διακριθεῖ ἀγωνιζόμενο γιὰ τὸ κανονικὸ δίκαιο, τὴν ἐξουσία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν προσχώρηση τοῦ βασιλιᾶ στὸ ὀρθόδοξο δόγμα, ἔχανε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά του. Οἱ διατάξεις του δὲν ἔκλειναν τὸ δρόμο γιὰ μιὰ συνεννόηση μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ προέβλεπαν ὀρθόδοξο διάδοχο τοῦ θρόνου. Τὸ 1845-1847 οἱ Ναπαῖοι ἐπιτέθηκαν ἐπανειλημμένα κατὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης Κωλέττη, στὴν ὁποία ὁ ἀρχηγός τους Μεταξᾶς ἀνῆκε ἀρχικὰ ὡς ὑπουργός τῶν Οἰκονομικῶν. Ἡ πρώτη εὐκαιρία παρουσιάστηκε ὅταν ἡ κυβέρνηση στὶς 18 Μαΐου 1845 κατέθεσε στὴ βουλὴ νομοσχέδιο γιὰ τὴν Ἱερά Σύνοδο.²⁴ Τὸ ἀνώτατο ὄργανο τῆς Ἐκκλησίας θὰ εἶχε μὲν εὐρείες ἀρμοδιότητες σὲ ἐσωτερικὰ ζητήματα, στὸ ζήτημα ὅμως τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸ κράτος τὸ σχέδιο ἀπέκλινε λίγο μόνο ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς ἀντιβασιλείας.²⁵ Ἡ βουλὴ ἐνέκρινε τὸ νόμο στὴν ἀναθεωρημένη του μορφή στὶς 16 Ἰουλίου 1845 παρὰ τὴ σφοδρὴ ἀντίρρηση τῶν Ναπαίων,²⁶ ποὺ ἀπαιτοῦσαν πενταετὴ θητεία τῶν συνοδικῶν ἀντὶ τῆς προτεινόμενης διευτοῦς καὶ ἐκλογῆ τοῦ προέδρου ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους ἀντὶ τοῦ διορισμοῦ του ἀπὸ τὴν κυβέρνηση, ἀλλὰ ὁ Κωλέττης δὲν τὴν παρουσίασε στὴ Γερουσία, προφανῶς γιὰ νὰ ἀφήσει νὰ καταλαγιάσει ἡ ἔξαψη τῶν πνευμάτων —φαίνεται, ἄλλωστε, πὼς ἦταν ἱκανοποιημένος μὲ τὶς ἰσχύουσες διατάξεις ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Μάουρερ.

Οἱ Ναπαῖοι ὅμως δὲν μποροῦσαν νὰ δεχτοῦν αὐτὴ τὴν κατάσταση τῶν πραγμάτων. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1845 ὁ Μεταξᾶς παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν· ἔτσι διαλύθηκε ὁ ἀκροσφαλῆς συνασπισμὸς

ρήματα τῶν πηγῶν, ἀλλὰ τὰ θεωρεῖ ὅλα δεδομένα ὡς ἔχουν). Γιὰ τὰ συμβάντα συζητήσε ἐκτεταμένα ἡ βουλὴ στὶς 22, 24 καὶ 26 Ἰανουαρίου 1845, *στὸ ἴδιο*, 190 κ.έ., 217-218, 228 κ.έ. Βλ. ἀκόμη Finlay VII, 190 κ.έ., Πετρακάκος II 1, 455 κ.έ. Ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης (χφ. Β, 91), μάρτυρας ὑπεράνω ὑποψίας, παρουσιάζει τὰ γεγονότα ὡς τοπικὲς μᾶλλον συγκρούσεις καὶ ἐνέργειες κατώτερων ὀργάνων τῆς διοίκησης!

24. Κείμενο τοῦ νομοσχεδίου στὸ Στράγκας I, 149-156. Βλ. σχετικὰ τὶς συζητήσεις στὴ βουλὴ στὰ Πρακτικὰ Α' Α' III, 1626-1649 (25 Ἰουνίου 1845), 1652-1654 (26 Ἰουνίου 1845), 1656-1657 (27 Ἰουνίου 1845), 1668-1676 (28 Ἰουνίου 1845), 1677-1687 (30 Ἰουνίου 1845), 1688-1705 (2 Ἰουλίου 1845), 1706-1719 (3 Ἰουλίου 1845), 1720-1732 (4 Ἰουλίου 1845), 1752-1756 (6 Ἰουλίου 1845), 1759-1768 (7 Ἰουλίου 1845), 1769-1774, 1777-1788 (9 Ἰουλίου 1845), 1813-1817 (12 Ἰουλίου 1845), 1819-1830 (13 Ἰουλίου 1845), 1831-1842 (14 Ἰουλίου 1845), 1843-1856 (16 Ἰουλίου 1845). Γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ νομοσχεδίου, Frazee, 167.

25. Frazee, 167-168. Γιὰ παράδειγμα, παρέμεινε ἡ ἀποφασιστικὴ διάταξη ὅτι ἡ Σύνοδος δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ἀλληλογραφεῖ ἄμεσα μὲ καμία λαϊκὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἐκτὸς Ἑλλάδας. Ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ πρόνοια δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει ἄλλο σκοπὸ παρὰ μόνο τὸν ἔλεγχο τῶν ἐπαφῶν μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὴ Ρωσία, τὸ Ρωσικὸ Κόμμα τὴ θεώρησε πρόκληση.

26. Πρακτικὰ Α' III, 1625, 1656, 1692-1693, 1853-1855. Ἡ ἐφημερίδα τῶν Ναπαίων *Αἰὼν* ἐπέκρινε μὲ δριμύτητα τὸ νόμο στὰ φύλλα 625/26 Μαΐου, 630/13 Ἰουνίου καὶ 631/16 Ἰουνίου 1845. — Ὑπὸ τὴν προεδρία ἐνὸς Ναπαίου ἡ ἐπιτροπὴ τῆς βουλῆς εἶχε ἐπεξεργαστεῖ σχέδιο νόμου, ποὺ θὰ ἔδινε στὴν Ἐκκλησία μεγαλύτερη ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ κράτος. Ὁ Κωλέττης ὅμως δὲν δέχτηκε αὐτὸ τὸ σχέδιο: Econομοπουλου, 121.

τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος μὲ τὸ Γαλλικό. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐπιφυλάξεις ἀρχῶν, οἱ Ναπαῖοι προέβαλαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐρήμωση τῆς Ἐκκλησίας λόγω τοῦ ἰσχύοντος ἀσαφοῦς καθεστῶτος: ὁ ἀριθμὸς τῶν μητροπολιτῶν ποὺ εἶχαν ἐνθρονιστεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη εἶχε συρρικνωθεῖ, ἐπειδὴ ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐνθρόνιζε νέους ἀξιωματούχους γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸ ἀνοιχτὸ σχίσμα.²⁷ Ὡστόσο οἱ διαφορὲς δὲν ἀρκοῦσαν πιά γιὰ νὰ προκληθεῖ μεγάλη σύγκρουση, γιατί, πρῶτον, οἱ διατάξεις τοῦ συντάγματος ἦταν ἀδιαμφισβήτητες καί, δεύτερον, ὁ πρωθυπουργὸς δὲν ἀντιτίθετο καταρχὴν στοὺς Ναπαῖους, παρὰ μόνο σὲ ἓνα σημεῖο ποὺ θὰ συζητιόταν ἀργότερα: μὲ τὴ συμφιλιοτική ἐξάλλου καὶ ἰσορροπημένη του ἀπάντηση στὶς ἐπιθέσεις τους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης τοῦ προϋπολογισμοῦ²⁸ μετέθετε τὴ σύγκρουση στὸ πεδίο τεχνικῶν διακανονισμῶν καὶ τοῦ χρονικοῦ προγραμματισμοῦ. Ὄταν τὸ 1846 ἄναψαν πάλι τὰ πνεύματα, ἐπειδὴ ἡ κυβερνηση κατέθεσε ἐπειγόντως τὸ νομοσχέδιο γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν μητροπόλεων, ποὺ μέχρι τότε χρονοτριβοῦσε στὴν κατάρτισή του,²⁹ γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὴν πρωτοβουλία τοῦ βουλευτῆ Χ. Καπετανάκη ἀπὸ τὴν ὑπανάπτυκτη καὶ βαθιὰ συντηρητικὴ ἐκλογικὴ περιφέρεια Οἰτύλου,³⁰ ἡ πλειοψηφία ἀποφάσισε ὕστερα ἀπὸ μακρὰ συζήτησι ἐπὶ τοῦ κανονισμοῦ νὰ συζητήσει ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὕστερου κυβερνητικοῦ νομοσχεδίου.³¹ Οἱ συζητήσεις ἀναλώθηκαν ὕστερα σὲ λεπτομέρειες, γιὰ τὶς ὁποῖες λαμβάνονταν οἱ ἀποφάσεις μὲ μεταβαλλόμενες πλειοψηφίες.³² Τελικὰ ὁ Κωλέττης δὲν παρέπεμψε οὔτε αὐτὸ τὸ νομοσχέδιο στὴ Γερουσία.

Ὄταν τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὕστερα ἀπὸ τὴ συμβουλὴ καὶ τῆς Ρωσίας, ἔδειξε προθυμία γιὰ συζητήσεις καὶ ἡ Ἀθήνα ἄδραξε ἀμέσως τὴν εὐκαιρία, τὰ αἷτια τῶν συγκρούσεων μειώθηκαν ἀκόμη περισσότερο. Παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες ἡ Κωνσταντινούπολη ἐξέδωσε τὸ 1850 τὸν Συνοδικὸ Τόμο,³³ ποὺ περιεῖχε τοὺς ὅρους γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ αὐτοκέ-

27. Βλ. τὴ συζήτησι γιὰ τὸν προϋπολογισμὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν Θρησκευμάτων στὶς 1/13 Αὐγούστου 1846. Πρακτικά Α' Β' III, 2228, 2230· πρβλ. Ἄννινος, *Παπουλάκης*, 27-28.

28. Πρακτικά, ὁ.π., 2234-2235.

29. Ἡ καθυστέρηση αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης εἶχε ἐπικριθεῖ στὴν ἀναφερθεῖσα συζήτησι τοῦ προϋπολογισμοῦ τὸ 1846: *στὸ ἴδιο*, 2227 κ.έ.

30. Συνεδριάσεις τῆς 6ης καὶ 9ης Σεπτεμβρίου 1846. Πρακτικά, Α' Β' IV, 2797 κ.έ., 2813 κ.έ. Γιὰ τὴ συζήτησι, *στὸ ἴδιο*, Α' Γ' I, 327-344 (4 Ἰανουαρίου 1847), 353-364 (8 Ἰανουαρίου 1847), 364-375 (9 Ἰανουαρίου 1847), 376-388 (10 Ἰανουαρίου 1847), 389-403 (11 Ἰανουαρίου 1847), 403-404, 408-420 (13 Ἰανουαρίου 1847), 421-424, 437-448 (14 Ἰανουαρίου 1847), 448-458 (15 Ἰανουαρίου 1847), 465-478 (16 Ἰανουαρίου 1847), 484-495 (17 Ἰανουαρίου 1847).

31. Συνεδριάσεις τῆς 11ης Σεπτεμβρίου καὶ 1ης Ὀκτωβρίου 1846. Πρακτικά Α' Β' IV, 2823, 3096 κ.έ.: κείμενο τοῦ κυβερνητικοῦ νομοσχεδίου, (α) *στὸ ἴδιο*, 3097-3099· (β) Στράγκας I, 157-160.

32. Πρακτικά Α' Γ' I, 327-344, 353-388, 389-404, 408-424, 437 κ.έ., 448-458, 465-478, 484-495.

33. Κείμενο μὲ ὅλες τὶς σχετικὲς πηγὲς στὸ Στράγκας I, 160-196. Βλ. σχετικὰ Κωνσταντινίδης, *Ἡ ἀνακλήρυξις τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησίας (1850) καὶ ἡ θέσις τῶν*

φαλου. Παρότι τὰ νομοσχέδια γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, ποὺ καταρτίστηκαν σὲ θυελλώδεις συνεδριάσεις τῆς κυβέρνησης, ἔλαβαν μόνο ἀτελῶς ὑπόψη τοὺς ὅρους τοῦ Τόμου καὶ ἀπογοήτευσαν τὶς πιὸ αἰσιόδοξες προσδοκίες τῶν Ναπαίων, κατορθώθηκε νὰ κερδηθοῦν ἀκόμη καὶ οἱ ἐξτρεμιστὲς τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος γιὰ τὴν ὁμόφωνη ψήφιση στὴ βουλὴ τοῦ νέου νόμου 201 γιὰ τὴ Σύνοδο, στὶς 7 Ἰουνίου 1852.³⁴ οἱ βουλευτὲς ἐνέκριναν στὶς 5 Ἰουνίου 1852 χωρὶς συζήτηση ἐπὶ τῆς ἀρχῆς καὶ μὲ μεγάλη πλειοψηφία καὶ τὸ νόμο 200 γιὰ τὶς μητροπόλεις.³⁵ Οἱ νέες διατάξεις ἀποδυνάμωναν τὴν ἐπιρροή τῆς κυβέρνησης σὲ ὀρισμένα σημεῖα καὶ δὲν περιεῖχαν διακηρυκτικὲς διατυπώσεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐρεθίσουν τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τοὺς Ναπαίους, ἐξασφάλιζαν ὅμως οὐσιαστικὰ τὴν ἐποπτεία τοῦ κράτους ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας.³⁶ Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀντιπαρῆλθε σιωπηρὰ τὶς παραβιάσεις τῶν ὅρων του.³⁷

Τὸ 1861 ἡ κυβέρνηση φρόντισε νὰ ἀρθεῖ ἄλλο ἓνα σημεῖο τριβῆς: μὲ νόμο, τοῦ ὁποῖου οἱ διατάξεις ἀμβλύθηκαν ὕστερα ἀπὸ γαλλικὴ πίεση, μεικτοὶ γάμοι μπορούσαν νὰ γίνουν μόνο σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας — ἔτσι ἐξασφαλίστηκε ἡ ὀρθόδοξη διαπαιδαγώγηση τῶν παιδιῶν,³⁸ ἀλλὰ στὸ ἑλληνικὸ δίκαιο εἶχε εἰσαχθεῖ ἄλλο ἓνα στοιχεῖο ἀνελευθερίας.³⁹

Ἡ διαμάχη γιὰ τοὺς Ἀγίους Τόπους ποὺ ἀναζωπυρώθηκε τὸ 1851 καὶ ὀδήγησε στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο συνέβαλε στὴν περαιτέρω ἐξομάλυνση τῶν συζητήσεων γιὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα· καὶ μόνο λόγω τῶν ἐπι-

μητροπολιτῶν τῶν «Νέων Χωρῶν» (1928), Ἀθήνα 1974 (Ἐρευναὶ περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 3).

34. Τὸ νομοσχέδιο στὸ Στράγκας I, 198-203. Βλ. σχετικὰ Πρακτικὰ Γ' Β' II, 221-223, 249-251.

35. Τὸ νομοσχέδιο στὸ Στράγκας I, 203-210. Οἱ δύο νόμοι (ἀρ. 200 καὶ 201), Πρακτικὰ Γ' Β' II, 251-266. Βλ. σχετικὰ Πρακτικὰ Γ' Β' II, 205-216, 220-221, 249-251. Ὁ Ὄθων ὑπέγραψε καὶ τοὺς δύο νόμους στὶς 9 Ἰουλίου. Κείμενα τῶν νόμων στὸ ΦΕΚ Α 10 Ἰουλίου καὶ 24 Ἰουλίου 1852, καθὼς καὶ στὸ *Αἱ ἀναγκαιότεροι ἐγκύκλιοι ἐπιστολαί, διατάξεις καὶ ὁδηγίαι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1854, 230-254, καὶ Δηλιγιάννης/Ζηνόπουλος, *Ἑλληνικὴ νομοθεσία VI*, 29 κ.έ.

36. Σύμφωνα μὲ τὸ νόμο 201 τὰ μέλη τῆς Συνόδου ἔπρεπε νὰ ὀρκιστοῦν ἀφοσίωση (ἄρθρο 4), ἡ κυβέρνηση διόριζε πληρεξούσιο χωρὶς τὴν ὑπογραφή τοῦ ὁποῖου καμία ἀπόφαση τῆς Συνόδου δὲν ἴσχυε νομικὰ (ἄρθρο 6), ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιωματοῦχοι ὑποχρεώονταν καταρχὴν νὰ ὀρκίζονται καὶ νὰ παρουσιάζονται ὡς μάρτυρες στὰ δικαστήρια, ἡ ἀλληλογραφία τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἐκκλησιαστικὲς καὶ λαϊκὲς ἀρχές τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔπρεπε νὰ περνᾷ ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο τῶν Θρησκευμάτων (ἄρθρο 20). Ὁ νόμος 200 ὄριζε ὅτι ὁ βασιλιάς ἐπέλεγε τοὺς ἐπισκόπους ἀπὸ τρία ὀνόματα ποὺ πρότεινε ἡ Σύνοδος.

37. Γιὰ τὸ ζήτημα κατὰ πόσο ὁ νόμος ἀνταποκρινόταν στὸν Τόμο, βλ. Frazee, 190 κ.έ. (ὅπου καὶ ἀναφορὲς στὴ συζήτηση τῆς ἐποχῆς) καὶ ἡ ὀξεία ἀπόρριψη στὸ Καρολίδης IV, 112 κ.έ.

38. Καρολίδης V, 226.

39. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἡ φιλελεύθερη ἐφημερίδα *Ἐλπίς* ἐπέκρινε μὲ δριμύτητα τὸ νομοσχέδιο, ποὺ προσέβαλλε τὴν ἰσότητά τῶν πολιτῶν. Ἔτος 25 φύλλο 1124/17 Ὀκτωβρίου 1861.

πτώσεών της στην έλληνική έξωτερική πολιτική⁴⁰ επέφερε την άλληλεγγύη όλων τών κομμάτων με την έλληνική Έκκλησία. Σε αὐτή τή συγκυρία ὁ διορισμός τοῦ Σταύρου Βλάχου, ἡγετικού στελέχους τῶν Ναπαίων, στή θέση τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Θρησκευμάτων τὸ 1852 μείωσε σημαντικά τοὺς λόγους πού εἶχε τὸ κόμμα του νὰ διαμαρτύρεται.⁴¹

Ὁ θρησκευτικὸς ζήλος κατευθυνόταν ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα κατὰ τοῦ «ξενικοῦ πνεύματος», κατὰ τῆς ἀντεθνικότητας, τῆς δραστηριότητας ἐτερόδοξων ἀλλοδαπῶν στήν Ἑλλάδα καὶ προπάντων κατὰ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας,⁴² οἱ ἐνορίες τῆς ὁποίας ὅμως ἀριθμητικὰ ἦταν ἀσήμαντες. Ὅποτε μποροῦσαν οἱ Ναπαῖοι καλλιεργοῦσαν τὸ φόβο τῶν «καθολικῶν συνωμοσιῶν».⁴³ Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὀρθοδοξίας, τὴν ὁποία πρέσβευαν ὅλοι οἱ πολιτικοί, δὲν κινδύνευε, οἱ καλὲς σχέσεις μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολη εἶχαν διασφαλιστεῖ καὶ τὸ αὐτοκέφαλο εἶχε νομιμοποιηθεῖ, οἱ μικρὲς διενέξεις δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ὑπαρξὴ κόμματος.

Βέβαια, ἐμφανίζονταν ταραξίες ἐκτὸς κομμάτων, οἱ ὁποῖοι στίς πιὸ ὑπανάπτυκτες, ἀποκομμένες ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία περιοχὲς ὑποδαύλιζαν τὴν ὑποβόσκουσα ἀντίσταση κατὰ τοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ τὴ διεΐσδυ-

40. Βλ. παρακάτω, 315-316.

41. Ἦδη ὁ διορισμὸς τοῦ Γλαράκη σὲ ὑπουργὸ τῶν Θρησκευμάτων καὶ τοῦ Κολλίνου Κολοκοτρῶνη σὲ ὑπουργὸ τῆς Δικαιοσύνης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1847 εἶχε ἐπιδράσει συμφιλιακικά, παρόλο πού ἡ πλειονότητα τοῦ κόμματος τοὺς θεωροῦσε μᾶλλον ἀποστάτες παρὰ ἐκπρόσωπους τῆς κοινοβουλευτικῆς ομάδας στήν κυβέρνηση. Ὡστόσο, ἡ δραστηριότητα τοῦ Γλαράκη, μέχρι τότε ἡγετικού στελέχους τῶν Ναπαίων, στή νευραλγικὴ θέση τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Θρησκευμάτων εἶχε τὶς ἐπιπτώσεις της στήν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ συγκυρία, πρβλ. ἐπίσης Καρολίδης III, 282 σημ. 2, 418.

42. Βλ. π.χ. *Αἰών*, ἔτος 6 φύλλο 498/12 Ἰανουαρίου 1844 (κύριο ἄρθρο). Ἀκόμη καὶ ἡ ἴδρυση τῆς *École d'archéologie française* θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐξτρεμιστὲς πράξη θρησκευτικῆς ὑπονόμευσης: Καρολίδης III, 225. Ὅταν τὸ 1857 τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο παρέστη στή θεμελίωση τοῦ καθολικοῦ ναοῦ τῶν Ἀθηνῶν, ἡ κυβέρνηση δέχτηκε δριμεία ἐπίθεση. Ὅργη προκάλεσε ἐπίσης ἡ ἐνθρόνιση τοῦ Μαριάνου Φαλτσινέλλι σὲ τιτουλάριο ἀρχιεπίσκοπο τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1858· οἱ συντηρητικοί τῆς ὀρθοδοξίας τὸ εἶδαν ὡς προσπάθεια νὰ αὐξηθοῦν κατὰ μία οἱ τέσσερις ἀρχιεπισκοπὲς πού εἶχαν παραχωρηθεῖ μετὰ τὸ σύμφωνο τοῦ 1832 στοὺς καθολικούς. Ἡ διαμαρτυρία ἦταν ἀντικειμενικὰ ἀστήρικτη, ὅμως ἡ κατανόηση τοῦ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο παρὰ γιὰ τὸ ἀξίωμα ἑνὸς τιτουλάρου σὲ περιοχὲς ἀπίστων (!) (*partibus infidelium*) δὲν θὰ ἐνίσχυε ἰδιαίτερα τὴν αὐτοπεποίθηση τῶν ὀρθοδόξων. Βλ. *στὸ ἴδιο*, V, 106. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι εἰδικὰ οἱ βουλευτὲς πού ὑποστήριζαν τὴν ἀπαλλαγὴ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν κρατικὴ κηδεμονία ἀσκοῦσαν πολεμικὴ κατὰ τῆς δυνατοτήτας τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας νὰ διαφεύγει τὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους καὶ νὰ σχηματίζει «κράτος ἐν κράτει»: βλ. τὴ συζήτηση γιὰ τὸν προϋπολογισμὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν Θρησκευμάτων τῆς 1ης Αὐγούστου 1846: Πρακτικὰ Α' Β' III, 2228, 2234-2235.

43. Ὅταν, π.χ., ἡ κυβέρνηση τὸ 1845 κάλεσε στήν Ἀθήνα τὸν δούκα τοῦ Μονπανσιέ, γιὸ τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου, ὁ ὁποῖος περιηγεῖτο τὴν Αἴγυπτο, δὲν ἔκανε ὅμως τὴν ἴδια τιμὴ στὸν Κωνσταντίνο, δευτερότοκο τοῦ τσάρου, ὁ ὁποῖος βρισκόταν ἐπίσης στήν Ἀνατολή, οἱ Ναπαῖοι τὸ θεώρησαν πάλι ἔνδειξη γιὰ τὶς προσπάθειες τῆς κυβέρνησης (Κωλέττη!) νὰ ἐκκαθολικίσει τὴν Ἑλλάδα: Καρολίδης III, 181, 188.

ση τῆς δημόσιας διοίκησης καὶ δημιουργοῦσαν κλίμα κατὰ τῆς μετατροπῆς τῆς οἰκονομικῆς δομῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού μόλις ἄρχιζε, καὶ πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει σὲ ἄλλο σημεῖο,⁴⁴ κατὰ τοῦ ὑποτιθέμενου κινδύνου πού ἀπειλοῦσε τὴν πίστη τῶν προγόνων καὶ κατὰ τῶν πρώτων περιορισμένης ἔκτασης δειγμάτων σύγχρονου πολιτισμοῦ: τῶν σχολείων, τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν, τῶν ἀτμόπλοιων.

Ἡ Φιλορθόδοξος Ἑταιρεία περὶ τὸν Κοσμὰ Φλαμιάτο ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν μοναχῶν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου βρῆκε πολυάριθμους ὁπαδοὺς στὴν Πελοπόννησο, θορυβοῦσε κατὰ τοῦ συνταγματικοῦ κράτους ἐν γένει, τὸ ὁποῖο ἀπέρριπτε ὡς ἔργο τοῦ σατανᾶ καὶ τῶν δολοπλοκιῶν τῆς Βρετανίας. Ἡ κυβέρνηση, ἔλεγε, διέφθειρε κατ' ἐντολὴ τῶν ξένων τὸ λαὸ καὶ ἡ Σύνοδος ἤθελε νὰ καταστρέψει τὸ οἰκοδόμημα τῆς Ἐκκλησίας: ἔτσι λοιπὸν ἦταν ἀνεπίτρεπτος ὁ ὄρκος στὸν βασιλιά ἢ στὸ σύνταγμα, τὰ παιδιὰ δὲν ἔπρεπε νὰ στέλνονται στὰ σχολεῖα πού κατέστρεφαν τὴν πίστη, οἱ νέοι δὲν ἔπρεπε νὰ πηγαίνουν στὸ στρατό. Μόνο ἐὰν ὑπῆρχε σεβασμὸς στὰ θρησκευτικὰ δόγματα, ἐὰν προστατεύονταν ἡ θρησκεία, ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἰδιοκτησία ἐπιτρεπόταν ἡ ἀφοσίωση στὴν πατρίδα: ἡ πίστη στὸ σύνταγμα μόνο ἐὰν οἱ ὑπουργοί, οἱ βουλευτὲς καὶ οἱ δημόσιοι ἀξιωματοῦχοι ὑπηρετοῦσαν τὴ δικαιοσύνη, τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν καλὴ τάξη· μόνο ἂν οἱ ἰσχύοντες νόμοι ἦταν δικαιότεροι ἀπέναντι στοὺς χριστιανοὺς καὶ τὸ δίκαιο δὲν καταστρεφόταν ἀπὸ τοὺς νομικοὺς ἐπιτρεπόταν ἡ ὑπακοὴ στοὺς νόμους.⁴⁵ Οἱ συνωμότες ἐπέμεναν οἱ διενέξεις μεταξὺ χριστιανῶν νὰ κρίνονται ἀπὸ «συνελεύσεις πατριωτῶν» ἀντὶ ἀπὸ δικαστήρια, καὶ φαίνεται ὅτι στὴ Γορτυνία διευθετήθηκαν νομικὲς διαφορὲς μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο.⁴⁶ Ἡ ἑταιρεία ἀπλώθηκε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μοναστήρια⁴⁷ στὴ Γορτυνία, τὴν Τρίπολη, τὴν Πάτρα, τὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Τήνο, καὶ μέσω τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Φλαμιάτου, πού ἦταν ἔμπορος, ἀπέκτησαν ἐπαφὴ μὲ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Βενετίας.⁴⁸ Στὴν Πάτρα ὁ ἀρχηγὸς τῆς συνωμοσίας ἐξέδωσε τὸ περιοδικὸ *Ἡ φωνὴ τῆς Ὀρθοδοξίας* καὶ τὸ 1849 μιὰ ἐρμηνεῖα τῶν προφητειῶν τοῦ *Ἀγαθάγγελου*,⁴⁹ ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνακινήσει παλαιοὺς μύθους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὸ ξανθὸν γένος, ἔκφραση στὴν ὁποία βάσει μᾶς ἀστήρικτης ἐτυμολογίας ἀναγνωρίστηκαν οἱ Ρῶσοι.

Μιὰ δευτέρη συνωμοσία μὲ παρόμοιες τάσεις, οἱ «Συνεταῖροι τοῦ

44. Βλ. παρακάτω, 322 κ.έ.

45. Ἐκθεση τοῦ νομάρχου Ἀχαΐας καὶ Ἡλίδος γιὰ τὰ ἔγγραφα πού εἶχε μαζί του ὁ Φλαμιάτος, Ἄννινος, *Παπουλάκης*, 33-36. Γιὰ τὶς ιδέες τοῦ Φλαμιάτου, βλ. τὸ κείμενό του *Φωνὴ ὀρθόδοξος καὶ σπουδαία εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς κατὰ τῶν ὀρθοδόξων ἐπιβουλῆς*, Ἀθήνα 1849.

46. Ἄννινος, ὁ.π., 38-39.

47. Στὸ ἴδιο, 46-47.

48. Στὸ ἴδιο, 43.

49. *Ἐρμηνεῖα τῶν χρησμῶν τοῦ Ἀγαθάγγελου*, ἐκδ. Κοσμάς Φλαμιάτος.

Πνευματικοῦ Συλλόγου», ἀποσκοποῦσαν στὴν καθαίρεση τοῦ Ὁθωνα καὶ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Κωνσταντίνου, δευτερότοκου γιοῦ τοῦ τσάρου Νικολάου.⁵⁰

Τὴ μεγαλύτερη προσέλευση ὁπαδῶν ὅμως εἶχε ὁ θρησκόληπος Χριστόφορος Παναγιωτόπουλος, ὁ ἐπονομαζόμενος Παπουλάκης, ποὺ εἶχε στραφεῖ σὲ ἓνα χυδαῖο μυστικισμὸ ὕστερα ἀπὸ συσκότιση τοῦ νοῦ —σύμπτωμα τύφου— καὶ ἀπὸ τὸ 1847 περιφερόταν ὡς μοναχὸς ἱεροκήρυκας στὴ χώρα, μοίραζε κομμάτια τοῦ βρόμικου ράσου του σὰν γιαιτρικὸ καὶ ξεσήκωνε τοὺς ἀγρότες —κυρίως τὶς γυναῖκες— μὲ φλυαρίες κατὰ τῆς «παράνομης» ἀποδέσμευσης τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, κατὰ τῆς προόδου, τῆς πολυτέλειας καὶ τῆς μόρφωσης.⁵¹ Οἱ ναῦτες τῶν Σπετσῶν, ποὺ ἡ ἀτμοπλοῖα ἔθετε σὲ κίνδυνο τὴν ὑπαρξή τους, ἐνθουσιάστηκαν ἀπὸ τὸ κήρυγμά του κατὰ τῶν ἀτμόπλοιων.⁵² Ὁ Παπουλάκης εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴ Φιλορθόδοξο Ἑταιρεία.⁵³ Τὸ 1851/1852 ἄρχισε νὰ ξεσηκώνει ὅλο καὶ περισσότερο τοὺς ἀκροατὲς του κατὰ τοῦ βασιλιᾶ, κατὰ τῆς Συνόδου, τοῦ κράτους, τῶν σχολείων, τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς φορολογίας. Καταδικασμένος ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, διωκόμενος ἀπὸ στρατὸ καὶ ἀστυνομία, συγκρότησε συμμορίες ἐνόπλων καὶ ἀπειλοῦσε νὰ ἐκστρατεύσει κατὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐνῶ οἱ ἐνθουσιώδεις ὁπαδοὶ του δημιουργοῦσαν ταραχὲς στὴ Λακωνία, ὅπου ὑπῆρχε ἡ μεγαλύτερη ἀντίσταση κατὰ τοῦ συγκεντρωτισμοῦ τῆς διοίκησης καὶ τῆς ἀπώλειας παλαιῶν προνομίων,⁵⁴ καθὼς καὶ στὸ Κρανίδι καὶ στὶς Σπέτσες καὶ τὴν Ὑδρα, μέχρι τὴ σύλληψή του τὸ 1852.⁵⁵

Αὐτὰ τὰ γεγονότα δὲν συνέβαλαν στὴ διατήρηση τῆς συνοχῆς τοῦ κόμματος, γιὰτὶ ὁ ὑπόκοφος, ἄνομος ξεσηκωμὸς κατευθυνόταν κατὰ ἀξιῶν καὶ θεσμῶν ποὺ γιὰ τὸ Ρωσικὸ Κόμμα —τὸ μόνο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ὀφέλη ἀπὸ τὴν ἀναταραχὴ, λόγω τοῦ ὑποτιθέμενου κινδύνου γιὰ τὴν ὀρθόδοξη πίστη— ἦταν ἱεροί,⁵⁶ καὶ γιὰτὶ ὁ Παπουλάκης καὶ οἱ ἀκροατὲς

50. Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 580.

51. Λεπτομερῶς, Ἄννινος, *Παπουλάκης*, ἰδίως 15 κ.έ., 55 κ.έ.: πρβλ. ἐπίσης Ἀρώνη-Τσίχλη, 284-310.

52. Ἄννινος, *Παπουλάκης*, 69 κ.έ.

53. *Στὸ ἴδιο*, 50-51.

54. Γιὰ τὶς ταραχὲς στὴ Λακωνία καὶ τὴ Μάνη τὸ 1845, βλ. τὴν ἐκτεταμένη συζήτηση στὴ βουλή τῆς 8ης Σεπτεμβρίου 1845. Πρακτικὰ Α' Α' IV, 2275 (7 Σεπτεμβρίου 1845), 2276-2292 (8 Σεπτεμβρίου), 2317-2331 (12 Σεπτεμβρίου).

55. Ἄννινος, *ὁ.π.*, 119 κ.έ., 135 κ.έ.

56. Αὐτὸ γίνεται ἐμφανέστερο ἂν συγκρίνουμε τὰ συνθήματα τῶν συνωμοτῶν, τῶν ἀναρτῶν καὶ τῶν προπαγανδιστῶν ποὺ ἐμφανίζονται ποῦ καὶ ποῦ μὲ τὴν παρουσίαση τῶν ἀρχῶν διακυβέρνησης ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κόμματος, τὸν Μεταξά, στὴ συζήτηση τῆς βουλῆς, στὶς 30 Ὀκτωβρίου 1845: Πρακτικὰ Α' Α' IV, 2976-2981. Τὸν πρῶτο χρόνο τῆς μεγάλης ἀντιπαράθεσης γιὰ τοὺς νόμους περὶ Ἐκκλησίας ὁ Μεταξὰς ὑποστήριζε μιὰ πολιτικὴ μετριοπάθειας, ἐξισορρόπησης τῶν ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στὰ κόμματα, τὸ κράτος δικαίου καθὼς καὶ τὴ θρησκεία καὶ τὴν παιδεία ὡς θεμέλια τῆς εὐδαιμονίας.

του χρησιμοποιούσαν μέχρι και άνοικεια ψευδοθαύματα και ίεροτελεστίες. Ἀντίθετα, ἡ δυσαρέσκεια ἐνίσχυε τὸ εὐρὺ ρεῦμα διαμαρτυρίας κατὰ τοῦ καθεστῶτος, τὸ ὁποῖο θὰ θέσει στὸ περιθώριο τὰ ἀναχρονιστικὰ πλέον κόμματα καὶ θὰ ὀδηγήσει στὴν ἀπλὴ μετωπικὴ σύγκρουση μεταξὺ τῆς κυβέρνησης καὶ τῶν Συνταγματικῶν.

Πρέπει βέβαια νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ προπαγάνδα τῶν Ναπαίων ἀνήκει στὸ εὐρύτερο ρεῦμα τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἐνισχύει καὶ ὀδηγεῖ σὲ πολιτικούς-κρατικούς διαύλους. Μὲ αὐτὴ τὴν πραγματικότητα συναρτᾶται, π.χ., καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Ἀμερικανοῦ Ἰωνᾶ Κίγκ ἀπὸ λαϊκὰ δικαστήρια γιὰ προσηλυτισμό, ἡ δίωξη τοῦ φιλόσοφου καὶ παιδαγωγοῦ Καῖρη καί, τέλος, οἱ ἐκκλησιαστικὲς διώξεις κατὰ τοῦ λογοτέχνη Ἀνδρέα Λασκαράτου τὸ 1856 καὶ κατὰ τοῦ Παναγιώτη Συνοδινοῦ τὸ 1859. Ἀκόμη καὶ στὴν Πάτρα, πόλη μὲ κοσμοπολίτικη κοινὴ γνώμη, ὑπῆρξε τὸ 1861 γενικευμένη διαμαρτυρία τῶν κατοίκων γιὰ τὴν παράσταση ἰταλικῆς ὄπερας... τὴν περίοδο τῆς Σαρακοστῆς!⁵⁷ Ἔτσι τὸ τέλος τῶν ἀντιπαραθέσεων γιὰ τὸ σύνταγμα καὶ τῶν κομματικῶν διχογνωμιῶν γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴν Ἐκκλησία συνέπεσε μὲ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν εὐρεία ἐπιρροὴ εἰδικὰ θρησκευτικῶν στοιχείων τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἑλληνικοῦ συντηρητισμοῦ στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Ἡ παλαιὰ ἔνταση μεταξὺ διαφωτιστικῆς παιδείας καὶ Ἐκκλησίας, μεταξὺ θρησκείας καὶ ἐπανάστασης αἴρεται στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας. Ἡ δυσπιστία ἀπέναντι στὴ Δύση ἦταν γιὰ τὸν κλῆρο μιὰ καλὴ πρόφαση γιὰ νὰ μείνουν στὴν Ἐκκλησία ὅλα ὡς εἶχαν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη —καὶ ἐδῶ ἐμφανίστηκε πάλι τὸ χαρακτηριστικὸ δίλημμα τοῦ ἑλληνικοῦ συντηρητισμοῦ— ἦταν ἀναγκαῖο νὰ τεθοῦν ὄρια στὴν ἀναφορὰ στὴ μυθοποιημένη ἑλληνικὴ παράδοση, ὅπου ἡ θρησκεία καὶ ἡ γλώσσα ἐξαίρονταν ὡς τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα της. Δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ὀδηγηθεῖ ἡ ἀντίθεση μὲ τὴ Δύση ἕως τὴν ἰδεολογικοπολιτικὴ της συνέπεια τῆς ἀπόρριψης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μαζί μὲ ὅλους τοὺς «δυτικούς» θεσμούς του, καὶ πρωτίστως μὲ τὸ σύνταγμα. Ἀντίθετα, εἶναι καὶ πάλι μιὰ σύγχρονη, «δυτικὴ» ἰδεολογία, ἡ μόνη μὲ τὴν ὁποία ὁ θρησκευτικὸς ἔμπνευσης συντηρητισμὸς καὶ ἡ ἀντιδυτικὴ, σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀντιδιαφωτιστικὴ, νοστοροπία μποροῦν ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ μετὰ νὰ ἰσχύσουν πολιτικά: ὁ ἐθνικισμὸς καὶ ὁ μῦθος τοῦ «ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ».⁵⁸

57. Πρόξενος Ντβόρζακ πρὸς τὸν πρέσβη ντὲ Τέστα στὴν Ἀθήνα, Πάτρα 7 Ἀπριλίου 1861. HHStA: Politisches Archiv 1848-1918, XVI: Griechenland, Karton 22, Μέρος 1 (1861) φφ. 85-88. Γιὰ τὶς διώξεις κατὰ τῶν ἀναφερθέντων βλ. γιὰ μιὰ πρώτη πληροφόρηση Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τοῦ Ὁθωνος*, 425 κ.έ. *ΙΕΕ* XIII, 478. Βλ. ἀκόμη *Συλλογὴ πάντων τῶν διὰ τοῦ Τύπου δημοσιευθέντων περὶ τοῦ φυλλαδίου τοῦ Ἰωνᾶ Κίγκ τοῦ ἐπιγραφομένου "Ἀπάντησις Ἰωνᾶ Κίγκ πρὸς τὴν πραγματείαν ... οἱ δύο κληρικοὶ κτλ."* καὶ τοῦ ἐξ αὐτοῦ ἀναφθέντος ζητήματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήνα 1863. Γιὰ τὸν Καῖρη τῶρα: *Πανελλήνιο Συμπόσιο «Θεόφιλος Καίρης»*, Πρακτικά, Ἀθήνα 1988.

58. Βλ. σχετικὰ Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, 124 κ.έ.

Μεγαλύτερες ακόμη τριβές από τα εκκλησιαστικά ζητήματα προκάλεσαν μετά το 1843 οι ασάφειες για τη διαδοχή του θρόνου και το θρησκευτικό δόγμα του μελλοντικού μονάρχη.

Ἄρχικὰ ὁ βασιλιάς τῆς Βαυαρίας ἀρνιόταν νὰ ἀναγνωρίσει τὸν δεσμευτικὸ χαρακτήρα τοῦ ἄρθρου 40 τοῦ νέου συντάγματος, ἐπειδὴ τὸ περιεχόμενό του ἀντέφασκε σαφῶς πρὸς τὸ σύμφωνο τοῦ 1832, τὸ ὁποῖο δὲν προέβλεπε *διαφορὰ θρησκευματος* (*discrimen religionis*) γιὰ τὸν διάδοχο.⁵⁹ Σύντομα ὑπέκυψε στὶς ἑλληνικὲς πιέσεις καὶ στὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ρωσίας γιὰ τὸ ζήτημα, ἀπέρριψε ὅμως κατόπιν κάθε σκέψη γιὰ ἀλλαγὴ δόγματος τῶν γιῶν τοῦ Λουιτπόλδου καὶ Ἀδαλβέρτου ὡς διαδόχων τοῦ ἄτεκνου Ὕθωνα.⁶⁰ Ἡ ἀνυπομονησία τῶν Ἑλλήνων ἐντάθηκε καθὼς τὸ Μόναχο δὲν διευκρίνιζε ἂν ὁ Λουιτπόλδος θὰ ἀσκοῦσε τὸ δικαίωμά του τῆς διαδοχῆς ἢ θὰ παραιτεῖτο ὁ ἴδιος καὶ γιὰ λογαριασμό τῶν ἀπογόνων του ὑπὲρ τοῦ ἐπόμενου στὴ σειρά διαδοχῆς, τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀδαλβέρτου, ἐπειδὴ ὅταν παντρεύτηκε τὴν Αὐγούστα, κόρη τοῦ μεγάλου δούκα τῆς Τοσκάνης Λεοπόλδου Β', ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση νὰ διαπαιδαγωγῆσει τὰ παιδιά του σύμφωνα μὲ τὸ καθολικὸ δόγμα.⁶¹ Οἱ Ναπαῖοι ἔδειξαν ἐμφανῶς τὴν ἐνόχλησή τους, ὅταν ὁ Λουιτπόλδος τὸ 1846 ταξιδεύοντας στὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη ἐπισκέφτηκε μόνο τὴ Σύρο καὶ χωρὶς λεπτότητα καὶ μόνο κατὰ τὴν ἐπιστροφή πέρασε μὲσω Ἀθηνῶν: τὸ Ρωσικὸ Κόμμα μὲ ἔντονες διαμαρτυρίες ἐπέβαλε ἀμέσως τὴν ἀνεπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ πρίγκιπα.⁶² Ὁ τσάρος πίεζε ἐπίσης νὰ ληφθεῖ ἀπόφαση στὸ ζήτημα τοῦ δόγματος.⁶³ Ἡ διαμαρτυρία τῆς Βαυαρίας πρὸς τὶς Μεγάλες Δυνάμεις ὡς πρὸς τὶς διατάξεις τοῦ ἑλληνικοῦ συντάγματος σὲ σχέση μὲ τὴ διαδοχὴ τοῦ θρόνου ὀδήγησαν σὲ ἓνα ἀποτέλεσμα δυσάρεστο γιὰ τὸν Λουδοβίκο Α': στὸ συμπληρωματικὸ σύμφωνο μὲ τὴ Βαυαρία τῆς 20ῆς Νοεμβρίου 1852, οἱ Προστάτιδες Δυνάμεις ἐπέβαλαν ὅτι σὲ περίπτωση θανάτου τοῦ Ὕθωνα οἱ κατὰ τὸ σύμφωνο τοῦ 1832 διάδοχοι θὰ ἔπρεπε νὰ πληροῦν τοὺς ὅρους τοῦ ἄρθρου 40.⁶⁴

59. Λουδοβίκος Α' πρὸς Ὕθωνα, Μόναχο 23 Φεβρουαρίου 1844. Trost, 57.

60. Λουδοβίκος Α' πρὸς Ὕθωνα, Μόναχο 10 Ἀπριλίου 1844. Trost, 57 σημ. 1. Οἱ δύο νεότεροι ἀδελφοὶ τοῦ Ὕθωνα εἶχαν δικαίωμα διαδοχῆς, ἂν ὁ γάμος τοῦ Ὕθωνα παρέμενε ἄτεκνος. Article explicatif et complémentaire de l'article VIII de la Convention signée à Londres, le 7 mai 1832 ... Ἐπιτομαὶ ἐγγράφων II, 8-9 ἀρ. 25.

61. Καρολίδης V, 65, 68. Ἡ βασίλισσα Ἀμαλία πίεζε ὥστε, στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἔμενε ἄτεκνη, νὰ προσχωροῦσαν ἐγκαίρως στὴν ὀρθοδοξία οἱ γιοὶ τοῦ Λουιτπόλδου καὶ ἔγραφε στὶς 7/19 Ἰανουαρίου 1847 στὸν πατέρα της: «Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ διάδοχος θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἑλληνικὴ θρησκεία εἶναι ἀπὸ ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ ἄποψη ἀπολύτως λογικὴ καὶ ὀρθή, δὲν εἶναι σύμφωνη μὲ τὶς συνθήκες ποὺ παραχωροῦν ἄνευ ὄρων τὸ στέμμα, ἀλλὰ ἂν ἀγαπᾶ κανεὶς τὴ χώρα καὶ θέλει τὸ καλὸ της, τότε κατανοεῖ καὶ τὴ βασικὴ ἰδέα», NSO: Korrespondenz der Königin Amalie mit ihrem Vater, 1847, φ. 9.

62. Καρολίδης III, 222-223.

63. Νικόλαος Α' πρὸς Ὕθωνα, Ἀγία Πετρούπολη 18/30 Ὀκτωβρίου 1847. (α) Πετρακάκος II, 1, 143-145· (β) Κορδάτος, Ἱστορία III, 154-156.

64. Κείμενο τοῦ συμφώνου στὸ Καρολίδης IV, 134-136.

“Όμως, ή Ἀθήνα καί οἱ Βαυαροὶ πρίγκιπες μπλέχτηκαν τώρα σέ μιὰ διαμάχη γιά τὸ ἄν ὁ ὅρος «successeur» αὐτοῦ τοῦ συμφώνου ἐννοοῦσε, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ Ἕλληνες, ἓνα διάδοχο πού θὰ ὀριζόταν στή διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνα ἢ, ὅπως πίστευαν στό Μόναχο, τὸν βασιλιά τῆ στιγμῆ τῆς διαδοχῆς⁶⁵ — ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα ἐξαρτιόταν ἡ χρονικὴ στιγμῆ τῆς ἀλλαγῆς δόγματος. Κατὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 φάνηκε ὅτι ἡ βαυαρικὴ αὐλὴ ἦταν πρόθυμη νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ἀνησυχία τῶν Ἑλλήνων γι’ αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ νὰ προετοιμάσει τὸν Ἀδαλβέρτο γιά τὴ διαδοχῆ. Τὸ 1858, στὴν εἰκοστὴ πέμπτη ἐπέτειο τῆς ἄφιξης τοῦ Ὁθωνα στό Ναύπλιο, ὁ Ἀδαλβέρτος ἦρθε στὴν Ἀθήνα, συμμετεῖχε σὲ ὀρθόδοξες τελετὲς καὶ ἐπισκέφτηκε τὸν τάφο τοῦ ἐθνικοῦ ἥρωα καὶ ἡγέτη τῶν Ναπαίων Κολοκοτρῶνῆ.⁶⁶ κατόπιν τὸν ὑποδέχτηκε ὁ σουλτάνος μὲ ἐξαιρετικὴ μεγαλοπρέπεια.⁶⁷ Ὁ γάμος του ὅμως μὲ τὴν πριγκίπισσα τῆς Ἰσπανίας, πού οὔτε νὰ ἀκούσει ἤθελε γιά ὀρθοδοξία,⁶⁸ προκάλεσε ἀκόμη μεγαλύτερη δυσπιστία καὶ ἀπὸ τὸ γάμο τοῦ Λουιπόλδου. Οἱ Ἕλληνες ἀπογοητεύτηκαν τελείως ὅταν ὁ γιὸς τοῦ ζεύγους πῆρε μὲν τὸ πολλὰ ὑποσχόμενο ὄνομα Κωνσταντῖνος, βαπτίστηκε ὅμως μὲ καθολικὴ τελετουργία. Ὁ Ἀδαλβέρτος δήλωσε τώρα ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἐμφανιστεῖ ὡς διάδοχος καὶ νὰ γίνεῖ μαζί μὲ τὸν γιό του ὀρθόδοξος, μόνο ἐὰν προηγουμένως ὁ Λουιπόλδος παραιτεῖτο ἐπισήμως ὁ ἴδιος καθὼς καὶ τὰ παιδιά του.⁶⁹

Σὲ αὐτὴ τὴ συγκυρία ξαναφούντωναν οἱ διαδόσεις γιά τὸν ὀρθόδοξο ἡγεμόνα τῆς Λουχτεμβέργης Εὐγένιο ὡς τὸν κατάλληλο ὑποψήφιο γιά τὸν ἑλληνικὸ θρόνο. Ὁ Εὐγένιος, ἐγγονὸς τοῦ τσάρου Νικολάου Α΄, ἀνταποκρινόταν καλύτερα ἀπὸ ὅλους στὶς ἀντιλήψεις τῶν Ναπαίων.⁷⁰ Ἡ αὐλὴ τῆς Βαυαρίας δὲν μπόρεσε νὰ θέσει τέρμα στὴν ἀναστάτωση, καὶ τὸ 1861 ἀκόμη, ὅταν πιά ὁ θρόνος τοῦ Ὁθωνα κινδύνευε, ἄφησαν τὴν ἀπόφαση στὴν κρίση τῶν διαδόχων, χωρὶς νὰ γνωστοποιήσουν ποιὸς πρίγκιπας θὰ ἦταν ὁ διάδοχος.⁷¹

“Ὅσο περισσότερο ὅμως τὰ προβλήματα τῆς διαδοχῆς ἀναστάτωναν

65. Ὁ *Αἰὼν* παρέπεμπε στὸν Πλούταρχο πού εἶχε χρησιμοποιήσει τὸν ὄρο διάδοχος ὅπως τὸν ἐννοοῦσαν οἱ Ναπαῖοι. Πρβλ. σχετικὰ καὶ Καρολίδης IV, 134 σημ. 1· V, 68.

66. Στὸ *ἴδιο* V, 86-87.

67. Ἡ ἄποψη πού διατυπώνεται στὸ Καρολίδης V, 87, ὅτι ὁ Ἀδαλβέρτος δὲν ἐπισκέφτηκε τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς Βαυαρὸς πρίγκιπας ἀλλὰ ὡς ἀδελφὸς τοῦ Ὁθωνα, μνηστήρας τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου, δὲν εἶναι ὀρθή. Γιά τὴν ὑποδοχὴ δὲν εὐχαρίστησε ὁ Ὁθων τὴν Πύλη, ἀλλὰ ὁ Μαξιμιλιανός, ὁ ὁποῖος προσέφερε παράσημο στὸ σουλτάνο.

68. Στὸ *ἴδιο* V, 66.

69. Στὸ *ἴδιο* V, 131-132.

70. Ὁ Εὐγένιος ἦταν δευτερότοκος γιὸς ἀπὸ τὸ γάμο τοῦ Μαξιμιλιανοῦ Εὐγένιου Ἰωσήφ Ναπολέοντος μὲ τὴ Μαρία Νικολάγιεβνα· παππούς του ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ πατέρα ἦταν ὁ γιὸς τοῦ στρατηγοῦ Μπιαρναί, ἡ ἀδελφὴ τοῦ ὁποῖου, ἡ Ἰωσηφίνα, ἦταν γιαιὰ τοῦ Ναπολέοντος Γ΄· γιαιὰ τοῦ Εὐγένιου ἀπὸ τὴ μεριά τῆς μητέρας ἦταν μιὰ κόρη τοῦ Μαξιμιλιανοῦ Α΄ τῆς Βαυαρίας.

71. Καρολίδης V, 227.

τούς Έλληνες τόσο λιγότερο μπορούσε τὸ Ρωσικὸ Κόμμα νὰ τὰ ἀξιοποιήσει πρὸς ὄφελός του. Παλαιότερα οἱ ὄπαδοὶ τῶν ἄλλων κομμάτων παρὰ τὴ δυσφορία γιὰ τὶς ἀδεξιότητες τῆς ἀντιβασιλείας ἦταν πρόθυμοι νὰ δώσουν ἄνεση χρόνου στὸν βασιλιᾶ καὶ νὰ ἀναβάλουν τὴν τελικὴ ἀπόφαση μέχρι τὸ γάμο του ἢ καὶ τὴ γέννηση ἑνὸς γιοῦ. Ὄταν ὁ γάμος μὲ τὴν Ἀμαλία ἔμεινε ἄτεκνος, τέθηκε γιὰ ὅλες τὶς πολιτικὲς δυνάμεις τὸ ἐρώτημα τί θὰ γινόταν μὲ τὴ διαδοχὴ καὶ ἀπὸ πότε ἐπιτέλους θὰ ἴσχυε τὸ ἄρθρο 40 τοῦ συντάγματος. Γιατὶ ὅλοι συμφωνοῦσαν ὅτι τουλάχιστον ὁ διάδοχος τοῦ Ὄθωνα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὀρθόδοξος. Αὐτὸ ποῦ οἱ Ναπαῖοι εἶχαν ἀπαιτήσει πρῶτοι ἀπὸ ὅλους ἔγινε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ λόγω τῆς ἀναποφασιστικότητος τῆς βαυαρικῆς αὐλῆς γενικὸ αἴτημα.

Ἄν τὸ ζήτημα ποῦ ἔδινε τὴ μεγαλύτερη ὄθηση στὴν πολιτικὴ τῶν Ναπαίων, τὸ ἐκκλησιαστικὸ, ἦταν πιά ἄνευ ἀντικειμένου, ἢ ἐπιθυμία γιὰ ὀρθόδοξο βασιλιᾶ εἶχε τὴ γενικὴ συναίνεση. Τὸ πρόγραμμα τῶν Ναπαίων στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ἔχασε ἔτσι τὸ περιεχόμενό του μετὰ τὴ στροφή τοῦ κόμματος στὸ συνταγματισμό.

Ἡ γενικὴ συναίνεση στὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς διευκολύνθηκε ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀντίθεση καὶ τῶν τριῶν κομμάτων στὸ καθεστῶς τοῦ Ὄθωνα ὄξυνόταν ὄλο καὶ περισσότερο. Τὰ λόγια τοῦ βασιλιᾶ πρὸς τὸν μετέπειτα διακριθέντα πολιτικὸ Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη δείχνουν σαφέστατα τὶς προσδοκίαις ποῦ συνέδεε ὁ βασιλιᾶς μὲ τὴν εἴσοδο τῆς Ἑλλάδας στὴ συνταγματικὴ περίοδο τῆς ἱστορίας της: εἶχε προσπαθήσει, ἔλεγε ὁ Ὄθων, νὰ ἐνώσει ὅλους τοὺς ἡγέτες στὴν κυβέρνηση. «Γνωρίζετε τί συνέβη; Ὁ ἓνας ἐποφθαλμοῦσε τὸν ἄλλον!». ⁷² Λόγω τῆς καταρχὴν ἀποστροφῆς του γιὰ τὴν ἀντιπολίτευση ὡς θεσμοῦ, ὁ Ὄθων δὲν καταλάβαινε ὅτι ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους τὸ 1843/1844 θὰ ὀδηγοῦσε ἀναγκαστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῶν κομμάτων στὴ βουλή καὶ θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἐναλλαγὴ τους σὲ κυβέρνηση καὶ ἀντιπολίτευση. Ἀφοῦ δὲν μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐνωση τῶν κομμάτων στὴν κυβέρνηση (καὶ νὰ μειωθοῦν ἔτσι οἱ «συνταγματικοὶ κίνδυνοι»), ὁ Ὄθων προτιμοῦσε ἓνα καθεστῶς ποῦ θὰ ἔπαιρνε μέτρα κατὰ τῆς ἀντιπολίτευσης. ⁷³

72. Δεληγεώργης, *Πολιτικὰ ἡμερολόγια* I, 34.

73. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, ἰδίως Ἀσπρέας I, 167-220. Πρβλ. ἐπίσης Bower/Bolitto, 126-127. Μιὰ γενικὴ ἄποψη τῶν ἀντισυνταγματικῶν μέτρων τοῦ βασιλιᾶ δίνει ὁ Ἀραβαντινὸς I, 167 κ.έ. Τὸ 1866 ὁ Ὄθων σὲ μιὰ ἀνασκόπηση παραδέχτηκε εὐθέως: «Βρισκόμουν στὴ δυσάρεστη κατάσταση εἴτε νὰ ἀφήσω τὴν Ἑλλάδα νὰ ὑποφέρει ἀπὸ τὶς ἐλλείψεις τοῦ τότε συντάγματος εἴτε νὰ τὸ καταστήσω ἀκίνδυνο ἐπιβάλλοντας τὴν προσωπικὴ μου ἐπιρροή». Γιὰ τὸ καλὸ τῆς χώρας εἶχε ἐπιλέξει, ἔλεγε, τὴ δευτέρη λύση ἀποδεχόμενος «ὅτι ἀκόμη καὶ καλοπροαίρετοι, τίμοι ἄνδρες καὶ νέοι πλανήθηκαν ὡς πρὸς τὶς προθέσεις μου καὶ θεώρησαν, παρὰ τὴν εὐλαβέστατη τήρηση τοῦ συντάγματος, ὅτι ἐνεργούσα ἀντισυνταγματικά». Ὄθων πρὸς Φίλιππο Ἰωάννου, Βαμβέργη 1/13 Ἰανουαρίου 1866. Πετρακάκος II 1, 561-562 (ὑπογράμμιση δική μου). Ἡ Ἀμαλία ὑποστήριζε ὅτι ἔπρεπε μὲ ἔξυπνες τακτικὲς κινήσεις νὰ γίνῃ γρήγορη ὑπέρβαση τῶν ἀδυναμιῶν τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας καὶ νὰ «σχηματιστεῖ ἀπὸ ἄλλους ἀσήμαντους ἀνθρώπους ἓνα κόμμα ποῦ θὰ μπορέσει νὰ

Ὁ Ὄθων βρῆκε στὸν Κωλέττη καὶ τὸ Γαλλικὸ Κόμμα ἕναν πολιτικὸ καὶ ἕνα κόμμα ποῦ ἡ ἰδεολογία καὶ ἡ δομὴ του συμβιβαζόταν μὲ αὐτοὺς τοὺς στόχους. Ὁ Κωλέττης τὸ 1844 δὲν δίστασε ὡς ἐπικεφαλῆς μιᾶς μειοψηφούσας κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας νὰ σχηματίσει συνασπισμὸ μὲ τὸ ἐπιφοβο Ρωσικὸ Κόμμα, γιὰ νὰ ἀνέλθει στὴν ἐξουσία καὶ νὰ παραγκωνίσει ὕστερα τὸν ἑταῖρο του. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὶς συνταγματικὲς ἰδέες καὶ τὸ 1843 ἀμφέβαλλε ἂν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἦταν ὄριμος γιὰ τὴ νέα τάξη πραγμάτων.⁷⁴ Μετὰ τὸ 1843 θέλησε νὰ φροντίσει ὥστε νὰ ὑπάρξει μιὰ κυβερνητικὴ πρακτικὴ ποῦ θὰ ἐξασφάλιζε στὴ βασιλικὴ ἐξουσία «μεγάλο καὶ ἰσχυρὸ μερίδιο» στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς βούλησης καὶ ποῦ θὰ μείωνε γενικὰ τὴν «ἐπαναστατικὴ ἐπίδραση» τῆς συνταγματικῆς ἰδέας.⁷⁵ Οἱ ὑποψήφιοι τοῦ κόμματος στὸν προεκλογικὸ ἀγῶνα τοῦ 1844 προπαγάνδιζαν τὴν ἄποψη τοῦ Κωλέττη γιὰ ἰσχυρὴ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ ἔβρισκαν ἰσχυρὴ ἀνταπόκριση ἀνάμεσα στοὺς ἀγωνιστὲς.⁷⁶ Τὸ 1847 στὶς ἐκλογὲς ποῦ διάρκεσαν δύο μῆνες περίπου, ἡ διοίκηση πλαστογράφησε ἐκλογικοὺς καταλόγους⁷⁷ καὶ χρησιμοποίησε σκανδαλώδη μέτρα τρομοκρατικοῦ ἐπηρεασμοῦ τῶν ἐκλογέων.⁷⁸ Τὸ 1844 ἤδη, ὁ Κωλέττης εἶχε κατορθώσει στὴ διαδικασία ἐλέγχου τῶν ἐκλογῶν νὰ ἀκυρώσει σημαντικὸ μέρος τῶν ἐδρῶν τῆς ἀντιπολίτευσης.⁷⁹ μὴ ἀρεστοὶ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου ἀπολύθηκαν. Εὐχαριστημένη ἡ

ξεπεράσει τὰ πρῶην μεγάλα κόμματα». Ἀμαλία πρὸς τὸν μεγάλο δούκα Παῦλο Φρειδερίκο Αὐγουστο, Ἀθήνα 12/24 Ἰουλίου 1844. NSO: Korrespondenz der Königin Amalie mit ihrem Vater, 1844, φ. 123.

74. Κωλέττης πρὸς Μαυροκορδάτο, Παρίσι 28 Ἰουλίου 1843. Πετρακάκος II, 325-328. Ἡ ἐξέγερση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου ἦταν γιὰ τὸν Κωλέττη ἔργο τῆς Ρωσίας: Guizot VII, 281-283. Ὁ Γκιζὸ δὲν πίστεψε αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ, ἐνισχύθηκε ὁμως ἡ ἀπέχθειά του γιὰ τὸ σύνταγμα, τὸ ὁποῖο θεωροῦσε ὅτι δὲν μπορούσε νὰ ἐφαρμοστεῖ σὲ μιὰ μικρὴ χώρα: ἡ Ἑλλάδα χρειαζόταν κατὰ τὴν ἄποψή του «μιὰ πιὸ ἀπλὴ μηχανή». Ἐντολὴ πρὸς τὸν Πισκατόρι, Παρίσι 28 Ὀκτωβρίου 1843. Guizot VII, 298-305.

75. Κωλέττης πρὸς Ζουλιέν (;), Ἀθήνα 30 Δεκεμβρίου 1843/11 Ἰανουαρίου 1844. Πετρακάκος I, 149-151 (ἑλλ. μετάφραση): Κωλέττης πρὸς Ντεσαζ (διευθυντὴ πολιτικῶν ὑποθέσεων), χ.χ. Guizot VII, 310-312.

76. Εconoμopουλου, 88.

77. Πετρακάκος II 1, 138.

78. Καρολίδης III, 152. Στρατιωτικὲς μονάδες καὶ συμμορίες ἀπὸ ἀγωνιστὲς ὀπαδοῦς τοῦ κόμματος τοποθετήθηκαν σὲ κατάλληλες θέσεις, ὥστε νὰ περιφέρονται ἀπὸ περιφέρεια σὲ περιφέρεια γιὰ νὰ προσφέρουν «ἐκλογικὴ βοήθεια»: βλ. τὰ παραδείγματα στὸ Πετρακάκος I, 162-163: Ἀσπρέας I, 190, 196-197: Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 212.

79. Καρολίδης III, 174 κ.έ., 206: Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 368: Εconoμopουλου, 111 κ.έ. Μέσω τῆς διαδικασίας ἐλέγχου τῶν ἐκλογῶν κυρίως κατόρθωσε νὰ ἀξήσει τὴ δύναμη τῆς κοινοβουλευτικῆς του ὁμάδας, ποῦ εἶχε ἀρχικὰ 20 βουλευτὲς, σὲ 65 (ἀπὸ 112) εἰς βᾶρος τοῦ νικητῆ τῶν ἐκλογῶν —τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος— καὶ τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος: Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 368: Εconoμopουλου, 112, 116. Μιὰ ἰδέα γιὰ τὶς ἐκλογικὲς πρακτικὲς προσφέρουν οἱ συζητήσεις τῆς βουλῆς κατὰ τὴ διαδικασία ἐλέγχου τῶν ἐκλογῶν, ποῦ περιέχονται στὰ Πρακτικά.

βασίλισσα Ἀμαλία σημείωνε γιὰ τὸν Κωλέττη: «δὲν μπορεῖ νὰ παραπονεθεῖ κανεὶς ὅτι εἶναι πολὺ συνταγματικός, πολὺ φιλελεύθερος». ⁸⁰ Ὁ Κωλέττης φρόντιζε τοὺς ὀπαδοὺς του μέσω τῆς πατρονίας τῶν ἀξιωματῶν στὸν κρατικὸ μηχανισμό: στὸ στρατὸ ἀναλογοῦσε ἕνας ἀξιωματικὸς σὲ ἑπτὰ ἄνδρες, ἑβδομήντα στρατηγοὶ διοικοῦσαν 10.000 ἄνδρες! ⁸¹ Ἀνάλογα συμπεριφερόταν ὁ Κωλέττης καὶ πρὸς τὸ κοινοβούλιο: τὸ 1846/1847 κατεῖχε ὁ ἴδιος πέντε ἀπὸ τὰ ἑπτὰ ὑπουργεῖα, δὲν ἐμφανίστηκε ὅμως σὲ καμία ἀπὸ τὶς δέκα συνεδριάσεις τῆς βουλῆς, καθιστώντας ἔτσι ἀδύνατο τὸν ἀποτελεσματικὸ κοινοβουλευτικὸ ἔλεγχο τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας· μὲ τὴ στήριξη τοῦ Ὁθωνα ὁ Κωλέττης βρέθηκε ἀντίθετος σὲ κάθε προσπάθεια τῆς βουλῆς ἢ τῆς γερουσίας νὰ ἐπηρεάσουν τὸ σχηματισμὸ τῆς κυβέρνησης. ⁸² Καὶ ὅταν δὲν ἔμενε ἄλλο μέσο, τότε οἱ βουλευτὲς του ἀποχωροῦσαν ἀπὸ τὴν αἴθουσα, γιὰ νὰ μὴν μπορεῖ ἡ βουλὴ νὰ ἀποφασίσει. ⁸³

Ὁ πρωθυπουργός, καλὰ πληροφορημένος, προπάντων μετὰ τὴ μακρὰ παραμονή του ὡς πρέσβης στὸ Παρίσι, γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ καὶ ἐπομένως γιὰ τὶς δυνατότητες τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἦταν ἀντίθετος μὲ τυχοδιωκτικὲς καὶ πρόωρες ἐνέργειες ὑπὲρ τῶν ἀλύτρωτων

80. Καρολίδης III, 182, πρβλ. 325 σημ. 1. Πρβλ. τὴν εἰσαγωγή τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὸ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* [*Ἡ πρώτη μορφή: 1853*], ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ΣΠ4 Ἀθήνα 1970 15. Ἀπαντώντας στὶς ἐπιθέσεις πού δέχτηκε κατόπιν τῆς βουλῆς, ὁ Κωλέττης ἀναφέρθηκε στὸ βασιλικὸ προνόμιο τῆς ἀπόλυσης δημόσιων λειτουργῶν, χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσει τὴ συνταγματικὰ προβλεπόμενη συμμετοχὴ καὶ εὐθύνη τῆς κυβέρνησης, πού περιεῖχε ὁ κανόνας τῆς προσυπογραφῆς τῶν διαταγμάτων! Καρολίδης III, 225 σημ. 2. Τὸ παράθεμα τῆς Ἀμαλίας στὴν ἐπιστολὴ της πρὸς τὸν μεγάλο δούκα Παῦλο Φρειδερίκο Αὐγουστο, Ἀθήνα 20 Αὐγούστου/1η Σεπτεμβρίου 1844. NSO: Korrespondenz der Königin Amalie, 1844, φ. 152^f.

81. Cambell/Sherrard, 87. — Ὡστόσο ἀπὸ τὸ 1845 ἤδη ὁ Κωλέττης δὲν μπορούσε νὰ ἱκανοποιήσει τὶς ἀξανάμενες προσδοκίες σὲ σχέση μὲ τὴν πατρονία τῶν ἀξιωματῶν: Νικόλαος Δραγούμης πρὸς Δημήτριο Καλλέργη, Ἀθήνα 17 Νοεμβρίου 1845. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Καλλέργη, δέσμη 3.

82. Βλ. τὴ δριμύτατη κριτικὴ τῆς ἀντιπολίτευσης κατὰ τῆς συγκέντρωσης τῶν ὑπουργείων στὴ συνεδρίαση τῆς 15ης Μαρτίου 1846. Πρακτικὰ Α' Β' I, 787 κ.έ., πρβλ. τὶς ὁμιλίες βουλευτῶν τῆς ἀντιπολίτευσης στὴ συνεδρίαση τῆς 5ης Μαρτίου 1846, *στὸ ἴδιο*, 640 κ.έ. — Τουβενέλ πρὸς Ντεσάζ, Παρίσι 26 Ἰουνίου 1847. Thouvenel, 137. Ἡ Ἀμαλία ἀνέφερε μὲ πόση ἀποφασιστικὴ ὁ Κωλέττης ἀντιστάθηκε στὴν προσπάθεια νὰ περιοριστεῖ τὸ προνόμιο τοῦ βασιλιᾶ νὰ σχηματίζει κυβέρνησι: πρὸς τὸν μεγάλο δούκα Παῦλο Φρειδερίκο Αὐγουστο, Ἀθήνα 26 Ἰουνίου 1846. NSO: Korrespondenz der Königin Amalie, 1846, φ. 242^v-243^f. τὰ ὀνόματα τῶν ὑπουργῶν μὲ ἡμερομηνίες τῆς θητείας τους στὸ Dakin, *Unification*, 286 κ.έ.· γιὰ τὸ ὕφος τῆς διακυβέρνησης Κωλέττη πρβλ. ἐπίσης Πετρακάκος II 1, 131 κ.έ.

83. Καρολίδης III, 280-281. — Μακρὰ συζήτηση στὴ βουλὴ προκάλεσε ἐγκύκλιος τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν πρὸς τὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση, ἐπειδὴ ἡ ἀντιπολίτευσι θεώρησε ὅτι ἐξυβριζόταν γιὰ τὴν ἀρνητικὴ ψήφο της σὲ νομοσχέδια τῆς κυβέρνησης: Πρακτικὰ Α' Α' IV, 2021 κ.έ. (18 Αὐγούστου 1845), 2078 κ.έ. (21 Αὐγούστου 1845). Στὶς ἐπιστολές της πρὸς τὸν πατέρα της, μεγάλο δούκα τοῦ Ὁλδεμβούργου, ἡ Ἀμαλία ἐξέφραζε κάθε τόσο τὴ μεγάλη εὐγνωμοσύνη καὶ ἐκτίμησι πού αἰσθανόταν τὸ βασιλικὸ ζεῦγος γιὰ τὸν Κωλέττη καὶ τὶς μεθόδους του. NSO: Korrespondenz der Königin Amalie, ἰδίως 1845, 1846.

Ἑλλήνων καὶ προσπαθοῦσε παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ κρατήσῃ στὸ κόμμα τοὺς ἀνήσυχους ὀπαδοὺς του στὴ Ρούμελη, ποὺ ἔψαχναν μᾶλλον γιὰ εὐκαιρίες νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀξία τους στὰ ὄπλα. Ὁ Κωλέττης διοχέτευε τὴν ἐνεργητικότητά τους σὲ σχετικά ἀκίνδυνες μεθοριακὲς ἐπιθέσεις, τονίζοντας ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἀνάγκη τῆς ἐσωτερικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας, τὴν ὁποία χρειαζόταν ἡ Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἱστορικὴ της ἀποστολή.⁸⁴ Σὲ μιὰ διπλωματικὴ σύγκρουση μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ποὺ τὴν προκάλεσε μιὰ ἀδεξιότητα τοῦ Ὄθωνα, ἀναγκάστηκε τελικὰ ἡ Ἀθήνα νὰ ὑποχωρήσῃ.⁸⁵

Ὡς παράγοντας ἀστάθειας ἐπέδρασε τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δυνάμεις ποὺ ἤθελαν νὰ στηρίξουν τὸ σύστημα διακυβέρνησης δὲν εἶχαν χρόνο νὰ συνηθίσουν στὴ φάση τῆς προετοιμασίας τὶς μορφὲς πολιτικοῦ ἀγώνα ποὺ προσῆκαν στὸ κοινοβουλευτικὸ σύστημα. Ἐνα βλέμμα στὴν Ἀγγλία μᾶς βοηθᾷ νὰ κατανοήσουμε τὸ πόσο δύσκολο εἶναι αὐτό: ἡ Ἀγγλία, τὸ ὑποτιθέμενο ἐξαιρετὸ παράδειγμα σεβασμοῦ στοὺς κανόνες καὶ τὸ ὕφος τῆς τίμιας πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης, ποὺ πολὺ συχνὰ συνέκριναν μὲ τὴν «ἀνωριμότητα» τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, παρόλο ποὺ ἡ νεοσύστατη Ἑλλάδα δὲν ἔχει καὶ πολλὰ νὰ φοβηθεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύγκριση. Καὶ στὴν Ἀγγλία, μέχρι καὶ τὸν 19ο αἰώνα, παρέμειναν ἐν χρήσει (ἂν καὶ σὲ περιορισμένη ἔκταση) μέσα πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης τὰ ὁποῖα μιὰ προκατειλημμένη γραμματεία θεωρεῖ ἀποκλειστικότητα τῶν Ἑλλήνων: καὶ στὴν Ἀγγλία ὑπῆρξαν, ὅπως δείχνει ἡ ὑπόθεση Οὐίλκς, ἐπανειλημμένες ἀκυρώσεις ἀπὸ τὴν Κάτω Βουλὴ τοῦ διορισμοῦ ἐνὸς μὴ ἀρεστοῦ δημοσιογράφου,⁸⁶ καὶ ἐδῶ προσπάθησαν στέμμα καὶ κυβέρνησι μὲ πατρωνία ἀξιομάτων, διαφθορά, κρατικὲς προμήθειες καὶ τίτλους εὐγενείας νὰ κατασκευάσουν

84. Βλ. τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς του κατὰ τὴ συζήτηση γιὰ τὸν προὑπολογισμό στὶς 19 Σεπτεμβρίου 1845. Πρακτικὰ 1844 IV, 2381-2382. Βλ. ἐπίσης Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, 263 κ.έ., 265 κ.έ., 274. Πρῶτο ἀποκρυστάλλωμα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ἦταν ἡ ἴδρυση τῆς Γεωργικῆς Σχολῆς στὴν Τίρυνθα τὸ 1846: Πρακτικὰ Α' Β' II, 931-932, 937-959, 978-979. — Γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐγγειας ἰδιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν (ἓνα στρέμμα γιὰ κατοικία καὶ κῆπο), βλ. τὸ σχετικὸ νόμο τοῦ 1846, Πρακτικὰ Α' Β' III, 1993 (19 Ἰουλίου 1846)· IV, 2604 (24 Αὐγούστου 1846), 3104-3106 (3 Ὀκτωβρίου 1846). — Σὲ ἀντίθεση μὲ παλαιότερα διαδεδομένη φήμη ἢ ληστεία ἐπὶ Κωλέττη δὲν ἀυξήθηκε, ἀλλὰ μᾶλλον μειώθηκε. Ἡ κυβέρνησή του πῆρε ἐπίσης μέτρα γιὰ τὴ δίωξη τῶν ληστοσυμμοριῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Κωλέττης χρησιμοποίησε γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ περιορισμένου ρίσκου στὴ μεθόριο καὶ τῆς «ἐλεγχόμενης ἀνωμαλίας» πολλοὺς πρῶην ἀγωνιστὲς, καπετάνιους καὶ παλικάρια ποὺ κινοῦνταν μεταξὺ νομιμότητας καὶ παρανομίας. Βλ. σχετικὰ Κολιόπουλος, *Ληστὲς*, 41 κ.έ.: Economorouλου, 128. Αὐτὴ ἡ τακτικὴ δὲν ἦταν χωρὶς προβλήματα καὶ ὀδήγησε σὲ ἐντάσεις μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία: *στὸ ἴδιο*, 129 κ.έ., πρβλ. ἐπίσης 179.

85. Γιὰ τὴ διένεξη μὲ τὸν ὀθωμανὸ πρέσβη Μουσοῦρο τὸ 1847, βλ. Ἰωάννης Χρ. Ποῦλος, *Τὸ ἐπείσῳδιον Μουσοῦρου. Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ διένεξις τοῦ 1847*, Ἀθήνα 1958· Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τοῦ Ὄθωνος*, 350 κ.έ., 377 κ.έ.: Driault/Lhéritier II, 302-313· Rall, *Griechenland zwischen Rußland und dem übrigen Europa*, 167 κ.έ.: Economorouλου, 150, 158 κ.έ.

86. Ostrogorski I, 108-109.

ἐπιθυμητὲς κοινοβουλευτικὲς πλειοψηφίες, καὶ ἐδῶ «κέρδιζαν» ψήφους, μεθώντας, γιὰ παράδειγμα, τοὺς ἐκλογεῖς καὶ φυλακίζοντάς τους μέχρι τὴν ἡμέρα τῶν ἐκλογῶν,⁸⁷ καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ ἀργότερα ἀκόμη, δίνονταν περισσότερες ἔδρες χωρὶς ψηφοφορία σὲ εὐνοούμενους ἀπὸ ὅσες κέρδιζαν οἱ ὑποψήφιοι στὶς ἐκλογές.⁸⁸ Μόλις μετὰ τὸ 1868 ἄρχισε νὰ ἰσχύει στὴν Ἀγγλία ἡ συνήθεια ποὺ παρατηρεῖται νωρίτερα στὴν Ἑλλάδα νὰ παραιτεῖται ὁ πρωθυπουργὸς ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐκλογικὴ ἥττα καὶ νὰ μὴν περιμένει μήπως μετὰ τὴ συγκρότηση τῆς βουλῆς ὑπάρξουν παρ' ὅλα αὐτὰ ἀρκετοὶ ἀποστάτες ἀπὸ ἄλλα κόμματα· καὶ γιὰ τὸν Πάλμερστον, τὸν σκληρὸ ἐπικριτὴ τῶν ἐλληνικῶν συνθηκῶν, οἱ ἥττες σὲ κοινοβουλευτικὲς ψηφοφορίες δὲν ἀποτελοῦσαν καθόλου λόγο παραίτησης ὅπως γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁμολόγους του!⁸⁹

Ἡ ἀγανάκτηση γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα διευρυνόταν ὄλο καὶ περισσότερο, ὅσο συχνότερα πολιτικοὶ διαφόρων κομμάτων χρησιμοποιοῦσαν τέτοια μέσα. Ἡ ὀροθετικὴ γραμμὴ μεταξὺ τῆς αὐξανόμενης μάζας δυσανεστήμενων Συνταγματικῶν ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τοῦ φθίνοντος ἀριθμοῦ τῶν βασιλόφρονων πολιτικῶν διαπερνοῦσε τώρα ἐγκαρσίως τὰ μέτωπα ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ μεταξὺ τῶν ξενικῶν κομμάτων, στὴ φάση τῆς ἴδρυσης τοῦ κράτους, καὶ τῶν πρώτων ἀποφάσεων γιὰ τὴν πολιτικὴ τάξη πραγμάτων. Ὅσοι ἔλπιζαν ὅτι ἡ συνεργασία μὲ τὸν μονάρχη θὰ ὀδηγοῦσε σὲ βαθμιαία βελτίωση τῆς κατάστασης ἀπογοητεύονταν διαρκῶς, ἔτσι ὥστε ὕστερα ἀπὸ κάθε κρίση ἄλλη μιὰ ὀμάδα μέχρι τότε βασιλόφρονων πολιτικῶν ἄλλαζε στρατόπεδο, ἐωσότου ὁ βασιλιάς ἐντέλει δὲν μπορούσε νὰ στηριχτεῖ παρὰ μονάχα σὲ λίγους τελείως ἀναξιόπιστους μοναρχικούς.

Ἡ σκανδαλώδης διεξαγωγὴ τῶν ἐκλογῶν τὸ 1847, τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Κωλέττη, προκάλεσε τὴν πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὶς κρίσεις.⁹⁰ Ἀκόμη καὶ τὰ διορισμένα ἀπὸ τὸν βασιλιά μέλη τῆς γερουσίας ἀποφάσισαν μὲ 23 ψήφους ἔναντι 16 νὰ περιλάβουν στὴν ἀντιφώνηση τοῦ βασιλικοῦ λόγου μιὰ διαμαρτυρία γιὰ τὴν ἐκλογικὴ τρομοκρατία. Ὁ Ὄθων ἀπέρριψε τὸ ψήφισμα καὶ προσπάθησε διορίζοντας μιὰ σειρὰ νέους γερουσιαστὲς νὰ ἀλλάξει τοὺς συσχετισμοὺς στὸ σῶμα.⁹¹ Τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κατάσταση σκίαζαν ἔτσι κι ἄλλιῶς ταραχὲς στὴν Ἀκαρνανία, ἐπικεφαλῆς τῶν

87. Jennings I, 105.

88. Loewenstein, 90-91. Κατὰ τὸν L., στὶς ἐκλογές τοῦ 1841 μόνο 170 ἀπὸ τὶς συνολικὰ 650 ἔδρες κερδήθηκαν σὲ ἐκλογές. Βλ. ἀκόμη Trevor Lloyd, «Uncontested Seats in British general Elections, 1852-1910», *Historical Journal* 7 (1965), 260 κ.έ.

89. Στὸ ἴδιο, 91.

90. Λεπτομερῶς Φωτιάδης, *Ἐξῶση*, 63 κ.έ.· Πετρακάκος I, 161-162· Σκανδάμης, *Σελίδες*, 658 κ.έ.· Economidou, 146.

91. Economidou 168 κ.έ. Ἡ Ἀμαλία ἐνημέρωσε τὸν πατέρα της, ἀγανακτισμένη γιὰ τὴ στάση τῆς γερουσίας καὶ τὴν ἀπαίτηση τοῦ σώματος νὰ ἐξετάσει ἂν οἱ νεοδιορισμένοι γερουσιαστὲς πληροῦσαν τὶς προϋποθέσεις ποὺ ὄριζε τὸ σύνταγμα: Ἀθήνα, Ὀκτώβριος καὶ 25 Νοεμβρίου 1847. NSO: Korrespondenz der Königin Amalie, φφ. 180^r-181^v, 193.

οποίων ἦταν ὁ Θεόδωρος Γρίβας⁹² στὸ Ναύπλιο στασίασαν ἀξιωματικοὶ περὶ τὸν συνταγματάρχη Ι. Φαρμάκη, στοὺς ὁποίους ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχε ἐπιτρέψει νὰ θέσουν ὑποψηφιότητα στὶς ἐκλογές.⁹³ Στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα ἡ ἀναστάσιμος πὺν προκάλεσαν συμμορίες μετ' ἀρχηγὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχη Ι. Βελέντζα προμήνυαν τὸ 1848 — ἡ κυβέρνησις μπόρεσε αὐτὴ τὴ φορὰ νὰ ἀπωθήσει τοὺς ἀντάρτες πέρα ἀπὸ τὰ ἑλληνοοθωμανικὰ σύνορα.⁹⁴ Ὅταν τὸ Νοέμβριον τοῦ 1847 ὁ λοχαγὸς Μερεντίτης, μετ' τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ἀντιβασιλικοῦ-ἀλυτρωτικοῦ μυστικοῦ συνδέσμου Μεγάλῃ Ἀδελφότητι, ἐκδήλωσε τὴν ἀντιπολιτευτικὴν του διάθεσιν ληστεύοντας μιὰ τράπεζαν καὶ χάριν τῆς μεσολάβησιν τῶν προξένων τοῦ ἐπιτράπηκε νὰ φύγει μετ' βρετανικὸν καράβι, κυκλοφόρησαν φήμες ὅτι εἶχε παρακινηθεῖ ἢ τουλάχιστον ἐνθαρρυνθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους.⁹⁵

Ὑπὸ τὴν ἐντύπωσιν τῶν γεγονότων τοῦ 1848 στὴν Εὐρώπῃ, ἡ διάθεσις τοῦ κόσμου χειροτέρευσε ἀκόμη περισσότερο,⁹⁶ ἀφοῦ μάλιστα μιὰ ξαφνικὴ οἰκονομικὴ κρίσις συνέπεσε μετ' τὴν πολιτικὴν. Τὸ ἐμπόριον ὑποχώρησε, ἔτσι ὥστε διακόπηκε ἡ εἰσροὴ συναλλάγματος στὴν Ἑλλάδα καὶ χρειάστηκε νὰ ἐξαχθεῖ μεταλλικὸν χρῆμα ἀπὸ τὰ ἀποθέματα τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας. Ἡ ταχεῖα μείωσις τῆς ἀξίας τῶν τραπεζογραμματίων προκάλεσε πανικόν, πὺν ὁδήγησε σὲ ἔφοδον στὶς τράπεζας. Μιὰ μείωσις τῆς ζήτησιν ὁδήγησε σὲ ταυτόχρονη μείωσις τῆς τιμῆς τῆς σταφίδας. Ἡ ἔλλειψις χρημάτων τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ἀνάγκασε τὴν κυβέρνησιν νὰ ἐπιβάλλει στὶς 9 Αὐγούστου 1848 ὑποχρεωτικὰς ἰσοτιμίας, πὺν παρέμειναν σὲ ἰσχὺ μέχρι τὶς 4 Ἀπριλίου 1849.⁹⁷ Οἱ ἐπαναστατικὰς διαθέσεις ἐνθαρρύνθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους Οὐγγυοὺς, Πολωνοὺς καὶ Ἰταλοὺς πρόσφυγας πὺν ἦρθαν τὸ 1848/1849 στὴν Ἑλλάδα.⁹⁸

Στὶς τοπικὰς ἐξεγέρσεις τοῦ 1848,⁹⁹ πὺν προκλήθηκαν καὶ ἐπηρεάστη-

92. Κολιόπουλος, *Ληστές*, 44 κ.έ. βλ. ἐπίσης Econομορουλου, 147.

93. Econομορουλου, 163.

94. *Στὸ ἴδιον*, 164.

95. *Στὸ ἴδιον*, 165-166. Μιὰ «Ἐκθεσις τοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς 27 Νοεμβρίου 1847 συμβάντος εἰς Πάτρας στασιαστικοῦ κινήματος» βρίσκεται στὸ ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖον Καλλέργη. Σύμφωνα μετ' τὴν ἐκθεσιν οἱ ἀντιπολιτευόμενοι ἐπιφανεῖς πολῖτες καὶ ἄλλοι ὄπαδοὶ ἀποσύρθηκαν λόγω τῆς ἰδιοποιήσιν τῶν χρημάτων ἀπὸ τοὺς στασιαστὰς. Γιὰ τὰ γεγονότα, βλ. ἀκόμη Λάζαρη, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Πάτρας* I, 75 κ.έ. — Γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ἀδελφότητι, βλ. Καρολίδης III, 383 κ.έ., 471-472.

96. Φωτιάδης 102 κ.έ.: ἐδῶ καὶ σειρὰ στοιχείων γιὰ τοὺς στόχους διαφόρων ὁμάδων στασιαστῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὡστόσο καμία δὲν ξεπερνῶσε οὐσιωδῶς τὰ αἰτήματα τοῦ Μαυροκορδάτου. Γιὰ τὸ ἔτος 1848 στὴν Ἑλλάδα, Βουρνάς, *1848*· πρβλ. τῶρα ἐπίσης: Σπύρος Μπρέκης, *Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1984.

97. Βαλαωρίτης, *Ἐθνικὴ Τράπεζα*, 19 κ.έ.: Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 533. Τὶς σοβαρὰς ζημιὰς στὴν οἰκονομία ἀκολούθησε ὁ βαρὺς χειμῶνας τοῦ 1850 καὶ οἱ κακὰς σοδεῖες τοῦ 1851 καὶ τοῦ 1853.

98. Γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν Πολωνῶν στὴν Ἑλλάδα, Φωτιάδης, 167-179, ὅπου καὶ τὰ κείμενα ἐπαναστατικῶν προκηρύξεων.

99. Καρολίδης III, 423 κ.έ.: Σκανδάμης, *Σελίδες*, 457 κ.έ.: Βουρνάς, *1848*, 31-32, 66-67.

καν από ληστοσυμμορίες και ομάδες άνταρτών από τη Θεσσαλία και την Ήπειρο υπό τον Βελέντζα,¹⁰⁰ άκούστηκαν, όπως και στην άγροτική εξέγερση της Μεσσηνίας, τον ίδιο χρόνο, συνθήματα τα όποια στο μέλλον θα χώριζαν τις παρατάξεις: διάλυση της βουλής που είχε προκύψει παράνομα, άμνηστία για πολιτικά έγκλήματα, όρθή εφαρμογή του συντάγματος, άπομάκρυνση της αύλικής καμαρίλας, ούδετερότητα της έκτελεστικής εξουσίας στις εκλογές και έξοπλισμός των ένόπλων δυνάμεων σε όλους τους τομείς, για τη σύντομη άπελευθέρωση των άλύτρωτων Έλλήνων. Οί Μεσσήνιοι ζητούσαν έθνοφρουρά και άνάθεση της κυβέρνησης σε ίκανούς άνδρες, μορφωμένους και ένάρετους.¹⁰¹ Η άβασίλευτη δημοκρατία είχε έλάχιστους όπαδούς στο στρατόπεδο της άντιπολίτευσης,¹⁰² μόνο ή οίκογένεια του Δημήτριου Καλλιφρονά, ήγετικού στελέχους του Γαλλικού Κόμματος, έδωσε σε μιá άγροτική εξέγερση στη Φυλή δημοκρατική-άντιμοναρχική κατεύθυνση.¹⁰³ «Όσοι ήξεραν άνάγνωση ένθουσιάζονταν από τις γαλλικές εξέγέρσεις και το βορειοαμερικανικό παράδειγμα. Δέν είναι τυχαίο ότι το 1847 κυκλοφόρησε σε έλληνική μετάφραση ή ιστορία της Γαλλικής Έπανάστασης του Μινιέ, το 1848 ή έλληνική μετάφραση της ιστορίας του Ναπολέοντος του Θιέρσου και ή ιστορία της επανάστασης στην Πορτογαλία του Άμπά ντε Βερτό, το 1852 ή βιογραφία του Ουάσιγκτον του Γκιζό.¹⁰⁴

Μετά το θάνατο του Κωλέττη ό βασιλιάς είχε σκεφτεί νά σχηματίσει

100. Λεπτομερώς Κορδάτος, *Ίστορία* III, 486 κ.έ.: Εconoμοπουλου, 176-177. Προφανώς οί άντάρτες είχαν δυνατότητες μόνο σε περιοχές όπου μικρές και πολύ μικρές άγροτικές ιδιοκτησίες έπρεπε νά συντηρήσουν μεγάλες οίκογένειες, ένω σε περιοχές με μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία (Εύβοια, Βοιωτία, Άττική) ό πληθυσμός δέν τους ύποστήριζε.

101. Βλ. σχετικά τις παρακάτω πηγές: διακηρύξεις του Βελέντζα (Βουρνάς, 1848, 71· Κορδάτος, *Ίστορία* III, 487), την έπιστολή των συνωμοτών προς τον νομάρχη Φθιώτιδος Παναγιώτη Λιδωρίκη της 15ης Άπριλίου (Κορδάτος, *ό.π.*, 488), την προκήρυξη του ήγέτη των επαναστατών στη Μεσσηνία Γ. Περρωτή της 24ης Άπριλίου 1848, Βουρνάς, 1848, 90-92· Σκανδάμης, *Σελίδες*, 460-461· Κορδάτος, *ό.π.*, 511-512, καθώς και τη διακήρυξη των Άριστοτέλη Ρέντη και Γεώργιου Λύκου-Χελιώτη, Κόρινθος 29 Άπριλίου, Κορδάτος, *ό.π.*, 514-515. Πρβλ άκόμη Βουρνάς, 1848, 68 κ.έ., 83-84, 89 κ.έ., Εconoμοπουλου, 180 κ.έ.

102. Κορδάτος, *Ίστορία* III, 535, 540· Εconoμοπουλου, 180 σημ. 2. Ό Δελιγεώργης γράφει στο πολιτικό του ήμερολόγιο, εξετάζοντας το παρελθόν, ότι το 1848 άνήκε σε εκείνους που φώναζαν στο δρόμο «ζήτω ή Δημοκρατία!»: «Τούτο προήρχετο όχι από άληθνή άγάπην προς το πολίτευμα, άλλ' από την πολιτικήν καχεξίαν της πατρίδος μας», Δελιγεώργης, *Πολιτικά ήμερολόγια* I, 9.

103. Κορδάτος, *Ίστορία* III, 541. Η έφημερίδα των Ναπαίων *Αιών* δημοσίευσε την 1η Μαΐου, όπως και ή *Έλπις* και ή *Καρτερία* στις 6 Μαΐου, πληροφορίες για μιá έγκύκλιο του Ρώσου πρέσβη Περσιάνι προς τους προξένους, στην όποία άπέρριπτε με όξύτητα κάθε άλλαγή της συνταγματικής τάξης και του πολιτεύματος.

104. François-Auguste-Alexis Mignet, *Histoire de la Révolution française depuis 1789 jusqu'en 1814*, 2 τόμοι, Παρίσι, σε διαφορετικές εκδόσεις από το 1824. Έλληνική μετάφραση, *Ίστορία της Γαλλικής Έπανάστασης από το έτος 1789 μέχρι το 1814*, υπό Φ. Α. Μινιέ, Άκαδημαϊκού κτλ. μεταφρασθείσα έκ του Γαλλικού υπό Ε. Α. Σίμου, 2 τόμοι, Άθήνα 1847· πρβλ. *ΙΕΕ* XIII, 465· την *Ίστορία του Ναπολέοντος* στη μετάφραση του Χρήστου Γ.

κυβέρνηση συνασπισμοῦ ἀπὸ Ναπαίουσ καὶ μέλη τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος. Δὲν ἦταν ὅμως πρόθυμος νὰ δεχτεῖ τοὺς ὄρους τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Μεταξᾶ: διάλυση τῆς βουλῆς καὶ ἐλεύθερες ἐκλογές, γενικὴ ἀμνηστία καὶ περιορισμὸς τοῦ βασιλιᾶ στὰ συνταγματικά του δικαιώματα.¹⁰⁵ Ὁ Ὄθων δεχόταν νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὴ διάλυση τῆς βουλῆς, μόνο ἐὰν ὁ Μαυροκορδάτος μὲ αὐτὴ τὴ βουλὴ δὲν μπορούσε νὰ κυβερνήσῃ — πῶς ὅμως αὐτὴ ἢ κυβέρνησις θὰ ἐπιβαλλόταν ἀπέναντι σὲ μιὰ ἐξοργισμένη πλειοψηφία τῆς βουλῆς, αὐτὸ δὲν τὸ ἐξήγησε ὁ μονάρχης. Γιὰ νὰ ποῦμε τὰ πράγματα μὲ τὸ ὄνομά τους: αὐτὸ ποὺ εἶχε κατὰ νοῦ ὁ Ὄθων δὲν ἦταν ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος ἀλλὰ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων. Ἀνέθεσε λοιπὸν στὸν Σουλιώτη στρατηγὸ Κίτσο Τζαβέλα νὰ σχηματίσῃ κυβέρνησις, ἕνα βασιλόφρονα ὁ ὁποῖος, παρὰ τὶς συμπάθειές του γιὰ τὸ Ρωσικὸ Κόμμα, εἶχε προσεγγίσει τὸν Κωλέττη.¹⁰⁶ Ἀντίθετα, ὁ βασιλιάς ἀπέφυγε στὰ ἐπόμενα πέντε χρόνια τῆς διαρκοῦς κρίσης νὰ καλέσῃ τὸν Μαυροκορδάτο νὰ ἡγηθεῖ μιᾶς κυβέρνησις: ὁ Ὄθων φοβόταν ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος θὰ περιορίζε πολὺ τὸ περιθώριον τῶν δικῶν του πολιτικῶν δραστηριοτήτων.¹⁰⁷ Ὁ βασιλιάς καὶ οἱ σύμβουλοί του ἦταν γενικὰ πολὺ εὐαίσθητοι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο: ὅταν τὸ 1848 ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Ρόδιος καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν Μπενιζέλος Ροῦφος ἀρνήθησαν στὴν αὐτὴ παράνομες «χάρες», ὁ βασιλιάς ἀνάγκασε ὀλόκληρη τὴν κυβέρνησις τοῦ γαλλορωσικοῦ συνασπισμοῦ ὑπὸ τὸν Γεώργιο Κουντουριώτη νὰ παραιτηθεῖ.¹⁰⁸

Ἔτσι λοιπὸν τὸ ἔτος 1848 σηματοδοτεῖ τὸ τέλος τῆς συνεργασίας μεταξὺ θρόνου καὶ Γαλλικοῦ Κόμματος. Στὸ ἐπόμενο διάστημα, ὁ Ὄθων διόριζε ἀρεστά του πρόσωπα στὶς κυβερνήσεις, χωρὶς νὰ ὑπολογίζῃ τοὺς κοινοβουλευτικοὺς συσχετισμοὺς, τὶς ὁποῖες, γιὰ νὰ μὴ διαλυθοῦν, ἀφοῦ τοὺς ἔλειπε ἢ κομματικὴ ἀλληλεγγύη ὡς συνδετικὸ στοιχεῖο, ἦταν ἀναγκασμένους νὰ ἀνασχηματίζῃ διαρκῶς — ἀπὸ τὸ Μάρτιο τοῦ 1848 μέχρι τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1849 ἄλλαξαν 29 ὑπουργοί!¹⁰⁹ Τὸ 1850 ὁ βασιλιάς ἐπέστρεψε στὴ συχνὴ προκοινοβουλευτικὴ πρακτικὴ καὶ ἔστειλε τοὺς Μαυροκορδάτο, Τρικούπη καὶ Μεταξᾶ ὡς πρέσβεις σὲ τιμητικὴ ἐξορία.¹¹⁰ Πάντως, ὅσο μπορούσε, εὐνόησε συντηρητικὸς βασιλόφρονες

Βυζάντιου, τὴν Ἱστορία τῶν πολιτικῶν μεταβολῶν τῆς Πορτογαλλίας στὴ μετάφραση τοῦ Σπυρίδωνος Βενέτη.

105. Φωτιάδης, 103· Ἀσπρέας I, 213. Γενικὴ εἰκόνα τῶν ἀντισυνταγματικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ὄθωνα στὸ Ἀραβαντινὸς I, 167-175.

106. Γιὰ τὴν κυβέρνησις Τζαβέλλα, βλ. Econομοπουλου, 153-171.

107. Ἀσπρέας, I, 213· Μαυροκορδῆς, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 223.

108. Φωτιάδης, 130. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἀφορμὴ οἱ ἡμέρες τῆς κυβέρνησις ἦταν ἔτσι κι ἄλλιῶς μετρημένες, ἐπειδὴ ὁ Ὄθων ἤθελε νὰ ἀναλάβῃ ὁ ἴδιος τὴ διακυβέρνησις καὶ νὰ παραγκωνίσει τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιον, βλ. Econομοπουλου, 186, ἢ ὁποῖα ὅμως στηρίζεται ἀποκλειστικὰ σὲ ἀναφορὰς διπλωματῶν καὶ δὲν γνωρίζει τὶς ἐλληνικὰς πηγὰς καὶ παρουσιάσεις τοῦ ζητήματος.

109. Dakin, *Unification*, 289. Πρβλ. ἐπίσης Econομοπουλου, 205 κ.έ.

110. Φωτιάδης, 164· Μαυροκορδῆς, ὁ.π., I, 222-223.

ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν Ναπαίων: οἱ τέσσερις νέοι ὑπασπιστές, πὺ μπηκαν τὸ 1849 στὴν ὑπηρεσία τῆς αὐλῆς, ἀνῆκαν σὲ αὐτὸ τὸ κόμμα.¹¹¹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη βρίσκουμε τώρα στελέχη τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος σὲ ὅλες τὶς ἀντιπολιτευόμενες καὶ ἀντιδυναστικές ὁμάδες. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, τὸ κόμμα δὲν χάθηκε ἀπὸ τὸ προσκήνιο, ἦταν ὅμως ὄλο καὶ πιὸ δύσκολο νὰ ἐνσωματωθοῦν οἱ πτέρυγές του, ἀφοῦ μάλιστα ὁ Ρήγας Παλαμῆδης καὶ ὁ Δημήτριος Χρηστίδης διαγκωνίζονταν γιὰ τὴν ἡγεσία.¹¹²

Ὅπως πρὶν ἀπὸ τὸ 1843 ὁ ἀπολυταρχισμὸς εἶχε ὀδηγήσει σὲ βασικὴ συναίνεση γιὰ τὸ συνταγματικὸ κράτος, ἔτσι καὶ ἡ διαστροφή τοῦ συνταγματικοῦ κράτους συνέβαλε στὴν ὑπέρβαση τῆς διχογνωμίας τῶν κομμάτων, μὲ μιὰ συμφωνία γιὰ τὴν προστασία τῆς νομιμότητας καὶ τῶν ἐλευθεριῶν. Στὴ συζήτηση γιὰ τὸ νόμο περὶ δήμων καὶ τὶς προσθήκες του,¹¹³ ἡ ἀντιπολίτευση ἐπέκρινε τὶς ἰσχύουσες ρυθμίσεις, ἰδίως τὴν ἔμμεση ἐκλογή, τὸ φορολογικὸ μέτρο καὶ τὴ διάλυση τῶν δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν συμβουλίων ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Καὶ πάλι φάνηκε, ὅπως ἤδη τὸ 1843/1844, ὅτι ἡ παλαιὰ παράδοση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, ὁ φιλελευθερισμὸς τῶν ἀρχόντων πὺ βασιζόταν σὲ αὐτὴ καὶ οἱ συνταγματικές ἀρχές τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ μιὰ συναίνεση στὰ ζητήματα τῆς ἐσωτερικῆς τάξης πραγμάτων. Ἡ ἀντιπολίτευση συμφώνησε ὅτι οἱ ἐλευθερίες τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης ἦταν προϋπόθεση τῆς ἐλευθερίας στὸ κράτος ἐν γένει.¹¹⁴ Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν πάλι νὰ ὑπερβοῦν οἱ βουλευτὲς τὰ ταξικά τους συμφέροντα, ὅταν στόχος τῆς ἀντιπαράθεσης μὲ τὴν κρατικὴ αὐθαιρεσία ἦταν μιὰ νέα φιλελεύθερη τάξη.

Ἀκόμη καὶ ἡ πρόσκαιρη ἐκτόνωση στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου καὶ τῆς ταπεινωτικῆς παρουσίας τοῦ συμμαχικοῦ στόλου στὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ¹¹⁵ δὲν εἰσήγαγε μιὰ νέα περίοδο στὴν ἱστορία τοῦ συστήματος διακυβέρνησης. Ὁ γενικὸς ἐνθουσιασμὸς τοῦ 1853, ὅταν οἱ Ἕλληνες πίστευαν ὅτι ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα θὰ γινόταν σύντομα πραγματικότητα,¹¹⁶ καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀλληλεγγύη μὲ τὸν βασιλιά κατὰ τῶν δυνάμεων κατοχῆς¹¹⁷ ἔδωσαν τὴ θέση τους γρήγορα

111. Economidou, 193.

112. Νικόλαος Δραγούμης πρὸς Δημήτριο Καλλέργη, Ἀθήνα 30 Αὐγούστου 1847. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Καλλέργη, δέση 3· πρβλ. ἐπίσης Κορδάτος, Ἱστορία III, 546.

113. Συνεδριάσεις τῆς βουλῆς στὶς 18 καὶ 20 Ἰανουαρίου 1851. Πρακτικά Γ' Β', 518 κ.έ., 533 κ.έ.

114. Στὸ ἴδιο, 534-535, 539.

115. Γιὰ τὰ μέτρα τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων κατὰ τῆς Ἑλλάδας, Kofas, *International and Domestic Politics*, 78 κ.έ.

116. Καρολίδης IV, 466 κ.έ. Γιὰ τὸν ἀναβρασμὸ ἀλυτρωτικῶν ἀπόψεων ἐκείνων τῶν χρόνων, Economidou, 213 κ.έ.· γιὰ τὸν πολεμικὸ ἐνθουσιασμὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης, Κορδάτος, Ἱστορία III, 610-611, ἀκόμη τὰ στοιχεῖα στὸ Δανονα, *Nacionalnijat nišros*, 168 κ.έ.

117. Ἐδῶ προπάντων τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Δραγούμη II, 160 κ.έ., 166 κ.έ. καὶ τοῦ

σὲ μιὰ πτώση τοῦ ἠθικοῦ. Παρότι οἱ ἡγέτες τῶν κομμάτων, συμπεριλαμβανόμενων καὶ τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν τοῦ ἀλυτρωτικοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος, ἐμπρὸς στὴν προβλεπόμενη καταστροφή εἶχαν ἐμποδίσει τὸν Ὅθωνα νὰ ἐπιτεθεῖ ἀνοιχτὰ κατὰ τῆς Τουρκίας,¹¹⁸ ὁ λαὸς θεώρησε

Πήλικα, 137 κ.έ., 154 κ.έ. Ὑπῆρξε ἀπόφαση νὰ ὑποστηριχτοῦν μυστικά ἐξεγέρσεις τῶν Ἑλλήνων στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, Πήλικας, ὁ.π. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐξόπλισαν ἀκόμη καὶ ἐγκληματίες ἀπὸ τὶς φυλακὲς τῆς Χαλκίδας καὶ τῆς Καλαμάτας καὶ τοὺς ἔστειλαν στὴ Θεσσαλία: *στο ἴδιο*, 147, Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*, 104, 116 σὴμ. 2. Ἀκόμη καὶ ἀπὸ τῆ Μικρὰ Ἀσία ἔφεραν ἀνθρώπους γιὰ νὰ συγκροτήσουν ἄτακτα σώματα: *στο ἴδιο*, 25· γιὰ τὴν προσέλκυση ἐθελοντῶν, 84, 86. — Ἡ γερουσία εἶχε διχαστεῖ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν ἐπεμβάσεων: Καρολίδης IV, 496-497. — Γιὰ τὶς τοπικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Ἠπειρο, Θεσσαλία καὶ Μακεδονία, βλ. *στο ἴδιο* IV, 475 κ.έ.; 516 κ.έ.· Φωτιάδης 226 κ.έ., 239 κ.έ.

118. Ἀσπρέας I, 226, 228, 232· Φωτιάδης, 221, 226-227· γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, Driault/Lhéritier II, 373 κ.έ., 388-417· Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*, 20, 66· Kofas, *International and Domestic Politics*. Κατὰ τῆς εἰσόδου στὸν πόλεμο τάχθηκαν καὶ οἱ ὑπουργοὶ Παλαμίδης καὶ Χρηστίδης, ἡγετικά στελέχη τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος: Δοντᾶ, ὁ.π. Ὑπὲρ τῶν πολεμικῶν προετοιμασιῶν τάχθηκε ὡστόσο ὁ Σκαρλάτος Σουῦτσος (Ρωσικὸ Κόμμα), πού εἶχε διοριστεῖ στίς 17/29 Ὀκτωβρίου 1853 ὑπουργὸς Στρατιωτικῶν στὴ θέση τοῦ πολεμοχαροῦς Σπυρομήλιου: *στο ἴδιο*, 80, ἐνῶ ὁ ἡγέτης τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος Μεταξᾶς ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν εἴσοδο στὸν πόλεμο: Πήλικας, 138, 191. Ὁ Ὅθων καὶ ἡ Ἀμαλία ἀπέρριψαν ὅλες τὶς μετριοπαθεῖς συμβουλές: Πήλικας, 137-173. Ἀψήφησαν καὶ ὅλες τὶς προειδοποιήσεις γιὰ τὴν ἀντίδραση τῶν συμμάχων τῆς Τουρκίας ὡς καθαρὴ ὕβρη καὶ φλέγονταν ἀπὸ τὴν προσδοκία τῆς ἀποκατάστασης τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας. Ἡ Ἀμαλία πίστευε ὅτι αὐτὸς ὁ στόχος ἦταν ἐφικτός, ἀκόμη καὶ ἂν Βρετανοὶ καὶ Γάλλοι καταλάμβαναν τὴ χώρα: «Ἄς ἔλθουν ἰδοῦ, τοὺς ἀφήνομεν τὸ παλάτι μας· δὲν ἐγγίζομεν τίποτε. Ἄς ἔλθουν ν' ἀναπαύονται ἐδῶ ἡμεῖς προχωροῦμεν εἰς Θεσσαλίαν», Πήλικας, 166· κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἐκφράστηκε καὶ ἀπέναντι στὸν Περσιάνι: Ritter, 111 σὴμ. 125, 134-135. Μέχρι ποῖο σημεῖο ἔφτανε ἡ ἀπερισκεψία τῆς βασίλισσας κατὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν πραγματικῶν δυνατοτήτων δείχνουν τὰ λεγόμενά της πρὸς τὸν Βαυαρὸ πρέσβη Θύνγκεν: «... τὸ Πάσχα ἔλπιζαν νὰ βρίσκονται στὴ Λάρισα· μέχρι τὸ φθινόπωρο, ἔλεγαν, θὰ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ βασίλειο τῆς Ἑλλάδας ἢ Ἠπειρος, ἢ Θεσσαλία καὶ ἢ Μακεδονία· κατόπιν θὰ γίνῃ ἀνακωχή, τὴν ἀνοιξὴ πάλι πόλεμος καὶ τὸ ἐπόμενο φθινόπωρο εἴσοδος στὴν Κωνσταντινούπολη». Θύνγκεν πρὸς Μαξιμιλιανὸ Β', Ἀθήνα 9 Φεβρουαρίου 1854. Ἀπόσπασμα *στο Ritter*, 108 σὴμ. 115, πρβλ. Δοντᾶ, ὁ.π., 90-91. Ὁ Μάουρερ, πού εἶχε ἔρθει στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν εἰκοστὴ πέμπτη ἐπέτειο τῆς ἀφίξης τοῦ Ὅθωνα, ἀφηγεῖται τὰ λεχθέντα ἀπὸ τὴν Ἀμαλία, πού κάνουν περιττὰ πολλὰ παρόμοια παραθέματα: «Ἡ βασίλισσα μὲ ρώτησε μάλιστα κάποτε σὲ πόσον καιρὸ πίστευα ὅτι θὰ ἔμπαιναν οἱ ἑλληνικὲς μεγαλειότητες στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἡ βασίλισσα ἦταν πολὺ θυμωμένη ὅταν εἶπα ὅτι αὐτὸ θὰ χρειαζόταν πολὺ καιρὸ ἀκόμη». Παρατίθεται ἀπὸ τὰ ἀδημοσίευτα ἀπομνημονεύματα *στο Heigel*, 496. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ βασίλισσα σύμφωνα καὶ μὲ τὸ χαρακτῆρα της πίεζε μὲ μεγαλύτερη ἀποφασιστικότητα ἀπὸ τὸν ἀναβλητικὸ της σύζυγο. Ἡ Δοντᾶ ὅμως δὲν φέρνει κανένα στοιχεῖο γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ της ὅτι ὁ Ὅθων ἦταν συγκρατημένος (Δοντᾶ, ὁ.π., 66, 80)· πρβλ. ἀντίθετα τὴ μαρτυρία τοῦ Πήλικα, 137, 139, 140, 141, 145, 162, 164, 167, 173, 181, 188, 201, 205 κ.έ. — Ἡ διαπίστωση τοῦ Κορδάτου μιᾶ ἀπὸ μόνη της, *Ἱστορία* III, 644: «Τὰ ὅσα λοιπὸν λένε γιὰ τὸν πατριωτισμὸ τοῦ Ὅθωνα καὶ τῆς Ἀμαλίας οἱ ἱστορικοὶ Κυριακίδης, Καρολίδης καὶ Ἀσπρέας εἶναι γνῶμες λακέδων». Τὸ βασιλικὸ ζευγὸς εἶχε ἐξαπατήσει τὶς «λαϊκὲς μάζες», ἐπειδὴ δὲν εἶχε τίποτε νὰ χάσει (III, 644). Ὁ συγγραφέας δὲν δίνει ἴχνος στοιχείου γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ του, ἀλλὰ συμπεραίνει ἀπὸ τὴν ἐλαφρόμυαλη συγκίνηση τοῦ Ὅθωνα καὶ τῆς Ἀμαλίας γιὰ σχέδια χωρὶς προοπτικὴ, λὲς καὶ ἡ ἀνοησία εἶναι ἐνδειξη προθέσεων ἐξαπάτησης.

τὸν Ὅθωνα ὑπεύθυνο γιὰ τὴ ματαίωση τῶν ὑπερβολικῶν ἐπεκτατικῶν προσδοκιῶν. Εἶχε δράσει πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ἀνέκαθεν μισητῆς Αὐστρίας, ὑπέθεταν, καὶ ἔφταιγε πού ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος δὲν ἔφερε ἐδάφη στὴν Ἑλλάδα!¹¹⁹ Στὸ ἐσωτερικὸ ὁ Ὅθων δὲν ἐπέβαλε οὔτε τίς ἀλλαγές πού ὁ ἴδιος, ἔστω καὶ διστακτικά, εἶχε ἀναγνωρίσει ὡς ὀρθές, ἀλλὰ δημιουργοῦσε στὴ φιλελεύθερη «κατοχικὴ κυβέρνηση» τοῦ Μαυροκορδάτου διαρκῶς δυσκολίες.¹²⁰ Ὁ στόχος τοῦ Μαυροκορδάτου γιὰ

Δύο σελίδες παρακάτω (III, 646-647) τὸ βασιλικὸ ζεύγος ἔχει βελτιωθεῖ: ὁ συγγραφέας τὸν νίζει ὅτι ἡ πρόθεση τοῦ βασιλιᾶ νὰ προελάσει ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ἦταν ἐπιπόνηση τῶν Ὁθωνιστῶν, ἀλλὰ εἰλικρινῆς πρόθεση: τὸ ἴδιο, λέει, ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ λόγια τῆς Ἀμαλίας: «Δὲν θέλει ρῶτημα πὼς δὲν ἦταν στὰ καλά τους». — «Ἐπατεῶνες, προφητολόγοι» εἶχαν παρασύρει τὸ βασιλικὸ ζεύγος!

119. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ὅθων εἶχε ὑποκύψει στὴν πίεση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τὸ μυστικὸ ἄρθρο τοῦ συμφώνου τῆς πρωσοαυστριακῆς συμμαχίας καὶ ἡ ἀνακοίνωση ἀπὸ τὸν πρέσβη τῆς Πρωσίας φὸν Τίλε ὅτι ἡ Αὐστρία μετέφερε προληπτικὰ στρατεύματα στὰ σύνορα μὲ τὴ Ρωσία τὸν εἶχαν ἐντυπωσιάσει βαθιά. Ἡ ἐλπίδα τοῦ Ὅθωνα ὅτι θὰ τὸν βοηθοῦσε ἡ Αὐστρία εἶχε χαθεῖ: φὸν Λάνκαμ πρὸς Buol, Ἀθήνα 26 Μαΐου 1854. HHStA, Politisches Archiv 16: Griechenland, Karton 19, Konv. 3 (Berichte, Weisungen, Varia 1854), φ. 258^v. Ὁ μύθος περὶ τῆς συνωμοσίας τοῦ Ὅθωνα μὲ τὴν αὐτὴ τῆς Βιέννης κατὰ τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων τῆς Ἑλλάδας ὑπάρχει ἤδη σὲ σημείωση τοῦ Δελιγεώργη στὸ ἡμερολόγιό του, *Πολιτικὰ ἡμερολόγια*: ἐπίσης, ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης μαρτυρεῖ ὅτι μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο ἦταν διαδεδομένη ἡ ἐντύπωση πὼς ὁ Ὅθων «αὐστρίαζε» (χφ. Β, 102-103). Βλ. ἀκόμη Παπαρηγόπουλος VI, 299. — Νεότερες ἐρευνες ἀπέδειξαν ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου οὔτε ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ὅθωνα Μαξιμιλιανὸς δὲν εἶχε ἐπιρροὴ στὴν Ἀθήνα (Δοντᾶ, ὁ.π., 111), πόσο μᾶλλον ἡ αὐτὴ τῆς Βιέννης. Ἄλλωστε, ἡ γένεση τῆς ἀπόφασης γιὰ κατάληψη τοῦ Πειραιᾶ δείχνει ὅτι ἡ Γαλλία πίεζε πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ διστακτικὴ Ἀγγλία καὶ ὅτι εἰδικὰ ἡ Αὐστρία δὲν ἠθελε νὰ συμμετάσχει σὲ μέτρα κατὰ τῆς Ἑλλάδας: Schroeder, 173 κ.έ.

120. Ὁ Μαυροκορδάτος ἐπέβαλε μὲν τὴν ἀπόλυση τοῦ βασιλικοῦ γραμματέα Βέντλαντ (αὐτὸς εἶχε τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς γαλλικῆς διπλωματίας: Φ. Ρὸκ πρὸς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Παρίσι 22 Ἰουνίου/4 Ἰουλίου 1854. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Τρικούπη, δέση Σπυρίδων Τρικούπης, καὶ 24 Ἰουνίου/6 Ἰουλίου 1854, *στὸ ἴδιο*), δὲν μποροῦσε ὅμως νὰ κάνει καὶ πολλὰ πράγματα, ἀντιμέτωπος μὲ τὴν παθητικὴ ἀντίσταση τοῦ βασιλιᾶ. Βλ. σχετικὰ καὶ τὴ διαμαρτυρία τοῦ Καλλέργη, γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ὅθων ἐμπόδιζε τὴν ὑπεύθυνη διαχείριση ἀκόμη καὶ τρεχουσῶν ὑποθέσεων ἀπὸ τοὺς ὑπουργούς: Καλλέργης πρὸς Ὅθωνα, Ἀθήνα 25 Μαρτίου 1854. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Μαυροκορδάτου ἀρ. 008914. Ὁ Ραγκαβῆς ἀναφέρει μιὰ ἀρχικὰ ἐπιτυχημένη προσπάθεια νὰ πειστεῖ τὸ βασιλικὸ ζεύγος γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐλεύθερων ἐκλογῶν, *Ἀπομνημονεύματα* II, 267 κ.έ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκδοση σχετικῶν ὁδηγιῶν πρὸς τὴ διοίκηση ἦταν δυνατὴ μόνο ὕστερα ἀπὸ πίεση τοῦ Ρ. (*στὸ ἴδιο*, 371), τελικὰ ἡ διαδικασία ναυάγησε, βλ. ἐπίσης Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 660. — Λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἐπιρροὴ τοῦ ἐκλογικοῦ ἀποτελέσματος ἀπὸ τίς ἀρχές περιέχουν οἱ ἐκθέσεις τῆς ἐπιτροπῆς, ἀναφορὴς ψηφοφόρων καὶ ὁμιλίες στὴν ὀλομέλεια κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν πληρεξουσίων στὰ Πρακτικά (στὴν ἐκάστοτε πρώτη κοινοβουλευτικὴ περίοδο μετὰ τίς ἐκλογές). — Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1856 ἡ κυβέρνηση ἐνέτεινε τὴν πολιτικὴ της μέσω ἑνὸς νόμου, στὸν ὁποῖο ἀντιτάχθηκε ἡ ἀντιπολίτευση, γιὰ τὸν χρονικὸ περιορισμὸ τῶν κοινοβουλευτικῶν περιόδων σὲ ἕξι μῆνες κατ' ἀνώτατο ὄριο: Πρωτόκολλο συνεδρίασης τῆς 10ης Ὀκτωβρίου 1856. Πρακτικά Δ' Γ' III, 1213-1252 καὶ τῆς 11ης Ὀκτωβρίου 1856, *στὸ ἴδιο*, 1257 κ.έ. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ὅθωνος μὲ τὴν «κατοχικὴ κυβέρνηση», πρβλ. καὶ Kofas, *International and Domestic Politics*, 100-109.

ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος ἔμεινε ἀνεκπλήρωτος.¹²¹

Μολονότι τὸ ἀντιδυναστικὸ ρεῦμα διογκωνόταν, οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες στήριζαν ἀκόμη τὸν βασιλιά. Μέχρι τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 τὰ μέτωπα βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν παλαιῶν κομματικῶν ἡγεσιῶν: τὸ μέρος τῆς αὐτῆς μὲ τοὺς εὐνοούμενους τῆς ἀπὸ ἀνώτερες καὶ κατώτερες τάξεις ποὺ ὑποστήριζαν τὸν Ὄθωνα λόγω φιλομοναρχικῶν φρονημάτων καὶ συχνὰ μόνο γιὰ τὴν καριέρα τους ἔπαιρναν οἱ πολιτικοὶ ποὺ ἔλπιζαν ἀκόμη ὅτι θὰ μεταπειστεῖ ὁ βασιλιάς ἢ ποὺ ἀπὸ εἰλικρινῆ πατριωτισμὸ ἤθελαν παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ συμμετέχουν στὶς ὑποθέσεις τοῦ κράτους. Μόνο σὲ ἐξαιρέσεις θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχτεῖ ὁ ὕλικὸς πλουτισμὸς ὡς κίνητρο, γιατί πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παλαιούς πολιτικούς ἀρχηγούς ἦταν εὐποροὶ καὶ διακινδύνευαν τὶς περιουσίες τους,¹²² ἐνῶ οἱ ἀριβίστες ἀνάμεσά τους ἀμείβονταν τόσο γλίσχρα γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τους, ὥστε ἀνέγραφαν στὶς ἀντιπολιτευτικὲς σημαῖες τους τὴ δίκαιη φροντίδα γιὰ ὅλους.¹²³ Μᾶλλον ἀπέκλειαν ἀντικατάσταση τοῦ μονάρχη ἢ τῆς δυναστείας ὡς συζητήσιμη ἐναλλακτικὴ λύση, ἐπειδὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ νέα γενιά, εἶχαν ἀκόμη νωπὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὸ χάος πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Καποδίστρια καὶ τὴ μεταβατικὴ περίοδο μετὰ τὸ θάνατό του.

Κατηγορηματικὰ ἀντίπαλοι τῆς μοναρχίας στὴν πολιτικὴ ἡγεσία ἦταν ἀρχικὰ ὁ στρατηγὸς Δημήτριος Καλλέργης, ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1843, καὶ ὁ ἥρωας Κωνσταντῖνος Κανάρης. Ὁ Καλλέργης, ἀνιψιὸς τοῦ Νεσσελρόντε καὶ ἡγετικὸ στέλεχος τῶν Ναπαίων, εἶχε συνδεθεῖ φιλικὰ μὲ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα στὴν ἐξορία τοῦ τελευταίου στὸ Λονδίνο καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιρροή του εἶχε μεταπηδήσει στὸ Γαλλικὸ Κόμμα, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ὁποίου ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν τῆς κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Βρέθηκε σὲ σύγκρουση μὲ τὴν αὐτῆ, ἐπειδὴ δὲν δέχτηκε ρυθμίσεις ποὺ καὶ κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος δὲν εἶχαν θέση στὸ πλαίσιο τοῦ συντάγματος: αὐτὴ αὐθαίρετα ἐξέδιδε πρὸς τὸ στράτευμα ἡμερήσιες διαταγὲς μὲ πολιτικὸ περιεχόμενο καὶ ἐπέμενε στὴν ἄμεση ἀναφορὰ τῶν ἀξιωματικῶν στὸν βασιλιά: λόγω μιᾶς σύγκρουσης ποὺ εἶχε μὲ τὴν Ἀμαλία ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ· ἡ παραίτησή του εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα

121. Ὄταν ὁ Ὄθων ἀνακάλεσε τὸν ἀπολυμένο γραμματέα του Βέντλαντ καὶ ὁ Βρετανὸς πρέσβης Οὐάιζ προέβλεψε ὅτι αὐτὸ σήμαινε τὴν ἐπιστροφή στὸ σύστημα τῆς καμαρίλας, ὁ Μαυροκορδάτος τοῦ ἀπάντησε μὲ μιὰ σύντομη καὶ πειστικὴ παρουσίαση τοῦ προγράμματός του: Οὔτε ἐκεῖνος ἤθελε τὴν καμαρίλα, «ἀλλ' ὅτι τὸ πρᾶγμα δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ ἄνευ τοῦ Βέντλαντ, ἂν τοιαύτη ὑποθεθῇ ἢ διάθεσις: ὁ σκοπὸς λοιπὸν δὲν εἶναι νὰ πολεμήσω τὸ ἄτομον, κατὰ τοῦ ὁποίου οὐδεμίαν κατὰ τὸ παρὸν ἔχω αἰτίαν, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπίσης ἐπιβλαβές, ἂν ὑπάρξῃ εἴτε μὲ τὸν Βέντλαντ, εἴτε μὲ ἄλλον ὁποιονδήποτε». Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος πρὸς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Ἀθήνα 19/31 Μαρτίου 1855. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Τρικούπη, δέση Σπυρίδων Τρικούπης.

122. Πρβλ. Πετρακάκος I, 9-10.

123. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ Μακρυγιάννης, ποὺ στὰ Ἀπομνημονεύματά του παρουσιάζει διαρκῶς τὴν ἀπογοήτευση ὅσων εἶχαν ἀδικηθεῖ.

τὴν πτώση τῆς κυβέρνησης.¹²⁴ Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς διαμονῆς του στὸ Λονδίνο εἶχε κατὰ νοῦ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ὁθωνα ὡς τὴν καλύτερη λύση· προφανῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 1848 εἶχε σκεφτεῖ νὰ προετοιμάσει τὸ δρόμο γιὰ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα ὡς διάδοχο.¹²⁵ Ὁ Κανάρης κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ἦταν ἐπίσης πρόθυμος νὰ βοηθήσει στὴν ἐκθρόνιση τοῦ Ὁθωνα, ἂν τὸ ἐπιθυμοῦσαν οἱ σύμμαχοι.¹²⁶

Στὰ ἐπόμενα χρόνια, μέχρι τὴν ἔξωση τοῦ Βίττελσμπαχ, οἱ τάξεις τῶν παλαιῶν πολιτικῶν ποὺ ἐπέμεναν στὴν ἀφοσίωσή τους στὸν Ὁθωνα ἀραιώσαν προῖοντος τοῦ χρόνου. Τὸ 1832 ὁ Χρηστίδης, ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, θεωροῦσε ὅτι μὲ ἰσχυρὸ θρόνο πραγματοποιοῦνταν καλύτερα οἱ συνταγματικοὶ στόχοι τοῦ κόμματός του.¹²⁷ Τὸ 1860/1861 στράφηκε καὶ αὐτὸς κατὰ τοῦ προσωποπαγοῦς καθεστῶτος τοῦ μονάρχη. Τὸ 1859 ἡ κυβέρνησις εἶχε ὑποστηρίξει στὴν ἐκλογικὴ περιφέρεια τῶν Καλαβρύτων τὸν Θρασύβουλο Ζαΐμη,¹²⁸ τὸ 1860 ὁ Ὁθων πίεσε βουλευτὲς νὰ μὴν τὸν ψηφίσουν γιὰ τὴ θέση τοῦ προέδρου τῆς βουλῆς, ἀλλὰ ὁ Ζαΐμης πλειοψήφησε· τὴν ἐπομένη ἡ γερουσία ἀκολούθησε τὸ παράδειγμα τῆς βουλῆς.¹²⁹ Τὸ 1861 προσχώρησε

124. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 238· Ritter, 365 κ.έ.· Εσοπομορουλίου, 251 κ.έ. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι οἱ διπλωμάτες τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων ἄφησαν νὰ φανεῖ ἡ δυσαρέσκειά τους γιὰ τὸν Μαυροκορδάτο, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ γνώμη τους δὲν εἶχε ἀντιπαρατεθεῖ μὲ τὴν ἀναγκαίαν ἐνεργητικότητα στὸν Ὁθωνα· ἀξιοποίησαν ἐπίσης τὴν εὐκαιρία γιὰ ἰσχυρὲς πιέσεις λόγω τῆς οὐδετερότητάς τῆς Ἑλλάδος καὶ προειδοποίησαν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐξυπηρετηθοῦν ρωσικὰ συμφέροντα, λὲς καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Μαυροκορδάτου ἀποσκοποῦσε ἐκεῖ! Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος πρὸς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Ἀθήνα 21 Σεπτεμβρίου/3 Ὀκτωβρίου καὶ 1/13 Ὀκτωβρίου 1855. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Τρικούπη, δέσμη Σπυρίδων Τρικούπη· Φωκίων Ροκ πρὸς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Παρίσι 21 Αὐγούστου/2 Σεπτεμβρίου, 4/16 Ὀκτωβρίου, 13/25 Νοεμβρίου 1855, 1/13 Φεβρουαρίου 1856. *Στὸ ἴδιο*.

125. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πάλμερστον ἔκανε μνεῖα τῆς δυνατότητας, «νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν θρόνο μὲ τὸν πιὸ φυσικὸ, τὸν πιὸ βέβαιο, τὸν πιὸ εἰρηνικὸ καὶ τὸν πιὸ νόμιμο τρόπο στὸν κόσμον» (de rendre le thrône vacant de la manière du monde la plus naturelle, la plus sûre, la plus paisible et la plus légitime). Καλλέργης πρὸς Πάλμερστον, Ἀθήνα 9/21 Νοεμβρίου 1855. *Στὸ ἴδιο*, δέσμη 5. Οἱ πρωτοβουλίες του δὲν συνάντησαν οὔτε στὴ Γαλλία εὐμενὴ ἀποδοχή· Φωκίων Ροκ πρὸς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Παρίσι 15/27 Ἰουλίου 1854. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Τρικούπη, δέσμη Σπυρίδων Τρικούπη. Γιὰ τὴν προβληματικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Καλλέργη. Μαυροκορδάτος πρὸς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Ἀθήνα 31 Ἰουλίου/12 Αὐγούστου 1854. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Τρικούπη, δέσμη 21. Γιὰ τὴ γενικὴ κατάστασι βλ. Καρολίδης IV, 529 σημ. *. Γιὰ τὰ σχέδια νὰ ἀνέλθει ὁ Λουδοβίκος Ναπολέων στὸν ἑλληνικὸ θρόνο, λεπτομερῶς Ritter, 265.

126. Δραγούμης II, 164. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὸ Κανάρη δὲν προσχώρησε ἐξαρχῆς στὴν ἀντιπολίτευσι, ὅταν παραγκωνίστηκε κατὰ τὴν προαγωγή τοῦ ἰσόβαθμου του Κριεζῆ σὲ ἀντιναύαρχο, πρβλ. παρακάτω, 356 σημ. 166.

127. «Εἴκοσι χρόνους πολεμῶ τὸν Μαυροκορδάτον, διότι ἔχει γνώμην, ὅτι ὁ Ὁθων πρέπει νὰ κυβερνᾷ ὡς ἡ Βικτωρία, ἐνῶ ἐγὼ νομίζω, ὅτι ἀλλοίμονον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἂν κυβερνῶ ἐγὼ ἢ ἐκεῖνος καὶ ὄχι ὁ Βασιλεὺς», Πήλικας, 58.

128. Στοιχεῖα στὸ Καρανικόλας, *Νόθες ἐκλογές*, 136-137.

129. Ζαΐμης στὴ βουλή στίς 9 Ὀκτωβρίου 1868. ΕΣΒ Β' Α' I, 269. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ προέδρου τοῦ σώματος ἀναμενόταν μὲ ζῶηρον ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη.

καὶ ὁ Καλλιφρονᾶς στὴν ἀντιπολίτευση, ὁ ὁποῖος ἕνα χρόνο πρὶν ἦταν βασιλικὸς ὑποψήφιος, ἀντίπαλος τοῦ Ζαΐμη γιὰ τὴ θέση τοῦ προέδρου τῆς βουλῆς, ἐπειδὴ στὶς νέες ἐκλογές πού προκηρύχτηκαν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἥττα του σὲ μία ψηφοφορία στὴ βουλή¹³⁰ ἢ βία καὶ ἡ νοθεία εἶχαν πάρει τέτοια ἔκταση¹³¹ πού δὲν μπορούσε πιά νὰ τὶς παραβλέψει.¹³² Ἡ κυβέρνηση τοῦ Ἀθανάσιου Μιαούλη, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀναδείξει μιὰ πειθήνια βουλή, παρὰ τὴ συνένωση σχεδὸν ὅλων τῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς ἀντιπολίτευσης, τοποθέτησε ὡς ὑποψηφίους μεγάλο ἀριθμὸ δημάρχων καὶ κοινοταρχῶν: μόνο ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μῆκαν 29 δημοτικοὶ καὶ κοινοτικοὶ ἄρχοντες στὴ βουλή.¹³³

Ὁ ὑπολοχαγὸς φὸν Ροῦντστεντ, ἀποσπασμένος στὴν πρεσβεία τῆς Βαυαρίας στὴν Ἀθήνα καὶ ἀξιόπιστος αὐτόπτης μάρτυρας, ἀφηγεῖται:

Ἐπανελημμένα χρειάστηκε νὰ ἐπηρεάσουν οἱ στρατιῶτες τὶς βουλευτικὲς καὶ τὶς δημοτικὲς ἐκλογές μὲ τὴν ξιφολόγη, νὰ ἐπιβάλουν μὲ τὴ βία στὴ συγκέντρωση [τῶν ψηφοφόρων] τοὺς κυβερνητικοὺς ὑποψηφίους. Συχνὰ χρειάστηκε νὰ ἐπέμβουν διὰ τῆς βίας γιὰ νὰ ἐμποδίσουν πρόσωπα, πού δὲν ἦταν ἀρεστὰ στὴν κυβέρνηση, νὰ ἐμφανιστοῦν στὸν τόπο τῆς ἐκλογῆς ἢ νὰ διώξουν ἀπὸ ἐκεῖ ἄλλους ... Θὰ φανεῖ ἀπίστευτο τὸ γεγονὸς ὅτι στρατιῶτες μὲ πολιτικὰ στέλνονταν στὶς ἐκλογές γιὰ νὰ ψηφίσουν μὲ ψεύτικο ὄνομα καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν ἔτσι τὴν πλειοψηφία στοὺς ὑποψήφιους τῆς κυβέρνησης.¹³⁴

Καθὼς ἡ ἀντιπολίτευση δὲν αἰσιοδοξοῦσε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ παρακινήσει τὸν βασιλιὰ καὶ τὶς κυβερνήσεις του νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὴν παράνομη ἐκλογικὴ βοήθεια πρὸς τοὺς ἀρεστοὺς τοὺς ὑποψηφίους, ὀρισμένοι πολιτικοὶ ὄξυναν τὴν κριτικὴ τους στὰ κακῶς κείμενα: δὲν στηλίτευαν πιά μόνο τὸν ἐπηρεασμὸ τῶν ἐκλογῶν ἀλλὰ καὶ τὴ συμμετοχὴ κυβερνητικῶν

Πρόεδρος τῆς γερουσίας ἐκλέχτηκε ὁ ἀντιπολιτευόμενος Γ. Ψύλλας. Μάγερ, *Δεληγεώργης*, 207-208.

130. Finlay VII, 25-26. Πρὶν ἀπὸ τὴν ψηφοφορία ὁ βασιλιὰς δέχτηκε βουλευτὲς καὶ προσπάθησε νὰ τοὺς ἐκφοβίσει μὲ ἀπειλές: Δεληγεώργης, *Πολιτικὰ ἡμερολόγια*, 35· Πετρακάκος II, 183, 233.

131. Λεπτομέρειες στὸ Καρολίδης V, 174, 177 κ.έ.: Πετρακάκος I, 160 κ.έ., II, 186. Στὸς 117 βουλευτὲς ὑπῆρχαν μόνο ἐπτὰ τῆς ἀντιπολίτευσης. Γιὰ τὸν ἐπηρεασμὸ τοῦ ἀποτελέσματος, ἐπίσης Καρολίδης V, 123· Πιπινέλης, *Μοναρχία*, 420-423.

132. Καρολίδης, ὁ.π. Τὸ 1860 καὶ οἱ τελευταῖοι ἐναπομείναντες πιστοὶ τῆς κυβέρνησης Μιαούλη, πού στηριζόταν ἀποκλειστικὰ στὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ βασιλιᾶ, ἤθελαν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν εὐθύνη: Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 256.

133. Finlay VII, 252.

134. von Rundstedt, 33. Ὁ Αὐστριακὸς πρέσβης Ἔντερ, ὁ ὁποῖος ἔκρινε, ἀπὸ μιὰ συντηρητικὴ σκοπιὰ, τὸν ἐλληνικὸ κοινοβουλευτισμὸ ἐν γένει ἀρνητικὰ, ἀνέφερε τὸ 1853 ἐπίσης ὅτι «χρησιμοποιήθηκαν ὅλες οἱ δυνατότητες κυβερνητικῆς ἐπιρροῆς, γιὰ νὰ ἀναγκαστοῦν οἱ ἐκλογεῖς νὰ ψηφίσουν, καὶ μάλιστα ἀποκλειστικὰ τὸν κυβερνητικὸ ὑποψήφιο». Ἔντερ πρὸς Buol, Ἀθήνα 18 Νοεμβρίου 1853 ἀρ. 45C. HHStA, Politisches Archiv 16: Griechenland, Karton 19, Konv. I (Berichte aus Athen 1853), φ. 432^v. Στὸν Τύπο δημοσιεύονταν κάθε τόσο ἀναφορὲς ψηφοφόρων μὲ σχετικὲς διαμαρτυρίες, βλ. π.χ. Ἀθηνᾶ, ἔτος 30 φύλλο 2944/12 Ἰανουαρίου 1861, 2 καὶ φύλλο 2963/18 Μαρτίου 1861, 4.

υποψηφίων, τὸ λεγόμενο «σύστημα τῶν υποψηφίων». Ἐπειδὴ ὁ βασιλιάς ἐπέλεγε συχνὰ ὁ ἴδιος τοὺς εὐνοούμενους υποψηφίους,¹³⁵ ἡ ἀντιπολίτευση πίστευε ὅτι μόνον ριζοσπαστικὰ μέτρα θὰ βοηθοῦσαν, μέσω τῶν ὁποίων ἡ κυβέρνηση δὲν θὰ εἶχε πιά λόγο νὰ ἐπηρεάσει τὶς ἐκλογές. Στὴ μεγάλη κοινοβουλευτικὴ συζήτηση γιὰ αὐτὸ τὸ ζήτημα, στὶς 29 Δεκεμβρίου 1859, πού τὴν παρουσιάζουμε ὡς ἀξιοσημεῖο παράδειγμα γιὰ πολλὰ παρόμοιες διατυπώσεις, ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο βουλευτὲς τοῦ Ξηροχωρίου¹³⁶ τόνισε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παράνομες ἐπεμβάσεις, στὶς ὁποῖες ἀναφέρθηκε ἐκτεταμένα, καὶ μόνη ἡ συμμετοχὴ κυβερνητικῶν υποψηφίων ἀκόμη καὶ σὲ τίμιες ἐκλογές παρήγε ἠθικὴ πίεση, ἐπειδὴ πολλοὶ πολῖτες αἰσθάνονταν ὑποχρεωμένοι νὰ ψηφίσουν αὐτοὺς τοὺς υποψηφίους παρὰ τὶς διαφορετικὲς προτιμήσεις τους (ὅπως ἦταν τὰ πράγματα οἱ κυβερνητικοὶ υποψήφιοι θεωροῦνταν ἐκπρόσωποι τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ κράτους), καὶ ἐπειδὴ, ὅπως εἶχε τονίσει σὲ ἄλλο σημεῖο, οἱ δημόσιοι λειτουργοὶ φοβοῦνταν ὅτι θὰ χάσουν τὴ θέση τους σὲ περίπτωση νίκης τῆς ἀντιπολίτευσης.

Ἡ πρόταση ὡστόσο δὲν ἦταν ἡ ἐνδεδειγμένη γιὰ νὰ συμφιλωθοῦν οἱ πολιτικὲς δυνάμεις τῆς χώρας μὲ τὴν πρακτικὴ τοῦ κυβερνητικοῦ συστήματος. Γιατί, γιὰ νὰ ἐμποδίσουν παράνομες ἐνέργειες τῆς κυβέρνησης καὶ τῆς διοίκησης θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδεχτοῦν ὅ,τι ἡ συνταγματικὴ θεωρία καὶ ἡ γενικὴ πολιτικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἑλλάδας εἶχαν ὑπερβεῖ: τὸ διαχωρισμὸ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἀντιμέτωπὴ τῆς νομοθετικῆς, σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας.¹³⁷ Ἄν ἡ βουλὴ περιοριζόταν στὴ νομοθεσία καὶ παραιτεῖτο ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση νὰ συνδέσει τὴν κυβέρνησιον στενότερα μὲ τὴν κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία ἢ ἀκόμη νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς βουλῆς, ἦταν ἐκ τοῦ συστήματος θεωρητικὰ δυνατὸ νὰ ἀπέχει ἡ κυβέρνησιον ἀπὸ τὸν προεκλογικὸ ἀγῶνα (ἂν θὰ τὸ ἔκανε πραγματικά, εἶναι φυσικὰ ἄλλο ζήτημα). Ἡ γενικὴ κριτικὴ ὡστόσο εἶχε ρητὰ ἢ ἄρρητα ὡς ἀντικείμενο τὴν αὐτονομίαν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, καὶ μόλις λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ ἀποκορύφωμα τῆς κρίσης, ἡ λαϊκὴ κυριαρχία καὶ τὸ κοινοβουλευτικὸ σύστημα διακυβέρνησης ἀποτέλεσαν τὰ θεμέλια τῆς νέας συνταγματικῆς τάξης. Αὐτὸ ἀνταποκρινόταν στὶς προσδοκίαις τῆς νέας γενιᾶς καθὼς καὶ στὰ ἰδεώδη τῶν ἀγωνιστῶν, πού εἶχαν πραγματοποιηθεῖ ἤδη τὴν περίοδο τοῦ πολέμου. Παρὰ τὴν πεισματώδη ἀντίσταση καὶ τοῦ νέου βασιλιᾶ Γεωργίου Α' ἐπιβλήθηκε ἡ ἀρχὴ νὰ ἀναδεικνύεται ἡ κυβέρνησιον ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῆς βουλῆς, νὰ εἶναι δηλαδὴ κόμμα καὶ νὰ ἐπιδιώκει νὰ κερδίσει στὶς ἐκλογές τὴν ἐπι-

135. Πήλικας, 68, 77, 78, 101, 106, 107.

136. Πρακτικά, ζ' Α' I, 477-480. Οἱ δύο βουλευτὲς τῆς περιφέρειας ἦταν οἱ Κίμων Χριστόδουλος καὶ Στέφανος Α. Δούκας.

137. Μὲ αὐτὸ τὸ νόημα οἱ Κωνσταντῖνος Βρυζάκης, Ε. Α. Σίμος, Παῦλος Καλλιγὰς καὶ Στυλιανὸς Κολιάτσος εἶχαν ἐπικρίνει στὴν ἐκλογικὴ τους διακήρυξη τῆς 19ης Αὐγούστου 1859 τὸ γεγονός ὅτι ὁ υποψήφιος τῆς κυβέρνησης ἤθελε νὰ εἶναι ταυτόχρονα ἐλεγκτὴς καὶ ἐλεγχόμενος, δικαστὴς καὶ δικαζόμενος. Κείμενο στοῦ Καρανικόλας, *Νόθες ἐκλογές*, 134-135.

στοσύνη τῶν ψηφοφόρων. Μὲ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ δὲν ἦταν ρεαλιστικὸς ὁ καθαρὸς διαχωρισμὸς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴ βουλή. Ὁ Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, βουλευτὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ἀπάντησε στὶς ἐπιφυλάξεις καὶ τὶς προτάσεις τῶν βουλευτῶν τοῦ Ξηροχωρίου στὴ συζήτηση πού ἀναφέραμε, παραπέμποντας στὸ βρετανικὸ παράδειγμα: παράνομο, εἶπε, δὲν εἶναι νὰ ἀντιπαρατίθενται στὶς ἐκλογὲς κυβέρνηση καὶ ἀντιπολίτευση, καὶ ἡ κυβέρνηση νὰ ὑποστηρίζει ἠθικὰ τοὺς ὑποψηφίους τῆς παράταξής της· παράνομη εἶναι ἡ ἐκλογικὴ ὑποστήριξη διὰ τῆς διοικητικῆς ὁδοῦ ἀπὸ τὰ ἐπάνω, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς νομάρχες καὶ δημάρχους,¹³⁸ καὶ ἀπὸ τὴ συζήτηση προέκυψε πόσο σημαντικὴ θεωροῦσε ἡ πλειοψηφία τῆς ἀντιπολίτευσης τὴ συμμετοχὴ κυβερνητικῶν ὑποψηφίων σὲ ἐλεύθερες ἐκλογές· μόνο μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο μποροῦσε νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἡ κυβέρνηση εἶχε τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ψηφοφόρων ἢ ὄχι.¹³⁹

Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ¹⁴⁰ μποροῦμε λοιπὸν νὰ διαπιστώσουμε ὅτι οἱ πρακτικὲς τοῦ βασιλιᾶ ὄξυναν τὴν κατάσταση καὶ τὴν ἀπλούστευαν ἐξίσου. Τὴ θέση τῆς διένεξης μεταξὺ τριῶν κομμάτων, πού μετὰ τὴ στροφὴ ὄλων τῶν πολιτικῶν δυνάμεων στὴ γραμμὴ τοῦ συνταγματισμοῦ τὸ 1843 καὶ τὴ ρύθμιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων εἶχε χάσει ἔτσι κι ἄλλιωδς περιεχόμενο, τὴν πῆρε ἡ σύγκρουση τῆς ἀντιπολίτευσης μὲ τὴν αὐλή. Ἀποχρώσεις διαφαίνονται ἐν πάσῃ περιπτώσει στὴν τακτικὴ κάθε πολιτικοῦ.¹⁴¹

138. Πρακτικὰ ζ' Α' Ι, 480-489. Τὰ ἴδια ὑποστήριξε καὶ ὁ ὑπουργὸς Ἑσωτερικῶν Προβλεγγίος στὴ γερουσία τὸ 1859, βλ. Πετρακάκος Π Ι, 177. Γιὰ τὴν παρέμβαση στὶς ἐκλογές, *στὸ ἴδιο*, 138. Πληροφορίες γιὰ τὸ ζήτημα παρέχουν ἀκόμη οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς καὶ διαμαρτυρίες, ἰδίως τὰ πρωτόκολλα στὰ ὁποῖα βασιζόταν ἡ διαδικασία ἐλέγχου τοῦ ἐκλογικοῦ ἀποτελέσματος. Βλ. ἀκόμη τὶς ἐκθέσεις τέτοιων συμβάντων πού κυκλοφόρησαν καὶ ὡς φυλλάδια καὶ φυλάσσονται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (ΚΓ 566), "Ἐκθεσις περὶ τῆς βουλευτικῆς ἐκλογῆς Τριφυλίας (1847): Κ. Δημητριάδης, *Τὰ κατὰ τὴν βουλευτικὴν ἐκλογὴν Καρυστίας διατρέξαντα*, Ἀθήνα 1859· *Τὰ περὶ τῆς πολυκρότου ἐκλογῆς τῶν Σπετσῶν κατὰ τὴν στ' βουλευτικὴν περίοδον*, Ἀθήνα 1860· Ἀλέξανδρος Κουμουνοδοῦρος, *Τὰ κατὰ τὴν βουλευτικὴν ἐκλογὴν Μεσσηνίας τοῦ 1861*, Ἀθήνα 1861· Κ. Νικοδήμος, *Ὁ κ. Κανάρης καὶ ἡ ἐκλογὴ τῶν πληρεξουσίων εἰς Νέα Ψαρὰ κατὰ μῆνα Νοέμβριον 1862*, Ἀθήνα 1865.

139. Πρακτικὰ ζ' Α' Ι, 489-492· Πετρακάκος, ὁ.π.

140. Λεπτομέρειες γιὰ τὴν κορύφωση τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιπαραθέσεων, Finlay VII, 253 κ.έ.

141. Ὁ ἕκτακτος ἀπεσταλμένος τῆς Γαλλίας Πισκατόρι, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ ἄλλα ὁμιλεῖ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ κόμματα μὲ πολλὰ σωστὰ λεπτομέρειες καὶ λαθεμένα γενικὰ συμπεράσματα, χαρακτήριζε τὴν κατάσταση εὐστοχα: «... οἱ παλιὲς διαφωνίες, ἐὰν δὲν ἔχουν ἐξαλειφθεῖ, ἔχουν τουλάχιστον ἀποδυναμωθεῖ κατὰ πολὺ καὶ δὲν ὑπάρχουν πλέον οἱ προσωπικὲς ἔριδες, οἱ διενέξεις γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἐπιρροῆς, ἀλλὰ ὑπάρχει μόνο μία σημαία, ἡ ἐπιθυμία νὰ δοῦν θεσμοὺς πού θὰ ἐγγυῶνται μιὰ χρηστὴ διοίκηση τῆς χώρας» («les anciennes dissidences se sont, si non effacées, au moins fort affaiblies, et il ne reste plus les querelles personnelles, les débats d'influence, mais il n'y a qu'un drapeau, le désir de voir les institutions garantissant au pays une bonne administration»). 4η ἐκθεση πρὸς Γκιζό, Ἀθήνα 30 Ἰουλίου 1841. Poulos, *Piscatory*, (408-412 ἀρ. 8) 409. Πρβλ. ἐπίσης Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 682.

Στὴν πολιτικὴ προπαγάνδα ἀκούγονταν ὄλο καὶ σκληρότεροι τόνοι. Οἱ ὑποψήφιοι τῆς ἀντιπολίτευσης κατάφεραν νὰ παρακάμψουν τὴν καταπίεση τῆς δημόσιας κριτικῆς: μὲ ἓνα σωρὸ φυλλάδια διέδιδαν τὶς ὁμιλίες καὶ τὶς τοποθετήσεις τους στὴν κοινοβουλευτικὴ διαδικασία ἐλέγχου τῶν ἐκλογῶν, καὶ οἱ ἀρχὲς δὲν μπορούσαν νὰ ἀπαγορεύσουν τὴ δημοσίευση πρωτοκόλλων τῆς βουλῆς!

Ἡ ἱστορία τῶν διπλωματικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδας ἔκανε τοὺς πολιτικούς καὶ τῶν τριῶν κομμάτων, καὶ μαζὶ μὲ αὐτοὺς καὶ ὄλους ὅσοι γνώριζαν γιὰ τὶς ἐξελίξεις στὴ χώρα καὶ στὸν κόσμο, νὰ συνειδητοποιήσουν μὲ γρήγορο καὶ ὀδυνηρὸ τρόπο ὅτι μετὰ τὸν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας ὁ εὐρωπαϊκὸς φιλελληνισμὸς καθόριζε περισσότερο τὰ θέματα τῶν συζητήσεων στὰ σαλόνια παρά τὴν πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων. Ἀκόμη καὶ οἱ συμπάθειες τῶν φιλελευθέρων γιὰ κινήματα δημιουργίας ἐθνικῶν κρατῶν καὶ γιὰ ἀστικὲς ἐλευθερίες συγκρούονταν πολὺ συχνά, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας, μὲ τὰ συμφέροντά τους στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ.

Ἡ ἐμπιστοσύνη ὅσων εἶχαν ἐλπίσει σὲ ἀνιδιοτελὴ βοήθεια ἀπὸ τὶς τρεῖς Δυνάμεις δοκιμάστηκε ἀπὸ τὸ 1821 κιόλας πολλές φορές,¹⁴² ὥστόσο οἱ ἐνέργειες ἀνοιχτῆς ἐπέμβασης στὶς ἀντιπαραθέσεις τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ὠφελοῦσαν στὴ δεκαετία τοῦ 1820 τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο κόμμα καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν θεωροῦνταν γενικὰ ἀδίκες· ἐκτὸς αὐτοῦ μπορούσαν τότε νὰ καλύπτονται ὡς ἐνδιαφέρον τῶν Δυνάμεων γιὰ τὴ μοίρα τῶν ἀγωνιζόμενων Ἑλλήνων.

Ἀπὸ τὸ 1850 ὅμως καὶ μετὰ οἱ Ἕλληνες ἔνωσαν τὸν ψυχρὸ ἄνεμο τῆς διεθνοῦς διπλωματίας, ἔτσι ὥστε μέσα σὲ λίγα χρόνια ἀκόμη καὶ μετριοπαθεῖς καὶ ρεαλιστὲς πολιτικοὶ δὲν θεωροῦσαν πιά σταθερὰ καὶ ἀπλοϊκὰ τὶς Δυνάμεις σύμβολα μιᾶς ἄξιας πρὸς μίμηση κρατικῆς συγκρότησης. Ἡ ἐμπειρία τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἔθεσε γιὰ τοὺς Ἕλληνες σὲ κίνηση τὴν τόσο θεμελιώδη γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πολιτικῆς σκέψης διαδικασία τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε ἱστορικὴ τους πραγματικότητα, μιὰ διαδικασία ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ τέλος σὲ μιὰ ἐπιχειρηματολογία μὲ φιλελεύθερα ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς Ἀγγλίας, μὲ συντηρητικὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς Ρωσίας καὶ μὲ ἐρανίσματα ἀπὸ τὶς ιδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης κατὰ τῆς ἐπίκαιρης γαλλικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Πιο πολὺ ἀπὸ ὄλους ὑπέφεραν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς. Ἐνας χῶρος σχεδὸν ἀδιάφορος πρὶν ἀπὸ τὸ 1780, ποὺ τὸν εἶχαν ἀφήσει στοὺς Ρώσους ὡς πιθανὸ πεδίο ἐπέκτασης, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἔπαιζε κάποιον ρόλο ὡς ἀντίβαρο κατὰ τῆς

142. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ συγκλονισμοῦ ποὺ προκάλεσε ἡ πολιτικὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸ ζήτημα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τοῦ καθορισμοῦ τῶν συνόρων, στὸ Σταματόπουλος, *Ἐσωτερικὸς ἀγὼνας* IV, 723.

Ρωσίας, όταν η πολιτική τῆς Αικατερίνης Β΄ κατά τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου τῆς ἀμερικανικῆς ἀνεξαρτησίας εἶχε ξεγελάσει τοὺς Βρετανοὺς ὅτι ἡ Ρωσία ἦταν φυσικὸς σύμμαχος κατὰ τῆς Γαλλίας, αὐτὸς ὁ χῶρος ἀποκτοῦσε τώρα γιὰ τὴ βρετανικὴ ἰσχύ εἰδικὸ βάρος καὶ ζωτικὴ σημασία. Τὸ ἀγγλικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Μεσόγειο ἀναπτυσσόταν τώρα στὸ μέτρο ποὺ αὐτὴ ἡ περιοχὴ γινόταν ἀπαραίτητη ὄχι μόνο γιὰ τὴν πολιτικοστρατιωτικὴ ἰσορροπία, ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτὸ καὶ γιὰ τὴ βρετανικὴ οἰκονομία. Πρῶτον, ἐκείνη τὴν περίοδο ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἔπαιρνε τὴ θέση τῆς Ρωσίας ὡς σημαντικότερος ἐμπορικὸς ἐταῖρος τῆς Ἀγγλίας.¹⁴³ Δεύτερον, ὁ μεσογειακὸς δρόμος, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς θαλάσσιας διαδρομῆς πρὸς τὴς Ἰνδίες εἶχε παραμεληθεῖ, ἀπέκτησε καὶ πάλι μεγάλη σπουδαιότητα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἀσία, ὅταν τὸν 19ο αἰῶνα τὰ ἰστιοφόρα ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἀτμόπλοια τὰ ὁποῖα ἔπρεπε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐμπορεύματα, νὰ μεταφέρουν τρόφιμα, πόσιμο νερὸ καὶ κάρβουνο. "Ὅσο πιὸ σύντομη ἡ θαλάσσια διαδρομὴ τόσο μεγαλύτερος ἦταν ὁ ἐμπορικὸς ἀξιοποιήσιμος χῶρος φορτίου." Ἐτσι λοιπόν, τὸ βρετανικὸ ἐνδιαφέρον δὲν στρεφόταν μόνο στὴν τουρκικὴ ἀγορά, ἀλλὰ ἐξίσου στὴν ἀσφάλεια τῶν χερσαίων ὁδῶν ποὺ συνδέουν τὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου μὲ τὴν Ἀσία.

Ἡ πολιτικὴ ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ μὲ βάση αὐτὰ τὰ δεδομένα καὶ οἱ διαπλοκὲς τῆς —ἡ ρωσοβρετανικὴ ἀντίθεση καὶ ἡ προστασία τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας—¹⁴⁴ συμπληρωνόταν ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ βρετανικὴ ἐπιρροὴ καὶ στὴς ἄλλες περιοχὲς τῆς Μεσογείου. Ἡ νεοσύστατη, ἀδύναμη, ἐξαρτώμενη ἀπὸ δάνεια τῶν Μεγάλων Δυνάμεων Ἑλλάδα¹⁴⁵ προσφερόταν ἐδῶ ὡς δυνάμει βάση ἐπιρροῆς. «Μιὰ πραγμα-

143. Οἱ βρετανικὲς εἰσαγωγὲς καὶ ἐξαγωγὲς ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴ αὐξήθηκαν ἀπὸ τὸ 1825 μέχρι τὸ 1853 κατὰ 270% καὶ 437% ἀντίστοιχα· τὸ 1851 ἡ Ἀγγλία εἰσήγαγε ἀπὸ τὴν Τουρκία τὴν ἴδια ποσότητα σιτηρῶν ὅση καὶ ἀπὸ τὴ Ρωσία, πωλοῦσε ὅμως (σὲ σύγκριση μὲ τὴ ρωσικὴ ἀγορὰ) βιοτεχνικὰ εἶδη διπλάσιας ἀξίας! Stavrinos, *Balkans*, 320-321· πρβλ. ἐπίσης Puryear, *Economics*, 108-109, καθὼς καὶ τὰ ἐκτεταμένα στατιστικὰ στοιχεῖα στὸ F. E. Bailey, «The Economics of British Foreign Policy 1825-1850», *JMH* 12 (1940), 449-484, πρβλ. τοῦ ἰδίου, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass. 1942, 74, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαπιστώνει κανεὶς τὴ σπουδαιότητα τῆς τουρκικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὴν Ἀγγλία. "Ὅσο ὅμως εὐνόητοι καὶ ἂν εἶναι ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὑπολογισμοί, ἰσχύει ἡ θεμελιώδης ἔνστασις ὅτι βασιζονται στὸ σύνολό τους στὴς ἀρκετὰ αὐθαίρετα καθορισμένες «ἐπίσημες ἀξίες» τῶν τελωνιακῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες ἐν μέρει ἀπέκλιναν σημαντικὰ ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀγοραία ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων.

144. Καὶ ὄχι, ὅπως ἀκούγεται συχνά, ἡ ἐγγύηση τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς Τουρκίας ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Αὐτὴ τὴν εἶχε διατυπώσει μόνο ὁ Πίτ τὸ 1799, ἐνῶ ἡ βρετανικὴ πολιτικὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κάννιγκ πίεζε μὲν γιὰ σεβασμὸ τῆς ἀκεραιότητος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναλαμβάνει τὴν τυπικὴ ἐγγύησή της οὔτε νὰ ἀποκλείει ἀλλαγὲς τοῦ status quo, στὸ μέτρο ποὺ δὲν θὰ συνεπαγόταν ἀλλαγὲς στὴν ἰσορροπία δυνάμεων εἰς βάρος τῆς Ἀγγλίας. Λεπτομέρειες, Temperley, 46 κ.έ., 65 κ.έ., 145 κ.έ.

145. Γιὰ τὰ δάνεια ἀπὸ τὴς Προστάτιδες Δυνάμεις, βλ. Ἀνδρέας Μ. Ἀνδρεάδης, *Ἱστορία τῶν ἐθνικῶν δανείων*, Ἀθήνα 1904· John Alexander Levandis, *The Greek Foreign Debt and the Great Powers, 1821-1898*· Πιπινέλης, *Μοναρχία*, 51-61, 200 κ.έ., 270, κ.έ., 352 κ.έ.·

τικά ανεξάρτητη Ἑλλάδα», ἔλεγε ὁ Βρετανὸς πρέσβης στὴν Ἀθήνα, ναύαρχος Λάιονς, τὸ 1839, στὸν Πρῶσο ὁμολογὸ τοῦ,¹⁴⁶ «εἶναι ἀνοησία. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι εἴτε ρωσικὴ εἴτε ἀγγλική· ἐπειδὴ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι ρωσικὴ, πρέπει νὰ εἶναι ἀγγλική ... Ὁ ρόλος τῆς Ἀγγλίας καθορίζεται ἀπὸ αὐτὰ τὰ λόγια καί, νὰ εἴστε βέβαιος, ἡ Ἀγγλία θὰ παίξει αὐτὸ τὸ ρόλο καὶ θὰ ἐκμηδενίσει ὅλα τὰ ἐμπόδια ποὺ βρίσκονται στὸ δρόμο τῆς. Αὐτὸ δὲν εἶναι ζήτημα τῶν Οὐίγων ἢ τῶν Τόρηδων, εἶναι ζήτημα τῆς Βρετανίας».

Μπορεῖ ὁ Λάιονς μὲ τὸν συνηθισμένο χοντροκομμένο τοῦ τρόπου¹⁴⁷ νὰ ἀπλουστεύει τὸ ζήτημα. Ἡ Ἀγγλία, θὰ μπορούσε νὰ συμπληρώσει κανεῖς τῆ διατύπωσή του, δὲν φοβόταν μόνο τῆ ρωσικὴ πρωτοκαθεδρία, ἀλλὰ δυσπιστοῦσε καὶ ἀπέναντι σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς γαλλικὲς κινήσεις στὴν Ἑλλάδα. Κατ' οὐσίαν ὅμως τὰ λόγια τοῦ Λάιονς ἦταν εὐστοχα. Τὸ ἔνιωθε ὁ Ὅθων ὅταν ἡ πολιτικὴ του ἀπογοήτευσε, πείσμωνσε μάλιστα, τὸ Λονδίνο. Τὸ δεσποτικὸ καθεστῶς τοῦ Κωλέττη καὶ τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος εἶχε ἐπηρεάσει βαθιὰ καὶ μὲ μακροχρόνιες συνέπειες τῆ συνταγματικὴ τάξη στὴ χώρα, ἡ διοίκηση εἶχε ἀδικήσει τοὺς παλαιότερους ὑπερασπιστὲς τῆς συνταγματικῆς σκέψης, τοὺς πολιτικοὺς τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος —προπάντων στίς ἐκλογὲς τοῦ 1847.¹⁴⁸ Στὴν ἐπόμενη κρίση ὁ Ὅθων διόρισε κυβερνήσεις ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ Γαλλικοῦ καὶ τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος, οἱ ὁποῖες στηρίζονταν στὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ μονάρχη, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῆς βουλῆς· παρὰ τῆ βρετανικὴ συμβουλή, ὁ βασιλιάς δὲν θέλησε νὰ ἀναθέσει τὸ σχηματισμὸ κυβέρνησης στὸν Μαυροκορδάτο, φοβούμενος τὶς συνταγματικὲς του ἀρχές.¹⁴⁹ Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς περιφρόνησης τοῦ συντάγματος, κυβερνητικῆς ἀστάθειας καὶ αὐξανόμενης γαλλορωσικῆς ἐπιρροῆς εἶχε γιὰ τὸ Λονδίνο τὸ ἐπιπρόσθετο κακὸ ὅτι διευκόλυνε τὴν ταχύρρυθμη βελτίωση τῆς θέσης τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Γαλλίας εἰς βάρος τῆς Βρετανίας.

Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις ἡ ἑλληνοβρετανικὴ διένεξη ὀξυνόταν ὄλο καὶ περισσότερο, ἡ διαμάχη γιὰ τὰ νησιὰ Ἐλαφόνησο καὶ Σα-

Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 24 κ.έ., 27, 29, 163 κ.έ. Βλ. ἐπίσης παραπάνω, 244.

146. Ἀπὸ μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Πρόκες-Ὅστεν τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1839, ποὺ παρατίθεται στὸ Engel-Janosi, 33.

147. Παραδείγματα στὸ Bower/Bolitho, 178 κ.έ., καὶ στὴν 5η ἔκθεση Πισκατόρι πρὸς Γκιζό, Ἀθήνα 20 Αὐγούστου 1841. Poulos, *Pisatory*, (412-419 ἀρ. 9) 414.

148. Πρβλ. Ἀσπρέας I, 196-197, 209. Ἡ βουλή τῶν Ἀθηνῶν δέχτηκε ἤδη τὸ 1845 μὲ ἀνησυχία τῆ βρετανικὴ κριτικὴ γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ Πάλμερστον: Συνεδρίαση τῆς 21ης Αὐγούστου 1845. Πρακτικὰ Α' Α' IV, 2079-2080. Ἡ βρετανικὴ ὄψη τῆς κατάστασης στὴν Ἑλλάδα ἀποδίδεται εὐστοχα στὸ Ὑπόμνημα τοῦ Πάλμερστον γιὰ τὸν Ἀλφρέδο, στίς 2 Σεπτεμβρίου 1847, στὸ Bower/Bolitho, 155-167. Γιὰ τὶς ἐπιτόπιες παρατηρήσεις τοῦ Λάιονς, Economidou, 106 σημ. 3, 113.

149. Βλ. παραπάνω, 299.

πενντζα¹⁵⁰ ἀναβίωσε τὸ 1859¹⁵¹ καὶ ἡ κρίση κορυφώθηκε, ὅταν ἡ Βρετανία στήριξε τὶς ὑπερβολικὲς ἀπαιτήσεις γιὰ ἀποζημίωση τοῦ Πορτογάλου Ἑβραίου Δὸν Πατσίφικου, Βρετανοῦ ὑπηκόου, μετὰ τὴ ληλασία τοῦ σπιτιοῦ του τὸ Πάσχα τοῦ 1849.¹⁵² Τὸ ἐπεισόδιο Πατσίφικου καὶ μιὰ σειρά παρόμοια συμβάντα ὀδήγησαν τελικὰ στὸν ἀποκλεισμὸ τῆς χώρας ἀπὸ μονάδες τοῦ βρετανικοῦ στόλου ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ἕως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1850.¹⁵³

Τὸ Ἀγγλικὸ Κόμμα ὑποστήριξε σὲ αὐτὴ τὴν κατάσταση τὸν βασιλιά, παρόλο πὺ ἕνας μακρόχρονος ἀποκλεισμὸς ὡς συνέπεια τῆς ἐπιμονῆς τῶν Ἀθηναίων ἐβλάπτε προπάντων τὰ προπύργια τοῦ κόμματος: Πειραιά, Πάτρα καὶ Σύρο.¹⁵⁴ Ἡ βασιζόμενη σὲ ψυχολογικὰ ἐσφαλμένους ὑπολογισμοὺς ἐνέργεια τῆς Βρετανίας, πὺ εἶχε προταθεῖ ἀπὸ Ἑλληνας¹⁵⁵ μὲ σκοπὸ νὰ ἀπομονωθεῖ ὁ Ὄθων καὶ τοῦ ἐξασφάλισε ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες τὴ μεγαλύτερη δημοτικότητα,¹⁵⁶ συγκλόνισε τὴ χώρα κατὰ τρόπο αἰσθητὸ

150. Κατὰ τὴ βρετανικὴ ἀποψη τὰ δύο νησιά ἀνήκαν στὸ κράτος τοῦ Ἰονίου· τὸ Λονδίνο εἶχε θέσει τὶς ἀπαιτήσεις του ἤδη τὸ 1841, 1843 καὶ 1850: Driault/Lhéritier II, 337 κ.έ.· πρβλ. ἐπίσης Econομορουλου, 189.

151. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 226.

152. Τὸ πλῆθος ξέσπασε στὸ σπίτι τοῦ Πατσίφικου, ὅταν ἡ ἀστυνομία λόγω τῆς παρουσίας τότε τοῦ τραπεζίτη Ρότσιλδ στὴν Ἀθήνα, ὁ ὁποῖος ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν προετοιμασία τοῦ δανείου, ἀπαγόρευσε τὴν παραδοσιακὴ καύση τοῦ ὁμοιώματος τοῦ Ἰούδα, μετὰ τὴ λειτουργία τῆς Ἀνάστασης.

153. Καρολίδης III, 465-540· Driault/Lhéritier II, 328 κ.έ., 340 κ.έ., 350· Rall, *Griechenland zwischen Rußland und dem übrigen Europa*, 171-173· Kofas, *International and Domestic Politics*, 29 κ.έ.· πρβλ. ἐπίσης Βαλαωρίτης, *ΕΤΕ*, 32, γιὰ τὶς ἑλληνοβρετανικὲς σχέσεις μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωλέττη, 395 κ.έ.· Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 553 κ.έ.· Econομορουλου, 189-190. — Παρόμοια πίεση εἶχε ἀσκήσει ἡ βρετανικὴ διπλωματία καὶ τὸ 1833, ὅταν προσπάθησε νὰ ἐπιβάλει μεγάλες ἀπαιτήσεις ἀποζημίωσης Βρετανῶν καὶ Ἑπτανήσιων. Αὐτὲς οἱ ἀπαιτήσεις προέρχονταν ἀπὸ τὸν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας. Ντώκινς πρὸς Πάλμερστον, 9/21 Ἰουνίου 1833. Ἐπιτομαὶ ἐγγράφων II, 76-77 ἀρ. 193 καὶ τὰ ἐπόμενα ντοκουμέντα. Στὶς βρετανικὲς ἀπαιτήσεις ἀποζημίωσης ἀνήκαν καὶ ἀπαιτήσεις τοῦ Φίνλεϋ γιὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση ἐνὸς κήπου. Μὲ τὸν θαλάσσιο ἀποκλεισμὸ ἀναγκάστηκε ἡ Ἀθήνα νὰ ὑπογράψει σύμφωνο γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ὑποχρεώσεις: Econομορουλου, 197.

154. Ἀσπρέας I, 215· πρβλ. ἐπίσης Καρολίδης III, 474-475.

155. Ὁ Καλλέργης εἶχε γράψει στὸν πρωθυπουργὸ τῆς Βρετανίας: «ὁ μόνος τρόπος, λόρδε μου, νὰ προφυλαχθεῖ ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς κινδύνους πὺ τὴν ἀπειλοῦν καὶ νὰ ἐξασφαλίσουμε πλήρως τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐκπολιτιστικῆς πολιτικῆς τῶν δύο ναυτικῶν δυνάμεων εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ σταλεῖ ἐκεῖ ἕνα σῶμα 4.000 Ἀγγλογάλλων μὲ τὴν ἀποστολὴ νὰ διατηρήσουν τὴν τάξη καὶ νὰ ὑποστηρίξουν τὸ κόμμα πὺ θέλει τὴν οὐδετερότητα, γιὰ τὸ διάστημα πὺ θὰ διαρκέσει ἡ κρίση στὴν Ἀνατολή» («de seul moyen, Mylord, de prémunir la Grèce contre les dangers intérieurs et extérieurs qui la menacent et d'assurer complètement le succès de la politique civilisatrice de deux puissances maritimes, est, à mon avis, d'envoyer ici un corps de 4000 Anglo-Français, destinés à maintenir l'ordre et à appuyer le parti qui veut la neutralité, tant que la crise dont l'Orient est agité durera»). Δημήτριος Καλλέργης πρὸς Πάλμερστον, [Ἀθήνα] χ.χ. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Καλλέργη, δέσμη 3 ἀρ. 46.

156. Βλ. σχετικὰ Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 227 κ.έ., μὲ τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἀδημοσίευτα ἀπομνημονεύματα τοῦ Πέτρου Ζάνου, φίλου τοῦ

ἐπὶ γενεές, ἐπειδὴ οἱ ἑλληνικὲς κυβερνήσεις, ὅπως δήλωνε εἰδικὰ τὸ Ἀγγλικὸ Κόμμα,¹⁵⁷ ἦταν μὲν ὑπεύθυνες γιὰ τὴν ἔνταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τὰ τελευταῖα χρόνια στὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἀγγλία, δὲν εἶχαν προκαλέσει ὅμως αὐτὴ τὴν πράξη βίας.¹⁵⁸ Ἡ σχέση τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος μὲ τὴ Βρετανία ὡς δύναμη ἀναφορᾶς ἔχει πιά διαρραγεῖ.

Τὸ ἐπεισόδιο Πατσίφικου δὲν εἶχε καλὰ καλὰ διευθετηθεῖ, ὅταν ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος συντάραξε πάλι τὶς ἑλληνοβρετανικὲς σχέσεις. Οἱ Ἕλληνες πίστευαν τώρα ὅτι εἶχε ἔρθει ἡ στιγμή νὰ πραγματοποιήσουν στὸ πλευρὸ τῆς Ρωσίας τὰ ἐπεκτατικὰ τους σχέδια. Σὲ κλίμα γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ πολεμικῆς ὑστερίας ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὴν πίεση τῆς πραγματικότητας τῶν τελευταίων ἐτῶν: ἀπὸ τὶς ἀπογοητεύσεις στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, ἀπὸ τὴν ἀσφυξία στὶς περιορισμένες συνθῆκες τοῦ κρατιδίου καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀθλιότητα. Φυσικὲς καταστροφὲς εἶχαν πλήξει τὴ χώρα ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη: τὸ 1852 εἶχε μειωθεῖ ἡ σοδειὰ τῆς κορινθιακῆς σταφίδας, τὸ 1853 ἡ φυλλοξήρα εἶχε καταστρέψει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς σοδειᾶς καὶ οἱ ἀγρότες εἶχαν μαζέψει μόνο τὸ ἕνα τρίτο τῆς σοδειᾶς τοῦ προηγούμενου ἔτους, σεισμὸς κατέστρεψε τὴ Θήβα καὶ ἡ κακὴ δημοσιονομικὴ κατάστασι ἀνάγκασε τὴν κυβέρνησι νὰ μειώσει δραστικὰ τοὺς μισθοὺς τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων.¹⁵⁹ Οἱ περισσότεροι βρῆκαν διέξοδο καὶ παρηγοριὰ μόνο στὸ ἐθνικιστικὸ παραλήρημα: τὰ ὄπλα καὶ ὁ ἐθνικὸς ὕμνος ἐπιστρατεύτηκαν γιὰ νὰ ὑποκαταστήσουν τὶς ἀνέσεις τῆς ζωῆς.¹⁶⁰ Ὅταν μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ξέσπασαν ἐξεγέρσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, προσωπικότητες τῆς αὐλῆς καὶ Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ ἀνέλαβαν τὴν ἡγεσίαν τους, καὶ φάνηκε ἡ προθυμία τῆς Ἀθήνας νὰ ἐκστρατεύσει στὸ πλευρὸ τῆς Ρωσίας κατὰ τοῦ σουλτάνου,¹⁶¹ οἱ σύμμαχοι, γιὰ νὰ ἀποτρέψουν ἑλ-

Μαυροκορδάτου, ποὺ ἀφηγεῖται γιὰ τὴ διάθεσι ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ χώρα καθὼς καὶ στὸ Ἀγγλικὸ Κόμμα. Ἀπὸ τὴ λαϊκὴ δυσἀρέσκεια ἐπωφελήθηκε φυσικὰ τὸ Ρωσικὸ Κόμμα: Κορδάτος III, 559.

157. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ζάνου στὸ Μαρκεζίνης, ὁ.π. I, 230-231· πρβλ. ἐπίσης τὴν κριτικὴ τοῦ Μαυροκορδάτου στὴν κυβέρνησι, *στοῦ ἴδιου*, 228. Τὸ κείμενο τῆς ἀξιοπρεποῦς ἀπάντησι τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Λόντου πρὸς τὶς βρετανικὲς Ἀρχές: Κορδάτος III, 555.

158. Βλ. πρωτόκολλο τῆς συνεδρίασι τῆς βουλῆς στὶς 7 Ἰανουαρίου 1850. Πρακτικὰ Γ' Α' I, 56-68. Οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς εἶχαν παραπέμψει τὸν Πατσίφικο στὰ δικαστήρια καὶ εἶχαν ἀπαντήσι στὸ βρετανικὸ τελεσίγραφο τῆς 16ης/28ης Ἰανουαρίου 1850 μὲ τὴν πρότασι νὰ ἀποδεχθεῖ ἡ Ἑλλάδα τὴν διαιτησίαν τῶν τριῶν Προστάτιδων Δυνάμεων. Ἀμέσως μετὰ ἄρχισε ὁ ἀποκλεισμός. Ἡ ἑλλιπὴς νομικὴ καὶ πολιτικὴ δικαιολόγησι τοῦ ἀποκλεισμοῦ προκάλεσε ὀξείαν ἀντίδρασι καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀγγλία, βλ. Μαρκεζίνης, ὁ.π. I, 231.

159. Ritter, 19, πρβλ. 75-76.

160. Γιὰ τὸν πολεμικὸ ἐνθουσιασμὸ στὴν Ἑλλάδα, βλ. *προπάντων στοῦ ἴδιου*, 14, 28-29, καὶ τὰ παραθέματα, 20 σημ. 37, ὅπου φαίνεται ἰδιαίτερα καθαρὰ ἡ ἐπιθυμία ἀπαλλαγῆς μὲσω τοῦ πολέμου ἀπὸ τὴν ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ μιζέρια, βλ. ἀκόμη 84 κ.έ., 91 κ.έ.

161. Στοιχεῖα γιὰ αὐτὸ τὸ θέμα, Econομοπουλου, 221, 224 κ.έ.

ληνική επίθεση και τὸν ἀναγκαστικὸ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση κίνδυνο τῶν γαλλοβρετανικῶν ὁδῶν ἀνεφοδιασμοῦ στὸ Αἰγαῖο καὶ γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴ διακοπὴ τῆς βοήθειας¹⁶² πρὸς τοὺς ἀντάρτες στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἡπειρο,¹⁶³ κατέλαβαν στὶς 13/25 Μαΐου 1854 τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ καὶ ἀπέκλεισαν τὴ Χαλκίδα, τὴν Πάτρα, τὸ Ναύπλιο, τὴ Σύρο, τὸ Βόλο, τὶς Σπέτσες καὶ τὴν Ὑδρα, προκαλώντας ἔτσι δυσκολίες στὴν τροφοδοσία καὶ ἄνοδο τῶν τιμῶν.¹⁶⁴ Ἀποσύρθηκαν μόλις ἓνα χρόνο μετὰ τὴν εἰρήνη τῶν Παρισίων.¹⁶⁵ Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ἐπέδρασε τελειῶς ἀφυπνιστικά: σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 7 τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων ἡ διατήρηση τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ἀπὸ κοινοῦ ἐγγυημένη ἀρχὴ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Γαλλίας, στὸ πλευρὸ τῶν ὁποίων οἱ Ἕλληνες εἶχαν πιστέψει ὅτι θὰ πραγματοποιοῦσαν τὰ ἐπεκτατικά τους ὄνειρα. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης ὡς πρέσβης στὸ Λονδίνο ἀντέδρασε μὲ πικρία στὶς αἰτιάσεις τοῦ Κλάρεντον γιὰ τὴν ἑλληνικὴ οὐδετερότητα στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο καὶ συνόψισε τὶς ἐμπειρίες του σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Μαυροκορδάτο ὡς ἐξῆς: «αὐτὸ ποὺ θεωρῶ, ἀδελφέ, εἶναι αὐτὸ ποὺ καὶ ἐσὺ τὸ δίχως ἄλλο θεωρεῖς ἀπαραίτητο: νὰ ἀπελευθερωθοῦμε τὸ συντομότερο δυνατὸ ἀπὸ τὸ ξένο μαστίγιο».¹⁶⁶

Ἄλλος ἓνας λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ Ἀγγλία ἔχασε τὴν ἀξιοπιστία της στὰ μάτια τῶν Ἑλλήνων ἦταν οἱ συγκρούσεις στὰ Ἴονια νησιά, γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ Βρετανοὶ θεωρήθηκαν μονομερῶς ὑπεύθυνοι.¹⁶⁷ Οἱ ἀπλοϊκοὶ πατριωτικοὶ μῦθοι παραποιοῦν τὴν πραγματικότητα, γιὰ τὶς συγκρού-

162. Βλ. παραπάνω, 300-301.

163. Εὐστομοπούλου, 81-90· ἐπίσης Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*, 82 κ.έ.

164. Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος πρὸς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Ἀθήνα 10/22 Αὐγούστου, 15/27 Αὐγούστου καὶ 20 Αὐγούστου/1 Σεπτεμβρίου 1854. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Τρικούπη, δέσμη 21 (Σπυρίδων Τρικούπης).

165. Βασικὰ ἔργα γιὰ τὴν Ἑλλάδα στὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*· Κοφας, *International and Domestic Politics*· Rall, *Griechenland zwischen Rußland und dem übrigen Europa*, 173 κ.έ. Γιὰ τὴ διπλωματικὴ προῖστορία τοῦ συμμαχικοῦ ἀποκλεισμοῦ, Δοντᾶ, ὁ.π., 105-121, καθὼς καὶ Ritter, 138-225· Κοφας, 70 κ.έ.

166. Σπυρίδων Τρικούπης πρὸς Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Λονδίνο 9/21 Ἰουνίου 1854. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Τρικούπη, δέσμη 21 (σχέδιο). Ὁ Τρικούπης εἶχε ἀντιτείνει στὴ διευρυμένη ἐρμηνεία τῆς οὐδετερότητας ὅτι ἡ οὐδετερότητα δὲν συμπεριλάμβανε τὴν ὑποχρέωση συνεργασίας μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία γιὰ τὴν καταστολὴ τῶν ταραχῶν στὴν ἐπικράτεια τοῦ σουλτάνου! Ὁ Τρικούπης διαμαρτυρήθηκε ἐπίσης γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Κλάρεντον νὰ ἐπηρεάσει τὸ σχηματισμὸ κυβέρνησης στὴν Ἀθήνα, νὰ πετύχει τὴν ἀπόλυση τοῦ Μεταξᾶ καὶ τὴ διάλυση τῆς βουλῆς: Σπυρίδων Τρικούπης πρὸς Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Λονδίνο 11/23 Ὀκτωβρίου καὶ 15/27 Ὀκτωβρίου 1854. *Στὸ ἴδιο*. Γιὰ τὴν ἀνάμειξη τῶν Δυνάμεων σὲ ὑποθέσεις τῆς ἑλληνικῆς διοίκησης, βλ. Κοφας, 86.

167. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἰονίου Πολιτείας σὲ αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο, βλ. Α. Ἰδρωμένο, *Ὁ ὑπὲρ ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως ἀγὼν τῶν Ἑπτανήσων*, Κέρκυρα 1889, β' ἔκδοση μὲ τίτλο *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἀγγλικῆς Προστασίας 1815-1864*, Κέρκυρα 1935· Χιώτης, *Ἱστορία τοῦ Ἰονίου Κράτους, II (1815-1864)*· Μιράντα Παξιμαδοπούλου-Σταυριανοῦ, *Οἱ ἐξεγέρσεις τῆς Κεφαλληνίας κατὰ τὰ ἔτη 1848 καὶ 1849*,

σεις μεταξύ του ἑλληνικοῦ ἔθνικοῦ κινήματος καὶ τῶν βρετανικῶν ἀρχῶν προστέθηκε ἡ ἀντίθεση μεταξύ τῶν Ἑλλήνων γαιοκτημόνων, οἱ οἰκογένειες τῶν ὁποίων παλαιότερα ἀνῆκαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ἐνετική ἀριστοκρατία, καὶ τῶν μεγαλοαστῶν ἀπὸ τῆ μιᾶ καὶ ριζοσπαστῶν μικροαστῶν καὶ μικροαγροτῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη, μεταξύ προπαγανδιστῶν καὶ ἀντιπάλων τῆς ἔνωσης μὲ τὸ βασίλειο. Ὅμως, ἡ βαριά κάποτε καταπίεση τοῦ ἑθνικοῦ κινήματος καὶ τῆς ἀναταραχῆς στὰ κατώτερα στρώματα, ποὺ ἦταν ἀποκλεισμένα ἀπὸ τὰ δημόσια ἀξιώματα, ὀδήγησε, προπάντων τῆ νέα γενιὰ ποὺ δὲν εἶχε ζήσει ἢ ἴδια τῆ βοήθεια τῆς Ἀγγλίας πρὸς τοὺς ἀγωνιζόμενους Ἕλληνες καὶ γνώριζε τὸ Ναβαρίνο μόνο ἐξ ἀκοῆς, στὴν πεποίθηση ὅτι στὰ εὐεργετήματα τοῦ βρετανικοῦ πολιτισμοῦ συμμετείχαν οἱ κάτοικοι τῆς Ἀγγλίας ὄχι ὅμως τὰ μικρὰ ἔθνη ποὺ ἀνῆκαν στὴν ἐπικράτειά της: στίς δίκες ποὺ ἀκολούθησαν τίς ἐξεγέρσεις τοῦ 1849, ἐκτελέστηκαν 21 ἄνθρωποι, πολλοὶ κατάδικοι δέθηκαν σὲ κιλλίβαντες τηλεβόλων καὶ μαστιγώθηκαν, ἀκόμη καὶ βαριά ἄρρωστοι κατάδικοι ὀδηγήθηκαν στὴν ἀγχόνη, ἀπὸ ἄλλους ἐκβιάστηκαν ὁμολογίες μὲ φρικαστικὲς προετοιμασίες ἐκτέλεσης ἐμπρὸς στὰ μάτια συγγενῶν τους· στρατιῶτες βίαζαν χωρικές, ξερίζωναν ἀμπέλια καὶ ἔλαιῶνες καὶ πυρπολοῦσαν σπίτια¹⁶⁸—μέτρα ποὺ δὲν συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας ὡς πρότυπου ἑνὸς φιλελεύθερου κόμματος.

Τὸ Γαλλικὸ Κόμμα δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιδείξει στοὺς ὁπαδούς του καμιὰ δημοφιλή πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων στὸ Παρίσι. Ὁ Γκιζὸ τὸ 1843 εἶχε καταστήσει σαφὲς στὸν φίλο του Κωλέττη ὅτι ἡ Γαλλία θὰ ἦταν ἐνεργῶς ἀντίθετη σὲ μιὰ ἐπιθετικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας ἀπέναντι στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία,¹⁶⁹ καὶ ὁ Ναπολέων Γ' προειδοποίησε τὸν Ὄθωνα σὲ ὄξυ τόνο.¹⁷⁰ Ἐτσι ἀναγκάστηκε καὶ ὁ Κωλέττης νὰ κρατᾶ σὲ ἐγρήγορη τὴν προθυμία τῶν ἀκράϊων ὁπαδῶν του νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα καὶ νὰ τὴ διοχετεύει σὲ μικρὰ συνοριακὰ ἐπεισόδια, νὰ σέβεται ὅμως κατὰ τὰ ἄλλα τὸ status quo.

¹⁶⁸ Ἀθήνα 1980· πρβλ. ἐπίσης Michael Pratt, *Britain's Greek Empire. Reflections on the History of the Ionian Islands from the Fall of Byzantium*, Λονδίνο 1978.

168. Φωτιάδης, *Ἐξώση*, 135 κ.έ., πρβλ. ἐπίσης Καρολίδης III, 460-461· Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 190 κ.έ.· Kirkwall I, 170, 177, 193. Τὰ σκληρά, ἀπάνθρωπα ἀντίποινα τῶν Βρετανῶν στὰ νησιά δὲν ἦταν τίποτε καινούριο. Ὄταν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1821 μιὰ σύγκρουση Ζακυνθινῶν μὲ Τούρκους ὀδήγησε σὲ συμπλοκὴ μὲ τοὺς Ἀγγλους, αὐτοὶ ἐπέβαλαν πέντε θανατικὲς ποινές, ποὺ ἐκτελέστηκαν μὲ δημόσιο ἀπαγχονισμό· ἀκολούθως ἄλειψαν τὰ πτώματα μὲ πίσσα, τὰ ὁποῖα ἀφέθηκαν ἐπὶ μῆνες σὲ σιδερένια κλουβιά ὡς βορὰ τῶν πουλιῶν. Ζώης, *Ἱστορία Ζακύνθου*, 242.

169. Γκιζὸ πρὸς Κωλέττη, Παρίσι 17 Ἰανουαρίου 1845. Thouvenel, 9 σημ. 1· Ὁδηγία τοῦ Γκιζὸ πρὸς τὸν Πισκατόρι, Παρίσι 16 Μαΐου 1841. Poulos, *Piscatory*, (332-335 ἀρ. 3) 335· Γκιζὸ πρὸς Σαιντ Ὀλαίρ, χ.χ. Guizot VI, (261-266) 261, 263, 265· Γκιζὸ πρὸς Κωλέττη, χ.χ. Guizot VII, 320-323. Πρβλ. ἐπίσης Guizot VII, 263 κ.έ.

170. Ναπολέων Γ' πρὸς Ὄθωνα, Παρίσι 26 Φεβρουαρίου 1854. (α) Bower/Bolitho, 193-195· (β) Ritter, 151 σημ. 219, πρβλ. 152 κ.έ.

Ἡ ἐπίσημη Γαλλία ἐκτιμοῦσε στὸν Κωλέττη περισσότερο τὴν ἱκανότητα ποὺ εἶχε νὰ ἐνσωματώνει τοὺς παλαιοὺς ἀγωνιστὲς στὴν κοινωνία μὲ ἐκτεταμένη πατρωνία ἀξιομάτων καὶ ἐπιείκεια ἀπέναντι στὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὰ ὀλισθήματά τους.¹⁷¹ Αὐτὴ ἢ πολιτικὴ ὁδήγησε σὲ τόσο μεγάλη μείωση τοῦ κύρους τῆς Γαλλίας, ὥστε ὁ Γάλλος πρέσβης στὴν Ἀθήνα μετὰ τὴν πτώση τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου εἶχε δυσκολίες νὰ ἀλλάξει φράγκα σὲ δραχμές.¹⁷² Ἡ ἀνοιχτὴ σύγκρουση μὲ τὴν Ἀγγλία στὸ ἐπεισόδιο Πασιφικου ἀναζωογόνησε προσωρινὰ τὶς ἐλπίδες γιὰ γαλλικὴ συμπαράσταση.¹⁷³ Ὅμως, στὴ διένεξη γιὰ τοὺς Ἅγιους Τόπους στὴν Παλαιστίνη, ποὺ προηγήθηκε τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, διαμορφώθηκε καὶ πάλι ἡ συγκυρία ποὺ ἐπὶ αἰῶνες σώρευε ἐκατέρωθεν προκαταλήψεις: ἡ Γαλλία πρόβαλλε στὴν Ἀνατολὴ ὡς προστάτης τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴν ὀρθόδοξη.¹⁷⁴

Ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν καθολικῶν ὑπῆρξαν ἄγριες ἐπιθέσεις κατὰ τῆς ὀρθοδοξίας, οἱ ὁποῖες στὴν Ἑλλάδα δὲν ξεχάστηκαν. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Παρισιοῦ, σὲ ποιμαντορικὴ του ἐπιστολὴ ποὺ ἐγίνε πολὺ γρήγορα γνωστὴ καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς χειρότερες ἐκδηλώσεις τῆς πολεμικῆς ὑστερίας, προσέδιδε στὸ Ἰσλάμ ὑψηλότερη ἀξία παρὰ στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἀπειλοῦσε ὅτι σύντομα, ὅταν θὰ ἔχει ἐκδιωχθεῖ ὁ Κοζάκος στοὺς πάγους του, θὰ στραφοῦμε στοὺς ἀναιδεῖς Ἕλληνες, καὶ μάλιστα ὄχι πιά μὲ τὰ ὄπλα ἀλλὰ μὲ τὸ μαστίγιο. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἔκλεινε ὀρισμένα ἀνόητα φληναφήματα γιὰ τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι ἡ Εὐρώπη δὲν χρωστοῦσε σὲ αὐτὴν τὸν πολιτισμὸ τῆς ἀλλὰ στοὺς Ἀραβες, κλάδο τῶν

171. Βλ. τὶς ἐντολὲς τοῦ Γκιζὸ ποὺ ἀναφέραμε καὶ τὴν Ἐγκύκλιο πρὸς τοὺς πρεσβευτὲς στὴν Πετροῦπολη, Βιέννη, Βερολίνο, Λονδίνο, 1841. Roulos, *Piscatory*, 329-331· βλ. ἀκόμη Guizot VII, 265 κ.έ., 268, 273. Τουβενέλ πρὸς Ντεσάζ, Παρίσι 26 Ἰουνίου 1847. Thouvenel (129-145) 135-136, 139. Ἡ ἐκτίμηση πρὸς αὐτὴ τὴν πολιτικὴ ἐκνεύριζε πολὺ τὸν Πάλμερστον: «... ἦταν ἓνα νέο ἐπιχείρημα», γράφει στὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν πρίγκιπα Ἀλφρέδο στὶς 2 Σεπτεμβρίου 1847, «ὅτι ἓνας ληστής πρέπει νὰ γίνε ὑπουργός, ὥστε νὰ ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμά του ἀνοιχτὰ καὶ δημοσίᾳ δαπάνῃ· ὅσο γιὰ τὸν κίνδυνο νὰ ἀπολυθεῖ, δὲν εἶδα κανέναν ποὺ στὴν Ἑλλάδα θὰ τὸν κρέμασαν γιὰ ληστεία ἢ ποὺ στὴν Τουρκία θὰ τὸν τουφέκιζαν γιὰ λεηλεσία» («... it was a new argument that a robber must be made minister in order that he may carry on his profession decorously and at the public expence, and that as to the danger of dismissing him I saw none, for if he took to robbery in Greece he would be hanged and if he took to plundering in Turkey he will be shot»). Bower/Bolitho, (155-167) 161.

172. Bower/Bolitho, 171.

173. Καρολίδης III, 475· βλ. σχετικὰ τὶς γαλλικὲς διακοινώσεις πρὸς τὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Λονδίνο, παράρτημα στὸ πρωτόκολλο τῆς συνεδρίασης τῆς βουλῆς στὶς 7 Ἰανουαρίου 1850 (βλ. παραπάνω, σημ. 158), 70-72. Βλ. ἀκόμη Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 229 κ.έ., μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἀδημοσίευτα ἀπομνημονεύματα τοῦ Πέτρου Ζάνου.

174. Βλ. Étienne Marie Boulé Hilaire de Barenton, *La France catholique en Orient durant les trois dernières siècles. D'après des documents inédits*. Παρίσι 1902· Joseph Lammeyer, «Das französische Protektorat über die Christen im Orient, historisch, rechtlich und politisch gewürdigt. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen der Hohen Pforte», διδακτορικὴ διατριβὴ Erlangen, Borna/Leipzig 1919.

Ἰθωμανῶν (!). Μόνο ἓνα, ἔλεγε, δίδασκε σωστὰ ὁ δικαίως ξεχασμένος Ἀριστοτέλης: τὴ διάκριση μεταξύ φύσει δούλων καὶ φύσει ἐλευθέρων.¹⁷⁵ Ἐντύπωση προκάλεσε καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ γνώστη τῆς Ἀνατολῆς Οὐμπιτινὶ στὸ *Journal des Débats*: ἡ Ἑλλάδα, προειδοποιῶσε ὁ συγγραφέας, δὲν θὰ ἦταν ποτὲ ἱκανὴ νὰ παίξει κυρίαρχο ρόλο στὴν Ἀνατολή.¹⁷⁶

Καθὼς οἱ Μεγάλες Δυνάμεις σὲ μιὰ ἀντικειμενικὰ ἀσήμαντη συνοριακὴ διένεξη μεταξύ τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ Ἰθωμανοῦ γείτονά της ὑποστήριξαν τὶς τουρκικὲς ἀπαιτήσεις,¹⁷⁷ ἐπιβεβαιώθηκαν ὅσοι πίστευαν τὶς διαδόσεις γιὰ μιὰ ἀνθελληνικὴ συνωμοσία τῶν καθολικῶν, τῶν Ἰθωμανῶν καὶ τῶν Βρετανῶν.

Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας ὡς προστάτιδας δύναμης ὅμως ἔχασε τὴν ἀξιοπιστία της προπάντων μὲ τὴ συμμετοχὴ 3.000 Γάλλων στρατιωτῶν στὴν κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ, πού προκάλεσε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν πολιτικὴ τάξη πραγμάτων πού ἐκπροσωποῦσε ἡ Γαλλία. Ἀνίσχυροι οἱ Ἕλληνες ἔγιναν μάρτυρες ἀνασκαφῶν ἀπὸ Γάλλους ἀξιωματικούς στὸν Πειραιᾶ, οἱ ὅποιοι ἰδιοποιοῦνταν τὰ ὠραιότερα διατηρημένα εὐρήματα.¹⁷⁸ Οἱ ἐκδρομὲς μικρῶν ἔφιππων τμημάτων στὴν Ἀθήνα, κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ στρατιῶτες κρατοῦσαν τὰ πιστόλια τους προτεταμένα, σὰν νὰ κινοῦνταν σὲ ἐχθρικὸ ἔδαφος,¹⁷⁹ ὅπως καὶ οἱ παράνομοι περιορισμοὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἑλληνικοῦ Τύπου,¹⁸⁰ ἀνῆκαν στὰ μέσα μιᾶς πολιτικῆς πού τὴν καθόριζαν οἱ στρατιωτικοὶ καὶ ἡ ὁποία χρησιμοποιοῦσε τὴν ἰσχὺ της ἀδιακρίτως καὶ χωρὶς νὰ σκέφτεται πιθανὲς διπλωματικὲς συγκυρίες τοῦ μέλλοντος. Ἐπιπλέον, καθὼς οἱ δυνάμεις κατοχῆς γιὰ ἓνα διάστημα ἀψήφησαν τὴν καραντίνα πού εἶχε ἐπιβληθεῖ, μεταδόθηκε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ στρατόπεδο μιὰ ἐπιδημία χολέρας πού εἶχε πάνω ἀπὸ 3.000 θύματα στὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ.¹⁸¹

Ἦταν γνωστὸ ὅτι ἡ Ἀγγλία ἐνεργοῦσε ὑπηρετώντας οἰκονομικὰ συμφέροντα καὶ συμφέροντα ἰσχύος, καὶ ὅτι τὰ μέσα τῆς πολιτικῆς της μπορούσαν νὰ ἀλλάξουν ἀκολουθώντας μεταβολὲς τοῦ διεθνοῦς συσχετισμοῦ

175. Κείμενο στὸ Καρολίδης IV, 473 σημ. 1.

176. *Στὸ ἴδιο*.

177. *Στὸ ἴδιο*, 464 κ.έ., 469.

178. Ὁ συνταγματάρχης Βασουάν δήλωσε στὸν Ραγκαβῆ, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ ἐπέμβει, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἀνασκαφὲς κατόπιν κυβερνητικῆς ἐντολῆς —γι' αὐτὸ τὰ εὐρήματα δὲν ἀποστέλλονταν στὸ Λοῦβρο! Ραγκαβῆς II, 322-323.

179. *Στὸ ἴδιο* II, 352-353· Δραγούμης II, 237-238.

180. Ritter, 308-309· Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*, 140 σημ. 2· Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 653. Ὁ πρωθυπουργὸς Μαυροκορδάτος δὲν ἐνέκρινε τὴν ἀπαίτηση νὰ κλείσει ὁ *Αἰὼν*, ἀλλὰ εἰδοποίησε τοὺς ἐκδότες ὅτι ἐὰν ἐπαναλαμβάνονταν οἱ ἐπιθέσεις κατὰ τῶν Προστάτιδων Δυνάμεων θὰ παρενέβαινε ὁ εἰσαγγελέας. Οἱ Γάλλοι τότε ἐνέργησαν μόνοι: Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος πρὸς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Ἀθήνα 10/22 Σεπτεμβρίου 1854. ΕΛΙΑ, Ἀρχεῖο Τρικούπη, δέσμη 21· πρβλ. ἐπίσης Σκανδάμης, *Σελίδες*, 267.

181. Ritter, 296, 298, 300-301, 305· Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*, 139 σημ. 1· Kofas, *International and Domestic Politics*, 85-86.

δυνάμεων, έτσι ώστε δεν είχε χαθεί κάθε ελπίδα να αποκτήσει ή Ελλάδα με βρετανική υποστήριξη τμήματα της οθωμανικής κληρονομιάς. Η Γαλλία, αντίθετα, είχε διακηρύξει και πάλι την πρόθεσή της να είναι προστάτιδα δύναμη των καθολικών στην Ανατολή και έτσι είχε πάρει θέση σε ένα πεδίο που αποτελούσε στοιχείο συγκρότησης για την ιστορική συνείδηση των Ελλήνων, όσο ή πλειονότητα των όμοιων τους ζούσε έξω από τα όρια του βασιλείου, αφού η Εκκλησία αντιπροσώπευε την οργάνωση που τους ένωνε και έγγυατο την έθνική τους ταυτότητα. Αυτό που δεν γνώριζαν τότε οι Έλληνες ήταν το υποτιμητικό γεγονός ότι ο Γάλλος ύπουργός των Εξωτερικών Βαλεφσκι είχε συγχυστεί, επειδή ο βασιλιάς κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου έπισκεπτόταν τη ρωσική ορθόδοξη εκκλησία.¹⁸²

Με αυτές τις προϋποθέσεις όλα τα πρότυπα έχαναν την αξιοπιστία και την έλκυστικότητα τους, και το Άγγλικό όπως και το Γαλλικό Κόμμα, που υπό την πίεση των συμμάχων σχημάτισαν κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου κυβέρνηση συνασπισμού, έχαναν την εμπιστοσύνη των οπαδών τους. Οί διαμαρτυρίες για την πολιτική τους¹⁸³ μόνο με αυτό το υπόβαθρο αποκτούσαν σημασία.

Παρόλο που το Ρωσικό Κόμμα έπωφελούνταν από τη μείωση του κύρους της Άγγλίας,¹⁸⁴ τα βλέμματα των οπαδών του προς την Πετρούπολη έχαναν τη βεβαιότητά τους. Τη μιά ήταν το απογοητευτικό, ταπεινωτικό από μιá άποψη, πέρα δώθε με τις δόσεις του διεθνούς δανείου που δεν είχαν σταλεί ακόμη.¹⁸⁵ Ύστερα πλήθαιναν οί πληροφορίες για την οργισμένη αντίδραση του τσάρου στα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843,¹⁸⁶ που κατά μεγάλο μέρος ήταν έργο των Ναπαίων· τέλος, είδαν το 1849 τους Ρώσους να εισβάλουν στην Ούγγαρία. Ύστερα από αυτό τα μέτωπα αντιστάθηκαν: Ούγγροι, Πολωνοί και Ίταλοι επαναστάτες κατέφυγαν στην αυτοκρατορία των Οθωμανών και στην Ελλάδα, ενώ Άγγλοι, Γάλλοι, Ίταλοι και Νοτιοευρωπαίοι επαινούσαν τον σουλτάνο ως τον νέο προστάτη της έλευθερίας —ή Ρωσία, μέχρι τότε προστάτιδα των Βαλκάνιων

182. Φωκίων Ροκ προς Σπυρίδωνα Τρικούπη, Παρίσι 13 Νοεμβρίου 1855. ΕΛΙΑ, Άρχείο Τρικούπη, δέση Σπυρίδων Τρικούπης.

183. Finlay VII, 229 κ.έ., πρβλ. επίσης Ritter, 275 κ.έ.

184. Ίγκελχάιμ προς Σβάρτσεμπεργκ, Άθήνα 24 Σεπτεμβρίου 1850 άρ. 41. ΝΗΣΙΑ, Politisches Archiv XVI: Griechenland, Karton 17 Konv. 5 (Rapports d'Athènes 1850), (φ. 429-432) φ. 431'.

185. Καρολίδης III, 211.

186. Βλ. τη δημοσίευση των σχετικών φακέλων από την Barbara Jelavich, *Russia and the Greek Revolution of 1843*, ιδίως την Όδηγία του Νεσσελρόντε προς Μπρουνόφ και Κίσελεφ, Πετρούπολη 18 Οκτωβρίου 1843, 57-59· Νεσσελρόντε προς τους ίδιους, με την ίδια ήμερομηνία, 59-61· Νεσσελρόντε προς Βιολλιέ, 29 Οκτωβρίου 1843, 61-63.

χριστιανῶν κατὰ τῆς τουρκικῆς αὐθαιρεσίας, ἀπαιτοῦσε ὅπως καὶ ἡ Αὐστρία τὴν ἔκδοση τῶν προσφύγων!¹⁸⁷

Ἄν καὶ ἀκούγονταν ἤδη οἱ πρῶτες φωνές πού ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ Ρωσία ἤθελε νὰ κρατᾷ τὴν Ἑλλάδα μικρή,¹⁸⁸ δὲν ὑπῆρξαν συγκρούσεις ὅπως μὲ τις Δυτικές Δυνάμεις, καὶ ἔτσι τὸ λαμπρὸ πεδίο τῆς κοινῆς πίστεως, τῶν κοινῶν παραδόσεων καὶ ἀναμνήσεων σκέπαζε μὲ τὸ φῶς τοῦ τὰ ἄσχημα χρώματα αὐτῶν τῶν σκηνῶν. Εἰδικὰ ὅταν οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μὲ τις Δυτικές Δυνάμεις ὀξύνονταν, πολλοὶ πού γιὰ λόγους ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἦταν ὀπαδοὶ τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος θεωροῦσαν τὴν Πετρούπολη ἀνιδιοτελεῖ ἑταῖρο.¹⁸⁹ Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος, πού εἶχε ἀνοίξει πλατὺ χάσμα μεταξὺ τῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων, ἔνωσε τὰ δύο ὀρθόδοξα κράτη σὲ κοινὸ μέτωπο κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν.¹⁹⁰ Μιὰ λεγεῶνα Ἑλλήνων ἐθελοντῶν πολέμησε μὲ τοὺς Ρώσους.¹⁹¹ Ἡ Ρωσία διακριτικὰ διέθετε χρήματα γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες στὴν Ἡπειρο¹⁹² καὶ τοὺς ἔθεσε κατόπιν ὑπὸ τὴ διπλωματικὴ τῆς προστασία.¹⁹³ Ὡστόσο ἡ Ρωσία ἦταν καὶ τώρα κατηγορηματικὰ ἀντίθετη στὴν ἀνασύσταση μιᾶς Μεγάλης Ἑλλάδας.¹⁹⁴

187. Βλ. σχετικὰ Florinsky II, 854-855· Temperley, *Crimea*, 160 κ.έ.· Danova, *Nacionahijai nǐpros*, 171.

188. Γιὰ παράδειγμα ὁ Κ. Δόσιος, *Ἑλληνισμὸς ἢ Ρωσισμὸς*, Ἀθήνα 1854. Βλ. ἀκόμη τὰ στοιχεῖα πού παραθέτει ἡ Danova, ὁ.π., 174-175, 176 κ.έ.

189. Ὁ Καλεβράς κυκλοφόρησε τὸ 1860 ἓνα λιβελογράφημα, στὸ ὁποῖο ματαιῶς προπαγάνδιζε αὐτὴ τὴ θέση. Ἐπαναλάμβανε τὶς παλαιὲς αἰτιάσεις τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος γιὰ τὸ δόγμα τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοὺς νόμους γιὰ τὴν Ἐκκλησία (65) καὶ ὑποστήριζε τὴν ἀνάγκη ἑνὸς συντάγματος, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ λαὸς θὰ ἐξέλεγε τοὺς βουλευτὲς γιὰ ἰσόβια θητεία (73).

190. Τὸ Ρωσικὸ Κόμμα καὶ ἡ προσκείμενη σὲ αὐτὸ ἐφημερίδα *Αἰῶν* εἶχαν προσπαθήσει νὰ προετοιμάσουν ψυχολογικὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἑλλάδας στὸν πόλεμο στὸ πλευρὸ τῆς Ρωσίας· Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*, 40, πρβλ. 113. Ἕνας ἱερωμένος τῆς ρωσικῆς πρεσβείας ταξίδεψε στὶς ἀρχὲς Αὐγούστου 1853 στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ ἑκκλησία σὲ ἑκκλησία καὶ ἀπὸ μοναστήρι σὲ μοναστήρι, γιὰ νὰ προπαγανδίσει τὴ ρωσικὴ θέση καὶ νὰ μοιράσει χρήματα: *στὸ ἴδιο*, 59 σημ. 1.

191. Rall, *Griechenland zwischen Rußland und dem übrigen Europa*, 179· Ritter, 340.

192. Τὰ χρήματα μεταβιβάστηκαν μὲσω τοῦ τραπεζίτη τῆς Πετρούπολης Στίγκλιτς καὶ τῆς παρισινήσ τράπεζας Hamberg et Cie. στὴν ἑλληνορωσικὴ τράπεζα Neveu de Manros et Cie. στὴ Μασσαλία καὶ πέρασαν ἐκεῖ στὸ λογαριασμὸ τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας. Τὸ ποσὸ ἀνερχόταν σὲ 463.000 φράγκα. Ντράουν ντὲ Λούυς πρὸς Φόρθ-Ρουέν, Παρίσι 1854. Ritter, 275 σημ. 55.

193. Ἐγκύκλιος τοῦ Νεσσελρόντε πρὸς τὶς ρωσικὲς πρεσβεῖες, Πετρούπολη 2 Μαρτίου 1854. Ἀπόσπασμα στὸ Ritter, 115 σημ. 132.

194. Γιὰ τὶς ρωσικὲς προσφορὲς στὴν Ἑλλάδα, οἱ ὁποῖες ὁμως ποτὲ δὲν περιλάμβαναν τὴν προσάρτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Ritter, 113 κ.έ. Ἀκόμη καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1853 ὁ τσάρος, σὲ συνομιλία του μὲ τὸν Βρετανὸ πρέσβη Σέυμουρ, εἶχε ταχθεῖ κατὰ τῆς ἐπέκτασης τῆς Ἑλλάδας σὲ ἰσχυρὸ κράτος: N. Dascovici, *La question du Bosphore et des Dardanelles*, Γενεύη, 204· βλ. ἀκόμη Agatha Ramm, «The Crimean War», *The New Cambridge Modern History X*, Cambridge 1960, 471· βλ. ἀκόμη τὴν ἀναφορὰ τοῦ Βαυαροῦ πρέσβη ντὲ Μπρέ πρὸς Μαξιμιλιανὸ Β', Πετρούπολη 2 Ἀπριλίου 1854, γιὰ μιὰ συνομιλία του μὲ τὸν Νεσσελρόντε· περιέχεται στὸ Ritter, 230. Ἀνάλογα εἶχε ἐκφραστεῖ ὁ πρέσβης στὴν Ἀθήνα στὴν ἀρχὴ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου: Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*, 40. Χαρακτηριστικὸ

Ἀπὸ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο ὅμως ἡ Ρωσία ἐξῆλθε τόσο ἀποδυναμωμένη ὥστε πρὸς τὸ παρὸν ὁ ρόλος της ὡς ἡγέτιδας δύναμης στὴν Εὐρώπη εἶχε τελειώσει, καὶ στοὺς Ἕλληνας δὲν διέφυγε ἡ ἀδυναμία τῆς μεγάλης ὀρθόδοξης δύναμης μετὰ τὴν εἰρήνη τῶν Παρισίων.¹⁹⁵ Ἀφοῦ πιά τὸ πρόγραμμα τῶν Ναπαίων γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ εἶχε πραγματοποιηθεῖ ὡς πρὸς τὰ κεντρικὰ του αἰτήματα καὶ ἡ ὀρμητικότητά τους εἶχε παραλύσει, ἔχασε τώρα καὶ ὁ προσανατολισμὸς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Ρωσικοῦ Κόμματος τὴν ἐλκυστικότητά του. Καὶ πάλι παρατηροῦμε πῶς οἱ πολιτικοὶ ἐνὸς κόμματος, ὡς ἐπιφανεῖς προσωπικότητες, μποροῦν καὶ διατηροῦν ἓνα μέρος τῶν ὀπαδῶν τους καὶ παραμένουν ἐν δράσει, τὸ κόμμα τους ὅμως ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἐπειδὴ ἔχουν χαθεῖ ὅλες οἱ προϋποθέσεις τῆς ὑπαρξῆς του.

Ὅσοι ἀργότερα, ὅταν ἡ Ρωσία θέλησε νὰ παίξει μὲ πῖο δυνατοὺς τόνους στὸ εὐρωπαϊκὸ κοντσέρτο, ἐπαινοῦσαν μὲ μεγάλο ἐνθουσιασμὸ τὴ φιλία μὲ τὴ δύναμη αὐτὴ γίνονταν σχεδὸν ὑποπτοι: τότε πιά ὁ πανσλαβισμὸς στὴ Ρωσία καὶ τὰ ἐθνικὰ κινήματα στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη εἶχαν ἀναπτυχθεῖ τόσο πού οἱ Ἕλληνας ἔβλεπαν τὴ Ρωσία σὰν προστάτη τῶν ἀντιπάλων τῶν ἐλληνικῶν ἐπεκτατικῶν σχεδίων καὶ τῶν ἐλληνικῶν πρωτείων στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅσοι ἀπὸ τὴν ἄλλη δικαίως δὲν ὑπερεκτιμοῦσαν τὴν ἐπιρροὴ τῶν πανσλαβιστῶν στὴν πολιτικὴ τῆς Πετρούπολης, πολιτικὴ πού ὅπως ἀνέκαθεν διαμορφωνόταν μὲ ὄρους κρατικῆς ἰσχύος, φοβοῦνταν ὡστόσο ὅτι ἡ Ρωσία θὰ χρησιμοποιοῦσε τὰ νοτιοσλαβικὰ ἐθνικὰ κινήματα γιὰ νὰ διευρύνει τὴ δική της θέση ἰσχύος. Τὸ 1860, δύο χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Σλαβικοῦ Κομιτάτου στὴ Μόσχα, ἡ ἐπιθυμία τῶν Βουλγάρων ὑπηκόων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας νὰ ἀποκτήσουν ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία ὀδήγησε σὲ ἀνοικτὴ σύγκρουση μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἡ ὁποία καὶ διευρύνθηκε βαθμιαία σὲ ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἐθνικῶν ομάδων, πού τὸ 1903 κατέληξε σὲ πενταετὴ αἱματηρὸ πόλεμο μετὰξὺ «πατριαρχικῶν» καὶ «ἐξαρχικῶν». Αὐτὲς οἱ ἀντιπαράθεσεις, πού πρῶτες τους κορυφώσεις ἦταν τὸ ζήτημα τῆς ἐξαρχίας καὶ τὸ 1878 ἡ ἐλληνικὴ ἀντίδραση στὸ προσύμφωνο εἰρήνης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, διόγκωσαν τὰ σοβινιστικὰ αἰσθήματα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς. Τὴ δεκαετία τοῦ 1860 δημοσιεύτηκαν στὴν Ἀθήνα ἀντισλαβικὰ κείμενα, δημιουργήθηκαν ἐπιτροπὲς πού ἐπισήμαιναν τὸν ἐκ Βορρὰ κίνδυνο καὶ ἐπιδίωκαν νὰ ἐνδυναμώσουν τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, καὶ σὲ σύνδεση μὲ τὶς θέσεις τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ σχηματίστηκε ἡ πεποίθηση ὅτι

εἶναι ὅτι τὸ ρωσικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἐπαναστάτες ἐκδηλώνεται μετὰ τὴν ἑναρξὴ τοῦ πολέμου (στὸ ἴδιο, 110)! Ἡ δημοσίευση ὡστόσο τῆς βρετανορωσικῆς ἀλληλογραφίας μὲ ρωσικὲς αἰχμὲς κατὰ τῆς Ἑλλάδας ἐπέδρασε ἀπογοητευτικά: Economopoulos, 227.

195. Πρόξενος Νιβόρζακ πρὸς τὸν πρέσβη βαρόνο Βάλτερ (Ἀθήνα), Πάτρα 5 Φεβρουαρίου καὶ 19 Μαΐου 1856. HHStA, Politisches Archiv 1848–1918. XVI: Griechenland, Karton 93, Konv. «Griech. Aufstand 1854–1856», φφ. 196–197, 222, 223'.

ἦταν πρὸς ὄφελος τοῦ ἑλληνισμοῦ, προπάντων πρὸς ὄφελος τῶν ὁμοεθνῶν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια τοῦ βασιλείου, ἂν ἡ Ἀθήνα συνεργαζόταν μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τῶν Νοτιοσλάβων καὶ τῆς Ρωσίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὸν δημοσιογράφοι προσκείμενοι στὸ Ἀγγλικὸ Κόμμα ἔγραψαν τὰ πρῶτα ἀντιρωσικὰ φυλλάδια.¹⁹⁶ Ὅπως καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1840 οἱ συνταγματικὲς ιδέες αὐτοῦ τοῦ κόμματος εἶχαν γίνει κοινὴ σκέψη τῶν μεγαλύτερων πολιτικῶν κομμάτων, ἔτσι καὶ μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ Ἀγγλικοῦ Κόμματος ὁ «σλαβικὸς κίνδυνος» πὸν εἶχαν προαναγγεῖλει οἱ ἀγγλόφιλοι πολιτικοὶ παρέμεινε μόνιμο θέμα συζήτησης.¹⁹⁷

2. Ἡ νέα γενιά

Ἡ μεταβολὴ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς κατάστασης, κατὰ τὴν ὁποία τὰ ξενικὰ κόμματα ἔχασαν τὸ λόγο ὑπαρξῆς τους, συνέπεσε μὲ τὴν εἴσοδο μιᾶς νέας γενιᾶς στὴν πολιτικὴ. Μὲ ἀναφορὰ σὲ ὀρισμένους ἄνδρες τῆς δημόσιας ζωῆς, τοὺς ὁποίους ἀπαντήσαμε ἐπανειλημμένα, μποροῦμε νὰ παρουσιάσουμε τὴν τομὴ τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας. Οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν τριῶν ἐξαντλημένων κομμάτων εἶχαν ζήσει τὸν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας ὡς ἐνήλικες, οἱ ἀπόψεις, τὰ ιδεώδη καὶ οἱ συνήθειές τους εἶχαν διαμορφωθεῖ ἤδη στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἢ στὴν Ἑπτάνησο: ὁ Κολοκοτρώνης γεννήθηκε τὸ 1770, ἀκολουθοῦσαν ὁ Κωλέττης τὸ 1774, ὁ Μεταξᾶς τὸ 1790 καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος τὸ 1791. Στὴν ἴδια γενιά ἀνῆκαν ὁ Ἀνδρέας Ζαῖμης, τὸ ἔτος γεννήσεως τοῦ ὁποίου δὲν μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, οἱ Ἀνδρέας Μιαούλης καὶ Λάζαρος Κουντουριώτης (1769), ὁ Γεώργιος Κουντουριώτης (1782), ὁ Σπυρίδων Τρικούπης (1788), οἱ Κωνσταντῖνος Κανάρης καὶ Μάρκος Μπότσαρης (1790), ὁ Τάτσης Μαγγίνας (1792), ὁ Ρήγας Παλαμῆδης (1794) καὶ ὁ Δημήτριος Χρηστίδης (1795). Μὲ τὴν ἐναρξὴ τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας εἶχαν

196. Nicolas de Stefanopoli de Comnène, *Manifeste et protestation des véritables Grecs et conservateurs contre les faux droits des Russes sur l'ancien Empire byzantin*, Παρίσι 1853· τοῦ ἰδίου, *Guerres impies des usurpateurs commencées en Orient l'an 1853*, Παρίσι 1854· George A. Mavrokordatos, *L'ultramontanisme démasqué par lui-même, en réponse aux auteurs de la brochure «Hellénisme ou Moscovisme»*, Ἀθήνα 1854· γι' αὐτὰ Danova, *Nacionalnijat vŭpros*, 176 κ.έ., 215.

197. Τὴν ἀντίθετη ἄποψη, πὸν ἐκφράστηκε καὶ ἀργότερα, διατύπωσε ὁ Ραγκαβῆς στὶς ὁδηγίες γιὰ τὸν Ἑλληνα πρόξενο στὴ Φιλιππούπολη(;)· στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἐπιφανεῖς Βουλγάρους καὶ τὴ βουλγαρικὴ κοινωνία, προστασία τῶν βουλγαρικῶν σχολείων ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς ἀρχές, «διότι αἱ ἀρχαί μου ἦσαν ἐντελῶς ἀντίθετοι πρὸς ἄς ἐφήρμοσαν μεταγενεστέρως ὁ Δεληγεώργης καὶ ἄλλοι, εἰς τὸ οὐδὲν ὠφελῆσαν καὶ ὀλέθριον ἀποδειχθὲν σχίσμα [τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας] ἀποληξάσας. Μεταξὺ τῶν ὁμοδόξων καὶ ὁμοδούλων ἤθελον νὰ καλλιεργῆται, οὐχὶ ἔχθρα, ἀλλὰ συμπάθεια καὶ ἀλληλοβοήθεια...», Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα* III, 42. Παρομοίως ἐκφράστηκε καὶ τὸ 1870 ὡς πρέσβης στὴν Κωνσταντινούπολη στὸν Ρουμῖνο ὁμολογὸ τοῦ: *στὸ ἴδιο*, 494.

όλοι τους υπερβεί τὸ εἰκοστὸ πέμπτο, οἱ περισσότεροι καὶ τὸ τριακοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας τους, κάποιοι βρίσκονταν στὰ σαράντα ἢ στὰ πενήντα. Στὴν ἴδια γενιά πολιτικῶν ἀνῆκαν ἀκόμη ὅσοι εἶχαν γεννηθεῖ λίγο μετὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ αἰῶνα: αὐτοὶ εἶχαν ἀποδεχτεῖ ἀτόφιο τὸ πνεῦμα τῶν πατέρων τους καὶ στὸν πόλεμο προσχώρησαν σὲ μιὰ μονάδα ἀτάκτων. Σὲ αὐτοὺς ἀνῆκαν οἱ Κωνσταντῖνος Προβελέγγιος καὶ Μιχαὴλ Σπυρομήλιος (1800), ὁ Κίτσος Μπότσαρης (1801), ὁ Δημήτριος Καλλέργης (1803), ὁ Ἰωάννης (Γενναῖος) Κολοκοτρώνης (1804) καὶ ὁ Δημήτριος Καλλιφρονᾶς (1805).

Μετὰ ὅμως χωρίζουν οἱ γενιές τῶν πολιτικῶν. Ὅσοι εἶχαν γεννηθεῖ τὸ 1815 ἦταν στὴ ναυμαχία τοῦ Ναβαρίνου μόλις δώδεκα χρονῶν, ἔζησαν στὰ δεκαοκτῶ τους τὴν ἄφιξη τοῦ Ὄθωνα καί, ἂν εἶχαν εἰσέλθει σὲ δημόσια ὑπηρεσία, σταδιοδρόμησαν μετὰ τὸ 1843.

Καὶ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη μιὰ βαθιὰ τομὴ (ποὺ γενικὰ τοποθετεῖται ἐνωρίτερα) χώριζε τὶς ἱστορικὲς ἐμπειρίες δύο γενεῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν. Τοὺς Ταλλεϋράνδο (1754), Μέττερνιχ (1773), Ἀλέξανδρο Α΄ (1777), τοὺς ντὲ Μαίστρ (1753), Κονστάν (1767) καὶ Σατωβριάνδο (1768) ἀκολούθησαν οἱ Τοκβίλ (1805), Γαριβάλδης (1807), Ναπολέον Γ΄ (1808) καὶ Μάρξ (1818). Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῆς νέας γενιάς στὴν Ἑλλάδα καὶ στὶς χώρες τῆς Κεντρικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης εἶναι, πρῶτον, ὅτι τὸ καθοριστικὸ γεγονὸς τῆς ἐποχῆς — ὁ πόλεμος τῆς ἀνεξαρτησίας γιὰ τοὺς μὲν, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση γιὰ τοὺς δὲ — ἀνῆκε ἤδη στὴν ἱστορία ποὺ τὸ πολὺ νὰ εἶχε ταραξεί τὰ παιδικὰ τους χρόνια. Δεύτερο κοινὸ τους χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ ἐμπειρία τῆς ταχύρρυθμης ἀλλαγῆς λόγῳ τῶν συχνῶν καθεστωτικῶν ἀλλαγῶν καὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ τεχνολογικῆς ἐξέλιξης.

Οἱ δυνατὲς ἐπιλογές τῆς νέας γενιάς στὴν Ἑλλάδα ὡστόσο ἦταν ἀπλούστερες, ἐπειδὴ ἐδῶ δὲν ὑπῆρχαν οὔτε οἱ ἀγῶνες κατὰ τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ ποὺ χαρακτήριζαν τὰ ἱστορικὰ κράτη τῆς Εὐρώπης οὔτε ὅλα ἐκεῖνα τὰ προβλήματα ποὺ συνδέονταν μὲ τὴ διάλυση τῆς παλαιᾶς κοινωνίας. Κάποια ἀντιστοιχία μὲ τὶς περίπλοκες διαμορφώσεις μετώπων καὶ τὶς ἐπικαλύψεις τῶν κομμάτων καὶ τῶν ὁμάδων ὑπῆρχε μόνο στὰ Ἑπτάνησα ὅπου ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας ἦταν παρόμοια. Οἱ ρωγμὲς ποὺ διαπέρασαν μετὰ τὸ 1789 στὴ Δύση τὰ θεμέλια τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους δὲν ἦταν ὁρατὲς στὴν Ἑλλάδα. Κανεὶς δὲν ἀμφισβητοῦσε, ὑπὲρ ἑνὸς ἱστορικοῦ δικαιώματος τῆς ὀθωμανικῆς δυναστείας, τὴ νομιμότητα τοῦ νέου κράτους ποὺ εἶχε γεννηθεῖ σὲ μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση κατὰ τῆς κυριαρχίας τοῦ σουλτάνου, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει, παρὰ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις γιὰ τὴ ζωὴ ποὺ ἐκφράζονταν στὶς ἰδεολογίες τῶν ξενικῶν κομμάτων, τὰ κόμματα αὐτὰ εἶχαν φυτρώσει στὸ ἔδαφος τῆς νέας τάξης πραγμάτων. Στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπέκτησε ἰδιαίτερη βαρύτητα ἡ ἄποψη ὅτι θεμέλιο τοῦ ἑλληνισμοῦ ποὺ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ ἦταν ὁ ζωτικὸς χῶρος τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν Ἑλλήνων μὲ τὰ ἀνθοῦντα οἰκονομικὰ καὶ πολιτισμικὰ του κέντρα — οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας

καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία— καὶ ὄχι τὸ κρατίδιο στὴ νότια περιφέρειά του καὶ ὅτι ἐπομένως αὐτὸς ὁ χῶρος θὰ ἔπρεπε νὰ παραμείνει σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς πολιτικῆς. Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπίγνωση, ἡ ἀνάγκη δηλαδὴ νὰ διατηρηθεῖ τὸ κράτος τῶν Ὀθωμανῶν μέχρι νὰ μπορέσουν οἱ Ἕλληνες νὰ τὸ κατακτήσουν ἔσωθεν, μπορεῖ νὰ μοιάζει ἐξίσου συντηρητικὸ ὅσο καὶ ἡ συναγόμενη ἀπὸ τὴν οἰκουμενικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἰδέα τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτὲς οἱ ἰδέες ὅμως δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὸν καταστασιακὸ συντηρητισμὸ οὔτε μὲ τὸν λεγιτιμισμὸ (legitimismus) τῆς Εὐρώπης ἐκείνης τῆς ἐποχῆς· ἀντίθετα: ἀνῆκαν στὴ συνάφεια τοῦ ἐθνικισμοῦ.

Στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα δὲν εἶχε ἀναπτυχθεῖ πλατὺ φιλομοναρχικὸ κίνημα πού νὰ ἤθελε αἰφνης νὰ ἀποκαταστήσει τὶς πρὸ τοῦ 1843 συνθήκες, ἐπειδὴ στὸ ζήτημα τοῦ συντάγματος εἶχε ἐπέλθει μέχρι τὸ 1843 συναίνεση, στὴν ὁποία μόνο λίγοι πολιτικοὶ τῆς παλαιότερης γενιᾶς, ὅπως οἱ ἀπόγονοι τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Τζαβέλα, δὲν προσχώρησαν ἢ προσχώρησαν μὲ ἐπιφυλάξεις. Ἐντέλει συμφωνοῦσαν ὅλοι, ἐκτὸς ἀπὸ λίγους Ὀθωνιστὲς, ὅτι ἡ τάξη πραγμάτων πού διακήρυσσε τὸ σύνταγμα ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Μὲ τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν οἱ διαφορὲς σὲ ζητήματα τακτικῆς δὲν εἶχαν ἀντικείμενο, καθὼς ἡ συνεργασία στὸ κυβερνητικὸ ἔργο καὶ ἡ ἀφοσίωση στὸ θρόνο δὲν ἄνοιγαν τὸ δρόμο γιὰ τὴ νομιμότητα.

Ὡς συμπέρασμα τῆς ἀνάλυσης τῆς «ἐξάντλησης» τῶν παλαιῶν κομμάτων προβάλλει τὸ σκιαγράφημα μιᾶς νέας πολιτικῆς ἐμπειρίας πού σφράγισσε τοὺς νεότερους καὶ ἀνάγκασε τοὺς παλαιότερους νὰ ἀλλάξουν τρόπο σκέψης: ἡ αὐτὴ φαινόταν νὰ ἐμποδίζει μιὰ πολιτικὴ τάξη πραγμάτων σύμφωνη μὲ τὸ σύνταγμα —προπάντων οἱ σύμβουλοι τοῦ βασιλιᾶ στοὺς ὁποίους, ὅπως παλαιότερα στὸ ἀνακτοβούλιο, δὲν μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν εὐθύνες καὶ σχημάτιζαν πάλι μιὰ ὑπερκυβέρνηση, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ πολιτικῶς ἀτάλαντος Ὀθων. Ἡ νέα γενιὰ δὲν ἦταν φειδωλὴ σὲ ἐπικρίσεις κατὰ τῶν πολιτικῶν ἠθῶν τῶν παλαιότερων, ἀναγνώριζε ὅμως πόσο τὸ σύστημα εὐνοοῦσε τὰ κακῶς κείμενα καὶ τιμωροῦσε τὸ πνεῦμα εὐθύνης τῶν πολιτῶν. Τὸ δεύτερο καθοριστικὸ βίωμα ὅλων τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὸ 1843 ἦταν ἡ πολιτικὴ τῶν Προστάτιδων Δυνάμεων πού ἔκανε τὴ συνείδηση τῆς ἀδυναμίας βάσανο.

Οἱ οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγὲς μετέβαλαν τελικὰ ἐκ βάθρων τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ ζωὴ: ἡ παλαιὰ πεποίθηση ὅτι ὁ τρόπος ζωῆς τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων δὲν διέφερε οὐσιωδῶς ἀπὸ τὸν ἀλλοτινὸ τῶν παππούδων καὶ τῶν προπάππων καὶ ἀπὸ τὸν μετέπειτα τῶν ἐγγονῶν καὶ δισέγγονων ὑποχώρησε ἀρχικὰ στὰ πολιτικῶς σημαντικὰ ἀστικά κέντρα καὶ στὰ οἰκονομικῶς ἀναπτυγμένα νησιά, κατόπιν ὅλο καὶ περισσότερο στὴν ἐνδοχώρα, μπροστὰ στὴν ἐμπειρία τῆς ἀλλαγῆς, τὴν ὁποία κάποτε εἶχαν μόνο διανοούμενοι καὶ ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν ἀναδυόμενη ἀστικὴ τάξη. Ἡ φυσικὴ ζωὴ, πού γνώριζε μόνο τὴν ἐπαναλαμβανόμενη διαδοχὴ ἐποχῶν

τοῦ ἔτους καὶ ἡλικιῶν καὶ πὺ βίωσε τὴ γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐπίσης ὡς ἀποκατάσταση τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς ἐξουσίας, ἀπέκτησε τώρα τὴν προοπτικὴ ἀλλαγῶν πὺ δὲν μεταστρέφονταν.

Ἡ διερεύνηση τῶν κοινωνικοοικονομικῶν πλευρῶν αὐτῶν τῶν συναρτήσεων βρίσκεται ἀκόμη στὰ σπάργανα. Γιὰ εὐρύτατα πεδία λείπουν προπάντων ἐξακριβωμένα στατιστικὰ στοιχεῖα. Στὸ μέτρο πὺ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα τὰ ὅποια νὰ ἔχουν ὑποστῆ κριτικὴ ἐξέταση, οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς στατιστικὲς πὺ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα¹ μᾶς δίνουν κάποια εἰκόνα τοῦ βεληνεκοῦς καὶ τῆς κατεύθυνσης τῆς ἀλλαγῆς, ὅσο αὐτὴ ἔχει σημασία γιὰ τὸ ζήτημα τῆς γένεσης νέων κομμάτων στὴ βάση νέων ἀντιπαραθέσεων.

Σὲ αὐτὰ ἀνήκουν πρῶτα ἀπ' ὅλα ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς αὔξεσης τοῦ πληθυσμοῦ. Μετὰ τὶς βαριὲς ἀπώλειες τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας, οἱ ὅποιοι ἐξισορροπήθηκαν μόλις τὴ δεκαετία τοῦ 1840, ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τοῦ βασιλείου αὐξήθηκε μεταξὺ 1828 καὶ 1861 κατὰ 45,5%, μεταξὺ 1853 καὶ 1870, χρόνια ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ κομματικοῦ συστήματος, κατὰ 21,6%, χωρὶς νὰ συνυπολογίζονται τὰ Ἐπτάνησα πὺ προσαρτήθηκαν· τὸ ποσοστὸ αὔξεσης μεταξὺ 1861 καὶ 1870 (14,8%) εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς περιόδου 1853–1861 (5,9%).² Νομοὶ μὲ αὔξηση πληθυσμοῦ μεγαλύτερη ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο

1. Μιὰ γενικὴ ἄποψη τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς στατιστικῆς καὶ τῶν δημοσιευμένων ἔργων μὲ στοιχεῖα γιὰ τὸ πῶς ἔγιναν, γιὰ τὴν ἀκρίβεια καὶ τὰ λοιπὰ τους χαρακτηριστικὰ δίνει ὁ Χουλιάρακης, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς κρατικῆς στατιστικῆς ἐν Ἑλλάδι 1821–1971», στὸ Χουλιάρακης κ.ἄ., *Στατιστικαὶ μελέται 1821–1971*, 15–112 (μὲ βιβλιογραφία). Ἐλευθέριος Γριτσόπουλος, «Ἡ ἱστορία τῆς γεωργικῆς στατιστικῆς τῆς Ἑλλάδος», *στὸ ἴδιο*, 213–244· Μιχαὴλ Γκεβέτσης, «Ἡ στατιστικὴ τῆς βιομηχανίας καὶ βιοτεχνίας εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα», *στὸ ἴδιο*, 245–295. Γιὰ τὴ χρονικὴ περίοδο πὺ πραγματευόμαστε ἐδῶ χρειάζονται προπάντων τὰ ἔργα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς ἐπιστημονικῆς στατιστικῆς στὴν Ἑλλάδα, τοῦ Μανσόλα. Βλ. ἰδίως Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι*, καὶ τοῦ ἰδίου, *Απογραφικαὶ πληροφορίαι*. Διαφωτιστικὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Μανσόλα καὶ τὴ στατιστικὴ τῆς ἐποχῆς του εἶναι ἡ εἰσαγωγή στὴ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τοῦ *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι* ἀπὸ τοὺς Θάνο Βερέμη, Κωνσταντῖνο Παπαθανασόπουλο, Στέφανο Παπαγεωργίου, ἡ ὅποια κυκλοφόρησε καὶ σὲ εἰδικὴ ἔκδοση μὲ τὸν τίτλο *Εἰσαγωγή ἀπὸ [sic!] τὸ ἔργο τοῦ Ἄλ. Μανσόλα*, Ἀθήνα 1980 (μὲ κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Μανσόλα). Μιὰ γενικὴ ἄποψη μέχρι καὶ τὰ χρόνια μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο δίνει ὁ Χρ. Εὐελπίδης, *Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*. Στὴ συνέχεια χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη οἱ ἀνασκοπικοὶ πίνακες τῆς *Στατιστικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑλλάδος* (στὰ ἐπόμενα: Πίνακες). Ὅπου δὲν ἀναφέρεται ἄλλη πηγή, οἱ τιμὲς πὺ παρατίθενται ἐφεξῆς προέρχονται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς πίνακες. Πολὺ χρήσιμο βοήθημα εἶναι τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Μ. Μπούκα, *Ὁδηγὸς ἐμπορικὸς, γεωγραφικὸς καὶ ἱστορικὸς τῶν πλείστων κυριωτέρων πόλεων τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1875*, Ἀθήνα 1875, ὁ ὅποιος ὅμως παραθέτει τὶς συνθήκες τοῦ ἔτους ἔκδοσης. — Βλ. ἀκόμη *ΙΕΕ* XIII, 171–172.

2. Τὸ ποσοστὸ πὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ καθεμᾶ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς αὔξεσης τοῦ πληθυσμοῦ (αὔξηση τοῦ πλεονάσματος τῶν γεννήσεων/μείωση τῆς θνησιμότητος χάρις σὲ μέτρα ὑγιεινῆς καὶ ἱατρικῆς περίθαλψης καὶ/ἢ βελτίωσης τῆς διατροφῆς, προσέλευση μεταναστῶν κλπ.) δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ στὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς ἔρευνας. Οἱ ὑπολογισμοὶ τοῦ

διαπιστώνονται στη Στερεά (Αττικοβοιωτία,³ Φθιώτιδα-Φωκίδα⁴) και στην Πελοπόννησο (Μεσσηνία⁵), για τὰ νησιά ὡστόσο αὐτὸ ἰσχύει μόνο για τὴν Εὐβοία,⁶ ἐνῶ ἀντίθετα στὶς Κυκλάδες μειώθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων.⁷ Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ μεγάλη, σὲ σχέση με τὸν μέσο ὄρο, αὐξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ⁸ κατὰ 29,58% στὸ διάστημα 1853–1870, ὅπου σὲ σύγκριση με τὴν αὐξηση τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ τὰ ποσοστὰ κατανέμονται μεταξὺ τῶν δύο περιόδων 1853–1861 καὶ 1861–1870 ἀντίστροφα: στὶς πόλεις ἡ αὐξηση τὸ 1853–1861 ἦταν ἰδιαίτερα μεγάλη (20,23%) καὶ μόνο στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου καὶ στὸ Ἀγρίνιο σημειώθηκε μείωση—,⁹ ἐνῶ ἀντίθετα τὸ 1861–1870 ἡ αὐξηση ἦταν μόνο 7,7%,¹⁰ τὰ ποσοστὰ ποὺ ὑπάρχουν για τὴ Χαλκίδα¹¹ ὑπερβαίνουν τὸν μέσο ὄρο, ἐνῶ στὸ Ναύπλιο, τὴν Τρίπολη, τὸ Μεσολόγγι καὶ τὴν Πάτρα ὑπῆρξε μείωση.¹² Τὸ ποσοστὸ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στὸν συνολικὸ πληθυσμὸ αὐξήθηκε τὴν πρώτη περίοδο ἀπὸ 11,75% (1853) σὲ 13,34% (1861) καὶ τὸ 1870 ἦταν 12,5%, μικρότερο δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ 1861, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τοῦ 1853. Αὐτὴ ἡ μεταβολὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο με τὴ σημαντικὴ αὐξηση τῶν κατοίκων τῆς Ἀθήνας κατὰ 45,6% (1853–

Τσουκαλᾶ (*Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 98 κ.έ.) περιέχουν λάθη: ἡ παιδικὴ θνησιμότητα, λόγου χάριν, τὸ 1861–1884 δὲν ἦταν 20%(!) ἡ θνησιμότητα τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ σὲ αὐτὸ τὸ διάστημα κυμαινόταν ἀπὸ 20,94 (1861) ἕως 17,73 (1884) τοῖς χιλίοις (με ἀποκορύφωμα τὸ 1868/1869 πάνω ἀπὸ 22%).

3. Κάτοικοι: 105.564 (1853), 126.019 (1861), 146.677 (1870): αὐξηση: 38,96% με βάση τὸ 1853. Ὅπου δὲν ἀναφέρεται κάτι ἄλλο, οἱ ἀκόλουθες σημειώσεις ἀναφέρονται ὡς βάση στὸ ἐκάστοτε πρῶτο ἔτος ποὺ παρατίθεται.

4. Κάτοικοι: 89.697 (1853), 102.291 (1861), 108.421 (1870): αὐξηση: 20,8%.

5. Κάτοικοι: 100.000 (1853), 117.000 (1861), 130.417 (1870): αὐξηση: 30,4%.

6. Κάτοικοι: 66.169 (1853), 72.368 (1861), 82.541 (1870): αὐξηση: 24,74%.

7. Κάτοικοι: 139.172 (1853), 118.130 (1861), 123.299 (1870): μείωση 11,4%. Στὶς περιοχὲς με κατὰ καιροὺς μείωση τοῦ πληθυσμοῦ ἀνῆκε τὸ 1853–1861 καὶ ἡ Ἀρκαδία: 124.099 (1851), 113.719 (1861): μείωση: 8,3%· 131.740 (1870), αὐξηση ἐναντι τοῦ 1861: 15,8%, συνολικὴ μεταβολὴ 1853–1870: +6,15%.

8. Χρησιμοποιήσιμα μεγέθη πληθυσμῶν ὑπάρχουν μόνο ἀπὸ τὸ 1853 καὶ μετὰ. Ἐδῶ ἔχουν ληφθεῖ ὑπόψη οἰκισμοὶ με περισσότερους ἀπὸ 3.000 κατοίκους. Για τὸ Ἄργος, τὴ Λιβαδειὰ καὶ τὰ Μέγαρα οἱ τιμὲς ὑπολογίστηκαν βάσει τῶν ἀριθμῶν τοῦ 1861, με μείωσή τους κατὰ τὸ ποσοστὸ τῆς αὐξησης τοῦ συνολικοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἐκτὸς αὐτῶν τῶν τριῶν μεταξὺ 1853 καὶ 1861. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ Παναγιωτόπουλος, *Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση*, 40 πίν. 2, δύσκολα χρησιμοποιοῦνται για τὸ δικὸ μας ἐρώτημα, ἐπειδὴ ἔχουν ὡς ἀφετηρία δημοτικὲς στατιστικὲς. Σύμφωνα με τὸ νόμο περὶ δήμων, ὁ δήμος περιελάμβανε ἐπίσης μικρὲς κοινότητες, χωριουδάκια, ἀγροτικούς οἰκισμοὺς καὶ ἀγροκτήματα ποὺ δὲν σχημάτιζαν κοινότητες. Ἔτσι οἱ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται καὶ στὸ περιβάλλον τῶν ἀστικῶν οἰκισμῶν. Ἐπομένως ὁ διαχωρισμὸς τοῦ ἀγροτικοῦ ἀπὸ τὸν ἀστικὸ πληθυσμὸ εἶναι ἀδύνατος.

9. Ἐρμούπολη: 19.981 (1853), 18.511 (1861): μείωση: 7,35%· Ἀγρίνιο: 4.081 (1853), 3.886 (1861): μείωση: 4,7%.

10. Ὅλες οἱ τιμὲς χωρὶς νὰ συνυπολογίζονται τὰ Ἐπτάνησα.

11. Κάτοικοι: 4.585 (1861), 6.447 (1870): αὐξηση: 40,6%.

12. Ναύπλιο: 6.024 (1853), 3.958 (1870): μείωση: 34,39%· Τρίπολη: 7.292, 7.020: μείωση: 3,7%· Μεσολόγγι: 6.059, 5.714: μείωση 5,6%· Πάτρα: 18.342, 16.641: μείωση: 9,27%.

1870),¹³ διότι και μόνο ο πληθυσμός τῶν ἄλλων πόλεων εἶχε ἀύξηθεῖ τὸ 1870 συνολικὰ κατὰ 27,54% σὲ σύγκριση μὲ τὸ 1853, ἀφοῦ τὴν πρώτη περίοδο ἡ πληθυσμιακὴ τους αὔξηση ἦταν μὲ ποσοστὸ 15,35% μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς Ἀθήνας, ἐνῶ ἀντίθετα στὴ δεύτερη ἦταν 10,56%, δηλαδὴ μικρότερη. Χωρὶς τὴν Ἀθήνα τὸ ποσοστὸ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ αὐξήθηκε ἀπὸ 8,7% (1853) σὲ 9,5% (1861) καὶ μέχρι τὸ 1870 εἶχε ὑποχωρήσει στὸ 9,22%.¹⁴ Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα εἶχαν ἀναπτυχθεῖ κατὰ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο τὸ νέο λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ,¹⁵ καθὼς καὶ ἡ Καλαμάτα,¹⁶ ἡ Λαμία¹⁷ καὶ ὁ Πύργος,¹⁸ πὺ ἀύξησαν τὸ ποσοστὸ τοῦ πληθυσμοῦ τους στὸ σύνολο τοῦ νομοῦ.¹⁹ Ἀντίθετα, τὸ ἀντίστοιχο ποσοστὸ τῆς Πάτρας, τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Ἀγρινίου, τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῆς Τρίπολης μειώθηκε.²⁰ Σὲ μία περίπτωση, στὸ νομὸ Φθιώτιδας-Φωκίδας ὀφείλεται ἡ μεγάλη αὔξηση τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νομοῦ ἀποκλειστικὰ στὴν ἀλματώδη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Λαμίας κατὰ 62,37% (ὁ πληθυσμὸς τοῦ νομοῦ χωρὶς τὴ Λαμία αὐξήθηκε κατὰ 19,43%, κάτι λιγότερο δηλαδὴ ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο τῆς χώρας). Δὲν εἶναι καθόλου ἀποδεδειγμένο ὅτι αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ὀφείλεται στὴ μετοίκηση μεγαλοκτηματιῶν τοῦ νομοῦ. Στὴν Ἀττικὴ, τὴ Μεσσηνία καὶ τὴν Εὐβοία, ὅπου οἱ πόλεις ἀναπτύχθηκαν ταχύτατα, ὁ πληθυσμὸς τῆς πεδινῆς ὑπαίθρου αὐξήθηκε ἐπίσης κατὰ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο,²¹ τὸ ἴδιο καὶ στοὺς νομοὺς Ἀργολίδας-Κορινθίας, Αἰτωλοακαρνανίας καὶ Ἠλείας-Ἀχαΐας, σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ τὴν αὔξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, πὺ ἦταν ἐδῶ μικρότερη ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο.²²

Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη εἶχε ἐπιπτώσεις σὲ ὅλοκληρη τὴ χώρα καὶ προκάλεσε

13. 30.590 - 44.510. Πίνακες.

14. Ἐδῶ καὶ στὰ ἐπόμενα ὅλοι οἱ ὑπολογισμοὶ βάσει τῶν Πινάκων. Γιὰ τὴ στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας, βλ. ἀκόμη Παρασκευόπουλος, *Οἱ Δήμαρχοι τῶν Ἀθηνῶν*, 188, 189, 205 σημ. 2.

15. Κάτοικοι: 5.434 (1853), 6.452 (1861), 10.963 (1870): αὔξηση: 101,75%. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Πειραιᾶ, Ζουμπουλίδης, *Ἱστορία*, 22 κ.έ.

16. Κάτοικοι: 3.492 (1853), 6.292 (1861), 6.327 (1870): αὔξηση: 81,18%.

17. Κάτοικοι: 3.001 (1853), 4.685 (1861), 4.873 (1870): αὔξηση: 62,3%.

18. Κάτοικοι: 3.502 (1853), 4.520 (1861), 6.140 (1870): αὔξηση: 75,32%.

19. Ποσοστὸ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στὸ σύνολο τοῦ νομοῦ: *Πειραιάς*: 5,14% (1853), 5,11% (1861), 7,47% (1870): *Καλαμάτα*: 3,49%, 5,3%, 4,85%: *Λαμία*: 3,3%, 4,58%, 4,48%: *Πύργος*: 2,8%, 3,26%, 4,1%: παρὰ τὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς *Ερμούπολης* τὸ ποσοστὸ αὐξήθηκε λόγω τῆς μείωσης τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νομοῦ: 14,35%, 15,67%, 17,02%.

20. Ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νομοῦ: *Πάτρα*: 12,68% (1853), 13,26% (1861), 11,12% (1870): *Ναῦπλιο*: 3,5%, 5,85%, 3,3% (τὸ σχετικὰ σταθερὸ ποσοστὸ παρὰ τὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ σχεδὸν 35% [βλ. παραπάνω, σημ. 12] ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ μείωση τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νομοῦ): *Ἀγρίνιο*: 4,03%, 3,55%, 3,5%: *Μεσολόγγι*: 5%, 5,5%, 4,69%: *Τρίπολη*: 5,3%, 6,4%, 5,3%.

21. Ἀττικὴ χωρὶς τὴν Ἀθήνα καὶ τὸν Πειραιᾶ: +35,48%, Εὐβοία χωρὶς τὴ Χαλκίδα: +25%, Μεσσηνία χωρὶς τὴν Καλαμάτα: +28,58%.

22. Νομὸς Ἀργολίδας-Κορινθίας: +20,88%, Αἰτωλοακαρνανίας: +21,26%, Ἀχαΐας:

συχνά βαθιές αντιθέσεις μεταξύ γειτονικών περιοχών (πλάι στη Μεσσηνία, την περιοχή με τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή αύξηση, βρίσκεται η Λακωνία, που ο πληθυσμός της αύξήθηκε όσο και ο μέσος όρος,²³ στη Ρούμελη οι κάτοικοι του Μεσολογγίου μειώθηκαν, ενώ η Λαμία αναπτυσσόταν με ρυθμούς θερμοκηπίου). "Αν θελήσουμε να τη συναρτήσουμε με τη σύνδεση των αγροτών με την αγορά, τη διάδοση της οικονομίας του χρήματος και τη διαμόρφωση της αστικής τάξης, που έδω και λίγο καιρό συζητιούνται συχνά,²⁴ θα αντιμετωπίσουμε τη δυσκολία που προέρχεται από το γεγονός ότι η έρευνα δεν έχει περιλάβει ακόμη επαρκές υλικό, προπάντων ότι δεν διατίθενται επαρκώς αξιόπιστα και συγκρίσιμα στατιστικά στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική ιστορία. Ός εκ τούτου, βάσει των διαθέσιμων αριθμών, για τη μεταβατική περίοδο των δεκαετιών του 1850 και 1860 δεν είναι δυνατή παρά μόνο μια απογραφή των κυριότερων τάσεων σε χονδρές γραμμές.

Το κενό γνώσης που υπαινιχθήκαμε είναι ιδιαίτερα μεγάλο στη στατιστική των επαγγελμάτων, και μόνο με ποσοτικές τοπικές και περιφερειακές ιστορικές έρευνες μπορεί να αναπληρωθεί κάπως. Γνωρίζοντας τις μεθόδους καταγραφής δεν μπορούμε να προσδώσουμε μεγάλη αξιοπιστία στα ανεπαρκώς εξειδικευμένα στοιχεία του έτους 1861 για την κατανομή των βιοποριστικά εργαζόμενων κατά επαγγέλματα.²⁵ Έν πάση περιπτώσει δείχνουν σαφώς ότι ο αριθμός των απασχολούμενων στη γεωργία και την κτηνοτροφία ήταν ήδη σημαντικά μικρότερος από τον αντίστοιχο των άλλων βαλκανικών χωρών μέχρι τα τέλη του αιώνα. Σε αυτόν τον τομέα εργαζόταν το 57,2% των απασχολούμενων έναντι του 16% στη μεταποίηση και 9,7% στο εμπόριο, την πίστη και τις μεταφορές· το 4,9% των καταγεγραμμένων εργαζόμενων που αναφέρεται ως «είσοδηματίες», και στο όποιο δεν ανήκουν οι επιχειρηματίες, ζούσε προφανώς από προσόδους ακίνητης περιουσίας.²⁶

Ό συγκριτικά με τις άλλες χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης μεγάλος αριθμός απασχολούμενων στη μεταποίηση αντιστοιχεί με τα συμ-

+ 19,66%. Για τα ποσοστά του Ναυπλίου, Αγρίνιου, Μεσολογγίου, Πάτρας και Πύργου, βλ. τις προηγούμενες σημειώσεις.

23. Κάτοικοι: 86,846 (1853), 96.546 (1861), 105.851 (1870): αύξηση: 21,88%.

24. Πρβλ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ιδίως 65 κ.έ.

25. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία*, 17-18. Η στατιστική πρωτοδημοσιεύτηκε στο *Έθνικόν ήμερολόγιον δια τὸ ἔτος 1863* (περί της κινήσεως του πληθυσμού του Βασιλείου της Ελλάδος κατά το έτος 1860 και 1861). Με αυτή την καταμέτρηση των βιοποριστικά εργαζόμενων κατά επαγγέλματα καταγράφηκαν 325.994 άτομα = 29,72% του πληθυσμού. Τα ποσοστά που αναφέρονται παρακάτω είναι επί του συνολικού αριθμού που αναφέρει ο Μανσόλας, μειωμένου κατά τον αριθμό των μαθητών/τριών, που ο Μανσόλας συνυπολόγισε ως ιδιαίτερο κλάδο.

26. Δεν μπορεί να διαπιστωθεί αν σε αυτούς συνυπολογίζονται οι αγρότες που είχαν ένοικιάσει τον κλήρο τους και είχαν μετοικήσει στην πόλη.

περάσματα για τὸν ἀριθμὸ τῶν μεταποιητικῶν ἐπιχειρήσεων,²⁷ πὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἀυξήθηκε ταχύτερα ἀπὸ πρὶν· ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ τὸ ποσοστὸ τῶν νέων ἐπιχειρήσεων μὲ ἀτμοκίνηση. Κέντρα τῆς παραγωγῆς ἦταν προπάντων ἡ Ἀθήνα, ὁ Πειραιάς, ἡ Πάτρα, τὸ Λαύριο, ἡ Καλαμάτα καὶ ἡ Σύρος.²⁸ Ὄταν, λόγω τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου, ἐξέλιπαν οἱ ὑπεραντλαντικὲς εἰσαγωγὲς βαμβακιοῦ, δημιουργήθηκε ἡ ἑλληνικὴ βαμβακοβιομηχανία· ἡ σπορὰ βαμβακιοῦ ἀυξήθηκε μεταξὺ 1862 καὶ 1864 κατὰ 6,7 φορές.²⁹ Παρότι ἡ σχέση τῆς ἀξίας τῶν παραγόμενων προϊόντων πρὸς τὶς ἐπενδύσεις καὶ τὸ κόστος τῶν ὑλικῶν διέφερε σημαντικὰ ἀπὸ κλωστήριο σὲ κλωστήριο τοῦ Πειραιᾶ, τῆς Σύρου, τῆς Πάτρας, τῆς Λιβαδειᾶς, τῆς Στυλίδας, τῆς Χαλκίδας καὶ τοῦ Αἰγίου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ παραγωγικότητα ἀνὰ θέση ἐργασίας,³⁰ φαίνεται ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε δυνατότητα γρήγορου πλουτισμοῦ. Ἀκόμη καλύτερη ἦταν ἡ σχέση μεταξὺ ἐτήσιας παραγωγῆς καὶ ἐπενδύσεων στὴ μεταξουργία.³¹ Ὁ ἐπόμενος σὲ μέγεθος κλάδος τῆς μεταποίησης ἦταν τὰ βυρσοδεψεῖα, τὰ ὁποῖα εἶχαν δημιουργηθεῖ τὶς δεκαετίες τοῦ 1830 καὶ 1840 καὶ πὸ τὴν τῶρα μετέφεραν τὶς ἐργασίες τους σὲ μεγαλύτερες ἀτμοκίνητες ἐγκαταστάσεις.³² Ὑπῆρχαν

27. Βλ. σχετικὰ τὰ δύο ἀναφερθέντα ἔργα τοῦ Μανσόλα, τὴ συνοπτικὴ παρουσίαση στὸν Χαριτάκη καθὼς καὶ τὴν Ἀγριαντώνη.

28. Μεταξὺ 1867 καὶ 1875 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιχειρήσεων ἀυξήθηκε ἀπὸ 168 σὲ 199, τῶν ἀτμοκίνητων ἐγκαταστάσεων ἀπὸ 22 σὲ 95: Μανσόλας, *Ἀπογραφικαὶ πληροφορίαι*, δ'-ε', ζ': Εὐελπίδης, 59. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν καταστημάτων μὲ ἀτμοκίνηση, τοὺς ὁποίους ἀναφέρουν αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς, διαφέρουν μεταξὺ τους, καθὼς ὁ Μανσόλας ἀναφέρει 89 *ἐπιχειρήσεις*, ἐνῶ ὁ Εὐελπίδης ἐννοεῖ 95 *ἐγκαταστάσεις* αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων. Γιὰ τὰ κέντρα παραγωγῆς, Ἀγριαντώνη, 84 κ.έ.

29. Ἀπὸ 28.537 σὲ 193.615 *καντάρια* (1 καντάρι = 44 ὀκάδες πρὸς 1.280 γραμμάρια = 56.320 χιλιόγραμμα)· ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς ἀυξήθηκε ἀπὸ 1.577.666 σὲ 11.843.292 δρχ., ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση ἀπὸ 26.390 σὲ 210.413 *στρέμματα* (1 στρέμμα = 1000 μ²). Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι*, 67 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐπεξεργασία βάμβακος, τοῦ ἴδιου, *Ἀπογραφικαὶ πληροφορίαι*, 1 κ.έ., Ἀγριαντώνη, 72 κ.έ.

30. Οἱ συνθήκες στὶς ἐπιχειρήσεις πὸ ἀναφέρει ὁ Μανσόλας (*Ἀπογραφικαὶ πληροφορίαι*) γιὰ τὸν Πειραιᾶ (σ. 9) καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἄλλα μέρη (σ. 3) εἶναι οἱ ἑξῆς: *Ἐπενδύσεις ἀνὰ θέση ἐργασίας*: Πειραιᾶς 2.925-7.558 δρχ., Πάτρα κατὰ μέσο ὄρο (σ. 3) 3.455 δρχ., σὲ ὀρισμένες ἐπιχειρήσεις (σ. 9) μέχρι καὶ 6.481 δρχ.: Λιβαδειᾶ 2.119 δρχ., Στυλίδα 11.627 δρχ., Σύρος 7.636 δρχ.: *ἀξία τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς ἀνὰ θέση ἐργασίας*: Πειραιᾶς: 3.448-6.428 δρχ., Πάτρα: 4.383 δρχ., Λιβαδειᾶ: 1.935 δρχ., Στυλίδα 5.232 δρχ., Σύρος 3.818 δρχ.: *Κόστος ὑλικοῦ* σὲ % τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς: Πειραιᾶς: 61-91,5· Πάτρα: 78,3· Λιβαδειᾶ: 66· Στυλίδα: 62,2· Σύρος: 71,4.

31. Τὸ 1846 ἰδρύθηκε στὸν Πειραιᾶ τὸ πρῶτο ἀτμοκίνητο μεταξουργεῖο: Zentner, 33· Χαριτάκης, 14. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μεταξουργίας, ἐπίσης Ἀγριαντώνη, 53-60. — *Ἐπενδύσεις ἀνὰ θέση ἐργασίας*: Καλαμάτα: 1.056· Σπάρτη: 1.153· Ἀθήνα: 6.805· Πειραιᾶς: 1.111· *Ἀξία τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς* σὲ % τῶν ἐπενδύσεων: Καλαμάτα 269%, Σπάρτη 276%, Ἀθήνα 81%, Πειραιᾶς 400%! *Ἀξία τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς ἀνὰ θέση ἐργασίας*: Καλαμάτα: 2.844 δρχ., Σπάρτη 3.194 δρχ., Ἀθήνα 5.555 δρχ., Πειραιᾶς 4.444 δρχ.: *Κόστος ὑλικοῦ* σὲ % τῆς ἀξίας τῆς ἐτήσιας παραγωγῆς: Καλαμάτα 69,3%, Σπάρτη 84,4%, Ἀθήνα 95%, Πειραιᾶς 71,4%. Μανσόλας, *Ἀπογραφικαὶ πληροφορίαι*, 12 κ.έ.

32. Ἀμπελάς, *Ἱστορία Σύρου*, 708 κ.έ.: Ἀγριαντώνη, 93-94.

επίσης άλευρόμυλοι, έλαιοτριβεΐα, έργοστάσια κατασκευής μηχανημάτων³³ και ζυθοποιΐες³⁴ ή παραγωγή σαπουνιού συνετέλεσε ώστε από τὸ 1861 νὰ μειωθοῦν οἱ εἰσαγωγές,³⁵ ή ύποδηματοποιΐα και ή ραπτική κάλυπταν τήν έσωτερική ζήτηση,³⁶ ή εκμετάλλευση τοῦ ὀρυκτοῦ πλοῦτου άναπτυσσόταν,³⁷ παρότι έδῶ ειδικά οἱ προσδοκΐα γρήγορου κέρδους ήταν έμφανῶς μεγαλύτερη από τὸ διαθέσιμο κεφάλαιο και τις άπαιτούμενες γνώσεις για τήν ίδρυση έπιχειρήσεων.³⁸ Η μηχανική ίσχύς τῶν καταστημάτων που εΐχαν καταγραφεί τότε αύξήθηκε μεταξύ 1867 και 1875 από 296 σε 1.887 ίππους.³⁹

Η ναυπηγική, παρόλο που δέν ήταν άσήμαντη, δέν εΐχε στην έλληνική οΐκονομία τήν ίδια μακροοικονομική σημασία ὅπως στη Γερμανία ή τήν Άγγλία. Μέχρι τή δεκαετία τοῦ 1860 καθελκύονταν κυρίως ξύλινα σκάφη σε μικρές βιοτεχνίες.⁴⁰ Έμμεσες έπιδοτήσεις τῶν άτμοπλοίων ήταν από τὰ λίγα κρατικά μέτρα για τήν οΐκονομική άνάπτυξη.⁴¹

Τέλος, πρέπει νὰ άναφερθοῦμε στους κλάδους που άναπτύχθηκαν με τήν άνοικοδόμηση τῶν πόλεων και προπάντων τής Άθήνας.⁴²

Η έλληνική κοινωνική και οΐκονομική ιστορία σφραγΐζεται από τὸ γεγονός ὅτι δέν άναπτύχθηκε βαριά βιομηχανία και ὅτι κανείς από τους

33. Μανσόλας, *Απογραφικαΐ πληροφορΐαι*, ζ', 15, 17, 21 κ.έ., 29· Άγριαντώνη, 97.

34. Zentner, 39.

35. Μανσόλας, *δ.π.*, 119.

36. *Στὸ ίδιο*, 118-119.

37. Zentner, 42, 45 κ.έ.

38. Υποβάλλονταν και έγκρίνονταν πολλές αίτήσεις για άδειες εκμετάλλευσης μεταλλευμάτων, σπάνια ὅμως ὀδηγοῦσαν στην έναρξη έργασιῶν: Μανσόλας, *Απογραφικαΐ πληροφορΐαι*, 37 κ.έ.· Εὐελπίδης, 59· Άναστασόπουλος I, 351-352. Τὸ 1871-1873 υπήρξε άλλο ένα κύμα άδειῶν, κατόπιν ὅμως οἱ άδειες μειώθηκαν άλματωδῶς: ΕΣΒ Ζ' Α' III παράρτημα, 246-247.

39. Χαριτάκης, 15-16.

40. Στὸ διάστημα 1830-1874 κατασκευάστηκαν 8.000 σκάφη συνολικής χωρητικότητας 700.000 τόνων: Χαριτάκης, 18. Η μέση χωρητικότητα τῶν πλοίων ήταν έπομένως 87,5 τόνοι. Βλ. επίσης Άγριαντώνη, 89 κ.έ.

41. Ηδη τὸ 1850 εΐχε κατατεθει στη βουλή πρόταση για τήν ίδρυση και χρηματοδότηση μιᾶς άτμοπλοϊκής άνώνυμης εταιρείας για τὸ εμπόριο και τὸ ταχυδρομεΐο. Σύμφωνα με αὐτήν τὸ κράτος θά αγοράζε 200 μετοχές, θά έδινε έγγύηση μερίσματος 8% και θά μοιραζόταν τὰ κέρδη πάνω από 10% με τους άλλους μετόχους· τὸ καταστατικό τής έφοπλιστικής εταιρείας έπρεπε νὰ έγκριθει από τή βουλή. Πρόταση τοῦ βουλευτή Κλεομένη Οΐκονόμου, συνεδρίαση τής 20ής Ίανουαρίου 1850. Πρακτικά Α' 1849/1850, 86-90. Τὸ 1857 ιδρύθηκε επιτέλους ή Α.Ε.: Άμπελάς, *Ιστορία Σύρου*, 706-707. Οἱ άνάγκες αὐτής τής έπιχείρησης ὀδήγησαν τὸ 1861 στην ίδρυση τοῦ πρώτου έργοστάσιου για λέβητες και μηχανές πλοίων τής άνατολικής Μεσογείου, τὸ ὁποΐο προμήθευε κατόπιν και άλλους μεταποιητικούς κλάδους με άτμομηχανές και εΐδη για τήν κατεργασία σιδήρου: *στὸ ίδιο*, 711. Για τήν άτμοπλοϊκή εταιρεία, βλ. επίσης Βερναρδάκης, *Εμπόριον*, 221, 224 κ.έ. Για τήν κατάσταση τής άτμοπλοΐας, βλ. τὸ ὑπόμνημα τής εταιρείας «Έλληνική Άτμοπλοΐα» τής Σύρου στην έφημερίδα *Παλιγγενεσία*, έτος 7 φύλλο 1742/20 Αύγουστου 1869.

42. Άγριαντώνη, 100-101. Για τις στεγαστικές επενδύσεις βλ. Μανιτάκης, *Περιγραφή*, 5.

κλάδους που αναφέρθηκαν εδώ δεν μπόρεσε να γίνει ήγετικός τομέας της εκβιομηχάνισης. Ένα από τα αποφασιστικά αίτια ήταν η έλλειψη άνθρακα. Επίσης δεν υπήρχε —έκτός από την άκτοπλοΐα— σύγχρονο οδικό δίκτυο και σύγχρονος τομέας μεταφορών στην ενδοχώρα, έλειπε το κεφάλαιο, η έσωτερική αγορά ήταν εξαιρετικά μικρή,⁴³ πολλές πόλεις ήταν αγροτικοί οίκισμοί.⁴⁴ Τους άλλοδαπούς επενδυτές άπωθοῦσαν έκτός αυτών και η ληστεία, η κακοδιοίκηση, οί ασάφειες τής έγγειας ιδιοκτησίας και ο κίνδυνος πολέμου που διαγραφόταν από τὸ 1850.⁴⁵ Η ίδρυση βιομηχανικῶν επιχειρήσεων παρέμενε υπόθεση μεμονωμένων ατόμων, τολμητιῶν ἢ κερδοσκοπῶν. Μέχρι τὸν 20ὸ αἰῶνα δὲν υπήρξε πίεση για εκβιομηχάνιση.

Η ανάπτυξη τής βιοτεχνίας και τής βιομηχανίας που σκιαγραφείται εδώ δὲν επέδρασε οὔτε στην ἱστορία τῶν κομμάτων, ὅπως θὰ περίμενε κανείς αρχικά: εργατικές ὀργανώσεις που ἰδρύονταν σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο δὲν ἔπαιζαν κανένα πραγματικὸ ρόλο. Ὁ λόγος δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μόνο (κατὰ πάσα πιθανότητα οὔτε κυρίως) στὸν μικρὸ ἀριθμὸ ἐργατῶν και τὴ μικρὴ τους συμμετοχὴ στὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν βιοποριστικῶν ἐργαζομένων (τὶς παραμονές τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου ἢ Βουλγαρία μὲ περίπου 13.200 βιομηχανικοὺς ἐργάτες εἶχε ἀναπτυγμένο και διασπασμένο σὲ πτέρυγες ἐργατικὸ κίνημα!), ἀλλὰ στὸ μέγεθος τῶν ἐργοστασίων: κυριαρχοῦσαν παντοῦ μικρὲς και μεσαῖες επιχειρήσεις. Μόνο τρία ἀπὸ τὰ κλωστήρια που ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν μέχρι τὸ 1873 ἀπασχολοῦσαν περισσότερους ἀπὸ 100 ἀνθρώπους· σὲ πέντε επιχειρήσεις τής μεταξουργίας στην Καλαμάτα ἐργάζονταν συνολικὰ 464, σὲ πέντε σπαρτιατικές επιχειρήσεις συνολικὰ 198, σὲ ἓνα ἀθηναϊκὸ ἐργοστάσιο 144 ἄνδρες και γυναῖκες.⁴⁶ Ἐκτός αυτῶν υπήρχαν οἱ χαρακτηριστικοὶ κλάδοι τῶν μικρῶν και μεσαίων επιχειρήσεων: τὰ σαπυνοποιεῖα και κεραμοურγεῖα, οἱ μύλοι και τὰ τυπογραφεῖα, τὰ ἐπιπλοποιεῖα και τὰ κηροποιεῖα.⁴⁷ Ἀπὸ τοὺς συνολικὰ 19.592 ἐργάτες τοῦ ἔτους 1861⁴⁸ οἱ μεγάλες ἀτμοκίνητες βιομηχανικὲς μονάδες ἀπασχολοῦσαν κατὰ πάσα πιθανότητα μόνο τὸ μικρότερο μέρος, γιατί τὸ 1875 ἀκόμη ἐργάζονταν σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἴδιου συγγραφέα μόνο 7.342 ἄτομα σὲ ἐργοστάσια αὐτοῦ τοῦ εἴδους.⁴⁹

43. Οἱ μικρὲς ποσότητες λιγνίτη που ἐξορύσσονταν τότε χρησίμευαν για τὴν ἀνθράκευση τοῦ ταχυδρομικοῦ πλοίου «Μαξιμιλιανός», τὸ ὁποῖο συνέδεε τὸν Πειραιὰ μὲ τὸ Ναύπλιο και τὴ Σύρο: Zentner, 56 κ.έ. — Για τοὺς λόγους που δὲν ἐγινε εκβιομηχάνιση, βλ. παρακάτω, 564-565, 681 κ.έ.

44. Για μιὰ πρώτη πληροφόρηση σχετικὰ μὲ τὶς ἀγροτικὲς πόλεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν μπορούσε νὰ προέλθει πίεση στην ἀγορά, βλ. Μπούκας.

45. Δερτιλῆς, *Ζήτημα*, 3.

46. Μανσόλας, *Ἀπογραφικαὶ πληροφορίες*, 3, 9.

47. Τοῦ ἴδιου, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 108-123.

48. Βάσει ἄλλων στατιστικῶν ἀναφέρονται μεγαλύτεροι ἀριθμοί, οἱ ὁποῖοι ὁμως φαίνεται ὅτι συμπεριλαμβάνουν και βιοτεχνίες, πρβλ. Τσουκαλάς, *Ἐξάρτηση και ἀναπαραγωγή*, 185.

49. Ἀλέξανδρος Μανσόλας, «Ἱστορικὴ ἀπογραφικὴ ἐποψὶς περὶ Ἑλλάδος», *Δελτίον*

Σε όλα αυτά τα χρόνια δὲν δημιουργήθηκαν πουθενά —αὐτὸ μὲ λίγες ἐξαιρέσεις ἰσχύει γιὰ ὁλόκληρο τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα— κέντρα βιομηχανικῆς συγκέντρωσης μὲ μεγάλες μονάδες καὶ ἐκτεταμένες ἐργατικὲς συνοικίες στὶς πόλεις, πουθενά δὲν σημειωνόταν κοινωνικὴ ἐξαθλίωση στὴν ἔκταση πού γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ προλεταριάτου ἄλλων χωρῶν.⁵⁰

Καὶ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ βρεθοῦν ἐργατικὰ χέρια, ἔτσι ὥστε, ὅπως θὰ δοῦμε, χρειάστηκε νὰ προσληφθοῦν ἀλλοδαποί.⁵¹ Προφανῶς, δὲν ὑπῆρχαν ἐκείνη τὴν περίοδο στὰ χωριά μάζες ἀκτημόνων πού ἐπιδίωκαν νὰ ἐργαστοῦν σὲ ἀστικὰ ἐπαγγέλματα. Παρότι μέχρι τότε μόνο ὀρισμένες ὁμάδες εἶχαν πάρει κλῆρο ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς γαῖες, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὁποίων παραδόθηκε ὀριστικὰ στοὺς ἐνοικιαστῆς ὡς ἰδιοκτησία τους μόλις τὸ 1871, οἱ περισσότεροί θεωροῦσαν δικά τους τὰ χωράφια πού τὰ καλλιεργοῦσε τώρα ἡ δεύτερη γενιά.⁵² Ἡ πολιτικὴ ὄλων τῶν κυβερνήσεων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Καποδίστρια, ἀποσκοποῦσε στὴ σταθεροποίηση τῆς μικρῆς καὶ μεσαίας ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ στὴν παρεμπόδιση τῆς διαμόρφωσης μεγάλης γαιοκτημοσύνης ἀπὸ τὴ μάζα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν.⁵³ Καὶ πράγματι, στὴν ἐπικράτεια τοῦ 1830, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, μόνο χάρις σὲ συμβατικὸς ὄρους προστασίας διατηρήθηκαν μεγάλα ἀγροκτήματα στοὺς νομούς Ἀττικῆς, Βοιωτίας, Εὐβοίας καὶ Φθιώτιδας—Φωκίδας, ἀλλὰ δὲν δημιουργήθηκαν νέα σὲ ἀξιόλογο ἀριθμὸ. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχόντων γιὰ συμπλήρωση τῆς ἰδιοκτησίας τους δὲν μπόρεσε

τῆς περὶ ἐμψυχώσεως τῆς Ἐθνικῆς Βιομηχανικῆς Ἐπιτροπῆς I, Ἀθήνα 1877, 35 κ.έ., 45. Ἐκτὸς αὐτῶν ὑπῆρχαν περίπου 2.000 ἐργάτες σὲ διάφορα ὄρυχεῖα.

50. Ὁ ἰσχυρισμὸς «Ἡ Ἀθήνα δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἰσχυρὸ ἐμπορικὸ οὔτε βιομηχανικὸ κέντρο» (Τσουκαλὰς, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 17) εἶναι βέβαια ὑπερβολικὸς, κυρίως γιὰ τὸ συγγραφέας ἐννοεῖ τὴν περίοδο μέχρι τὸ τέλος τοῦ αἰώνα.

51. Κεχαγιάς II, 71· πρβλ. τὴν ἀνταπόκριση τῆς *Παλιγγενεσίας*, ἔτος 4 φύλλο 831/14 Ἰανουαρίου 1866, 3, γιὰ τὰ ἐργαστάσια τοῦ Πειραιᾶ, τὴ χρόνια ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν καὶ τοὺς σχετικὰ καλοὺς μισθοὺς. Βλ. ἀκόμη, παρακάτω, 565, 631.

52. Ὁ Τσουκαλὰς (*Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 75-76) ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἔσοδα τοῦ κράτους ἀπὸ τὴ φορολογία τῶν ἀγροτῶν πού ἦταν ἐγκαταστημένοι σὲ ἐθνικὲς γαῖες ἦταν πολὺ χαμηλά. Μέσα στὴν ἀσάφεια τῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν παραμένει ἀμφίβολο ἂν ἡ ἐπιβάρυνση τῶν ἀγροτῶν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τόσο χαμηλή, καὶ γιὰ ὀρισμένες περιοχὲς αὐτὴ ἢ ὑπόθεση δὲν πρέπει νὰ ἀληθεύει, πρβλ. σχετικὰ τὸ πλούσιο ὑλικὸ τῶν κοινοβουλευτικῶν συζητήσεων, τὸ ὁποῖο ὁ Τσουκαλὰς δὲν ἔχει ἀξιολογήσει καθόλου. Ἰδίως ἡ διαίρεση τῶν φορολογικῶν ἐσόδων διὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν δὲν λέει τίποτε, γιὰ ἀποδεικνύει μᾶλλον τὴν ἔκταση τῆς φοροδιαφυγῆς παρὰ τὴ χαμηλὴ ἐπιβάρυνση τῶν πραγματικῶν φοροδοτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δεκάτη πλήρωναν καὶ 20% φόρο χρήσης γῆς, πρβλ. Σίδερης 31, 36, 39 κ.έ. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὸ ὁ Τσουκαλὰς ἐξηγεῖ εὐλόγως ὅτι οἱ ἀγρότες θεωροῦσαν αὐτὴ τὴν εἰσφορά κοινὸ φόρο καὶ ὄχι χαρακτηριστικὸ ἔλλειψης δικαιωμάτων ἰδιοκτησίας —κάποιους φόρους πλήρωνε τέλος πάντων ὁ καθένας. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐνοικιαστῆς ἰδιωτικῆς γῆς, ὁ ἀγρότης πού ἦταν ἐγκαταστημένος σὲ ἐθνικὲς γαῖες μποροῦσε νὰ νιώθει ἰδιοκτῆτης, ἐπειδὴ τὸ κράτος δὲν ἀναμειγνύοταν στὴν καλλιέργεια, δὲν ἔβαζε ὄρους στὸν ἀγρότη καὶ δὲν ἐμφανίζοταν καθόλου (76).

53. Βλ. παραπάνω, 110, 249-251.

νά επιβληθεί. Ός εκ τούτου δέν υπήρξαν «enclosures» [νομοθετήματα περι περιφράξεων], εκδίωξη αγροτών από κτήματα (ή ό,τι αντίστοιχο θα μπορούσε νά υπάρξει στην Έλλάδα), δέν υπήρξε μάζα απαλλοτριωμένων αγροτών πού νά ΐψαχναν για μεροκάματο στις πόλεις. Επίσης ή εκχέρσωση άποθεμάτων εδάφους συμβάδιζε με την αύξηση του πληθυσμού.⁵⁴ Όποιος ΐγκατέλειπε ή εκμίσθωνε την καλλιέργειά του και ΐφευγε από την ύπαιθρο ζούσε είτε από τά εισοδήματά του είτε από μιá διοικητική θέση στην ΐπαρχία, κατόπιν στην ΄Αθήνα· πολλοί μετοικούσαν στην ΄Οθωμανική Αύτοκρατορία.⁵⁵ οί υπόλοιποι μπορούσαν νά απορροφηθούν από τή μεταποίηση και τις ΐπηρεσίες. Κατά τó τέλος του αιώνα τόν άλματωδώς αυξανόμενο αγροτικό πληθυσμό προσέλκυσαν ευκαιρίες πού δίνονταν πέρα από τόν ΄Ατλαντικό, ΐτσι ώστε ή μετανάστευση στις πόλεις και ή πίεση για βιοποριστική ΐργασία παρέμειναν περιορισμένες· με άλλα λόγια, ούτε στις πόλεις συγκεντρώθηκε προλεταριάτο ως κοινωνική βάση ένός ταξικού κόμματος ούτε στην ΐπαιθρο μπόρεσε νά αναπτυχθεί αγροτικό κίνημα όπως σε άλλες βαλκανικές χώρες.

Δέν ΐταν λοιπόν τó κοινωνικό ζήτημα, ή ΐξαθλίωση των μαζών ούτε ó φόβος του προλεταριάτου ως νέου πολιτικού παράγοντα πού σφράγισαν τή φυσιογνωμία τής γενιás τής μεταβατικής περιόδου, αλλά ή ΐμπειρία ό,τι ó κόσμος ΐπιδεχόταν ΐλλαγή και χειραγώγηση και ό,τι δέν μετρούσαν μόνο ή περιουσία και τó κύρος τής οίκογένειας και οί ΐρωικές πράξεις του πατέρα, αλλά ό,τι συχνά ή τόλμη του καθενός ΐφερνε πλούσιο και γρήγορο κέρδος, κατέστρεφε όμως και ΐπάξεις: από τις 73 μεταλλουργικές ΐπιχειρήσεις πού ΐδρύθηκαν μεταξύ 1864 και 1873 ΐπέζησαν μόνο ΐπτά,⁵⁶ και ή χορήγηση από τó κράτος μονοπωλιακών προνομίων σε τυχοδιώκτες σε διάφορους κλάδους στην πραγματικότητα δέν όδήγησε πουθενά.⁵⁷ Ή τεχνολογική πρόοδος, όσο δειλά και ΐν ΐμφανιζόταν, ΐλλαζε τόν τρόπο ζωής. Τó πόσο βαθιά μπορούσε νά ΐίναι ή τομή μπορούμε νά τó φανταστούμε ΐντιπαραθέτοντας στα στοιχειά για τήν ΐνάπτυξη τής ΄Αθήνας ΐκείνη τή

54. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες*, 52.

55. Γι΄ αυτό σύγχρονοι παρατηρητές ΐπισήμαιναν ό,τι από τή μιá ΐπήρχε ΐλλειψη ΐργατικών χεριών για καλοπληρωμένη ΐμισθη ΐργασία στα ΐργοστάσια και από τήν ΐλλη ΐπήρχαν πολλοί ΐεργοι πού πίεζαν βουλευτές νά τους ΐξασφαλίσουν μιá (κοινωνικά ΐνώτερη) θέση στη διοίκηση: *Παλιγγενεσία*, ΐτος 4 φύλλο 831/14 ΐανουαρίου 1866, 3. Ό Strong ΐνέφερε τó 1842 ό,τι κάθε χρόνο 3.000 Έλληνες μετανάστευαν στην ΄Οθωμανική Αύτοκρατορία και 2.000 σε άλλες χώρες. Τά συμπεράσματα πού ΐξάγει από αυτό ó Τσουκαλάς (*ΐξάρτηση και ΐναπαγωγή*, 107-108) ΐίναι ΐποπα: οί μετανάστες τó 1840-1842 δέν ΐταν τó 0,75% αλλά τó 0,58% του πληθυσμού, βάσει του ΐριθμού πού ΐναφέρει ó Strong, σε διάστημα 30 ΐτών δέν μετανάστευσε τó ΐνα τέταρτο του πληθυσμού, αλλά τó 17,4% (ΐκόμη και τó λαθεμένο ΐτήσιο ποσοστό 0,75% πού ΐπολογίζει ó Τσουκαλάς πολλαπλασιαζόμενο με 30 δίνει 22%). Ό ΐπολογισμός ΐίναι φυσικά ψευδής, γιατί ó ΐριθμός των μεταναστών δέν κινιόταν σε σταθερά ποσοστά του συνολικού πληθυσμού.

56. Χαριτάκης, 18.

57. Στο ΐδιο, 16· Μανσόλας, *ΐπογραφικαί πληροφορίες*, 108.

διασκεδαστική ιστορία όπου ο Λουδοβίκος Στόμπ το 1841, δηλαδή δεκαπέντε χρόνια πριν από την αρχή της μεταβατικής περιόδου, διηγόταν πώς οί Ἀθηναῖοι σπιτονοικοκυραῖοι του ἐκπλήσσονταν βλέποντας μιὰ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ θερμάστρα.⁵⁸ Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἓνα ἄλλο κοινωνικὸ φαινόμενο πὸ συνόδευε τὴν ἀνάπτυξη τῆς μεταποιητικῆς οἰκονομίας: στὰ κλωστήρια καὶ τὰ μεταξουργεῖα ἀπασχολοῦνταν κυρίως γυναῖκες ὡς ἐργάτριες,⁵⁹ νεοτερισμὸς γιὰ ἓναν κόσμον ὅπου ἡ γυναῖκα μέχρι τότε δὲν συνήθιζε νὰ βγαίνει ἀπὸ τὸν στενὸ οἰκογενειακὸ κύκλο.

Ἡ εὐημερία ἔμοιαζε ἐφικτή, ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα δὲν προσέφερε ἴσες εὐκαιρίες σὲ ὅλους: οἱ ἐπενδύσεις ἀπέδιδαν πιθανὸν γρήγορα, ἀλλὰ χρειαζόταν νὰ προϋπάρχει ρευστὸ κεφάλαιο πὸ δὲν τὸ εἶχαν οἱ γιοὶ τῶν μικροκαλλιεργητῶν, τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων καὶ τῶν ἀξιωματικῶν. Καθὼς ἐδῶ ἔλειπαν οἱ βιοποριστικὲς παραδόσεις τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἔξω ἀπὸ τὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον κυριαρχοῦσε ἡ ἀπέχθεια γιὰ τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία. Ὅποιος κατὰ κάποιον τρόπο εἶχε τὴ δυνατότητα ἔστειλε τοὺς γιούς του, ὅσους δὲν γίνονταν ἔμποροι ἢ ἀξιωματικοί, ἀν ὄχι στὸ ἐξωτερικὸ τουλάχιστον στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Πάνω ἀπὸ τὸ 41% τῶν φοιτητῶν γράφτηκαν τὸ 1837–1872 στὴ Νομικὴ Σχολή, ἀλλὰ μόνο λίγοι νέοι νομικοὶ κατάφεραν νὰ ἰδρῦσουν δικὸ τους δικηγορικὸ γραφεῖο.⁶⁰ Οἱ ὑπόλοιποι προσέβλεπαν στὴ δημόσια διοίκηση. Καθὼς ὅμως σὲ αὐτὸν τὸν τομέα ὑπῆρχαν πολὺ λιγότερες διαθέσιμες θέσεις ἀπὸ ὅσες γενικὰ εἰκάζεται,⁶¹ δημιουργήθηκε πολὺ γρήγορα ὑπερβάλλουσα προσφορά ὑποψηφίων. Καὶ στὸ μέτρο πὸ ἡ αὐλικὴ καμαρίλα καὶ ἡ κυβέρνησις, μὲ τὴν πατρωνία τῶν ἀξιωματῶν καὶ τὸν διοικητικὸ ἐπηρεασμὸ τῶν ἐκλογῶν, ἔδιναν προβάδισμα στοὺς εὐνοουμένους τους, ὀξυνόταν ἡ προτίμησις τῶν ἄλλων γιὰ τὸ σύνταγμα, αὐτῶν πὸ προσδοκοῦσαν μιὰ εὐκαιρία μέσα στοὺς θεσμοὺς καὶ πίεζαν ὡς ἐκ τούτου γιὰ τὴ συνταγματικὴ τους λειτουργία. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀσχολοῦνταν παρεμπιπτόντως ἢ «ἐπαγγελματικὰ» ὡς λογοτέχνες, δημοσιογράφοι ἢ δοκιμιογράφοι. Σὲ αὐτὸ τὸ περιβάλλον ἡ φιλελεύθερη, λογοτεχνικὰ χρωματισμένη πολεμικὴ ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες ἢ στὸ καφενεῖο ἀντιστοιχοῦσε στὰ συμφέροντα τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ ἀστικοῦ κόσμου — ἤδη τὸ 1837 ἓνας Γάλλος λόγιος ἀνέφερε γιὰ τὴν Ἀθήνα: «Στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἤδη ἓνα ἀκυρωτικὸ δικαστήριον, δύο ἀγρότες, τρεῖς δρόμοι, τέσσερα μουσεῖα, πέντε δέντρα, ἕξι ἀρτοποιοί, ἑπτὰ κατοικήσιμα σπίτια, ὀκτὼ σύλλογοι καὶ δεκαεννέα ἐφημερίδες!».⁶²

58. Ludwig Steub, *Bilder aus Griechenland I*, Λιψία 1841, 5-8.

59. Μόνο στὴ βαμβακουργία τῆς Λιβαδειᾶς ἐργάζονταν στὴν πλειονότητα ἄνδρες: Μανσόλας, *Ἀπογραφικαὶ πληροφορίες*, 119.

60. Πίνακες (1934), 483 πίν. 63

61. Τὸ 1861 ὑπῆρχαν 8.752 δημόσιοι ὑπάλληλοι (= τὸ 2,69% τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ): Μακρῆς, στὸ Χουλιάρκης κ.ἄ., *Στατιστικαὶ μελέται 1821–1971*, 113-209.

62. Micropoulos, *Othon Ier, roi de Grèce (1815–1867)*, Παρίσι 1899, 4.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ γεγονός ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν βιοποριστικῶν ἐργαζομένων ἀπασχολοῦνταν στὴ γεωργία καὶ ὅτι σὲ αὐτὸν τὸν τομέα κυριαρχοῦσαν οἱ μικρὲς καὶ μεσαῖες ἐπιχειρήσεις, δὲν ἀποτελοῦσε καθόλου περιοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ χρήματος καὶ τὴν παραγωγή γιὰ τὴν ἀγορά. Διότι οἱ αὐτόνομοι ἀγρότες σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς κολίγους τῶν τσιφλικιῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν ἄμεσα συνδεδεμένοι μὲ τὴν ἀγορὰ καὶ τὴν κυκλοφορία τοῦ χρήματος. Στις δεκαετίες τοῦ 1850 καὶ 1860 οἱ ἀγρότες παραγωγοὶ προσαρμόζονταν προϊόντος τοῦ χρόνου στὴ διευρυνόμενη ἐσωτερικὴ ἀγορὰ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Ὅσο μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες ὑπολογισμούς, οἱ ἐξαγωγὲς αὐξήθηκαν μετὰ τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου.⁶³ Τὸ μερίδιο τοῦ κύριου ἐξαγωγικοῦ προϊόντος, τῆς σταφίδας, στὸ σύνολο τῶν ἐξαγωγῶν μειώθηκε καὶ αὐξήθηκαν οἱ ποσότητες ἄλλων προϊόντων πού στέλνονταν στὸ ἐξωτερικόν: σύκα καὶ βελανίδια, κρασί καὶ καπνός, δέρματα καὶ γιὰ πρώτη φορὰ βαμβάκι.⁶⁴ Χάρη στὴν αὐξηση τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς μειώθηκαν τὸ ἴδιο διάστημα οἱ εἰσαγωγὲς δερμάτων, ζάχαρης, νημάτων, κτηνῶν καὶ κατεργασμένου σιδήρου ἀπὸ τὸ 23,65% στὸ 15,67% τοῦ συνόλου τῶν εἰσαγωγῶν.⁶⁵

63. Γιὰ τὸ πῶς ἔγιναν οἱ στατιστικὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, βλ. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 175-176. — Τὰ διαθέσιμα συνολικὰ στοιχεῖα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀσύμμετρα, ἐπειδὴ, πρῶτον, ὀρισμένες τιμὲς ἀναφέρονται στὸν συνολικὸ ὄγκο τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἄλλες στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο χωρὶς τὸ διαμετακομιστικόν· ἐπειδὴ, δεύτερον, διαφέρουν οἱ τρόποι ὑπολογισμοῦ καὶ ἐπειδὴ, τρίτον, μετὰ τὴν προσάρτηση τῶν Ἑπτανήσων τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριο περιέχεται πιά στὸ ἑλληνικόν. Μακροπρόθεσμες συγκρίσεις εἶναι δυνατὲς μᾶλλον βάσει τῶν ἐπισκοπήσεων πού περιέχονται στοὺς Πίνακες, ὅπου ὅμως ὅλες οἱ τιμὲς ἀνάγονται σὲ σταθεροποιημένα χιλιοδραχμα. Ὡς ἐκ τούτου δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ Μανσόλας, ὁ.π., 177. Ἡ αὐξηση τῶν ἐξαγωγῶν εἶναι ὡστόσο ἀναμφισβήτητη. Βλ. συμπληρωματικά, Léon Debat, *Commerce de la Grèce en 1859*, Παρίσι 1860 (βασίζομενο σὲ ἐπίσημα ἑλληνικὰ στοιχεῖα). Πρβλ. ἀκόμη Emmanuel Maniatakis, *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*, Ἀθήνα ²1869. — Γιὰ καλύτερο προσανατολισμὸ ὑπάρχουν τώρα οἱ ὑπολογισμοὶ τῆς Συναρέλλης, *Τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο*. Ἡ συγγραφέας δείχνει μέσω μετατροπῆς τῆς ἀξίας τῶν ἐξαχθέντων ἐμπορευμάτων ὅτι οἱ ἐξαγωγὲς αὐξήθηκαν ἀπὸ 12.327 ἑκατομμύρια χρυσὲς δραχμὲς (1851) σὲ 25.015 (1861) καὶ 56.490 (1871). — Τὸ 1857 (καὶ κατόπιν πάλι τὸ 1867) μειώθηκαν οἱ ἐξαγωγικοὶ δασμοὶ γιὰ νὰ διευκολυνθοῦν οἱ ἐξαγωγὲς. Χρήσιμο ἐγχειρίδιο γιὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι τὸ Α. Ν. Βερναρδάκης, *Περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐμπορίου*, Ἀθήνα 1885.

64. Στὰ ἐπόμενα ἀναφέρονται σὲ ποσοστὰ (α) τὰ μερίδια στὴ συνολικὴ ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν τὸ 1859 καὶ τὸ 1864, (β) ἡ ποσοστιαία αὐξηση τῆς ἀξίας τῶν ἐξαγωγῶν τοῦ ἐκάστοτε εἴδους μεταξὺ 1859 καὶ 1864, καὶ (γ) ἡ αὐξηση τῆς ἀντίστοιχης ποσότητας στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα, στὸ μέτρο πού εἶναι διαθέσιμη. Οἱ τιμὲς βασίζονται στὰ στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 55 κ.έ., 185. *Σταφίδα* (α) 51,30-42,20 (β) -11,3 (γ) +28,51· *σύκα*: (α) 3,08-5,31 (β) 77 (γ) 109· *βελανίδια*: (α) 2,62-4,40 (β) 71 (γ) 55,2· *κρασί*: (α) 4,6-4,9 (β) 16,38· *καπνός*: (α) 2,64-5,31 (β) 95,2 (γ) 129,2· *δέρματα*: 4,5-5,8 (β) 30,82, ἀπὸ αὐτὰ κατεργασμένα (α) 3,7-4,8 (β) 34· *βαμβάκι*: (α) 0-5,46 (β) 100 (γ) 100. — Γιὰ τὴ σταφιδοπαραγωγή, Ἀγριαντώνη, 62 κ.έ.

65. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 184-185.

Ἡ κυριαρχούσα ἄποψη ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἐξῆγε κυρίως πρῶτες ὕλες καὶ εἰσήγε ἔτοιμα προϊόντα⁶⁶ εἶναι παραπλανητικὴ γιὰ τὶς μεταβατικὲς δεκαετίες τοῦ 1850 καὶ 1860. Πρῶτον, οἱ ἐξαγωγὲς πρῶτων ὑλῶν ἀποτελοῦσαν τότε ἀσήμαντο μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξαγωγή χαλκοῦ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ μολύβδου, ἡ ὁποία ὅμως ἄρχισε μόλις τὸ 1866.⁶⁷ Δεύτερον, εἰσάγονταν μὲν περισσότερα ἔτοιμα προϊόντα ἀπὸ ὅσα ἐξάγονταν, ἀλλὰ τὸ ποσοστὸ αὐτῶν τῶν εἰσαγωγῶν ἦταν μέχρι τὸ 1911/1913 σαφῶς μικρότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς εἰσαγωγῆς γεωργικῶν προϊόντων καὶ τροφίμων· ἂν συνυπολογίσουμε καὶ τὶς εἰσαγωγὲς πρῶτων ὑλῶν, τότε τὸ μερίδιο αὐτῶν τῶν εἰσαγωγῶν ἦταν περίπου τὸ διπλάσιο ἀπὸ τῶν εἰσαγωγῶν ἔτοιμων προϊόντων.⁶⁸ Τρίτον, ἡ ἐννοια τῆς πρώτης ὕλης καὶ μάλιστα ἀπὸ κοινωνικοῖστορικὴ ἄποψη δὲν ταιριάζει στὰ κυριότερα ἐξαγωγικὰ εἶδη τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ὅπως σταφίδα, καπνός, κρασί καὶ λάδι, ποὺ παράγονταν εἴτε σὲ ἀγροτικὴ οἰκοτεχνία εἴτε, ὅπως τὰ δέρματα, ἀπὸ ἀστικὲς ἐπιχειρήσεις.⁶⁹ Ἡ ντόπια (ἡμι)κατεργασία ἦταν λοιπὸν προϋπόθεση γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐξαγωγῶν. Οἱ ἐξαγωγὲς βαμβακιοῦ ἀυξήθηκαν μόνο προσωρινά, ὅταν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφύλιου μειώθηκε ἡ ροὴ ὑπερατλαντικοῦ βαμβακιοῦ. Μετὰ ἡ ἐσωτερικὴ βαμβακουργία ἀπορροφοῦσε τὴν ἀυξανόμενη παραγωγή γιὰ ἐπεξεργασία.⁷⁰ Μιὰ ματιὰ στὴ στατιστικὴ τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου συμπληρώνει αὐτὴ τὴ διάγνωση: μεταξὺ 1859 καὶ 1864, τὸ ποσοστὸ τῆς διαμετακόμισης στὸ σύνολο τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου ἀυξήθηκε μὲν ἀπὸ 9,2% σὲ 14,3%,⁷¹ δὲν κυριαρχοῦσε ὅμως. Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔμποροι μόνο σὲ περιορισμένη ἔκταση ἐμφανίζονταν ὡς ἀγοραστές καὶ μεταπωλητές, ὡς ἐνδιάμεσοι καὶ μεσίτες γιὰ λογαριασμὸ τρί-

66. Κορδάτος, *Εἰσαγωγή*, 49-50. Ὁ Κ. ἐξηγεῖ ἔτσι τὴ δημιουργία τῆς ἐλληνικῆς ναυσιπλοΐας καὶ τὶς ἰδιαιτερότητες τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει «ἐμπορικὸ καὶ μεσιτικὸ» καπιταλισμὸ, μὲ παρασιτικὸ ρόλο (50). Ὁ Τσουκαλάς, ὁ ὁποῖος γενικὰ χειρίζεται κάπως γενναιόδωρα τὶς στατιστικὲς, ὑποστηρίζει τὴν ἄποψή του, ποὺ τείνει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ κρασί δὲν ἐξάγονταν κατεργασμένα προϊόντα (*Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 190). — Πρβλ. ἐπίσης Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι*, 175 κ.έ. — Οἱ εἰσαγωγὲς τὸ 1851-1861-1871 ἀνῆλθαν στὰ ἀκόλουθα ποσὰ (ἑκατομύρια χρυσὲς δραχμὲς): 23.180 - 42.644 - 86.833.

67. Βλ. σχετικὰ Συναρέλλη, 354 πίν. 3, 359 κ.έ.

68. *Στὸ ἴδιο*, 354 πίν. 3, 364 πίν. 9.

69. Βλ. σχετικὰ Κυριαζι, 49-125· γιὰ τὴ βιοτεχνία, 126-187.

70. Συναρέλλη, 360. — Ἡ συγγραφέας ἀποδεικνύει ὅτι τὸ 1851-1861 ἐξάγονταν μόνο ἀκατέργαστα δέρματα, ἀπὸ τὸ 1863 καὶ μετὰ ὅμως οἱ ἐξαγωγὲς κατεργασμένων δερμάτων ἀυξήθηκαν ἀλματωδῶς: *στὸ ἴδιο*, 358. Γιὰ τὴν κατεργασία βαμβακιοῦ, βλ. παραπάνω, σημ. 29.

71. Μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτὲς τὶς μέσες τιμὲς εἶναι, πρῶτον, τὸ μειούμενο ποσοστὸ τῆς διαμετακόμισης στὶς συναλλαγὲς μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία (29,3 καὶ 17,5 ἀντίστοιχα) καθὼς καὶ τὸ ἀυξανόμενον μερίδιο στὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Γαλλία (3,18% καὶ 21,5%), ἐνῶ στὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀγγλία παρέμεινε κάτω ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο (1,2 καὶ 12,6%).

των χωρίς στενή επαφή με την έθνικη παραγωγή και την έθνικη κατανάλωση.

Το έμπορικό ισοζύγιο ήταν διαρκώς έλλειμματικό.⁷² Στο πρώτο ήμισυ του αιώνα το έλλειμμα καθώς και το αυξανόμενο έξωτερικό χρέος εν γένει προκάλεσαν μία από τις μεγάλες αντιπαραθέσεις μεταξύ των κομμάτων. Στο ισοζύγιο πληρωμών διακρίνονται όψεις τής αλλαγής. Από τη μία, η αύξηση του πληθυσμού οδήγησε σε στενότητα τής προσφορᾶς αγαθών: η έγχώρια παραγωγή σιτηρῶν δὲν ἄρκοῦσε, ἔτσι ὥστε οἱ εἰσαγωγές, παρὰ τὴ μείωση τοῦ μεριδίου τους στὸ σύνολο τῶν εἰσαγωγῶν, ἀπαιτοῦσαν ὄλο καὶ μεγαλύτερα ποσὰ σὲ συνάλλαγμα.⁷³ Δεύτερον, ἡ έγχώρια παραγωγή νημάτων, ζάχαρης, δέρματος, ξυλείας καὶ προϊόντων σιδήρου περιορίσε μὲν τὶς εἰσαγωγές, δὲν μπόρεσε ὥστόσο νὰ τὶς ὑποκαταστήσει.⁷⁴ Καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐμπορεύματα προσέλκυαν μὲ τὴν ποιότητα καὶ προπάντων μὲ τὸ κύρος τους, καὶ λιγότερο μὲ τὴν πολυτέλεια πού προσέφεραν στοὺς εὐπορούς,⁷⁵ γιατί κοσμήματα, γοῦνες καὶ πολυτελῆ ἐνδύματα προσέφερε καὶ ἡ Ἀνατολή. Γιὰ τοὺς φωτισμένους ἡ εὐρωπαϊκὴ φορεσιὰ (οἱ εἰσαγωγές ὑφασμάτων αὐξήθηκαν ἀπὸ τὸ 18,8% τοῦ συνόλου τῶν εἰσαγωγῶν τὸ 1859 στὸ 27,7% τὸ 1864!⁷⁶) ἦταν σύμβολο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ στὸν ὁποῖο αἰσθάνονταν ὅτι ἀνήκαν, δυνατότητα ὀρατῆς διαφοροποίησης ἀπὸ τοὺς «σκοτεινοὺς» αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας· οἱ μισοφωτισμένοι θεωροῦσαν τὸν ἑαυτό τους ἤδη Εὐρωπαῖο, ὅταν ἀντάλασσαν τὸ παραδοσιακὸ φέσι μὲ τὸ φράγκικο καπέλο, πού στὰ ἑλληνικὰ ὀνομάζεται χαρακτηριστικὰ «ρεπούμπλικα». Στὶς μεγαλύτερες πόλεις, ἀκόμη καὶ στὴ Λιβαδειὰ καὶ τὴ Λαμία, δύο εἶδη ραπτῶν ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα: οἱ «ἐλληνοράπται» πού κατασκεύαζαν παραδοσιακὲς φορεσιές καὶ οἱ «ράπται εὐρωπαϊκῶν ἐνδυμάτων»! Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια λέει πολλὰ γιὰ τὴν καθημερινὴ πραγματικότητα.⁷⁷ Οἱ ἀλλαγές στὴν οἰκονομία ἦταν λοιπὸν ἐν μέρει συμπτώματα τῆς ἀλλαγῆς σὲ ἄλλους τομεῖς.

72. Βλ. τὰ συνοπτικὰ στοιχεῖα στὴ Συναρέλλη, 350 πίν. 1 (βάσει τῆς ἀξίας τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν σὲ χρυσὲς δραχμές).

73. Τὸ 1859–1864 μειώθηκε τὸ ποσοστὸ τῶν σιτηρῶν στὸ σύνολο τῶν εἰσαγωγῶν ἀπὸ 15,62% σὲ 13,27%, ἡ ἀξία ὅμως τῶν εἰσαγόμενων σιτηρῶν αὐξήθηκε ἀπὸ 7.226.731 σὲ 7.297.311 δρχ. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 184. Γιὰ τὴν έγχώρια παραγωγή δημητριακῶν, βλ. ἐπίσης τὰ στοιχεῖα στὸ Σωτηρόπουλος, *Διατριβὴ περὶ τῆς ἐγγείου φορολογίας*, ἰδίως 84.

74. Γιὰ τὴν παραγωγή δέρματος, βλ. παραπάνω, σημ. 64, 69. Τὸ μερίδιο τῶν εἰσαγωγῶν αὐτῶν τῶν προϊόντων μειώθηκε τὸ 1859–1864: ξυλεία: ἀπὸ 5,05 σὲ 4,13%· προϊόντα σιδήρου, κατεργασμένος σίδηρος: ἀπὸ 1,68 σὲ 1,2%· ζάχαρη: ἀπὸ 6,52 σὲ 5,1%· νήματα: ἀπὸ 4,36 σὲ 2,54% (ὅλα μαζί ἀπὸ 17,61 σὲ 12,97%).

75. Ὅπως ὑποθέτει ὁ Τσουκαλάς, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 228–229.

76. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 184.

77. Στοιχεῖα γιὰ τὰ δύο εἶδη ραπτῶν σὲ κάθε πόλη στὸ Μπούκας, διάσπαρτα. Γιὰ τὶς ἀλλαγές στὸν τρόπο ζωῆς, στὶς συνήθειες ἐνδυσσης καὶ διατροφῆς κλπ., Κυγιάζι, 79 κ.έ., 157–158.

Ἡ μέθοδος μέτρησης τῆς παραγωγῆς γιὰ τὴν ἀγορὰ καὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος μὲ βάση τοὺς ἐσωτερικοὺς δασμοὺς, πού προτάθηκε πρόσφατα,⁷⁸ δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλῆ διάγνωση.⁷⁹ Ἐδῶ βοηθοῦν πρῶτον ἡ ἀναφορὰ στοὺς φόρους πού πλήρωναν οἱ ἀγρότες σὲ χρῆμα⁸⁰ καὶ δευτέρον στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐργασίες τῶν ὑποκαταστημάτων τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς στὴν ἐπαρχία.

Ἡ προεξόφληση γραμματίων ἔφτασε τὸ 1856 γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ὕψος τῶν 10 ἑκατομμυρίων δραχμῶν, ὑπερδιπλασιάστηκε μέχρι τὸ 1860 (23,6 ἑκατομμύρια), διπλασιάστηκε ἀκόμα μιὰ φορὰ τὰ ἐπόμενα τέσσερα χρόνια (1864: 43,2 ἑκατομμύρια) καὶ τὸ 1865 εἶχε φτάσει περίπου στὰ 57,5 ἑκατομμύρια δραχμές.⁸¹ Ἐπικεφαλῆς βρίσκονταν ἡ Καλαμάτα, ἡ Πάτρα, ἡ Λαμία, ἡ Σύρος καὶ ἡ Ἄμφισσα. Οἱ πιστώσεις ἐπὶ λογαριασμῶν, πού συνηθίζονταν προπάντων στὸν Πειραιά, τὴν Πάτρα καὶ τὴν Ἐρμούπολη, κινοῦνταν μετὰ τὸ 1855 πάνω ἀπὸ τὸ ὄριο τῶν 10 ἑκατομμυρίων, τὸ 1864 καὶ 1866 ἔφτασαν στὸ διπλάσιο⁸² σὲ αὐτὰ προστίθενται τὰ δάνεια πού δίνονταν προπάντων στὸν Πειραιά, τὴν Πάτρα καὶ τὴ Λαμία, τὸ 1866 ὅμως ὑπερέβησαν καὶ στὴν Ἄμφισσα, τὸ Αἴγιο, τὸ Μεσολόγγι, τὴν Καλαμάτα καὶ τὴ Χαλκίδα τὸ 5% τοῦ συνόλου τῶν πιστώσεων. Διαρκῶς αὐξάνονταν οἱ καταθέσεις, πού τὰ ὑψηλότερα ποσὰ τους σημειώνονταν στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σύρο, ἐνῶ ἀκολουθοῦσε μὲ ἀπόσταση ἡ Πάτρα· μόνο οἱ ἄτοκες καταθέσεις αὐξήθηκαν ἀπὸ συνολικὰ 86.093 δραχμές (1852) σὲ 744.138 (1861) καὶ 897.580 (1864), ἐνῶ οἱ ἔντοκες καταθέσεις αὐξήθηκαν στὸ ἴδιο διάστημα ἀπὸ 1.505.778 σὲ 9.710.176 καὶ 8.911.189 δραχμές ἀντίστοιχα.⁸³ Στὸν ἀγροτικὸ τομέα ἡ μετάβαση σὲ μονοκαλλιέργειες πού τὰ

78. Τσουκαλὰς, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 229.

79. Μὲ τὸ νόμο τῆς 22ας Δεκεμβρίου 1847, οἱ ἐσωτερικοὶ δασμοί, πού ἀποτελοῦσαν ἔσοδα τῶν κοινοτήτων, ὀρίστηκαν σὲ 2%. Λόγω ἀπαλλαγῶν καὶ ἰδιαιτεροτήτων τῆς πληρωμῆς εἶναι ἀκατάλληλοι ὡς μέτρο τῆς κυκλοφορίας τῶν ἀγαθῶν καὶ τοῦ χρήματος. Παράδειγμα: οἱ εἰσπράξεις τῆς Εὐβοίας ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς δασμοὺς μειώθηκαν ἀπὸ 206.330 δρχ. τὸ 1859 (= τὸ 24,4% τοῦ συνόλου τῶν ἐσωτερικῶν δασμῶν) σὲ 31.812 δρχ. τὸ 1865 (= τὸ 3,36% τοῦ συνόλου), παρότι ἡ πόλη τῆς Χαλκίδας τὸ 1853–1870 σημείωσε αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ 21,25% (καὶ ἐπομένως ἀντίστοιχη ἀνάγκη προμηθειῶν πού ἔπρεπε νὰ ικανοποιηθεῖ στὴν ἀγορὰ ἀντὶ χρήματος). Παρομοίως καὶ ἡ Αἰτωλοακαρνανία, ὅπου τὰ ἔσοδα ἀπὸ ἐσωτερικοὺς δασμοὺς στὸ ἴδιο διάστημα μειώθηκαν ἀπὸ 36.870 δρχ. (4,3%) σὲ 25.768 (2,7%), ἐνῶ ὁ πληθυσμὸς αὐξήθηκε κατὰ 20,17%! Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 130.

80. Ὁ Τσουκαλὰς ὑπολόγισε ὅτι τὰ ἔσοδα ἀπὸ ἄμεσους φόρους αὐξήθηκαν στὸ διάστημα 1849–1871 (*Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 88)· τὸ ποσοστὸ τους ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν δημοσίων ἐσόδων μειώθηκε ἀπὸ 50% σὲ 29,7%, προπάντων λόγω αὐξησης τῶν ἔμμεσων φόρων.

81. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 153.

82. *Στὸ ἴδιο*, 157.

83. *Στὸ ἴδιο*, 158. Γιὰ τὴν ἀλματώδη αὐξηση τῶν τραπεζικῶν δραστηριοτήτων, Ἀγριαντώνη, 160 κ.έ.

προϊόντα τους προορίζονταν για την αγορά όδηγησε σε αύξημένη κυκλοφορία χρήματος και σε αύξηση των δανειακών αναγκών.

Δεσπόζουσα θέση στην ελληνική οικονομία είχε ο εμπορικός στόλος, ή ανάπτυξη του οποίου αντιστοιχοῦσε στις τάσεις στις ὁποῖες ἀναφερθήκαμε πιὸ πάνω.⁸⁴ Πρῶτον, μὲ τὴ μεγέθυνση τοῦ ἐμπορίου αὐξήθηκε ἡ χωρητικότητα τῶν πλοίων: τὸ 1838 τὸ ἑλληνικὸ νηολόγιο περιλάμβανε 3.209 ἰστιοφόρα, συνολικῆς χωρητικότητας 85.502 τόνων, ἡ μέση χωρητικότητα ἦταν δηλαδή 26,6 τόνοι.⁸⁵ Τὸ 1853 ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων εἶχε αὐξηθεῖ μόλις στὰ 4.230, ἡ συνολικὴ χωρητικότητα ὅμως στοὺς 247.661 τόνους, πὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ μέση χωρητικότητα 58 τόνων. Τὸ 1860 ἡ μέση χωρητικότητα τῶν 4.069 πλοίων μὲ 262.925 τόνους ἦταν 64,6 τόνοι.⁸⁶ Ἡ κρίση τῆς ἰστιοπλοῖας ἀποτυπώθηκε κατόπιν σὲ διακυμάνσεις τῶν ἀριθμῶν,⁸⁷ μέχρις ὅτου ἀργότερα τὰ ἀτμόπλοια πῆραν τὴ θέση τῶν ἰστιοφόρων. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς ἀτμόπλοιων πὺ ἐμφανίζεται στὶς στατιστικὲς (τὸ 1875 τὸ ἑλληνικὸ νηολόγιο περιλάμβανε 27 ἀτμόπλοια μὲ συνολικὴ χωρητικότητα 8.241 τόνων, ἡ μέση χωρητικότητα ἐπομένως ἦταν 305,2 τόνοι) δὲν ἔχει ἰδιαίτερη βαρύτητα, ἐπειδὴ ἡ πλειονότητα τῶν ἀτμοπλοίων ἐπλεονεῖ μὲ ξένη σημαία. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν κατάπλου καὶ ἀπόπλου τῶν ἀτμοπλοίων ἑλληνικῆς πλοιοκτησίας δίνουν καλύτερη εἰκόνα.⁸⁸ Ἡ σύγκριση μὲ φορτία πὺ μεταφέρονταν ἀπὸ ἑλληνικὰ πλοῖα ἐπιβεβαιώνει τὴ γενικὴ τάση. Μεταξὺ 1859 καὶ 1864 οἱ πλόες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ αὐξήθηκαν κατὰ 120%, ὁ ὄγκος τῶν φορτίων κατὰ 131%, στὶς ἀποστολὲς στὸ ἐξωτερικὸ οἱ πλόες αὐξήθηκαν κατὰ 117,5% καὶ ὁ ὄγκος τῶν φορτίων κατὰ 140,56%.⁸⁹ Τὸ 1870, ὁ ὑπὸ ἑλληνικὴ σημαία ἐμπορικὸς στόλος κατελάμβανε μὲ κριτήριο τὴ σχέση χωρητικότητας πρὸς πληθυσμὸ τὴν

84. Μιὰ σειρά γραφειοκρατικὲς κανονιστικὲς διατάξεις, πὺ ἐκδόθηκαν προφανῶς γιὰ νὰ τὴν εὐνοήσουν, δὲν ἐπέδρασε ἀνασταλτικά: Bronzetti, 205-206.

85. Pachnos, 35: Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι*, 199.

86. Οἱ ἀριθμοὶ πὺ ἀναφέρει ὁ Μανσόλας (στὸ ἴδιο) ἀποκλίνουν ἐλάχιστα ἀπὸ τὶς τιμὲς πὺ δίνει ὁ Pachnos. Γιὰ τὴν κρίση τὸ 1851/1852, βλ. Παπαθανασόπουλος, *Ναυτιλία*, 91.

87. 1864: 4.528 πλοῖα, 280.312 τ., μέση χωρητικότητα: 61,9 τ. (Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι*, 199): 1866: 5.156 πλοῖα, 297.424 τ., μέση χωρητικότητα: 57,8 τ. (στὸ ἴδιο): τὰ μεγάλα πλοῖα ἀντικαταστάθηκαν σταδιακὰ μὲ ἀτμόπλοια καὶ τὰ μικρὰ πλοῖα ὑπερτεροῦσαν σὲ ἀριθμὸ. 1868: 5.411 πλοῖα, 329.661 τ., μέση χωρητικότητα: 60,9 τ. Τὸ 1870 ὑπῆρξε νέο ἀποκορύφωμα: 5.821 πλοῖα, 398.703 τ., μέση χωρητικότητα: 68,49 τ., κατόπιν ἡ πορεία ἦταν καθοδική, μέχρι πὺ, μετὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, ἄρχισαν πάλι νὰ καθελκύνονται πολὺ μεγαλύτερα ἰστιοφόρα, ἀλλὰ σὲ σημαντικὰ μικρότερο ἀριθμὸ: 1912: 760 πλοῖα, 101.459 τ., μέση χωρητικότητα: 133,4 τ.

88. Αὐξηση τῆς συνολικῆς χωρητικότητας προπάντων μὲ ἑλληνικὰ ἀτμόπλοια: 1859: κατέπλευσαν 1.499 πλοῖα συνολικῆς χωρητικότητας 161.377 τ. (μέσος ὄρος: 107,65 τ.), ἀπέπλευσαν 1.501 μὲ 363.930 τ. (μέσος ὄρος 242,45 τ.): τιμὲς γιὰ τὸ 1862: 976, 479.035 τ. (μ. ὄ. 490,8 τ.): 987, 471.924 τ. (μ. ὄ. 478,13 τ.): γιὰ τὸ 1864: 1.973, 1.019.176 (μ. ὄ. 516,56 τ.): 1.984, 990.295 τ. (μ. ὄ. 499,14 τ.).

89. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι*, 204-205.

πέμπτη θέση μετά τη Βρέμη, τὸ Ἀμβουῦργο, τὴ Μεγάλη Βρετανία καὶ τὶς Κάτω Χῶρες.⁹⁰

Σὲ κάθε περίπτωση ἐντυπωσιάζει ἡ ἔντονη διαφορὰ στὴν ἐξέλιξη τῶν μεγεθῶν τῶν πλοίων: στὴν κατηγορία τῶν μικρῶν ἰστιοφόρων ἐπικρατοῦσαν ὀλοένα καὶ μικρότερα, ἐνῶ στὴν κατηγορία τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν ποὺ ἐκτελοῦσαν τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ἐπικράτησε ἡ τάση γιὰ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερα πλοῖα.⁹¹

Ἡ κρίση τῆς ἰστιοπλοΐας, ἰδίως ἡ δύσκολη θέση τῶν μεσαιῶν καὶ μεγάλων ἰστιοφόρων ποῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μικρὰ ἰστιοφόρα τῆς ἀκτοπλοΐας, ἐκτοπίζονταν ἀπὸ ἀτμόπλοια, προκάλεσε ἰσχυρὲς συντηρητικὲς ἀντιδράσεις: ἤδη ὁ θρησκευτικὸς ζηλωτὴς Παπουλάκης, ὑπὸ τὶς ἐπευφημίες τοῦ κοινοῦ του, εἶχε καταδικάσει τὰ διαβολικὰ ἀτμόπλοια.⁹² Τὸ 1860, ὅταν διαγραφόταν καθαρὰ ἡ ἄνοδος τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ναυσίπλοιας, ὑπῆρξε στὴ βουλή ἐπερώτηση γιὰ τὴν καταστροφικὴ παρακμὴ τῆς ἰστιοπλοΐας!⁹³

Ἡ σειρά τῶν ἐλληνικῶν λιμανιῶν ἄλλαξε ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐγγεγραμμένων πλοίων, τὴ συνολικὴ χωρητικότητα, τὸ μέσο μέγεθος τῶν πλοίων καὶ τὴν ἐπένδρωση. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 τὴν πρώτη θέση κατεῖχε ἡ Σύρος, ὅπου ὑπῆρχαν καὶ τὰ σημαντικότερα ναυπηγεῖα,⁹⁴ ἀκολουθοῦσαν οἱ Σπέτσες, τὸ Γαλαξίδι καὶ ἡ Ὑδρα: τὸ νέο λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ἦταν περίπου ἰσοδύναμο μὲ τὴν Ὑδρα, στὸν ἀριθμὸ τῶν πλοίων εἶχε ἤδη ξεπεράσει τὸ Γαλαξίδι, τὸ ὁποῖο, βέβαια, στὴ μέση χωρητικότητά ἀνὰ πλοῖο, δηλαδὴ στὸ μέγεθος τῶν σκαφῶν, βρισκόταν πίσω ἀπὸ τὴ Σύρο, στὴ συνολικὴ χωρητικότητά πίσω ἀπὸ τὶς Σπέτσες καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ὑδρα.⁹⁵ Ἀλλαξαν ἐπίσης καὶ οἱ διαδρομὲς τοῦ ἐλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου: τὸ 1841 τὰ ἐλληνικὰ πλοῖα μετέφεραν ἀκόμη τὸ 24,4% τῶν φορτίων ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ τὰ Στενά, ἀκολουθοῦσαν ἡ Ἀγγλία μὲ

90. Τσουκαλάς, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 330, γιὰ τὶς δυσκολίες τοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ τῆς σύγκρισης, 327-328.

91. Γιὰ τὸ 1866 διαθέτουμε πολὺ διαφωτιστικὰ στοιχεῖα: στὴν κατηγορία πάνω ἀπὸ 60 τ. ὑπῆρχαν 1.661 πλοῖα μὲ συνολικὴ χωρητικότητά 269.030 τ., δηλαδὴ κατὰ μέσο ὄρο 161,9 τ. Στὴν κατηγορία μέχρι 60 τ. εἶχαν καταγραφεῖ 3.495 πλοῖα μὲ 28.364 τ· ὁ μέσος ὄρος εἶναι 8,11 τ. Ἡ μεγάλη ἀπόσταση τοῦ ἀριθμητικοῦ μέσου ἀπὸ τὸν μέσο τῆς τάξης (30 τ.) δείχνει ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν πολὺ μικρῶν πλοίων κάτω ἀπὸ 8 τόνους ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ τῶν μεγαλύτερων μὲ χωρητικότητά 8-60 τ.

92. Βλ. παραπάνω, 288.

93. Συνεδρίαση τῆς 11ης Ἰανουαρίου 1860. Πρακτικὰ ζ' Α' 1, 564. Στις 13 Ἰανουαρίου ὁ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν ἀπάντησε ὅτι ἡ ὑπόθεση ἐρευνᾶται ἤδη: *στὸ ἴδιο*, 576-577.

94. Πιτινέλης, *Μοναρχία*, 374. Ἐπισκόπηση τῶν ναυπηγεῖων στὸ Παπαθανασόπουλος, *Ναυτιλία*, 96-97.

95. Στοιχεῖα γιὰ τὴν περίοδο 1821-1852 στὸ Svoronos, *Histoire*, 62 κ.έ.· Μαρκεζίνης *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 278-279. Ἐπιβεβαιώνουν τὴν τάση ποὺ ὑποδηλώνεται ἐδῶ. Βλ. ἀκόμη Ζουμπουλίδης, *Ἱστορία*, 27, 34. Πρβλ. ἐπίσης Γ. Ἀγγελόπουλος, *Στατιστικὴ Πειραιῶς*, Ἀθήνα 1852. Πρβλ. Παπαθανασόπουλος, *Ναυτιλία*, 91. Γιὰ τὸν Πειραιᾶ βλ. Τσοκόπουλος, *Πειραιᾶς*.

20,8 και η Ρωσία με 19,9%· στα τέλη του αιώνα το ελληνικό ναυτικό με 10,3% ήταν πολύ πίσω από το αγγλικό (54,8%).⁹⁶ Τα ελληνικά πλοία ακολουθοῦσαν τώρα κυρίως τις μεσογειακές διαδρομές έξω από την περιοχή τῶν Στενῶν.

Μεγάλη σημασία εἶχε ἡ συσσώρευση κεφαλαίων ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς ναυτιλίας, γιατί φαίνεται ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰσπράξεις τῶν πλοίων τοῦ ἐλληνικοῦ νηολογίου, οἱ μεταβιβάσεις κερδῶν τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ὑπὸ ξένη σημαία συνέβαλλαν σημαντικὰ στὴν ἐξισορρόπηση τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν.⁹⁷ Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὶς ἐταιρεῖες ἀσφάλισης πλοίων, πού οἱ περισσότερες ἰδρύθηκαν τὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ναυτικὴ Τράπεζα πού ἰδρύθηκε τὸν ἴδιο χρόνο.⁹⁸

Ἡ γενιὰ τῆς μεταβατικῆς περιόδου δὲν ἔζησε τὴ μεταβολὴ τῶν συνθηκῶν ζωῆς μόνο μέσω τῶν ἀλλαγῶν πού σκιαγραφήσαμε καὶ τῶν κοινωνικῶν τους ἐπιπτώσεων. Εἶδε ἀκόμη πῶς οἱ ἀποστάσεις συντομεύτηκαν χάρι στα νέα μέσα ἐπικοινωνίας, πῶς δημιουργήθηκε πρόσβαση σὲ ἀπρόσβατες μέχρι τώρα περιοχές. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ταχυδρομικῶν γραφείων⁹⁹ δὲν ἔχει τόση σημασία ὅση ὁ ὄγκος τῆς ἀλληλογραφίας. Τὸ 1850 στάλθηκαν 836.300, τὸ 1860 1.275.300 ἐπιστολές στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ, δύο χρόνια ἀργότερα στάλθηκαν 2.059.900, τὸ 1870 ἦταν 3.135.700 οἱ ἐπιστολές.¹⁰⁰ Τὰ πρῶτα τηλεγραφεῖα ἰδρύθηκαν τὸ 1859, μέχρι τὸ 1865 δημιουργήθηκαν 22 καὶ μέχρι τὸ 1870, 38 τηλεγραφικοὶ σταθμοί.¹⁰¹ Ἐνῶ τὸν πρῶτο χρόνο ἐπιδόθηκαν μόνο 4.072 τηλεγραφήματα ἐσωτερικοῦ καὶ 751 ἐξωτερικοῦ, ἤδη τὸ 1865 τὰ τηλεγραφεῖα ἔστειλαν 77.224 καὶ 3.841 καὶ τὸ 1870 111.384 καὶ 6.477 τηλεγραφήματα ἀντίστοιχα. Τὸ 1855 ὁ Τοσίτσας πλήρωσε γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τηλεγραφικῆς γραμμῆς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸν Πειραιά,¹⁰² ἡ ὁποία τὸ 1858 συνδέθηκε μέσω Σύρου–Χίου–Κωνσταντινούπολης με τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ τὸ 1861 ἐπεκτάθηκε μέχρι τὴν Κόρινθο.¹⁰³ Ἡ μέχρι τότε σταθερὴ ναυτικὴ σύνδεση γιὰ τὴν κανονικὴ μεταφορὰ ἐπιβατῶν, ταχυδρομείου καὶ φορτίου πού ἐκτελοῦσε τὸ αὐστριακὸ Λούδ μεταξύ Πειραιᾶ καὶ Τεργέστης,¹⁰⁴ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸ 1857 καὶ μετὰ μετὶς τακτικῆς διαδρομῆς τῆς ἐθνικῆς ἀτμοπλοικῆς ἐταιρείας, ἡ ὁ-

96. Paul Masson, *Constantinople et les détroits: Leur rôle économique*, Παρίσι 1918, 30. Στὸν 20ὸ αἰῶνα αὐτὴ ἡ σχέση ἄλλαξε πάλι ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδας.

97. Τσουκαλάς, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή*, 232-233.

98. Πρβλ. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες*, 167 κ.έ.· Ἀμπελάς, *Ἱστορία Σύρου*, 714.

99. 1840: 69· 1861: 92· 1875: 138.

100. Σὲ αὐτὲς προστίθενται οἱ ἐπιστολές ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ: 213.000 (1862), 377.800 (1870).

101. Ἐπισκόπηση στὴν ΕΣΒ Θ' Β', ρλγ'-ρλε'. Οἱ ἀριθμοὶ στὰ ἐπόμενα σύμφωνα με τοὺς Πίνακες.

102. Καρολίδης V, 73.

103. *Στὸ ἴδιο*, 93, 140, 242.

104. *Στὸ ἴδιο*, 230-231.

ποία στο διάστημα 1857–1870 μετέφερε σὲ 4.764 διαδρομές 1.845.848 ἐπιβάτες καὶ 1.119.495 δέματα καθὼς καὶ 68.675 χρηματαποστολές.¹⁰⁵ Στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις συνῆψε συμφωνίες γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὁδικοῦ δικτύου.¹⁰⁶

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1837 δημιουργήθηκαν 190 δημοτικά, 31 ἀποκαλούμενα ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ τέσσερα γυμνάσια.¹⁰⁷ Μεταξὺ 1837 καὶ 1857, 3.182 φοιτητὲς ἀπέκτησαν στὴν Ἀθήνα διπλώματα,¹⁰⁸ ἐνῶ τὸ ποσοστὸ ὄσων γνώριζαν γραφὴ καὶ ἀνάγνωσις αὐξήθηκε μέχρι τὸ 1840 στὸ 40% τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ, ἡλικίας ἄνω τῶν 5 ἐτῶν.¹⁰⁹ Τὴν ἴδια περίοδο ἡ Σερβία καὶ ἡ Ἰταλία εἶχαν 88,7% καὶ

105. Ἀμπελάς, *Ἱστορία Σύρου*, 707.

106. Καρολίδης V, 71, 91, 93· ὁ πορθμὸς τοῦ Εὐρίπου διευρύνθηκε γιὰ τὴ βελτίωσι τῶν συγκοινωνιῶν. Γιὰ τὶς ὄχι ἰδιαίτερα ἐπιτυχεῖς προσπάθειες βελτίωσις τοῦ ὁδικοῦ δικτύου ὑπὸ τὸν Ὅθωνα, βλ. Strong, 33 κ.έ.

107. Brandis III, 31 κ.έ. Γιὰ τὸ σχολικὸ σύστημα, Kalliniki Dendrinou-Antonakaki, *Greek Education. Reorganization of the Administrative Structure*, Νέα Ὑόρκη 1955, ἰδίως 17 κ.έ., καθὼς καὶ τὴν παρουσίαν ἀπὸ τὸν Τσουκαλά, *Ἐξάρτησις καὶ ἀναπαραγωγὴ*, ὁ ὁποῖος ἐρευνᾷ διεξοδικὰ τὴ σημασίαν τοῦ σχολικοῦ συστήματος γιὰ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν· τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ἐδῶ περιέχουν ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα λάθη. Π.χ., ὁ συγγραφεὺς ἔχει ἀντιγράψει, πρῶτον, λάθος τὸν πίνακα τῆς Dendrinou-Antonakaki γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν μαθητῶν τοῦ δημοτικοῦ τὸ 1830–1950 καί, δεύτερον, χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη τὸ γεγονός ὅτι σὲ μία ἀπὸ τὶς πηγὰς οἱ ἀριθμοὶ τῶν μαθητῶν εἶναι σὲ χιλιάδες (392). Θὰ ἔπρεπε νὰ τοῦ κάνει ἀμέσως ἐντύπωσις ὅτι τὸ 1830 δὲν μπορούσαν 6 (ἕξι!) μαθητὲς νὰ ἀποτελοῦν τὸ 8% τῶν παιδιῶν σὲ σχολικὴ ἡλικία. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ὁ συγγραφεὺς ἐρευνῆσε ἀνεπαρκῶς τὶς πηγὰς. Θὰ ἔπρεπε, γιὰ παράδειγμα, νὰ ἐξετάσει τὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴν πραγματοποιήσι τῆς χρηματοδότησις τοῦ σχολικοῦ συστήματος κατὰ ἐπαρχίας καὶ κοινότητες, ὥστε νὰ ἐπεξεργαστεῖ μιὰ ἀκριβέστερη εἰκόνα τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν. Τὰ παραρτήματα τῶν Πρακτικῶν τῆς βουλῆς περιέχουν τέτοιους πίνακες: π.χ. ΕΣΒ Θ' Β', παράρτημα Ηγ'–Ηζ'.

108. Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτουν οἱ Μοσκόφ καὶ Τσουκαλάς, ὁ.π., εἶναι πραγματικὰ περιπετειώδη. Ὁ πρῶτος ὑπολογίζει τὸ ποσοστὸ τῶν (Ἑλλήνων) κατοίκων μιᾶς ἐπαρχίας ποὺ σπουδάζουν καὶ καταλήγει, γιὰ παράδειγμα, στὸ συμπέρασμα ὅτι 210 φοιτητὲς στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν τὸ 1837–1859 ἀποτελοῦν τὸ 6% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας (ἢ μήπως τῆς Ἀττικῆς)! Οἱ τιμὲς ποὺ παρατίθενται γιὰ τὶς ἄλλες περιοχὰς εἶναι ἐξίσου κενὲς νοήματος. Ὁ δεύτερος ἀντιγράφει ἀπλῶς αὐτὰ τὰ στοιχεῖα (81) καί, βασιζόμενος στὸν Bickford-Smith, παραθέτει παρόμοια στοιχεῖα γιὰ τὸ διάστημα 1889–1890, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα 890 φοιτητὲς ἀπὸ τὴν Ἑπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἦταν τὸ 47,5% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς! — Ὁ Μοσκόφ ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ 80% τῶν φοιτητῶν προέρχονταν ἀπὸ περιοχὰς τῆς μεταπρατικῆς οἰκονομίας (112). Ἡ Πελοπόννησος ὅμως, ποὺ ὑπερέχει τῶν ἄλλων περιοχῶν σὲ ἀριθμὸ φοιτητῶν (34% τοῦ συνόλου), ἔχει, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ συγγραφεὺς ἄλλοῦ, τόσο μεταπρατικὲς ὅσο καὶ διαφορετικὰ δομημένους περιοχὰς· ἐπομένως, οἱ τόποι προέλευσις θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναλυθοῦν ἀκριβέστερα. Ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, κατὰ τὸν Μοσκόφ μιὰ χαρακτηριστικὴ περιοχὴ μεταπρατικῆς οἰκονομίας, προερχόταν τὸ 5%, ἀπὸ τὶς Κυκλάδες τὸ 6%, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸ 4% τῶν φοιτητῶν.

109. Τσουκαλάς, *Ἐξάρτησις καὶ ἀναπαραγωγὴ*, 393. Σύμφωνα μὲ τοὺς Πίνακες (π.χ. V, 1934, 428) τὸ ποσοστὸ ὄσων γνώριζαν ἀνάγνωσις καὶ γραφὴ ἦταν ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ 28,62 στοὺς ἄνδρες καὶ 6,3 στὶς γυναῖκες. Τὸ ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ ἄνω τῶν 8 ἐτῶν τὸ 1870 δὲν εἶναι γνωστὸ. Συγκρίσεις μὲ τὴν ἡλικιακὴ κλίμακα τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ παρουσιάζουν προβλήματα, ἐπειδὴ στὴ στατιστικὴ τῶν ἀναλφάβητων καταγράφων-

62% αναλφάβητους στο σύνολο του ανδρικού πληθυσμού αντίστοιχα, το Βέλγιο 59,3% το 1866, ή Ισπανία δέκα χρόνια αργότερα 55%· η ευρωπαϊκή Ρωσία βρισκόταν το 1907 πίσω από το επίπεδο της Ελλάδας το 1870, ή Πορτογαλία το έφτασε μόλις το 1920. Και αυτοί οι αριθμοί δείχνουν ότι οι εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν ταχύτερες από άλλες καθυστερημένες χώρες. Η σχετικά ταχύρρυθμη εξάπλωση της μόρφωσης αύξησε τις εντάσεις στην κοινωνία. Για τους απόφοιτους του Πανεπιστημίου, ιδιαίτερα τους νομικούς, ίσχυε σέ σχέση με την επαγγελματική προοπτική το ίδιο όπως και για όλους τους άλλους:¹¹⁰ ή πίεση για μιὰ θέση στο δημόσιο μεγάλωνε.¹¹¹ Επίσης μεγάλωναν οι ατομικές απαιτήσεις για το επίπεδο ζωής, οι μορφωμένοι καθώς και οι μισομορφωμένοι άρχισαν να ένοχλούνται από την ανεπάρκεια των συνθηκών στην Ελλάδα, τη γενική καθυστέρηση σέ σχέση με τις χώρες της Δύσης, και ή έπιθυμία για συμμετοχή στις πολιτικές διαδικασίες ενίσχυε τη γενική δυσαρέσκεια. Φαίνεται ότι στην περίπτωση της Ελλάδας επιβεβαιώνεται ή υπόθεση ότι ή διαδικασία της γρήγορης εξάπλωσης της στοιχειώδους μόρφωσης συμπίπτει με την περίοδο πολιτικής αστάθειας και ότι κατά πάσα πιθανότητα ενισχύει αυτή την αστάθεια. Ίδιως στις χώρες που έχουν ήδη μειώσει το μεγάλο ποσοστό (πάνω από 90%) των αναλφάβητων, δέν έχουν όμως φτάσει ακόμη το επίπεδο του σύγχρονου πολιτισμού με λιγότερους από 10% αναλφάβητους.¹¹²

ται μόνο πρόσωπα «γνωστού μορφωτικού επιπέδου», χωρίς να όρίζεται ακριβώς τί σημαίνει αυτό.

110. Ός παραδείγματα παραθέτουμε εδώ: το Άργίριο είχε 6 δικηγόρους το 1875 για 6.000 κατοίκους, ή Άμφισσα 12 για 7.000 κατοίκους, ή Ζάκυνθος 24 για 24.000 κατοίκους, ή Ίθάκη 10 για 12.000 κατοίκους, στην Καλαμάτα υπήρχαν 33 δικηγορικά γραφεία, στην Πάτρα 41. Επιπλέον υπήρχαν οι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου που δέν άσκοῦσαν το επάγγελμά τους. Έδώ πρέπει να λάβει κανείς υπόψη ότι, λόγω του μεγάλου αριθμού αναλφάβητων, οι δικηγόροι αναλάμβαναν και την πιό άπλη γραπτή επικοινωνία των κατοίκων με τις δημόσιες υπηρεσίες. Ο αριθμός των γιατρών ήταν επίσης μεγάλος σέ σχέση με τον πληθυσμό. Στοιχεία στον Μπούκα.

111. Όστόσο, ό ίσχυρισμός του Τσουκαλά, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, ότι γι' αυτόν το λόγο κανένας πολιτικός δέν υποστήριξε την εισαγωγή αυστηρότερων κριτηρίων για την πρόσληψη δημοσίων υπαλλήλων, είναι υπερβολικός. Το 1860 ήδη ό Δελιγεώργης άσκησε λεπτομερή κριτική στην πρακτική προσλήψεων υπό τον Όθωνα: Δελιγεώργης, *Ημερολόγια*, 94-95, 96 κ.έ., 100 κ.έ., 135· για την πολιτική του Τρικούπη, βλ. παρακάτω, 568-569.

112. Ο Huntington (*Political Order in Changing Societies*, 43) παραθέτει την παρακάτω συσχέτιση:

Ποσοστό αναλφάβητων	% των πολιτικῶς άσταθῶν χωρῶν
< 10%	50,0
10.25%	83,3
25-60%	95,6
60-90%	80,0
> 90%	21,7

Ἡ ἀλλαγὴ ποὺ σκιαγραφήθηκε ἐδῶ σφράγισε τὴ σκέψη καὶ τὴν πρακτικὴ δραστηριότητα τῆς νέας γενιᾶς ἀκόμη περισσότερο καθὼς ἔλειπαν διαφορετικὰ βιώματα —τουρκοκρατία καὶ πόλεμος, καποδιστριακὴ περίοδος καὶ ἀπολυταρχισμός, φιλελληνισμός καὶ βοήθεια τῶν Μεγάλων Δυνάμεων σὲ κρίσιμες φάσεις. Ἔβλεπε τὶς παλαιᾶς ἀντιπαραθέσεις ὅπου εἶχαν συγκρουστεῖ γονεῖς καὶ πρόγονοι ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση καὶ ἀντιμετώπιζε τὸν ἀναχρονισμὸ τῶν ξενικῶν κομμάτων μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη ἀμηχανία ἀπὸ ὅ,τι οἱ γηραιότεροι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συμμετάσχει σὲ ἐκεῖνες τὶς συγκρούσεις καὶ συνέδεαν ἀκόμη μὲ τὰ κόμματα προσωπικὲς ἀναμνήσεις.

Ὁ νομομαθής, ἱστορικὸς καὶ συγγραφέας Παῦλος Καλλιγιάς, γεννημένος τὸ 1814, ἓνα ἀπὸ τὰ φωτεινὰ πνεύματα στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, θεωροῦσε τὴν ἀποσύνθεση τῶν κομμάτων χρήσιμη, ἐπειδὴ ἔτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ στραφεῖ σὲ σημαντικότερα ζητήματα: τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ποὺ ἦταν, ἔλεγε, τὸ θεμέλιο τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας.¹¹³ Ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, γεννημένος τὸ 1817, ποὺ συμμετεῖχε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1856 στὴν κυβέρνηση ὡς ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν, περιέγραψε ἀπὸ τοὺς πρώτους τὸ πρόγραμμα τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῆς νέας γενιᾶς, τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος στὶς δεκαετίες τοῦ 1860 καὶ 1870 συνεισέφερε στὸ κομματικὸ φάσμα ὡς συνδημιουργὸς του, ἀναπτύσσοντάς το ἀκόμη περισσότερο.¹¹⁴ Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὸ ἐπίκεντρο τῶν σκέψεων του βρίσκονταν ἀρχῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, καὶ μάλιστα ὄχι μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν, ἀλλὰ ὡς θεμελιώδεις ἀρχῆς τοῦ κράτους ἐν γένει: συνιστοῦσε τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν ἀγροτῶν μὲ ἰδιόκτητη γῆ ὡς γενικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν εὐημερία τῶν πολιτῶν, τὴν κατάργησι τῆς ἐνοικίασις τῶν φόρων, ὥστε ὁ πολίτης νὰ βρίσκεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ κράτος (!), ὑποστήριζε ὅτι τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ναυτιλία δὲν εὐνοοῦσαν μόνον τὴ γεωργία, τὴ βιοτεχνία καὶ τὸν ἰδιωτικὸ πλουτισμὸ ἐν γένει, ἀλλὰ τροφοδοτοῦσαν ἐπίσης «τὶς καλύτερες ἐλπίδες τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς χάρις τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσης», ὅτι ἡ παραγωγή θὰ ἔπρεπε νὰ εὐνοεῖται μὲ σταθερὴ προσήλωσι μὲσω ἐπενδύσεων κεφαλαίου καὶ τῆς ἀξιοποίησης εἰδικῶν, ὅτι ἡ χώρα ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθεῖ μὲ ἔργα ὁδοποιίας, ὑδρευσις καὶ ἄρδευσις, μὲ τὴν ἀποξήρανσι ἐλῶν καὶ τὴ δασοκομία. Ὁ Κουμουνδοῦρος ἀποδείκνυε ὅτι αὐτοὶ οἱ στόχοι δὲν μπορούσαν νὰ ἐπιτευχθοῦν χωρὶς ἀσφάλεια δικαίου καὶ σταθερὴ ἐσωτερικὴ τάξι, στὴν ὁποία ἀνῆκαν ἡ μόνιμη δημοσιουπάλληλια, ἡ νομισματικὴ ἐνοποίηση, νέοι τελωνειακοὶ σταθμοὶ καὶ ἀστικὸς κώδικας. Στὸ τέλος τῆς προγραμματικῆς ὁμιλίας του ἐξήγγειλε μιὰ νέα βασικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε ξάφνιασε, ἂν δὲν ξένισε, τοὺς γηραιότερους ἀπὸ τοὺς ἀκροατῆς του: μιὰ «ὕγιης» δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, ποὺ θὰ ἀντιστοιχοῦσε δηλαδὴ

113. Καλλιγιάς, *Ἡ ἐξάντλησις τῶν κομμάτων*, 499.

114. Βλ. σχετικὰ παρακάτω, 447 κ.έ., 472 κ.έ.

στις προτεραιότητες αυτές, δὲν μπορούσε νὰ συνίσταται στὸν περιορισμὸ τῶν δαπανῶν (δηλαδή τὴν παραδοσιακὴ λιτότητα ὅπως μέχρι τότε), ἀλλὰ στὴ μέριμνα γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ πλοῦτο ὡς πηγὴ τοῦ δημόσιου πλούτου — ἂν τὸ κράτος ξόδευε περισσότερα γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, τότε θὰ εἰσέφερει περισσότερα χρήματα στὰ ταμεῖα του.

Ἐκτὸς τῆν ἄλλη μεριά ἀντιστέκονταν στὸν ἐκσυγχρονισμὸ οἱ ὑποστηρικτὲς τῶν παραδόσεων ποὺ κινδύνευαν καὶ τῶν συνθηκῶν ποὺ τὶς θεωροῦσαν διατηρητέες, γιὰ διαφορετικούς λόγους ὁ καθένας. Θὰ πρέπει νὰ δείξουμε μὲ ποιὲς παραλλαγὲς καὶ διαθλάσεις αὐτὲς οἱ συγκρούσεις συντελέστηκαν τὴν ἐπόμενη περίοδο ὑπὸ τὰ νέα κόμματα.

Ἡ νέα γενιὰ ἄρχισε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μέχρι τότε ἦταν ἡ ἀντίληψη τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ διαμεσολαβοῦσε τὴν πρόσληψη τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος· οἱ «σκοτεινοὶ αἰῶνες» τοῦ Μεσαίωνα, δηλαδή τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας, δὲν ἔπαιζαν κανένα σχεδὸν ρόλο στὶς ἀξιακὲς καὶ αὐτοπροσδιοριστικὲς πεποιθήσεις τῶν μορφωμένων καὶ τῶν ἑλίτ τῆς ἐξουσίας, ἐκτὸς ἐὰν ἀναφέρονταν στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Τούρκων. Ἀκούγοντας οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους ὅτι ἡ κλασικὴ ἀρχαιότητα ἦταν τὸ θεμέλιο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἔλπιζαν ὅτι ἀνατρέχοντας ἐκεῖ θὰ ἔβρισκαν τὴν πρόσδεση στὸ πολιτισμικὸ ἰδεῶδες τῆς Εὐρώπης (καὶ ὅτι, ἀντίστροφα, στὸ δρόμο πρὸς τὴ Δύση θὰ συναντοῦσαν τὸ δικό τους παρελθόν). Πολλοὶ ἀπὸ τὴ νέα γενιὰ δέχτηκαν μὲ λαχτάρια τὴ θετικὴ ἐπαναξιολόγηση τοῦ Μεσαίωνα καὶ τὶς νέες ἀναπτυσσόμενες ὑποθέσεις περὶ ἱστορικῆς συνέχειας, ποὺ ἔγιναν γρήγορα τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς ἀντίληψης περὶ τῆς ταυτότητας καὶ μιᾶς ἄποψης γιὰ τὴν ἱστορία, ὅπως αὐτὴ ποὺ εἶχε ἀναπτύξει προπάντων ὁ Παπαρρηγόπουλος στὴ μνημειώδη παρουσίαση τῆς συνολικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα.¹¹⁵

Τὸ ἰδεολόγημα τῆς συνέχειας ἀποδείχτηκε χρήσιμο καὶ ἀρκετὰ ἐλαστικό, ὥστε νὰ μεταστρέψει ἐπαλλήλως ἑτερογενεῖς ἀξιακοὺς προσανατολισμούς, πνευματικὰ ρεύματα καὶ ἰδεολογίες, καθὼς καὶ νὰ δικαιολογήσει πολιτικούς στόχους, ἰδίως ἀξιώματα περὶ ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἀλυτρωτικὰ προγράμματα. Ἀκόμη, ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα ὑπῆρχαν μεταξὺ τῶν ἀντιλήψεων περὶ συνέχειας καὶ τῆς συντηρητικῆς κριτικῆς στὴν «Εὐρώπη», στὴ Δύση. Ἔτσι λοιπὸν τὰ ἔργα τοῦ Ἰάκωβου Φίλιππου Φαλμεράνερ, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Γερμανὸς λόγιος ἀμφισβητοῦσε αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἔθνικὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ παρουσίαζε τοὺς ΝεοἝλληνες ὡς ἀπογόνους Σλάβων καὶ Ἀλβανῶν, ἀναστάτωσαν τρομακτικὰ τὴν κοινὴ γνώμη, ἔτσι ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμη εἶναι δύσκολη ἡ ἀντικειμενικὴ συζήτηση αὐτῶν τῶν ζητημάτων.¹¹⁶ Ἐδῶ, καὶ

115. Βλ. σχετικὰ Δημαράς, *Ρωμαντισμός*, 325-404, 453-471· πρβλ. ἐπίσης *ΙΕΕ* XIII, 475 κ.έ.

116. Ἐπισκόπηση τῶν προβλημάτων: Βακαλόπουλος, *Ἱστορία* I, 19 κ.έ. Ὑπ' αὐτὲς τὶς

σχετικά με μελλοντικές ιδεολογικές τοποθετήσεις, αρκεί να σημειώσουμε ότι στον κόσμο των συντηρητικών ιδεών το θεώρημα της διαχρονικής ενότητας του έλληνισμού συνδέθηκε με την αντίληψη της πλασματικής σύγχρονης ενότητας του έθνους, με την αποδοκιμασία της απόκλισης των συμφερόντων και του πλουραλισμού των απόψεων.

Ἡ έννοια τῆς «νέας γενιάς», τῆς «νεολαίας», έγινε πολιτικό σύνθημα. Ὅσοι ἀνήκαν σέ αὐτή τῆ γενιά πίστευαν ἀκόμη ὅτι ἦταν φορεῖς ἐνός κινήματος πού ἀγωνιζόταν μόνο γιά ὑψηλά ιδεώδη καί δέν φείδονταν ἐπαίνων γιά τῆ γενιά τους.

Σπουδάζουσα ἔτι, ἡ μόλις ἐπιδοθεῖσα εἰς ἓν στάδιον προσοδοφόρον (!), ἀπηλλαγμένη εἰσέτι οἰκογενειακῶν ἀναγκῶν, ἐλευθέρα προλήψεων καί ἀτομικῆς περιφιλαυτίας, δέν ἐνεργεῖ, δέν ἐνθουσιᾷ, δέν μάχεται εἰμῆ δια τόν θρίαμβον τῶν ἀρχῶν της, εἰμῆ δια τήν πραγματοποίησιν τῶν ιδεῶν καί πολιτικῶν φρονημάτων της,

ἔγραφε ἡ ἐφημερίδα *Νέα Γενεά*, προσθέτοντας ὅτι ὅποιος ἐπέκρινε τῆ νεολαία ὡς ἀνώριμη στρεφόταν στήν πραγματικότητα κατὰ τῶν ιδεωδῶν της.¹¹⁷

Στήν Ἀθήνα, οἱ ριζοσπαστικοὶ ὑποστηρικτῆς αὐτῆς τῆς γενιάς συγκεντρώνονταν στό καφενεῖο «Ἡ ὠραία Ἑλλάς» καί ἐξέδιδαν δύο ἐφημερίδες, πρῶτα τὸ *Μέλλον τῆς Πατρίδος* καί ἀργότερα *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*,¹¹⁸ πού έγιναν ὄργανα τοῦ ἀντιμοναρχικοῦ κινήματος καί ἐκπροσωποῦσαν τίς θέσεις τῆς ἐθνικιστικῆς ἀστικῆς Ἀριστερᾶς. Μιά σύμπτωση ἔδωσε στοὺς φοιτητῆς τῆ δυνατότητα εὐκόλης ἐκ πρώτης ὄψεως διδασκαλίας: μετὰ τήν καταστροφή τοῦ κτιρίου συνεδριάσεων τῆς βουλῆς

προϋποθέσεις οἱ στόχοι τοῦ Φαλμεράνερ παρεξηγήθηκαν, πρβλ. ὅσα γράφω γιά τῆ στάση του ἀπέναντι στοὺς Νεοέλληνες στό «Marginalije uz prilog G. G. Arnakisa "Byzantium and Greece"», *Historijski Zbornik* 18 (Zagreb 1965), ἰδίως 307 κ.έ.· ἐδῶ καί ἡ ἀντιπαράθεση με τίς διατυπώσεις τοῦ George Arnakis, «Byzantium and Greece. A Review Article. A propos of Romilly Jenkins, Byzantium and Byzantism», *BS* 4 (1963), 379-400.

117. Κύριο ἄρθρο τοῦ πρώτου φύλλου στίς 20 Ἰανουαρίου 1862. Στόν ἴδιο τόνο, τὸ κύριο ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρίδος* μιλοῦσε γιά «τὰ συνομήλικά μας τέκνα τῆς πατρίδος», με τὸ ἀγωνιστικό τους πνεῦμα, τήν αὐτοθυσία καί τὸ φιλελευθερισμό τους. Στήν ἐρώτηση τοῦ τίτλου, γιατί ἡ «νεολαία» δημοσιογραφοῦσε, ἡ ἐφημερίδα ἀπαντοῦσε: γιά νά μὴ βόσκουν πλέον τόσο ἄνετα στό ἴδιο κοπάδι οἱ λύκοι καί τὰ πρόβατα!

118. *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρίδος*, Ἐφημερίς πολιτική καί φιλολογική, κυκλοφοροῦσε δύο φορές τήν ἐβδομάδα ἀπό τίς 4 Νοεμβρίου 1859. Ἐκδότης ἦταν ὁ Ὀδυσσεὺς Ἰάλεμος, τὸν ὁποῖο θά ξανασυναντήσουμε στήν ἱστορία τῶν κομμάτων, συνεκδότης καί ἀρχισυντάκτης ὁ Γ. Βιτάλης. Σέ αὐτή τήν ἐφημερίδα δημοσιογραφοῦσε ἐπίσης ὁ ἀδελφός τοῦ Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη, ὁ Λεωνίδας. Ἀπό τίς 20 Ἰουνίου τήν ἐφημερίδα διεύθυνε ὁ Γ. Μαντζούνης, ἀπό τίς 23 Ἰουνίου ὁ ἀδελφός τοῦ Βιτάλη Ἀναστάσιος. Ὑστερα ἀπὸ αὐτήν ὁ Μαντζούνης ἐξέδωσε στίς 6 Ἰουλίου 1861 *Τὸ Μέλλον τῆς Ἑλλάδος*, πού εἶχε σχεδιαστεῖ ὡς συνέχεια τοῦ παλαιοῦ *Μέλλοντος τῆς Πατρίδος*. Ἡ ἐφημερίδα *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς* κυκλοφοροῦσε ἐπίσης δύο φορές ἐβδομαδιαίως ἀπὸ τίς 26 Ἰουλίου 1862. Βλ. σχετικά Μάγερ, *Δεληγεώργης*, 95 κ.έ.

καὶ τῆς γερουσίας ἀπὸ πυρκαγιά τὸ 1854, τὰ δύο σώματα συνεδρίαζαν σὲ μιὰ πτέρυγα τοῦ Πανεπιστημίου.¹¹⁹ Ἡ ριζοσπαστικὴ «χρυσὴ νεολαία» εἶχε γιὰ ἡγέτες τὸν δημοσιογράφο καὶ μετέπειτα πολιτικὸ Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη,¹²⁰ γόνου τῆς ἀνώτερης τάξης καὶ αὐτόν, γεννημένο τὸ 1829, καὶ ἄλλους δημοσιογράφους, λιβελογράφους καὶ μετέπειτα βουλευτές, ὅπως τὸν Θεόδωρο Φλογαῖτη, τὸν Γ. Βιτάλη, τὸν Ἀναστάσιο Γούδα, τὸν Ἀθανάσιο Πετσάλη ἢ τὸν Ὀδυσσεὶ Ἰάλεμο.

Αὐτὸ τὸ κίνημα, ποὺ οἱ ἰδεολογικὲς του θέσεις δὲν εἶχαν καμιά συνοχή, εἶχε ὡς πρότυπο τὸ ἰταλικὸ ἔθνικὸ κίνημα, ποὺ ἔδινε ὄθηση στοὺς ὑποστηρικτὲς ἐνὸς «ἐνεργοῦ» ἀλυτρωτισμοῦ, τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία διὰ τοῦ πολέμου. Ἡ Βίβλος τῶν «νέων» ἦταν ἡ ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τοῦ Μινιέ, τὴν ὁποία ὁ Εὐστράτιος Σίμος εἶχε μεταφράσει τὸ 1847 στὰ ἑλληνικά.¹²¹ Ἀλλὰ οἱ «νέοι» εὐχαρίστως χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὸ ἰδεολογικὸ τους συνονθύλευμα καὶ τὴν δημαγωγία τοῦ Ναπολέοντος Γ΄ γιὰ μιὰ Εὐρώπη τῶν ἐθνῶν. Ἄλλωστε ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ ἐξέτρεφε τὴν ἐλπίδα ὅτι ἐνέργειες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας δὲν θὰ ὀδηγοῦσαν τὴν Ἑλλάδα σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς Προστάτιδες Δυνάμεις.¹²²

Καθὼς οἱ προσδοκίαι ποὺ εἶχαν ἐναποθεθεῖ στὴ φιλελληνικὴ πολιτικὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων εἶχαν διαψευστεῖ, δυνάμωναν ὅλο καὶ περισσότερο οἱ ἐλπίδες γιὰ μιὰ μεγάλη συμμαχία τῶν «νέων λαῶν», γιὰ κοινὴ ἐξέγερση τῶν Οὐγγρων, τῶν Ἰταλῶν, τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῶν Ἑλλήνων. Ἀφοῦ οἱ Τούρκοι τὸ 1858 στὸ Γκράχοβο εἶχαν κατατρωθεῖ ἀπὸ τὸ μικρὸ Μαυροβούνιο, γιατί νὰ μὴν νικοῦσαν οἱ ἐνωμένες δυνάμεις αὐτῶν τῶν λαῶν;¹²³ Ἡ ἐφημερίδα *Αἰὼν* καὶ μιὰ ἐπιτροπὴ βοήθειας στὴν ὁποία ἀνῆκαν ἐπιφανεῖς πολιτικοὶ συγκέντρωναν χρήματα γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς,¹²⁴ σὲ ἐκκλησιάκι τοῦ Λυκαβηττοῦ ἐψάλη ἀπαγορευμένη δέηση ὑπὲρ τῆς νίκης τῆς Σαρδηνίας.¹²⁵ Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ μύθου τοῦ Γαριβάλδη στὴν Ἑλλάδα ἔδωσε φτερά στὴ φαντασία τῶν δημοσιογράφων καὶ τῶν φαντασιόπληκτων —ἐβλεπαν κιόλας τοὺς Ἰταλοὺς ἐπαναστάτες

119. Γενναῖος Κολοκοτρώνης, χφ. Π, 105.

120. Μάγερ, *Δεληγεώργης*. Γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δεληγεώργη γιὰ τὴν κρίση 1859–1862, βλ. τὰ *Πολιτικὰ Ἡμερολόγια* τοῦ ἰδίου. Συγκεφαλαίωση τῆς κριτικῆς του στὸ σύστημα, 143–153.

121. Βλ. παραπάνω, 298.

122. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα*, 103 κ.έ.

123. Πρβλ. Dimitrije Djordjevic, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Βελιγράδι 1965, 89 (ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία). Ὁ Θ. Ἀφεντούλης σὲ μεγάλο ἄρθρο του στὴν *Ἀθηνᾶ* (φύλλο 2990/24 Ἰουνίου 1861) μὲ τίτλο «Ἡ Ἀνατολὴ διὰ τῆς Ἀνατολῆς» ὑποστήριζε τὴ συνεννόηση μεταξὺ Ἑλλήνων, Βουλγάρων καὶ Σέρβων καὶ ἐρμήνευε θετικὰ μάλιστα τὴν ἐκκλησιαστικὴ διένεξη στὴ Βουλγαρία ὡς κίνημα κατὰ ξένου ἡγεμόνα —μιὰ γνώμη ποὺ ἀκουγόταν σπάνια.

124. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα*, 111.

125. Καρολίδης V, 111–112, 118· Μάγερ, *Δεληγεώργης*, 88.

νά αποβιβάζονται στην ακτή τῆς Ἀδριατικῆς. Τὸ 1859 ἐθελοντὲς κατατάχθηκαν στὴν «Ἑλληνικὴ λεγεώνα» ποὺ σκόπευε νὰ πολεμήσει στὴν Ἰταλία· οἱ Ἕλληνες γαριβαλδιστὲς βρισκόνταν τὸ 1861/1862 ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπιτροπῶν γιὰ τὴν προετοιμασία ἐξέγερσης τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ.¹²⁶ Τὴν 25ῃ Μαρτίου 1861 δὲν ἀναρτήθηκαν πιά τὰ πορτρέτα τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους, ἀλλὰ σὲ σπίτι ἀπέναντι στὴ Μητρόπολη τοποθετήθηκαν ἓνα πορτρέτο τοῦ Γαριβάλδη καὶ ἡ σημαία τῆς Σαρδηνίας.¹²⁷

Τελικά, ἡ κριτικὴ διάθεση τῆς ριζοσπαστικῆς ἀντιπολίτευσης ἀπέναντι σὲ ὅλες τὶς Μεγάλες Δυνάμεις ἐκφράστηκε μὲ τὸ σύνθημα «Ἡ Ἀνατολὴ διὰ τῆς Ἀνατολῆς», ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἰταλικὸ σύνθημα «Italia farà da sé»¹²⁸ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν ἀρκετὰ ἀσαφὲς ὥστε νὰ συνδέεται τόσο μὲ ὁμοσπονδιακὲς ἰδέες ὅσο καὶ μὲ ἰδέες περὶ ἱστορικῆς ἀποστολῆς.¹²⁹

Στὸν ὁμόθυμο ἐνθουσιασμό τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸ ἰταλικὸ ἐθνικὸ κίνημα ἐνυπῆρχαν ἐπιθυμίες τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀναμειγμένες μὲ τὴν πολεμικὴ κατὰ τοῦ «συστήματος», τὸ ὁποῖο φαινομενικὰ ἀντιτασσόταν στὴν ἐκπλήρωση αὐτῶν τῶν ἐπιθυμιῶν, ἐπειδὴ εἶχε ὑποταχθεῖ στὴν Αὐστρία!¹³⁰ Μέρος τῆς ἰδιομορφίας τῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐξημμένη φαντασία τῶν πατριωτῶν γεννοῦσε μύθους περὶ προδοσίας καὶ πίστευε στὴν ὑπαρξὴ περιέργων συμφωνιῶν, παρότι τὰ πράγματα ἦταν στὴν πραγματικότητά τελείως ἀντίθετα.

Δύο εἰδήσεις ποὺ παρανοήθηκαν ξεσήκωσαν κύματα ὀργῆς: ἐν καιρῷ εἰρήνης τὸ αὐστριακὸ Λόυδ ἐκτελοῦσε τὴν ἀτμοπλοικὴ γραμμὴ πρὸς τὴν Τεργέστη. Ἕλληνες ἐφοπλιστὲς τῆς Τεργέστης καὶ Ἕλληνες ἔμποροι

126. Γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ γαριβαλδικοῦ μύθου, Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, 131 κ.έ., γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ λεγεώνα, 136 κ.έ.· γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς ἐπιτροπῆς, 145 κ.έ., 152 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐπιτροπὴ Ἰερὸς Ἀγὼν, Dostas, *Greece and the Great Powers*, 18 σημ. 4. Γιὰ τὴν τότε ἑλληνικὴ πολιτικὴ τῆς Ἰταλίας, βλ. ἀκόμη Angelo Tamborra, «La politica serba del regno di Sardegna (1856–1861) su documenti inediti», *Rassegna storica del Risorgimento* 38 (1951)· τοῦ ἰδίου, *Cavour e i Balcani*, Τουρίνο 1958.

127. Bower/Bolitto, 218. Ἡ ἐφημερίδα *Ἀθηνᾶ* ἀνέφερε (ἔτος 30 φύλλο 2965/27 Μαρτίου 1861, 2) ὅτι τὴν 25ῃ Μαρτίου φοιτητὲς εἶχαν τοποθετήσῃ στὸ ξενοδοχεῖο Παρνασσὸς ἐπὶ τῇ ἐπετεῖᾳ προτομῆς τοῦ Κανάρη, τοῦ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη γύρω ἀπὸ πορτρέτο τοῦ Γαριβάλδη.

128. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ συνθήματος καὶ τὴ χρήση του καὶ πάλι θεμελιώδης ὁ Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, 125 κ.έ.

129. Μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τῆς ἀντιπολίτευσης, ποὺ μετὰ τὸ 1862 προέβαλλαν ὡς ἡγέτες κομμάτων, ἦταν προπάντων ὁ Δεληγεώργης, ποὺ προπαγάνδιζε τὴν ἰδέα τῆς πολιτιστικῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀνατολή: Δεληγεώργης, *Ἡμερολόγια*, 41, 85, 91, 93–94, 109–110, 112, 113, 115, 119, 138, 152–153, 172–173. Βλ. ἐπίσης παρακάτω, 459 κ.έ. Παρομοίως καὶ ὁ Πάνος Κορωναῖος, ποὺ ἀνῆκε στοὺς ἀντιπολιτευόμενους ἀξιωματικοὺς καὶ ὑπῆρξε ἐξέχουσα φυσιογνωμία τῶν ταραχῶν μετὰ τὸ 1861, στὸ κείμενό του: P. Coroneos, *Aperçu sur l'avenir de la Grèce*, Παρίσι 1857.

130. Αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς —ποὺ διατυπώθηκε σὲ αὐτὴ τὴ μορφή ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρίδος*, ἔτος 1 φύλλο 83/20 Αὐγούστου 1860: «Εἴμεθα ὑποτελεῖς τῆς Αὐστρίας...»— ἀνήκει στὶς κοινοτοπίες τῆς πολιτικῆς ρητορείας ἐκείνης τῆς περιόδου.

στην Τουρκία πρότειναν να σηκώσουν τὰ πλοῖα ἑλληνικὴ σημαία, ὥστε νὰ διατηρηθεῖ ἡ γραμμὴ καὶ στὸ διάστημα τοῦ πολέμου. Ἡ εὐαίσθητη κοινὴ γνώμη τὸ θεώρησε βοήθεια πρὸς τοὺς Ἀψβούργους¹³¹ καὶ ὄχι χρήσιμη ὑπηρεσία γιὰ τὴν Ἑλλάδα! Ἐλάχιστα κυκλοφόρησε ἡ διάδοση βέβαια ὅτι ἡ κυβέρνησις ἀπέρριψε τὴν πρότασι καὶ ὅτι ἡ ὀργὴ ἦταν ἄνευ ἀντικειμένου.¹³²

Ὅταν ἡ παρισινὴ ἔφημερίδα *Courrier de Dimanche* δημοσίευσε τὴν εἴδησι γιὰ ἓνα ὑποτιθέμενο αὐστροτουρκικὸ σύμφωνο, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Βιέννη ἔγγυατο ἡρεμία στὰ ἑλληνικὰ σύνορα, στὴν Ἑλλάδα αὐτὸ τὸ ψεῦδος θεωρήθηκε πραγματικὸ γεγονὸς καὶ οἱ Ἕλληνες πίστεψαν πὼς ὑπῆρχαν μυστικὲς συμφωνίες μεταξὺ τοῦ Ὄθωνα καὶ τῶν Ἀψβούργων, γιὰ νὰ ὑπονομευτεῖ ἡ πραγματοποίησι τῆς Μεγάλης Ἰδέας¹³³ —παρότι ἦταν ὁ βασιλιάς αὐτὸς ποὺ κάθε τόσο χρειαζόταν νὰ συγκρατηθεῖ, γιὰ νὰ μὴν ἐμπλακεῖ σὲ ἀσυλλόγιστες πολεμικὲς περιπέτειες. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδίωξί του ὁ Ὄθων ἄρχισε ἐπαφὲς μὲ Σέρβους, Μαυροβούνιους καὶ Ἀλβανούς, γιὰ νὰ προετοιμάσει ἐξέγερσι τῶν Ἑλλήνων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὸ πλευρὸ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν.¹³⁴

131. Καρολίδης V, 116 σημ. 1· Σκανδάμης, *Σελίδες*, 744. Ὡστόσο ἡ Βιέννη ἦταν προσηκτικὴ στὴ συμπεριφορὰ τῆς ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες καὶ δὲν ὑποχώρησε στὶς πιέσεις τῶν δυτικῶν δυνάμεων γιὰ δραστικὲς ἐνέργειες: Schröder, 173 κ.έ. (ἔπου καὶ λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀτμοπλοῖα). Ἄλλωστε ἡ αὐστριακὴ Λοῦδ δὲν ἦταν ὄργανο τῆς κυβέρνησις: τὰ πλοῖα του μετέφεραν σημαντικὲς ποσότητες ὄπλων γιὰ τοὺς ἐξεγερμένους Ἕλληνες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας! Δοντᾶ, *Κριμαϊκὸς πόλεμος*, 112.

132. Σκανδάμης, *Σελίδες*, 744· Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, 108.

133. Καρολίδης V, 113-114· Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 674· πρβλ. Γενναῖος Κολοκοτρώνης, *χφ.* II, 102-103. Παρόμοιες ψευδεῖς εἰδήσεις διαδίδονταν κάθε τόσο στὸν Τύπο. Στὰ τέλη Ἰουνίου κυκλοφοροῦσε ἡ εἴδησι μιᾶς μυστικῆς ἑλληνοβουαρικῆς συμμαχίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἑλλάδα θὰ στρεφόταν κατὰ τῆς Γαλλίας, συμμάχου τῆς Σαρδηνίας, ἐὰν ἡ Βαυαρία συμπαρατασσόταν μὲ τὴν Αὐστρία. Στὴν πραγματικότητι ἐπρόκειτο γιὰ τὸ σύμφωνο τοῦ 1832 σχετικὰ μὲ τὴ στρατοπέδευσι βουαρικῶν στρατοῦ στὴν Ἑλλάδα! Ἄν ἡ ἀντίδρασι τῆς κοινῆς γνώμης μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶχε γνώσι τῆς διπλωματίας καὶ παρασύρθηκε ἀπὸ φήμες, ὁ ἰσχυρισμὸς λ.χ. τοῦ Δεληγεώργη ὅτι ἡ κυβέρνησι τῶν Ἀθηνῶν, ἐπειδὴ ἦταν «αὐστριακὴ», δὲν εἶχε θελήσει τὴν ἐξέγερσι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Τούρκων στὴ διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, καταδεικνύει τὴν τύφλωσι ἀκόμη καὶ γιὰ ὀφθαλμοφανῆ καὶ πασίγνωστα δεδομένα. Δεληγεώργης, *Ἡμερολόγια*, 9. Ἡ συγκεκριμένη περίπτωσι τοῦ ἡγέτη τῆς ἀντιπολίτευσις εἶναι ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα, γιὰ τὸ Δεληγεώργης στὶς 29 Ἰουνίου 1854 σὲ ἄρθρο του στὴν ἔφημερίδα *Πανελλήνιον* εἶχε δηλώσει μὲ ἔμφασι: ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε ἄλλον δρόμο νὰ ἀκολουθήσει ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς σημερινῆς κυβέρνησις· δὲν τῆς ἐπιτρεπόταν νὰ ἀντιπολιτευτεῖ τὶς Δυτικὲς Δυνάμεις καὶ νὰ ἀνταχτεῖ στοὺς σκοποὺς τοῦς· ἔπρεπε νὰ προσχωρήσει στὴν πολιτικὴ τους καὶ νὰ ἀποκομίσει ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερο ὄφελος ἀπὸ τὴν εὐνοια ποὺ ἐπέδειξαν, καὶ θὰ ἐπιδείξουν πάλι, ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα. Καὶ χρειαζόταν νὰ συγκεντρώσει νέες δυνάμεις ἀντί, ἀπὸ νευρικότητα, νὰ σπαταλᾷ αὐτὲς ποὺ ἔχει. Παρατίθεται στὸ Μάγερ, *Δεληγεώργης*, 63.

134. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, 172-177, 185 κ.έ.· Grgur Jakšić/Vojislav J. Vučković, *Spoljna politika Srbije za kneza Mihaila. Prvi balkanski savez*, Βελιγράδι 1963, 63 κ.έ., 71 κ.έ., 89 κ.έ.· Petar Milosavljević, «The Serbian-Greek Convention of 1861», *Greek-Serbian Cooperation 1830-1908. Collection of reports from the Second*

Στην πραγματικότητα δὲν ἦταν κάποιο σκοτεινὸ «αὐστριακὸ κόμμα» στὴν Ἀθήνα ποὺ φρόντισε νὰ μείνουν ἥσυχοι οἱ Ἕλληνες — ἦταν ἀντίθετα ὁ ἴδιος ὁ Καβούρ ποὺ τὶς παραμονὲς τοῦ πολέμου τῆς Σαρδηνίας καὶ τῆς Γαλλίας κατὰ τῆς Αὐστρίας προσπαθοῦσε νὰ ἀποτρέψει τὴν Ἀθήνα ἀπὸ ἐνέργειες γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἀλυτρωτικῶν σχεδίων, ἐπειδὴ ἓνας πόλεμος κατὰ τῆς Τουρκίας θὰ προκαλοῦσε τὴν Ἀγγλία καὶ ἐπομένως θὰ ἔβλαπτε τὴν ἰταλικὴ ἐνοποίηση.

Στοὺς κύκλους τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπολίτευσης διαδόθηκε σύντομα ἡ ἀντίθετη πλάνη, ὅτι ὁ Ὄθων, ὑπηρετώντας τὰ αὐστριακὰ συμφέροντα καὶ γιὰ λόγους δημαγωγίας, ἤθελε νὰ προκαλέσει περιπλοκὲς τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, χωρὶς νὰ ἔχει προετοιμάσει στρατιωτικὰ τὴν Ἑλλάδα· αὐτὴ τὴν παραλλαγή πίστεψε τελικὰ καὶ ὁ Καβούρ, ὁ ὁποῖος ἐνίσχυσε τὶς καθησυχαστικὲς του προσπάθειες ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις.¹³⁵

Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ὄθων ἀπὸ τὸ 1859 δὲν σχεδίαζε ἀπλῶς ἐνέργειες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ, γιὰ νὰ ἀφαιρέσει ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση καὶ νὰ κρατηθεῖ στὸ θρόνο. Πίστευε εὐλικρινῶς στὴ ρομαντικὴ του ἀποστολή. Ἄν μὲ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ ἀπέτυχε στὸ ἐσωτερικὸ καὶ κατηγορήθηκε τὴ μιὰ γιὰ προδοτικὴ ἀδράνεια καὶ τὴν ἄλλη γιὰ προδοτικὲς δραστηριότητες μὲ ἀνεπαρκὴ μέσα,¹³⁶ αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ἦταν πολὺ ἄργα γιὰ νὰ βρεθεῖ κοινὴ βάση μὲ τὴν ἀντιπολίτευση στὸ ζήτημα τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ. Τὸ ἀπαιτούμενο ἀντίτιμο θὰ ἦταν ἡ ἔγκαιρη ἐσωτερικὴ φιλελευθεροποίηση.¹³⁷ «Ἔτσι λοιπόν», γράφει δικαίως ὁ Ἀντώνης Λιάκος,¹³⁸ «ἡ δυναμικὴ πολιτικὴ τοῦ Ὄθωνα τὰ δύο τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας του ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς κρίσης καὶ ὄχι τῆς δυναμικῆς τοῦ καθεστώτος του».

Ἐκεῖ ποὺ ἡ ἑτερογενὴς κριτικὴ στὸ «σύστημα» γινόταν πιὸ συγκεκριμένη, δηλαδὴ στὴν παραμόρφωση τοῦ συνταγματικοῦ συστήματος διακυβέρνησης καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, προέβαλλαν καὶ τὰ κοινωνικοοικονομικὰ προβλήματα τῆς μεταβατικῆς περιόδου μεταξὺ 1850 καὶ 1880. Γιατί, ρωτοῦσε τὸ *Μέλλον τῆς Πατρίδος* σὲ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὸν Πύργο,¹³⁹ ἡ κυβέρνησις δὲν ἰδρύει ἀγροτικὴ τράπεζα καὶ δὲν κάνει τίποτε γιὰ

Greek-Serbian Symposium 1980, Βελιγράδι 1982, 83-92 (Serbian Academy of Sciences and Art/Institute of Balkan Studies, Special Editions, 4).

135. Σχετικὰ μὲ αὐτὰ καὶ μὲ τὶς σχέσεις μεταξὺ ἰταλικῶν καὶ ἑλληνικῶν κύκλων καθὼς καὶ μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων, βλ. τὴν ἐξαίρετη ἀνάλυση τοῦ Λιάκου, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, 37-38, 107-108. Ἐδῶ ἀναπαρίστανται γιὰ πρώτη φορὰ τὰ πραγματικὰ γεγονότα.

136. Ἀνάλυση τῆς κριτικῆς τῆς ἀντιπολίτευσης στὴν προσπάθεια τοῦ Ὄθωνος νὰ ἐπαναθέσει πρὸς συζήτηση τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα στὸ Λιάκος, *ὁ.π.*, 194-196.

137. Βλ. σχετικὰ τὴν ἀπόδοση μιᾶς ἀποκαλυπτικῆς συνομιλίας τοῦ Ὄθωνος μὲ τὸν Δεληγεώργη: Δεληγεώργης, *Ἡμερολόγια*, 29-35. Βλ. ἀκόμη τὸ κύριο ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρίδος*, ἔτος 1 φύλλα 21/16 Ἰανουαρίου 1860 καὶ 155/6 Μαΐου 1861.

138. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, 172.

139. *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρίδος*, ἔτος 1 φύλλο 10/5 Δεκεμβρίου 1859, 3-4.

τήν ἀγροτική οἰκονομία; Γιατί δὲν ἐπεκτείνεται ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν, γιατί δὲν διευρύνεται τὸ συγκοινωνιακὸ δίκτυο, γιατί τὸ κεφάλαιο δὲν ἐπενδύεται ἀποδοτικά; Γιατί δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη μηχανοκίνητοι μύλοι; Ἡ κυβέρνηση, ἀντὶ νὰ φορολογεῖ μόνο τὸ καθαρὸ κέρδος, γιὰ νὰ εὐνοήσῃ τὴν ἐπιχειρηματικὴ πρωτοβουλία ἐπιβαρύνει τὸ λαὸ μὲ πιεστικούς φόρους, παραμελεῖ τὴ γεωργία καὶ σπαταλᾷ τὰ χρήματα. Ἐκφραζόταν ἀκόμη καὶ ἡ ὑποψία ὅτι ἡ φτώχεια ἦταν σκόπιμη, ἐπειδὴ ἐπέτρεπε τὴ διαφθορὰ τῶν συνειδήσεων μέσω παροχῶν.¹⁴⁰

Τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἡ δυσπιστία ἀπέναντι στὸ στέμμα καὶ τὶς κυβερνήσεις καί, τέλος, ἡ ἐπεκτατικὴ ὄρμη τῆς ἐθνικιστικῆς ἀντιπολίτευσης ἐκφράστηκαν στὸ αἶτημα γιὰ ἵδρυση ἐθνοφυλακῆς (ποὺ τὴν προέβλεπε ἤδη τὸ ἄρθρο 105.7 τοῦ συντάγματος), ἡ ὁποία ἐμπρὸς στὰ γεγονότα τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἰταλίας ἀναγορεύτηκε σὲ σύμβολο τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἔθνους καὶ σὲ ὄργανο προστασίας τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία.¹⁴¹ Ὡστόσο, ὅταν τὸ 1862 ἡ βουλὴ ἐπέβαλε τὸ σχηματισμὸ αὐτῆς τῆς μονάδας,¹⁴² κανεὶς δὲν μπόρεσε νὰ χαρεῖ αὐτὴ τὴ μερικὴ ἐπιτυχία,¹⁴³ διότι σὲ καταστάσεις ἀδιεξόδου ὅπως αὐτὴ οἱ διαμαρτυρόμενοι δὲν ἐγείρουν τὶς ἀπαιτήσεις τους γιὰ νὰ διορθώσουν κακῶς κείμενα καὶ νὰ ἐπιβάλουν μεταρρυθμίσεις, ἀλλὰ γιὰ

140. Στὸ ἴδιο. Ἡ ἐφημερίδα *Ὁ Πειραιεύς*, ἐκδιδόμενη στὸν Πειραιᾶ καὶ προσκείμενη ὡς ἐκ τούτου στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία, ἐπαναλάμβανε καὶ ἐξειδίκευε αὐτὴ τὴν κριτικὴ στὴν ἀδιαφορία τοῦ κράτους, στὶς μὴ παραγωγικὲς δαπάνες, στὴν παρεμπόδιση τῆς βιοτεχνίας μέσω φόρων καὶ γραφειοκρατίας. Ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴ βιομηχανία, τὴν πίστη, τὶς ἐπενδύσεις στὸ σχολικὸ σύστημα, ἐνῶ ἀντίθετα ἀποδίδεται μεγάλη σημασία στὶς μεσαῖες βιοτεχνικὲς ἐπιχειρήσεις: Ἔτος 1 φύλλα 4/13 Μαΐου 1860, 15/21 Ἰουνίου, 49/18 Ὀκτωβρίου.

141. Βλ. π.χ. *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρίδος*, ἔτος 1 φύλλο 55/18 Μαΐου 1859. Ἡ ἐφημερίδα *Ὁ Πειραιεύς* εἶχε ἀπὸ τὸ φύλλο 47/11 Ὀκτωβρίου 1860, ἔτος 1, στὴν πρώτη σελίδα σύνθημα ὑπὲρ τῆς ἐθνοφυλακῆς, πρβλ. ἐπίσης *Αἰῶν*, φύλλο 2213/9 Φεβρουαρίου 1867, 2-3, ἄρθρο «Περὶ Ἐθνοφυλακῆς». Ἀπὸ τὴν 26ῃ Ἀπριλίου 1862 κυκλοφοροῦσε ἡ ἔγκριτη ἀντιπολιτευόμενη ἐφημερίδα *Ἐθνοφύλαξ*. Ἡ κοινοβουλευτικὴ συζήτηση μὲ τὴν ἐκτεταμένη παρουσίαση τῆς πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς λειτουργίας τῆς ἐθνοφυλακῆς στὰ Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς Ζ' ἔκτ., 70-142 (18-21 καὶ 23 Ἰουλίου 1862), 144-279 (24-28, 30, 31 Ἰουλίου, 1-3 Αὐγούστου). Ὁ Ἰωάννης Ζαΐμης κατέθεσε νομικὴ διατριβὴ μὲ θέμα τὴν ἐθνοφυλακὴ: *Ἐθνοφύλαξ*, φύλλο 18/19 Μαΐου 1862, 2.

142. Νόμος 744 περὶ ἐθνοφυλακῆς τῆς 27ης Ἰουλίου 1862. ΦΕΚ Α 46/3 Σεπτεμβρίου 1862. Λεπτομέρειες, Καρολίδης V, 159, 219-220, 234.

143. Βλ. π.χ. *Ἐθνοφύλαξ*, φύλλο 64/23 Ἰουλίου 1862 (ἀνταπόκριση γιὰ τὴ συνεδρίαση τῆς βουλῆς τῆς 19ης Ἰουλίου): ἀκόμη ἡ σημείωση τοῦ Δελιγεώργη στὸ ἡμερολόγιό του στὶς 14 Ἀπριλίου 1862. Δελιγεώργης, *Ἡμερολόγια*, 68-69. Καθὼς ἡ ἐθνοφυλακὴ ὑπαγόταν στὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν (ἄρθρο 2 τοῦ σχετικοῦ νόμου) καὶ ὁ βασιλεὺς διόριζε τοὺς ἀνώτερους ἀξιωματικούς μὲ πρόταση τῶν ὑπουργῶν τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τῶν Ἐσωτερικῶν (ἄρθρο 15), ὑπῆρχαν ἐπαρκεῖς λόγοι γιὰ νέα δυσπιστία. Ὁ αὐστριακὸς πρέσβης εἶχε γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους προβλέψει τὴν ἀπογοήτευση: ντὲ Τέστα πρὸς Ρέχμπεργκ καὶ Ρότενλεβεν, Ἀθήνα 26 Ἰουλίου 1862 ἄρ. 30. NHSIA, Politisches Archiv 1848-1918. XVI: Griechenland, Karton 22, Μέρος 4, φ. 289^r.

νά δημιουργήσουν μιὰ βάση για τὴν προπαγάνδα τους, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ μπορέσουν νὰ πετύχουν τοὺς ἄλλους, τοὺς πραγματικούς τους στόχους.

Ἐν ὄψει τῶν νέων πολιτικῶν ἀντιπαραθέσεων πού ἀναδύονται, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἀναβίωνε ἡ παλαιὰ ἀντίθεση μεταξὺ Γαλλικοῦ καὶ Ἀγγλικοῦ Κόμματος για τὸ ἂν τὸ κράτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναπτυχθεῖ εἰρηνικὰ για τὸ καλὸ τῶν κατοίκων του καὶ ὡς ἰδεῶδες για τὴ διασπορὰ ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ βάση ἐκκίνησης για τὴν πραγματοποίηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας, περιορισμένης ὅμως τώρα στὸ στρατιωτικὸ ἐπίπεδο. Οἱ περισσότεροι εἶχαν ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ οικονομικὴ ἰσχὺς ἦταν σημαντικὴ προϋπόθεση για ἐπιτυχεῖς πολέμους, καὶ ἡ ἀφύπνιση σὲ σχέση με τοὺς στόχους καὶ τὶς μεθόδους τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἔκανε τὴ νέα γενιὰ νὰ διαχωρίζει προσεκτικὰ τὰ ζητήματα διπλωματικῆς τακτικῆς ἀπὸ ἄλλες σκέψεις καὶ γενικὲς ἀναφορὲς στὴν πολιτισμικὴ συγγένεια —αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ οὐσιώδης διαφορὰ τῶν μελλοντικῶν ἀντιπαραθέσεων για τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, πού διαφαίνονται ἐδῶ ἀπὸ τὶς ἀντιπαραθέσεις μεταξὺ τῶν ξενικῶν κομμάτων. Τὰ ζητήματα πού θὰ διχάσουν τὰ πνεύματα εἶναι ποιά ἐντολὴ θὰ δοθεῖ στὸ στρατό, πῶς θὰ καθοριστεῖ ἡ θέση του στὸ κράτος, πῶς θὰ ἐνταχθοῦν οἱ ἐξοπλισμοὶ στὸ σύνολο τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς, ἂν θὰ ἔπρεπε σὲ κάθε εὐκαιρία νὰ ἀνάβουν τὴ σπῆθα τοῦ πολέμου στὴ Μακεδονία, τὴν Ἡπειρο καὶ τὴν Κρήτη, καὶ ἀπὸ ποιά μεγάλη δύναμη θὰ μπορούσαν νὰ περιμένουν βοήθεια, παρ' ὅλη τὴ δυσπιστία ἀπέναντι στοὺς ἐγωιστικούς τους στόχους. Προμήνυμα αὐτῶν τῶν μελλοντικῶν ἀντιπαραθέσεων ἦταν ἡ παραίτηση τὸ 1860 τοῦ Ἀλέξανδρου Κουμουνοῦρου, ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν καὶ μετέπειτα ἀρχηγοῦ κόμματος —πού γεννημένος τὸ 1817 ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὴ νέα γενιὰ—, ὅταν ἡ Βουλὴ ἄλλαξε τὴν πρόταση τῆς κυβέρνησης για ἀγορὲς ὄπλων ἀξίας 100.000 δραχμῶν καὶ ἐνέκρινε ἀντ' αὐτοῦ πίστωση ἐνὸς ἑκατομμυρίου.¹⁴⁴

Ἡ σύνδεση ἐπιθυμιῶν πού ἀφοροῦσαν τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ με τὴν πολεμικὴ στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ φάνηκε ἐπίσης στὴν κριτικὴ πού ἀσκοῦσαν οἱ ριζοσπάστες στὴν οικονομικὴ πολιτικὴ. Ἀπὸ τὴ μιὰ ἔκαναν τὴν κοινὴ γνώμη νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι ἀπὸ τὰ δάνεια τοῦ ἐξωτερικοῦ ἡ Ἑλλάδα εἶχε πάρει πολὺ λίγα καὶ ἔστρεφαν τὴν προσοχὴ τοῦ κόσμου σὲ αὐτὸ τὸ πραγματικὰ σκανδαλῶδες γεγονός.¹⁴⁵ Καὶ ἦταν εὐκόλο νὰ παρουσιαστοῦν ἡ αὐλὴ καὶ οἱ κυβερνήσεις σὰν συνένοχοι, γιατί ἡ ἀπόφαση τῆς ἐθνοσυνέλευσης τοῦ 1844 για τὴν ἐκκαθάριση τῶν δανειακῶν

144. Καρολίδης V, 159.

145. Συνεδρίαση τῆς βουλῆς τῆς 29ης Δεκεμβρίου 1859. Πρακτικὰ ζ' Α' I, 495-496. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ κύριος ὀμιλητὴς στὴν ἴδια συνάφεια ἀναφέρθηκε καὶ στὰ «ἀνυπολόγιστα συμφέροντα» τῶν Ἑλλήνων στὸ ἐμπόριο, καὶ τὴ βιομηχανία τῆς Ἀνατολῆς, καὶ στὸν ἀνταγωνισμό με εὐρωπαϊκὰ συμφέροντα, για νὰ καταλήξει στὴν αἰσιόδοξη πρόβλεψη ὅτι ὁ χρόνος κυλοῦσε ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, ἐπειδὴ ἡ δύναμη τῆς κοινῆς γνώμης σὲ σχέση με τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων αὐξανε. Πρβλ. ἐπίσης Δεληγεώργης, *Ἡμερολόγια*, 20 κ.έ.

λογαριασμών και τῶν υποχρεώσεων πληρωμῆς¹⁴⁶ ἔμεινε στὰ χαρτιά και ἡ κυβέρνησις δὲν παρουσίαζε στὴ βουλὴ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα.¹⁴⁷

Ἐκτὸς αὐτοῦ κυβέρνησις και αὐτὴ κατηγοροῦνταν γιὰ σπατάλη. Ἡ κατηγορία ἦταν ἐν μέρει δικαιολογημένη — ἀρκεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς τοὺς ἑορτασμοὺς γιὰ τὴν εἰκοστὴ πέμπτη ἐπέτειο τῆς ἄφιξης τοῦ Ὅθωνα τὸ 1858, ὅπου δαπανήθηκαν πολλὰ χρήματα γιὰ τὸ στολισμὸ τῆς Ἀθήνας μὲ χαρτονένιους και γύψινους κίονες κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, μὲ ἀψίδες θριάμβου και διάφορα ἄλλα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς θεώρησαν φρικτὴ κακογουστία.¹⁴⁸

Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθηκῆς πέρασαν ἀπαρατήρητες οἱ σημαντικὲς ἐπιτυχίαι τῶν τελευταίων αὐλικῶν κυβερνήσεων σὲ ἔργα ὑποδομῆς: στὸ συγκοινωνιακὸ δίκτυο, στὴ ρύθμισις τῆς κοίτης τῶν ποταμῶν, στὴν κατασκευὴ γεφυρῶν, στὴν ὁδοποιία καθὼς και στὴν ἀποξήρανσις ἐλῶν.¹⁴⁹

Ὅταν ὀρισμένοι κλάδοι τῆς παραδοσιακῆς βιοτεχνίας κινδύνεψαν νὰ ὑποκύβουν στὸν ξένο ἀνταγωνισμὸ, ἐντάθηκαν οἱ συζητήσεις γιὰ τὴ σκοπιμότητα περιορισμῶν στὶς εἰσαγωγάς, ἰδίως μέσω προστατευτικῶν δασμῶν. Ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων και ὁ ψυχρὸς ἀνεμὸς τῶν διεθνῶν χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν και οἰκονομικῶν διαπλοκῶν δυσκόλευε, γιὰ ἓνα μέρος τῆς κοινῆς γνώμης, τὴν κατανόησις τοῦ ὅτι ἡ ἐθνοκεντρικὴ ἀπομόνωσις θὰ ἐμπόδιζε τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις και ὅτι τὸ ἀντίτιμο γιὰ τὰ πλεονεκτήματα τῆς προστατευτικῆς δασμολογικῆς πολιτικῆς θὰ ἦταν ἡ γνωστὴ ἐπιβάρυνσις ἰδίως τῶν πλατιῶν ἀγροτικῶν στρωμάτων. Πρὸς τὸ παρὸν ἡ κυβέρνησις παρέμεινε στὸ δημοσιονομικὸ ὑπολογισμὸ τῶν δασμῶν.¹⁵⁰ Θὰ δοῦμε πῶς αὐτὸ τὸ ζήτημα ἀντιμετωπίστηκε σὲ ἐπόμενες πολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις.

Ἐνα δραματικὸ συμβάν, πού ἔξω ἀπὸ τὸν πολιτικὸ και κοινωνικοψυχολογικὸ του συνειρμὸ θυμίζει μᾶλλον κακόγουστο ἀστεῖο, φωτίζει τὴν ἐκρηκτικὴ δύναμις πού ἔκρυβε αὐτὴ ἡ ἀντιπαραθέσις και τὸ πῶς οἱ συνέπειαι τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν σχέσεων δὲν ὀδηγοῦσαν τόσο σὲ σαφῆ ἀντικειμενικὰ αἰτήματα, ἀλλὰ ἀποτελοῦσαν ἀφορμὴ γιὰ συναισθηματικὲς διαμαρτυρίες γενικοῦ χαρακτήρα, μὲ ἀσαφὲς περιεχόμενον. Πρόκειται γιὰ τὶς συγκρούσεις μαθητῶν και φοιτητῶν μὲ τὴν ἀστυνομία τὸ 1859, πού

146. Κείμενο στὸ Καρολίδης V, 152 σημ. 1.

147. Ὡστόσο δὲν μποροῦσε νὰ γίνει λόγος γιὰ μυστικὲς δραστηριότητες, ἀφοῦ οἱ λογαριασμοὶ εἶχαν δημοσιευτεῖ στὴν ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς στὰ *Parliamentary Papers* τοῦ 1860 και οἱ ἐνδιαφερόμενοι πολιτικοὶ τοὺς γνώριζαν ἀπὸ ἐκεῖ. Ὡστόσο, σύνταγμα και νόμοι ὑποχρέωναν τὴν κυβέρνησις νὰ γνωστοποιήσῃ τὰ στοιχεῖα στὴ βουλὴ.

148. Ἀναστάσιος Γούδας, *Ἐπίμνημα πρὸς τὰς προστάτιδας τῆς Ἑλλάδος δυνάμεις και πρὸς ἅπαντα τὸν πεπολιτισμένον κόσμον*, Κέρκυρα 1862, 19-20. Ἡ σπατάλη δημοσίου χρήματος ἀνήκε στὸς μόνιμους στόχους τῆς ἐφημερίδας τῶν ριζοσπαστῶν *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρίδος*. Γιὰ τὶς ἐξίσου ἀδικαιολόγητες δαπάναις τῆς στέψης τὸ 1835, Wilharm, 137.

149. Συνοπτικὴ παρουσίασις, *IEE XIII*, 175 κ.έ.

150. *Στὸ ἴδιο*, 180.

ἔμειναν στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία μὲ τὴν ἐπωνυμία «τὰ Σκιαδικά». ¹⁵¹ Ὁρισμένοι νεαροὶ ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς κύκλους τῆς ἀντιπολίτευσης, ¹⁵² θέλησαν, παρακινούμενοι ἀπὸ πατριωτικὸ ἐνθουσιασμό, νὰ ἀγοράσουν σκιαδία ἀπὸ τὰ παλιὰ ψαθάδικα τῆς Σίφνου καὶ νὰ συμβάλουν ἔτσι στὴν προστασία μιᾶς ντόπιας βιοτεχνίας, ἡ ὁποία δὲν μποροῦσε ὅπως ἄλλοι κλάδοι νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀλματώδη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ἀλλὰ ἀνῆκε στοὺς κλάδους ποὺ κινδύνευαν ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορά. Τὸ ψαθάκι ἀπὸ τὴ Σίφνο, στολισμένο μὲ γαλανόλευκη κορδέλα, ἔγινε μέσα σὲ λίγες ἑβδομάδες ἡ μόδα τῶν πραγματικῶν δημοκρατῶν. Οἱ θιγόμενοι εἰσαγωγεῖς γαλλικῶν καὶ ἰταλικῶν ψάθινων καπέλων πλήρωσαν μερικοὺς νεαροὺς γιὰ νὰ εἰρωνευτοῦν τὸ πατριωτικὸ ἄξεσουάρ, ἐμφανιζόμενοι μιὰ Κυριακὴ τοῦ 1859 ἀνάμεσα στοὺς περιπατητὲς στὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως φορώντας μιὰ φρικτὴ ἀπομίμηση τοῦ ντόπιου καπέλου καὶ ἔχοντας μαγκοῦρες γιὰ νὰ προκαλέσουν τὴ νεολαία. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ κατάσταση εἶναι ὅτι ἡ κυβέρνησις καὶ ἡ αὐτὴ θεώρησαν τὴ μαζικὴ ἀγορὰ σιφνέικων καπέλων ἀνησυχητικὴ ἐκδήλωση κατὰ τῆς σπατάλης δημοσίου χρηματός, τὴν ὁποία ἐπέκρινε συχνὰ ἡ ἀντιπολίτευσις. Ἡ ἀστυνομία ἀφαίρεσε τὶς μαγκοῦρες ἀπὸ τοὺς προβοκάτορες, κατόπιν ὅμως ἐπιτέθηκε χωρὶς λόγο στοὺς φορεῖς τοῦ πατριωτικοῦ ἐμβλήματος. Ἐνας ἀριθμὸς μαθητῶν καὶ φοιτητῶν συνελήφθησαν. Ἀκολούθησαν διαδηλώσεις στὴν Ἀθήνα καὶ ἀγχιμαχίες μὲ τὶς δυνάμεις τῆς τάξης, στὴ διάρκεια τῶν ὁποίων ὁ βασιλεὺς διέταξε τὴ φρουρὰ νὰ ἐπέμβει. Λέγεται ὅτι ὁ Ὄθων εἶχε ἐπιπλήξει τὸν ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν Λεωνίδα Σμόλενιτς λόγω τῆς ἀδιαφορίας τοῦ στρατοῦ. ¹⁵³ Στὸ τέλος, ὁ ἀστυνομικὸς διευθυντὴς τῶν Ἀθηνῶν Δημητριάδης ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ, ὥστε νὰ ξεχαστοῦν τὰ Σκιαδικά. ¹⁵⁴ Ἡ κυβέρνησις διέταξε νὰ συλληφθοῦν οἱ πρωταίτιοι τῶν Σκιαδικῶν καὶ ἐπέβαλε τὴν ἀπαγόρευσις τῶν διαδηλώσεων· ὁ στρατὸς περιπολοῦσε στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας καὶ στρατιωτικὲς μονάδες τοποθετήθηκαν στὸ Πανεπιστήμιον.

Ὅταν ὁ πολιτικὸς ἡγέτης τῆς ριζοσπαστικῆς νεολαίας Ἐπαμεινώνδας Δεληγεώργης ἐκλέχτηκε βουλευτὴς, εἰσήγαγε ἀμέσως τὶς μελλοντικὲς ἀντιπαραθέσεις γιὰ τὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ καὶ ἰδίως τοὺς χρηματι-

151. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων βλ. τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ραγκαβῆ III, 5 κ.έ., ἀκόμη τὰ δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων στὸ Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Μεταρρύθμιση* I, 160-166 ἀρ. 45α-ε, καθὼς καὶ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης [Φαλέξ, γιὸς τοῦ Γενναίου], *Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τῆς Βασιλείας τοῦ Ὄθωνος*, Ἀθήνα 1881, 43. Γιὰ τὴ σημασία τῶν γεγονότων στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ φιλελευθερισμοῦ, Λιάκος, *Οἱ φιλελεύθεροι στὴν Ἐπανάστασι τοῦ 1862*, 18-19.

152. Θεόδωρος Γενναίου Κολοκοτρώνης (Φαλέξ), *ὁ.π.*, 7 κ.έ., 40 κ.έ.· πρβλ. Τσοκόπουλος, *Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι*, 238 κ.έ.

153. Φωτιάδης, 292.

154. Ἀσπρέας I, 240· Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Μεταρρύθμιση* I, ἰδίως 163 κ.έ.

κούς δεσμούς και τις χρηματικές διαπλοκές με το έξωτερικό,¹⁵⁵ και επιτέθηκε με δριμύτητα στην αντισυνταγματική τακτική του βασιλιά —αν και όχι πάντα ειλικρινώς.¹⁵⁶

Οί μετριοπαθείς και οί συντηρητικοί πολιτικοί δὲν εἶχαν νὰ προσφέρουν πειστική ἐναλλακτική πρόταση στὸ ἐπεῖγον ἐρώτημα πῶς θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβληθεῖ συνταγματική πολιτική τάξη πραγμάτων, καὶ ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον προσχωροῦσαν στὴν ἀντιπολίτευση κατὰ ἑνὸς συστήματος μετὰ τὸ ὁποῖο δὲν τοὺς συνέδεε πλέον ἢ ἐλάχιστη συναίνεση σὲ θεμελιώδη ζητήματα. Ἔτσι οἱ ἐπιλογὲς ἀπλουστεύονταν, ἢ ἀντιπαράθεση ἔπαιρνε ἀκραΐες μορφὲς καὶ οἱ πιὸ θορυβώδεις ἐξτρεμιστὲς τῆς νέας γενιᾶς ἠγοῦνταν προσωρινὰ τοῦ δημοκρατικοῦ κινήματος. Γιὰ νὰ δώσουν στοὺς ὁμοιδεάτες τοὺς δυνατότητες νόμιμης συνεύρεσης, διοργάνωναν «συμπόσια» μετὰ ἀντιπολιτευόμενους δικηγόρους καὶ στρατιῶτες, ὅπου πρὶν ἀπὸ τὸ φαγητὸ διεξάγονταν μυστικὲς συνομιλίες.¹⁵⁷ Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Ὁθωνα ὑπῆρξαν σὲ ὁλόκληρη τὴ χώρα ἀδελφοποιεῖς μεταξὺ ἀντιπολιτευόμενων. Αὐτὲς οἱ συναμοτικὲς συμπράξεις, ποὺ διοργανῶνταν τὶς περισσότερες φορὲς σὲ βουνίστιες ἐρημιὲς ἢ σὲ σπηλιές, ἀναπτύχθηκαν, ὅπως φαίνεται, πρῶτα στὴ Σύρο μεταξὺ ἐκτοπισμένων ἀξιωματικῶν καὶ νεαρῶν φιλελευθέρων καὶ λίγο ἀργότερα διαδόθηκαν εὐρέως στὴ νέα γενιά. Μιὰ ἐφημερίδα ἀνέφερε ὅτι οἱ ἀρχεὲς εἶχαν ὑποδείξει τὴ σύσταση φιλοβασιλικῶν ἀδελφοτήτων.¹⁵⁸

Ὅπως στὶς πολιτικὲς ἀντιπαραθέσεις οἱ νέοι ἐπιστήμονες καὶ δημοσιογράφοι, ἔτσι ἐμφανίζονταν τῶρα ὄλο καὶ περισσότεροι ἀξιωματικοὶ ἀνάμεσα στοὺς διαφωνοῦντες, οἱ ὁποῖοι ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ ἠγέτες τῶν νεαρῶν στὰ Σκιαδικὰ ἦταν στὴν πλειονότητα γιοὶ ἐπιφανῶν ἀνδρῶν ποὺ εἶχαν παραμείνει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο ἀφοσιωμένοι στὸ στέμμα. Στὸ θρυλικὸ συμπόσιο τῶν ἐπαναστατῶν τὴν 1η Ἀπριλίου 1861 στὸ Ἄργος συμμετεῖχαν, ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς τῆς φρουρᾶς, οἱ γιοὶ τῶν γνωστότερων οἰκογενειῶν τῆς χώρας.¹⁵⁹ Τοὺς ἀκολούθησε ἕνα μεγάλο μέρος

155. Καρολίδης, V, 152 σημ. 1· Κορδάτος, *Ἱστορία* III, 681.

156. Γιὰ παράδειγμα, θεωροῦσε συνταγματικὴ ἀρχὴ νὰ γίνονται ὑπουργοὶ μόνο μέλη τῆς βουλῆς ἢ τῆς γερουσίας καὶ σὲ μιὰ συζήτηση μετὰ τὸν Ὁθωνα ἐπέκρινε τὸ διορισμὸ τοῦ Ε. Σίμου ὡς ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν καὶ τοῦ Λ. Κρεστενίτη ὡς ὑπουργοῦ Ἑσωτερικῶν στὶς 3 Ἰουλίου 1860: Δεληγεώργης, *Ἡμερολόγια*, 26, 32-33. (Παρομοίως καὶ τὸ κύριο ἄρθρο τῆς ἐφημερίδας *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*, ἔτος I φύλλο 3/4 Αὐγούστου 1862.) Τὸ 1860 ἄστόσο ὁ Δεληγεώργης ἔγραφε στὸν Σίμο: «Ἐπιθυμῶ νὰ παραμείνετε εἰς τὴν κυβέρνησιν· τὸ ἐπιθυμῶ ειλικρινῶς, σᾶς βεβαιῶ ἐπὶ λόγῳ τιμῆς», *στὸ ἴδιο*, 207.

157. Ἐκθεση τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἑσωτερικῶν Χ. Χριστόπουλου πρὸς τὸν Ὁθωνα, Κυριακίδης II, 111-118.

158. *Τὰ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ... γεγονότα*, 5-7· *Τὸ Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*, ἔτος I φύλλο 9/25 Αὐγούστου 1862, 3: «Αἱ ἀδελφοποιεῖαι».

159. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν σκιαδιστῶν, Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα* III, 6. Στὸ συμπόσιο τῆς 1ης Ἀπριλίου συμμετεῖχαν: ὁ ἀνθυπολοχαγὸς πυροβολικοῦ Ι. Ρόδιος (γιὸς τοῦ ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν τὸ 1844 καὶ 1848 Π.Ρ.), ὁ ἀνθυπολοχαγὸς πεζικοῦ Περικλῆς Α.

τῶν ἀξιωματικῶν μὲ βαθμὸν κατώτερο τοῦ ταγματάρχη, οἱ ὅποιοι στὸ μικρὸ στράτευμα¹⁶⁰ καὶ προπάντων στὰ τεχνικὰ σώματα εἶχαν ἐλάχιστες δυνατότητες σταδιοδρομίας καὶ περνοῦσαν τὰ καλύτερα χρόνια τῆς ζωῆς τους σὲ ἔρημες ἐπαρχιακὲς φρουρές, χωρὶς τακτικὲς ἀσκήσεις, χωρὶς μεγάλα γυμνάσια, χωρὶς αὐστηρὸ ἔλεγχο ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρους τους. Ἡ διάθεση τῶν ὑπαξιωματικῶν δὲν ἦταν καλύτερη, γιατί ἐδῶ οἱ σωστὲς διασυνδέσεις ἔκριναν τὴν ἐπιτυχία στὶς ἐξετάσεις γιὰ τὴν προαγωγή σὲ ἀξιωματικό. "Ὅποιος ἀποτύγγανε ἔριχνε τὴν εὐθύνη στὴν κυβέρνηση, στὴν αὐλή, στὸ κράτος." Ἄλλωστε ὅλο τὸ σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν ἦταν ἄσκοπα διογκωμένο, ἔτσι ὥστε ὅπως ἀποδείχτηκε μετὰ τὴν ἐκθρόνιση

Μαυρομιχάλης (γιὸς τοῦ γερουσιαστῆ Ἀντώνιου Μ.), ὁ ἀνθυπολοχαγὸς πυροβολικοῦ Νικόλαος Σμόλενιτς (γιὸς τοῦ στρατηγοῦ Σ., ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν τὸ 1855–1859), ὁ Α. Μαγγίνας (γιὸς τοῦ γερουσιαστῆ καὶ παλαιοῦ πολιτικοῦ Τάτση Μ.)· στὶς 15 καὶ 16 τοῦ μηνὸς συνελήφθησαν ὡς ὑποπτοὶ συνωμοσίας μεταξύ ἄλλων: ὁ ταγματάρχης Δημήτριος Μπότσαρης (γιὸς τοῦ Νότη Μπ. καὶ ἐξάδελφος τοῦ ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν Δ. Μπ.), ὁ ὑπολοχαγὸς Ν. Μακρῆς (γιὸς τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὸν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας στρατηγοῦ), ὁ ὑπολοχαγὸς Δ. Κλίμακας (γιὸς συνταγματάρχη) καὶ ἄλλοι ἀξιωματικοί. Λίγο ἀργότερα ἐξορίστηκαν δέκα ἀξιωματικοί, μεταξύ αὐτῶν: ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Τιμολέων Βάσσος (ἀδελφὸς τοῦ βασιλικοῦ ἀγγελιαφόρου Ἀλέξανδρου Β.), ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Πάνος Κολοκοτρώνης (ἐξώγαμο στερνοπαῖδι τοῦ ἐθνικοῦ ἥρωα Θεόδωρου Κ.), ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Π. Μωραϊτίνης (γιὸς τοῦ προέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου), ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Γεώργιος καὶ ὁ ἀνθυπασπιστὴς Κωνσταντῖνος Μαυρομιχάλης (γιοὶ τοῦ ἀντιστράτηγου καὶ γερουσιαστῆ Ἀναστάσιου Μ. καὶ κουνιάδοι τοῦ Μουρούζη, ὑπασπιστῆ τοῦ βασιλιᾶ), οἱ ἀνθυπολοχαγοὶ Ἡρακλῆς καὶ Γεώργιος Μαμούρης (γιοὶ τοῦ στρατηγοῦ Μ.), ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Δ. Σέκερης (γιὸς τοῦ Φιλικοῦ Σ.), ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Ἀριστείδης Κανάρης (γιὸς τοῦ ναύαρχου Κωνσταντίνου Κανάρη) καὶ οἱ ὑπολοχαγοὶ Δημήτριος καὶ Α. Γρίβας (γιοὶ τοῦ ὑποστράτηγου Θεόδωρου Γρίβα). Ὁ Α. Γρίβας χτύπησε στὶς 4 Ὀκτωβρίου 1862 στὴ Βόνιτσα καὶ ἔγινε ἀφορμὴ τῆς ἐπιτυχοῦς ἐξέγερσης μὲ τὴν ὁποία ἐκθρονίστηκε ὁ βασιλιάς. Παρόμοια ἦταν ἡ καταγωγή καὶ ὅσων συνελήφθησαν ἀργότερα: Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 24. Πρβλ καὶ τὰ ἀνώνυμα ἀπομνημονεύματα *Στρατιωτικὴ ζωὴ*, 42. Τὸ ἀντίστοιχο τῶν νεαρῶν ἀξιωματικῶν στὴν πολιτικὴ ζωὴ ἦταν ὁ μεγάλος ἀριθμὸς νεαρῶν δικηγόρων καὶ δικαστῶν ἀνάμεσα στοὺς συνωμότες, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονταν ἀπὸ ἐπιφανεῖς οἰκογένειες. Οἱ γνωστότερες περιπτώσεις: ὁ πατέρας τοῦ Δεληγεώργη ἦταν τὸ 1846 ἀρχηγὸς τῆς χωροφυλακῆς καὶ ἐκλέχτηκε ἀργότερα βουλευτὴς. Δεληγεώργης, *Ἡμερολόγια*, 8. Ὁ Γεώργιος Πετμεζάς, δικαστὴς (γιὸς τοῦ ἀγωνιστῆ Ἀναγνώστη Π.), ὁ δικαστὴς Πέτρος Α. Μαυρομιχάλης ἀπὸ τὴ γνωστὴ μανιάτικη οἰκογένεια, ὁ δικηγόρος Γλαράκης (γιὸς τοῦ ἡγετικοῦ στελέχους τῶν Ναπαίων Γεώργιου Γ.) καὶ κεντρικὴ φυσιογνωμία ἡ Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, σύζυγος τοῦ γερουσιαστῆ Σπύρου Παπαλεξοπούλου καὶ κόρη τοῦ γνωστοῦ πολιτικοῦ τοῦ Γαλλικοῦ Κόμματος Ἀνδρέα Καλαμογάρτη: Κούλα Ξηραδάκη, *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου 1809–1898. Ἡ ἥρωίδα τῆς Ναυπλιακῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1959. Ὁ Κορδάτος πλανᾶται ὅταν διαχωρίζει τοὺς πολιτικούς τῆς ἀντιπολίτευσης στοὺς παλαιούς, ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὴν παλαιὰ ἀστική τάξη, καὶ στοὺς νέους, ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει «προδρόμους τῆς νέας ἀστικῆς τάξεως», τῶν ἐφοπλιστῶν, ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν (*Ἱστορία* IV, 81). Γιὰ τὴ μυστικὴ ἐταιρεία ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν σκιαδιστῶν περὶ τὸν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη (Φαλέζ), Τσοκόπουλος, *Αἱ παλαιαὶ Ἀθήναι*, 240–241.

160. Γιὰ τὴ δύναμη τοῦ στρατοῦ, βλ. τὴν ἐπισκόπηση στὸ Μαζαράκης, *Μελέτη* I, 307 κ.έ. Γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1850, βλ. τὸν καθορισμὸ τῆς δύναμης τοῦ στρατοῦ στοὺς 8.970 ἄνδρες στὴ συνεδρίαση τῆς βουλῆς τῆς 7ης Φεβρουαρίου 1850. Πρακτικὰ Β' Γ' I, 212–213.

του Ὅθωνα οἱ ἀξιωματικοὶ ἔλπιζαν νὰ ἰσορροπήσουν τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀπογοήτευση μὲ πολιτικὲς (ἢ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μὲ παράνομη στρατιωτικὴ) δραστηριότητες.¹⁶¹

Ὅταν τὸ καθεστῶς ἔχασε τὸ κύρος του, ὅλοι ἤθελαν νὰ παρατήσουν τὸν ἄχαρο ρόλο τους καὶ μὲ νέα σκηνοθεσία νὰ παίξουν λαμπρὸ ρόλο ἔμπρὸς σὲ ἔκθαμβους θεατές. Πολλοὶ ἔλπιζαν νὰ ἀποκτήσουν ἐπιρροὴ σὲ κρατικὲς ὑποθέσεις, οἱ περισσότεροὶ ἐπιδίωκαν σταδιοδρομία χωρὶς ἄνωθεν προστασία καὶ ἀπαιτοῦσαν νὰ προετοιμαστῆ μὲ στοχοπροσήλωση μιὰ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ πού θὰ ἔδινε στὸ στράτευμα μιὰ μεγάλη, ἥρωικὴ ἀποστολή. Καὶ μὲ τὰ δύο αὐτὰ αἰτήματα μπορούσαν νὰ ἐπικαλεστοῦν τὶς δημοκρατικὲς ἰδέες πού ὑπόσχονταν τὸ τέλος τῆς αὐλοκρατίας καὶ μιὰ νέα τάξη πραγμάτων ἐθνικῶν κρατῶν στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη στὴ θέση τοῦ σουλτανικοῦ δεσποτισμοῦ. Καθὼς οἱ ἀξιωματικοὶ τότε σπανίως μόνο ἄλλαζαν στρατόπεδο, καὶ λόγω τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία, δὲν ἀπομονώνονταν ἀπὸ τοὺς πολίτες, ἀποδέχονταν ἀμέσως τὰ παράπονα καὶ τὶς ἐπιθυμίες τοῦ περιβάλλοντός τους καὶ μπορούσαν νὰ ἐμφανιστοῦν ὡς ἡγέτες τῶν δυσαρεστημένων. Σύντομα ὥστόσο ἀποδείχτηκε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλληλεγγύη δὲν ἄντεξε ἔμπρὸς στὸν ἐγωισμό τῶν ὁμάδων.¹⁶² Χαρακτηριστικὴ γιὰ τοὺς κύκλους τῆς ἀντιπολίτευσης εἶναι ἡ σύνθεση τῶν μελῶν μιᾶς μυστικῆς ὀργάνωσης πού ἐπιδίωκε ἐλεύθερες ἐκλογές: δύο μῆνες μετὰ τὴν ἴδρυσή της τὸ 1859 περιλάμβανε 17 βουλευτές, 150 φοιτητές καὶ μαθητές, ὀκτῶ ἀξιωματικούς,

161. Τὸ 1861 ὑπηρετοῦσαν στὸ στράτευμα τῶν 10.000 ἀνδρῶν: 23 στρατηγοί, 32 συνταγματάρχες, 33 ἀντισυνταγματάρχες, 66 ταγματάρχες, 167 λοχαγοί, 198 ὑπολοχαγοί, 170 ἀνθυπολοχαγοί καὶ 83 ἀνθυπασπιστές· ἀκόμη 63 γιατροί, 16 φαρμακοποιοὶ καὶ 67 σιτιστές. Ἀναφέροντας τὸ παράδειγμα τοῦ Λεωτσάκου, πού τὸ 1854 ἐκστράτευσε μόνος του μὲ ἓνα λόχο κατὰ τῆς Τουρκίας, ὁ Γενναῖος Κολοκοτρῶνης περιγράφει πῶς ἡ ἀπειθαρχία ἐμφανίζοταν στοὺς ὑπαξιωματικούς, τοὺς ἀπογοητευμένους ἀπὸ τὴν ἔλλειψη δυνατοτήτων προαγωγῆς. Γενναῖος Κολοκοτρῶνης, *χφ. Β*, 104. Στὸ ἡμερολόγιο ἑνὸς ὑπαξιωματικοῦ πού συμμετεῖχε στὴν ἐξέγερση τοῦ Ναυπλίου (βλ. παρακάτω, 359), διαβάζει κανεὶς πρῶτα ἐπικρίσεις κατὰ τῆς κυβέρνησης: «Εἰς τὰ πεδία τῆς μάχης, εἰς τὴν κολυμβήθραν τοῦ πυρός καὶ τοῦ αἵματος, ὁ στρατιώτης, ὁ Ἕλλην στρατιώτης προπάντων, ἔπρεπε νὰ κατακτᾷ τὰ ἐπωμίδας καὶ τοὺς βαθμούς του. Ὡ! πόσοι ὑπαξιωματικοί, πόσοι στρατιῶται ἠδύναντο εἰς τὰ πεδία ἐκεῖνα τῆς δόξης νὰ κερδήσουν καὶ τὰς ἐπωμίδας ἀξιωματικῶν...». Μετὰ τὶς μεγαλοστομίες ἔρχεται εὐθέως σὲ αὐτὸ πού τὸν ἐνδιαφέρει πραγματικά: «καὶ σήμερον πρέπει νὰ ἀριθμήσωμεν δεκαετηρίδας καὶ νὰ λευκανθῶμεν τὴν κεφαλὴν, ἵνα ἀποκτήσωμεν τὰ σήματα τοῦ λοχίου ἢ τὰς ἐπωμίδας τοῦ λοχαγοῦ· καὶ σήμερον πρέπει νὰ ταπεινωθῶμεν, νὰ φιλήσωμεν πόδας, νὰ κωλακεύσωμεν ἰσχυρούς, ἵνα προαχθῶμεν, ἡμεῖς οἱ ἀποστολὴν ἔχοντες νὰ βαδίζωμεν ὑψαύχενες καὶ γαύρῳ μετώπῳ, πρέπει νὰ κύπτωμεν ἔμπροσθεν ποταπῶν διὰ νὰ προβιβασθῶμεν». Καὶ κατόπιν μόνο ἀναφέρεται στὰ πολιτικὰ ζητήματα τῆς χώρας. Κείμενα, *Ἡ Νέα Γενεά*, ἔτος 1 ἀρ. 19/11 Ἰουλίου 1862, 2.

162. Γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ στρατεύματος, βλ. τὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη τοῦ von Rundstedt, ἰδίως 7-11, 21 κ.έ., 29 κ.έ., 34, 46, 50 κ.έ. Γιὰ τὴν δυσἀρέσκεια τῶν ὑπαξιωματικῶν καὶ ἀνθυπασπιστῶν πού ἐκπαιδεύονταν στὰ τεχνικὰ σώματα καὶ ἀναγκάζονταν κατόπιν, λόγω ἔλλειψης θέσεων, νὰ ὑπηρετήσουν στὸ πεζικὸ κάνει λόγο καὶ ὁ Γενναῖος Κολοκοτρῶνης, *χφ. Β*, 104, 108.

τέσσερις ιερείς, τρεις δημοσιογράφους και τὸν ἐπίσκοπο Μαντινείας Θεοφάνη. Ἀργότερα προστέθηκαν καὶ ὀρισμένοι ἔμποροι καὶ βιοτέχνες.¹⁶³

Οἱ διάφορες ἰδεολογικὲς θέσεις, τὰ πολιτικὰ προγράμματα καὶ τὰ κοινωνικοοικονομικὰ συμφέροντα συνέκλιναν λοιπὸν σὲ μιὰ σειρὰ μέτρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ ἀντιπολιτευόμενοι προσδοκοῦσαν μιὰ ἐκ βάθρων ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος: ἐλεύθερες ἐκλογές, γενικὸ ἐξοπλισμὸ ἢ σχηματισμὸ ἐθνοφυλακῆς, φορολογικὴ μεταρρύθμιση μὲ στόχο τὴν ἐλάφρυνση τῶν ἀγροτῶν, δημόσιες ἐπενδύσεις ὑποδομῆς, λιτότητα καὶ μιὰ λιγότερο περίπλοκη διοίκηση —συνθήματα ποὺ ἀκούγονταν παντοῦ ὅπου ἐκδηλωνόταν δυσaráσκεια.¹⁶⁴ Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τὸν πολιτικὸ λόγὸ ἐκείνων τῶν ἐτῶν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ αἶτημα γιὰ σεβασμὸ τοῦ ἰσχύοντος συντάγματος θεωροῦνταν ἐπαναστατικὸ σύνθημα! Καὶ ὅταν ὁ Ἄρειος Πάγος ἀθῶωσε δύο ὑποτιθέμενους πρωτεργάτες τῆς συνωμοσίας τῶν ἀξιωματικῶν ποὺ εἶχαν συλληφθεῖ τὸν Ἀπρίλιο,¹⁶⁵ ἡ ἀντιπολίτευση πανηγύριζε. Τώρα πιά ἦταν καὶ δικαστικῶς ἀποδεδειγμένο ὅτι τὸ κράτος παρανομοῦσε.

Ἡ ἀντιπολίτευση βρῆκε τὸν θρυλικὸ της ἡγέτη στὸ πρόσωπο τοῦ ἐβδομηντάχρονου ναυτικοῦ ἥρωα Κωνσταντίνου Κανάρη. Γιὰ τοὺς νεότερους ὁ Κανάρης ἦταν ἡ πατρικὴ μορφή, γιὰ τοὺς ἐθνικιστὲς σύμβολο τοῦ ἀγῶνα καὶ ἀξιόπιστος ἐκπρόσωπος τοῦ «πραγματικοῦ» ἑλληνισμοῦ· ὁ δημοκράτης πολιτικὸς αἰσθανόταν ἀλληλέγγυος μὲ ὅσους εἶχαν παραγκωνιστεῖ ἀπὸ τὴν αὐλικὴ κυβέρνησις τοῦ Ὀθωνα,¹⁶⁶ καὶ ὅλοι τὸν ἀκολουθοῦσαν εὐχαρίστως, ἐπειδὴ ὁ παλαίμαχος στρατιώτης ἤδη τὸ 1859 εἶχε παρουσιάσει ἓνα δημοφιλὲς πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων¹⁶⁷ καὶ ἐ-

163. Σύμφωνα μὲ τὸν Γ. Τσοκόπουλο, *Ἡ βασίλισσα Ἀμαλία*: τὸ παραθέτει ὁ Καρανικόλας, *Νόθες ἐκλογές*, 120.

164. Αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ μετριοπαθοῦς προγράμματος τῶν Δ. Καλλιφρονᾶ, Π. Καλλιγᾶ καὶ Ι. Κόνιαρη τὸ 1861, *Ὁ Πειραιεύς*, ἔτος 2 φύλλο 73/10 Ἰανουαρίου 1861, 1-2.

165. Ντὲ Τέστα πρὸς κόμη Ρέχμπεργκ καὶ Ρότενλεβεν, Ἀθήνα 21 Δεκεμβρίου 1861, HHStA Politisches Archiv 1848-1918, XIV: Griechenland, Karton 22. Μέρους 1 (1861) φ. 380^{r-v}. Ἦδη, τὸν Ὀκτώβριον ὁ πρέσβης εἶχε ἀναφέρει ὅτι τὸ κατηγορητήριον δὲν ἔκανε καλὴ ἐντύπωση: οἱ κατηγορίες ἦταν ἀσαφεῖς καὶ δὲν ἀνταποκρίνονταν σὲ νομικὲς διατάξεις. Ὁ ἴδιος ὁ ὑπουργὸς εἶχε παραδεχτεῖ πὺς οἱ μάρτυρες ἦταν ὑποπτοί. Ντὲ Τέστα πρὸς Ρέχμπεργκ καὶ Ρότενλεβεν, Ἀθήνα 19 Ὀκτωβρίου 1861. Παράρτημα, φ. 332^{r-v}.

166. Παρόλο ποὺ ὁ ναυτικὸς ἥρωας Κανάρης ἀπὸ τὸ 1834 προαγόταν πάντοτε μαζὶ μὲ τὸν Κριεζή, ἡ κυβέρνησις Μιαούλη προήγαγε μόνο τὸν Κριεζή στὴ θέση τοῦ ἀντιναυάρχου. Τὸ συμβᾶν προκάλεσε γενικὴ δυσaráσκεια στὴν κοινὴ γνώμη καὶ ὁ Κανάρης παραιτήθηκε. Λεπτομέρειες στὸ Γενναῖος Κολοκοτρώνης, χφ. Π, 107, πρβλ. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος* I, 246. Ὁ Κανάρης ἀρνήθηκε τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων προαγωγή του, λόγω τῆς «προσβολῆς τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ»: Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 21.

167. Κείμενο στὸ Παράρτημα Τοῦ Ἡλίου. *Τὸ Πρόγραμμα Τοῦ Κανάρη*, Ἐν Ἀθήναις, τῆ 29ῃ Μαΐου 1859 (τῆ 10ῃ ὥρα μεσημβρίας. [Ἐκδότης:] Ἀναστάσιος Κάζος). Ὁ Κανάρης ἀπαιτοῦσε τότε προπάντων ἀποκατάστασι τῶν ἀστικῶν ἐλευθεριῶν, ἀποζημίωσι καὶ πρό-

κτὸς αὐτῶν οἱ πολιτικές του ἀπόψεις ἦταν ἀρκετὰ συγκεχυμένες, ὥστε νὰ μὴν ἀπωθοῦν κανέναν. Ὅταν ὁ Ὅθων τὸ 1862 ἀνέθεσε στὸν Κανάρη τὸ σχηματισμὸ κυβέρνησης, γιὰ νὰ σβῆσει τὶς φλόγες τῆς ἐξέγερσης ποὺ ξεπηδοῦσαν παντοῦ, πρὶν ἢ μεγάλη πυρκαγιά καταστρέψει τὸ θρόνο του, δὲν ἦταν πρόθυμος, ὅπως καὶ τὸ 1841 μὲ τὸν Μαυροκορδάτο καὶ τόσο συχνὰ ἔκτοτε, νὰ δεχτεῖ τοὺς ὄρους τοῦ ἡγέτη τῆς ἀντιπολίτευσης.¹⁶⁸

Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἦταν σὰν νὰ ἀνοίγαν τὰ παράθυρα τῶν ἀνακτόρων γιὰ νὰ φέρει μέσα ἢ καταγιδα τὶς σπῖθες τῆς φωτιᾶς. Τὴν 1η Φεβρουαρίου ξέσπασε ἐξέγερση στὸ Ναύπλιο ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν συνταγματάρχη Ἀρτέμιο Μίχου,¹⁶⁹ ἐνῶ ἀποφασισμένοι ἀξιωματικοὶ στασίασαν καὶ σὲ ἄλλα μέρη.¹⁷⁰ Ἡ διακήρυξη

νοια γιὰ τοὺς βετεράνους τοῦ πολέμου, διανομὴ τῆς γῆς, μείωση τῶν φόρων, ἐξοπλισμοὺς καθὼς καὶ αὐξηση τοῦ μισθοῦ τῶν στρατιωτῶν καὶ ἀξιωματικῶν.

168. Ὑπόμνημα τοῦ Κανάρη τῆς 12ης Ἰανουαρίου 1862 (Κείμενο στὸ Κυριακίδης II, 98-110 καὶ Μαρκεζίνης I, 378-383 ἀρ. 4): συγγραφεῖς θεωροῦνται οἱ Ἀθανάσιος Πετσάλης (ὁ ὁποῖος τὸ 1862 ἐξέδωσε τὸ ὑπόμνημα μὲ πρόλογο: Τὸ πρὸς τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος περὶ τῆς ἀπαιτουμένης πολιτικῆς μεταβολῆς ὑπόμνημα τοῦ Γερουσιαστοῦ Κων. Κανάρη. Ἐν ᾧ προετάρχη καὶ πρόλογος ὑπὸ Α. Πετσάλη) καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος: Κορδάτος, *Ἱστορία IV*, 30. Ἐκεῖ ὁ Κανάρης ζητοῦσε μεταρρυθμίσεις ὡς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴ σταθερότητα τῆς κυβέρνησης ποὺ θὰ σχημάτιζε ὁ ἴδιος: (1) διορισμὸς τῶν ὑπεύθυνων ὑπουργῶν ὕστερα ἀπὸ πρόταση τοῦ πρωθυπουργοῦ· (2) ἀποκλειστικὸ δικαίωμα τῆς ὑπεύθυνης κυβέρνησης γιὰ κάθε κυβερνητικὴ ἐνέργεια, μὲ διατήρηση τοῦ δικαιώματος τοῦ μονάρχου νὰ ἐκφέρει τὴ γνώμη του. Ἄν ἡ κυβέρνησις παρὰ τὴ συμβουλὴ τοῦ μονάρχου ἐπιμένει σὲ πρόταση, ὁ βασιλεὺς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τὴν ἐκδώσει, διαφορετικὰ ἡ κυβέρνησις πρέπει νὰ παραιτηθεῖ· (3) ἀπομάκρυνση τοῦ συμβουλίου τοῦ βασιλεῦς· (4) ἀλλαγὴ τῶν ἀξιωματικῶν μὲ βεβαρημένο παρελθόν, ποὺ ὑπηρετοῦν στὴν αὐλή· (5) ἐξασφάλιση κυβερνητικῆς πλειοψηφίας καὶ στὴ γερουσία μὲ τὸ διορισμὸ νέων γερουσιαστῶν· (6) νομικὲς ἐγγυήσεις γιὰ ἐλεύθερες ἐκλογές· (7) σχηματισμὸ ἐθνοφυλακῆς κατὰ τὸ γαλλικὸ πρότυπο· (8) ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθερίας τοῦ Τύπου μὲ νέο νόμο περὶ Τύπου· (9) ἐκκαθάριση τῶν οικονομικῶν. Μιὰ γενικὴ ἀποψη τῶν γεγονότων δίνει ὁ Ε. Θ. Γρηγορίου, *Ὁ πυρπολητὴς Κωνσταντῖνος Κανάρης. Βιογραφία*, Ἀθήνα 1940, 125 κ.έ. Ὅταν ὁ βασιλεὺς κάλεσε τὸν Κανάρη, περίμεναν 3.000-4.000 χιλιάδες ἄνθρωποι, ἰδίως ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα, στὴν πλατεία Συντάγματος, τὸν συνόδεψαν κατόπιν στὸ σπίτι του καὶ συγκεντρώθηκαν ζητωκραυγάζοντας τὸν βασιλεὺς πάλι μπροστὰ στὸ παλάτι. Ὁ στρατὸς ποὺ κλήθηκε ἐκεῖ παρακίνησε τοὺς συγκεντρωμένους νὰ διαλυθοῦν εἰρηνικά. Ντὲ Τέστα πρὸς Ρέχμπεργκ καὶ Ρότενλεβεν, Ἀθήνα 25 Ἰανουαρίου 1862. HHStA, Politisches Archiv 1848-1918, XVI: Griechenland, Karton 22, Μέρος 4, φ. 18^v.

169. Τάσος Γούναρης, *Ἡ Ναυπλιακὴ Ἐπανάστασις (1η Φεβρουαρίου – 8 Ἀπριλίου 1862)*. Ἱστορικὴ μελέτη, Ἀθήνα 1963· Σκανδάλης, *Σελίδες*, 484-506· Λαμπρυνίδης, *Ναυπλία*, 336 κ.έ., καθὼς καὶ τοῦ ἰδίου, «Ἡ Ναυπλιακὴ ἐπανάστασις», *Ἀθηνᾶ*, 1 Φεβρουαρίου 1906. Τὰ ὀνόματα τῶν πρωταιτίων στὸ Κορδάτος, *Ἱστορία IV*, 40 κ.έ. Ἀκόμη Καρολίδης V, 257 κ.έ. Ὁ Γούναρης (ὁ.π., 48) χαρακτηρίζει τὴν ἀνταρσία «ἐπιδιώξι τῶν ἀνερχομένων ἀστικῶν στρωμάτων καί, γενικώτερα, τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ στὸ σύνολό του. Οἱ πλατειεῖς λαϊκὲς μάζες —τουλάχιστον στ' Ἀνάπλι καὶ τὴν περιοχὴ— ἀκολούθησαν σύσσωμες τὴν προηγμένη ἀστικὴ πρωτοπορία, ποὺ ἀποτελέσει τὴ βᾶσι καὶ τὸν κινητήριον μοχλὸ τῆς ἐπαναστάσεως». Αὐτὸ τὸ σχῆμα παραποιεῖ τὴν πραγματικότητα τόσο σὲ σχέση μὲ τοὺς φορεῖς ὅσο καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ σκοπὸ.

170. Δηλαδή στὴν Τρίπολη καθὼς καὶ στὴν Κύθνο καὶ τὴ Σύρο· στὴν Ἀκαρνανία, τὶς

τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὁποῖοι σχημάτισαν προσωρινή κυβερνητική ἐπιτροπή, ἀπαιτοῦσε τὴν εὐλαβὴ ἐφαρμογὴ τοῦ συνταγματικοῦ συστήματος διακυβέρνησης καὶ τὸ σεβασμὸ τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ. Ὁ Φλογαῖτης ἐξέδωσε τὴν ἐφημερίδα *Ὁ Ἕλλην συνταγματικός*.¹⁷¹ Σὲ δευτέρη διακήρυξη στὶς 2 Φεβρουαρίου οἱ συνωμότες ἀπαιτοῦσαν νὰ συγκληθεῖ ἔθνοσυνέλευση¹⁷² —τώρα ἡ ἐξέγερση εἶχε ξεπεράσει τὸ στάδιο τῆς διαμαρτυρίας κατὰ τῶν παραβιάσεων τοῦ συντάγματος καὶ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀνασύνταξη τῆς πολιτείας. Οἱ φιλόδοξοι ἀξιωματικοὶ πίστευαν ὅτι τὸ καθεστῶς ἀποτελοῦσε ἔμπόδιο στὴ σταθερὴ προετοιμασία τοῦ κράτους γιὰ τὴν ἐθνικὴ του ἀποστολή, δηλαδὴ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν κληρονομία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.¹⁷³ Ἀπὸ ἐδῶ καὶ στὸ ἐξῆς στίς διενέξεις γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ τάξη πραγμάτων θὰ προέβαλλε καθαρὰ ἡ πλευρὰ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἡ διάγνωσή μας γιὰ τὴ σύνθεση τῶν συνωμοτικῶν πυρήνων ἐπιβεβαιώνεται ἰδίως στὴν κρίσιμη χρονιά 1862. Στὸ στρατόπεδο τῶν ἀνταρτῶν, πλῆι στοὺς στρατιωτικοὺς ὑπῆρχαν παντοῦ δικηγόροι, ἀπολυμένοι δημόσιοι ὑπάλληλοι, νεαροὶ ποὺ ἐπιζητοῦσαν θέση στὸ δημόσιο ἢ μιὰ ὑποψηφιότητα γιὰ τὴ βουλή, δηλαδὴ κυρίως ἄνεργοι ἀπόφοιτοι τοῦ Πανεπιστημίου, ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ δουλέψουν στὴ γεωργία ἢ τὴ βιοτεχνία, πολλοὶ φιλόδοξοι ποὺ ἐνιωθάν παραγκωνισμένοι.¹⁷⁴ Στὸ ἐμπορικὸ καὶ βιοτεχνικὸ κέντρο τῆς Σύρου, κύκλοι τῶν ἀνώτερων στρωμάτων, στοὺς ὁποίους ἀνήκαν τραπεζῖτες, ἔμποροι, βιοτέχνες καὶ ἐκπαιδευτικοί, ἄνθρωποι ποὺ ἐνοχλοῦνταν ἀπὸ τὸ γραφειοκρατικὸ καὶ αὐταρχικὸ καθεστῶς καὶ πίεζαν γιὰ συμμετοχὴ στίς πολιτικὲς ἀποφάσεις.¹⁷⁵

Κυκλάδες, τὴ Ναύπακτο, τὴ Λιβαδεῖα, τὸ Μεσολόγγι, τὴ Χαλκίδα, ὅπως καὶ στὴ Μεσσηνία, τὴ Λακωνία καὶ τὴν Ἀχαΐα ὑπῆρχε ἀναταραχὴ. Γούναρης, *Ἡ Ναυπλιακὴ Ἐπανάσταση*, 37-38, 61· Σκανδάμης, *Σελίδες*, 506-511· Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 50, 53 κ.έ., 65 κ.έ.

171. Κείμενο τῆς διακήρυξης, Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 49· κείμενο δήλωσης πρὸς τὶς Προστάτιδες Δυνάμεις μὲ σύννοση τῶν σημαντικότερων διαμαρτυριῶν στὸ Γούναρης, *Ἡ Ναυπλιακὴ Ἐπανάσταση*, 44-47.

172. Κείμενο στὸ Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 52-53.

173. Τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς στὴν ἔκθεση τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν Χ. Χριστόπουλου πρὸς τὸν βασιλιὰ Ὀθωνα, Κυριακίδης II, (111-118) 116-117, ἐπιβεβαιώνει ὁ πρόλογος τοῦ Ἀθανάσιου Πετσάλη στὴν ἔκδοση τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Κανάρη. Ὁ ἐκδότης καταδίκασε τὰ ἀπατηλὰ ἐγχειρήματα τοῦ Ὀθωνα σχετικὰ μὲ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέα, ἐπειδὴ γιὰ τὴν πραγματοποίησή της ἡ χώρα χρειαζόταν ἐθνικὴ κυβέρνησις ποὺ θὰ τὴν προετοίμαζε μακροπρόθεσμα στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ, γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τὸ χρέος της, πρβλ. Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 79.

174. Ἐκθεση τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, *στὸ ἴδιο*. Στὸ Ναύπλιο ὁ δικηγορικὸς σύλλογος διοργάνωσε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξέγερσης δεξίωση γιὰ 300 πρόσωπα: Σκανδάμης, *Σελίδες*, 485-486.

175. Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 65 κ.έ. Στὴν Πάτρα ἄρχισαν πρῶτοι οἱ μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου μὲ διαδηλώσεις· συμπαθοῦντες ὑπῆρχαν ὅμως καὶ μεταξὺ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ τῶν στρατιωτικῶν. Ὁ ἀντίπαλος τὸν γεγονότων δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν τόσο ἀδύναμος, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ νομάρχης στὴν ἔκθεσή του, γιὰτὶ ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι μέχρι τὴν ἡττα τῶν ἀνταρτῶν οἱ καταστηματαρχεὶς εἶχαν κλείσει τὰ μαγαζιά τους, ἢ συγκοινωνία εἶχε παραλύ-

Για μιὰ ἀκόμη φορὰ ὁ στρατὸς κατέστειλε τὴν ἐξέγερση τοῦ Φεβρουαρίου. Στις 24 Μαρτίου/5 Ἀπριλίου οἱ πολιορκημένοι συνωμότες τοῦ Ναυπλίου ἀναγκάστηκαν νὰ παραδοθοῦν· ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τους συμπεριλήφθηκαν ὅλοι στὴν ἀμνηστία πὺ δόθηκε ἀμέσως. Διακόσιοι ἢ τριακόσιοι ὅμως δὲν δέχτηκαν τὴν ἀμνηστία καὶ ἔφυγαν στὴ Σμύρνη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἰταλία, τὴ Γαλλία καὶ σὲ ἄλλα κέντρα τῆς ἐλληνικῆς διασπορᾶς.¹⁷⁶

Τὸ βασιλικὸ ζεῦγος θέλησε μὲ μιὰ περιοδεία τὴν ὁποία ξεκίνησε στὶς 2 Ὀκτωβρίου 1862 νὰ ξανακερδίσει συμπάθειες στὴ χώρα, δύο ὅμως ἡμέρες μετὰ ἄρχισε στὴν Ἀκαρνανία ἡ μεγάλη ἐξέγερση τοῦ Ὀκτωβρίου, στὴν ὁποία προσχώρησαν τὶς ἐπόμενες ἡμέρες ὅλες σχεδὸν οἱ φρουρές, στὶς 10 Ὀκτωβρίου καὶ ἡ Ἀθήνα. Στις 12 Ὀκτωβρίου ὁ ἔκπτωτος μονάρχης ἐγκατέλειψε τὴ χώρα.¹⁷⁷ Ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας τοῦ ἐξωτερικοῦ, οἱ ὁποῖοι δέχτηκαν τὴν ἀνατροπὴ μὲ χαρὰ, οἱ νέοι ἀντέδρασαν ἐνθουσιωδῶς: στὴν Κωνσταντινούπολη μαθητὲς τοῦ πατριαρχικοῦ γυμνασίου γιόρτασαν τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸ δεσποτικὸ καθεστῶς τοῦ Ὄθωνα μὲ ἐπιθέσεις ἐναντίον Ἑβραιοπαίδων.¹⁷⁸

Ἡ «ἐπανάσταση» στὴν ὁποία εἶχαν ἐλπίσει πολλοὶ εἶχε νικήσει. Ἀλλὰ τὴν ἀντιοθωνικὴ ἀντιπολίτευση ἀποτελοῦσαν ἑτερογενεῖς ὁμάδες καὶ ἐσωτερικὰ ἦταν τόσο διασπασμένη ἀπὸ ἰδεολογικὴ καὶ προγραμματικὴ ἄποψη πὺ δὲν ἦταν βέβαιο ἂν οἱ φορεῖς τῆς «ἐπανάστασης» ἤθελαν πράγματι ἐπανάσταση. Στὴν κρίση πρὶν ἀπὸ τὴν πτῶση τοῦ Ὄθωνα ἡ ἴδια ἀντιπολιτευόμενη ἐφημερίδα ἔγραφε τὴ μιὰ ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἦταν ἡ ἀντίδραση στὸ ὀπισθοδρομικὸ πνεῦμα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ ὡς ἐκ τούτου πρόοδος· τὴν ἐξουσία, ἔγραφε, κατελάμβανε τὸ τμήμα τοῦ ἔθνους πὺ ἐνσάρκωνε τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀρετή.¹⁷⁹ Τέσσερις μῆνες ἀργότερα δὲν προπαγάνδιζε πιά τὴν ἐπαναστατικὴ πρόοδο, ἀλλὰ τὴν

σει, οἱ τράπεζες εἶχαν διακόψει τὶς ἐργασίες τους. Ὁ νομάρχης Ἀχαΐας Ἡλίας Παπαηλιόπουλος πρὸς τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν, Πάτρα 18 Ἀπριλίου 1862. Κωνσταντίνος Τριανταφύλλου, «Τὰ Ναυπλιακὰ (1862) ἐν Πάτραις», *Μνημοσύνη* II (1968/1969), 362-373.

176. Γούναρης, *Ἡ Ναυπλιακὴ Ἐπανάστασις*, 62 κ.έ., 68· Καρολίδης V, 259 κ.έ.· Λαμπρινίδης, *Ναυπλία*, 347-348· Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*, 181. — Τὰ σχετικὰ διατάγματα στὶς 30 Ἀπριλίου καὶ στὶς 7 Σεπτεμβρίου 1862 στὸ ΦΕΚ 25/2 Μαΐου 1862 καὶ 48/10 Ὀκτωβρίου 1862. Μεταξὺ τῶν ἀνταρτῶν καὶ τῶν πολιτικῶν τῆς ἀντιπολίτευσης δὲν ὑπῆρχε συνεννόηση: Γούναρης, *Ἡ Ναυπλιακὴ Ἐπανάστασις*, 29. Ὁ Δεληγεώργης δυσπιστοῦσε πρὸς τοὺς ἐξεγερμένους καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του δέσμιό τους: Δεληγεώργης, *Ἡμερολόγια*, 48-50· μόλις τὸν Ἀπρίλιο καὶ ἀναδρομικὰ ἔκρινε εὐμενέστερα τὰ γεγονότα: 69 κ.έ.

177. Λεπτομερῶς Λεωνίδας Παλάσκας, *Τὰ συμβάντα τοῦ Ὀκτωβρίου 1862 ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ ἀτμοδρόμονος [sic!] Ἀμαλία*, Ἀθήνα 1882· εὐκολότερη πρόσβαση στὸ Δημήτριος Καμπούρογλου, *Ἀπομνημονεύματα μιᾶς μακρᾶς ζωῆς. 1852-1952*, ἀνατύπωση Ἀθήνα 1985, παράρτημα τοῦ πρώτου μέρους, 103-142 (Βιβλιοθήκη ἱστορικῶν μελετῶν, 200). Βλ. ἀκόμη Φατιάδης, *Ἐξῶση*, κεφ. 6, 409 κ.έ. Κορδάτος, *Ἱστορία* IV, 85 κ.έ.

178. Αὐτὸ ἐξιστορεῖ ὁ Καρολίδης ὡς αὐτόπτης: V, 438 σημ. 1.

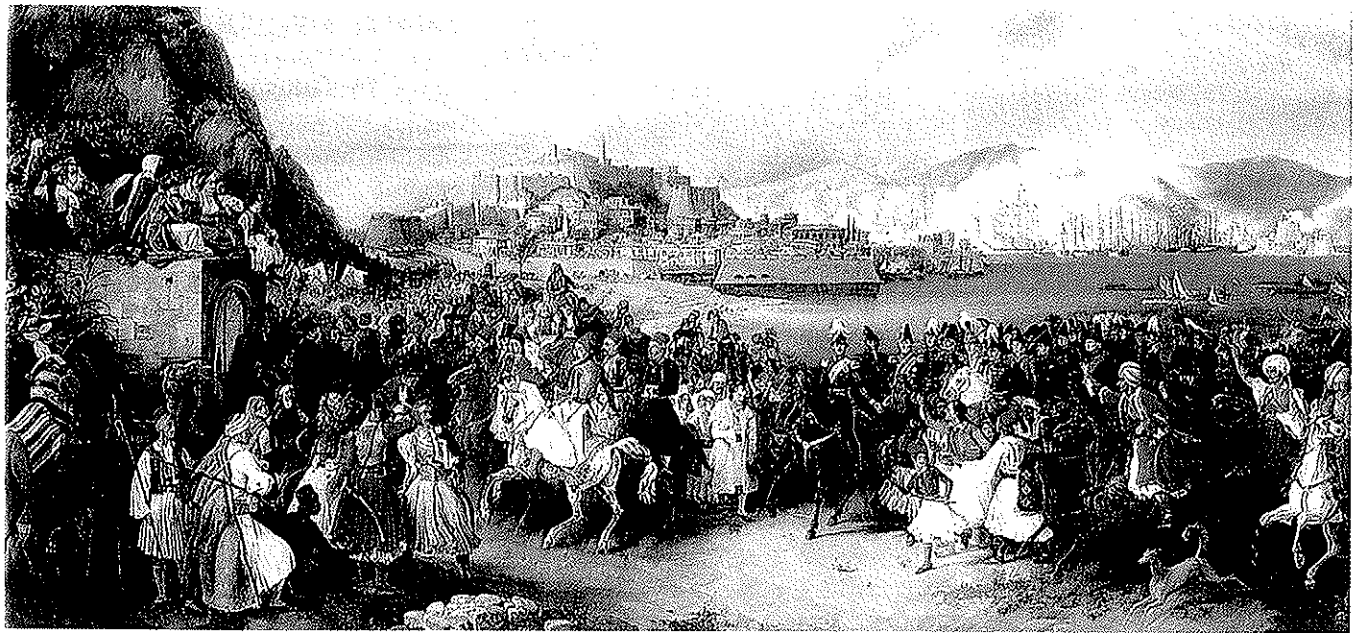
179. *Τὸ Μέλλον τῆς Πατρίδος*, ἔτος 1 φύλλο 62/11 Ἰουνίου 1860.

ἀποκατάσταση τοῦ ἰσχύοντος συντάγματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶχε παρεκκλί-
νει τὸ σύστημα· μὲ ἄλλα λόγια τὸ νέο σύστημα πὺ ἀπαιτοῦσε τὸ ἔθνος
συνίστατο στὴν «ἀκριβὴ τήρηση τοῦ συντάγματος» —καὶ αὐτὸ σήμαινε
ὅτι ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία θὰ ἔπρεπε νὰ κινεῖται στὰ ὅρια πὺ τῆς εἶχαν
τεθεῖ.¹⁸⁰ Καὶ τὰ δύο παραθέματα ὑποδεικνύουν τὶς ἐπερχόμενες συγκρού-
σεις μέσα στὶς ὁποῖες διαμορφώθηκαν τὰ νέα κόμματα. Ὁ μόνος κοινὸς
τόπος ἦταν ἡ ἀρχὴ ὅτι ἡ νομιμότητα τῆς ἐξουσίας δὲν μπορούσε νὰ
θεμελιώνεται παρὰ μόνον στὸ σύνταγμα καὶ τὴν ἔγκριση τοῦ ἐκλογικοῦ
σώματος.¹⁸¹

180. Στὸ ἴδιο, φύλλο 99/15 Ὀκτωβρίου 1860· παρομοίως τὰ ἄρθρα «Πρὸς τὸν λαόν»,
φύλλο 108/19 Νοεμβρίου 1860, καὶ «Πρὸς Ἀθηναίους», φύλλο 115/14 Δεκεμβρίου 1860. Στὸ
φύλλο 104/5 Νοεμβρίου ἡ ἐφημερίδα μὲ τὸ ἀπόφθεγμα: «Delenda est Carthago. Τὸ σύστημα
πρέπει νὰ πέσῃ καὶ θὰ πέσῃ» τοῦ κύριου ἀρθροῦ ἐπέστρεψε πάλι στὴν ἐπαναστατικὴ ρητο-
ρεία.

181. Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ φυλλαδίου *Περὶ τῶν αἰτιῶν τῆς τοῦ Συνταγματικοῦ
πολιτεύματος ἀποτυχίας*, Ἀθήνα, Π. Κ. Σακελλαρίου, 1862, 56 σ., πὺ γράφτηκε τὸν Ἀπρί-
λιο τοῦ 1862, ἀποδείκνυε πολὺ ὠραῖα ὅτι τὰ κακῶς κείμενα στὴν Ἑλλάδα δὲν ἀποτελοῦσαν
κατὰ κανένα τρόπο ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος, ἀλλὰ μόνον κατὰ
τῆς παραμόρφωσής του. Τὸ φυλλάδιο περιέχει καὶ μιὰ καλὴ ἐπισκόπηση συνταγμάτων
εὐρωπαϊκῶν κρατῶν τῆς ἐποχῆς.

Λ. Λούβη, «Το ελληνικό κράτος 1833-1871. Το πολιτικό πλαίσιο των πρώτων βηματισμών», στο Παναγιωτόπουλος, Βασ. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 4, σ. 9-26.

.I.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ 1833-1871

Α. ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΒΗΜΑΤΙΣΜΩΝ

Μετά τον εμφύλιο πόλεμο του 1832, έχει γίνει πια σαφές σε όλους, ακόμη και στους φανατικότερους Έλληνες δημοκράτες, ότι μόνο μια ξένη μοναρχία μπορούσε να εμποδίσει την αυτοκαταστροφή, που θα επέφερε ο αδελφοκτόνος σπαραγμός. Μέσα σε αυτό το πνεύμα, το Φεβρουάριο του 1832, αποφασίζεται η εκλογή Βασιλιά για την Ελλάδα. Με τη Συνθήκη της 7ης Μαΐου 1832, που έθεσε τέρμα στην Ελληνική Επανάσταση και σε μια σειρά από μεταβαλλόμενα Πρωτόκολλα, το ελεύθερο, πια, ελληνικό κράτος απέκτησε την οριστική του νομική υπόσταση. Η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία προσέφεραν το στέμμα της Ελλάδας στο δευτερότοκο γιο του φιλέλληνα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α'. Το ελληνικό κράτος, που δεν είχε ακόμη αναγνωριστεί διεθνώς ως κυρίαρχη οντότητα και δεν διέθετε καν κυβέρνηση με αδιαφιλονίκητη αναγνώριση στο εσωτερικό, δεν υπέγραψε τη συνθήκη και δεν έλαβε καν μέρος στις διαπραγματεύσεις, που κατέληξαν σε αυτήν. Οι τρεις Δυνάμεις λοιπόν, για τις οποίες η ελληνική ιστοριογραφία και οι ίδιοι οι Έλληνες υιοθέτησαν τον όρο «προστάτιδες», υπέγραψαν, με τη Βαυαρία ως τέταρτο μέλος, τη συνθήκη, σύμφωνα με την οποία ο δεκαεπτάχρονος Όθων οριζόταν κληρονομικός μονάρχης με τον τίτλο του Βασιλιά.

Η περίοδος της βασιλικής απολυταρχίας, 1833-1843

Σύμφωνα με τη Συνθήκη της 7ης Μαΐου, ο βασιλιάς Λουδοβίκος της Βαυαρίας εξουσιοδοτούνταν να ορίσει τριμελή αντιβασιλεία, η οποία θα ασκούσε τη βασιλική εξουσία για δύο περίπου χρόνια, δηλαδή ως την ενηλικίωση του Όθωνα (1η Ιουνίου 1835). Ο Λουδοβίκος παραχωρούσε επίσης στρατό 3.500 Βαυαρών οπλιτών ενώ παράλληλα επέτρεπε και τη χρησιμοποίηση Βαυαρών αξιωματικών για την οργάνωση του ελληνικού στρατού. Με την ίδια συνθήκη οι τρεις Δυνάμεις ορίστηκαν εγγυήτριες για τη σύναψη δανείων, των οποίων το συνολικό ποσό δεν θα έπρεπε να ξεπερνά τα 60.000.000 φράγκα και μπορούσε να καταβληθεί σε τρεις δόσεις.

Ωστόσο, επειδή στη συνθήκη δεν υπήρχε καμία σαφής υπόσχεση σχετικά με τη δεύτερη και την τρίτη δόση, οι Δυνάμεις δέχθηκαν να εγγυηθούν μόνο για την πρώτη δόση του δανείου, δηλαδή τα 20.000.000, αφήνοντας ουσιαστικά ελεύθερο το ενδεχόμενο να διαπραγματευθεί χωριστά η καθεμία τους όρους για την παροχή της εγγύησής της για τη σύναψη του υπολοίπου. Το διακύβευμα, φυσικά, ήταν η πλεονεκτική διπλωματική και πολιτική της θέση στο νεοσύστα-

Η ΑΦΙΞΗ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ ΣΤΟ ΝΑΥΠΑΙΟ.

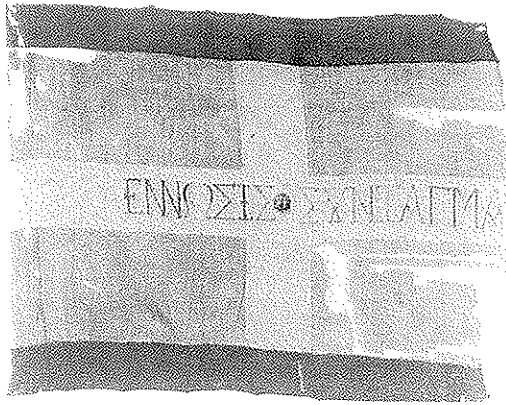
Ελαιογραφία του Peter von Hess (1835), αντίγραφο του Ν. Φερεκείδη, 1900. Αθήνα, συλλογή της Εθνικής Τραπέζης. Από το λεύκωμα της έκθεσης Αθήνα – Μόναχο, Τέχνη και Πολιτισμός στη Νέα Ελλάδα, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη / Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, 2000, σ. 477.

ΤΗΣ
ΑΙΝΑΣ ΛΟΥΒΗ

ΣΗΜΑΙΑ,
 με το λευκό σταυρό των
 Συνταγματικών της
 Περαχώρας και τις λέξεις
 «ΕΝΩΣΙΣ» και
 «ΣΥΝΤΑΓΜΑ». Το αίτημα
 της παραχώρησης
 Συντάγματος δεν βρήκε
 ικανοποίηση, σε μεγάλο
 βαθμό εξαιτίας της
 αντίθεσης του
 Λουδοβίκου Α΄.
 Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό
 Μουσείο.

Από το έργο
*Σημείες Ελευθερίας,
 Συλλογή Εθνικού
 Ιστορικού Μουσείου,*
 Αθήνα, Ιστορική και
 Εθνολογική Εταιρεία της
 Ελλάδος, 1996, σ. 47.

το κράτος. Έτσι, με δεδομένη τη μόνιμη οικονομική του ένδεια, το ελληνικό κράτος γινόταν απόλυτα ευάλωτο στις πιέσεις των Δυνάμεων. Οι ασάφειες της συνθήκης όμως δεν περιορίστηκαν μόνο στο ζήτημα των δανείων αλλά επεκτάθηκαν και στην παραχώρηση Συντάγματος, στο θρήσκευμα του Βασιλιά καθώς και στην επικύρωση της εκλογής του από νομοθετικό σώμα, δημιουργώντας έτσι, καθ' όλη τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου, ουσιαστικά πολιτικά προβλήματα, που προκάλεσαν τις αντιδράσεις των κομμάτων και της πλειονότητας των Ελλήνων.

Ο Όθων έγινε δεκτός στην Ελλάδα με ενθουσιασμό. Οι μνήμες του εμφυλίου ήταν ακόμη νωπές και η περιφρόνηση προς τα κόμματα, ως βασικών υπαίτιων για το χάος που είχε προκληθεί, ενίσχυσε την καλή θέληση των Ελλήνων απέναντι στο νεαρό βασιλιά και την Αντιβασιλεία. Πλήθη κόσμου περίμεναν τον Όθωνα, τους τρεις αντιβασιλείς και τη συνοδεία τους, που έφθασαν στο Ναύπλιο με την αγγλική φρεγάτα «Μαδαγασκάρη». Κανείς όμως, μέσα στην ευφορία που επικρατούσε εκείνη την ημέρα της 30ής Ιανουαρίου 1833, με τους κανονιοβολισμούς και τις μουσικές, δεν έδειχνε να συνειδητοποιεί τη σημασία της παρουσίας των παρατεταγμένων βαυαρικών στρατευμάτων και των ναυτικών μοιρών των τριών Δυνάμεων στο λιμάνι του Ναυπλίου.

Η πρώτη Αντιβασιλεία

Για τα επόμενα δυόμισι χρόνια η πραγματική εξουσία θα βρισκόταν στα χέρια των τριών αντιβασιλέων, τους οποίους είχε ήδη διορίσει ο Λουδοβίκος με το διάταγμα της 5ης Οκτωβρίου 1832: του κόμπα Joseph von Armansperg, που θα ασκούσε τη γενική εποπτεία, του καθηγητή Ludwig von Maurer, που θα αναλάμβανε τα θέματα της δικαιοσύνης, της εκκλησίας και της παιδείας, και του αντιστρατήγου Karl Wilhelm von Heideck, υπευθύνου για τα στρατιωτικά και τα ναυτικά ζητήματα. Ο Karl

von Abel ορίστηκε γραμματέας και αναπληρωματικό μέλος της Αντιβασιλείας. Σύμφωνα με τους κανονισμούς, που είχε ορίσει ο Βασιλιάς της Βαυαρίας, οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν κατά πλειοψηφία και θα επικυρώνονταν με την υπογραφή και των τριών αντιβασιλέων. Οι αντιβασιλείς ήταν επιφανείς πολιτικές προσωπικότητες, που κατείχαν σημαντικές θέσεις στη Βαυαρία. Ο Armansperg, ο πιο φιλελεύθερος από τους τρεις, ήταν αρχηγός του συνταγματικού κόμματος της Βαυαρίας, και μολονότι είχε συγκρουσθεί με τον Λουδοβίκο, αυτός τον επέλεξε, επειδή διέθετε πείρα στα οικονομικά, πολιτική οξυδέρκεια και διπλωματικότητα. Ο Maurer ήταν πρώην υπουργός Δικαιοσύνης και ένας από τους πιο διακεκριμένους νομομαθείς της Βαυαρίας. Ο Heideck ήταν γνωστός φιλέλληνας, γνώριζε καλά τα ελληνικά πράγματα και φαινόταν ικανός να οργανώσει αποτελεσματικά τη διοίκηση του στρατού και των τελωνείων. Η εξοικειώσή του όμως με την ελληνική πραγματικότητα απέβη εις βάρος του, γιατί, πριν καν αναλάβει τις ευθύνες του, είχε ήδη ταυτιστεί με το ρωσικό κόμμα.

Πολύ γρήγορα το ρωσικό κόμμα θεωρήθηκε η αιτία πολλών δεινών και η Αντιβασιλεία σχημάτισε την εντύπωση ότι η Ρωσία θα προσπαθούσε να κυριαρχήσει στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Οι πιέσεις άλλωστε της ρωσικής κυβέρνησης προς τον Λουδοβίκο και τους αντιβασιλείς να ασπασθεί ο Όθων την ορθοδοξία και να εκπροσωπηθεί «ικανοποιητικά το

ρωσικό κόμμα στη διοίκηση» ενίσχυσαν αυτή την πεποίθηση. Το αποτέλεσμα ήταν να μην αναγνωριστεί ο Κολοκοτρώνης ως στρατιωτικός διοικητής και να μην εκπροσωπηθεί το ρωσικό κόμμα στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο. Στις 15 Απριλίου 1833 η Αντιβασιλεία όρισε ως μέλη

Έως την
 ενηλικίωση
 του Όθωνα,
 η εξουσία
 βρισκόταν
 στους
 τρεις
 αντιβασιλείς

του υπουργικού συμβουλίου τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον Γεώργιο Ψύλλα, τον Γεώργιο Πραϊδη και τον Ιωάννη Κωλέττη. Στη σύνθεση αυτή υπερεπέρυσε το αγγλικό κόμμα και το γαλλικό αντιπροσωπευόταν μόνο από τον Κωλέττη ενώ, όπως προαναφέρθηκε, απουσίαζε παντελώς το κόμμα των Ναπταίων.

Ωστόσο πολύ γρήγορα έγινε σαφές ότι στόχος της Αντιβασιλείας ήταν η διάλυση όλων των κομμάτων και η εξουδετέρωση της επιρροής των Δυνάμεων, που το καθένα από αυτά αντιπροσώπευε. Τα κόμματα όμως όχι μόνο αντιτάθηκαν στις πιέσεις και επιβίωσαν αλλά, πο-

λύ γρήγορα, και η ίδια η Αντιβασιλεία εμπλέχθηκε στους κομματικούς φατρισμούς ενώ μακροπρόθεσμα κατάφεραν να εξασθενίσουν ακόμη και τη βασιλική εξουσία. Οι πρώτες συγκρούσεις σημειώθηκαν με αφορμή τα ζητήματα των ατάκτων και της οργάνωσης του στρατεύματος καθώς και της εκκλησίας και των μοναστηριών. Η απόφαση των Βαυαρών να αποστρατευθούν οι ατακτοί, που είχαν λάβει μέρος στην Επανάσταση, και να στρατολογηθούν άνδρες από τα γερμανικά κρατίδια, θεωρήθηκε πρόκληση εναντίον των κομμάτων. Η ανακήρυξη δε του αυτοκεφάλου της

Η ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της Ελληνικής Εκκλησίας προκάλεσε έντονες αντιδράσεις

Ελληνικής Εκκλησίας και η υπαγωγή της στην κρατική εξουσία, όπως επίσης και η διάλυση των μοναστηριών (μέτρα που αποσκοπούσαν κατά κύριο λόγο στην απομάκρυνση της ρωσικής επιρροής), προκάλεσαν τη δυσaréσκεια και την αντίδραση της μεγαλύτερης μερίδας των Ελλήνων.

Η Αντιβασιλεία, στην αρχή, προσπάθησε να συνενώσει όλα τα κόμματα υπό από την αιγίδα του Στέμματος, εγχείρημα που αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολο. Γρήγορα οι τεράστιες διαφορές που χώριζαν τη βαυαρική εξουσία από τους παγιωμένους στην κοινωνία κομματικούς σχηματισμούς ήλθαν στην επιφάνεια. Η Αντιβασιλεία αποσκοπούσε να εκμηδενίσει τα θεσμικά πλαίσια μέσα στα οποία κινούνταν τα κόμματα και, με την επιλεκτική χρήση διορισμών στο δημόσιο τομέα, επιδίωκε το δικασμό των οπαδών τους. Τα κόμματα όμως αντιδρούσαν έντονα σε αυτές τις διαδικασίες αποδεικνύοντας έτσι ότι οι τρόποι που επέλεξαν οι Βαυαροί για να τα εξουδετερώσουν ήταν εσφαλμένοι. Εκμεταλλεύθηκαν μάλιστα τα αντιδημοφιλή μέτρα που πήρε η Αντιβασιλεία, όπως το κλείσιμο των μοναστηριών και η αποστράτευση των ατάκτων, για να αποδείξουν την αποτυχεματικότητα της και να πλήξουν το κύρος της. Ενώ όμως το γαλλικό κόμμα, δηλαδή ο Κωλέττης, φάνηκε πιο μετριοπαθές τηρώντας στάση αναμονής, το ρωσικό ξεκίνησε συστηματική πολεμική εναντίον της Αντιβασιλείας.

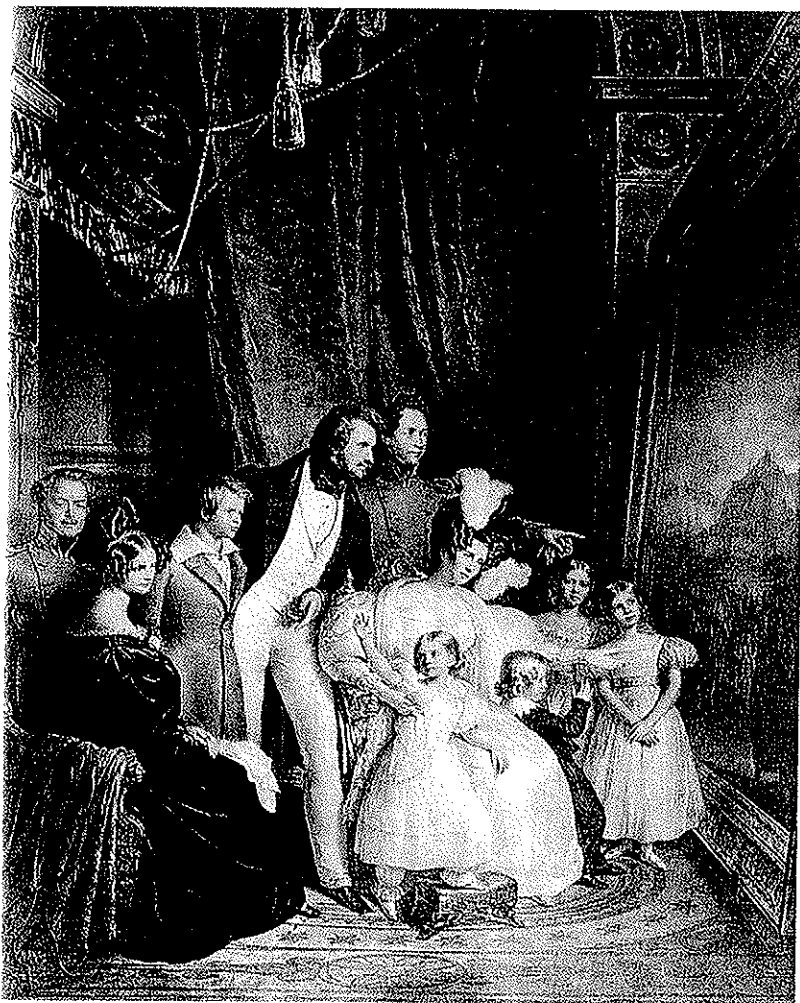
Η κρίση της Αντιβασιλείας και η δίκη του Κολοκοτρώνη

Το κόμμα των Ναπαίων, με αφορμή την αλληλογραφία του Κολοκοτρώνη με τον υπουργό Εξωτερικών της Ρωσίας Nesselrode, για τους χειρισμούς του εκκλησιαστικού ζητήματος, ζήτησε από τον Τσάρο να ανακληθεί η Αντιβασιλεία και να αναλάβει ο Όθων αμέσως τα καθή-

κοντά του. Παράλληλα, ο καθηγητής της αρχαίας ελληνικής Franz κυκλοφόρησε μία έκκληση προς το βασιλιά Λουδοβίκο της Βαυαρίας, που ζητούσε την απόλυση μόνον του Maurer και του Heideck. Το κείμενο αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, είχε την έγκριση του Armansperg. Μολονότι οι δυο «συνωμοσίες», όπως ονομάστηκαν, δεν είχαν άμεση σχέση μεταξύ τους, εν τούτοις πυροδότησαν σημαντικές πολιτικές εξελίξεις στους κόλπους της Αντιβασιλείας.

Το κόμμα των Ναπαίων ήταν σαφώς δυσανεσπημένο από τον αποκλεισμό που του είχαν επιβάλει οι Βαυαροί. Ο Armansperg εκμεταλλευόμενος τη δυσaréσκεια τους, άφησε να εννοηθεί ότι υπεύθυνοι γι' αυτή την πολιτική ήταν ο Maurer και ο Heideck και ο ίδιος διαφώνησε με αυτές τις επιλογές τους. Παράλληλα έκανε, με έμμεσο τρόπο, σαφείς τις φιλικές του διαθέσεις απέναντι στον Κολοκοτρώνη, τον Πλαπούτα και τους Ναπαίους, οι οποίοι, τελικά, θεώρησαν προτιμότερο τον Armansperg από το νεαρό, και ίσως απρόβλεπτο, Όθωνα.

Ο ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ Α' με την οικογένειά του παρατηρούν τον πίνακα της άφιξης του Όθωνα στο Ναύπλιο. Λιθογραφία του Gottlieb Bodmer, αντίγραφο έργου του Dietrich Monten, 1835. Οττομπρούν, Μουσείο του βασιλιά Όθωνα. Από το λεύκωμα της έκθεσης Αθήνα – Μόναχο, Τέχνη και Πολιτισμός στη Νέα Ελλάδα, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη / Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, 2000, σ. 485.

ΠΟΡΤΡΕΤΑ Οι αντιβασιλείς

ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Γιόζεφ Λούντβιχ φον Άρμανσπεργκ (Armanansperg) (1787 – 1853). Βαυαρός πολιτικός. Μέλος της Αντιβασιλείας της Ελλάδας κατά την περίοδο της ανηλικότητας του Όθωνα (1832 – 1835), υπεύθυνος για τη γενική εποπτεία της και «αρχικαγκελάριος» της Ελλάδας (1835 – 1837). Λιθογραφία του Handfstaengl.

Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.
Αθήνα - Μόναχο, *Τέχνη και Πολιτισμός στη Νέα Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη / Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, 2000, σ. 491.

Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ (Maurer) (1790 – 1872). Γερμανός πολιτικός και νομομαθής, μέλος της Αντιβασιλείας της Ελλάδας κατά την περίοδο της ανηλικότητας του Όθωνα, υπεύθυνος για θέματα δικαιοσύνης, παιδείας και θρησκείας. Λιθογραφία του Gottlieb Bodmer, 1836. Μουσείο της πόλης του Μονάχου.

Αθήνα - Μόναχο, *Τέχνη και Πολιτισμός στη Νέα Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη / Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, 2000, σ. 493.

Καρλ Γκούσταφ φον Χάιντεκ (Heideck) (1788 – 1861). Λιθογραφία του Handfstaengl, 1833. Βαυαρός στρατιωτικός, μέλος της Αντιβασιλείας της Ελλάδας κατά την περίοδο της ανηλικότητας του Όθωνα, υπεύθυνος για στρατιωτικά και ναυτικά θέματα.

Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.
Αθήνα - Μόναχο, *Τέχνη και Πολιτισμός στη Νέα Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη / Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, 2000, σ. 494.

Γκνκατς φον Ρούντχαρτ (Rudhart) (1790 – 1838). Βαυαρός νομομαθής και πολιτικός, πρωθυπουργός της Ελλάδας («αρχιγραμματέας της επικρατείας») από το Φεβρουάριο ως το Δεκέμβριο του 1837.

Λιθογραφία.
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.
Αθήνα - Μόναχο, *Τέχνη και Πολιτισμός στη Νέα Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη / Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, 2000, σ. 494.

Όμως η πλειοψηφία της Αντιβασιλείας, φοβούμενη μια εξέγερση του ρωσικού κόμματος, διέταξε τη σύλληψη και την απέλαση του Franz, καθώς επίσης και τις συλλήψεις των Θεόδωρου και Γενναίου Κολοκοτρώνη, του Πλαπούτα, του Τζαβέλα και άλλων στελεχών του καποδιστριακού κόμματος. Η παρατυπία αυτή προκάλεσε την παραίτηση των Τρικούπη, Πραϊδίη και Ψύλλα από το υπουργικό συμβούλιο ενώ ο Μαυροκορδάτος απομακρύνθηκε λίγο αργότερα, αφού διορίστηκε πρεσβευτής στην πρωσική και τη βαυαρική αυλή. Έτσι μοναδικός ισχυρός πολιτικός που παρέμεινε στην κυβέρνηση ήταν ο Κωλέττης, ο οποίος μαζί με τον Κ. Σχινά έγινε ο εκλεκτός της Αντιβασιλείας. Ο Maurer και ο Heideck ταυτίστηκαν με το γαλλικό κόμμα, αποδεικνύοντας έτσι ότι η Αντιβασιλεία δεν ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει τους αρχικούς της στόχους. Στην προσπάθειά της να αποδυναμώσει τα κόμματα και να μην εμπλακεί στους κομματικούς μηχανισμούς, είχε καταφέρει ακριβώς το αντίθετο: να γίνει όργανο του ενός κόμματος προκειμένου να εμποδίσει την κυριαρχία ενός άλλου, αναγορεύοντας έτσι τους κομματικούς σχηματισμούς σε ρυθμιστή της κατάστασης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο των πολιτικών ανακατατάξεων, οι Δυνάμεις βρήκαν την ευκαιρία να εμπλακούν και πάλι στην πολιτική ζωή

της χώρας. Το κόμμα των Ναπαίων συμμάχησε με το αγγλικό κόμμα υπό τις ευλογίες, και ίσως την υποκίνηση, του Armanansperg ενώ ο Άγγλος πρεσβευτής Dawkins, σε συνεργασία με τον Armanansperg και το ρωσικό κόμμα πήρε σαφή θέση εναντίον των χειρισμών του εκκλησιαστικού και της υπόθεσης Κολοκοτρώνη. Υπό τις συνθήκες αυτές η δίκη του Κολοκοτρώνη εξελίχθηκε σε μείζον πολιτικό γεγονός. Ο Κολοκοτρώνης και ο Πλαπούτας κατηγορήθηκαν για εσχάτη προδοσία (παρακίνηση σε στάση και προσφυγή στις ξένες Δυνάμεις) και το δικαστήριο πρότεινε την εσχάτη των ποινών. Με πλειοψηφία των εναντίον δύο, το δικαστήριο αποφάσισε τη θανατική ποινή των κατηγορουμένων, με τη σύσταση όμως για χρήση της βασιλικής χάριτος. Ο Τερτσέτης και ο Πολυζωίδης, που αρνήθηκαν να προσυπογράψουν την απόφαση, απολύθηκαν από την Αντιβασιλεία, η οποία πέτυχε μεν το σκοπό της, παραβίασε όμως νόμους (στην προκειμένη περίπτωση το αμετάθετο των δικαστών), που η ίδια είχε θεσπίσει. Έτσι, στα μάτια της κοινής γνώμης, οι πράξεις της Αντι-

κατατάξεων, οι Δυνάμεις βρήκαν την ευκαιρία να εμπλακούν και πάλι στην πολιτική ζωή της χώρας. Το κόμμα των Ναπαίων συμμάχησε με το αγγλικό κόμμα υπό τις ευλογίες, και ίσως την υποκίνηση, του Armanansperg ενώ ο Άγγλος πρεσβευτής Dawkins, σε συνεργασία με τον Armanansperg και το ρωσικό κόμμα πήρε σαφή θέση εναντίον των χειρισμών του εκκλησιαστικού και της υπόθεσης Κολοκοτρώνη. Υπό τις συνθήκες αυτές η δίκη του Κολοκοτρώνη εξελίχθηκε σε μείζον πολιτικό γεγονός. Ο Κολοκοτρώνης και ο Πλαπούτας κατηγορήθηκαν για εσχάτη προδοσία (παρακίνηση σε στάση και προσφυγή στις ξένες Δυνάμεις) και το δικαστήριο πρότεινε την εσχάτη των ποινών. Με πλειοψηφία των εναντίον δύο, το δικαστήριο αποφάσισε τη θανατική ποινή των κατηγορουμένων, με τη σύσταση όμως για χρήση της βασιλικής χάριτος. Ο Τερτσέτης και ο Πολυζωίδης, που αρνήθηκαν να προσυπογράψουν την απόφαση, απολύθηκαν από την Αντιβασιλεία, η οποία πέτυχε μεν το σκοπό της, παραβίασε όμως νόμους (στην προκειμένη περίπτωση το αμετάθετο των δικαστών), που η ίδια είχε θεσπίσει. Έτσι, στα μάτια της κοινής γνώμης, οι πράξεις της Αντι-

βασιλείας εμφανίζονταν εξίσου δεσποτικές και αυθαίρετες με του Καποδίστρια. Τελικά, χάρη στην επέμβαση και την επιμονή του Βασιλιά, η θανατική ποινή μετατράπηκε σε ισόβια στην αρχή, είκοσι πέντε χρόνια αργότερα. Ο λαός απέδωσε αυτή την επιείκεια στη μεγαλοψυχία του Όθωνα και του Armansperg ενώ τρώθηκε ανεπανόρθωτα το κύρος της υπόλοιπης Αντιβασιλείας.

Το αίτημα για θανατική ποινή των κατηγορουμένων, το μόνο που κατάφερε ήταν να εξάψει τον πατριωτισμό των Ελλήνων και να εντείνει το κλίμα δυσαρέσκειας εναντίον των Βαυαρών, αφού, στη συνειδησή τους ο Κολοκοτρώνης και ο Πλαπούτας θεωρήθηκαν θύματα των πολιτικών τους αντιπάλων και των ξένων αντιβασιλέων. Η εξέγερση που ξέσπασε στη Μάνη λοιπόν, ταυτόχρονα σχεδόν με τη δίκη, μπορεί να θεωρηθεί ως άμεση συνέπεια της. Η Αντιβασιλεία, μετά την ήττα των Βαυαρών στρατιωτών, που έστειλε για να καταπνίξουν την εξέγερση, δέχθηκε να διαπραγματευθεί και να υποσχεθεί σεβασμό της αυτονομίας των Μανιατών. Αποδείχθηκε έτσι ότι οι εμπειροπόλεμοι Έλληνες ήταν αποτελεσματικότεροι από τους οργανωμένους Βαυαρούς. Ο μύθος για το ακατανίκητο των βαυαρικών στρατευμάτων διαλύθηκε ενώ η κυβέρνηση φάνηκε ανίσχυρη και αδύναμη. Τον Ιούνιο του 1834, ο Maurer και ο Abel ανακλήθηκαν. Ήταν μια νίκη της αγγλικής διπλωματίας και του Armansperg. Η πρώτη Αντιβασιλεία λοιπόν, αρνούμενη να δεχθεί τις βαθιές ρίζες

των κομμάτων – και κυρίως του ρωσικού – στην ελληνική κοινωνία, έκανε το σφάλμα να παραγνωρίσει την παρουσία των Ελλήνων στη διακυβέρνηση της χώρας και να υποτιμήσει το ζήτημα του στρατού και της εκκλησίας.

Το καθεστώς Armansperg

Μετά την απομάκρυνση των Maurer και Abel, ο Armansperg μένει σχεδόν μόνος πρωταγωνιστής της Αντιβασιλείας. Η ισχύς του όμως αυτή δεν είναι αδιαφιλονίκητη: περιορίζεται από την ολοένα αυξανόμενη δύναμη του Κωλέττη αλλά και από τον ίδιο τον Όθωνα, ο οποίος εν όψει της ενηλικίωσής του έχει αρχίσει να επεμβαίνει όλο και περισσότερο στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Ο Armansperg λοιπόν, αναπόφευκτα, προκειμένου να ισχυροποιήσει τη θέση του, θα αντιπαρατεθεί στον Κωλέττη και εν συνεχεία στον ίδιο τον Όθωνα.

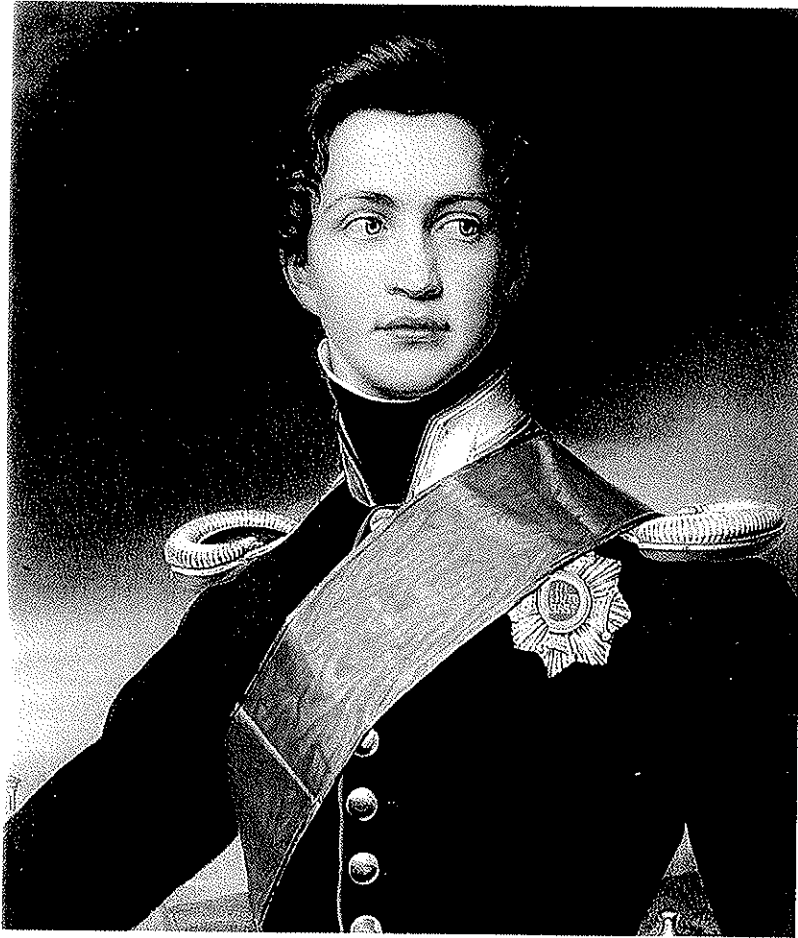
Οι ταραχές που ξέσπασαν στη Μεσσηνία, σχεδόν παράλληλα με της Μάνης, ανέδειξαν την ικανότητα του Κωλέττη να χειρίζεται με επιτυχία, και προς όφελος της κεντρικής εξουσίας, τους εσωτερικούς πολιτικούς μηχανισμούς. Η επέμβασή του στην καταστολή της εξέγερσης, η οποία είχε ως στόχο τη διάλυση της Αντιβασιλείας και την ανάληψη της εξουσίας από τον Όθωνα, αποδείχθηκε καταλυτική. Ο Κωλέττης ήταν λοιπόν χρήσιμος για τον Armansperg, αφού απέδειξε ότι, από τους ανθρώπους της εξουσίας, ήταν ο μόνος γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας που είχε άμεση πρόσβαση στην κοινωνία και τα κόμματα.

ΣΥΜΠΛΩΚΗ ΣΤΟ ΑΣΛΑΝ ΑΓΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ.

Εικόνες από την Ελλάδα, 1833-1838, Υδατογραφίες του Hans Hanke από το έργο του Ludwig Köllnberger, (πρόλογος Ιωάννης Μαζαράκης Αινιάν, κείμενα Ευθυμία Παπασπύρου – Καραδημητρίου), Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2000, σ.27.

ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΟ ΜΕΤΑΛΛΙΟ του Κ. Λάγγε, με παράσταση του Κολοκοτρώνη και του Νικηταρά. Από το *Λεύκωμα της Ελληνικής Ιστορίας, 1828-1922*, κείμενα-επιμέλεια Ι. Μελετόπουλος, Αθήνα, Φιτράκης, 1976, σ. 44.

ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ ΛΟΥΔΩΒΙΚΟΣ
ΘΩΩΝΑΣ
(Σάλτσμπουργκ, 1815 –
Βαμβέργη, 1867).
Ελαιογραφία του Joseph
Stieler, 1932.
Μόναχο, Ίδρυμα
οικογένειας Wittelsbach.
Από το λεύκωμα *Αθήνα –
Μόναχο, Τέχνη και
Πολιτισμός στη Νέα
Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνική
Πινακοθήκη / Μουσείο
Αλέξανδρου Σούτζου,
2000, σ. 473.

Προσπαθούσε ωστόσο να ωθήσει την Αντιβασιλεία σε λανθασμένους χειρισμούς για να μειωθεί το γόπτρο του Armansperg, υπολογίζοντας παράλληλα στην εύνοια του Όθωνα, που σε λίγο θα ενθλιωνόταν και θα αναλάμβανε την εξουσία. Δεν υπολόγιζε όμως τα ερείσματα που είχε ο Armansperg στην ξένη διπλωματία, και ειδικότερα την αγγλική, την οποία υπολόγιζε ο Βαυαρός βασιλιάς. Ο Λουδοβίκος εξακολουθούσε να έχει τον τελευταίο λόγο στη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής.

Μολοντί ο Όθων ήταν εξαιρετικά δύσπιστος απέναντι στον Armansperg, εν τούτοις δεν κατάφερε να απαλλαγεί από αυτόν. Ο Λουδοβίκος εξακολουθούσε να θεωρεί τον πρώην αρχηγό του φιλελεύθερου κόμματος της Βαυαρίας ως τον καταλληλότερο να χειριστεί τις ελληνικές υποθέσεις. Ο Armansperg ήταν ο μόνος Βαυαρός που αποδεχόταν η Ευρώπη και, το κυριότερο, μπορούσε να ικανοποιεί τις απαιτήσεις της βρετανικής διπλωματίας χωρίς να δυσαρεστείται η Ρωσία.

Ο Armansperg παρέμεινε στην εξουσία με τον τίτλο του «αρχιγραμματέα» ή «αρχικαγκελάριου» και μετά την ενθλίωση του Όθωνα και η ανάρρησή του στο θρόνο έγινε στις 20

Μαΐου/ 1η Ιουνίου 1835 στην Αθήνα, τη νέα πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Ο ρόλος του, σύμφωνα με τον Λουδοβίκο, έπρεπε να είναι περιορισμένος και συμβουλευτικός ενώ τις τελικές αποφάσεις θα έπαιρνε ο Όθων σε συνεργασία με τον πατέρα του και τον πρεσβευτή της Αυστρίας Prokesch-Osten. Ο καθορισμός του πλαισίου των αρμοδιοτήτων του Armansperg αποτέλεσε αντικείμενο αντιπαράθεσης με τον Όθωνα. Ο συμβιβασμός ωστόσο που επήλθε δεν έλυσε το πρόβλημα, αφού ο αρχιγραμματέας κατόρθωσε να εξασφαλίσει ευρείες πολιτικές δικαιοδοσίες. Με την πλήρη υποστήριξη του νέου πρεσβευτή της Αγγλίας, Lyons, κατάφερε να εκδιώξει τον Heideck και να απομακρύνει τον Κωλέττη, εξαναγκάζοντας έτσι τον βασιλιά να εξαρτάται από αυτόν.

Ο Armansperg ως αρχιγραμματέας προσπάθησε να αποφύγει τα λάθη του παρελθόντος υιοθετώντας μια πολιτική πιο εξυπνη και πιο ήπια απέναντι στα κόμματα. Πήρε μια σειρά από μέτρα, για να κατευνάσει τις ανησυχίες του ρωσικού κόμματος, να εμποδίσει τους κωλεττικούς να αντεπιτεθούν για την απομάκρυνση του Κωλέττη (ο οποίος τον Αύγουστο του 1835 τοποθετήθηκε πρεσβευτής στο Παρίσι) και να προλάβει τυχόν συμμαχία μεταξύ γαλλικού και ρωσικού κόμματος. Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η αμνήστευση των Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα ενώ, εν συνεχεία, προσπάθησε να εισχωρήσει στις κομματικές δομές και να διασπάσει τα κόμματα. Ο αποτελεσματικότερος τρόπος γι' αυτό ήταν να απομακρύνει τους αρχηγούς, κυρίως σε πρεσβείες του εξωτερικού, και να δώσει οφφίκια στους δεύτερους μέσα στην κομματική ιεραρχία. Είναι λοιπόν σαφές ότι, ενώ η προηγούμενη Αντιβασιλεία αγνόησε σχεδόν το τοπικό στοιχείο, ο Armansperg βασίστηκε σε αυτό, φροντίζοντας να το δικάσει, για να το χρησιμοποιήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Το ταξίδι του Όθωνα στη Γερμανία, που πραγματοποιήθηκε από το Μάιο του 1836 έως τον Ιανουάριο του 1837, με μοναδικό σκοπό το γάμο του με την Αμαλία του Όλντεμπουργκ, έδωσε μεν στον Armansperg την ευκαιρία να ισχυροποιήσει την προσωπική του εξουσία, όμως αυτή η υπερβολική του δύναμη τον εξέθεσε ανεπανόρθωτα και είχε ως αποτέλεσμα να οργανωθεί η αντιπολίτευση εναντίον του. Για να αντεπεξέλθει στη σκληρή επίθεση που εκδηλώθηκε εναντίον του από μερίδα του Τύπου και το δημοτικό συμβούλιο, ο Armansperg ενεργοποίησε το νόμο περί Τύπου και, τον Ιανουάριο του 1837, διέλυσε το δημοτικό συμβούλιο, απέλυσε το δήμαρχο και περιόρισε τον πρωταγωνιστή της στάσης, στρατηγό Μακρυγιάννη, στο σπίτι του.

Ο Όθων επέστρεψε στην Ελλάδα, συνοδευόμενος από την ευφυή και όμορφη σύζυγό του, αποφασισμένος να δώσει λύση στο πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί. Απέλυσε αμέσως τον Armansperg, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο ότι ήθελε να απαλλαγεί οριστικά από κηδεμονίες. Παράλληλα όμως με την κατάργηση της θέσης του αρχιγραμματέα, διόρισε το Βαυαρό διακεκριμένο νομικό – μέλος του βαυαρικού

Η απουσία του Όθωνα για το γάμο του ενίσχυσε τις εξουσίες και τη δύναμη του Armansperg

Συμβουλίου της Επικρατείας – και λόγιο Ignaz von Rudhart ως γραμματέα επί των Εξωτερικών και αρχηγό του βασιλικού σίκου. Ο διορισμός του Rudhart προκάλεσε την αντίδραση των Δυνάμεων και κυρίως της αγγλικής διπλωματίας, που τον θεώρησε εκπρόσωπο της Ιεράς Συμμαχίας αλλά και των Ελλή-

νων, οι οποίοι είδαν και πάλι να ορίζεται ξένος – και μάλιστα εκπρόσωπος του Metternich – σε ανώτατο πολιτικό αξίωμα. Σύντομα όμως ο Rudhart συγκρούστηκε και με τον ίδιο τον Όθωνα. Οι διαφωνίες προέκυψαν, όχι για το ζήτημα της απόλυτης μοναρχίας, την οποία και οι δύο υποστήριζαν αλλά για το βαθμό της εξουσίας του καθενός. Μετά την «προδοσία» των βασιλικών συμφερόντων από τον Armansperg, ο Όθων ήταν πλέον αποφασισμένος να έχει τον πλήρη έλεγχο της εξουσίας να βασιλεύει και να κυβερνά. Στην προσπάθειά του να διευρύνει τις εξουσίες του υπουργικού συμβουλίου, ο Rudhart συνάντησε την άρνηση του Όθωνα και, το Σεπτέμβριο του 1837, υπέβαλε την παραίτησή του, η οποία όμως δεν έγινε δεκτή, όπως και η επόμενη, που υπέβαλε το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς. Η επιμονή του όμως να προχωρήσει σε αλλαγές στη διοίκηση οδήγησαν τον Όθωνα να δεχθεί τελικά την τρίτη του παραίτηση (8 Δεκεμβρίου 1837).

Οι Έλληνες θεώρησαν σπουδαίο γεγονός την αναχώρηση του Rudhart. Η «μακάρια άγνοιά» τους τους έκανε να πιστέψουν ότι η βαυαρική κυριαρχία τελείωσε οριστικά και ότι επιτέλους άρχιζε η «εθνική» κυριαρχία. Σε αυτό συνετέλεσε η αναχώρηση μεγάλου αριθμού Βαυαρών στρατιωτών, επειδή η θητεία τους τελείωνε ενώ παράλληλα Έλληνες άρχισαν να καταλαμβάνουν σημαντικές πολιτικές θέσεις στο εσωτερικό. Ο Σκαρλάτος Σούτσος γινόταν αυλάρχης, ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος επέστρεφε από την πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, για να αναλάβει τη Γραμματεία επί των Εξωτερικών ενώ η ανάκληση του Σπ. Τρικούπη από την πρεσβεία του Λονδίνου και του Μιχαήλ Σού-

τσου από της Πετρούπολης έμοιαζε να προοιωνίζεται το τέλος της «τιμητικής» εξορίας τους και την αξιοποίησή τους στην κεντρική διοίκηση του Ελληνικού Βασιλείου.

Η προσωπική απολυταρχία του Όθωνα

Μετά την αποχώρηση του Rudhart, ο Όθων απέμεινε ο κύριος υπεύθυνος της διακυβέρνησης της χώρας. Η Βαυαροκρατία όμως δεν τελείωσε. Με την ανεπίσημη καθοδήγηση του πατέρα του και του Prokesch-Osten, και με επίγνωση της δημοτικότητας του, ο νεαρός Βασιλιάς έκανε από την αρχή σαφή την άποψή του ότι τα κόμματα δεν αντιπροσώπευαν παρά μια μικρή ολιγαρχική μειοψηφία και ότι η απόλυτη μοναρχία, και όχι η παραχώρηση Συντάγματος, θα απελευθέρωνε τον ελληνικό λαό από την «τυραννία» των ηγετικών ομάδων. Το «Ανακτοβούλιο», που αποτελούνταν από Βαυαρούς, έγινε η κύρια έκφραση της βασιλικής εξουσίας ενώ το υπουργικό συμβούλιο υποβαθμιζόταν συνεχώς. Τη διαπίστωση αυτή έκανε πολύ γρήγορα ο Κ. Ζωγράφος, ο οποίος αν και είχε το προβάδισμα που του αναγνώριζε ο Όθων ως γραμματέα επί των Εξωτερικών, ταυτόχρονα δεν είχε καμία δυνατότητα επιβολής, επειδή ο ίδιος ο Βασιλιάς τού την αφαι-

ΜΑΡΙΑ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΗ ΑΜΑΛΙΑ (1818 – 1875). Έργο του Joseph Stieler, 1837- 1836.

Μόναχο, ίδρυμα της οικογένειας Wittelsbach. Από το λεύκωμα *Αθήνα – Μόναχο, Τέχνη και Πολιτισμός στη Νέα Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη / Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, 2000, σ. 517.

ρούσε. Οι πρώτες αντιδράσεις δεν άργησαν. Τις προκάλεσε ο έλεγχος του στρατού και της διοίκησης από Βαυαρούς, σε συνδυασμό με την οικονομική δυσπραγία, που συνοδευόταν από κοινωνική αναταραχή. Ο Τύπος ξεκίνησε τις επιθέσεις κατά του Ανακτοβουλίου και εν συνεχεία ξέσπασαν ταραχές στην Ύδρα και τη Μεσσηνία.

Στην προσπάθειά του να εξουδετερώσει τα κόμματα, ο Όθων θέλησε να δημιουργήσει ένα «βασιλικό περιβάλλον» από αυτόχθονες και ετερόχθονες, που θα του ήταν ιδιαίτερα αφοσιωμένο. Ο Ρίζος Νερουλός, ο Ανδρόνικος Πάικος, ο Κωνσταντίνος Σκινάς, ο Κωνσταντίνος Προβελέγγιος χρησιμοποιήθηκαν σε κυβερνητικές θέσεις. Παράλληλα, αγωνιστές όπως ο Κίτσος Τζαβέλας, ο Κώστας Μπότσαρης, ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, ο Γεώργιος Κουντουριώτης, ο Κατσάκος Μαυρομιάλης κ.ά., απογοητευμένοι από τους αγώνες τους εναντίον του καθεστώτος προσκολλήθηκαν στο βασιλικό περιβάλλον, αναζητώντας την ασφάλεια της βασιλικής προστασίας, και απέκτησαν τιμητικά αξιώματα (υπασιπιστές του βασιλιά, αντιπρόεδροι του Συμβουλίου Επικρατείας). Εν τούτοις ο Όθων δεν κατόρθωσε να διατηρήσει τις ισορροπίες που επιθυμούσε, ώστε κανένα κόμμα να μην αποκτήσει το προβάδισμα. Αν και στο νέο υπουργικό συμβούλιο, από τους πέντε Έλληνες που συμμετείχαν, οι δύο ανήκαν στο κόμμα των Ναπαίων, Γλαράκης (Εσωτερικών και Παιδείας-Εκκλησιαστικών) και Πάικος (Δικαιοσύνης), και οι άλλοι τρεις, Σπανιολάκης (Οικονομίας), Κριεζής (Ναυτικών), όπως και ο Ζωγράφος, ανήκαν στο αγγλικό κόμμα, ο Όθων κατηγορήθηκε για προβάδισμα του ρωσικού κόμματος στην κυβέρνηση.

Γρήγορα βέβαια ο νεαρός και άπειρος Βασιλιάς υπέκυψε στη ρωσική επιρροή. Το ρωσικό κόμμα έχοντας την υποστήριξη της ρωσικής πρεσβείας, σημαντική συμμετοχή στην κυβέρνηση, καθώς και ευρεία λαϊκή αποδοχή λόγω του ορθόδοξου προσανατολισμού του, πολύ σύντομα ήταν σε θέση να ελέγχει νευραλγικούς τομείς της διοίκησης. Η εύνοια του Όθωνα προς το ρωσικό κόμμα, από τη δημοτικότητα του οποίου ήθελε να επωφεληθεί, επιβεβαιώθηκε και με την επιστροφή του Ανδρέα Μεταξά από την Ισπανία και του Μιχ. Σούτσου από τη Ρωσία. Παράλληλα δε το αγγλικό κόμμα αρχίζει σταδιακά να χάνει το προβάδισμα που διατηρούσε απέναντι στα άλλα δύο κόμματα. Ο λόγος ήταν κυρίως οικονομικός: έχο-

Η ΣΦΡΑΓΙΔΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ, της περιόδου της απολυταρχίας του Όθωνα. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

ντας πάρει το μέρος του δανείου που είχε εξασφαλίσει η Αγγλία και έχοντας επισπράξει την άρνηση των άλλων δύο Δυνάμεων να βοηθήσουν οικονομικά την Ελλάδα, ο Όθων αποφάσισε να αλλάξει την πολιτική του, επισπράττοντας έτσι από τη Ρωσία το ποσό του 1.000.000 φράγκων ως συμμετοχή της στο δάνειο. Παράλληλα κέρδισε τη γαλλική εύνοια με το να φέρει το Γάλλο Regny επικεφαλής επιτροπής ελέγχου.

Κύριος εκφραστής της φιλορωσικής πολιτικής κατά την περίοδο 1838-1839, είναι ο Γ. Γλαράκης, ο οποίος σε συνεργασία με τον Όθωνα προσπάθησε να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα, που να καλύπτει το έλλειμμα του προϋπολογισμού, να εξασφαλίζει τη δημόσια ασφάλεια, να διατηρεί στο θρησκευτικό ζήτημα τις ισορροπίες ανάμεσα στους συντηρητικούς και τους φιλελεύθερους και να σταθεροποιήσει το θρόνο. Ωστόσο, με καλά οργανωμένες ενέργειες, ο Γλαράκης κατόρθωσε, τοποθετώντας φίλους και οπαδούς του ρωσικού κόμματος σε καίριες επαρχιακές διοικήσεις, να ελέγχει τις περισσότερες περιοχές του βασιλείου, ακόμη και αυτές που θεωρούνταν προπύργια του αγγλικού ή του γαλλικού κόμματος. Έτσι, μετά από δύο χρόνια στην εξουσία, ο Γλαράκης και το κόμμα του κατόρθωσαν να κυριαρχήσουν στην επαρχιακή διοίκηση. Ο αποτελεσματικότερος τρόπος γι' αυτό ήταν, εκτός από την τοποθέτηση οπαδών του σε θέσεις κλειδιά, η δημιουργία με τεχνητό τρόπο ενός «λαϊκού κινήματος» προερχόμενου από την επαρχία, που ονομάστηκε «Συγχώνευση» και προωθούσε την ιδέα της συνένωσης όλων των δυνάμεων του τόπου σε ένα κόμμα, με ηγέτη – ενδεχομένως – τον ίδιο τον Όθωνα, με σκοπό την εθνική ενότητα.

Κατά την περίοδο της ανόδου του ρωσικού κόμματος, η αντιπολίτευση οργανώθηκε και αντέδρασε. Πρώτα απ' όλα αντέδρασε η αγγλική διπλωματία, η οποία είδε τα συμφέροντά της να παραμερίζονται. Το μέσο που χρησιμοποίησε για να επιτύχει τους στόχους της ήταν η δόση του δανείου: ο ίδιος ο Palmerston έθεσε σκληρούς όρους, που προκάλεσαν μακροπρόθεσμα κοινωνική αναταραχή και θεσμοθέτησε έλεγχο στα οικονομικά της Ελλάδας. Παράλληλα, ο Lyons στην Αθήνα ανακοίνωνε απερίφραστα τις αγγλικές απαιτήσεις για παραχώρηση Συντάγματος. Το ζήτημα του Συντάγματος χρησιμοποίησαν ως μέσο πίεσης και τα άλλα κόμματα. Ωστόσο, η παραχώρησή του δεν έβρισκε σύμφωνους όλους τους Έλληνες πο-

λιτικούς. Πολλοί από αυτούς (Ζαΐμης, Κουντουριώτης, Κωλέττης, Κολοκοτρώνης, Μεταξάς) υποστήριζαν ότι δεν είχε έλθει ακόμη η εποχή για τέτοιους πολιτικούς πειραματισμούς, αποδεκνύοντας έτσι πως είχαν σχεδόν ταυτόσημες απόψεις με τον Όθωνα, ότι οι Έλληνες δεν ήταν ακόμη ικανοί να κυβερνηθούν σωστά. Ενώ οι πιο φιλελεύθεροι, στους οποίους περιλαμβάνονταν και αγράμματοι σπληρνηγοί, όπως π.χ. ο Μακρυγιάννης, και λόγιοι με δυτική παιδεία, όπως ο Σπ. Τρικούπης, ο Εμμ. Αντωνιάδης κ.ά., πίστευαν ότι μόνον αν η χώρα υιοθετούσε ευρωπαϊκά πολιτικά σχήματα θα μπορούσε να αναπτυχθεί και να συμβαδίσει με το ευρωπαϊκό πνεύμα.

Η δύναμη των κομμάτων

Στις αρχές του 1841 είχε γίνει πια σαφές ότι το Στέμμα είχε αποτύχει να δημιουργήσει μια αμερόληπτη διοίκηση και να εξουδετερώσει τα κόμματα. Αντιθέτως, η δύναμη των κομμάτων αυξανόταν, με αποτέλεσμα η βασιλική εξουσία να εξαρτάται από τις αλληλοσυγκρουόμενες πιέσεις των ηγεσιών τους και των ξένων πρεσβειών. Σε αυτό συνετέλεσε και η κρίση του ανατολικού ζητήματος του 1839-1841, που εκδηλώθηκε με αφορμή τη σύγκρουση ανάμεσα στην Αίγυπτο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία και αναπτέρωσε τις ελληνικές ελπίδες για τη μετουσίωση της Μεγάλης Ιδέας σε πολιτική του κράτους. Οι ανταγωνισμοί των Μεγάλων Δυνάμεων στο πλαίσιο της κρίσης του ανατολικού ζητήματος επηρέασαν τις πολιτικές εξελίξεις και στο εσωτερικό της χώρας. Η αγγλική πρεσβεία ειδικότερα είχε κάνει με κάθε τρόπο εμφανή την αντίθεσή της στην πολιτική

Ο Βρετανός πρέσβης στην Αθήνα Lyons πίεζε τον Όθωνα για παραχώρηση Συντάγματος

του Όθωνα και τη στάση του απέναντι στην αναζωπύρωση του ανατολικού ζητήματος. Ο Όθων, θέλοντας να δείξει συμβιβαστική διάθεση απέναντι στο αγγλικό κόμμα και τον Lyons, τοποθέτησε τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στο υπουργείο Εξωτερικών και τον Σπ. Τρικούπη στην πρε-

σβεία του Λονδίνου. Ωστόσο τα μέτρα αυτά, που αποσκοπούσαν μεν στο να κατευνάσουν την αγγλική δυσφορία αλλά παράλληλα να αποδυναμώσουν και το αγγλικό κόμμα, δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Ο Μαυροκορδάτος, που ανέλαβε τα καθήκοντά του τον Ιούνιο του 1841, ζήτησε αμέσως την κατάργηση του Ανακτοβουλίου και την απομάκρυνση όλων των Βαυαρών, αποβλέποντας να καταστήσει τους Έλληνες υπεύθυνους

διαχειριστές των υποθέσεών τους και να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα για τη σωστή λειτουργία των θεσμών. Ο Όθων δεν φάνηκε πρόθυμος να δεχθεί τις προτάσεις του και ο Μαυροκορδάτος, έχοντας τη στήριξη όλων των κομμάτων, υπέβαλε την παραίτησή του. Δημιουργήθηκε έτσι ένα ενιαίο μέτωπο από όλα τα κόμματα, που σε συνδυασμό με την παρουσία 1.000 ενόπλων εθελοντών μέσα στην Αθήνα, οι οποίοι βρισκόταν εκεί εξαιτίας των αναταραχών στην Κρήτη, υποχρέωσε τον Όθωνα να υποχωρήσει και να δεχθεί τους περισσότερους όρους του Μαυροκορδάτου. Τον Ιούλιο σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση, στην οποία αντιπροσωπεύονταν και τα τρία κόμματα. Ο Μαυροκορδάτος ορίστηκε πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου και υπουργός Εσωτερικών, ο Αν. Μεταξάς υπουργός Στρατιωτικών, ο Δ. Χρηστίδης, υπαρχηγός του γαλλικού κόμματος, υπουργός Εξωτερικών, ο Σπ. Βαλέττας Εκκλησιαστικών, ο Α. Μελάς Δικαιοσύνης, ο Αντ. Κριεζής Ναυτικών. Αλλά οι προσπάθειες του Μαυροκορδάτου να προωθήσει τις μεταρρυθμίσεις του αποτύγχαναν συνεχώς εξαιτίας της αρνητικής στάσης του Όθωνα. Ο Μαυροκορδάτος τελικά παραιτήθηκε οριστικά στις 8 Αυγούστου 1841.

Η σύντομη θητεία Μαυροκορδάτου απέδειξε ότι ακόμη και μετριοπαθείς λύσεις, στο

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΣ
(Κωνσταντινούπολη, 1795 – Αθήνα, 1879).
Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
Πολιτικός παράγοντας του λεγόμενου γαλλικού κόμματος, ανέλαβε την προεδρία του «Υπουργικού Συμβουλίου» τον Αύγουστο του 1841, μετά την παραίτηση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και παρέμεινε στη θέση αυτή έως το Σεπτέμβριο του 1843.

Η 3Η ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1843.
Ο Δημήτριος Καλλέργης
υποβάλλει έφιππος τα
αιτήματα των
επαναστατών στον
Όθωνα, που διακρίνεται
δεξιά στο παράθυρο των
Ανακτόρων.
Αθήνα, συλλογή
Λάμπρου Ευταξία.

πλαίσιο πάντα του απολυταρχικού πολιτεύματος, δεν μπορούσαν εύκολα να ευοδωθούν και να τελεσφορήσουν. Συντετέλεσε όμως στην ενοποίηση των αντιπολιτευτικών δυνάμεων γύρω από ένα πρόγραμμα μετριοπαθών μεταρρυθμίσεων, που, αν εφαρμόζονταν, θα μπορούσαν ακόμη και να ενισχύσουν το Στέμμα, συντελώντας στην εξασθένηση των συνταγματικών τάσεων. Η αποτυχία της εφαρμογής αυτού του προγράμματος οδήγησε, δυο χρόνια αργότερα, στην επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου. Ο Μαυροκορδάτος απέδειξε πόσο αμετακίνητες ήταν οι απόψεις του Βασιλιά ακόμη και στις πιο μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις.

Μετά την παραίτηση Μαυροκορδάτου μοναδικός σύμμαχος του Όθωνα ήταν πλέον το γαλλικό κόμμα. Σε αυτό είχε συμβάλει και η εμφανής διάθεση του Γάλλου βασιλιά και του Γάλλου πρωθυπουργού να συνεργασθούν με τον Όθωνα, προκειμένου να μετριάσουν την αγγλική υπεροχή στην περιοχή. Το γαλλικό κόμμα ωστόσο δεν πέτυχε να ασκήσει τον έλεγχο στη διοίκηση, όπως είχε κάνει πριν το ρωσικό. Η αντιπολίτευση άρχισε να οργανώνεται, η δυσάρεσκεια των Ελλήνων γινόταν ολοένα και πιο εμφανής και οι αντιδράσεις της κοινής γνώμης πύκνωναν συνεχώς. Η προσέγγιση Αγγλίας-

Ρωσίας στο ανατολικό ζήτημα οδήγησε και στη συνεργασία των δύο πρεσβειών στην Αθήνα. Το γαλλικό κόμμα κατηγορούνταν για ανεπάρκεια και κακούς χειρισμούς ενώ παράλληλα είχαν αρχίσει οι προσπάθειες διάσπασής του, ο οποίος γρήγορα έφεραν αποτελέσματα. Τον Ιούνιο του 1843 η γαλλική κυβέρνηση παύει να στηρίζει την κυβέρνηση Χρηστίδη. Στη συνωμοσία, που είχε αρχίσει να οργανώνεται από το φθινόπωρο του 1842, με σκοπό την ανατροπή των Βαυαρών, την παραχώρηση Συντάγματος κ.λπ., προσχωρεί και το γαλλικό κόμμα.

Η οικονομική κρίση και η απειλή οικονομικού ελέγχου αποτέλεσαν το κατάλληλο πλαίσιο για να εκδηλωθούν οι αντιδράσεις, που οδήγησαν τελικά στην επανάσταση και στην παραχώρηση Συντάγματος. Τον Ιανουάριο του 1843 η χώρα αδυνατούσε να πληρώσει τα τοκοχρεολύσια του δανείου και οι Δυνάμεις όχι μόνον αρνήθηκαν να τη διευκολύνουν αλλά επέβαλαν οικονομικό έλεγχο, καταργώντας την οικονομική αυτονομία της χώρας, πράγμα που σήμαινε δραστικές περικοπές μισθών, κατάργηση θέσεων, διακοπή έργων κ.λπ. Η κοινωνική αναταραχή ήταν το φυσικό επακόλουθο αυτής της πολιτικής. Ο στρατός, από τα πρώτα

θύματα των περικοπών, εναντιώθηκε στον Όθωνα αφαιρώντας του έτσι ένα σημαντικό στήριγμα. Οι φήμες, που είχαν αρχίσει να διαρρέουν, για συνωμοσία που εξυφαινόταν εναντίον του Βασιλιά, επέσπευσαν την εξέγερση. Ο Όθων βρέθηκε σχεδόν προ τετελεσμένου γεγονότος. Η επικοινωνία του με τους ξένους πρεσβευτές δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα· οι

Υπό την πίεση του στρατηγού Καλλέργη, ο Όθων δέχθηκε τα αιτήματα των επαναστατών

ξένες Δυνάμεις, χωρίς να έχουν άμεση ανάμειξη, στήριξαν με τη σιωπή τους ή την έμμεση ενθάρρυνσή τους την επανάσταση. Υπό την πίεση του στρατηγού Καλλέργη, που είχε ξεσηκώσει το στρατεύμα, ο Όθων αναγκάστηκε να δεχθεί τα αιτήματα των επαναστατών. Επικύρωσε τις αποφάσεις του Συμβουλίου, υπέγραψε τα διατάγματα και δέχθηκε την ορκωμοσία του νέου υπουργικού συμβουλίου στο οποίο προΐστατο ο Α. Μεταξάς ενώ συμμετείχαν, αντιπροσωπεύοντας και τα τρία κόμματα, οι Α. Λόντος, Κ. Κανάρης, Λ. Μελάς, Μ. Σκινάς, Ρ. Παλαμίδης κ.ά. Με την παραχώρηση Συντάγματος τελείωσε η περίοδος της απόλυτης μοναρχίας.

Επικύρωσε τις αποφάσεις του Συμβουλίου, υπέγραψε τα διατάγματα και δέχθηκε την ορκωμοσία του νέου υπουργικού συμβουλίου στο οποίο προΐστατο ο Α. Μεταξάς ενώ συμμετείχαν, αντιπροσωπεύοντας και τα τρία κόμματα, οι Α. Λόντος, Κ. Κανάρης, Λ. Μελάς, Μ. Σκινάς, Ρ. Παλαμίδης κ.ά. Με την παραχώρηση Συντάγματος τελείωσε η περίοδος της απόλυτης μοναρχίας.

Η συνταγματική μοναρχία.

Η κυβέρνηση Κωλέττη

Μολονότι η επανάσταση δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στην, ήδη συγκεντρωμένη στην κορυφή, εξουσία, πέτυχε όμως να παραμερίσει τους Βαυαρούς, υποχρεώνοντας το Βασιλιά να μοιρασθεί την εξουσία με την ελληνική ηγετική τάξη. Η είσοδος του Κωλέττη (που μόλις είχε επιστρέψει στην Ελλάδα από το Παρίσι, όπου βρισκόταν) και του Μαυροκορδάτου στην κυβέρνηση εξισορρόπησε ακόμη περισσότερο την αντιπροσώπευση των κομμάτων. Η κύρια αποστολή της κυβέρνησης ήταν να συγκαλέσει Εθνοσυνέλευση, από την οποία θα προερχόταν το Σύνταγμα, το οποίο ψηφίστηκε από τον Όθωνα στις 18 Μαρτίου 1844. Ο Κωλέττης, προτιμώντας να έχει ελευθερία κινήσεων, για να προετοιμάσει την είσοδό του στην επόμενη κυβέρνηση που θα προέκυπτε μετά τις εκλογές, αρνήθηκε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση που θα αναλάμβανε την ευθύνη της διεξαγωγής των εκλογών, αφήνοντας στον Μαυροκορδάτο την ευθύνη της διακυβέρνησης της χώρας και φυσικά τη φθορά που αυτή προϋπέθετε. Ο Μαυροκορδάτος πτιθήκε και εν συνεχεία παραιτήθηκε διαμαρτυρούμενος για την ανοικτή στήριξη της γαλλικής πρεσβείας στον Κωλέττη ενώ παράλληλα δεν έκρυβε την απογοήτευσή του για την

ουδετερότητα της αγγλικής πρεσβείας απέναντι στον ίδιο και το κόμμα του.

Επηρεασμένος από τις αρχές του Guizot, ο Κωλέττης, με την άνοδό του στην εξουσία, τον Αύγουστο του 1844, επικεφαλής του γαλλο-ρωσικού συνασπισμού, εγκαινίασε μια ρεαλιστική «κεντρώα» πολιτική, της οποίας βασική αρχή ήταν η επιδίωξη σταθερής κυβέρνησης διά μιας μέσης οδού ανάμεσα στην απολυταρχία και την επανάσταση. Έτσι ο Όθωνας βρήκε στον Κωλέττη τον πολιτικό που ήταν διαθεμιμένος να κυβερνήσει επιδιώκοντας ισχυρή κυβέρνηση αλλά και ισχυρό μονάρχη. Συγκεντρώνοντας, προσωρινά, ο ίδιος ο Κωλέττης τα ενεργά υπουργεία επιδίωξε, με υποσχέσεις υπουργοποίησης, να διατηρήσει την ενότητα των δυνάμεών του. Η ελεγχόμενη ανωμαλία και η κοινωνική ακινητοποίηση ήταν τα μέσα για να επιτευχθεί ο στόχος της πολιτικής του, που ήταν η μακροβιότητα και η σταθερότητα της κυβέρνησης και όχι οι ματαρρυθμίσεις και η ανασυγκρότηση. Το τίμημα βέβαια για τη διατήρηση των εύθραυστων ισορροπιών μεταξύ του δυτικού τύπου κράτους και της παραδοσιακής κοινωνίας, μέσα στο πλαίσιο της συνταγματικής νομιμότητας, ήταν η καταστολή και η πλήρης προσαρμογή του κράτους στο σύστημα της προστασίας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΩΛΕΤΤΗΣ.

(Συρράκο Ηπείρου,

1773 – Αθήνα, 1847).

Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΡΙΑΖΗΣ
(Τροιζήνα, 1796 –
Αθήνα, 1865).

Αγωνιστής του 1821 και
πολιτικός, διετέλεσε
πρωθυπουργός σε μια
από τις μακροβιότερες
κυβερνήσεις της
οθωνικής περιόδου, από
το 1849 έως το 1854.
Αθήνα, Γεννάδειος
Βιβλιοθήκη.

Η σύσφιξη όμως των δεσμών του Όθωνα με τον Κωλέττη και τη Γαλλία άρχισε να ενοχλεί την Αγγλία, η οποία αποφάσισε, με τη γνωστή μέθοδο των πιέσεων για το δάνειο, να ξανακερδίσει το χαμένο έδαφος ενώ παράλληλα οι περιπλοκές που παρουσιάστηκαν στις σχέσεις της Ελλάδας με την Τουρκία, ενόησαν ακόμη περισσότερο το κλίμα για άμεση επέμβασή της στην πολιτική ζωή της χώρας. Την ανάμειξή της ενίσχυσε βέβαια και η αντιπολίτευση, η οποία, αποτελούμενη κυρίως από δυσαρεστημένους Ναπαίους και το αγγλικό κόμμα, είχε αρχίσει να δυσανασχετεί από την «αισχρά» επέμβαση των Γάλλων αλλά και από την πολιτική του Κωλέττη. Το επεισόδιο Μουσουρού (η διακοπή δηλαδή των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας – Τουρκίας μετά από έντονο φραστικό επεισόδιο ανάμεσα στον Όθωνα και τον πρεσβευτή της Πύλης στην Αθήνα) προσέδωσε στον αγγλο-γαλλικό ανταγωνισμό τεράστιες διαστάσεις. Η Αγγλία και η Γαλλία, στηρίζοντας την Τουρκία και την Ελλάδα αντίστοιχα, προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν το επεισόδιο για μια διπλωματική νίκη η μία εις βάρος της άλλης. Εν τω μεταξύ, μετά από δύο χρόνια διακυβέρνησης της χώρας από τον Κωλέττη, οι πιέσεις στο εσωτερικό γίνονταν εντονότερες και επιτάθηκαν εξαιτίας της ασθένειας και της απουσίας του πρωθυπουργού στο τέλος του έτους 1846. Το δε κυβερνών κόμμα αποδυναμωνόταν συνεχώς λόγω της διαρροής των βουλευτών του. Μπροστά στον κίνδυνο πτώσης της κυβέρνησης, ο Κωλέττης, με την έγκριση του Όθωνα, διέλυσε τη Βουλή. Προ-

σφέροντας, εν όψει της εκλογικής αναμέτρησης, τρία υπουργεία στους Ναπαίους, διέσπασε τη συνοχή τους και κέρδισε τις εκλογές.

Εν τω μεταξύ, οι πιέσεις της Αγγλίας για το ζήτημα του δανείου εντεινόταν συνεχώς. Η πρόταση του Κωλέττη για υποθήκευση των εθνικών γαιών δεν ικανοποίησε τον Lyons ενώ η υπόθεση Μουσουρού είχε φθάσει σε αδιέξοδο. Ο θάνατος του Κωλέττη, τον Αύγουστο του 1847, λίγο μετά το θρίαμβό του στις εκλογές, έδωσε τη λύση στο πρόβλημα. Οι Γάλλοι πολύ γρήγορα υποχώρησαν, δηλώνοντας έτσι την επιθυμία τους να απαγκιστρωθούν από τη δέσμευση που είχαν αναλάβει απέναντι στον Κωλέττη. Οι ελληνο-τουρκικές σχέσεις αποκαταστάθηκαν και ο Μουσουρός ξαναγύρισε στην Ελλάδα.

Περίοδος αστάθειας και εξωτερικών πιέσεων

Οι Δυνάμεις ενωμένες πλέον, αφού η Γαλλία τώρα πια δεν επιθυμούσε να διακινδυνεύσει καμία σύγκρουση για χάρη της Ελλάδας, έδωσαν στον Όθωνα να καταλάβει ότι τυχόν άρνησή του να συμμορφωθεί με τις υποδείξεις τους θα του στοίχιζε το θρόνο του. Ο διάδοχος του Κωλέττη Κίτσος Τζαβέλας δεν είχε τα εφόδια, ούτε, βέβαια, τα στηρίγματα του Κωλέττη, για να εναντιωθεί στην οποιαδήποτε επιθυμία των Δυνάμεων. Η κυβέρνηση Τζαβέλα έχανε καθημερινά έδαφος. Σε αυτό συνετέλεσαν η έκρυθμη κατάσταση στην ύπαιθρο (εξαιτίας των προβλημάτων που μαστίζαν τις αγροτικές περιοχές), τα κινήματα των δυσαρεστημένων από τις πολιτικές εξελίξεις και η επιρροή από το επαναστατικό κίνημα της Γαλλίας, που επε-

κτάθηκε σε όλη την Ευρώπη. Η κυβέρνηση Τζαβέλα παραιτήθηκε το Μάρτιο του 1848. Ο Όθων ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Γ. Κουντουριώτη.

Η νέα κυβέρνηση, χωρίς σαφή προσανατολισμό προς ένα από τα τρία κόμματα, έγινε δεκτή με επιφύλαξη από τις τρεις

Ο θάνατος
του Ιωάννη
Κωλέττη
προκάλεσε
πολιτική
αστάθεια και
κοινωνικές
εντάσεις

Δυνάμεις. Παρά τις προθέσεις της, δεν κατάφερε να εφαρμόσει το Σύνταγμα και να εξυγιάνει την πολιτική ζωή της χώρας. Τα κινήματα που ξέσπασαν μετά τις επαναστάσεις του 1848 στην Ευρώπη είχαν αλλάξει προσανατολισμό και οι ηγέτες τους εμφανίζονταν ως φορείς των φιλελεύθερων ιδεών. Παράλληλα μια νέα μικρή περιπλοκή στις ελληνο-τουρκικές σχέσεις αναζωπύρωσε το φιλοπόλεμο κλίμα. Η κυβέρνηση οδηγήθηκε σε παραίτηση τον Οκτώ-

βριο του 1848. Η κυβέρνηση Κ. Κανάρη και στη συνέχεια (Δεκέμβριος 1849) η κυβέρνηση Αντ. Κριεζή έγιναν οι αποδέκτες των ισχυρών πιέσεων της Αγγλίας, η οποία εξακολουθούσε να μην κρύβει τη δυσαρέσκειά της για την άρνηση του Όθωνα να συνεργασθεί πλήρως μαζί

Ο κριμαϊκός πόλεμος επηρέασε αποφασιστικά τις εξελίξεις στο Ελληνικό Βασίλειο

της. Το καλοκαίρι του 1849 οι πιέσεις της Αγγλίας εντάθηκαν και έλαβαν απaráδεκτη μορφή το πρώτο εξάμηνο του 1850, με την εμφάνιση του αγγλικού στόλου στον Πειραιά. Στην κρίσιμη αυτή φάση των ελληνο-βρετανικών σχέσεων, η αντίδραση της κοινής γνώμης υπήρξε απόλυτα επιδοκιμαστική

για τον Όθωνα. Η άρση του αποκλεισμού του Πειραιά επιτεύχθηκε χάρη στην μεσολάβηση της Γαλλίας και της Ρωσίας. Μετά το μερικό ανασχηματισμό που έκανε ο Όθων στην κυβέρνηση Κριεζή, αναχώρησε για το Μόναχο. Κατά τη διάρκεια της απουσίας του (Αύγουστος 1850 – Μάιος 1851) τα καθήκοντα της αντιβασιλείας ασκούσε η Αμαλία. Οι εκλογές, που έγιναν το Σεπτέμβριο του 1850, δεν μετέβαλαν τη σύνθεση της Βουλής. Ο Κριεζής, με την πλήρη υποστήριξη του Όθωνα, κατέβαλε προσπάθεια για την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και την αναδιοργάνωση της χώρας.

Ο κριμαϊκός πόλεμος, που ξέσπασε τον Οκτώβριο του 1853 μεταξύ των συμμάχων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Γαλλίας και Μ. Βρετανίας, με αφορμή την κατοχή των προσκυνημάτων των Αγίων Τόπων, επηρέασε αποφασιστικά τις εξελίξεις στο Ελληνικό Βασίλειο. Ο επαναστατικός άνεμος που άρχισε να πνέει στη Βαλκανική συνεπήρε και τους Έλληνες, οι οποίοι για άλλη μία φορά πίστεψαν ότι ήλθε η ώρα να πραγματοποιηθεί η Μεγάλη Ιδέα. Ο ξεσηκωμός των Ελλήνων της Ηπείρου, Θεσσαλίας και Μακεδονίας και οι εχθροπραξίες στα σύνορα, προκάλεσαν την άμεση επέμβαση των Αγγλο-γάλλων στα εσωτερικά της Ελλάδας. Το βασιλικό ζεύγος, έχοντας ενστερνιστεί τους πόθους των Ελλήνων για την πολυπόθητη πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, πρωτοστάτησε στις εκδηλώσεις ενθουσιασμού υποστηρίζοντας ανοικτά τα επαναστατικά κινήματα στις αλύτρωτες περιοχές. Η αντίδραση της Αγγλίας και της Γαλλίας ήταν να αποκλείσουν τα λιμάνια της χώρας, να καταλάβουν την Αθήνα, ώστε να εξαναγκάσουν τον Όθωνα να συνθηκολογήσει και να επιβάλουν μετριοπαθή κυβέρνηση της αρεσκείας τους υπό τον Αλ. Μαυροκορδάτο. Το «Υπουργείο Κατοχής», όπως ονομάστηκε, αφενός κα-

τηγορήθηκε από τις συμμαχικές Δυνάμεις ό-τι δεν έδειξε αρκετή πυγμή, ώστε να κατευθάσει πλήρως το φιλοπόλεμο κλίμα αφετέρου δε, προκάλεσε την εχθρότητα του λαού αλλά και του Όθωνα. Ο Μαυροκορδάτος παραιτήθηκε το Σεπτέμβριο του 1855, έχοντας χάσει ακόμη και την εμπιστοσύνη των δυνάμεων κατοχής. Η κυβέρνηση που τον διαδέχθηκε, με πρωθυπουργό τον Δ. Βούλγαρη και τη συμμετοχή του Σπ. Τρικούπη, του Α. Μιαούλη κ.ά., επιβίωσε ως το Νοέμβριο του 1857. Ο Βούλγαρης συγκρούστηκε με τον Όθωνα εξαιτίας των αποκάλυπτων επεμβάσεων του στην κυβέρνηση. Η επόμενη κυβέρνηση Μιαούλη, κατά τη διάρκεια των δύο ετών που έμεινε στην εξουσία, κράτησε πειθίνα στάση απέναντι στον Όθωνα.

Το τέλος του κριμαϊκού πολέμου συμπίπτει με την αρχή νέων πολιτικών ζυμώσεων και την εμφάνιση καινούριων προσώπων στην πολιτική σκηνή. Τα τρία παλαιά κόμματα έπαυσαν ουσιαστικά να υπάρχουν, αφότου η κοινή γνώμη έχασε την εμπιστοσύνη της στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις. Οι Έλληνες συνειδητοποίησαν ότι έπρεπε να προσπαθήσουν για την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας αξιοποιώντας ό,τι είχαν στα χέρια τους, παρά να

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ (Κωνσταντινούπολη, 1791 – Αίγινα, 1865). Φωτογραφία του πρωτοπόρου Έλληνα φωτογράφου και καθηγητή στο Σχολείο των Τεχνών, Φίλιππου Μαργαρίτη. Η φωτογραφία χρονολογείται μεταξύ 1855 και 1858, δηλαδή την εποχή της τελευταίας πρωθυπουργίας του Μαυροκορδάτου («Υπουργείο Κατοχής»). Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου. Από το αφιέρωμα «Αθήνα, Φωτογραφικές όψεις του 19ου αιώνα», 7 Ημέρες, Καθημερινή, 23 Νοεμβρίου 2003, σ. 4.

ΓΕΝΝΑΙΟΣ (ΙΩΑΝΝΗΣ)
ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ

(Ζάκυνθος, 1805 –
Αθήνα, 1868).

Γιος του Θεόδωρου
Κολοκοτρώνη.

Συμμετείχε στην
Επανάσταση του 1821
και για τον ηρωισμό του
απέκτησε το προσωνύμιο
«Γενναίος». Από το 1836
υπήρξε υπασπιστής του
Όθωνα. Διετέλεσε
μάλιστα πρωθυπουργός
από το Μάιο έως τον
Οκτώβριο του 1862,
στην τελευταία οθωνική
κυβέρνηση.
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό
Μουσείο.

περιμένουν την πραγματοποίηση του ονείρου
της Μεγάλης Ιδέας.

Ο αντιδυναστικός αγώνας και η έξωση

Από τις αρχές του 1859 η αντιπολιτευτική κίνηση άρχισε να παίρνει ενεργότερη μορφή. Μολονότι τα γεγονότα αντιδυναστικού χαρακτήρα ήταν μεμονωμένα, αφού η δημοτικότητα του Όθωνα είχε μάλιστα αυξηθεί μετά τη στάση του στον κριμαϊκό πόλεμο, εν τούτοις το ζήτημα της διαδοχής επανερχόταν συχνά και έδινε αφορμή για συζητήσεις. Τα «σκιαδικά», μια εκδίπλωση άσχετη προς το πρόσωπο του Βασιλιά (που διογκώθηκε με αφορμή συμπλοκές με την αστυνομία νέων που φορούσαν σιφνείκια σκιάδια, για να στηρίζουν την εγχώρια παραγωγή) ήταν η απαρχή των γεγονότων που οδήγησαν στην έξωση του Όθωνα.

Η ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε μετά τα «σκιαδικά», αποσταθεροποίησε το πολιτικό κλίμα. Η κυβέρνηση Μιαούλη, παρά τους συ-

χνούς ανασχηματισμούς, δεν κατάφερε να κρατήσει τη συνοχή της. Από τις εκλογές που προκηρύχθηκαν στα τέλη Αυγούστου 1859, νικήτρια βγήκε και πάλι η κυβερνητική παράταξη. Αλλά η αντιπολίτευση πέτυχε σημαντική νίκη στο πρόσωπο του βουλευτή Μεσολογγίου Επαμ. Δελπγιώργη, ο οποίος, μαζί με τον Βούλγαρη και τον Κανάρη θα πρωτοστατήσει στον αντιδυναστικό αγώνα. Η κυβέρνηση, αδυνατώντας να παραμείνει ενωμένη, υπέβαλε παραίτηση. Ξαναπροκηρύχθηκαν εκλογές, που κράτησαν

από το Δεκέμβριο ως το Μάιο 1861, τις οποίες, με νοθείες, φυλακίσεις και τρομοκρατία, κέρδισε και πάλι ο Μιαούλης. Η κυβέρνηση που προήλθε από αυτή την εκλογική αναμέτρηση, ονομάστηκε, στην τελευταία της φάση, «Υπουργείον του τρόμου», εξαιτίας της σκληρής τακτικής που ακολούθησε

Η ένταση, που δημιουργήθηκε μετά τα «σκιαδικά», αποσταθεροποίησε το πολιτικό κλίμα

απέναντι στους αντιπάλους της. Το αντιπολιτευτικό ρεύμα συνεχώς μεγάλωνε και η κατάσταση στην Αθήνα και στις επαρχίες ήταν εκρηκτική. Η δυσαρέσκεια γίνονταν αισθητή και στους κόλπους του στρατού και κυρίως των αξιωματικών. Η απόπειρα δολοφονίας που έγινε, στις 6 Σεπτεμβρίου 1861, εναντίον της βασίλισσας Αμαλίας και αναστάτωσε την Αθήνα, μείωσε προσωρινά το αντιδυναστικό μένος του λαού. Σύντομα όμως άρχισαν πάλι να εκδηλώνονται αντιδυναστικές ενέργειες στην πρωτεύουσα και στις επαρχίες (Ναύπλιο, Τρίπολη, Άργος, Μεσσηνία, Λακωνία).

Στο Ναύπλιο εκδηλώθηκε η πρώτη επανάσταση εναντίον του καθεστώτος, ενώ ακολούθησε και αυτή των Κυκλάδων. Παρά την καταστολή των επαναστάσεων από τα κυβερνητικά στρατεύματα είχε γίνει πια σαφές για τον Όθωνα ότι έπρεπε να προβεί σε κάποιες παραχωρήσεις. Δεν συμμορφώθηκε όμως με τις υποδείξεις του Άγγλου έκτακτου απεσταλμένου για διάλυση της Βουλής, διενέργεια καθαρών εκλογών, αποδοχή των αιτημάτων της αντιπολίτευσης κ.λπ. Το μόνο που δέχθηκε ήταν η αλλαγή κυβέρνησης. Η κυβέρνηση Γενναίου Κολοκοτρώνη (26 Μαΐου 1862) ήταν η τελευταία επί της βασιλείας του. Εν τω μεταξύ η δράση των αντικαθεστωτικών μεγάλωνε και, ενώ όλα έδειχναν ότι η επανάσταση πλησίαζε, οι Βασιλείς αναχώρησαν για περιοδεία στις επαρχίες, όπου πίστευαν ότι είχαν ισχυρά ερείσματα, ελπίζοντας έτσι να εξουδετερώσουν τις συνωμοτικές ενέργειες. Μετά την αναχώρηση του Όθωνα από την πρωτεύουσα, οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες. Ο Ζαΐμης, ο Βούλγαρης, ο Δε-

λπιγώργης, ο Κουμουνδούρος κ.ά., στις 11 Οκτωβρίου, με ψήφισμα, ανήγγειλαν στον ελληνικό λαό την κατάργηση της Βασιλείας. Κατέλαβαν τα Ανάκτορα, την Αστυνομία και το Πανεπιστήμιο ενώ σχηματίστηκε προσωρινή κυβέρνηση από τους Βούλγαρη, Κανάρη και Ρούφο. Όταν ο Όθων και η Αμαλία έφθασαν έξω από το λιμάνι του Πειραιά, διαπίστωσαν την τελική επικράτηση των επαναστατών. Αναχώρησαν, χωρίς να αποβιβαστούν, για την Κέρκυρα και από εκεί σιδηροδρομικώς για το Μόναχο. Ο Όθων πέθανε τον Ιούλιο του 1867 σε ηλικία 52 χρόνων. Ενταφιάσθηκε φορώντας, σύμφωνα με την επιθυμία του, την ελληνική φουστανέλα. Έπειτα από οκτώ χρόνια πέθανε και η Αμαλία.

Η μεσοβασιλεία

Η έξωση του Όθωνα έθεσε αμέσως επί τάπητος το θέμα της διαδοχής του ελληνικού θρόνου. Την ιδέα της Δημοκρατίας, εκτός από τα Ανακτοβούλια της Ευρώπης, απέρριπτε και η ελληνική κυβέρνηση. Τα βλέμματα όλων στράφηκαν προς την Αγγλία, η οποία άλλωστε είχε εμφανώς αντιτεθεί στον Όθωνα και είχε συντελέσει στην έξωσή του. Οι Έλληνες, με μεγάλη ευκολία, έκριναν ως καταλληλότερο για τον ελληνικό θρόνο το δευτερότοκο γιο της βασίλισσας Βικτωρίας. Την πρότασή τους αυτή, που επισημοποίησαν και με δημοψήφισμα, αρνήθηκαν οι τρεις Δυνάμεις, αφού είχαν ήδη αποφασίσει ότι μέλη των δικών τους δυναστειών αποκλείονταν από τον ελληνικό θρόνο.

Εν τω μεταξύ, στις 10 Δεκεμβρίου 1862, συνήλθε η Εθνοσυνέλευση που προήλθε από τις εκλογές. Η σύνθεσή της δεν ήταν ομοιόμορφη. Λίγοι ήταν οι πληρεξούσιοι που διέθεταν πολιτική εμπειρία. Σε αυτούς συγκαταλέγονταν οι πρώην πρωθυπουργοί Σπ. Τρικούπης, Αλ. Μαυροκορδάτος, Κ. Κανάρης, Δ. Βούλγαρης. Πολύ γρήγορα δημιουργήθηκε τεταμένη ατμόσφαιρα, που οφειλόταν κυρίως στην πολιτικά ανωριμότητα και στον έντονο πολιτικό φανατισμό των περισσότερων πληρεξουσίων. Ωστόσο, παρά τις εγγενείς αδυναμίες της, η Β' Εθνοσυνέλευση, όπως ονομάστηκε, πέτυχε να φέρει εις πέρας την κατάρτιση του νέου Συντάγματος, να αντιμετωπίσει τις στάσεις, όπως τα «Φεβρουαριανά» και τα «Ιουνιακά», να λύσει το θέμα της εκλογής του νέου Βασιλιά και να ψηφίσει την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα.

Το πρώτο πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει η νέα Εθνοσυνέλευση ήταν αυτό του προέδρου της κυβέρνησης. Η λύση που δόθηκε ήταν η εναλλάξ άσκηση της προεδρίας της προσωρινής κυβέρνησης ανά δεκαήμερο από ένα από τα μέλη της ύστερα από κλήρωση. Δια-

ΠΟΡΤΡΕΤΑ

Η τριανδρία

ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ 11ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1862

Μιπενιζέλος Ρούφος (Πάτρα, 1795 – 1868)

Γόνος προκονητικής οικογένειας της Πάτρας, συμμετείχε στην Επανάσταση του 1821. Το 1835 διορίστηκε σύμβουλος Επικρατείας. Χρημάτισε υπουργός Εσωτερικών (Ιουν. - Οκτ. 1848) σε κυβέρνηση του Γ. Κουντουριώτη. Πρωτοστάτησε στην αντιοθωνική κίνηση στην Πάτρα. Αμέσως μετά την έξωση του Όθωνα ανέλαβε μαζί με τους Δ. Βούλγαρη (πρόεδρο) και Κων/νο Κανάρη την προσωρινή διακυβέρνηση της χώρας.

Κωνσταντίνος Κανάρης (Ψαρά, περ. 1790 – Αθήνα, 1877)

Αγωνιστής του 1821. Κατά την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Όθωνα διατέλεσε επικεφαλής του πολεμικού στόλου. Στην πρώτη κυβέρνηση μετά την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 ανέλαβε το υπουργείο Ναυτικών, θέση στην οποία τοποθετήθηκε ξανά στις 16 Μαΐου 1854, στο πλαίσιο του λεγόμενου «Υπουργείου Κατοχής». Στη συνέχεια εντάχθηκε στην παράταξη που αντιπολιτευόταν τον Όθωνα.

Δημήτριος Βούλγαρης (Ύδρα, 1802 – Αθήνα, 1877)

Κοινοτικός άρχοντας από την Ύδρα, προεπαναστατικά, αγωνιστής του 1821 και πολιτικός ιδίως στα χρόνια της οθωνικής περιόδου. Διετέλεσε οκτώ φορές πρωθυπουργός κατά την περίοδο 1855-1875. Ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανατροπή (Οκτ. 1862) του Όθωνα και μετά την έξωσή του έγινε πρόεδρος της προσωρινής κυβέρνησης παραμερίζοντας τον Επαμεινώνδα Δεληγιώργη.

τάς της και της συγκροτήσεώς της από «πεδινούς» και «ορεινούς», άσκησε την εκτελεστική εξουσία ως την άφιξη του Γεωργίου στην Ελλάδα και την ανάληψη των καθηκόντων του.

Η πρώτη περίοδος του Γεωργίου Α' (1863-1871)

Ο Γεώργιος έφθασε στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1863, αφού πριν επισκέφθηκε τη Ρωσία, την Αγγλία και τη Γαλλία. Μετά την ενθουσιώδη υποδοχή του, εξέδωσε προκήρυξη προς τον ελληνικό λαό, η οποία εκτιμήθηκε ιδιαίτερα για τη σοβαρότητα και τη σεμνότητά της. Υποσχέθηκε να καταστήσει την Ελλάδα «πρώτην βασιλείου εν τη Ανατολή» και ορκίστηκε πίστη στο Σύνταγμα. Λίγο μετά την ορκυμοσία του, η κυβέρνηση υπέβαλε την παραίτησή της. Έως τον Ιούλιο του 1864, βραχύβιες κυβερνήσεις υπό τον Βούλγαρη, τον Κανάρη, τον Βάλβη και πάλι τον Κανάρη διαδέχονταν η μία την άλλη. Η τελευταία κυβέρνηση Κανάρη (26 Ιουλίου 1864) δέχθηκε και τους Επτανήσιους βουλευτές ενώ παράλληλα άρχιζαν και οι συζητήσεις για την κατάρτιση του νέου Συντάγματος. Είχε όμως να αντιμετωπίσει τις επιθέσεις του Βούλγαρη και του Δεληγιώργη, οι οποίοι απαιτούσαν από τον Γεώργιο υπηρεσιακή κυβέρνηση, επειδή δεν ήθελαν να έχει η κυβέρνηση Κανάρη το προνόμιο να κάνει εκλογές. Ο Γεώργιος επέλεξε τον Αλεξ. Κουμουνδούρο, αντιδυναστικό, υπουργό στις κυβερνήσεις Κυριακού και Κανάρη, ο οποίος είχε την εμπιστοσύνη του ίδιου και του συμβούλου του κόμπα Σπόννεκ, για να σχηματίσει κυβέρνηση στις 2 Μαρτίου 1865. Η κυβέρνηση αυτή προκήρυξε και τις πρώτες εκλογές μετά την ψήφιση του νέου Συντάγματος.

Η πρώτη βουλή της κοινοβουλευτικής μοναρχίας, που είχε 181 βουλευτές, δεν έδωσε πλειοψηφία σε κανένα κόμμα. Οι τρεις ισχυρότεροι πολιτικοί σχηματισμοί που αντιπροσωπεύονταν στη βουλή ήταν του Βούλγαρη, του Δεληγιώργη και του Κουμουνδούρου. Ένα σημαντικό τμήμα των βουλευτών της νέας βουλής ήταν πολιτικοί που είχαν διαμορφωθεί κατά την οθωνική περίοδο. Η σχέση αυτή με το παρελθόν επηρέαζε και τις πολιτικές τάσεις που εξέφραζαν οι τρεις πολιτικοί. Το κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η δυσκολία να σχηματιστούν ισχυρές πλειοψηφίες, εφόσον δεν υπήρχε κομματική πειθαρχία και οργάνωση. Κυβέρνηση σχημάτισε τελικά ο Κουμουνδούρος, ο οποίος συγκέντρωσε σχετική πλειοψηφία με 80 βουλευτές. Μετά την καταψήφιση όμως του νομοσχεδίου για τις «δια ξηράς και θαλάσσης συγκοινωνίες», η κυβέρνηση παραιτήθηκε. Τη διαδέχθηκαν βραχύβιες κυβερνήσεις, Δεληγιώργη, Βούλγαρη, Κουμουνδούρου, Ρούφου

κ.λπ. Η αιτία των αλλεπάλληλων κρίσεων ήταν η αδυναμία της βουλής να λειτουργήσει και να δώσει κυβερνητική πλειοψηφία. Η λύση ήταν οι συμμαχικές κυβερνήσεις αλλά οι ανταγωνισμοί ήταν τόσο έντονοι μεταξύ των πολιτικών αρχηγών, που δεν επέτρεπαν την παραμικρή συνεργασία. Μεταξύ της 14ης Οκτωβρίου 1865 που ανατράπηκε η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, έως τις 18 Δεκεμβρίου 1866, εναλλάχθηκαν στην εξουσία επτά κυβερνήσεις. Δύο του Δεληγιώργη, δύο του Βούλγαρη, μία του Κουμουνδούρου και δύο του Ρούφου.

Η τελευταία βουλή της μεσοβασιλείας υποδέχθηκε και τους Επτανήσιους βουλευτές

Αποτέλεσμα αυτών των ανταγωνισμών ήταν οι τεράστιες πολιτικές διαστάσεις που έλαβε η υπόθεση του Δανού συμβούλου του Γεωργίου, κόμπα Σπόννεκ, η οποία είχε προκαλέσει τη δυσαρέσκεια των Ελλήνων πολιτικών και των ξένων Δυνάμεων. Η αποχώρησή του αποδόθηκε στην επέμβαση των ανταγωνιστών του Κουμουνδούρου, Βούλγαρη και Δεληγιώργη, οι οποίοι πίστευαν ότι ο Σπόννεκ ευνοούσε τον πολιτικό τους αντίπαλο.

Η κυβέρνηση που σχημάτισε ο Κουμουνδούρος στις 18 Δεκεμβρίου 1866, με υπουργό Εξωτερικών τον νεαρό βουλευτή Μεσολογγί-

ρου, έως τις 18 Δεκεμβρίου 1866, εναλλάχθηκαν στην εξουσία επτά κυβερνήσεις. Δύο του Δεληγιώργη, δύο του Βούλγαρη, μία του Κουμουνδούρου και δύο του Ρούφου.

Αποτέλεσμα αυτών των ανταγωνισμών ήταν οι τεράστιες πολιτικές διαστάσεις που έλαβε η υπόθεση του Δανού συμ-

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΥΜΟΥΝΔΟΥΡΟΣ (Σελίτσα Οιτύλου, 1814 - Αθήνα, 1883). Ο σημαντικότερος πολιτικός στις πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Γεωργίου Α'. Από το 1865 έως το 1871 διετέλεσε τέσσερις φορές πρωθυπουργός, για διάστημα τριάντα περίπου μηνών. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

ΔΕΛΗΓΩΡΓΗΣ
ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ
(Τρίπολη, 1829
– Αθήνα, 1879).

Πολιτικός, που αναδείχθηκε μέσα από την ενεργητική συμμετοχή των φοιτητών στον αντι-οθωνικό αγώνα και πρωταγωνίστησε στην πολιτική ζωή μετά την έξωση του Όθωνα. Από το 1865 έως το 1870 διετέλεσε τρεις φορές πρωθυπουργός για μικρά χρονικά διαστήματα. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

δοκικά κληρώθηκαν ο Βούλγαρης, ο Ρούφος και ο Κανάρης. Σύντομα όμως τα μέλη της προσωρινής κυβέρνησης διαφώνησαν μεταξύ τους για τη σύνθεση του νέου υπουργικού συμβουλίου. Η διαφωνία όμως αυτή πήρε διαστάσεις διχασμού. Ο Κανάρης υπέβαλε την παραίτησή του και αποχώρησε, με αποτέλεσμα η Εθνοσυνέλευση να χωριστεί στα δύο (σύμφωνα μάλιστα με το γαλλικό πρότυπο, οι οπαδοί του Κανάρη ονομάστηκαν «ορεινοί» και του Βούλγαρη «πεδινόι») και η διαφορά να πάρει διαστάσεις κοινωνικής σύγκρουσης, προκαλώντας αιματηρά επεισόδια στους δρόμους της Αθήνας. Διχάστηκε επίσης ο στρατός και η χωροφυλακή. Η Εθνική Συνέλευση, προκειμένου να αντεπεξέλθει στην κρίση, έπαυσε την τριμελή προσωρινή κυβέρνηση αναθέτοντας προσωρινά την ευθύνη σχηματισμού κυβέρνησης στον αντιπρόεδρο του σώματος Αρ. Μωραϊτίτη. Η ηρεμία αποκαταστάθηκε και η Συνέλευση συγκρότησε υπουργικό συμβούλιο με την ονομασία «Προσωρινή Κυβέρνησις της Ελλάδος». Πρόεδρος της ορίστηκε ο μετριοπαθής πολιτικός Ζηνόβιος Βάλβης.

Η συνέλευση αυτή βρέθηκε μπροστά στο τετελεσμένο γεγονός του δημοψηφίσματος για την εκλογή του Αλφρέδου. Η Βρετανία συνόδευσε την άρνησή της από την πρότασή της αφενός για την εκλογή στο θρόνο της Ελλάδας του αδελφού του συζύγου της βασίλισσας Βικτωρίας, Ερνέστου του Σαξονικού Κοβούργου και αφετέρου για παραχώρηση των Ιονίων νή-

σων στην Ελλάδα. Την άρνηση του Ερνέστου ακολούθησαν και οι αρνήσεις άλλων βασιλοπαίδων της Ευρώπης ενώ στην Αθήνα εκδηλώθηκε κίνηση των οθωνιστών, γνωστή ως «Μπερναϊκά» από το όνομα του προξένου της Βαυαρίας Μπερνάου, που απέβλεπε στην εκλογή του ανιψιού του Όθωνα, Λουδοβίκου. Η προτίμηση όμως της Βρετανίας είχε στραφεί προς το Δανό πρίγκιπα Γεώργιο Γουλιέλμο, το οποίο την ευστοφία είχε εκτιμήσει ο ίδιος ο Βρετανός πρωθυπουργός Palmerston. Η ελληνική Εθνοσυνέλευση αποδέχθηκε την πρόταση, ελπίζοντας ότι ένας ξένος βασιλιάς μπορούσε να θέσει τέρμα στις οξύτερες αντιζηλίες που είχαν ήδη ξεσπάσει. Με ψήφισμα, στις 10 Οκτωβρίου 1862, ανακήρυξε το Δανό πρίγκιπα βασιλιά των Ελλήνων. Τριμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τους Κανάρη, Ζαΐμη και Γρίβα, αναχώρησε για τη Δανία, όπου, τον Ιούνιο του 1863, έγινε η στέψη του νέου Βασιλιά. Παράλληλα οι τρεις Δυνάμεις υπέγραψαν συνθήκη, με την οποία επικύρωναν την ανάρρηση του Γεωργίου στο θρόνο της Ελλάδας και δεσμεύονταν για την ένωση των Ιονίων Νήσων με το Ελληνικό Βασίλειο.

Εν τω μεταξύ, η κυβέρνηση Βάλβη στην Αθήνα, ανίκανη να αντιμετωπίσει την έκρυθμη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί από τις αντιπαράθεσεις των ηγετικών ομάδων, παραιτήθηκε το Μάρτιο του 1863. Η εσωτερική πολιτική κατάσταση χειρότερευε καθημερινά. Ο στρατός είχε παραλύσει και η πειθαρχία είχε ολότελα εκλείψει. Τα επεισόδια που ξέσπασαν τον Ιούνιο, ήταν συνέπεια αυτής της έκρυθμης κατάστασης που είχε διαμορφωθεί. Με αφορμή την παραίτηση κάποιων «πεδινών» υπου-

Κατά το γαλλικό πρότυπο οι οπαδοί του Κανάρη ήταν οι «ορεινοί» και του Βούλγαρη οι «πεδινόι»

ργών, οι «πεδινόι» συμμαχισαν με τους ληστές, οι οποίοι είχαν την πλήρη ανοχή της χωροφυλακής και του Βούλγαρη, με αποτέλεσμα να γίνουν βίαιες συγκρούσεις στο κέντρο της Αθήνας μεταξύ «ορεινών» και «πεδινών», με ρυθμιστικό παράγοντα τους ληστές. Αδύναμες οι κυβερνήσεις να αντιμε-

τωπίσουν τα βίαια γεγονότα, παραιτούνταν η μία μετά την άλλη. Τη λύση έδωσε η επέμβαση των ξένων πρέσβων, οι οποίοι απείλησαν να εγκαταλείψουν τη χώρα, αν δεν σταματούσαν οι εχθροπραξίες. Μετά την ανακωχή, που υπογράφηκε ανάμεσα στις αντιμαχόμενες παρατάξεις, ψηφίστηκε νέο υπουργικό συμβούλιο υπο την προεδρία και πάλι του Ρούφου. Η «Προσωρινή Κυβέρνηση του Οροπεδίου», όπως ονομάστηκε, εξαιτίας της προσωρινότη-

ΚΑΛΙΖΜΙ ΠΑΠΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ.
(Πάτρα, 1809 –
Ναύπλιο, 1898).
Σύζυγος του πολιτικού
παράγοντα από το
Ναύπλιο Σπύρου
Παπαλεξόπουλου,
δραστηριοποιήθηκε
έντονα στο αντι-οθωνικό
κίνημα, που εκδηλώθηκε
στο Ναύπλιο
το 1861-1862.
Κούλα Ξηραδάκη,
Καλλιόπη
Παπαλεξοπούλου
(1809-1898) Η Γυναίκα
που κλόνησε τον θρόνο
του Όθωνα, Αθήνα,
Φιλιππούλης, 31998,
σ. 10.

ου, γιο του Σπ. Τρικούπη, Χαρίλαο, αντιμετώπισε και το ζήτημα της Κρητικής Επανάστασης, η οποία επηρέασε την κοινή γνώμη και την πολιτική ζωή του βασιλείου. Ο ενθουσιασμός των Ελλήνων δημιούργησε αμχανία στα Ανάκτορα αλλά και στην κυβέρνηση εξαιτίας της άρνησης της Αγγλίας να δεχθεί οποιαδήποτε αλλαγή στην πολιτική του δόγματος της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με το Foreign Office, η Ελλάδα όφειλε να είναι σταθεροποιητικός παράγων στη Μεσόγειο και γι' αυτό έπρεπε να μείνει ουδέτερη στις εκκλήσεις των Κρητών. Όταν λοιπόν η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, κατά τη διάρκεια της απουσίας του Γεωργίου (ο οποίος βρισκόταν στη Ρωσία, όπου παντρεύτηκε τη Ρωσίδα πριγκίπισσα Όλγα), έδωσε δείγματα προώθησης μιας φιλοπόλεμης πολιτικής, εξαναγκάστηκε σε παραίτηση. Μολονότι ο Γεώργιος, μετά την επιστροφή του, υπέγραψε τα νομοσχέδια που αφορούσαν τις πολεμικές προετοιμασίες, η κυβέρνηση παραιτήθηκε, επειδή ο Βασιλιάς υποχρέωσε τον Κουμουνδούρο να διώξει δύο υπουργούς της κυβέρνησής του. Η νέα κυβέρνηση Βούλγαρη, που σχηματίστηκε τον Ιανουάριο του 1868, μετά τη βραχύβια κυβέρνηση Μωραϊτίνη, ακολούθησε φιλερνητική πολιτική. Παρατήθηκε μετά την καταστολή της Κρητικής Επανάστασης, για να μην επωμιστεί το πολιτικό κόστος της ήττας, ενώ τους όρους της ειρήνης ανέλαβε να εφαρμόσει η κυβέρνηση συμβιβασμού που σχημάτισε ο Θρ. Ζαΐμης.

Στην καινούρια βουλή, που προήλθε μετά τις εκλογές του Μαΐου 1869, κανένας κομματικός σχηματισμός δεν μπόρεσε να σχηματίσει σταθερή κυβέρνηση. Οι πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής, Ζαΐμης, Δεληγιώργης, Βούλγαρης και Κουμουνδούρος, διαδέχονταν, κατά τη διετία 1869-1871, ο ένας τον άλλο στη διακυβέρνηση της χώρας, ενώ οι αντισυνταγματικές επεμβάσεις του Στέμματος γίνονταν ολοένα και πιο εμφανείς. Η εκτροπή από τον ομαλό πολιτικό βίο είχε αρχίσει να γίνεται πια καθυστάς, για να κορυφωθεί στις αρχές της επόμενης δεκαετίας.

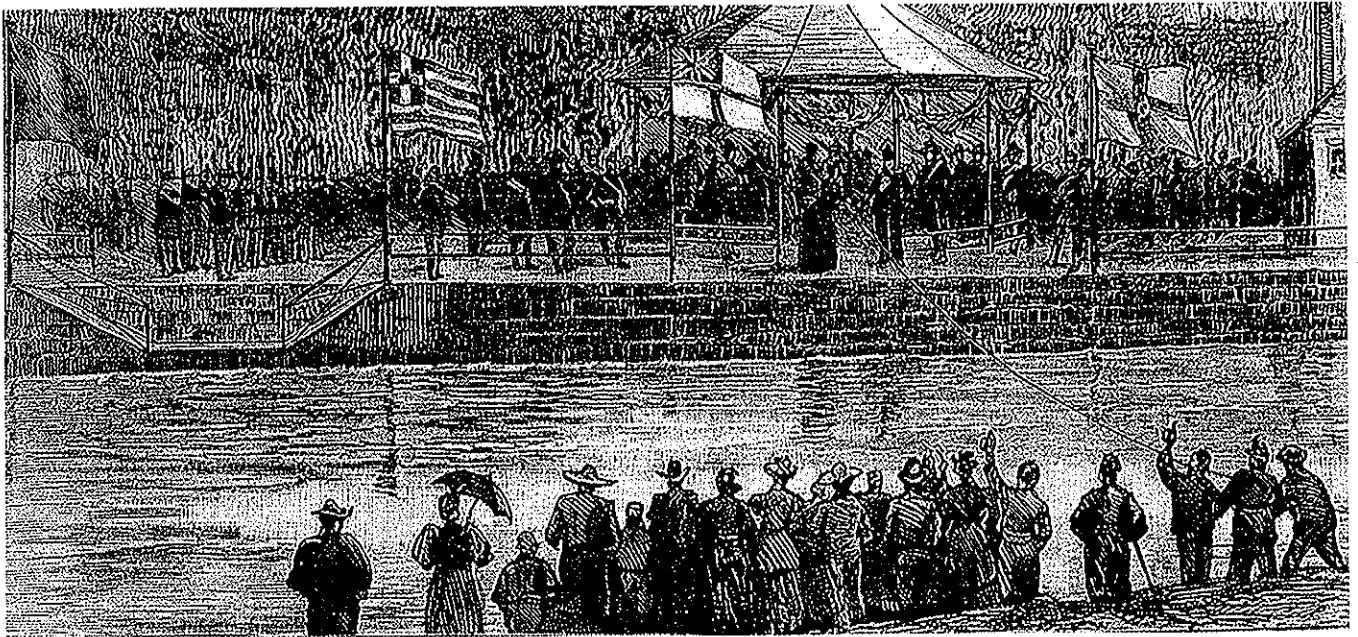
ΛΙΝΑ ΛΟΥΒΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γ. Ασπρέας, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921, τ. I-II, Αθήνα, 1924.
Γρ. Δαφνής, Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, Αθήνα, 1961.
Γ. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1824-1878», Τα Ιστορικά 1, Σεπτέμβριος, 1983.

Κ. Δημαράς, Ελληνικός Ρωμαντισμός, Αθήνα, 1985.
E. Driault - M. Lhéritier, Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, τ. I-II, Παρίσι, 1925-1926.
Δόμνα Δοντά, Η Ελλάς και αι δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον, Θεσσαλονίκη, 1973.
Γρ. Ευαγγελίδης, Ιστορία του Όθωνος, βασιλέως της Ελλάδος 1832-1862, Αθήνα, 1893.
Γρ. Ευαγγελίδης, Τα μετά τον Όθωνα ήτοι Ιστορία της Μεσοβασιλείας και της Βασιλείας του Γεωργίου του Α' (1862-1898), Αθήνα, 1898.
Επ. Κυριακίδης, Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892, τ. I-II, Αθήνα, 1892-1894.
Σ.Α. Λάσκαρης, Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος 1821-1914, Αθήνα, 1947.
Μ.Θ. Λάσκαρης, Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923, τ. I, Θεσσαλονίκη, 1948.
Αντ. Λιάκος, Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα, Αθήνα, 1985.
Μ. Οικονομοπούλου, Parties and politics in Greece 1844-1855, Somerville College, 1982.
J. A. Petropoulos, Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843), τ. 1-2, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985-1986.
Τ.Ν. Πιπινέλης, Η μοναρχία εν Ελλάδι, 1833-1843, Αθήνα, 1932.
Ι.Χ. Πούλος, «Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 επί τη βάση των γαλλικών αρχείων», Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 11, 1956, σσ. 223-260.
Ι.Χ. Πούλος, Textes et documents, «La Grèce d' Othon, vue en 1841 par l'homme d'état et diplomate Francois Piscatory, Hellénisme Contemporain, β' σειρά, IX (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1955), σσ. 321-351, (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1955), σσ. 408-447.
Αν. Σκανδάμης, Σελίδες πολιτικής Ιστορίας και κριτικής, τ. I, Η Τριακονταετία της Βασιλείας του Όθωνος 1832-1862, Αθήνα, 1961.
Έλλη Σκοπετέα, Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα, 1988.
Κ. Τσουκαλάς, «Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, Τσαούσης Κ. (επιμ.), Αθήνα, 1984.

Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», στο Παναγιωτόπουλος, Βασ. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 5, σ. 9-36.

.I.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α'

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΚΑΙ ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΣ

Ο κομματικός χάρτης στην αφετηρία της δεκαετίας 1870-1880 καταλαμβάνεται από τέσσερις κυρίαρχους σχηματισμούς, στους οποίους ηγούνται: ο Δημήτριος Βούλγαρης, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο Επαμεινώνδας Δελνιώτης και ο Θρασύβουλος Ζαΐμης. Στο περιθώριο αυτών των ηγεμονικών πολιτικών ομάδων – με έντονο το προσωπικό στοιχείο, όπως αποτυπώνεται εξάλλου και στην ονομασία τους – γνωστών ήδη από τον παρελθόντα πολιτικό βίο και από την κυβερνητική εμπειρία της καθεμιάς, γονιμοποιείται ο πυρήνας του Πέμπτου Κόμματος. Ηγέτες του νεοπαγούς σχηματισμού είναι ο Επτανήσιος Κωνσταντίνος Λομβάρδος και ο τραπεζίτης Ευθύμιος Κεχαγιάς· σε αυτούς γρήγορα προστίθεται ο βουλευτής Μεσολογγίου, Χαρίλαος Τρικούπης, συμπαθών μέχρι τότε του κουμουνδουρικού σχηματισμού, ο οποίος είχε χρηματίσει κατά την τρίτη κυβερνητική θητεία του Κουμουνδούρου, το 1866, υπουργός Εξωτερικών. Στην κοινοβουλευτική ομάδα προσχωρούν, το 1872, οι ριζοσπάστες Κερκυραίοι βουλευτές υπό τον Ιάκωβο Πολυλά, πολιτικές προσωπικότητες, όπως ο Αθανάσιος Πετμεζάς, ο Ανάργυρος Σιμόπουλος, ο Δημήτριος Ράλλης· στην πορεία θα συνεργασθούν με το Πέμπτο Κόμμα οι Παύλος Καλλιγιάς, Σπύρος Καραϊσκάκης, Στέφανος Δραγούμης, Δημήτριος Βουλπιώτης, Παναγιώτης Μανέτας, Γεώργιος Θεοτόκης κ.ά. Πολύ γρήγορα, ο Χ. Τρικούπης επιβάλλεται ως αρχηγός της νέας πολιτικής ταυτότητας· η επιβλητική προσωπικότητά του σφραγίζει από εδώ και στο εξής την ιδεολογία, το πρόγραμμα και το ήθος του Πέμπτου Κόμματος.

Ο πολυκομματικός χάρτης της δεκαετίας 1871-1881

Κοινή ιδεολογική συντεταγμένη των νεοσύλλεκτων στελεχών είναι η υπεράσπιση του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης, όπως αυτό υπηρετείται ιδανικά στην κοιτίδα του κοινοβουλευτισμού, τη Βρετανία. Σύμφωνα με τους θιασώτες του πολιτικού φιλελευθερισμού, η θεραπεία των κακώς κειμένων της ελληνικής κοινωνίας μπορεί και πρέπει να προέλθει από την εφαρμογή και στην Ελλάδα ενός ανάλογου συστήματος πολιτικής διακυβέρνησης, που θα διέπεται από τις εξής ιδεολογικές αρχές: α) το σχηματισμό της κυβέρνησης αποκλειστικά από την πλειοψηφία της βουλής, η οποία με τη σειρά της έχει προέλθει από αδιάβλητες εκλογές και από κοινοβουλευτικούς άνδρες και όχι εκπροσώπους του στέμματος· β) την ελεύθερη επιλογή των υπουργών από τον πρωθυπουργό· γ) την πλήρη ευθύνη της κυβέρνησης· δ) τη διαμόρφω-

ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ ΔΙΩΡΥΓΑΣ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ,
στις 25 Ιουλίου 1893.
Επιχρωματισμένη
ξυλογραφία από την εφ.
The London Illustration News, 19.9.1893.
Συλλογή Χ. Λαρισνού.
Δημοσιεύεται στο βιβλίο
Χαρίλαος Τρικούπης, Η Ζωή και το Έργο του,
επιμ. Αικατερίνη
Φλεριανού, τ.2, Αθήνα,
Βουλή των Ελλήνων,
1999, σ. 725.

ΤΗΣ
ΝΙΚΗΣ ΜΑΡΩΝΙΤΗ

Ο ΓΑΜΟΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α' ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΛΓΑΣ.

Αναμνηστικό πιάτο από φαγεντιανή. Από το λείψωμα της έκθεσης Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ, Ταξιδεύοντας στο Χρόνο, Αθήνα, Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ - Τσιτσά, 2000, σ. 244. εικ. 275.

ση ενός συμπαγούς δικομματικού συστήματος, άρα την απόρριψη κυβερνήσεων συνασπισμού καθώς και των πολλών μικρών κομμάτων· ε) τη χριστιάνισμεία προσαρμοσμένη απολύτως στις συνταγματικές επιταγές. Με άλλα λόγια το Πέμπτο Κόμμα ασπάζεται και υπερασπίζει μια συνταγματική τάξη θεμέλιο του ολοκληρωτικού εκσυγχρονισμού, τον οποίο οφείλει να επιδιώξει η χώρα, με προτεραιότητες την παραγωγική ικανότητα και την υλική πρόοδο.

Τα εκσυγχρονισμένα κράτη της δυτικής Ευρώπης αποτελούν το μοντέλο στόχευσης, προκειμένου η Ελλάδα να διαμορφώσει σταδιακά την πρέπουσα θέση στο διεθνές ανταγωνιστικό σύστημα. Ο δυτικός πολιτισμός, στον οποίο είχε γαλουχηθεί ο Χαρίλαος Τρικούπης αλλά και πολλοί από τους ομοϊδέατες του, συνιστά το μέτρο για τη χάραξη μιας πραγματιστικής, δυναμικής κρατικιστικής πολιτικής, με επίκεντρο την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ευημερία του έθνους.

Η ολιγάριθμη αλλά δυναμική κοινοβουλευτική παρουσία του Πέμπτου Κόμματος, η νεωτερική ταυτότητα που ενστερνίζεται καθώς και οι συχνές παθολογίες που αμαυρώνουν τον καθημερινό πολιτικό βίο, συμβάλλουν στην ταχεία ενσωμάτωση του νεοπαγούς σχηματισμού στον ανταγωνιστικό κομματικό στίβο – κατεβαίνει για πρώτη φορά, αυτόνομα, στις εκλογές του 1872 – και επιβάλλουν τον αρχηγό του ως ανερχόμενο αστέρα της πολιτικής σκηνής.

Η πολιτική του Γεωργίου Α'

Ο κατάλογος των πολιτικών πρωταγωνιστών της εξεταζόμενης συγκυρίας συμπληρώνεται από την προσωπικότητα του βασιλιά Γεωργίου και από την πολιτική ελίτ η οποία σταδιακά οικοδομείται προς ενίσχυση της εξουσίας του στέμματος. Σε αυτή ακριβώς τη δεκαετία ο ανώτατος άρχων εδραιώνει το πολιτικό προφίλ του, με κύριες συνιστώσες την αυταρχικότητα, την επιδεξιότητα, την ευελιξία, την πονηριά, την προσαρμοστικότητα. Δοκιμάζει μέχρις εσχάτων τα όρια της νέας συνταγματικής νομιμότητας, την οποία κλήθηκε να υπηρετήσει, με αφορμή την επίκαιρη συζήτηση για τη δυνατότητα αναθεώρησης του καταστατικού χάρτη «ερωτοτροπεί» εμφανώς με σενάρια πραξικοπήματος που του προμηθεύουν οι φίλα δια-

κείμενες κυβερνήσεις καθώς και οι διαχρονικοί ή συγκυριακοί θιασώτες της απόλυτης μοναρχίας, οι εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων απειλεί με παραίτηση και απομάκρυνσή του από τον ελληνικό θρόνο, προκειμένου να «εκβιάσει» την οριστική, καθολική συγκατάθεση του έθνους στο πρόσωπό του· παραλλήλως, διερευνά τις σχέσεις του με τις Μ. Δυνάμεις, προκρίνοντας, σταθερά και ανοδικά την πρωτοκαθεδρία της Μ. Βρετανίας. Για να καταλήξει ό-

τι η προσφορότερη επιλογή – με κριτήρια το προσωπικό του συμφέρον, το γόπτρο της δυναστείας και την ενδυνάμωση και αναπαραγωγή της εξουσίας του στέμματος – είναι η διατήρηση και ο σεβασμός της συνταγματικής νομιμότητας/τάξης, με αποκλειστικό εγγυητή την εθνικήν βασιλείαν.

Ο πολιτικός βίος της χώρας τη δεκαετία αυτή είναι ασταθής, ρευστός, με συχνές εκλογικές αναμετρήσεις, οι οποίες σπάνια διαμορφώνουν κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες. Αντιθέτως, στη βουλή διορίζονται είτε συμμαχικές, επισφαλείς κυβερνήσεις, είτε μειοψηφικά βραχύβια υπουργεία, στα οποία αντιπροσωπεύονται, κατά κανόνα, τοπικά-περιφερειακά συμφέροντα. Οι τακτικές βασιλικές παρεμβάσεις συντηρούν και αναπαράγουν την πολιτική αβεβαιότητα και πολυμορφία ενώ η απουσία συνοχής και πειθαρχίας στο εσωτερικό των πολιτικά κυρίαρχων ομάδων υπονομεύουν την ταυτότητά τους και περιορίζουν την αξιοπιστία τους.

Οι τακτικές βασιλικές παρεμβάσεις συντηρούν και αναπαράγουν την πολιτική αβεβαιότητα

Οι πολιτικές θέσεις των κομμάτων

Τα προγράμματα των κομμάτων που ανταγωνίζονται για την εξουσία διαφοροποιούνται κατ' αρχάς, με βάση τη θέση τους απέναντι στο περιεχόμενο και στα ενδεδειγμένα μέσα που απαιτούσε το συνολικό πρόταγμα της εσωτερικής, κρατικής ανασυγκρότησης· παραλλήλως, τα κόμματα τοποθετούνται απέναντι στις δυνατότητες χάραξης εξωτερικής πολιτικής όσο το δυνατόν ανεξάρτητης από τις παρεμβάσεις των ισχυρών και εναρμονισμένων – λιγότερο ή

περισσότερο – στο άρμα των βελτιωτικών μεταρρυθμίσεων και των διεθνών συσχετισμών. Τέλος, οι πολιτικές αρχηγεσίες προβληματίζονται και συγκρούονται κυρίως στην προσπάθεια αναγνώρισης και αποδοχής της πολιτειακής τάξης, η οποία θα εξασφαλίζει την παρουσία όλων των ενδιαφερομένων στην εξουσιαστική δόμησή της και, σε ένα δεύτερο στάδιο, θα υποστηρίζει και θα νομιμοποιεί τον ηγεμονικό ρόλο του κράτους στην εθνική στρατηγική αποστολή.

Σε αυτό το πλαίσιο, το κόμμα του Κουμουνδούρου, όπως και το Εθνικό Κομμάτο των Δεληγιωργικών, προπαγανδίζουν την πολιτική τους, αξιοποιώντας πρωτίστως δύο δημοφιλή συνθήματα: α) την ευνομία και την εσωτερική ανάπτυξη· β) τις θεμελιώδεις εκείνες προϋποθέσεις μιας ενεργού εξωτερικής πολιτικής αλλά και μιας, ορθολογικής παραλλήλως, κρατικής στρατηγικής ευαίσθητης, ως ένα βαθμό, στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων των πολιτών. Προς επίρρωση αυτού του κεντρικού σκοπού, τα δύο κόμματα εφαρμόζουν αλληλοσυμπληρωματική αγροτική πολιτική: ο μιν Κουμουνδούρος προχωρεί το 1871 στο τολμηρό βήμα της διανομής των εθνικών γαιών, κατοχυρώνοντας έτσι την ελευθερία και ανεξαρτησία των μικρών ιδιοκτητών. Ο Δεληγιώργης, από την άλλη, στοχεύοντας εξίσου στην τόνωση και ανταγωνιστικότητα του πρωτογενούς τομέα, προτείνει την ίδρυση πρότυπων αγροκτημάτων, αγροτικών σχολών, καθώς και τη χορήγηση υπότροφιών για μετεκπαίδευση ειδικών στην Ευρώπη.

Η εσωτερική και διεθνής συγκυρία επιτάχυνε την επεξεργασία των κομματικών θέσεων που αφορούσαν στην εσωτερική πολιτική και ευνόμησε την εξαγγελία αναγκαίων μέτρων προς θεραπεία των τρωτών ζητημάτων της.

Η λιστεία στο Δήλεσι και η σφαγή των Άγγλων περιηγητών το 1870 εξέθεσε για άλλη μια φορά την εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό, προκάλεσε την ωμή παρέμβαση των Δυνάμεων, ειδικότερα της Μ. Βρετανίας – ανακαλώντας στην ελληνική κοινωνία το αρνητικό πρόσημο στην πρόσληψη της πολιτικής των ισχυρών Ευρωπαίων. Κυρίως όμως, έθεσε με επιτακτικό τρόπο το αίτημα της πάταξης της λιστείας, της λειτουργικότητας του συστήματος δικαιοσύνης, εν τέλει του προβλήματος της ασφάλειας και της ευνομίας: των αναγκαίων, δηλαδή, προϋποθέσεων που οφείλει να πληροί το νεωτερικό-δυτικού τύπου κράτος, που οι υπέρμαχοί του ευαγγελίζονται.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1871, το λαυρεωτικό, ζήτημα οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και διπλωματικής υφής, συναρτίθηκε με καθοριστικούς διαξιφισμούς, που αφορούσαν

αφενός στο σχεδιασμό της μέλλουσας δημοσιονομικής πολιτικής και το πιθανό πολιτικό και κοινωνικό κόστος που αυτή συνεπαγόταν, αφετέρου στις δυνατότητες εισροής ξένων κεφαλαίων, και ειδικότερα στο ρόλο της ομογένειας.

Οι κοινοβουλευτικές αντιπαραθέσεις, με αφορμή την κατάρτιση των προϋπολογισμών, συστηματοποίησαν τις κομματικές θέσεις σε δύο εναλλακτικές δημοσιονομικές αντιλήψεις-πρακτικές: της πολιτικής δαπανών αναλόγων με τα έσοδα ή του καθορισμού των εσόδων ανάλογα με τις απαιτούμενες δαπάνες. Επομένως, η φορολογική πολιτική, η χρηστή οικονομική διοίκηση, καθώς και οι ενδεδειγμένοι τρόποι προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων από το εξωτερικό, ήταν τα επίμαχα ζητήματα για τα οποία η πρόκριση της μίας ή της άλλης πρακτικής θα είχε άμεσες και καθοριστικές συνέπειες. Στο επίκεντρο αυτής της προβληματικής διαμάχης εγκαταστάθηκε το λαυρεωτικό ζήτημα, το σκάνδαλο που συμπαρέσυρε, αδιακρίτως, στη δίνη του χρηματιστηριακού πυρετού μαζί με τους μεγαλομετόχους της εταιρείας Λαυρίου, χιλιάδες μικρομετόχους, εξαναγκάζοντάς τους στην οικονομική εξαθλίωση. Ούτε η κυβέρνηση Δεληγιώργη, η οποία είχε προτείνει την εξοδο από το διαφαινόμενο αδιέξοδο το

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.

Ο Γεώργιος Α΄, η Όλγα και τα παιδιά τους, γύρω στα 1886.

Ξυλογραφία από την εφ.

The Graphic,

11.9.1886, σ. 273.

Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Από το λεύκωμα

Χαρίλαος Τρικούπης, Η

Ζωή και το Έργο του,

επιμ. Αικατερίνη

Φλериανού, τ.1, Αθήνα,

Βουλή των Ελλήνων,

1999, σ. 561.

1873 – με την ίδρυση της ελληνικής εταιρείας «Μεταλλουργία Λαυρίου» – δεν γλίτωσε από το μένος των κοινωνικών στρωμάτων που είχαν πληγεί: υπό το βάρος της λαϊκής αποδοκμασίας οδηγήθηκε το Φεβρουάριο του 1874 σε παραίτηση. Στο στόχαστρο προπαντός, της αποδοκμαστικής κριτικής βρέθηκαν οι Έλληνες ομογενείς, ιδίως οι Έλληνες τραπεζίτες και επιχειρηματίες της οθωμανικής Διασποράς, η άπληστη κερδοσκοπία που σκοπίμως, όπως υποστηρίχτηκε, επιχείρησαν εις βάρος των «αυτοχθόνων» καθώς και η επιβλαβής, όπως κρίθηκε εκ των υστέρων, υιοθέτηση των νέων μορφών επένδυσης και των προδρομικών οικονομικών συναλλαγών. Οι ιδεολογικές ζυμώσεις και διενέξεις με αφορμή το λαυρεωτικό ζήτημα κληροδότησαν στη επόμενη δεκαετία τη βασική πολιτική διχογνωμία σχετικά με τη διαμόρφωση μιας οικονομικής στρατηγικής: από τη μια οι οπαδοί των σχεδίων εκσυγχρονισμού, ανεξάρτητα από το κόστος, υλικό και ψυχολογικό, που αυτά συνεπάγονταν από την άλλη η συντηρητική κριτική, που υπερασπίζεται τη μετριοπαθή ανάπτυξη, αυτή η οποία θα βασιζόταν κυρίως στα εγχώρια δεδομένα και θα είναι ευαίσθητη απέναντι στα «θύματα της σύγχρονης οικονομίας», σύμφωνα με τη ρήση του μελλοντικού πολιτικού ηγέτη της, Θεόδωρου Δηλιγιάννη.

Οι συνταγματικές έριδες

Καταλυτικός, ωστόσο, παράγοντας στην ωρίμανση των προτάσεων των κομμάτων, σε σχέση με το αιτούμενο της εσωτερικής αναμόρφωσης, ήταν ο θερμός διάλογος με άξονα το

πολιτειακό ζήτημα: ο θεωρητικός προβληματισμός συνεχιζόταν στο πλαίσιο των έντονων αντιπαράθεσεων που είχαν διεξαχθεί κατά τη διάρκεια θέσμισης του νέου Συντάγματος του 1864. Στην πορεία, ο διάλογος εμπλουτίστηκε και αναθερμάνθηκε από την πολιτειακή πρακτική των ετών 1864-1872, η οποία, όπως οι περισσότεροι ηγέτες συνηγορούσαν, βρισκόταν σε πλήρη αναντιστοιχία με τις δημοκρατικές επιταγές του.

Οι συνταγματικές διενέξεις αναπτύσσονταν στο σύνολο των πολιτικών διακυβευμάτων: του συστήματος διακυβέρνησης, της κατανομής της εξουσίας, του

Ο Γεώργιος αμφιταλαντευόταν με την ιδέα εφαρμογής ενός «βασιλικού πραξικοπήματος»

ελέγχου των νομιμοποιητικών μηχανισμών. Οι πολιτειακές έριδες αντιμεμάχονταν επομένως τον τρόπο ερμηνείας της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, την έκταση και το βαθμό χρήσης των βασιλικών προνομίων: τη μορφή των σχηματιζόμενων κυβερνήσεων, ειδικότερα των μειοψηφικών, σε συνδυασμό με το δικαίωμα διάλυσης της βουλής και προκήρυξης εκλογών: την έννοια της πλειοψηφίας και το βαθμό στοίχισης της βούλησης του έθνους με τη βούληση του κοινοβουλίου: επιπλέον, την αναγκαιότητα ψήφου εμπιστοσύνης του κοινοβουλίου στις κυβερνήσεις που διορίζονταν από το βασιλιά και τον ενδεδειγμένο χρόνο κατάθεσής της. Οι αντιπαράθεσεις αυτές διεξάγονταν στο πλαίσιο της περιρρέουσας φημολογίας, την οποία φρόντιζε συστηματικά να καλλιεργεί και να επιβεβαιώνει με τις ενέργειές του ο θρόνος, ότι δηλαδή, ο Γεώργιος αμφιταλαντευόταν με την ιδέα εφαρμογής ενός «βασιλικού πραξικοπήματος»: το σχέδιο – το οποίο θα είχε συνενόχους τις φιλοβασιλικές πολιτικές δυνάμεις – προέβλεπε την κατάργηση του υπάρχοντος κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και την ανακατανομή της εξουσίας με την παλινόρθωση της πολιτικής ηγεμονίας του στέμματος.

Σύμφωνα με τις πολιτικές αντιλήψεις του κόμματος όπου ηγούνταν ο Δ. Βούλγαρης, η θέση της βουλής όφειλε να είναι αποδυναμωμένη: ο προορισμός της είναι να επιτελεί νομοθετικές λειτουργίες, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, και να μην εμπλέκεται στην εκτελεστική εξουσία, για την οποία αναγνώριζε ως αρμοδιότερους και αποτελεσματικότερους το θρόνο και τον πρωθυπουργό της εκάστοτε κυβέρνησης. Οι τακτικές αυθαιρεσίες και παρατυπίες που χαρακτήριζαν τις κυβερνητικές θητείες του κόμματος του Βούλγαρη καθώς και η

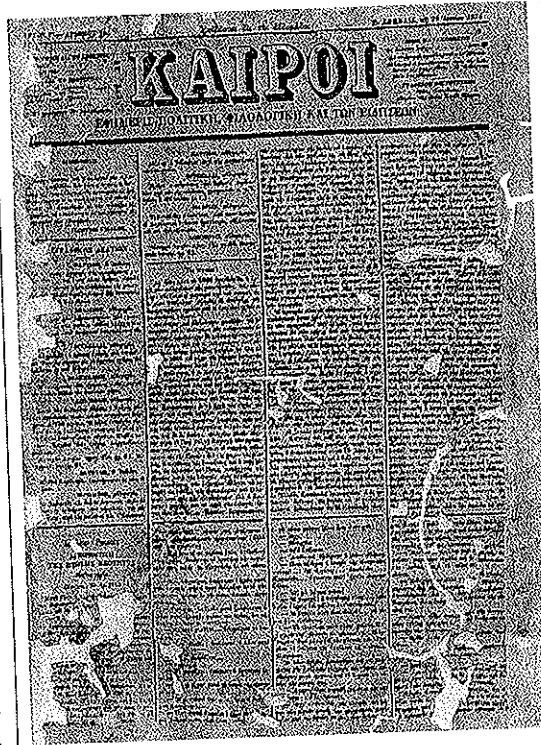

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ
(Ύδρα, 1802 – Αθήνα, 1877).
Γόνος οικογένειας προυχόντων από την Ύδρα και αγωνιστής του 1821. Διετέλεσε αρκετές φορές Πρωθυπουργός από το 1855 έως το 1874.
Ελαιογραφία του Σπύρου Προσαλέντη. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

συχνή καταδίκη της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας, αντανakλούσαν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο την περιφρόνηση ή απείθεια αυτής της πολιτικής ομάδας απέναντι στους πολιτικούς θεσμούς καθώς και την υπονομευτική της στάση απέναντι στο ρόλο του εθνικού κοινοβουλίου. Αυτή η πολιτική θεώρηση των βουλγαρικών ήταν αποτυπωμένη, εξάλλου, στο χαλαρό τρόπο που ήταν διαρθρωμένη η πολιτική ομάδα και στο χώρο που κατ'εξοχήν απευθυνόταν και νομιμοποιούσε την απόκτηση κυβερνητικών θέσεων, δηλαδή τα τοπικά πελατειακά της δίκτυα.

Στον αντίποδα της πολιτικής θεώρησης του Βούλγαρη, βρίσκονταν οι δημοκρατικές πεποιθήσεις του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, και των πολιτικών ομοϊδεατών του. Σύμφωνα με το Μεσοβόιο πολιτικό, συνταγματική κυβέρνηση είναι αυτή που τηγάζει από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και στηρίζεται στην πλειοψηφία του έθνους· αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής πρόκρισης είναι μια δεύτερη, εξίσου σημαντική, προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος: στην εξαιρετική περίπτωση που χρειάζεται να διοριστεί κυβέρνηση μειοψηφίας, αυτή οφείλει, προκειμένου να διατηρηθεί στην εξουσία, να καταφύγει αμέσως στη λαϊκή ετυμηγορία. Αυτό τον κοινοβουλευτικό κανόνα αναγνωρίζει ο Κουμουνδούρος και όχι την αντισυνταγματική πρακτική που εφαρμόστηκε συστηματικά στον πολιτικό βίο μετά την ενθρόνιση της νέας δυναστείας. Στην πολιτική ιδεολογία του Κουμουνδούρου η ελληνική κοινωνία των μικροϊδιοκτητών, έτσι όπως την προέβλεπε και την κατοχύρωνε η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, έδενε αρμονικά με την ισχύ και νομιμοποίηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών, την πλειοψηφία των οποίων θα προσδιόριζε κυρίως η πολυπληθής, συντηρητικής κατεύθυνσης, εκλογική πελατεία των ανεξάρτητων αγροτών.

Οι απόψεις των οπαδών του δεληγιωργικού κόμματος τοποθετούνται στον ενδιάμεσο χώρο· η πολιτική καθαρότητα των μεταρρυθμιστικών, δυτικο-ευρωπαϊκής προέλευσης αντιλήψεών τους υπονομευόταν από μία σειρά τεχνάσματα ή παραμορφώσεις, που είχαν λάβει χώρα κατά τις κυβερνητικές θητείες του κόμματος. Κατ'αρχήν, και αυτοί συνηγορούσαν, ως αυθεντικοί εκπρόσωποι της επαναστατικής γενιάς του 1862, ότι σύμφωνα με τους κανόνες του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, η κυβέρνηση έπρεπε να στηρίζεται στην πλειοψηφία της βουλής ή, ως κυβέρνηση μειοψηφίας, να προκηρύσσει άμεσα ελεύθερες και αδιάβλητες εκλογές. Αμφίσημες ήταν, όμως, οι θέσεις του Εθνικού Κομιτάτου σε σχέση με τις προνομίες του βασιλιά, την εκτελεστική αρχή

«ΤΙΣ ΠΤΑΙΕΙ;»

Το άρθρο του Χαρίλαου Τρικούπη, όπως δημοσιεύθηκε στην εφημ. *Καιροί*, στις 29 Ιουνίου 1874. Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Από το λεύκωμα *Χαρίλαος Τρικούπης, Η Ζωή και το Έργο του*, επιμ. Αικατερίνη Φλεριανού, τ.1, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1999, σ. 122.

και ειδικότερα το δικαίωμα του βασιλιά, ως επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας, να είναι ο αποκλειστικός ρυθμιστής της πλειοψηφίας και του χρόνου σχηματισμού της.

Τις πταίει; Σηλητικά

Έτσι, η οξύτατη πολιτειακή κρίση των ετών 1874-1875 δοκίμασε οριακά την ήδη τραυματισμένη συνταγματική νομιμότητα και οδήγησε εν τέλει στη συναινετική αναδιαμόρφωσή της. Το βήμα λόγου της εμπόλεμης αντιπαράθεσης προμήθευσε αυτή τη φορά ο ημερήσιος και περιοδικός τύπος, εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων, ο οποίος, μέσα από αυτή τη διαδικασία, αναβάθμισε καθοριστικά το διπλαστικό, πολιτικό του ρόλο.

Ο πολιτικός εκτροχιασμός έχει ξεκινήσει από την προηγούμενη δεκαετία: όταν το 1867 ο Γεώργιος είχε εξαναγκάσει σε παράδοση το «ρωσόφιλο» πρωθυπουργό Κουμουνδούρο, εξαιτίας των καθοριστικών διαφωνιών τους σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής.

Από το 1870 και μέχρι την καθοριστική επέμβαση του Τρικούπη το 1874, προκηρύσσονται τρεις εκλογικές αναμετρήσεις: στις 26 Φεβρουαρίου 1872, από την κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη· στις 27 Ιανουαρίου 1873, από την κυβέρνηση Επ. Δεληγιώργη. Και τέλος, στις 23 Ιουνίου 1874, και πάλι, από την κυβέρνηση που ηγείται ο Υδραίος, γηραιός πολιτικός. Και οι τρεις διαδικασίες θα στιγματιστούν από φαινόμενα εξαγοράς, βίαιων συμπεριφορών και απροκάλυπτης νοθείας, δεδομένα που απεικο-

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ

(Ναύπλιο, 1841 – Αθήνα, 1898).

Δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας *Ημέρα*. Ο Βυζάντιος πρωτοστάτησε στο κίνημα ενάντια στον Όθωνα, ωστόσο στήριξε τον Γεώργιο Α' στη σύγκρουσή του με τον πολιτικό κόσμο σχετικά με το ζήτημα των βασιλικών παρεμβάσεων στην κοινοβουλευτική ζωή της χώρας. Φωτογραφία από το *Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου του 1900, σ. 161. Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής.

νίζονται ανάγλυφα στα εκάστοτε εκλογικά αποτελέσματα και κυρίως στα μετέπειτα κοινοβουλευτικά «μαγειρέματα». Νικιήτριες ή πλειοψηφούσες αναδεικνύονται οι κυβερνήσεις που διεξήγαγαν τις εκλογές και είχαν επομένως τις περισσότερες προσβάσεις στη χρήση νομίμων και αθέμιτων, κατά κανόνα, μέσων κατά τη διαδικασία πιστοποίησης της λαϊκής επιθυμίας.

Ένα μήνα πριν από την τελευταία εκλογική αναμέτρηση, το Μάιο του 1874, κυκλοφορεί στην εφημερίδα *Κλειώ* της Τεργέστης ένα άρθρο, που αποδίδει την κύρια ευθύνη της κυβερνητικής κρίσης στον Γεώργιο και τους συμβούλους του. Κανείς δεν μπορούσε να προβλέψει ότι από τις πολεμικές δημοσιεύσεις εκείνων των χρόνων θα ήταν ειδικά αυτά που θα προκαλούσε μια σειρά απαντητικά άρθρα, από τα οποία μάλιστα, τα δύο θα έγραφαν ιστορία.

Αρχικώς, απάντησε στο δημοσίευμα στην *Κλειώ* ο Αλέξανδρος Βυζάντιος, ο διακεκριμένος εκδότης της εφημερίδας *Ημέρα*, υπογράφοντας ως ανώνυμος αναγνώστης το κείμενο με τίτλο, «Τις πταίει; Η Βασιλεία ή τα κόμματα». Η θέση του Βυζάντιου ήταν σαφής και αποκλειστική: η αιτία της ελληνικής κακοδαιμονίας βρίσκεται στην πολιτική των κομμάτων· αμετάκλητη θεραπεία μπορούσε να προκύψει μόνον μετά την κατάργηση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος· τότε μόνον θα επιβάλλονταν «οι ολίγοι και οι άριστοι». Ο Βυζάντιος προέτρεπε ως εκ τούτου το βασιλιά να προβεί σε πραξικόπημα, απαλλάσσοντας μια για πάντα τον τόπο από τη νοσηρή δικτατορία των κομμάτων. Τις απόλυτες, εκλεκτικές θέσεις του εκδότη της *Ημέρας* αποδοκίμασαν αφενός η σύνταξη της εφημερίδας *Κλειώ*, αφετέρου η νέα εφημερίδα *Συναγματοκή*, η οποία εκδόθηκε προκειμένου να υποστηρίξει συστηματικά την κοινοβουλευτική-συναγματοκή ιδεολογία.

Οι εκλογές της 23ης Ιουνίου 1874, τις οποίες διεξήγαγε η κυβέρνηση Βούλγαρη, πυροδότησαν περαιτέρω τα οξυμένα πνεύματα· παρά την εκτεταμένη επιχείρηση εκβιασμού του εκλογικού αποτελέσματος, στην οποία προσέφυγε για άλλη μια φορά ο Υδραίος πολιτικός και το πιστό επιτελείο του, ο Βούλγαρης δεν πέτυχε την προσδοκώμενη

πλειοψηφία. Λίγες μέρες μετά το όργιο της εκλογικής νοθείας, στις 29 Ιουνίου 1874, τυπώνεται στην εφημερίδα *Καιροί* το πολιτικό Κατηγορώ του Χαρίλαου Τρικούπη, υπό τον οικείο πλέον τίτλο «Τις πταίει;». Ο αρχηγός του Πέμπτου Κόμματος θα δώσει, όμως, την αντίθετη ακριβώς απάντηση από αυτήν του Αλέξανδρου Βυζάντιου: αποκλειστικός υπεύθυνος της παρατεταμένης πολιτικής κρίσης που μαστιάζει τον τόπο είναι ο θρόνος, «το στοιχείον εις τον οποίον δια της διαστροφής των συνταγματικών ημών θεσμών συνεκεντρώθη ολόκληρος η εξουσία». Ο Τρικούπης αποδοκίμαζει οποιαδήποτε άλλη εκδοχή, που θα επέριπτε ευθύνες στο λαό ή στα πολιτικά κόμματα: για το Μεσολογγίτη πολιτικό, το μόνον έθνος βρίσκεται μπροστά στο δίλημμα «της υποταγής εις την αυθαιρεσίαν ή της επαναστάσεως», οι δε πολιτικοί είναι ανίκανοι να αντικρούσουν τον απόλυτα μοναρχικό τρόπο διακυβέρνησης που έχει επιλέξει το στέμμα, εκτός από αυτούς που συνηγορούν και υποθάλλουν τη βασιλική αυταρχικότητα.

Η αιχμηρή πολιτική θέση του Τρικούπη ολοκληρώνεται με το εξής συμπέρασμα: ο σχηματισμός κυβερνήσεων πλειοψηφίας και η διαμόρφωση δικομματικού συστήματος είναι η μόνη

θεραπεία της νόσου, αυτή που απομακρύνει το έθνος από την επαναστατική, λανθασμένη και ριψοκίνδυνη, κατά την άποψή του, προοπτική. Στις 9 Ιουλίου 1874, ακολουθεί, στην ίδια εφημερίδα, νέο άρθρο του Χ. Τρικούπη υπό τον ενδεικτικό τίτλο αυτή τη φορά «Παρελθόν και ενεστώς».

Στις 9 Ιουλίου 1874, ακολουθεί νέο άρθρο του Χ. Τρικούπη με τον τίτλο «Παρελθόν και ενεστώς»

Η καταγγελτική γλώσσα του αρχηγού του Πέμπτου Κόμματος, στο βαθμό που είχε θέση στο στόχαστρο την ίδια τη βασιλική εξουσία, επέφερε άμεσες αντιδράσεις από τη μεριά της κυβέρνησης Βούλγαρη. Ο εισαγγελέας ζήτησε την ποινική δίωξη του Τρικούπη, ο οποίος αφέθηκε τελικώς ελεύθερος με εγγύηση και το αρμόδιο δικαστήριο απέρριψε στις 20 Ιουλίου το κατηγορητήριο.

Η επόμενη φάση της πολιτειακής κρίσης, εξίσου έντονη, σχετίστηκε με τις άνευ προσημάτων πραξικοπηματικές ενέργειες του υπουργείου Βούλγαρη, προκειμένου να επιτύχει πάση θυσία την κοινοβουλευτική πλειοψηφία και να προχωρήσει στην ψήφιση του προϋπολογισμού και μιας σειράς από δευτερεύοντα νομοθετικά μέτρα. Το μίλον της έριδος μεταξύ κυβερνητικών και αντιπολιτευόμενων αποτέλεσε ο απαιτούμενος αριθμός για τον προσδιο-

ρισμό της κοινοβουλευτικής α-
παρτίας.

Το κοινοβουλευτικό «πραξικόπημα» της κυβέρνησης Βούλγαρη – το οποίο κορυφώθηκε με την τελευταία πράξη του στη συνεδρίαση της 19ης Μαρτίου 1875 – προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων κατ'αρχάς στο χώρο της πλειτομένης αντιπολίτευσης: η διαμαρτυρία γρήγορα απέκτησε καθολικό χαρακτήρα, προερχόμενη από το σύνολο του κοινωνικού σώματος: πανεπιστημιακές αρχές, φοιτητές, Τύπος, πολιτικές λέσχες, δικηγορικοί σύλλογοι.

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ειδικότερα η Νομική Σχολή – με την εξαίρεση του Σαρίπολου, που στήριξε νομικά το κυβερνητικό «πραξικόπημα» – σε γνωμάτευσή της, καταδίκασε τις μεθόδους Βούλγαρη ως παράνομες ενώ υιοθέτησε αντίθετως τα επιχειρήματα της αντιπολίτευσης σχετικά με την εγκυρότητα της νομικής ρύθμισης της κοινοβουλευτικής απαρτίας. Στη συνέχεια, και ενώ ο Γεώργιος παρέβλεψε σκοπίμως τη γνωμάτευση των καθηγητών, που του κοινοποιήθηκε, οι έγκριτοι νομικοί διοχέτευσαν στον Τύπο το επιστημονικό τους πόρισμα, δίνοντας το σύνθημα των μαχητικών κινητοποιήσεων και των διαμαρτυριών, που πραγματοποιήθηκαν στην αθηναϊκή πρωτεύουσα και στις επαρχιακές πόλεις. Στο ίδιο πλαίσιο της καθολικής αποδοκμασίας των «πραξικοπηματιών», είκοσι αθηναϊκές εφημερίδες απύθηναν «επαναστατική» διακήρυξη στον ελληνικό λαό, όπου τον καλούσαν να αναλάβει ενεργό δράση για την αποκατάσταση του συστήματος διακυβέρνησης, που τόσο βίαια είχε καταπατηθεί. Δημοσίευσαν, επίσης, παραδειγματικά σε στίλη τα ονόματα των βουλευτών που είχαν εμπλακεί στην εσχάτη πολιτική προδοσία, τους ονομαζόμενους σπηλίτες, παραπέμποντας στο αντίστοιχο αρχαίο έθιμο της αναγραφής των προδοτών σε στίλη. Ο Σαρίπολος, μπροστά στο μένος της κοινής γνώμης, αναγκάστηκε να παραιτηθεί από το πανεπιστήμιο. Η αντιπολίτευση, με τη σειρά της, δόλωσε την αμετάκλητη δυσφορία της με την απόφασή της να απόσχει επιδεικτικά από τον εορτασμό της ονομαστι-

κής εορτής του βασιλιά. Τέλος, η κατάσταση εκτροχιάστηκε εντελώς με τη δημοσιοποίηση ενός σκανδάλου δωροδοκίας, στο οποίο εμπλέκονταν δύο υπουργοί της κυβέρνησης Βούλγαρη: ο υπουργός Δικαιοσύνης Βασίλειος Νικολόπουλος και ο Ιωάννης Βαλασόπουλος, υπουργός Παιδείας. Οι διαδηλώσεις επαναλήφθηκαν με ακόμη πιο βίαιο τρόπο, απειλώντας πλέον βάσιμα την κυβερνητική τάξη και το στέμμα. Η πρωτοβουλία του βασιλιά να διερευνήσει εξωκοινοβουλευτική κυβέρνηση υπό τον Γ.Α. Κουντουριώτη, Έλληνα πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη και συγγενή του Υδραίου πολιτικού, δεν ευοδώθηκε, εξαιτίας της απροθυμίας του Βούλγαρη να προσφέρει την υποστήριξή του στο προτεινόμενο σχήμα.

Αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος

Μπροστά σε αυτή την παρατεινόμενη ανομία, ο Γεώργιος συνειδητοποίησε την πολλαπλή κρισιμότητα της κατάστασης και μετέβαλε άρδην τη στάση του. Απέρριψε τις νέες προτάσεις του Βούλγαρη για πραξικόπημα και έδωσε στις 24 Απριλίου του 1875 την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Χαρίλαο Τρικούπη. Ο Μεσολογγίτης πολιτικός δέχθηκε με την προϋπόθεση ότι ο βασιλιάς θα του έδινε το δικαίωμα να προχωρήσει στην άμεση διεξαγωγή ελεύθερων και αδιάβλητων εκλογών.

Πράγματι, στις εκλογές που ακολούθησαν, από τις 18 και μέχρι τις 21 Ιουλίου, δεν σημειώθηκαν παρά μεμονωμένα κρούσματα βίαιης επέμβασης ή νοθείας. Το Πέμπτο Κόμμα εξέλεξε 17 βουλευτές, το κόμμα του Κουμουندούρου 80 ενώ οι υπόλοιπες έδρες μοιράστηκαν στα υπολείμματα του βουλγαρικού κόμματος, στους λίγους δελφινωργικούς και σε μεμονωμένους ανεξάρτητους. Κατά την εκλογή του προέδρου της βουλής, στις 9 Οκτωβρίου 1875, επιβεβαιώθηκε η πλειοψηφία του κουμουνδουρικού κόμματος και επομένως, την εξουσία ανέλαβε ο ηγέτης του.

Στην ομιλία του θρόνου, την οποία είχε συ-

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΟΥΜΟΥΝΔΟΥΡΟΣ (1814-1883), υπήρξε από τους σημαντικότερους πολιτικούς στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Αναδείχθηκε δέκα φορές Πρωθυπουργός από το 1865 έως το 1881. Σχημάτισε την πρώτη κυβέρνηση δεδηλωμένης πλειοψηφίας μετά τις εκλογές του 1875. Η εικόνα από το βιβλίο της Λύντιας Τρίχα *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και τα Δημόσια Έργα*, Αθήνα, 2001, σ. 23.

ντάξει ο Χαρίλαος Τρικούπης, αναγνωρίστηκε ως καθοριστική της κοινοβουλευτικής πρακτικής η αρχή της δεδηλωμένης, σύμφωνα με την οποία η πλειοψηφία του κοινοβουλίου έπρεπε να έχει δηλώσει την εμπιστοσύνη της, προτού ο βασιλιάς δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης.

Η διατύπωση και αποδοχή αυτής της αρχής καθώς και η σταδιακή ομαλοποίηση του κοινοβουλευτικού βίου αποδείκνυαν: αφενός την ηγεμονική φυσιογνωμία του Χαρίλαου Τρικούπη, αφετέρου την προσαρμοστική, σωτήρια για το στέμμα του, ικανότητα του ανώτατου άρχοντα. Ο Γεώργιος είχε αποδεχθεί, έστω και την ύστατη στιγμή, ότι η πρώτη καθοριστική μάχη έληγε το 1875 με νικητή τον κοινοβουλευτισμό· παραλλήλως, για τις ηγετικές πολιτικές ομάδες ήταν καθοριστική η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας και της λειτουργικότητας των εκλογικών μηχανισμών.

Την πολιτική «δύση» των κομμάτων της δεκαπενταετίας 1865-1880 επισπεύδουν οι θάνατοι των παλαίμαχων πολιτικών ηγετών – του Δ. Βούλγαρη το Δεκέμβριο του 1877, του Ε. Δελγιώργη το Μάιο του 1879 και του Θ. Ζαΐμη τον Οκτώβριο του 1880, του Α. Κουμουνδούρου το 1883 – σηματοδοτώντας έτσι το τέλος του πολυκομματικού συστήματος και τη σταδιακή μετάβαση στο δικομματικό κανόνα.

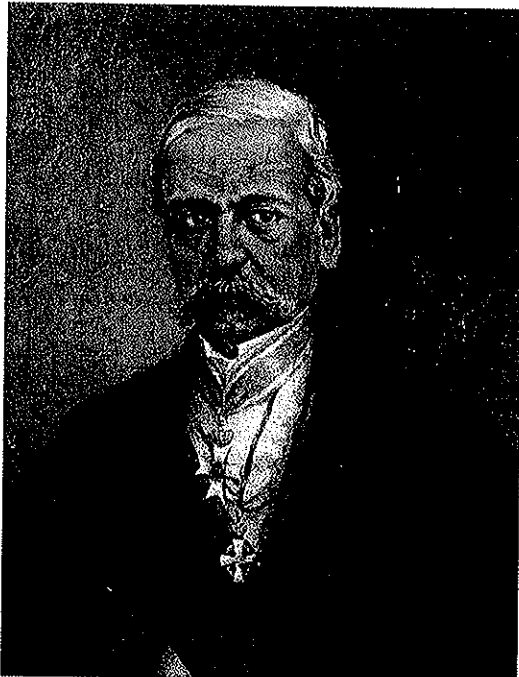
Οι εκλογικές αναμετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά το μεταβατικό διάστημα, η πρώτη το 1875 και η δεύτερη το 1879, αν και πιστοποιήσαν την υπεροχή του κόμματος του Κουμουνδούρου, δεν έδωσαν την απόλυτη πλει-

οψηφία σε κανένα κόμμα, άρα δεν προσέφεραν και την άμεση ανακούφιση σταθερών κυβερνήσεων. Οι προγραμματικές διακηρύξεις των δύο κυρίαρχων πολιτικών ομάδων, των κουμουνδουρικών και των τρικουπικών, εστιάσθηκαν στην υπεράσπιση κοινών, λίγο ως πολύ θέσεων: α) της τήρησης των συνταγματικών αρχών· β) του εξορθολογισμού της διοίκησης – ιδίως με το νομοθετικό καθορισμό των προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων – και του συστήματος δικαιοσύνης· γ) της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της υποστήριξης της αγροτικής παραγωγής· δ) της επιτακτικής στρατιωτικής ανασύνταξης και τέλος, της ανάπτυξης του συγκοινωνιακού δικτύου.

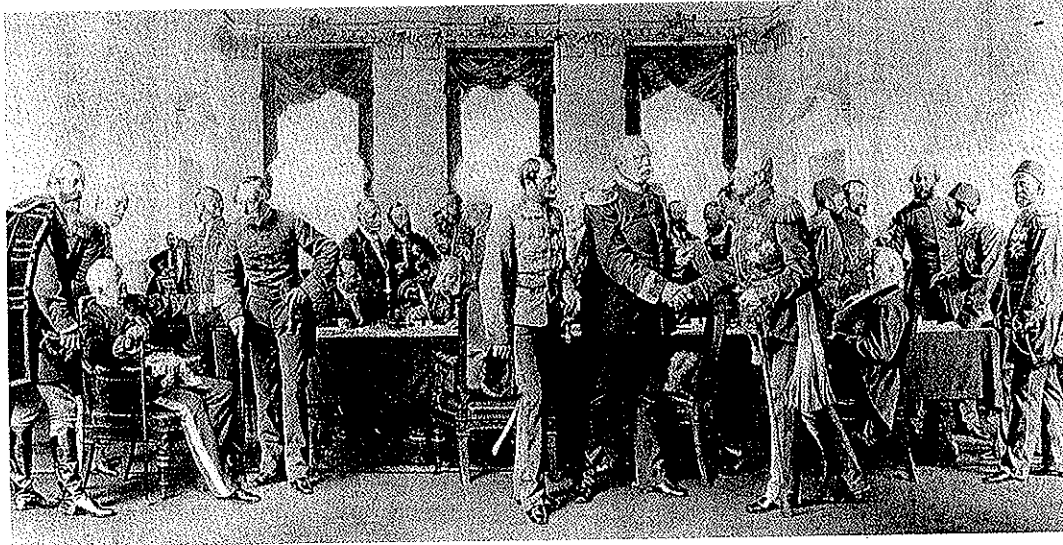
Ωστόσο, το πολιτικό πρόγραμμα του Πέμπτου Κόμματος, όπως διαμορφώθηκε και ωρίμασε στην προεκλογική συνθήκη του 1875, υπογράμμισε τη σύνολη εκσυγχρονιστική προοπτική που φιλοδοξούσε να εφαρμόσει και μάλιστα με ταχείς ρυθμούς και με επίγνωση του πολιτικού και κοινωνικού κόστους που αυτή συνεπαγόταν. Η λαϊκή ετυμηγορία πριμοδότησε, τελικώς, έξι χρόνια αργότερα, τη δυναμική εθνική πολιτική που ευαγγελιζόταν το τρικουπικό κόμμα.

Στα χρόνια εξάλλου που μεσολάβησαν, από το 1875 και μέχρι το 1881, η προσοχή των κομμάτων στράφηκε κυρίως, και αναγκαστικώς, στη μεγάλη ανατολική κρίση. Το βουλγαρικό Σχίσμα και η αναζωπύρωση του Ανατολικού Ζητήματος, στην τριετία 1875-1878, με αποκορύφωμα το ρωσο-τουρκικό πόλεμο, αποσαφηνίζει τον ανταγωνισμό πολιτικού και πολιτιστικού χαρακτήρα μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων στο πρόσφορο πεδίο μελλοντικής σύγκρουσης για τη διανομή της οθωμανικής κληρονομιάς, εξισώνοντας το σλαβικό κίνδυνο με το βασικό εχθρό του ελληνισμού, το «Βούλγαρο»· επιπλέον, δοκιμάζει για άλλη μια φορά στην πράξη την ελληνική εξωτερική πολιτική: το δίλημμα κινητοποίηση/αναμονή ή ουδετερότητα· την περίπτωση συνεργασίας και ποιας μορφής με τους Βαλκάνιους γείτονες· την επιθυμία σύνταξης και σε ποιο βαθμό με τη Μ. Δύναμη που φαίνεται να υποστηρίζει περισσότερο τα ελληνικά συμφέροντα. Η ιδιωτική πατριωτική δράση στον απειλούμενο Βορρά, και ειδικότερα η πολύπλευρη πίεση της κοινής γνώμης προς την κατεύθυνση της πολεμικής παρασκευής και ετοιμότητας, καθορίζουν την κομματική αντιπαράθεση και διαμορφώνουν, με βάση τη θέση των πολιτικών δυνάμεων, κυβέρνηση και αντιπολίτευση, την κλιμάκωση της πολιτικής τακτικής τους.

Με το πέρας του πολέμου, το 1878, το διεθνές ενδιαφέρον μεταφέρεται από τα πεδία των μαχών στα τραπέζια των ευρωπαϊκών διαβου-

Ο ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΣ ΖΑΪΜΗΣ,
ήταν γιος του Ανδρέα Ζαΐμη και διετέλεσε Πρωθυπουργός σε μικρά διαστήματα από το 1869 έως το 1871.
Ελαιογραφία του Ερνέστου Κάρτερ. Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων.

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ, 1878.

Φωτογραφία από πίνακα του Anton von Werner. Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών. Δημοσιεύεται στο λεύκωμα *Χαρίλαος Τρικούπης, Η Ζωή και το Έργο του*, επιμ. Αικατερίνη Φλεριανού, τ.1, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1999, σ. 247.

λεύσεων: στη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και στο Συνέδριο του Βερολίνου.

Η Ελλάδα, η οποία δεν συμμετέχει επισήμως στις συνομιλίες των ισχυρών, απλώς τις παρακολουθεί δι' αντιπροσώπων, «επιβραβεύεται» τελικώς, σε μεταγενέστερο στάδιο: σύμφωνα με τις ρυθμίσεις της νέας Συνδιάσκεψης του Βερολίνου το 1881, η χώρα προσαρτά στον εθνικό κορμό τη Θεσσαλία και την Άρτα.

Τέλος, το άνοιγμα για την Ελλάδα, το 1878, των ξένων χρηματαγορών ευνοεί την πολιτική του εκτεταμένου εξωτερικού δανεισμού, την οποία και επιβάλλουν οι τρικουπικές κυβερνήσεις στα έτη 1881-1893, προκειμένου να αντιστοιχίσουν στην ταχύρυθμη οικονομική ανάπτυξη της χώρας, την ειρηνόφιλη εξωτερική πολιτική: το βασικό όρο για τη διατήρηση της ουδέτερης ή «ευεργετικής» πολιτικής των ισχυρών Ευρωπαίων απέναντι στις εθνικές, μελλοντικές διεκδικήσεις.

Η εδραίωση του δικομματικού κανόνα

Το πολιτικό όφελος από την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης γονιμοποιήθηκε στη συνέχεια από την εδραίωση του δικομματικού συστήματος, την ισχυροποίηση της κυβέρνησης και κυρίως του πρωθυπουργού ως μοναδικού φορέα της εκτελεστικής εξουσίας και την εγκατάσταση του κράτους στο κέντρο του συνολικού μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος.

Το πέρας της ανατολικής κρίσης το 1881, επέτρεψε τη στροφή και πάλι στον εσωτερικό ορίζοντα και την επικέντρωση της κομματικής πολιτικής στη συγκρότηση των προγραμμάτων εν όψει των επερχόμενης εκλογικής αναμέτρησης του ίδιου έτους. Στον κομματικό στίβο κυριαρχούν, από το 1878 και μετά, δύο ηγεμονικοί σχηματισμοί: το κόμμα του Κουμουνδού-

ρου και το Πέμπτο ή Νεωτερικόν Κόμμα, υπό την αρχηγία του Χ. Τρικούπη. Στις εκλογές του 1881 τα δύο κόμματα διαμορφώνουν τον προεκλογικό τους αγώνα με άξονες τις εξαγγελίες τους για την εσωτερική πολιτική που οραματίζονται καθώς και τα αποτελέσματα που είχαν να επιδείξουν από την προηγούμενη κυβερνητική τους δράση: περιορισμένα αλλά ρηξικέλευθα στην περίπτωση του Τρικούπη, ποσοτικά περισσότερα και συστηματικά στην περίπτωση του Κουμουνδούρου. Η πολλαπλή πρόκληση που έθετε η διαδικασία της ομαλής ένταξης των Νέων Χωρών στον εθνικό κορμό και ειδικότερα οι έριδες με βάση το συνοριακό ζήτημα, σε συνδυασμό με την αμφισβητούμενη εκλογική συμπεριφορά των νέων ψηφοφόρων συνκαθόρισαν το πολιτικό στοίχημα των ανταγωνιζόμενων για την εξουσία κομμάτων.

Οι εκλογές του 1881 κατέγραψαν για πρώτη φορά την πλειοψηφία του Νεωτερικου Κόμματος

125 με 129 έδρες, μετά το γόνιμο εμβολιασμό των νεοεισαχθέντων αντιπροσώπων το κόμμα του Κουμουνδούρου συγκέντρωσε περίπου 83 έδρες, η συγγενής πολιτικά ομάδα υπό το Θ. Δηλιγιάννη εννέα, η ομάδα των δεληγιωργικών υπό το νέο αρχηγό τους Λεωνίδα Δεληγιώργη – αδελφό του αποθανόντος Επαμεινώνδα – έξι ενώ οι υπόλοιπες έδρες μοιράστηκαν στο φάσμα των ανεξάρτητων ριζοσπαστών βουλευτών – όπως ο Τιμολέοντας Φιλήμονας, ο Α. Πετσάλης, ο Γ. Μαυρομαράς, ο Γ. Φιλάρετος, ο Α. Ρηγόπουλος, ο Ρ. Χοϊδής, ο Α. Οικονόμου – οι

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ - ΚΟΥΜΟΥΝΔΟΥΡΟΣ.

Γελοιογραφία του Θέμου Άννινου, που σατιρίζει τους δύο πολιτικούς. Από την εφημ. *Ασμοδαίος* (30.5.1882). Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

περισσότεροι εκ των οποίων αφομοιώθηκαν βαθμιαία από την τρικουπική παράταξη. Η ψήφος των Νέων Χωρών πριμοδότησε τελικώς το τρικουπικό κόμμα, δεδομένο που απογοήτευσε ιδιαίτερος τον Α. Κουμουνδούρο, τον πολιτικό ηγέτη που είχε κατ'εξοχήν συμβάλει στην απελευθέρωση των νεοπροσαρτηθέντων εδαφών. Στη συνέχεια, η κοινοβουλευτική σύμπραξη των τριάντα βουλευτών από τη Θεσσαλία και την Άρτα με το τρικουπικό κόμμα επισφράγισε οριστικώς την πολιτική αυτή πρότιμηση. Ο Α. Κουμουνδούρος φαίνεται ότι πλήρωσε το τίμημα της ενδοτικής, όπως εκτιμήθηκε, στάσης του κατά τη διαπραγμάτευση καθορισμού των συνόρων στις περιοχές της Θεσσαλίας και Ηπείρου. Οι ψηφοφόροι των μεγάλων πόλεων και οι Επτανήσιοι εκλογείς δήλωσαν, στην πλειοψηφία τους, την υποστήριξή τους στο Νεωτερικόν Κόμμα ενώ αντιθέτως, στον εκλογικό χάρτη της Παλαιάς Ελλάδας υπερίσχυσε ο πολιτικός συντηρητισμός, έτσι όπως αυτός εκφραζόταν πρωτίστως από το κόμμα του Κουμουνδούρου και δευτερευόντως από την ειδικότερη πολιτική μερίδα του Γορτύνιου πολιτικού Θ. Δηλιγιάννη.

Στις 26 Φεβρουαρίου, κατά τη διαδικασία εκλογής προέδρου, υπερίσχυσε ο τρικουπικός υποψήφιος Σπ. Βαλαωρίτης κατοχυρώνοντας έτσι και θεσμικώς την ισχυρή πλειοψηφία του

Νεωτερικού Κόμματος. Στις 3 Μαρτίου 1882 ο Χ. Τρικούπης σχημάτισε την κυβέρνησή του, η οποία και παρέμεινε στην εξουσία για τρία περίπου χρόνια.

Οι πέντε εκλογικές αναμετρήσεις που διεξάγονται στην επόμενη δεκαετία – στις 7 Απριλίου 1885, στις 4 Ιανουαρίου 1887, στις 14 Οκτωβρίου 1890, στις 3 Μαΐου 1892 και στις 16 Απριλίου 1895 – επιβεβαιώνουν τη λειτουργία του δικομματικού συστήματος, με την εναλλαγή στην εξουσία των δύο ηγεμονικών πολιτικών αρχηγών της περιόδου: του Χαρίλαου Τρικούπη, πρωθυπουργού κατά τις δύο μακροβιότερες, συγκριτικά, κυβερνητικές θητείες –1887-1890, 1892-1895– και του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, διαδόχου του Α. Κουμουνδούρου μετά το θάνατό του το 1883, νικητή τριών εκλογικών αγώνων (1885, 1890, 1895) και πρωθυπουργού των βραχύβιων, αντίστοιχων κυβερνήσεων που σχηματίστηκαν.

Την πολιτική ταυτότητα-ιδιαιτερότητα των δύο κυρίαρχων σχηματισμών συγκροτούν διαλεκτικώς: α) οι εναλλακτικές εθνικές στρατηγικές, που αποτυπώνονται στα πολιτικά τους προγράμματα, με κοινή νομιμοποιητική ιδεολογική μίτρα τον αλυτρωτισμό· β) οι συμβολικές και πραγματικές διαφορές που διαμορφώνουν την πολιτική αρχηγική υποκειμενικότητα καθώς και η συμβολή του κάθε κόμματος στην διαμορφούμενη πολιτική κουλτούρα· γ) τα μέσα και οι χώροι που προκρίνονται στην εκάστοτε συνολική εξουσιαστική πρακτική – σε συνδυασμό με το χρόνο που δοκιμάζεται η εκάστοτε στρατηγική στον κυβερνητικό στίβο· δ) τέλος, ο βαθμός επικοινωνίας και αντιστοιχίας σταθεράς και προσδοκώμενης εκλογικής πελατείας από τη μια και κομματικού μηχανισμού από την άλλη. Παράλληλως, η οικονομική, πολιτική και κοινωνική συγκυρία, καθώς και οι διεθνείς εξελίξεις, ορίζουν το πλαίσιο και την ένταση του κομματικού διπολικού ανταγωνισμού.

Η πολιτική φυσιογνωμία του Νεωτερικού Κόμματος, 1882-1895

Οι προγραμματικές δηλώσεις του τρικουπικού κόμματος, στην έναρξη της κυβερνητικής του θητείας, μπορούν να συνοψιστούν στο εξής σύνθημα: Επιδίωξη ενός κράτους δικαίου, σύγχρονου, οικονομικά ανεπτυγμένου, διεθνώς ισχυρού και ανταγωνιστικού. Στην πολιτικό λόγο του τρικουπισμού, η εσωτερική ανασυγκρότηση και, παράλληλως, η αναβάθμιση της διεθνούς εικόνας της Ελλάδας, ήταν δύο αλληλένδετες όψεις του ίδιου οράματος. Ο «εθνικός», εφικτός εθνικισμός, που πρέσβευε ο Τρικούπης, υπαγόρευε τη συνειδητοποίηση της εξάρτησης της Ελλάδας από το διεθνές πε-

ριβάλλον και ειδικότερα από τις Μεγάλες Δυνάμεις και, παράλληλα, τη συνειδητοποίηση της ελλαδικής ανεπάρκειας. Επομένως, για το Μεσολογγίτη πολιτικό, το στοίχημα της μακρόχρονης εθνικής στρατηγικής του ήταν η διαμόρφωση, μέσω της προόδου και του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας, μιας θέσης της Ελλάδας στο ιεραρχικά δομημένο διεθνές σύστημα· από αυτή τη θέση θα συνδιαλέγεται και θα διαπραγματεύεται με επάρκεια και πληρότητα με όλους τους άλλους συνομιλητές: ισχυρότερους, ισάξιους και κατώτερους· αυτή τέλος η θέση θα συστηματοποιεί, θα υποστηρίζει και θα δικαιώνει τον απελευθερωτικό προορισμό της και όχι αυτή καθαυτή η επίκληση των «απαραγράπτων δικαιωμάτων»· η χώρα καλείται να αντιμετωπίσει το εθνικό ζήτημα ενιαία και όχι αποσπασματικά, να νομιμοποιήσει το κύρος της εθνικής αποστολής, καταδεικνύοντας ότι είναι «...αξία του προορισμού, τον οποίον αυτή εις εαυτήν καθώρισε, και τον οποίον πάντες όσοι τα της Ανατολής μελετώσι καθορίζουσι εις αυτήν...». Ο μείζων στόχος και οι συντονισμένες προσπάθειες αποσκοπούν στη διαμόρφωση ενός εθνικού παρόντος και, κυρίως, στο σχεδιασμό ενός ελπιδοφόρου μέλλοντος.

Ο εθνικισμός που αντιπροσώπευε ο Χαρίλαος Τρικούπης ήταν ειρηνικός

Για την προώθηση επομένως αυτού του μεταρρυθμιστικού σχεδιασμού, ο οποίος μόνο μακροπρόθεσμα οφέλη μπορούσε να προσκομίσει, απαιτούνταν, σύμφωνα με τους οπαδούς του Νεωτερικού Κόμματος, αφενός η διαμόρφωση ή και βελτίωση του συστήματος υποδομής σε καίριους τομείς— όπως π.χ. οι συγκοινωνίες και οι μεταφορές, ο στρατός, η διοίκηση— αφετέρου η συνείδηση και η αποδοχή από την πλειοψηφία της κοινωνίας του υλικού και ψυχολογικού κόστους που η ταχύρυθμη ανάπτυξη προϋπέθετε. Συμπληρωματικώς, μια τέτοια φιλόδοξη πολιτική διεκδικούσε ιδανικά την καθολική αποδοχή της, κατ' αρχάς και κατ' αρχήν, στο εσωτερικό του τρικούπικου κόμματος· εξουδετερώνοντας προληπτικώς ή εκ των υστέρων τις κατά καιρούς αντιστάσεις που αναπτύσσονταν με αφορμή την ανάληψη κυβερνητική πρακτική— ειδικότερα την άνοιξη φορολογική επιβάρυνση του κοινωνικού σώματος.

Η δημοσιονομική πολιτική του Νεωτερικού Κόμματος— εντατική φορολόγηση, εκτεταμένος εξωτερικός δανεισμός— διαμορφώθηκε επομένως, προκειμένου να υποστηρίξει και

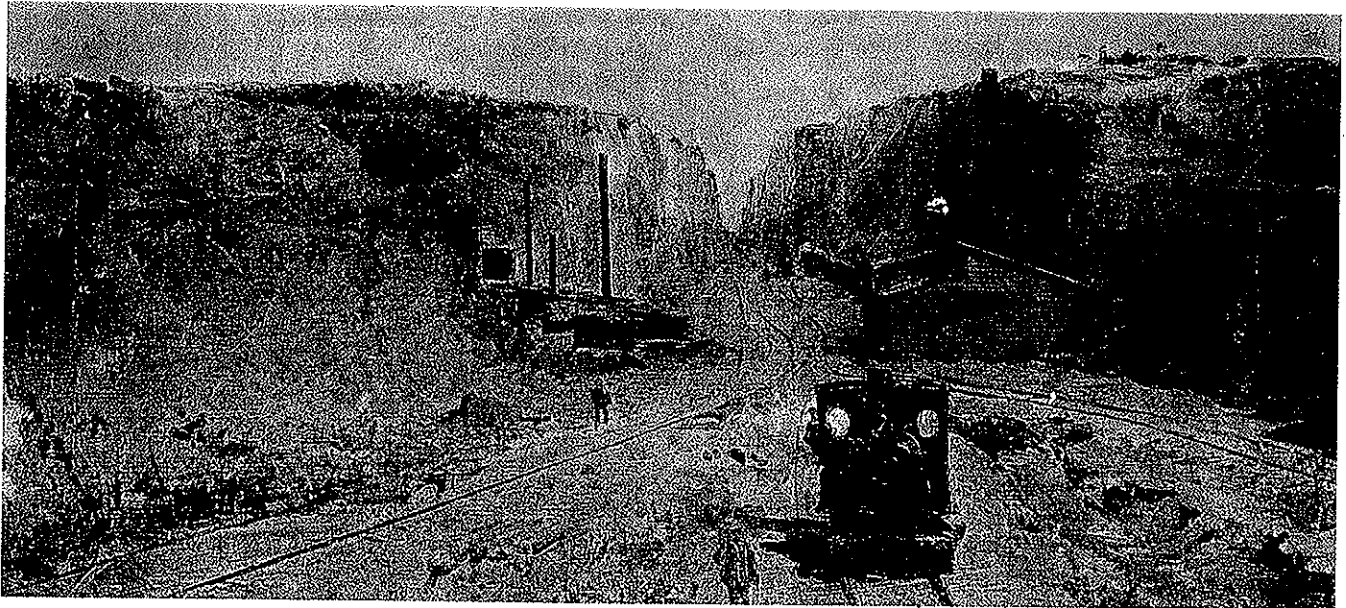
να επιβάλει το φιλελεύθερο, φιλόδοξο, αναπτυξιακό πρόγραμμα· επιπλέον, η χρησιμοποίηση ευνοϊκών συνθηκών, όπως παραδείγματος χάριν ήταν η συγκυριακή μετατόπιση της έδρας των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των Ελλήνων ομογενών προς το ελληνικό έδαφος, επομένως και η πιθανή προθυμία συμμετοχής σε επενδυτικές δυνατότητες που ανοίγονταν στο πλαίσιο της οικονομικής αναμόρφωσης, προσέφερε έναν πρόσθετο δίαυλο χρηματοδότησης.

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
(Ναύπλιο, 1832 – Κάννες Γαλλίας, 1896). Φωτογραφία του 1887 από τη συλλογή του Κωνσταντίνου Τρικούπη. Δημοσιεύεται στο λεύκωμα Χαρίλαος Τρικούπης, Η Ζωή και το Έργο του, επιμ. Αικατερίνη Φλεριανού, τ. 1, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1999, σ. 134.

να επιβάλει το φιλελεύθερο, φιλόδοξο, αναπτυξιακό πρόγραμμα· επιπλέον, η χρησιμοποίηση ευνοϊκών συνθηκών, όπως παραδείγματος χάριν ήταν η συγκυριακή μετατόπιση της έδρας των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των Ελλήνων ομογενών προς το ελληνικό έδαφος, επομένως και η πιθανή προθυμία συμμετοχής σε επενδυτικές δυνατότητες που ανοίγονταν στο πλαίσιο της οικονομικής αναμόρφωσης, προσέφερε έναν πρόσθετο δίαυλο χρηματοδότησης.

Στο επίκεντρο του αναπτυξιακού προγράμματος που προώθησε ο Τρικούπης βρίσκεται η κατασκευή του συνολικού σιδηροδρομικού δικτύου και τα σημαντικά έργα οδοποιίας που πραγματοποιούνται με πιο ορμητικούς ρυθμούς την περίοδο 1881-1887, με πιο αργούς αλλά σταθερούς τα μετέπειτα χρόνια. Η ανάπτυξη των ταχυδρομείων και τηλεγρα-

Η ΔΙΑΝΟΙΞΗ ΤΗΣ ΔΙΩΡΥΓΑΣ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ.

Ελαιογραφία του Κωνσταντίνου Βολανάκη, που απεικονίζει το εργοτάξιο της κατασκευής της Διώρυγας. Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, συλλογή Κουτλίδη.

φείων, η εγκαίνιαση των έργων για τη διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, συμπλήρωσαν τον κατάλογο της τελεσφόρας τρικουπικής πολιτικής στο ζωτικό χώρο των συγκοινωνιών και μεταφορών. Κατά την υλοποίηση αυτής της πολιτικής, ο Τρικούπης προσπάθησε να συνδυάσει την προθυμία και προσφορά των ξένων επενδυτών με τη διατήρηση του ελέγχου των έργων από το ελληνικό κράτος.

Τα δημόσια έργα της περιόδου, πέρα από τις εμφανείς θετικές επιπτώσεις τους στην οικονομία και στην κοινωνία, συνέβαλαν έμμεσα και στην προώθηση μεταρρυθμιστικών μέτρων σε άλλους τομείς, όπως αυτός του στρατεύματος. Οι απόπειρες εκσυγχρονισμού του στρατού από τον Τρικούπη, ειδικότερα η πολεμική συγκρότηση του ελληνικού κράτους καθώς και η αμυντική θωράκισή της, υποστήριζαν το κεντρικό σύνθημα των τρικουπικών ότι η «... εθνική παρασκευή είναι ζήτημα υπάρξεως του ελλητισμού...». Τα νομοθετικά μέτρα που έλαβαν οι τρικουπικές κυβερνήσεις στόχευαν στην καλύτερη οργάνωση και στη συστηματικότερη εκπαίδευση του στρατεύματος, στην περιχαράκωση των αρμοδιοτήτων του, στην αναβάθμιση του ρόλου και του γοήτρου καθώς και στην αποτελεσματική επάνδρωσή του. Από το σύνολο των μέτρων που θεσπίστηκαν, η ρύθμιση που προκάλεσε τη μεγαλύτερη, συγκριτικώς, αντίδραση ήταν η κατάργηση του προνομίου των αξιωματικών να θέτουν υποψηφιότητα για το κοινοβούλιο, χωρίς να παραιτούνται πρώτα υποχρεωτικώς, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους δημοσίους υπαλλήλους, από το στρατιωτικό αξίωμά τους. Το μέτρο αυτό όμως, σχετιζόταν με τη γενικότερη αντίληψη του τρικουπικού κόμματος για την

ενδεδειγμένη σχέση κοινοβουλίου-στρατεύματος, και ειδικότερα με τον καθοριστικό, ηγεμονικό ρόλο που επιφυλασσόταν για το στρατό στη μέλλουσα εθνική αποστολή. Η προσδοκώμενη χρησιμοποίηση του τακτικού στρατού στην τελεσφόρηση των εθνικών στόχων είναι αυτή που κατ'εξοχήν νομιμοποιεί τις ολοένα και αυξανόμενες στρατιωτικές δαπάνες από τη μεριά του Νεωτερικού Κόμματος· ακόμη περισσότερο τους επαχθείς – οικονομικά και κοι-

νωνικά – όρους υπό τους οποίους οι δαπάνες αυτές καθίστανται εφικτές.

Το τρίτο, απαραίτητο, βήμα για την προώθηση και εξασφάλιση της μεταρρυθμιστικής πολιτικής αφορούσε στην εξυγίανση και στον εξορθολογισμό της κρατικής μηχανής. Στο πλαίσιο αυτού του διπλού στόχου υ-

Στόχος ήταν να δημιουργηθεί μια τάξη καλά εκπαιδευμένων δημοσίων λειτουργών

οθετήθηκαν νομοθετικά μέτρα που προέβλεπαν αυστηρότερη εξέταση των προσόντων των υποψηφίων δημοσίων υπαλλήλων καθώς και πιο διαφανή κριτήρια για τη διαδικασία προαγωγής ή απόλυσής τους. Στόχος αυτής της οργανωτικής μεταβολής ήταν να δημιουργηθεί, σταδιακά, μια τάξη καλά εκπαιδευμένων δημοσίων λειτουργών, οι οποίοι, ως μόνιμοι υπάλληλοι, θα επάνδρωναν το δημόσιο τομέα, βελτιώνοντας καθοριστικά την απόδοσή του. Συμπληρωματικώς, οι τρικουπικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να συμβάλουν, με τη θέσπιση όσο το δυνατόν ανεξάρτητων από την πολιτική οργάνων, στην πιο λειτουργική και πιο αξιοκρατική διαχείριση διοικητικών, δικα-

στικών, εκπαιδευτικών ζητημάτων καθώς και ζητημάτων ασφάλειας και αστυνόμευσης.

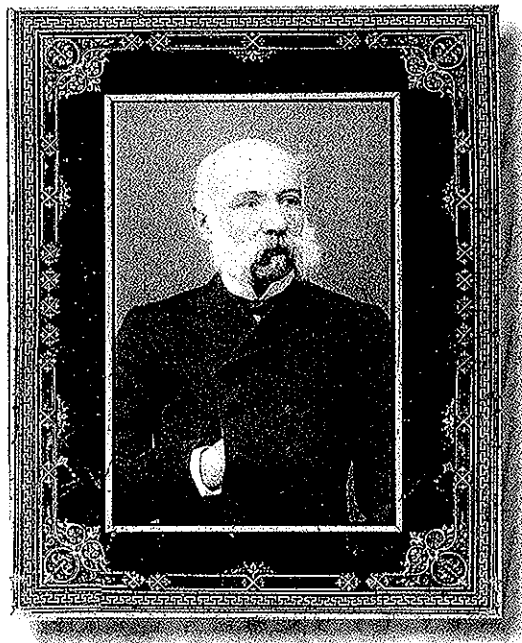
Στις επόμενες κοινοβουλευτικές θητείες του Νεωτερικού Κόμματος – 1886-1890, 1892-1893, 1893-1895 – οι τρικουπικοί κυβέρνησαν ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τις ίδιες πολιτικές-ιδεολογικές κατευθύνσεις: προσάρμοσαν το πολιτικό τους πρόγραμμα σε περιορισμένους τομείς, αναγνωρίζοντας αφενός τις ενστάσεις που αναπτύσσονταν, με αυξητική τάση, στο εσωτερικό του κόμματος, αφετέρου τις διακυμάνσεις της εσωτερικής και διεθνούς συγκυρίας.

Το 1886, το μεταρρυθμιστικό τους έργο εμπλουτίστηκε από δύο σημαντικούς νεωτερισμούς: την καθιέρωση της ευρύτερης εκλογικής περιφέρειας – του νομού δηλαδή αντί της επαρχίας – και τη μείωση του αριθμού των βουλευτών σε 150. Τα μέτρα αυτά, και ειδικότερα η νέα εκλογική περιφέρεια, στόχευαν στον περιορισμό του στενού, προσωποποιημένου δεσμού των βουλευτών με τους εκλογείς και τους τοπικούς κομματικούς παράγοντες, στη χειραγώγηση των τοπικών περιφερειακών συμφερόντων. Παράλληλα, η εκλογική μεταρρύθμιση ωφέλευσε και την εμβέλεια της κομματικής ταυτότητας: οι τοπικοί κομματάρχες θα υπάκουαν περισσότερο από ό,τι στο παρελθόν στις βουλές του εθνικού κέντρου, όπου η ηγεσία του κάθε κόμματος διαμόρφωνε την κεντρική πολιτική της.

Επομένως στη σύλληψή της, η εκσυγχρονιστική, συγκεντρωτική πρακτική του Νεωτερικού Κόμματος ενίσχυε και αναβάθμιζε την κρατική εξουσία – με επίκεντρο την οποία αναπτύχθηκε ένα ευάριθμο δημοσιοϋπαλληλικό κοινωνικό στρώμα: περαιτέρω, ισχυροποιούσε το ρόλο κυβέρνησης και πρωθυπουργού, εδραιώνοντας την κεντρική θέση τους στο δικομματικό κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης.

Η προσωπικότητα του Θ. Δηλιγιάννη

Οι νεωτερισμοί που εισήγαγε η τρικουπική ιδεολογία, η μεταβολή των πολιτικών ηθών και κοινωνικών κωδίκων που φιλοδοξούσε να επιβάλει, σε συνδυασμό με το κοινωνικό και οικονομικό κόστος της αναπτυξιακής πολιτικής της, συνέτειναν στη σταδιακή σκλήρυνση του πολιτικού λόγου του αντίπαλου κομματικού στρατοπέδου. Το κόμμα του Κουμουندούρου, με το οποίο είχε συνεργασθεί εξάλλου και ο Χαρίλαος Τρικούπης, δεν απείχε κατ'αρχήν από τις βασικές ιδεολογικές συντεταγμένες του Νεωτερικού Κόμματος: αντιπρότεινε απλώς, μετριοπαθέστερους ρυθμούς ανάπτυξης, χαμηλότερο οικονομικό και κοινωνικό κόστος, ελα-

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
(Καλαμάτα, 1823 – Αθήνα, 1905).
Από το βιβλίο της Λύντιας Τρίχα *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και τα Δημόσια Έργα*, Αθήνα, σ. 22.

φρότερη φορολογική επιβάρυνση. Η καθοριστική νίκη του τρικουπικού κόμματος το 1882, επιτάχυνε αισθητά τους ρυθμούς και την έκταση των δημοσιονομικών «καινοτομιών»: βάθυνε έτσι το χάσμα ανάμεσα στις δύο πολιτικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα το κουμουνδουρικό κόμμα να περάσει στην αντίθετη όχθη, αποδοκιμάζοντας πια όχι μέρη αλλά το σύνολο του πολιτικού προγράμματος των αντιπάλων. Ο θάνατος του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στις 26 Φεβρουαρίου 1883 και η διαδοχή στην κεφαλή του κόμματος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, επιστημοποίησαν τη συντηρητική στροφή στη ταυτότητα της πολιτικής ομάδας, η οποία και διαμόρφωσε το δυναμικό πολιτικό της λόγο στον αντίποδα της εκσυγχρονιστικής πολιτικής του τρικουπισμού. Πριν προχωρήσουμε στην καταγραφή των βασικών σημείων αυτού του πολιτικού αντίλογου, ας δούμε συνοπτικά τη διαμόρφωση της πολιτικής προσωπικότητας του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, μέχρι και την ανάληψη της ηγεσίας του Εθνικού – όπως θα ονομάζεται από εδώ και στο εξής – Κόμματος.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης γεννιέται το 1826 και με εφόδια την ένδοξη καταγωγή του – εγγονός του προύχοντα Γορτυνίας Ιωάννη Δελιγιάννη, του «Μορογιάννη» – την πελοποννησιακή «ταυτότητα» και τις νομικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, γίνεται εγκαίρως συμμετοχος των κοινών. Καθοριστικό βήμα στην πολιτική ενδυνάμυσή του αποτελεί η θήτευση στη Β΄ Εθνική Συνέλευση. Οι ιδεολογικές αφετηρίες του εμπλουτίζονται και γονιμοποιούνται μέσα από την έντονη αντιπαράθεση υπέρμαχων και πολέμιων της συνταγματικής κατοχύρωσης της καθολικής

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΙΑ:

«Οι αποτυκόντες βουλευταί ζητούσι το άκυρον της εκλογής των δι' ενστάσεων». Έγχρωμη λιθογραφία από την εφημ. *Νέος Αριστοφάνης*, 28.2.1887. Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

ψηφοφορίας και της δημοκρατικής αρχής. Η σύνταξη του Δηλιγιάννη με τη μετριοπαθή «κεντρώα» συντηρητική πτέρυγα αιτιολογείται με βάση αφενός τις προτεραιότητες της συγκυρίας που αναγνώριζε αφετέρου με τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις, στις οποίες κυριαρχούσαν η πίστη στο κράτος δικαίου και στη συνταγματική τάξη. Επηρεασμένος από τον ευρωπαϊκό αστικό συντηρητικό πολιτικό χώρο, του οποίου προπύργιο ήταν η μοναρχία και βασική πεποίθηση ήταν η περιορισμένη χρήση των πολιτικών δικαιωμάτων, ο Δηλιγιάννης στόχευε στη διατύπωση μιας μετριοπαθούς πολιτικής ιδεολογίας, του «γνήσιου κοινοβουλευτισμού, ορλεανικού τύπου»: όπου θα αποτυπωνόταν η αρμονική και ισορροπημένη διακυβέρνηση κοινοβουλίου και στέμματος.

Η ενεργός πολιτική συμμετοχή του Δηλιγιάννη ενισχύεται στα μετέπειτα χρόνια με την υπουργοποίηση στην κυβέρνηση των Διομήδη Κυριακού και Μπενιζέλου Ρούφου – ως υπουργού Εξωτερικών – ενώ η θητεία του στην πρεσβεία του Παρισιού (1867-1868) διευρύνει τον κύκλο γνωριμιών και σχέσεων, με ελκυστικότερο και λαμπρότερο πεδίο τη στενότερη επαφή του με τον αυτοκράτορα Ναπολέοντα Γ'. Η επιστροφή στην Ελλάδα και στον πολιτικό στίβο κυριαρχείται από την ανάληψη αξιωμάτων και τη διατήρηση μιας αυτόνομης ολιγάριθμης ομάδας πολιτικών στελεχών, η οποία συνεργαζόταν επιλεκτικά με τα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα από το 1875 και μετά προσέγγισε περισσότερο το κόμμα του Κουμουندούρου, δεδομένης της σύγκλισης των απόψεών τους στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Ο θάνατος του Κουμουندούρου και το αντίπαλο δέος του Τρικούπη, αποτέλεσαν ευνοϊκό πεδίο διαμόρφωσης μιας σχετικά συμπαγούς αντιπολίτευσης, της οποίας ηγέτης

χρίστηκε τελικά ο εμπνευστής της: ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης.

Η πολιτική ταυτότητα του Εθνικού Κόμματος

Ο Δηλιγιάννης θα κερδίσει τις εκλογές και θα γίνει για πρώτη φορά πρωθυπουργός το 1885.

Από το χρονικό αυτό σημείο και μετά, φαίνεται να ωριμάζει η σύνδεση της πολιτικής ιδεολογίας του με τις πολιτικές-ιδεολογικές συντεταγμένες του χώρου προς τον οποίο απευθυνόταν και από τον οποίο αντλούσε αιτήματα, διεκδικήσεις και δύναμη: τους μικροκτηματίες της Πελοποννήσου, τους Θεσσαλούς κολίγους και μεσαίους κληρούχους, τους μικροαστούς και το αναμικτό εργατικό δυναμικό των πόλεων.

Έτσι, σε αντίθεση με τη μετριοπαθή πολεμική που ασκούσε ο προκάτοχός του Κουμουندούρος, ο Δηλιγιάννης θα αποδοκιμάσει τον ιδεολογικό πυρήνα της πολιτικής του τρικουπικού εκσυγχρονισμού. Θα εισηγηθεί ότι μέτρο των δαπανών οφείλει να είναι η μικρότερη δυνατή φορολογική επιβάρυνση: θα υπογραμμίσει το δυσανάλογο κοινωνικό κόστος του εκσυγχρονισμού καθώς και τις βλαβερές συνέπειες που επιφέρει, με κυριότερη την ένταση της κοινωνικής διαφοροποίησης: θα υποστηρίξει την ιδέα της κοινωνικής αλληλεγγύης και πειθαρχίας και θα τη συναρτήσει με την εικόνα ενός πιο αδύναμου, λιτού κράτους, περισσότερο εξαρτημένου από τους κυβερνώνουσους πολίτες του. Παράλληλα, θα στιγματίσει την εκλεκτική φύση της δημοσιονομικής πολιτικής του Νεωτερικού Κόμματος, η οποία ενώ πλήττει βαρύτερα τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αφήνει απέξω, προκληπτικώς, κα-

Ο Δηλιγιάννης αποδοκίμασε τον ιδεολογικό πυρήνα του τρικουπικού εκσυγχρονισμού

τά την αντίληψη του Δηλιγιάννη, την «πλουτοκρατία»: ούτε οι μεγάλες περιουσίες ούτε τα κέρδη από το χρηματιστήριο ούτε οι ευρύτερες οικονομικές συναλλαγές, που πραγματοποιούν κερδοσκοπώντας οι εγχώριοι και ομογενείς τραπεζίτες και επιχειρηματίες στο πλαίσιο των κρατικών αναπτυξιακών προγραμμάτων εκσυγχρονισμού, δεν φορολογούνται. Επιπλέον, και αυτό απέκτησε βαρύνουσα σημασία στον πολιτικό λόγο του Εθνικού Κόμματος, η ταχεία και σχεδιασμένη μεταρρυθμιστική μεταβολή επιχειρούσε να αντικαταστήσει τα πολιτικά ήθη και το εδραιωμένο σύστημα αξιών που ασπαζόταν η ελληνική κοινωνία, με νέους κώδικες στους οποίους κυριαρχούσε η δύναμη του χρήματος,

οι νέου τύπου απρόσωπες συναλλαγές, εν τέλει η κερδοσκοπία. Αντιθέτως, ο ιδιαίτερος εθνικός χαρακτήρας που προέκρινε παραδοσιακά την αργή κοινωνική ανέλιξη βασισμένη στη σκληρή εργασία και στις στερήσεις, «στην εντίμως αποκτημένη ιδιοκτησία», στην εξυπηρέτηση του συλλογικού συμφέροντος, νοθευόταν συστηματικά. Τελικώς, για τους δηλιγιαννικούς επαδούς πλιττίοταν εξίσου σοβαρά και το σύστημα διακυβέρνησης: γιατί να μην συνηγορούσαν και αυτοί στην κυριαρχία του κοινοβουλευτικού, δικομματικού συστήματος και στις περιορισμένες προνομίες του στέμματος; αποδοκίμαζαν όμως έντονα την υπεροχή του πρωθυπουργού, ως επικεφαλής της πλειοψηφούσας κοινοβουλευτικής ομάδας, απέναντι στο σύνολο της εθνικής αντιπροσωπείας και τη συνακόλουθη μείωση της σημασίας του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Πρέσβευαν μια πιο άμεση μορφή «δημοκρατίας», μια λιγότερο συγκεντρωτική διοίκηση, μια σαφώς διαφορετική σχέση κράτους και κοινωνίας από αυτήν των πολιτικών τους αντιπάλων. Αυτή η εσωτερική πολιτική θεώρηση του Εθνικού Κόμματος εναρμονιζόταν με τη θέση του στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, και συγκεκριμένα με τον πολιτικό και πολιτιστικό ρόλο που θεωρούσε ότι μπορούσε να διαδραματίσει η Ελλάδα στην Ανατολή: απαραίτητο συγκριτικό πλεονέκτημα, η υλική αυτάρκεια / αυτοδυναμία της χώρας, η οποία διασφαλιζόταν καλύτερα, αφενός με την προστασία και ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής, αφετέρου με τη βαθμιαία ενσωμάτωση των ζωτικών τμημάτων του ελληνισμού, κάθε φορά που η διεθνής συγκυρία το επέτρεπε: όχι, πάντως, από τη μεγαλύτερη οικονομική εξάρτηση της χώρας από τις Μ. Δυνάμεις.

Οι βραχύβιες θητείες του Εθνικού Κόμματος κατά την επικράτηση του δικομματικού συστήματος – 1885-1886, 1890-1892 – σε συνδυασμό με τις αναπόδραστες συνθήκες που είχε επιβάλει η μακροβιότερη τρικομματική πολιτική, ιδίως στο δημοσιονομικό τομέα, δεν επέτρεψαν την επαρκή δοκιμασία των δηλιγιαννικών πολιτικών προτάσεων στην εξουσιαστική πρακτική. Ωστόσο, κατά την παραμονή του κόμματος στην πρωθυπουργία και προς επίρρωση της πολιτικής του ταυτότητας, ο Δηλιγιάννης εφάρμοσε ένα τμήμα των προεκλογικών εξαγγελιών του: κατάργησε, έτσι, μερικούς από το πιο αντιλαϊκούς φόρους: επανέφερε τη στενή εκλογική περιφέρεια και τον αυξημένο αριθμό των κοινοβουλευτικών εδρών, που ίσχυε στο παρελθόν: κατάργησε, επιπλέον, ορισμένες από τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις ενώ τροποποίησε τις νομοθετικές ρυθμίσεις περί προσόντων των δημοσίων υπαλλή-

λων: επανέφερε το δικαίωμα των αξιωματικών να θέτουν υποψηφιότητα για τη βουλή χωρίς να παραιτούνται προηγουμένως από το αξίωμά τους: προώθησε μέτρα για την προστασία και ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής καθώς και για τη βελτίωση της εργατικής νομοθεσίας. Καθοριστική ήταν η θέση και η πρακτική του Εθνικού Κόμματος στο ανερχόμενο θεσσαλικό ζήτημα, που ανέκυψε με την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών. Το Νεωτερικό Κόμμα, δίνοντας

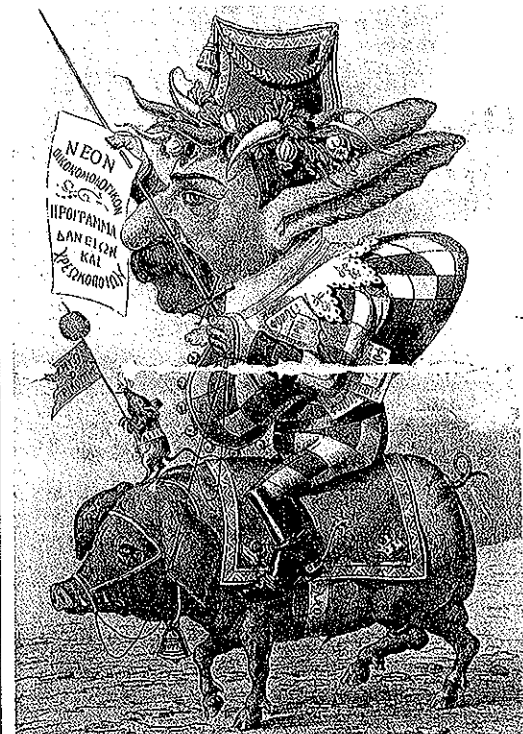
Οι κυβερνητικές θητείες του Θ.

Δηλιγιάννη και του Εθνικού Κόμματος ήταν βραχύβιες

προτεραιότητα στην οικονομική πολιτική του – δηλαδή στην ευκαιρία εισροής κεφαλαίου, που έδινε η πιθανή αγορά των θεσσαλικών τσιφλικιών από τους πλούσιους Έλληνες της Διασποράς – υποστήριξε εξ αρχής τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων ενώ αρνούσαν να δεχθεί στην πορεία ότι υπήρχε αγροτικό ζήτημα για τις Νέες Χώρες. Το Εθνικό Κόμμα αντίθετα, επέδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία απέναντι στη ρευστότητα του νομικού ιδιοκτησιακού καθεστώτος, στο κανονιστικό πλαίσιο που θα καθόριζε από εδώ και πέρα τη σχέση τσιφλικά – καλλιεργητή καθώς και στην αναγκαιότητα μεταβολής των οπισθοδρομικών βιοτικών και εργασιακών όρων που επικρατούσαν στη Θεσσαλία.

Η προσπάθεια των «αδικημένων», των κοινωνικά αδύναμων, η προστασία των «θυμάτων

προτεραιότητα στην οικονομική πολιτική του – δηλαδή στην ευκαιρία εισροής κεφαλαίου, που έδινε η πιθανή αγορά των θεσσαλικών τσιφλικιών από τους πλούσιους Έλληνες της Διασποράς – υποστήριξε εξ αρχής τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων ενώ αρνούσαν να δεχθεί στην πορεία ότι υπήρχε αγροτικό ζήτημα για τις Νέες Χώρες. Το Εθνικό Κόμμα αντίθετα, επέδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία απέναντι στη ρευστότητα του νομικού ιδιοκτησιακού καθεστώτος, στο κανονιστικό πλαίσιο που θα καθόριζε από εδώ και πέρα τη σχέση τσιφλικά – καλλιεργητή καθώς και στην αναγκαιότητα μεταβολής των οπισθοδρομικών βιοτικών και εργασιακών όρων που επικρατούσαν στη Θεσσαλία.

ΣΑΤΙΡΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ, για το οικονομικό πρόγραμμα του Χαρίλαου Τρικούπη. Δημοσιεύεται στο βιβλίο Χαρίλαος Τρικούπης, Η Ζωή και το Έργο του, επιμ. Αικατερίνη Φλεριανού, τ.2, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1999, σ. 889.

ΧΑΡΤΗΣ
της ελληνο-τουρκικής
οροθετικής γραμμής
μετά την προσάρτηση
της Θεσσαλίας και της
περιοχής της Άρτας
(1881).
Αθήνα, Βιβλιοθήκη της
Βουλής των Ελλήνων.

του εκσυγχρονισμού», η υπεράσπιση της παράδοσης και των σταθερών πολιτικών αξιών ήταν τα συνθήματα που κατίσχυσαν στην πολιτική ταυτότητα του δηλιγιαννισμού.

Την εποχή του δικομματισμού υπερίσχυσε επομένως το αντίπαλο κοινοβουλευτικό ζεύγος Τρικούπης - Δηλιγιάννης: η πραγματική και συμβολική αντιπαράθεση των δύο αρχηγικών προσωπικοτήτων αποτυπώθηκε στο συνολικό πολιτικό λόγο του κάθε κόμματος, ο οποίος διεκδικούσε εθνική εμβέλεια και προέτρεπε στην επιλογή ανάμεσα σε δύο αλληλοαποκλειόμενες εθνικές στρατηγικές: που οδηγούσαν αντίστοιχα, είτε στη σωτηρία του έθνους είτε στην καταστροφή του. Οι θερμές εκλογικές αναμετρήσεις υπογράμμιζαν ακριβώς αυτή την πόλωση στο βαθμό που αναδείκνυαν εναλλακτικώς τον έναν απόλυτο νικητή και τον άλλο ολοκληρωτικά συντετριμμένο.

Η πολιτική πράξη όμως, σε συνδυασμό με τη δυσμενέστερη εσωτερική και διεθνή συγκυρία των ετών 1886-1893, εξάντλησε σταδιακά και τη μια και την άλλη εκδοχή της εθνικής πολιτικής, ακυρώνοντας τη συνιστώσα που προέκρινε ως καθοριστική για την εφαρμογή της: στην τρικουπική περίπτωση, την οικονομική ανάπτυξη: στην περίπτωση του Δηλιγιάννη, την ευκαιριακή αλυτρωτική πολιτική. Η επαγγελλόμενη εσωτερική ανόρθωση του Νεωτερικού Κόμματος είχε μεν σημειώσει σημαντικά βήματα, άφησε όμως το κράτος έκθετο στο σημαντικό ρίσκο που ενείχε προγραμματικά - άνευ όρων εξωτερικός δανεισμός, διόγκωση του δημοσίου χρέους, βαριά φορολογία, αυξανόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα - και συνέβαλε τελικώς, στο μαρασμό του. Η αντι-

φατική, καιροσκοπική πολιτική του Δηλιγιάννη κατά τη διάρκεια της βαλκανικής κρίσης 1885-1886 κατέδειξε για άλλη μια φορά τη στρατιωτική και πολιτική αδυναμία της χώρας, οδήγησε δε στην επιδείνωση της οικονομικής της κατάστασης. Επιπλέον, η χώρα απομονώθηκε διπλωματικά και «τιμωρήθηκε» με ναυτικό αποκλεισμό από τις Μ.Δυνάμεις: η κυβέρνηση Δηλιγιάννη μετά το φιάσκο του «ειρηνολέμου» εξωθήθηκε από τη λαϊκή κατακραυγή σε παραίτηση.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1890, οι παραπάνω αρνητικές συνθήκες υπονόμισαν τη συνοχή και πειθαρχία στο εσωτερικό των δύο κομμάτων, προκαλώντας από την πλευρά των βουλευτών τους, πιο συχνά, διασπαστικές τάσεις και φυγόκεντρες πορείες. Παράλληλως, ο βασιλιάς, ο οποίος θεώρησε ότι είχε υποταχθεί για αρκετό χρόνο στον περιορισμένο ρόλο που του αναγνώριζε η υπεροχή του κοινοβουλευτικού συστήματος μετά το 1875, αποφάσισε να αναλάβει και πάλι ενεργότερη πολιτική δράση, απαντώντας, παράλληλως, και στις ποικίλες εκκλήσεις των δυσареστημένων υπηκόων του εν όψει μάλιστα και της δυσοίωσης πρόβλεψης για επικείμενη οικονομική χρεοκοπία. Απέσυρε πρώτον, σταδιακά αλλά σταθερά την εμπιστοσύνη του από το πρόσωπο του Τρικούπης: δεύτερον, εκδίλωσε πλέον απερίφραστα τη δυσπιστία και αποδοκιμασία του απέναντι στην πολιτική του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Τέλος, επανερχόμενος στην προσφιλή τακτική του, αναζήτησε λύση σε «τρίτο» πολιτικό σχηματισμό, ο οποίος έκανε την ίδια εποχή την πρώτη κοινοβουλευτική του εμφάνιση.

Οι βασιλικές παρεμβάσεις και ο ρόλος του Τρίτου Κόμματος

Το αδιέξοδο στο οποίο βρίσκονταν στις αρχές της δεκαετίας του 1890 τα δύο μεγάλα κόμματα καθώς και η σαφής πρόθεση του Γεωργίου να υπερβεί το δικομματικό κανόνα ευνόμισαν τη συσπείρωση επιφανών πολιτικών σε ενιαίο κομματικό πυρήνα υπό το δραστήριο βουλευτή και πρώην τρικουπικό, Δημήτριο Ράλλη. Στο Τρίτο Κόμμα εντάχθηκαν, μεταξύ άλλων, οι πρώην δηλιγιαννικοί Κ. Κωνσταντόπουλος και Σ. Σωτηρόπουλος, οι συντηρητικοί Κ. Παπαμιχαλόπουλος, Ν. Δελιγιάννης και Π. Μανέτας, ο ριζοσπάστης βουλευτής Φ. Φιλάρετος και ο πρώην τρικουπικός, Α. Ευταξίας. Στο πολιτικό τους «μανιφέστο» καταδίκασαν την πολιτική χρεοκοπία των υπαρχόντων προσωπικών κομμάτων: υπογράμμισαν την κοινή ιδεολογική και πολιτική σύμπνοια, με άξονα όχι το πρόσωπο του αρχηγού αλλά το σύνολο των αρχών που καθόριζαν την ταυτότητα του κόμματος: δήλωσαν την πρόθεσή τους να αποκαταστήσουν

«...την κανονικὴν λειτουργίαν του πολιτεύματος, αποδίδοντες εκάστη εξουσία εν τῷ κράτει τα ἴδια αὐτῆς δικαιώματα...»· τέλος, υποσχέθηκαν ὅτι πρωταρχικὴ τους μέριμνα, στο μέτρο μάλιστα που θα τους δινόταν ἡ ευκαιρία να κυβερνήσουν, θα ἴταν ἡ αποσόβηση τῆς οικονομικῆς καταστροφῆς, «...ἡ σωτηρία του τόπου διὰ του τόπου, ἀνευ δανείων και ἀνευ χρεοκοπιᾶς». Ἡ πρώτη κοινοβουλευτικὴ εμφάνιση τῆς

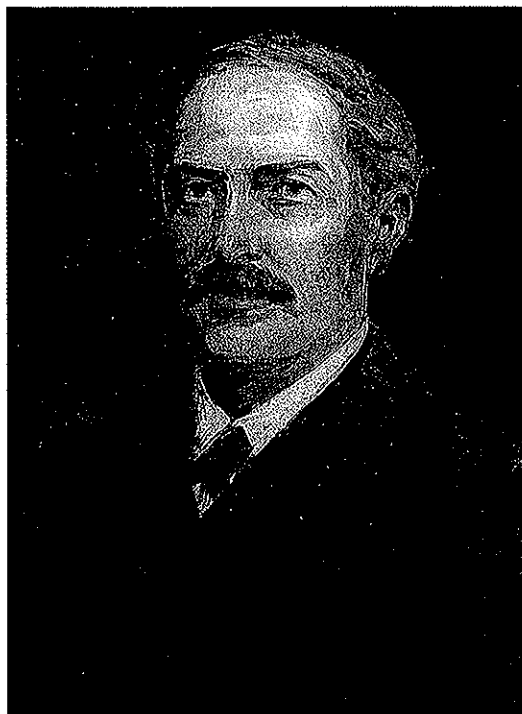
**Τα αγροτικά
ζητήματα
διαμόρφωναν
ένα
ανασφαλές
και εκρηκτικό
κλίμα
στην ύπαιθρο**

ομάδας ἐγένετο τὸ Νοέμβριο του 1891. Αἰγίους μῆνες μετὰ, τὸ Φεβρουάριο του 1892, ὁ Γεώργιος, με ἀπροκάλυπτο και ἀντισυνταγματικὸ τρόπο, ἔπαυσε τὴν κυβέρνησις Δηλιγιάννη, παρ'ὄλο που ἡ τελευταία διατηροῦσε ἀνέπαφη τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς. Ὁ Τρικουπὴς ἀρνήθηκε να σχηματίσει κυβέρνησις, ὡς ἀρχηγὸς του μεγαλύτερου κόμματος τῆς ἀντιπολίτευσις, καταγγέλλοντας, μαζί με τὸν πολιτικὸ του ἀντίπαλο, τὴ βασιλικὴ αὐθαιρεσία. Ὁ Γεώργιος ἀποτάθηκε τότε σε ἕναν πολιτικὸ του Τρίτου Κόμματος, τὸν Κ.Κωνσταντόπουλο, ὁ ὁποῖος και ἀποδέχθηκε, παρ'ὄλο που δεν εἶχε τὴ συγκατάθεσις τῆς πολιτικῆς ομάδας που ἀνήκε. Ἡ δυσφορία που προκάλεσε ἡ αὐτόβουλη δράσις του Κωνσταντόπουλου στους Ράλλη και Σωτηρόπουλο, εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀδυναμία σχηματισμοῦ πλειοψηφίας γύρω ἀπὸ τὸ Τρίτο Κόμμα και τὴν προσφυγὴ στις κάλπες, τὸ Μάιο του ἴδιου ἔτους. Στὸν ταραχώδη προεκλογικὸ ἀγῶνα κυριάρχησαν οἱ ἀντιπαράθεσις μεταξύ των δύο μονομάχων, Τρικουπὴ και Δηλιγιάννη ἐνῶ μικρὴ σημασία δόθηκε στὴν πολιτικὴ ἐκστρατεία του νεοπαγούς σχηματισμοῦ. Τα ἀποτελέσματα ἔδωσαν ἀπερίφραστη ὑπεροχὴ στο Νεώτερο Κόμμα ἐνῶ ἀπὸ τὸ πολλὰ υποσχόμενο Τρίτο Κόμμα ἐκλέχθηκαν μόνο τρεῖς βουλευτές.

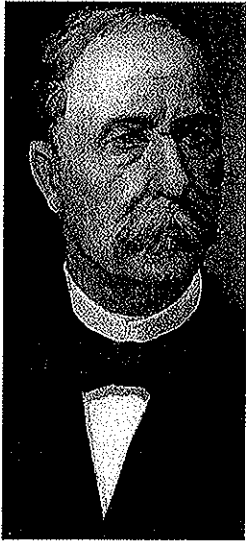
Ὁ Γεώργιος ὅμως, δεν ἴταν πρόθυμος να συνταχθεῖ με τὴ βούλησις τῆς πλειοψηφίας του ἔθνους: ἕνα χρόνο μετὰ, στις 27 Ἀπριλίου 1893, ὅταν οἱ ἀνυπερβλήτες δυσχέρειες ρύθμισις του χρέους ἔφεραν σε ὀξεία ἀντιπαράθεσις τὸν πρωθυπουργὸ με τὸ θρόνο και ὠδήγησαν τὸν Τρικουπὴ σε παραίτησις, ὁ βασιλιάς ἀνέθεσε τὴν ἐντολή σχηματισμοῦ κυβερνήσις στὸν Σωτηρόπουλο, εἰδιμόνα στα δημοσιονομικὰ και συνιδρυτὴ μαζί με τὸν Ράλλη του Τρίτου Κόμματος. Ἡ «αὐλικὴ» κυβέρνησις, ἀναγκάσθηκε να παραιτηθεῖ μετὰ ἀπὸ ἕξι μῆνες, ὅταν κατὰ τὴ διαδικασία ἐκλογῆς προέδρου, τὸν Οκτώβριο του 1893, πιστοποιήθηκε και πάλι ἡ τρικουπικὴ πλειοψηφία. Οἱ βασιλικὲς παρεμβάσεις, που παρέπεμπαν στὴν πολιτειακὴ κρίσις των ἐτῶν

1874-75, ἐξόργισαν τα δύο μεγάλα κόμματα, τα ὁποῖα ἀπαιτοῦσαν δυναμικὰ τὸν τερματισμὸ των αὐθαιρεσιῶν και τὴν ἐπαναφορὰ στὴ συνταγματικὴ, δικομματικὴ εὐταξία.

Ἡ ἀνοδος του Τρικουπὴ στὸν πρωθυπουργικὸ θῶκο συνδέθηκε τὴ φορὰ αὐτὴ με ἰδιαίτερος ἐπαχθεῖς συνθήκες: τὴν ἀναγγελία τῆς παύσις πληρωμῶν ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κράτος και τὴς ἐπίπονες προσπάθειες, στὴ συνέχεια, ἐξεύρεσις «ἐντιμης» ἐθνικὰ λύσις με τὸς ἀνυπόμους και δυσφοροῦντες δανειστῆς του ἐλληνικοῦ δημοσίου. Παρὰλλήλως, τα ἐπιμάχα ἀγροτικά ζητήματα, με αἰχμὴ τὴ σταφιδικὴ κρίσις, διαμόρφωναν, ἀπὸ τὸ 1893 και μετὰ, ἕνα ἀνασφαλές και ἐκρηκτικὸ κλίμα στὴν ὑπαιθρο. Ἡ κίνησις πληθυσμῶν ἀπὸ τὴς ἀγροτικῆς περιοχῆς στα ἀστικὰ κέντρα, με στόχο ἕναν καλύτερο τρόπο διαβίωσις, τροφοδοτοῦσε τὴν ἀναιμικὴ ριζοσπαστικότητι των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων με νῆα ἐρείσματα, συμβάλλοντας σε ἕνα διευρυμένο στρώμα δυσἀρεστημένων πολιτῶν, ἀγροτικῆς και μικροαστικῆς κυρίως προέλευσις. Τελικῶς, ὁ ἀμείλικτος πόλεμος των ὁμολογιούχων, ἡ ὀριστικὴ διαφωνία του Τρικουπὴ με τὸ στέμμα- ὅπως μάλιστα αὐτὴ δηλώθηκε δημοσίως με τὴν ἀνορθόδοξη παρέμβασις του διαδόχου Κωνσταντίνου, κατὰ τὴ διάρκεια ἀντι-τρικουπικῶν διαδηλώσεων στὸ κέντρο τῆς Ἀθῆνας- καθῶς και ἡ πίεσις τῆς δυσἀρεστημένης και ἀπογοητευμένης κοινῆς γνώμης, ὠδήγησαν στὴν παραίτησις του ἀρχηγοῦ του Νεώτερου Κόμματος, τὸν Ἰανουάριο του 1895. Ὁ Γεώργιος, συ-

Ο ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΡΑΛΛΗΣ
(Ἀθῆνα, 1844-1921),
υπήρξε ἀπὸ τὸς
σημαντικότερους
πολιτικούς στα τέλη του
19ου και τὴς πρώτες
δεκαετίες του 20οῦ
αἰῶνα. Υπήρξε ἀρχηγὸς
του λεγόμενου Τρίτου
Κόμματος, που
δημιουργήθηκε με
βασιλικὴ παρέμβασις ὡς
ἐναλλακτικὴ λύσις στο
διπολισμὸ μετὰξὺ
Χαρίλαου Τρικουπὴ και
Θεόδωρου Δηλιγιάννη.
Ελαιογραφία του
Πάρι Πρέκα.
Ἀθῆνα, Βουλὴ των
Ελλήνων.

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, υπήρξε μαζί με τον Δημήτριο Ράλλη και τον Σωτήρη Σωτηρόπουλο οι βασικοί πολιτικοί παράγοντες που δημιούργησαν το Τρίτο Κόμμα. Ελαιογραφία του Γ. Κουζούνη. Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων.

νεχίζοντας την ίδια ρυθμιστική τακτική, έδωσε την εντολή σχηματισμού «υπηρεσιακής» κυβέρνησης, στον Ν. Δελιγιάννη, πρώην πρέσβη της Ελλάδας στο Παρίσι, προκειμένου να διενεργήσει εκλογές.

Η εθνική-πολιτική κρίση 1895-1897

Η εκλογική αναμέτρηση της 16ης Απριλίου 1895 ανέδειξε θριαμβευτή τον ηγέτη του Εθνικού Κόμματος, Θεόδωρο Δηλιγιάννη, με κοινοβουλευτική δύναμη 150 εδρών, έναντι των 20 περίπου εδρών που κατάφερε να διασώσει το Νεωτερικό Κόμμα. Οι υπόλοιπες έδρες μοιράστηκαν στις μικρότερες πολιτικές ομάδες, που είχαν εν τω μεταξύ αναδειχθεί: είκοσι περίπου έδρες πήρε του Δ. Ράλλη, έξι έδρες του Ε. Δελιγιώργη και τέσσερις έδρες η πολιτική ομάδα του Κ. Καραπάνου.

Η προσωπική εκλογική αποτυχία του Χ. Τρικούπη στο Μεσολόγγι, σε συνδυασμό με την καταφανή καταδίκη της τρικούπικης πολιτικής από την πλειοψηφία του έθνους, απογοήτευσαν ιδιαίτερος τον παλαίμαχο πολιτικό· απομακρύνθηκε οριστικά από τον πολιτικό στίβο για να ιδιωτεύσει στις Κάνες της Γαλλίας, όπου, μετά από σύντομο χρονικό διάστημα απεβίωσε.

Στόχοι της κυβερνητικής δηλιγιαννικής πολιτικής ήταν η διατήρηση μιας ήπιας, φιλειρηνικής εθνικής πολιτικής και η επικέντρωση στην ανάκτηση της διεθνούς εμπιστοσύνης και αξιοπιστίας του ελληνικού κράτους. Η διπλωματική πολιτική των Μ. Δυνάμεων και ιδίως τα συμβούλια των ομολογιούχων, είχαν καταδείξει ότι η οικονομική δυσπραγία του ελληνικού κράτους και η συνακόλουθη αθέτηση των οικονομικών του υποχρεώσεων και εκκρεμοτήτων δεν άφηναν περιθώρια για απερίσκεπτες ενέργειες στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Η διεθνής συγκυρία όμως, και ειδικότερα η ανατολική κρίση των ετών 1896-1897, ανέτρεψε πλήρως αυτή την πολιτική πρόθεση.

Στην τελευταία δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα, το Κρητικό Ζήτημα βρίσκεται πάλι στην κορυφή της διπλωματικής ατζέντας. Η ταύτισή του σε μεγάλο βαθμό με το Ανατολικό Ζήτημα, και ειδικότερα με τις αιχμηρότερες πιυχές του, Αρμενικό και Μακεδονικό, συντελεί στην αυτόματη διεθνοποίησή του και προκαλεί, κατά την κλιμάκωσή του στα τέλη του 1896, την ενεργό ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων. Η αναζωπύρωση των παθών στην κακοδιοικούμενη νήσο έθετε πάλι υπό εξέταση την ελλαδική συμμετοχή, τον πολιτικό ρόλο των κυβερνήσεων του εθνικού κέντρου – δηλαδή το ρόλο του απελευθερωτή – απέναντι στα αιτή-

ματα του υπόδουλου ελληνισμού: στη συγκεκριμένη περίπτωση, την επιθυμία ένωσης με τη μητέρα-πατρίδα.

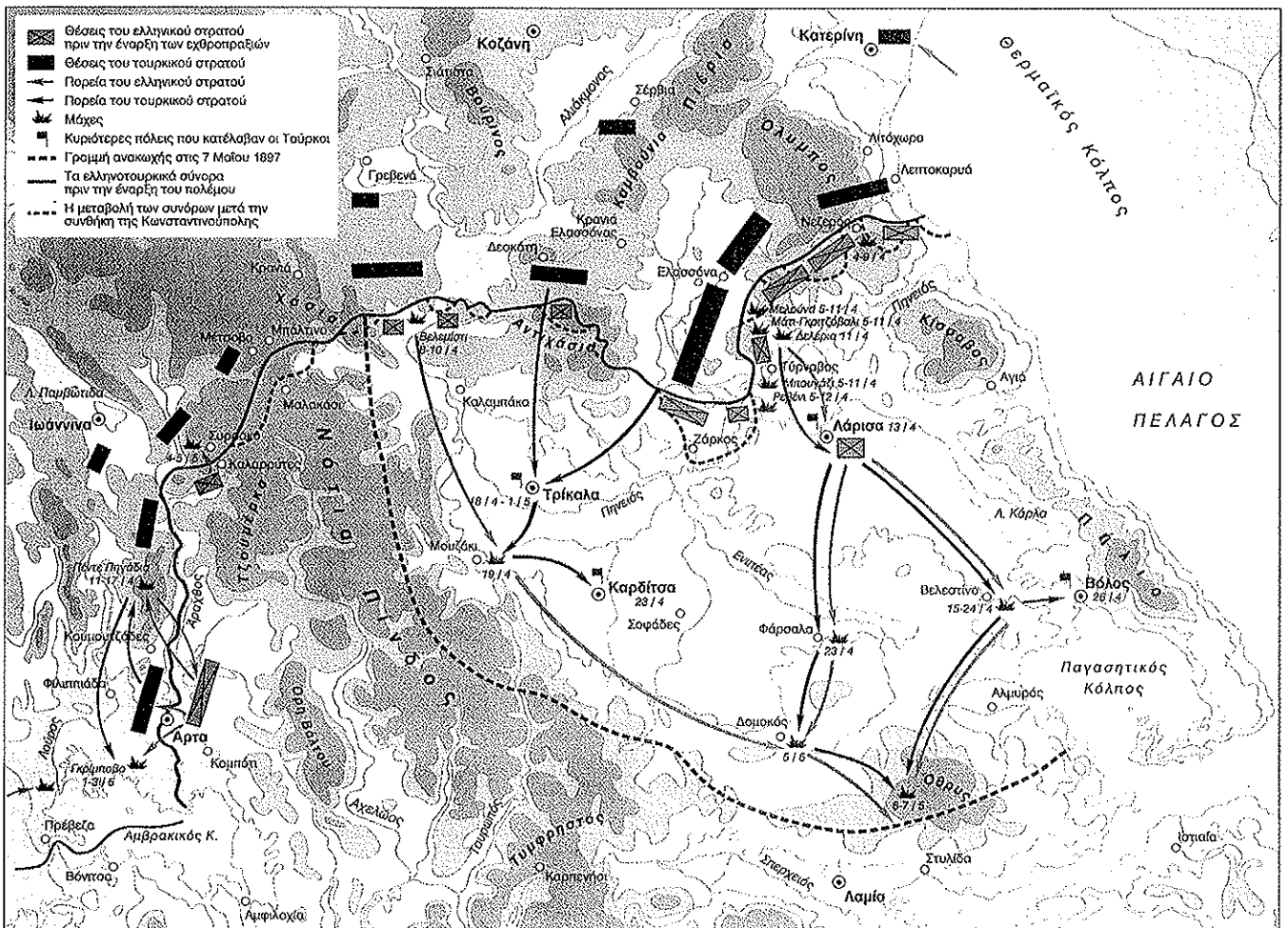
Η δηλιγιαννική κυβέρνηση βρισκόταν μπροστά στο επώδυνο, επιτακτικό δίλημμα: «Ενεργός ανάμειξη ή τήρηση αψόγου στάσεως;». Η αντιπολίτευση βρισκόταν, αντιθέτως, λόγω θέσης, σε πλεονεκτική μοίρα: μπορούσε ταυτοχρόνως και να συμμετέχει καθοριστικά στη διαμόρφωση του ένθερμου και παρορμητικού πατριωτικού κλίματος και να υποστηρίζει, όποτε το έκρινε αναγκαίο, την πολιτική της τακτικής υποχώρησης και της σύνεσης. Κατά την κλιμάκωση της κρητικής κρίσης, το περιεχόμενο της «αξιοπρεπούς εθνικά στάσης» που επιθυμούσε να τηρήσει ο Θ. Δηλιγιάννης, προσδιοριζόταν από ένα πλήθος αντιφατικών και συ-

γκρουόμενων παραμέτρων, όπως: α) τη στάση του στρατεύματος και ιδίως την πολιτική των μυστικών εθνικιστικών εταιρειών – της Εθνικής Εταιρείας και του Ελληνισμού – που έχουν συσταθεί πριν τρία χρόνια περίπου από τους κόλπους του και αναβαθμίζουν τη δημοφιλή δράση

Η εσωτερική εκρηκτική διάσταση ώθησε το έθνος προς την πολεμική προοπτική

τους την περίοδο αυτή, με αποκλειστικό σύνθημα την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα· β) το ρόλο του θρόνου, οποίος, μετά από μικρό διάστημα δισταγμών – οφειλόμενων κατά βάση στις προτροπές-υποδείξεις των ισχυρών Δυνάμεων και των συγγενικών δυναστικών οίκων – και αναγνωρίζοντας τα πολιτικά οφέλη μιας δυναμικής ανάμειξης του στέμματος στην εθνική κρίση, αποφασίζει να ηγηθεί του εθνικού αγώνα· γ) Την «απειλητική» πίεση της κοινής γνώμης, η οποία ευαισθητοποιείται από τα κελεύσματα των δούλων αδελφών, παρακινείται από τις φιλοπόλεμες ιαχές της αντιπολίτευσης και των πατριωτικών οργανώσεων, προσδοκά ότι η εθνική κρίση μπορεί να αποτελέσει την αφορμή για την άρση της συνολικής ελληνικής κακοδαιμονίας· δ) τη μεμονωμένη, διαφοροποιημένη στάση των Μ. Δυνάμεων, τη συμπαγή αρνητική θέση της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, τη διάσταση τέλος, μεταξύ της επίσημης, κατηγορηματικής διπλωματικής γλώσσας και της ανεπίσημης διαλλακτικής κοινής ευρωπαϊκής γνώμης.

Η εσωτερική, εκρηκτική διάσταση ήταν αυτή που ώθησε το έθνος προς την πολεμική προοπτική· ο Δηλιγιάννης, μπροστά στο φάσμα της καταδίκης για μειοδοτική εθνικά πολιτική ή, ακόμη περισσότερο, υπό την απειλή «εσωτερικής επανάστασης», υιοθετεί το ένα μετά το

άλλο τα απαραίτητα βήματα για την πραγματοποίηση της ελληνο-τουρκικής σύρραξης: στις 24 Ιανουαρίου 1897 αποστέλλονται στην Κρήτη πολεμικά πλοία υπό τις διαταγές του πρίγκιπα Γεωργίου· το Φεβρουάριο του ίδιου έτους αποβιβάζεται στο νησί εκστρατευτικό σώμα 1.500 ανδρών υπό την αρχηγία του Τ. Βάσσου· στις 15 Μαρτίου, αναχωρεί για το θεσσαλικό μέτωπο ο διάδοχος Κωνσταντίνος, προκειμένου να αναλάβει την αρχιστρατηγία των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων· στις 5 Απριλίου, και καθώς συνεχίζεται η επιχειρησιακή δράση των ανταρτικών σωμάτων στη μεθόριο, οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας διακόπτονται.

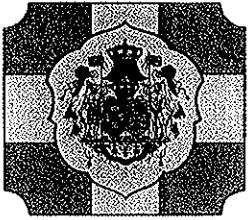
Ο πόλεμος του 1897

Η πανηγυρική άφιξη του Διαδόχου στη Θεσσαλία, μεταφέρει δραστικώς το ενδιαφέρον στην ελληνο-τουρκική μεθόριο. Κύριος στόχος του Κωνσταντίνου και των άμεσων συνεργατών του – Κ. Σαπουντζάκι, Β. Δουσιμάνη, Ι. Μεταξά και Ε. Στρατηγού – ήταν η διαμόρφωση, έστω και αργοπορημένα, ενός επιτελικού επιχειρησιακού κέντρου· παράλληλως, ο περιο-

ρισμός του «αναρτοπολέμου» που διεξάγεται από τα σώματα των εθνικιστικών εταιριών, στο πλαίσιο των ανεξάρτητων επιθετικών πρωτοβουλιών, που οργανώνουν σε τακτά χρονικά διαστήματα.

Η εδαφική διαμόρφωση της περιοχής των συνόρων υπαγόρευε την ύπαρξη δύο ανεξάρτητων μετώπων πολέμου, του θεσσαλικού και του ηπειρωτικού. Στο θεσσαλικό μέτωπο, όπου θα κρινόταν και ο επικείμενος πόλεμος, ο ελληνικός στρατός αποτελούνταν από 42.000 άνδρες με 96 πυροβόλα και 600 ιππείς και ήταν συγκροτημένος σε δύο μεραρχίες πεζικού – η πρώτη υπό τον Ν. Μακρή και η δεύτερη υπό τον Γ. Μαυρομιχάλη – με δύο ταξιαρχίες η κάθε μία αντίστοιχα, στις οποίες ηγούνταν: ο συνταγματάρχης του πεζικού Ι. Δημόπουλος, ο συνταγματάρχης του πυροβολικού Χ. Μαστραπάς, ο συνταγματάρχης του πυροβολικού Κ. Σμολένσκις και ο συνταγματάρχης των γενικών επιτελείων Μάρκος Αντωνιάδης. Λίγο πριν ξεκινήσουν οι εχθροπραξίες συγκροτήθηκε και μια πέμπτη ειδική ταξιαρχία υπό το συνταγματάρχη του πεζικού Γ. Κακλαμάνο. Το συνολικό σώμα συμπλήρωναν ημιανεξάρτη-

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ 1897.
Χάρτης με την εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων στη Θεσσαλία και την Ήπειρο και τα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πριν και μετά τον πόλεμο.

ΟΥΡΕΟΣ

του βασιλικού οίκου με το έμβλημα των δύο Ηρακλειδών. Αθήνα, συλλογή ΕΛΙΑ. Η φωτογραφία δημοσιεύεται στο λεύκωμα του Διονύση Φωτόπουλου *Το Ένδυμα στην Αθήνα στο Γύρισμα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1999, σ. 61, εκ. 32.

τες ομάδες, ευζωνικά τάγματα και ομάδες εθελοντών – μεταξύ των οποίων ήταν η Λεγεώνα των Φιλελλίνων του λοχαγού Βαρατάσση και η Λεγεώνα των Γαριβαλδινών του Ριτσιότι Γαριβάλδι. Η έλευση του Κωνσταντίνου είχε ως συνέπεια να αντικατασταθεί, την ύστατη στιγμή, η γραμμική παράταξη του στρατού – την οποία είχε προτείνει ο υποστράτηγος Μακρής – από τη διάταξη εις βάθος, ώστε να γίνει συγκέντρωσή του σε ισχυρότερες μονάδες στα πιθανά σημεία εισβολής των Τούρκων και να είναι επομένως δυνατή η εκπλήρωση της αμυντικής αποστολής του κάτω από τους καλύτερους όρους.

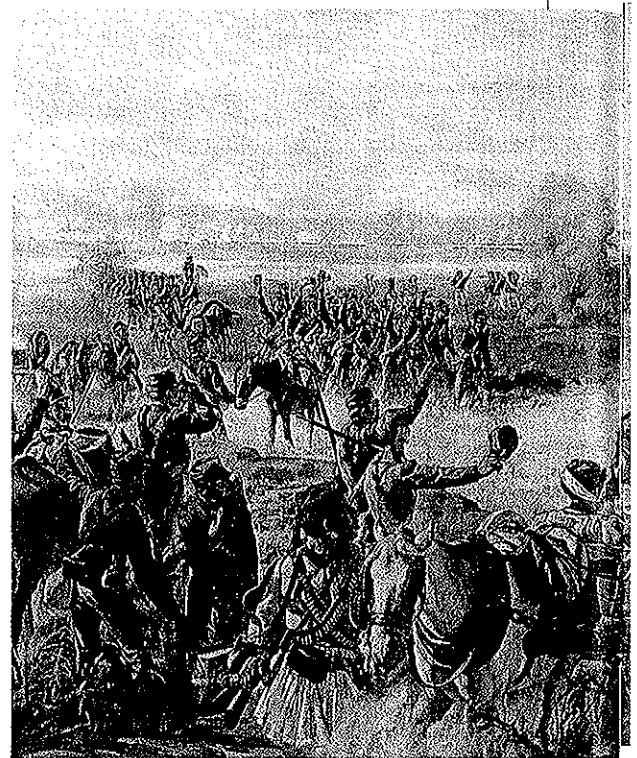
Στο πειρωτικό μέτωπο, το οποίο θα ήταν δευτερεύον, συγκεντρώθηκαν δύο ταξιαρχίες με 12.000 περίπου άνδρες υπό την αρχηγία του συνταγματάρχη του πυροβολικού Θρασύβουλου Μάνου· αργότερα, η αρχική στρατιωτική δύναμη ενισχύθηκε από τις μονάδες της χωροφυλακής που στάλθηκαν υπό το συνταγματάρχη του πεζικού Δ. Μπαϊρακτάρη. Στο μέτωπο αυτό, η παράταξη του στρατού είχε πραγματοποιηθεί κατά μήκος της συνοριακής γραμμής, από το Άκτιο ως τους Καλαρρύτες.

Ο οθωμανικός στρατός βρισκόταν σε πολύ καλύτερη μοίρα. Το στρατόπεδο του εχθρού αποτελούσαν 60.000 περίπου άνδρες, που διέθεταν 180 πυροβόλα και υπολογίσιμο ιππικό. Η εκπαίδευση, οργάνωση και προετοιμασία του τουρκικού στρατού, τον οποίο είχαν αναλάβει από το 1880 Γερμανοί αξιωματικοί– υπό την ηγεσία του διαπρεπούς στρατιωτικού Von der Goltz– ήταν σαφώς ανώτερες, ο δε οπλισμός του ήταν πιο σύγχρονος, με βασικό πλεονέκτημα τα επαναληπτικά όπλα Μάουζερ. Επικεφαλής του τουρκικού στρατού ήταν ο έμπειρος αρχιστράτηγος Ετέμ πασάς– ο οποίος είχε διακριθεί για τη στρατιωτική δράση του κατά το ρωσο-τουρκικό πόλεμο – με επιτελάρχη τον Σεφκέτ πασά· το δε γενικό στρατηγείο των Τούρκων εδραζόταν στην Ελασσόνα.

Στις 5 Απριλίου 1897, οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών, Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διακόπτονται. Μία μέρα πριν, η κοινή διακοίνωση των Μ. Δυνάμεων προς την Τουρκία και την Ελλάδα καθιστούσε σαφές ότι οι ευθύνες του ενδεχόμενου πολέμου θα βαρύνουν αποκλειστικά εκείνον που θα τον προκαλέσει ενώ κανένα όφελος δεν θα επιτρεπόταν σε κανέναν από τους αντιμαχόμενους, μετά την λήξη του, όποια και αν ήταν η έκβασή του.

Οι μάχες στο Θεσσαλικό μέτωπο

Στις 6 Απριλίου, μία μόνον μέρα μετά την έναρξη των εχθροπραξιών, το ελληνικό μέτωπο κατέρρευσε μετά από μάχη μικρής διάρκειας

στη Μελούνα. Η πρώτη αυτή ήττα – η οποία αιτιολογούνταν κυρίως από την μη κατάλληλη προετοιμασία, ειδικότερα την απουσία οχυρωματικών έργων, την ανεπάρκεια εφεδρειών καθώς και την έλλειψη πυρομαχικών πεζικού και πυροβολικού – καταδείκνυε από τις πρώτες κιόλας ώρες του τυχοδιωκτικού πολέμου, δύο καθοριστικά ζητήματα: το μικρό ποσοστό των ελληνικών μονάδων που πολεμούσαν πραγματικά στα πεδία μάχης· την πρόκριση της τακτικής της υποχώρησης, η οποία μεταφραζόταν από τη πλειοψηφία του στρατεύματος σε φυγή, τις περισσότερες φορές άτακτη· η απουσία, επομένως, πει-

θαρχίας και συνοχής προσδιόρισαν καταλυτικά και από την αρχή τη πολεμική διαδικασία.

Από την άλλη πλευρά, η τουρκική στρατιωτική ηγεσία δεν αντιλήφθηκε εγκαίρως αυτή την πρώτη της επιτυχία· οι αιμαχίες έτσι συνεχίστηκαν και τις επόμενες ημέρες, με τον ελληνικό στρατό να χάνει, σταδιακά, τα βασικά στηρίγματά του επί της συνοριακής γραμμής και να εκτίθεται όλο και περισσότερο στη Θεσσαλική πεδιάδα. Η μάχη, που κατέδειξε τη δυσχερέστατη θέση των ελληνικών μονάδων, ήταν στις 11 Απριλίου στα Δελέρια, όπου η ολοήμερη συντονισμένη επίθεση του τουρκικού

Η τουρκική στρατιωτική ηγεσία δεν αντιλήφθηκε εγκαίρως την πρώτη της επιτυχία

πεζικού και ιππικού οδήγησε τους Έλληνες στρατιώτες και αξιωματικούς σε υποχώρηση, και τελικώς, υπό την απειλή της κύκλωσης, σε άτακτη, πανικόβλητη φυγή· εγκαταλείποντας μάλιστα στα μετόπισθεν σημαντικές ποσότητες πολεμικού υλικού. «Ευτυχώς», για άλλη μια φορά, οι καταστρεπτικές συνέπειες για το σύνολο του στρατού στο θεσσαλικό μέτωπο, αποφεύχθηκαν· οι Τούρκοι, αντί να εκμεταλλευθούν την περίσταση και να επισπεύσουν την προέλασή τους, ακολούθησαν την ίδια τακτική: προχώρησαν με σύνεση και δίχως να χρειαστεί να πολεμήσουν, καταλάμβαναν σταδιακώς τις θέσεις που εγκατέλειπαν οι Έλληνες.

Με βάση αυτά τα ζοφερά δεδομένα, ο ελληνικός στρατός αποφάσισε να υποχωρήσει στη περιοχή των Φαρσάλων – Βελεστίνου –, προκειμένου να χρησιμοποιήσει το ζωτικό διάστημα για να ανακτήσει και να αναδιοργανώσει τις δυνάμεις του. Ο οθωμανικός στρατός αντιθέτως, στις 12 Απριλίου κατέλαβε τον Τύρναβο και την επομένη μέρα τη Λάρισα, την οποία στο μεταξύ είχαν εγκαταλείψει το ελληνικά στρατεύματα.

Στο διάστημα 14-19 Απριλίου, η προσοχή εσωτερικών και διεθνών παρατηρητών μεταφέρεται από τα άδοξα πεδία των μαχών, στην αναρχούμενη πολιτική εικόνα που κυριαρχεί στην αθηναϊκή πρωτεύουσα αλλά και στην επαρχία. Οι επίσημες αναφορές για τις ατελείωτες στρατιωτικές επιχειρήσεις και συγκε-

Η ΜΑΧΗ ΤΩΝ ΦΑΡΣΑΛΩΝ.

Ελαιογραφία του Γ. Ροϊλού.
Μέτσοβο, Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ.
Από το λείκωμα της έκθεσης *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ, Ταξιδεύοντας στο Χρόνο*, Αθήνα, Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ - Τσοτίτσα, 2000, σ. 311.

κριμένα ο φόβος της υπερφαλάγγισης των ελληνικών στρατευμάτων αποκαλύπτουν την ομί πραγματικότητα· στον κατάλογο των ενόχων πρωτεύουσες θέσεις κατέχουν η κυβέρνηση Δηλιγιάννη και ο θρόνος. Ο επαναστατικός θόρυβος εκτονώνεται οριακά με την πτώση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη και την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Δημήτριο Ράλλη· επιπλέον, με την καθαίρεση του επιτελάρχη Σαπουντζάκη.

Εν τω μεταξύ, στο θέατρο του πολέμου, και μετά τη συγκέντρωση του στρατού στα Φάρσαλα, ο Κ. Σμολένσκις, διοικητής της τρίτης ταξιαρχίας, λαμβάνει διαταγή από το Διάδοχο να καταλάβει το Βελεστίνο και να καλύψει την πιθανή απόπειρα των Τούρκων να διεκδικήσουν το Βόλο· ο Σμολένσκις, υποστηριζόμενος από ισχυρό απόσπασμα, καταφέρνει αφενός να απωθήσει επιτυχώς τμήμα των τουρκικών στρατευμάτων· αφετέρου να επικρατήσει πλήρως κατά την πεισματώδη μάχη που δίνει από τις 17 και έως τις 19 Απριλίου, προκειμένου να διατηρήσει το Βελεστίνο έναντι των τουρκικών επιθέσεων· έτσι, η μάχη του Βελεστίνου καταγράφηκε στη συλλογική μνήμη ως το μοναδικό ηρωικό και νικηφόρο παράδειγμα του κατ' άλλα άδοξου εθνικού εγχειρήματος.

Μέχρι τις 22 Απριλίου, και εξαιτίας των καθυστερήσεων του τουρκικού στρατού, δεν σημειώθηκε καμία μάχη· δεδομένο που επέτρεψε την ανασυγκρότηση των στρατευμάτων και την παράταξή τους σε δύο μέτωπα: στα Φάρσαλα και στο Βελεστίνο.

Στις 23 Απριλίου όμως, σημειώθηκαν δύο νέες υποχωρήσεις για την ελληνική πλευρά: η μία στο Δομοκό, μετά την ατυχή έκβαση της μάχης στα Φάρσαλα την ίδια μέρα· και η άλλη, στον Αλμυρό, μετά την ανεπιτυχή απόκρουση των τουρκικών μεραρχιών στο Βελεστίνο. Αποτέλεσμα, η κατάληψη του Βόλου από τους Τούρκους και η γενικευμένη πλέον εικόνα διάλυσης, απογοίτευσης και αποσύνθεσης, που παρουσίαζε το ελληνικό στράτευμα.

Η συνολική αυτή κρίση επέβαλε στην κυβέρνηση Ράλλη να εντείνει τις προσπάθειές της για προσωρινή παύση των εχθροπραξιών. Η διαπραγματευτική διαδικασία – στην οποία η Ελλάδα προσέφερε την ανάκληση των στρατευμάτων της από την Κρήτη και την αποδοχή της αυτονομίας για το νησί – σκόνταψε στη γερμανική αδιαλλαξία. Η ελληνική κυβέρνηση επιχείρησε να αναβαθμίσει τη διαπραγματευτική της θέση, ανοίγοντας, «αιφνιδίως» στις 29 Απριλίου και το Ηπειρωτικό μέτωπο· όμως η μάχη που θα έκρινε αποφασιστικά την έκβαση του αγώνα ήταν αυτή στο Δομοκό.

Στο μεταξύ, οι διεθνείς διαβουλεύσεις και οι αναμενόμενες πλέον καθυστερήσεις των Ο-

ΙΤΑΛΟΙ ΕΘΕΛΟΝΤΕΣ.

Σύγκρουση των Γαριβαλδινών με τους Τούρκους κατά τη μάχη του Δομοκού (5 Μαΐου 1897), όπου σκοτώθηκε ο φιλέλληνας Ιταλός βουλευτής Antonio Fratti. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

θωμανών, έδωσαν την ευκαιρία, μέσα στο δεκαήμερο που μεσολάβησε, να διαμορφωθεί ένα αμυντικό μέτωπο στη περιοχή του Δομοκού. Η περιοχή, λόγω της μορφολογίας, προσφερόταν για αμυντική οχύρωση, άρα και για αποτελεσματική απόκρουση των τουρκικών στρατευμάτων από τις ελληνικές ομάδες που είχαν παραταχθεί: 139 λόχοι πεζικού, 3 λόχοι μηχανικού, 7 ίλες και 85 πολυβόλα.

Στις 5 Μαΐου ξεκίνησε η τουρκική πολυμέτωπη επίθεση, η οποία χτύπησε σε όλο το μήκος της αντίπαλης ελληνικής παράταξης. Παρ'όλο που στην αριστερή πτέρυγα τα τμήματα του ελληνικού στρατού κατέφεραν να αμυνθούν και να υπερασπιστούν σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις τους, στα υπόλοιπα, και ειδικότερα στην ανατολική πτέρυγα, οι Τούρκοι πέτυχαν σημαντικά πλήγματα, με αποτέλεσμα τελικώς να διασπασθεί το μέτωπο και ο ελληνικός στρατός να υποχωρήσει προς τη διάβαση της Όθρυος. Η άμεση καταδίωξη αυτή τη φορά των ελληνικών στρατευμάτων από τις δυνάμεις του Ετέμ Πασά δεν άφησε κανένα περιθώριο υπεράσπισης της αμυντικής γραμμής στο όρος Όθρυς· ούτε καν έδωσε τη δυνατότητα ψύχραιμης υποχώρησης. Αντιθέτως, κατά την άτακτη φυγή των στρατευμάτων επικράτησε πανικός, οι περισσότερες μονάδες δια-

λύθηκαν και η Λαμία έπεσε στα χέρια των φυγάδων και των εκτεταμένων λεπλασιών που επικείμεναν.

Η προσωρινή ανακωχή που συνάφθηκε στις 7 Μαΐου, μετά τις διαβουλεύσεις των Δυνάμεων και, ιδίως, χάρη στην «ευεργετική» παρέμβαση του τσάρου – προκειμένου να αρθεί η γερμανική αδιαλλαξία – διέσωσε την ύστατη

Η προσωρινή ανακωχή της 7ης Μαΐου διέσωσε την ύστατη στιγμή τα ελληνικά στρατεύματα

στιγμή τα ελληνικά στρατεύματα· καθώς ανέκοψε την επιτυχή προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων στα υψώματα της Ταράτσας, λίγα χιλιόμετρα απόσταση από την Αθήνα. Η αποτίμηση της ολιγοήμερης εμπόλεμης αναμέτρησης ήταν ολοσχερώς αρνητική: η απουσία επιτελικού σχε-

δίου εκστρατείας καθώς και γεωγραφικών χαρτών, η προβληματική διαβίβαση των διαταγών και οι έριδες μεταξύ των αρχηγείων, η ελλιπής εκπαίδευση και οργάνωση, η απειθαρχία, ο παρατηρούμενος οπλισμός, οι δυσχέρειες που παρατηρούνταν κατά τη μεταφορά και τους εφοδιασμούς, το χαμηλό ηθικό του στρατού, ήταν μεταξύ των παραγόντων που καθόρισαν και καθίλωσαν την πολεμική προοπτική από τα πρώτα κίβλας στάδια της εθνικής δοκιμασίας.

Ήπειρος

Στο μέτωπο της Ηπείρου τα εμπόλεμα μέρη βρέθηκαν αντιμέτωπα κατά μήκος του ποταμού Αράχθου. Η ταυτότητα του συγκεκριμένου μετώπου προσδιοριζόταν από ισάξιο περίπου αριθμό στρατιωτικών δυνάμεων – μικρότερο πάντως συνολικά σε σχέση με τη Θεσσαλία – και από τη συμμετοχή σημαντικού αριθμού εθελοντών στις τάξεις τους. Η αρχηγία των ελληνικών στρατευμάτων – στην οποία διαπιστώνονταν σημαντικά ρήγματα – είχε δοθεί στον Θρ. Μάνο και τον επιτελάρχη Νοταρά ενώ η προπαρασκευή δεν ήταν καθόλου επαρκής: οργανωτικά ελλείμματα παρατηρούνταν και σε αυτό το μέτωπο, σε τομείς καθοριστικούς, όπως διακίνησης υλικού, εφοδιασμού, τροφοδοσίας και ιματισμού.

Οι πολεμικές αψιμαχίες ξεκίνησαν στις 6 Απριλίου και η πρώτη ημέρα εξαντλήθηκε σε ανταλλαγές πυρών του πυροβολικού· πιο εύστοχη αποδείχθηκε η ελληνική πλευρά, η οποία και ανάγκασε το εχθρικό στρατόπεδο να προβεί, στις 9 Απριλίου, σε γενική υποχώρηση, εγκαταλείποντας μάλιστα πίσω της, σημαντικό πολεμικό υλικό. Την επόμενη ημέρα όμως, στις 10 Απριλίου, ο ελληνικός στρατός δέχθηκε τουρκική επίθεση στη περιοχή των Πέ-

ντε Πηγαδιών· οι Έλληνες ανατράπηκαν και καταδιώχθηκαν μέχρι και τους Κουμουτζάδες ενώ οι Τούρκοι κατέλαβαν τον Καρβασαρά. Τις επόμενες ημέρες, η τουρκική πίεση αυξανόταν σταδιακά, με αποτέλεσμα στις 14 Απριλίου – και αφού είχαν προηγηθεί μια σειρά προβληματικών συνεννοήσεων μεταξύ του αρχηγού των ελληνικών στρατευμάτων Θ. Μάνου και των υφισταμένων του – το σύνολο των δυνάμεων να επανέλθει στις αρχικές τους θέσεις πίσω από τον ποταμό Άραχθο. Η αποφασιστική επίθεση των Τούρκων στις 17 Απριλίου, η πανωλεθρία της ταξιαρχίας του Μπότσαρη καθώς και οι δυσοίονες ειδήσεις από το υπό κατάρρευση θεσσαλικό μέτωπο, συνέβαλαν στην μεταστροφή της επιχειρησιακής τακτικής του ελληνικού στρατού προς αμυντική κατεύθυνση.

Στο διάστημα που ακολούθησε ενισχύθηκαν στρατιωτικά και οι δύο πλευρές: η τουρκική με νέα τάγματα και σημαντικό εξοπλισμό· η ελληνική από μια νέα ταξιαρχία και από την συμμετοχή της Ηπειρωτικής Φάλαγγας. Στα τέλη Απριλίου, και ενώ ο ελληνικός στρατός είχε ανασυνταχθεί σε τρεις ταξιαρχίες και το ηθικό του είχε σταδιακά αποκατασταθεί, θεωρήθηκε σκόπιμη η επιστροφή στην επιθετική τακτική· καταστρώθηκαν έτσι σχέδια για τους επιχειρησιακούς στόχους της κάθε ταξιαρχίας, τα οποία στην πορεία, και εξαιτίας κυρίως των ασυμφωνιών και της απειθαρχίας στις διαταγές του Αρχηγείου, ματαιώθηκαν. Η μάχη του Γρίμποβου στις 2 Μαΐου, κατά την οποία η πρώτη ταξιαρχία υπέστη σημαντικές απώλειες σε αξιωματικούς και άνδρες, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτέλεσε την τελευταία αναμέτρηση των ελληνικών δυνάμεων με τους αντιπάλους πριν τη σύναψη της προσωρινής ανακωχής.

Ο ναυτικός στόλος

Τέλος, το βασικό πλεονέκτημα της ελληνικής πλευράς, η οιοει νηυτική υπεροχή της στο Αιγαίο – χάρη στα τρία θωρηκτά που διέθετε Ύδρα, Σπέτσαι και Ψαρά – δεν αποδείχθηκε ούτε ωφέλιμος ούτε καθοριστικός παράγοντας κατά τη διάρκεια του βραχύβιου πολέμου. Η βασική αποστολή του στόλου – να ανακόψει δηλαδή τη δυνατότητα μεταφοράς του κύριου όγκου του τουρκικού στρατού στις παραμονές του αγώνα ή να δυσχεράνει κατά τη διάρκεια των επιθέσεων τις συγκοινωνίες του εχθρού – δεν ευοδώθηκε. Αντιθέτως, όπως εκ των υστέρων αποτιμήθηκε, ο στόλος παρέμεινε προκλητικά αδρανής ή δεν χρησιμοποιήθηκε σωστά. Η συνθεστέρα αιτία που προβλήθηκε ήταν η έλλειψη συνεννόησης μεταξύ των επιτελείων ξηράς και θάλασσας.

Η ναυτική δύναμη χωρίστηκε κυρίως σε δύο μοίρες: αυτή που θα ενεργούσε με επίκε-

Ο ΘΡΑΣΕΝΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΟΣ
(Ναύπλιο, 1835 – Αθήνα, 1922).

Ανώτατος αξιωματικός, που έλαβε μέρος στο αντι-οθωνικό κίνημα και στην Επανάσταση της Κρήτης (1866-1869). Υπήρξε διοικητής της Σχολής Ευελπίδων και υψηλόβαθμο μέλος της Εθνικής Εταιρείας. Κατά τον πόλεμο του 1897, διετέλεσε αρχηγός των ελληνικών στρατευμάτων στην Ήπειρο.

Από το λεύκωμα του Απόστολου Δουρβάρη *Σωτήριος Χρηστίδης, 1858-1940*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1993, σ. 66.

ντρο τον Αμβρακικό κόλπο και αυτή που θα αναλάμβανε την ευθύνη του Αιγαίου. Καμία από τις δύο δεν κατάφερε να δράσει αποτελεσματικά· μεμονωμένες ενέργειες, ή ιδίως παραλείψεις, είχαν ως αποτέλεσμα την ανταλλαγή διαξιφισμών, αποδοκιμαστικών κρίσεων, τιμωριών και αποδόσεως ευθυνών μεταξύ των θεωρουμένων ως ενόχων: του υπουργού Ναυτικών Λεβίδη και των Σαχτούρη, Κόκκορη και Κριεζή.

Ανακωχή. «Οι Προκαταρκτικοί όροι της Ειρήνης»

Η οριακή διακοπή των εχθροπραξιών χρεώθηκε στο πρόσωπο του βασιλιά, στο πλεονέκτημα των συγγενικών υψηλών δεσμεύσεων που την ύστατη στιγμή επιστρατεύθηκαν και επέβαλαν την ανθρωπιστική θεώρηση του ελληνικού, εθνικού, ζητήματος. Η προσωρινή ανακούφιση της ανακωχής υπονομευόταν όμως από την εσωτερική κατάσταση που παρέμενε ζοφερή, τόσο για τους πολιτικούς όσο και για το θρόνο. Επιπλέον, «η άδικη και απεχθής» στάση των Δυνάμεων, ξεσκεπάζε το ξενοφοβικό και εσωστρεφές αίσθημα του ελληνικού έθνους, συμπληρώνοντας την εικόνα της προδοσίας με την ξενοκίνητη, συνωμοτική διάσταση: «το διεθνές τερατούργημα της νέας «Ιεράς Συμμαχίας» κατά την δύσιν του ΙΘ΄ αιώνας!», όπως το χαρακτήρισε ο Φιλάρτος. Το «εθνικό οίδημα», εναλλακτικός χαρακτηρισμός της Μεγάλης Ιδέας από τον Κ.Θ. Δημαρά είχε εγγράψει στην επαναλαμβανόμενη κυκλική πορεία του τα οικεία στάδια: χρησμούς, όραμα, απογείωση,

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ
(Αθήνα, 1842-1923).

Γιος του Νικόλαου Δραγούμη και πατέρας του Ίωνα Δραγούμη, υπήρξε στενός συνεργάτης του Χαρίλαου Τρικούπη και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στις αλυτρωτικές κινήσεις στη Μακεδονία. Ελαιογραφία του Σπ. Προσαλέντη. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

διάψευση· μόνο που, αυτή τη φορά, η πτώση ήταν κατακόρυφη.

Οι διεθνείς διαβουλεύσεις μεταξύ των Δυνάμεων, μετά την προσωρινή παύση των εχθροπραξιών, κατέληξαν στην υπογραφή στις 18 Σεπτεμβρίου των Προκαταρκτικών όρων της Ειρήνης. Οι όροι οι οποίοι αποτυπώνονταν σε δώδεκα άρθρα, σχετιζόνταν: α) με τη ρύθμιση των συνόρων· β) το ύψος της αποζημίωσης που όφειλαν οι νικημένοι να καταβάλουν στους Τούρκους – τέσσερα εκατομμύρια τουρκικές λίρες – καθώς και με την επιβολή της επιτροπής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου· γ) με το νομικό καθεστώς των Ελλήνων υπκόων στην Τουρκία· δ) με τον τρόπο μετατροπής της παρούσας προσωρινής συμφωνίας σε οριστική· ε) με την υπογραφή συμφωνιών για τα ζητήματα ιθαγένειας· στ) με την εκκένωση της Θεσσαλίας – η οποία συνδεόταν άμεσα με την εκπλήρωση των προβλεπόμενων όρων και ιδίως της πολεμικής αποζημίωσης· ζ) τέλος, με ζητήματα που αφορούσαν στις εμπορικές και ναυτικές σχέσεις των δύο χωρών καθώς και σε θέματα ιδιωτικού διεθνούς δικαίου. Το σχέδιο ειρήνης θα επικυρωθεί από το ελληνικό κοινοβούλιο στις 18 Σεπτεμβρίου 1897 ενώ δύο μήνες περίπου μετά θα υπογραφεί και η οριστική συνθήκη.

Στον απόηχο του ελληνο-τουρκικού πολέμου

Οι συνεχείς υποχωρήσεις του ελληνικού στρατού θα οδηγήσουν στη σύντομη κατάρρευση του μετώπου έξω από τη Λαμία στις 6 Μαΐου 1897. Στο μεταξύ, στο δυσοίωνα και οχλοκρατικό κλίμα των «υπερφαλαγγίσεων» των ελληνικών στρατευμάτων, η κυβέρνηση Θ.Δηλιγιάννη θα αντικατασταθεί στις 17 Απριλίου από την κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη· αυτή θα διαπραγματευθεί τους όρους της προσωρινής ανακωχής καθώς και το διαχειριστικό καθεστώς της Ελλάδας στη διαμόρφωση της οριστικής ειρήνης. Το σχέδιο ειρήνης θα επικυρωθεί από το ελληνικό κοινοβούλιο στις 18 Σεπτεμβρίου 1897 αλλά η δηλιγιαννική πλειοψηφία θα αποσύρει την εμπιστοσύνη της από την κυβέρνηση Ράλλη. Η κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη θα είναι το διάδοχο σχήμα, που θα υπογράψει την οριστική Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ

Τουρκίας και Ελλάδας, στα τέλη Δεκεμβρίου του 1897 και θα εγγυηθεί για τις προϋποθέσεις εφαρμογής του νέου καθεστώτος στην Κρήτη.

Στο στόχαστρο της μεταπολεμικής κριτικής βρέθηκε κατ' αρχάς η κυβέρνηση Δηλιγιάννη και ο θρόνος· η δυσφορία όμως και η αίσθηση αδιεξόδου που ακολούθησε την εθνική συντριβή αγκάλιασε όλο το πολιτικό σύστημα, συμβάλλοντας στην κρίση νομιμότητας του ελληνικού κράτους.

Το όνειδος του πολέμου και οι αντιβασιλικές επιπτώσεις του εξισοροπήθηκαν, εν μέρει, με την αυτονομία της Κρήτης και το διορισμό του πρίγκιπα Γεωργίου ως Αρμοστή στην αυτόνομη Κρητική Πολιτεία. Το 1898, η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου – η οποία ισοδυναμούσε με παραβίαση της εθνικής κυριαρχίας – απέτρεψε, ωστόσο, την κατάρρευση της οικονομίας και απάλλαξε σταδιακά, και σε μεγάλο βαθμό, την πολιτική διαχείριση από ένα σημαντικό αίτιο της ελληνικής κακοδιαμονίας: τα δημόσια οικονομικά.

Μέσα σε αυτό το κλίμα θα ενταχθούν οι συστηματικές απόπειρες του βασιλιά να ανασκευάσει το αντιδυναστικό ρεύμα, διεκδικώ-

Η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου απέτρεψε την κατάρρευση της οικονομίας

ντας ηγεμονικό ρόλο στη διαδικασία της εθνικής ανόρθωσης: το έργο της εθνικής ανασυγκρότησης θα είναι η πυξίδα της «αναγεννημένης» εθνικής βασιλείας. Λίγους μήνες μετά την αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας εναντίον του, την άνοιξη του 1898, ο Γεώργιος θα προβεί σε πολιτική περιοδεία στην Πελοπόννησο. Τη θερμή υποδοχή της βασιλικής οικογένειας, θα ακολουθήσει η σύνταξη πολιτικού υπομνήματος από τον Γεώργιο και η κοινοβουλευτική προώθηση των βασιλικών πολιτικών προτάσεων από τις κυβερνήσεις Α. Ζαΐμη. Η προσαρμοστικότητα του βασιλιά είχε αποδειχθεί για άλλη μια φορά σωτήρια. Πολιτικό όφελος από τη σύμπραξη με το θρόνο είχε και η κυβέρνηση Ζαΐμη: στο ζωτικό διάστημα της πρωθυπουργίας της, ο Καλα-

βρυτινός πολιτικός είχε αποσχιστεί από τη δηλιγιαννική παράταξη στην οποία ανήκε και είχε σχηματίσει μια αυτόνομη πολιτική ομάδα υπό την ηγεσία του. Η σταδιακή εξομάλυνση της εθνικής-πολιτικής κρίσης θα ολοκληρωθεί με την κατάθεση της λαϊκής ετυμηγορίας· οι εκλογές προκηρύσσονται για τις 7 Φεβρουαρίου 1899.

«Εις έργον προς ανόρθωσιν...»

Ο πολιτικός βίος έχει χάσει την πειθαρχημένη δικομματική εικόνα της προηγούμενης περιόδου. Κυριαρχούν ακόμη τα δύο μεγάλα κόμματα, το Εθνικό και το Νεωτερικό. Και οι δύο όμως σχηματισμοί έχουν να αντιμετωπίσουν φυγόκεντρες τάσεις που αμφισβητούν τη συνοχή και συνεκτικότητά τους: δίπλα τους τα κόμματα ρυθμιστές, οι φιλόδοξοι, εμβόλιμοι πολιτικοί πυρίνες του Δ.Ράλλη και του Α.Ζαΐμη. Στο περιθώριο, οι πολιτικές ομάδες του Κ.Καραπάνου του Α.Δελγιγιώργη και οι ανεξάρτητοι βουλευτές. Οι ζωηρότερες ζυμώσεις διενεργούνται στην τρικουπική παράταξη, με αφορμή την ανάδειξη της νέας αρχηγείας της – για την οποία ερίζουν οι Γ.Θεοτόκης, Σ.Δραγούμης και Α. Σιμόπουλος. Ο νηφάλιος και μετριοπαθής Γ. Θεοτόκης, στενός συνεργάτης του Χ.Τρικούπη, θα καταφέρει τελικώς να συγκεντρώσει τις περισσότερες προτιμήσεις του τρικουπικού χώρου και θα αναλάβει, το Νοέμβριο του 1898, την αρχηγία του κόμματος.

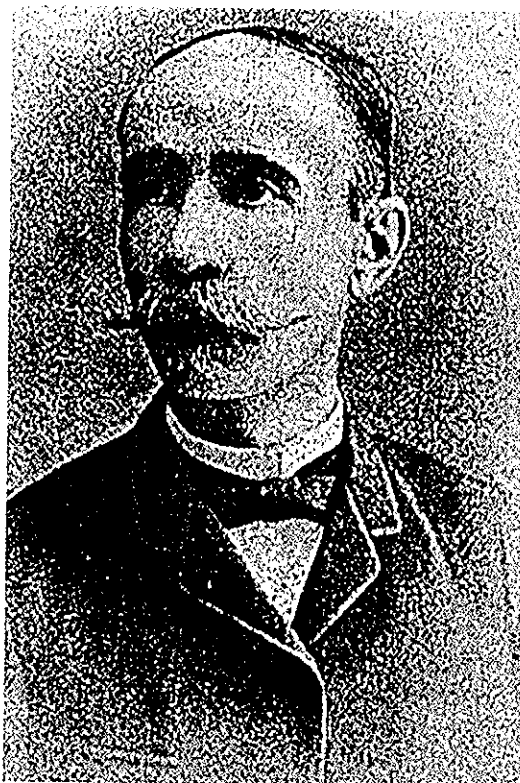
Η προεκλογική εκστρατεία του 1899 προσφέρει στα κόμματα την ευκαιρία να ανασυνταχθούν και να δοκιμάσουν τις νέες ιδεολογικές θέσεις τους, σε σχέση με τα κοινωνικά αιτήματα που έχουν στο μεταξύ αρθρωθεί. Η συνέχιση του εκσυγχρονιστικού προγράμματος που είχε ευαγγελιστεί ο ιδρυτής της παράταξης Χ. Τρικούπης, θα αποτελέσει το βασικό σύνθημα του Νεωτερικού Κόμματος υπό τη νέα του αρχηγεία. Ο βασικός πολιτικός αντίπαλος, ο Θ. Δηλιγιάννης, θα κατεβεί στον προεκλογικό αγώνα από θέση άμυνας, υπερασπίζοντας, σε πηχότερους τόνους τις διαχρονικές πολιτικές του θέσεις. Την επαγγελόμενη εσωτερική ανασυγκρότηση θα διεκδικήσουν, με επιμέρους αποχρώσεις στις πολιτικές προτάσεις τους και οι ηγέτες των πιο ανίσχυρων πολιτικών ομάδων.

Η εκλογική αναμέτρηση της 7ης Φεβρουαρίου 1899 ανέδειξε νικητή το Νεωτερικό Κόμμα ενώ το Εθνικό Κόμμα, όπως αναμενόταν, συντρίφθηκε. Τα μικρότερα κόμματα μοιράστηκαν από ένα μερίδιο της εκλογικής πίτας συντελώντας στην πιο πολυφωνική, σε σύγκριση με το παρελθόν, εικόνα του κοινοβουλίου.

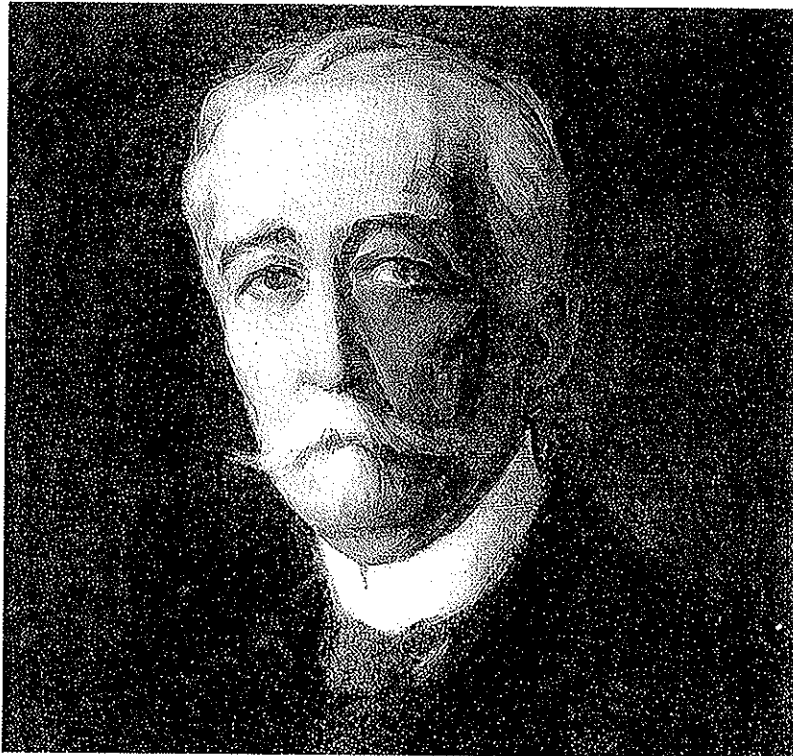
Το κυβερνητικό έργο της πρώτης θητείας του Γ. Θεοτόκη φιλοδοξούσε να θεραπεύσει

σημαντικούς τομείς, όπως: ο στρατός, η οικονομία, η ασφάλεια, η δικαιοσύνη, η εκπαίδευση. Η πολεμική προπαρασκευή ωστόσο, αποτέλεσε τον άξονα της δημοσιονομικής πολιτικής του Νεωτερικού Κόμματος και συνδυάστηκε με τον αναπροσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής, και συγκεκριμένα την υιοθέτηση μίας αντι-σλαβικής πολιτικής στο διαφιλονικούμενο μακεδονικό χώρο, υπό τη σκέπη της Γερμανίας και με την αρωγή της Αυστρίας. Το νομοθετικό μέτρο που προκάλεσε τις μεγαλύτερες αντιδράσεις και συνέβαλε στη συσπείρωση του αντιπολιτευτικού χώρου ήταν ο θεσμός της Γενικής Διοίκησης του στρατεύματος και η ανάθεση της ενιαίας αρχηγίας του στο γερμανόφιλο Κωνσταντίνο· η συγκεκριμένη ρύθμιση θεωρήθηκε ότι αμφισβητούσε εκ νέου την αποδεκτότητα, και επισφαλής έτσι και αλλιώς, κατανομή εξουσίας μεταξύ κοινοβουλίου και στέμματος, παραλλήλως δε αναβάθμιζε καθοριστικά το ρόλο του Διαδόχου στον επίμαχο χώρο του στρατεύματος.

Ένα χρόνο περίπου αργότερα, το Νοέμβριο του 1901, η κυβέρνηση Θεοτόκη θα παραιτηθεί εξαιτίας των σφοδρών, αιματηρών ταραχών, με αφορμή τη μετάφραση του Ευαγγελίου, κατ'αρχάς από τη βασίλισσα Όλγα και στη συνέχεια από το δημοτικιστή Α. Πάλλη. Τα Ευαγγελικά θα ακολουθήσουν το 1903 τα Ορθεστικά· στην προάσπιση της ορθοδοξίας θα προστεθεί τώρα η προάσπιση της αρχαίας ελ-

Ο ΑΝΑΡΓΥΡΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, υπήρξε παράγοντας του τρικουπικού κόμματος και πρωταγωνίστησε στον αγώνα για την αρχηγία μετά το θάνατο του Χαρούλαου Τρικούπη. Φωτογραφία από το περ. *Ημερολόγιον* του Κ. Φ. Σκόκου του 1891, σ. 33. Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ.

Κέρκυρα, 1844 –
Αθήνα, 1916).

Γόνος σημαντικής
αρχοντικής οικογένειας
από την Κέρκυρα και
στενός συνεργάτης του
Χαρίλαου Τρικούπη.
Το 1898 αναγνωρίστηκε
ηγέτης του τρικουπικού
κόμματος και εκλέχθηκε
αρκετές φορές
Πρωθυπουργός κατά την
πρώτη δεκαετία του
20ού αιώνα.
Ελαιογραφία του
Πάρι Πρέκα.
Αθήνα, Βουλή των
Ελλήνων.

ληνικής παράδοσης έναντι εκείνων που αμφισβητούν τα δύο συστατικά στοιχεία της «ελληνικότητας».

**Περίοδος πολιτικής αστάθειας,
1902-1905**

Αμέσως μετά την παραίτηση Θεοτόκη, ο Γεώργιος θα δώσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Α. Ζαΐμη – παρ'όλο που το Εθνικό Κόμμα αριθμεί 49 βουλευτές έναντι των 14 Ζαΐμικών – προσδοκώντας, βέβαια, ότι η θεοτοκική πλειοψηφία θα στηρίξει κοινοβουλευτικώς το νέο μειοψηφικό υπουργείο. Το ζωτικό διάστημα αποχής από την εξουσία θα ωφελήσει τελικώς τον ηγέτη του Εθνικού Κόμματος: η αποστροφή και αντιπάθεια του ανώτατου άρχοντα, οι οποίες ευθύνονταν για την παράβαση των κοινοβουλευτικών κανόνων από την πλευρά του Γεωργίου, θα επιτρέψουν στον Δηλιγιάννη να ηγεμονεύσει στην αντιπολιτευτική πολεμική του υπουργείου Ζαΐμη, με αιχμή του δόρατος το προσφιλές γι' αυτόν πεδίο, της καταπάτησης των συνταγματικών επιταγών στη συνέχεια, και έχοντας ανασυντάξει τις δυνάμεις του, να πρωτοστατήσει στον προεκλογικό αγώνα του Νοεμβρίου του 1902–όπου η λαϊκή ετυμηγορία καλείται να δώσει λύση στο διαφανόμενο πολιτικό αδιέξοδο, αναδεικνύοντας το διάδοχο, πλειοψηφικό, κυβερνητικό οχήμα.

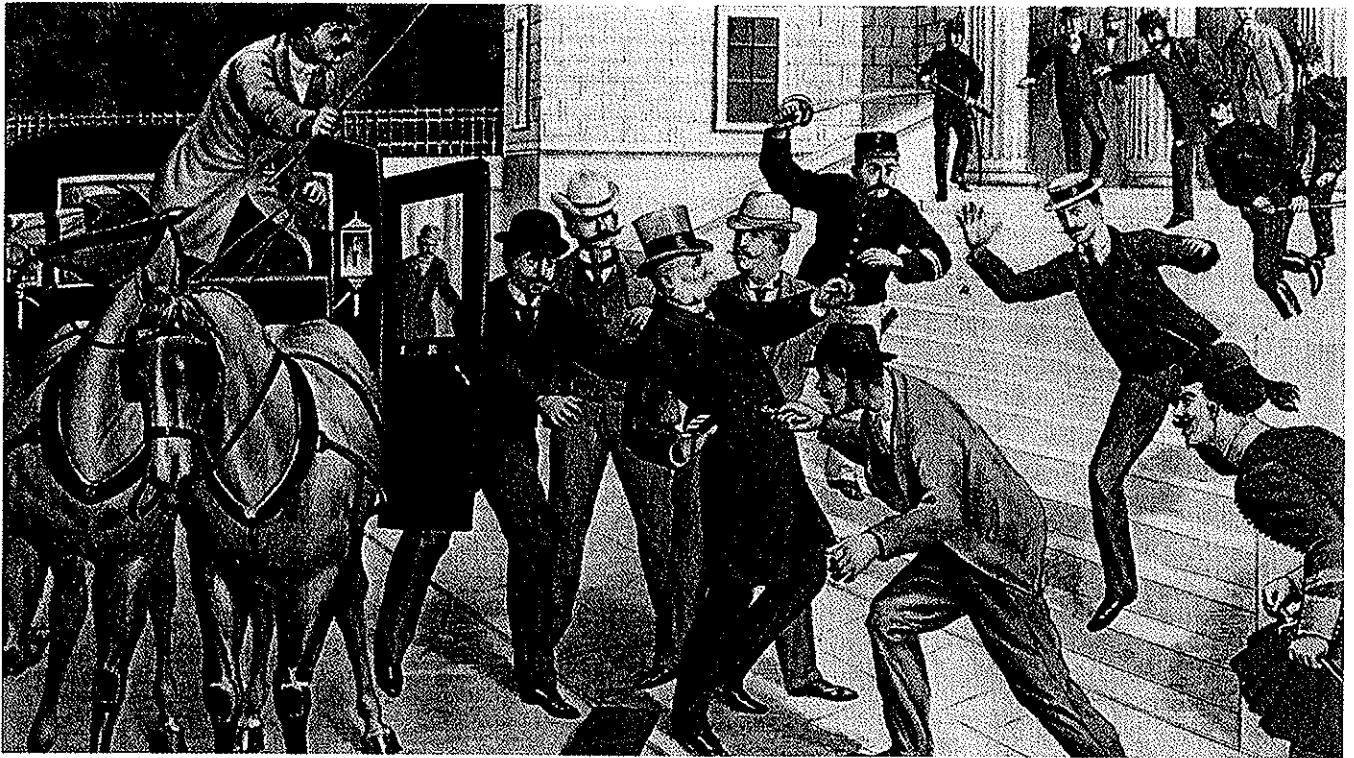
Επομένως, τον τόνο στην εμπαθή, θορυβώδη προεκλογική μάχη που ακολουθεί δίνει

ο γηραιός αλλά ακμαίος Θ. Δηλιγιάννης, επικουρούμενος από τον «Αττικάρχη» Δημήτριο Ράλλη· με κυρίαρχο σύνθημα την υπεράσπιση του κοινοβουλευτικού δικομματικού πολιτεύματος απέναντι στις κάθε είδους απόπειρες νόθευσής του. Η καθυστέρηση της εξαγωγής των εκλογικών αποτελεσμάτων, η αμφίσημη εικόνα που αυτά παρουσίαζαν, η σαφής αναστολή και η μέχρι τέλους επιφυλακτικότητα του θρόνου να δοκιμάσει την πλειοψηφία του Εθνικού Κόμματος, δημιουργήσαν ένα εκρηκτικό κλίμα στην αθηναϊκή πρωτεύουσα– όπου οι δηλιγιαννικοί διέθεταν σαφή εκλογική υπεροχή. Η επιστράτευση της δημόσιας δυσφορίας, οι συνεχείς ορμητικές διαδηλώσεις, γνωστές ως Σανιδικά, θα εκβιάσουν τελικώς την άνοδο του Γορτύνιου πολιτικού στην εξουσία, στις 21 Νοεμβρίου 1902.

Λίγους μήνες μετά, η κυβερνητική πλειοψηφία κλονίζεται, όταν ο πρωθυπουργός αρνείται να υποστηρίξει τον υπουργό Στρατιωτικών Λυμπρήτη στο αίτημά του για κατάργηση του θεσμού της Γενικής Διοίκησης και η κυβέρνηση Δηλιγιάννη παρατείνεται. Ο γηραιός πολιτικός θα ανέβει για τελευταία φορά στο πρωθυπουργικό αξίωμα στα τέλη του 1904 και θα διατηρήσει τη θέση του μετά και την επιβεβαίωση της λαϊκής βούλησης στο πρόσωπό του· όμως, στις 31 Μαΐου 1905, ο «μέγας δημεγέρτης» θα δολοφονηθεί από μανιάδη χαρτοπακτη, του οποίου τα νομοθετικά μέτρα της κυβέρνησης είχαν στερήσει την ψυχαγωγία του.

Η παραίτηση Δηλιγιάννη τον Ιούνιο του 1903 σημασιοδοτεί την περαιτέρω αποσταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης: εναλλασσόμενες, βραχύβιες κυβερνήσεις αδυνατούν να αναμετρηθούν με τα εντεινόμενα προβλήματα, εσωτερικής και εξωτερικής υφής – ειδικότερα τη σταφιδική κρίση και τις οξύνσεις του Ανατολικού Ζητήματος, Μακεδονικό, Κρητικό – τις θυμικού χαρακτήρα αυξανόμενες λαϊκές διαμαρτυρίες, την παρεμβατική, αντισυνταγματική σε μεγάλο βαθμό τακτική του στέμματος. Αποτέλεσμα, να κυριαρχούν η πολιτική ρευστότητα, η ανασφάλεια, η απογοήτευση· παράγοντες που υποσκάπτουν την κρατική νομιμότητα.

Η δολοφονία του Θ. Δηλιγιάννη κλόνισε ακόμη περισσότερο την πολιτική ταυτότητα και συνοχή του Εθνικού Κόμματος, στο βαθμό που η ανάγκη ανάδειξης νέας ηγεσίας διαίρεσε τις τάξεις του μεταξύ των δύο επικρατέστερων διαδόχων: του Κ. Μαυρομιχάλη και του Δ. Ράλλη. Αναμενόμενα λοιπόν, οι εκλογές της 25ης Μαρτίου 1906 έδωσαν προβάδισμα στο Νεωτερικό Κόμμα· το οποίο υπό τη συστηματική αρχηγεία του Γ. Θεοτόκη αντέκρουσε επιτυχώς τους πυρήνες αμφισβήτησης της διαχειριστικής του

ικανότητας- όπως ήταν η «ομάδα των Ιαπώνων» και κυβέρνησε αδιάλειπτα την επόμενη τριετία εφαρμόζοντας, σε μεγάλο βαθμό, το δημοσιονομικό και στρατιωτικό του πρόγραμμα. Οι ριζοσπαστικές πολιτικές δυνάμεις, που αναπτύχθηκαν στο περιθώριο του κεντρικού πολιτικού στίβου, δεν κατάφεραν να πολλαπλασιάσουν τα ερείσματά τους, στο βαθμό που και η δική τους κριτική πολιτική πρόταση κινούνταν εντός του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος και νομομοποιούνταν από την ηγεμονική εθνικιστική ιδεολογία.

Το ακανθώδες Μακεδονικό Ζήτημα, η Κρητική Επανάσταση του 1908, το Κίνημα των Νεοτούρκων καθώς και οι ευρύτερες ανακατατάξεις και συμμαχίες στο διεθνές σύστημα συντελούν στην οριακή πτόλωση της υποβόσκουσας κρίσης και στη δυναμική εκβολή της, το 1909, στο Κίνημα στο Γουδί. Το σώμα των δυσανεσχημένων πολιτών αυξάνεται και ως ένα βαθμό αυτονομείται από τους πολιτικούς του «πάτρωνες»: αγρότες που μεταναστεύουν στο κλεινόν άστυ, τμήμα των μικροαστικών και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, λούστροι, μεμονωμένοι ριζοσπάστες διανοούμενοι, μεσαίου και κατώτερου βαθμού στρατιωτικοί, συνθέτουν την εικόνα των διαμαρτυρομένων, που με διαφορετική αφετηρία αλλά ενιαίο συνταγματικό πατριωτισμό διεκδικούν να ακουστεί η φωνή τους. Η σταδιακή υποχώρηση της δηλιγιαννικής ιδεολογίας σε αυτά ειδικά τα τμήματα, καθώς και η φυσική αποξένωσή τους από

τη βασιλική κηδεμονία, ενισχύουν το αίσθημα ανασφάλειας που προκαλούν οι κινητοποιήσεις στο κράτος και στο σύνολο των πολιτών οδηγούν εν τέλει στην σκλήρυση της κρατικής εξουσίας. Ο σταδιακός μετασχηματισμός, ή καλύτερα η συμβίωση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος, προοικονίζεται αντίξοη. Την πολιτική λύση σε αυτή την εντεινόμενη ανωμαλία θα εισηγηθεί, λίγα χρόνια αργότερα, το 1909, ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Επαναφέροντας - τουλάχιστον προσωρινά - την αγαστί ισορροπία στη συνεργασία στέμματος και κοινοβουλίου προς όφελος της εθνικής πολιτικής. Ο Γεώργιος θα επιδείξει τότε, για τελευταία φορά, το διαχρονικότερο προσόν της βασιλείας του: την προσαρμοστικότητα.

ΝΙΚΗ ΜΑΡΩΝΙΤΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000.
- Γ. Ασπρέας, «Τα Ελληνικά πολιτικά κόμματα και οι πολιτικοί άνδρες της χώρας. Από του 1821 μέχρι των τελευταίων καιρών. Ειδική δια το "Ελεύθερον Βήμα" μελέτη του κ. Γεωργίου Ασπρέας», *Ελεύθερον Βήμα*, 20.10.-9.11.1927.

Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ Θ. Π. ΔΗΛΗΓΙΑΝΝΗ

στις 31 Μαΐου 1905.
Λαϊκή εικόνα της εποχής.
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Η ΚΗΔΕΙΑ ΤΟΥ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗ.

Συλλογή Κωνσταντίνου Τρικούπη. Η φωτογραφία δημοσιεύεται στο βιβλίο *Χαρίλαος Τρικούπης, Η Ζωή και το Έργο του*, επιμ. Αικατερίνη Φλεριανού, τ.2, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1999, σ. 1141.

- G. Augustinos, *Consciousness and History. Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914***, Νέα Υόρκη, έκδ. Boulder, 1977.
- Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία***, Αθήνα, Κούριερ Εκδοτική, 2000.
- Π. Ε. Βρυζάκης, *Πολεμικά Εικόνες. Μία σελίς του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Πρόσωπα και πράγματα***, Εν Αθήναις, 1898.
- Γ. Κ. Γαρδίκας, *Συμβολή εις την πολιτικήν ιστορίαν της νεωτέρας Ελλάδος. Θεόδωρος Π. Δηλιγιάννης***, Αθήναι, 1971.
- Γ. Γιαννουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...». Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή**, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.
- Γ. Β. Γράβαρης, «Ημερολόγιον αξιωματικού κατά τον πόλεμον του 1897»**, *Μηνιαίον Παράρτημα Εφημερίδος Αθήναι*, 10, Οκτώβριος 1909, σσ. 2261-2282.
- Παν. Γ. Δαγκλής, *Αναμνήσεις, Έγγραφα, Αλληλογραφία: Το Αρχείο του, τ. Α'***, Αθήναι, Βαγιονάκης, 1965.
- Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα***, Αθήνα, Γαλαξίας, 1961.
- Γ. Β. Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-187)*. Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα**, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1980.
- Γ. Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909***, Αθήνα, Εξάντας, 31985.
- Ν. Π. Δημητρακόπουλος, *Πολεμικά Απομνημονεύματα***, εν Αθήναις, 1897.
- Β. Δουσιάνης, *Απομνημονεύματα***, Αθήνα, 1946.
- Έκθεσις της Α.Β. Υψηλότητας του Διαδόχου επί των πεπραγμένων του στρατού Θεσσαλίας κατά την εκστρατείαν του 1897, υποβληθείσα εις το Υπουργείον των Στρατιωτικών**, εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1898.
- Η. Ζέγγελης, *Σύγχρονα πολιτικά ζητήματα***, εν Αθήναις, Τυπογραφείον Εστία, 1901.
- Katerina Gardikas, *Parties and politics in Greece 1875-1885: Towards a two-party System***, King' s College, αδ. διδακτορική διατριβή.
- G. Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936***, Μόναχο, Oldenbourg Verlag, 1992.
- Η Ιστορία του Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη. Ολόκληρος ο πολιτικός βίος, η ιστορία, και η βιογραφία του δολοφονηθέντος πρωθυπουργού της Ελλάδος και η ιστορία των Δηλιγιανναίων. Ποιητικά παραδόσεις, θρύλοι και γεγονότα εξ επισήμων πηγών**, Αθήναι, Τύποις Γ. Στεφάνου, 1906.
- Ι. Κόκκορης, *Η δίκη του ναυτικού εν τη δίκη Κόκκορη-Σαχτούρη***, εν Αθήναις, 1898.
- Αρ. Κυριακός, *Η ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου, γραφείσα επί τη βάσει πολλών διπλωματικών και ιστορικών εγγράφων[...]***, Αθήναι, 1898.
- Ν. Δ. Λεβίδης, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος. Μέρους Α': Πώς ενήργησεν ο ελληνικός στόλος. Μέρους Β': Πώς ενήργησεν ο εμπορικός στόλος. Μέρους Γ': Περί των εκ του πολέμου ευθυνών. Αγόρευσις κατά την συνεδρίασιν της Βουλής της 1 Ιουνίου 1899***, Αθήναι, 1898-1899.
- Αρισ. Ι. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξις, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας***, 1980.
- Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι»**, στο Χρ. Χατζηιωσήφ, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922, τ.Α 2*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2000, σσ. 149-187.
- Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. 1828-1964. Τόμος δεύτερος. Η Συνταγματική Βασιλεία 1863-1909***, Αθήναι, Πάπυρος, 1966.
- Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική και εθνικό ζήτημα, 1895-1903***, αδ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 2001.
- Ι. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου. Τόμος Α' Τα Κρητικά. Ο πόλεμος του '97***, Αθήνα, Γκοβόστης, χ.χ.
- Ηλ. Ι. Οικονομόπουλος, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου από της ενάρξεως της τελευταίας Κρητικής Επανάστασεως μέχρι του πέρατος του πολέμου***, τ. Ι, ΙΙ, Αθήναι, 1898.
- Θ. Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου 1897-1947. Η ταραχώδης περίοδος της τελευταίας πεντηκονταετίας. Τόμος Α' 1897-1913***, Αθήναι, Αετός, 1950.
- El. Prevelakis, *British Policy Towards the Change of Dynasty in Greece, 1862-1863***, Αθήνα, 1953.
- Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)***, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988.
- Α. Γ. Τσαούσης, (επιμ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιοματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας***, Αθήνα, Εστία, 31998.

Γρ. Δαφνής, «Η περίοδος της βασιλείας του Γεωργίου», στο
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977,
τ. ΙΓ', σ. 230-253.

πρώτη περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου Α΄ 1863 - 1881

Η ΑΦΙΞΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ Η ΟΡΚΩΜΟΣΙΑ ΤΟΥ

Στις 17 Ὀκτωβρίου 1863 προσορμίστηκε στὸν Πειραιᾶ ὁ ἀτμοδρόμωνας «Ἑλλάς» (πρώην Ἀμαλία) ποῦ, με κυβερνήτη τὸ Δημήτριο Σαχτούρη, ἔφερεν στὴν Ἑλλάδα τὸ νέο βασιλιά με τὴν ἀκολουθία του (ἀνάμεσά της καὶ ὁ κόμης Σπόννεκ ποῦ εἶχε διορισθεῖ ἀπὸ τὸ Φρειδερίκο ὡς σύμβουλος τοῦ νεαροῦ βασιλιά) ὕστερα ἀπὸ περιοδεία τους στὴ Ρωσία, Ἀγγλία καὶ Γαλλία.

Τὴν ἐπόμενη μέρα ὁ βασιλιάς, φορώντας στολὴ φαλαγγάρχη τῆς ἐθνοφυλακῆς, ἀποβιβάσθηκε στὸ λιμάνι, ὅπου τὸν ὑποδέχτηκαν ὁ πρόεδρος τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως Ἀρ. Μωραϊτίνης, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν προσφώνησε, ὁ πρόεδρος τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως, ὁ δήμαρχος τοῦ Πειραιᾶ καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι, καθὼς καὶ πλῆθος κόσμου ποῦ τὸν ἐπευφημοῦσε με ἐνθουσιασμό. Στὴ συνέχεια ὁ βασιλιάς ἐπιβιβάσθηκε σὲ ἄμαξα ποῦ κατευθύνθηκε στὴν Ἀθήνα μέσω τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς. Στὸν Κεραμεικὸ, καὶ συγκεκριμένα στὴ θέση Σταχτοθήκη, συνηθισμένη θέση ὑποδοχῆς τῶν ἐπισήμων ποῦ ἔφταναν στὴν Ἀθήνα, ὑποδέχθηκε τὸ βασιλιά ὁ δήμαρχος Ἀθηναίων Ἐμμ. Κουτσικάρης καὶ τοῦ πρόσφερε τὰ κλειδιά τοῦ φρουρίου τῆς Ἀθήνας (Ἀκροπόλεως) — μιά συμβολικὴ βέβαια χειρονομία ποῦ κρίθηκε ὅμως ἀπὸ μερικοὺς ἄστοχοι — καὶ ἔκφωνησε τὸν κατάλληλο γιὰ τὴν περίσταση λόγο. Ἐπειτα ὁ βασιλιάς μέσω τῶν ὁδῶν Αἰόλου καὶ Ἑρμοῦ κατευθύνθηκε στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ ὅπου τὸν προσφώνησε ὁ μητροπολίτης Θεόφιλος καὶ τελέστηκε δοξολογία. Τέλος, ἀπὸ τὸν ἐξώστη τῶν ἀνακτόρων, ὁ βασιλιάς χαιρέτησε καὶ εὐχαρίστησε τὸν ἀθηναϊκὸ λαὸ ποῦ παραληροῦσε ἀπὸ χαρὰ. Τὸ ἀπόγευμα καὶ τὸ βράδυ ὁ βασιλιάς με πολιτικὴ ἐνδυμασία ἔκανε μικρὸ περίπατο στὴν πόλη καὶ ἐπευφημήθηκε ἀπὸ τὸ πλῆθος. Τὸν ἐνθουσιασμό τοῦ λαοῦ διερμήνευσε ὀλος ὁ τύπος ποῦ πανηγύρισε τὸ γεγονός πλέκοντας τὸ ἐγκώμιο τοῦ νέου βασιλιά.

Με τὴν ἀφιξὴ τοῦ νέου βασιλιά τερματίσθηκε ἡ περίοδος τῆς μεσοβασιλείας, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας εἶχε σκληρὰ δοκιμασθεῖ ἡ χώρα καὶ ιδιαίτερα ἡ πρωτεύουσα.

Ὁ Γεώργιος μετὰ τὴν ἀφιξὴ του ἐξέδωσε τὴν ἀκόλουθη προκήρυξη, πρώτη βασιλικὴ πράξη του στὴν Ἑλλάδα.

«Ἕλληνες!

Ἀναβαίνων τὸν θρόνον, ἐφ' ὃν με ἐκάλεσεν ἡ ψήφος ὑμῶν, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην, ὅπως ἀπευθίνα ὑμῖν λόγους τινάς. Οὔτε δεξιότητα οὔτε νοῦν δεδοκιμασμένον φέρω εἰς ὑμᾶς· προσόντα τοιαῦτα οὐδὲ νὰ προσδοκᾶτε ἐδύνασθε ἀπὸ τῆς ἡλικίας μου. Ἀλλ' ὅμως φέρω ὑμῖν πεποίθησιν καὶ ἀφοσίωσιν εἰλικρινῆ, μετὰ βαθείας πίστεως εἰς τὴν ἐν τῷ μέλλοντι ταῦτότητα τῆς τύχης ἐμοῦ τε καὶ ὑμῶν. Ὑπόσχομαι ὑμῖν ν' ἀφιερῶσω τὴν ζωὴν μου σύμπασαν ὑπὲρ τῆς εὐτυχίας ὑμῶν. Οὐ μόνον θέλω σεβασθῆ καὶ τηρήσει εὐσυνειδήτως τοὺς Νόμους ὑμῶν, καὶ πρὸ πάντων τὸ Σύνταγμα, τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ πολιτεύματος, ἀλλὰ θέλω σεβασθῆ καὶ θέλω ἀσκηθῆ, ὅπως ἀγαπῶ τοὺς θεσμοὺς ὑμῶν, τὰ ἦθη σας, τὴν γλῶσσαν

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

ὕμνων, πᾶν ὅτι ὑμεῖς αὐτοὶ λατρεύετε, ὡς ἤδη ἀγαπῶ ὑμᾶς αὐτοὺς. Παρακαλέσω δὲ τοὺς ἀρίστους καὶ δεξιωτάτους τῶν παρ' ὑμῖν ἀνδρῶν, ἵνα συνταχθῶσι περὶ ἐμέ, χωρὶς νὰ ἐμβλέψωσιν εἰς προγενεστέρας πολιτικὰς διαφορὰς, τῇ νοήμονι δὲ καὶ πεφωτισμένῃ συναρωγῇ αὐτῶν θέλω προσπαθῆσαι, ὅπως ἀναπτύξω τὰ παντοειδῆ ἀγαθὰ σπέρματα καὶ τοὺς ὑλικοὺς πόρους, οὓς περιέχει ἡ ὡραία Πατρίς ὑμῶν, Πατρίς καὶ ἐμοῦ γενομένη ἐφεξῆς. Σκοπὸς τῆς φιλοδοξίας μου ἔσεται οὗτος, νὰ καταστήσω τὴν Ἑλλάδα, ἐφ' ὅσον ἀπ' ἐμοῦ ἐξήρτατο, πρότυπον Βασιλείου ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ὁ Παντοδύναμος, ἰσχυρὸς ἐν τῇ ἀσθενείᾳ ἀναδεικνύμενος, χειραγωγῆσαί με ἐν ταῖς προσπαθείαις μου· εἶθε δὲ μηδέποτε ἐπιτρένοι, ὅπως λησμονήσω τὰς πανδήμους ὑποσχέσεις, ἃς σήμερον ἔδωκα ὑμῖν. Ἐπὶ τούτοις ἵκετεύω τὸν Θεὸν ἡμῶν, ἵνα σκέπη ὑμᾶς ὑπὸ τὴν ἀγίαν καὶ σωτήριον σκέπην Αὐτοῦ. Μηνὶ Ὀκτωβρίῳ τοῦ σωτηρίου ἔτους 1863. Γεώργιος».

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν εἰς τὴν Ἑθνοσυνέλευσιν (19 Ὀκτωβρίου) τῆς προκηρῦξεως αὐτῆς, πού ἐκτιμήθηκε ἰδιαίτερα γιὰ τὴ σοβαρότητα καὶ τὴ σεμνότητά της, ὁ Γεώργιος εἰσήλθε εἰς τὴν αἴθουσα ἐπισημασθεὶς ἀπὸ τοὺς πληρεξούσιους καὶ ἀπήγγειλε ἐλληνιστὶ τὸν ὄρκο, πού εἶχε καθορισθεῖ εἰς τὸ ψήφισμα ΞΗ' τῆς 10ης Ὀκτωβρίου 1863. «Ὁμνῶ εἰς τὸ δνομα τῆς δημοσίου καὶ ἀδαιρέτου Τριάδος, νὰ προστατεύω τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων, νὰ διατηρῶ καὶ ὑπερασπίζω τὴν ἀνεξαρτησίαν, τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ νὰ φυλάττω τοὺς νόμους αὐτοῦ» καὶ ἀνέλαβε, σύμφωνα μὲ τὸ παραπάνω ψήφισμα ΞΗ', τοῦ ὁποίου ἡ ἰσχὺς καθορίζεται ὡς τὴν ὑπογραφή τοῦ συντάγματος ἀπὸ τὸ βασιλεῖα καὶ τὸν ὄρκο τοῦ σ' αὐτό, «τὰ ἡγεμονικὰ δικαιώματα καὶ πλήρη τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ πρὸ τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1862 ἰσχύοντος Συντάγματος καθόσον οὗτοι δὲν ἀντιβαίνουν εἰς τὸ ψήφισμα τοῦ ἔθνους τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1862, τὸ ψήφισμα τῆς Συνελεύσεως τῆς 7 Ὀκτωβρίου 1863 καὶ εἰς τὸ παρόν».

Μὲ τὸ ἴδιο ψήφισμα ἀνέθετε ἐπίσης ἡ Ἑθνικὴ Συνέλευσις εἰς τὸ βασιλεῖα τὸ δικαίωμα νὰ κυρῶναι τὰ νομοθετήματά της, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, καὶ αὐτὸ γιὰ νὰ μὴ θεωρηθῆι ὁ βασιλεῖα ὡς παράγοντας τῆς συντακτικῆς ἐξουσίας, οὔτε τὸ σύνταγμα ὡς «συνάλλαγμα» μεταξὺ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ἀνώτατου ἄρχοντα, ἀλλὰ ὡς ἀπόφασις μόνου τοῦ κυρίαρχου λαοῦ πού ἐκφραζόταν μὲσω τῶν ἀντιπροσώπων του. Τὸ δικαίωμα τῆς προτάσεως τῶν νόμων ἐπιφυλασσόταν στοὺς πληρεξούσιους τοῦ ἔθνους καὶ ὄχι εἰς τὴν κυβέρνησιν ἢ στοὺς ὑπουργοὺς.

Ἀπὸ τῆς στιγμῆς πού ἀνέλαβε ὁ Γεώργιος Α' τὰ δικαιώματά του, σύμφωνα μὲ τὸ συνταγματικὸ καθεστῶς πού τότε καθορίστηκε, ἔπαυσε νὰ ἰσχύει τὸ σύστημα πού εἶχε τεθεῖ εἰς ἰσχὺ μετὰ τῆς σύγκλησιν τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως, δηλ. ἡ Βουλὴ νὰ κυβερνᾷ καὶ αὐτὴ μόνη νὰ ἀσκεῖ τὴ νομοθετικὴν λειτουργίαν, καὶ ἄρχισε νὰ γίνεται ἡ κύρωσις καὶ ἐκδόσις τῶν νόμων μὲ τὴν σύμπραξιν τοῦ βασιλεῖα.

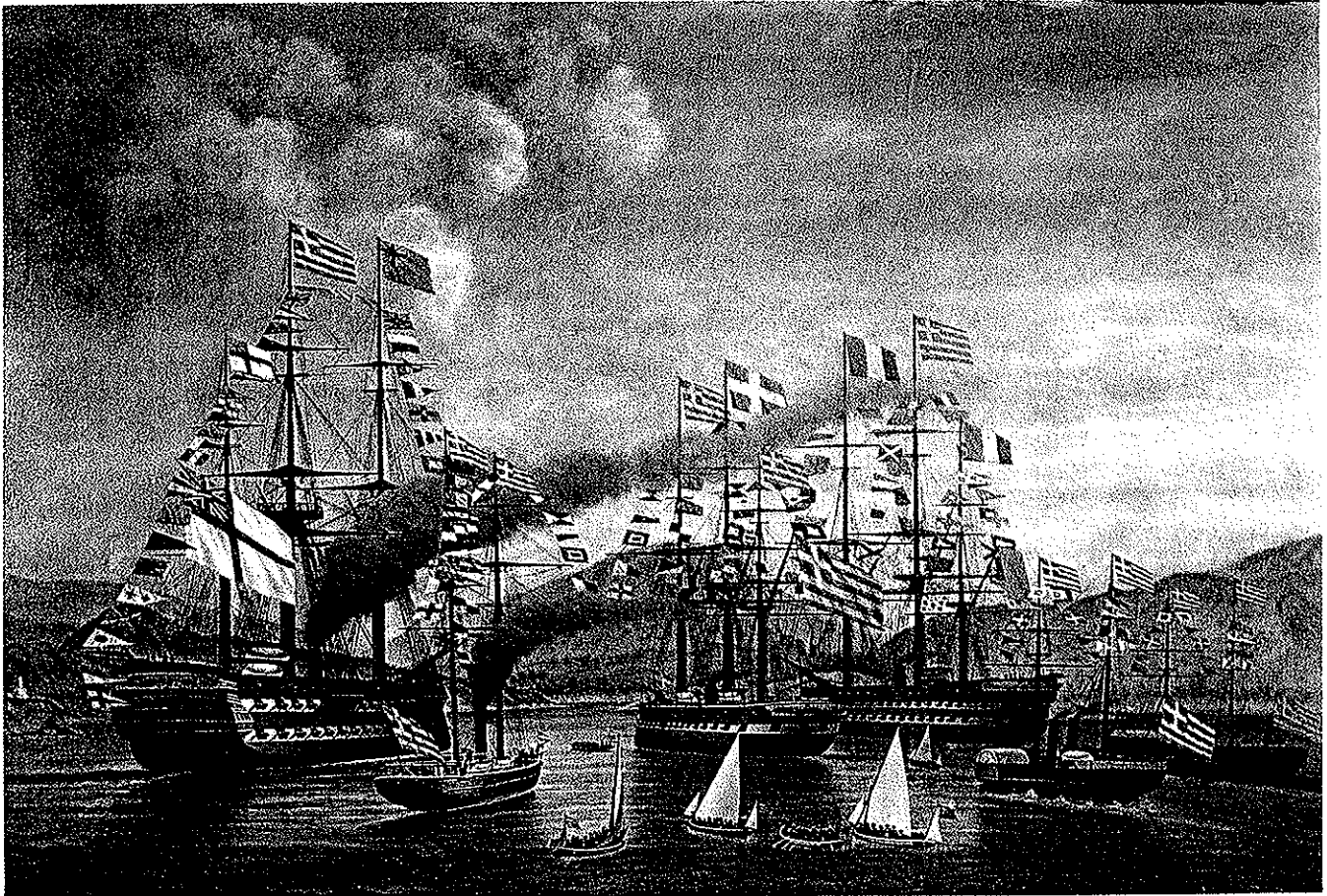
Τὸ βράδυ τῆς ἴδιας μέρας (19 Ὀκτωβρίου) παρατέθηκε εἰς τὸ ἀνάκτορον ἐπίσημο δεῖπνον καὶ δύο μέρες ἀργότερα ὁ βασιλεῖα ἐπιθεώρησε τὴν ἐθνοφυλακίαν, πού παρήλασε ἐνώπιόν του εἰς τὸ πεδίο τοῦ Ἄρεως. Ἐτεῖ τελείωσε καὶ ὁ τριήμερος ἑορτασμός γιὰ τὴν ἀφιξὴν τοῦ Γεωργίου Α'.

Ἡ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ὩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 1864

Λίγες μέρες μετὰ τὴν ὀρκωμοσίαν τοῦ Γεωργίου ἢ κυβέρνησιν ὑπέβαλε τὴν παραίτησίν της καὶ εἰς τὴν 25 Ὀκτωβρίου διορίσθηκε νέα ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Δημ. Ν. Βούλγαρη, πού κράτησε καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, καὶ μὲ ὑπουργοὺς τοὺς Δ. Δρόσο τῶν Οἰκονομικῶν, Στ. Σμόλεντς τῶν Στρατιωτικῶν, Π. Δηλιγιάννη τῶν Ἐξωτερικῶν, Α. Διαμαντόπουλον τῆς Δικαιοσύνης καὶ προσωρινὰ τῶν Ναυτικῶν, Ἀθ. Πετσάλη τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως. Ἡ σύνθεσις αὐτῆς διατηρήθηκε ὡς εἰς τὸν Φεβρουάριον 1864, ὁπότε παραιτήθηκαν οἱ Α. Διαμαντόπουλος καὶ Στ. Σμόλεντς καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν διορίσθηκαν ὁ Θ. Πετρινὸς καὶ ὁ ταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ Δ. Τριγγέτας· ἐπίσης ὁ Ἀθ. Ροντήρης διορίσθηκε ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν.

Ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Δ. Βούλγαρη ἀνέκυψε σοβαρότατον σχετικὰ μὲ τὴν ἔνωσιν τῶν Ἰονίων νησιῶν ζήτημα ὕστερον ἀπὸ τὴν ὑπογραφήν τῆς συνθήκης τῆς 2/14 Νοεμβρίου, πού θὰ ἀναφερθεῖ εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον. Τότε στάληκε εἰς τὸ Λονδίνον ὡς πληρεξούσιος τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, πού τότε πρωτοεμφανίζετο εἰς τὸ πολιτικὸν προσκήνιον, καὶ ὁ ὁποῖος ἐργάσθηκε δραστήρια καὶ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ, ὅπως καὶ ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Πέτρος Δηλιγιάννης, γιὰ τὴν τροποποίησιν τῶν δυσμενῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὄρων τῆς συνθήκης.

Εἰς τὰς ἀρχὰς Μαρτίου τοῦ 1864 ὁ Βούλγαρης ὑπέβαλε τὴν παραίτησιν τῆς κυβερνήσεώς του, καὶ εἰς τὴν ἑθνοσυνέλευσιν, καὶ ἰδιαίτερα ὁ πληρεξούσιος Α. Καλός, τὸν προκάλεσε νὰ ἐκθέσει τοὺς λόγους αὐτοῦ ὑποστήριξε, μιλῶντας καὶ ἐξ ὀνόματος τῶν συνεργατῶν του τῶς ὑπουργῶν, ὅτι κατὰ τὸ τετράμηνον διάστημα τοῦ ὑπουργικοῦ του ἔργου, «καὶ ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, ἦτο ἐπόμενον νὰ παρουσιασθῶσι μεγάλαι δυσχερεῖαι εἰς τὴν πορείαν τοῦ ὑπουργεῖου τούτου. Μετὰ τινὰς δυσχερεῖας καὶ προσκόμματα, σκεφθέντες ὀρμώτερον, ἐνόμισαν ὅτι ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ὡς κλονισμένην τὴν πεποιθήσιν καὶ ἠλαττωμένην τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ βασιλεῖα, μὴ θέλοντες δὲ νὰ γίνωνται πρόσκομμα κατ' οὐδένα τρόπον ὡς πρὸς τὴν διευθέτησιν τῶν πραγμάτων, ἐπροτίμησαν νὰ καταθέσωσι τὴν ἐξουσίαν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ βασιλεῖα, ὅστις ἐνεπιστεύθη αὐτὴν εἰς αὐτοὺς». Ἀμέσως μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ Δ. Βούλγαρη ὁ βασιλεῖα ἔδωκε εἰς τὴν 5 Μαρτίου ἐντολήν γιὰ σχηματισμὸν νέας κυβερνήσεως εἰς τὸν

Στις 17 Ὀκτωβρίου 1863 προσορμίστηκε στὸν Πειραιᾶ ὁ ἀτμοδρόμωνας «Ἑλλάς» (πρώην «Ἀμαλία») ποὺ ἔφερερ στὴν Ἑλλάδα

τὸ νέο βασιλιὰ Γεώργιο Α'. Ἐπάνω: σκηνὴ ἀπὸ τὴν ἀφιξη τῆς «Ἑλλάδος» στὸν Πειραιᾶ (Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Πανακοθήκη).

Κ. Κανάρη, ποὺ ὀρκίστηκε τὴν ἴδια μέρα ὡς πρόεδρος τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου καὶ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν. Ὑπουργοὶ διορίστηκαν οἱ ἑξῆς: Θρασ. Ζαΐμης τῶν Ἑσωτερικῶν, Δημ. Χρηστίδης τῶν Οἰκονομικῶν, Θεόδ. Π. Δηλιγιάννης τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἄλ. Κουμουνδοῦρος τῆς Δικαιοσύνης καὶ προσωρινὰ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ ὁ ἀντισυνταγματάρχης Πάνος Κορωνάιος τῶν Στρατιωτικῶν. Καὶ τῆς κυβερνήσεως αὐτῆς ὁμοῦ ἡ ζωὴ ὑπῆρξε σύντομη. Στις 16 Ἀπριλίου παραιτήθηκε καὶ τὴν ἴδια μέρα ὀρκίστηκε ἄλλη μεταβατικὴ, ὑπὸ τὸ Ζην. Βάλβη, ὁ ὁποῖος κράτησε καὶ τὸ χαρτοφυλάκιο τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν. Ὑπουργοὶ διορίστηκαν: ὁ ταγματάρχης πυροβολικοῦ Χρ. Ζυμβρακάκης τῶν Στρατιωτικῶν, ὁ Π. Καλλιγᾶς τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ Α. Ἀδγερινὸς τῶν Ἑσωτερικῶν, ὁ Ι. Παπαζαφειρόπουλος τῆς Δικαιοσύνης καὶ προσωρινὰ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως καὶ ὁ πλωτάρχης Μιλτιάδης Κ. Κανάρης τῶν Ναυτικῶν.

Τρεῖς μῆνες σχεδὸν ἀργότερα, στις 26 Ἰουλίου, ἡ κυβερνήσις Βάλβη, ὕστερα ἀπὸ ἀποδοκιμασία τῆς στῆ Συνέλευσις ἐξαιτίας ἀνακλήσεως ὀρισμένων ἀξιωματικῶν ποὺ εἶχαν τεθεῖ σὲ διαθεσιμότητα, παραιτήθηκε καὶ τὴν ἴδια μέρα διορίσθηκε καὶ πάλι κυβερνήσις ὑπὸ τὸν Κ. Κανάρη, ποὺ ἀνέλαβε καὶ τὸ χαρτοφυλάκιο τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν μετ' ὑπουργοῦς, τοὺς Ἄλέξ. Κουμουνδοῦρο τῶν Ἑσωτερικῶν, Θ. Π. Δηλιγιάννη τῶν Ἐξωτερικῶν, Σ. Σωτηρόπουλο τῶν Οἰκονομικῶν, Ἄνδρ. Λόντο τῆς Δικαιοσύνης καὶ προσωρινὰ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως καὶ Α. Κανάρη τῶν Στρατιωτικῶν.

Ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως αὐτῆς ἐφθασαν καὶ πῆραν μέρος στὶς ἐργασίες τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως οἱ πληρεξούσιοι τῶν Ἰόνιων νησιῶν (22 Ἰουλίου / 3 Αὐγούστου 1864). Γιὰ τὴν στάσις ποὺ θὰ τηροῦσαν, ὁ πληρεξούσιος τῆς Κεφαλονίδος Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης δήλωσε ἀπὸ μέρους ὄλων, ὅτι δὲ θὰ ἀνήκουν σὲ κανένα κόμμα, ὅτι χωρὶς καμιά φιλοδοξία θὰ ὑποστηρίξουν τὴν τάξι καὶ τὴ βασιλεία, τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ νομιμότητα καὶ θὰ καταπολεμήσουν ὄλους ἐκείνους ποὺ ἐξαιτίας προσωπικῶν λόγων ἀντιπολιτεύονται βλαβερὰ τὶς ἐκάστοτε κυβερνήσεις.

Στις 31 Ἰουλίου ἄρχισαν καὶ οἱ συζητήσεις γιὰ τὸ σύνταγμα. Σύντομα ὁμοῦ ἀνέκυψαν ζωντὲς ἀνεγκλήσεις ἐξαιτίας τῆς ἐκλογῆς ὡς προέδρου Συνελεύσεως τοῦ κυβερνητικοῦ ὑποψηφίου Μεσσηνέζη, ποὺ τὸν ὑποστήριξαν καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι πληρεξούσιοι. Ἡ ἀντιπολίτευσις, τῆς ὁποίας ὁ ὑποψήφιος Ἐπ. Δεληγιώργης εἶχε ἀποτύχει, κατηγοροῦσε τότε γιὰ ἐπέμβασις τὸ βασιλιὰ, τὸν ὑασιπιστὴ του Μεταξᾶ, τὸν κόμη Σπώννεκ (ὁ ὁποῖος πρότεινε μάλιστα στὴν ἀγγλικὴ κυβερνήσις νὰ ἀσκῆσι τὴν ἐπιτροπὴ τῆς στῆ φιλικὰ πρὸς αὐτὴ διακείμενῃ ἀντιπολίτευσις, πρότασις ὁμοῦ ποὺ δὲν ἐγίνε δεκτὴ), καθὼς καὶ τοὺς Ἰονίους πληρεξούσιους, τοὺς ὁποίους μάλιστα ὀνόμασαν τυφλά ὄργανα τοῦ βασιλιὰ. Προκλήθηκαν ἔτσι δξύτατες ἐριδες στὴν Ἐθνοσυνέλευσις καὶ κατὰ συνέπειαν καθυστέρησις στὶς ἐργασίες τῆς. Θυελλώδεις ἐπίσης ἦταν καὶ οἱ συνεδριάσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες συζητήθηκε, ἂν θὰ ἴσχυαν καὶ γιὰ τὰ Ἰόνια νησιά ἡ νομοθεσία καὶ τὸ φορολογικὸ σύστημα τῆς Ἑλλάδος, ποὺ θὰ σήμαινε πλήρη καὶ ἄμεση ἀφομοίωσί τους. Τὴ γνώμη αὐτὴ ὑποστήριξαν ὁ Βούλγαρης, καθὼς καὶ οἱ πληρεξούσιοι

Κέρκυρας και Κεφαλλονιάς, ενώ η κυβέρνηση και οι υπόλοιποι Ίόνιοι πληρεξούσιοι υποστήριζαν πως η άφομοίωση θα έπρεπε να γίνει βαθμιαία.

Στις 28 Νοεμβρίου 1824 έπληθε μεταβολή στο ύπουργείο Έξωτερικών· ο Θ. Δηλιγιάννης παραιτήθηκε και στη θέση του διορίστηκε ο Δ. Βουδούρης.

Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΑΝΗΣΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Έξαιρετικά σπουδαίο για το Έθνος γεγονός κατά τον πρώτο χρόνο της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ ήταν η ένωση των Ίονιων νησιών με την Ελλάδα. Οι πολύχρονοι συζητήσεις, διαπραγματεύσεις, πρωτόκολλα και συνθήκες έπισφραγίστηκαν με την παράδοση τους από τον άρμοστή Έρρικο Storks στον έκτακτο άπεσταλμένο της ελληνικής κυβερνήσεως Θρασύβουλο Ζαΐμη στις 21 Μαΐου 1864. Σύμφωνα με το τέταρτο άρθρο της συνθήκης της 13ης Ίουλίου 1863, που αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τα όρια της ελληνικής επικράτειας, που είχαν όρισθεί με τη σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως της 21 Ίουλίου 1832, θα έπεκτεινονταν με την προσάρτηση των Ίονιων νησιών στο ελληνικό βασίλειο, αν, για την προσάρτηση αυτή, που προτάθηκε από τη βρετανική κυβέρνηση, συμφωνούσε το Ίόνιο Κοινοβούλιο και έδιναν τη συγκατάθεσή τους οι Αδελές της Αυστρίας, της Γαλλίας, της Πρωσσίας και της Ρωσίας.

Την 1η Αύγουστου 1863 πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο συνδιάσκεψη του Βρετανού ύπουργού των Έξωτερικών με τους πρεσβευτές Αυστρίας, Γαλλίας, Πρωσσίας και Ρωσίας. Με την ύπογραφή σχετικού πρωτοκόλλου οι τέσσερις Δυνάμεις αναγνώριζαν στη Μεγάλη Βρετανία το δικαίωμα να παραιτηθεί από την προστασία των νησιών, δήλωναν ότι θα έδιναν τη συγκατάθεσή τους και θα συντελούσαν στην ένωσή τους με την Ελλάδα, εφόσον θα είχαν τη διαβεβαίωση ότι το Ίόνιο Κοινοβούλιο δεχόταν αυτό το σχέδιο, όποτε και θα ήταν έτοιμες να διαπραγματευθούν με τη Μεγάλη Βρετανία τους όρους της σχετικής συνθήκης.

Στις 25 Ίουλίου / 6 Αύγουστου 1863 ο άρμοστής Storks σύμφωνα με έντολή του στέμματος διέλυσε το ΙΒ΄ Ίόνιο Κοινοβούλιο με σκοπό τη διενέργεια εκλογών για τη συγκρότηση νέου, που θα εξέφραζε έπίσημα τη θέληση του έπιτανησιακού λαού σχετικά με το ζήτημα της ένωσης των νησιών με την Ελλάδα. Οι εκλογές όρίσθηκαν για τις 9/21 και 10/22 Σεπτεμβρίου. Στις εκλογές αυτές ο Ηλίας Ζερβός και ο Ίωσήφ Μομφερράτος δέχθηκαν να εκθέσουν ύποψηφιότητα, επειδή η πρόθεση των Άγγλων να παραχωρήσουν τα Ίόνια νησιά στην Ελλάδα τους έβαζε σε σοβαρές ύποψεις, όπως εξάλλου και άλλους άκραιφείς Ριζοσπάστες, που είχαν δραματισθεί την ένωση των νησιών με μια Ελλάδα πραγματικά ανεξάρτητη και δημοκρατική. Με τον τρόπο όμως που πραγματοποιόταν η ένωση, δεν ήταν το έπιστέγασμα των αγώνων του έπιτανησιακού λαού, αλλά έργο της ξένης διπλωματίας. Παράχωρώντας τώρα οι Άγγλοι τα Ίόνια νησιά παρέσυραν όλόκληρη την Ελλάδα στη σφαίρα της δικής τους επιρροής.

Με το σύνθημα «ένωσης άνευ όρων» έγιναν οι εκλογές και στις 19 Σεπτεμβρίου / 1 Οκτωβρίου συγκλήθηκε το ΙΓ΄ Ίόνιο Κοινοβούλιο, που εξέλεξε πρόεδρο το Στέφανο Παδοβά. Με τον έναρκτήριο λόγο του ο άρμοστής κάλεσε το Κοινοβούλιο να τον πληροφορήσει αν ο έπιτανησιακός λαός έπιθυμούσε την ένωση και αναφέρθηκε στα σχετικά με αυτή ζητήματα. Κατά τη συνεδρίαση της 23 Σεπτεμβρίου / 5 Οκτωβρίου, αφού ο μητροπολίτης της Κέρκυρας Άθανάσιος, που είχε προσφέρει σημαντικές ύπηρεσίες στον αγώνα για την ένωση, ελόγησε τις εργασίες του σώματος, ο Στέφανος Παδοβάς έχοντας δίπλα στην προεδρική έδρα ελληνική σημαία διάβασε το ακόλουθο ψήφισμα:

ΨΗΦΙΣΜΑ

Η ΒΟΥΛΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΑΝΗΣΟΥ

Έκλεχθείσα συνεκεία προσκλήσεως της Προστάτιδος

Για μια ακόμη φορά, και υπό συνθήκες έμφύλιας διαμάχης, οι Έλληνες στήριζαν όλες τις ελπίδες τους σε έναν «από μηχανής» νεαρό βασιλιά. Έπάνω: ο Γεώργιος Α΄ (Άθήνα, Έθνικό Ίστορικό Μουσείο).

Δυνάμεις και συνελθούσα όπως όριστικός άποφανθή περί της Έθνικής άποκαταστάσεως του Ίονίου λαού· πιστός δέ έκδηλούσα τον διάπυρον πόθον και την άνέκαθεν σταθεράν αυτου θέλησιν, και συμφώνως προς τας προηγηθείσας εσχάς και διακηρύξεις των έλευθέρων Ίονίων Βουλών

ΨΗΦΙΖΕΙ

Αί Νήσοι Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, Λευκάς, Ίθάκη, Κόθηρα, Παξοί και τα έξαρτήματα αυτών ένουνται μετά του Βασιλείου της Ελλάδος, όπως έσσει άποτελώσιν αναπόσπαστον αυτου μέρος εν μιξ και άδιαιρέτω πολιτεία υπό το Συνταγματικόν Σκήπτρον της Αυτου Μεγαλειότητος του Βασιλέως των Έλλήνων Γεωργίου Α΄, και των διαδόχων Αυτου.

Έγένετο εν τῷ Βουλευτηρίῳ. Κερκύρα τῆς 17 Σεπτεμβρίου του Σωτηρίου Έτους 1863.

Με έκδηλώσεις γενικού ένθουσιασμού έγινε δεκτό το ψήφισμα αυτό από τους βουλευτές και το συγκεντρωμένο λαό. Για να τιμηθεί η μέρα της ύπογραφής του, το Κοινοβούλιο όρισε τριήμερο έορτασμό σε όλα τα νησιά. Στην Κέρκυρα τελέσθηκε με ιδιαίτερη λαμπρότητα έπίσημη δοξολογία στο μητροπολιτικό ναό και μνημόσυνο στον τάφο του Ίωάννη Καποδίστρια στη μονή της Πλατυτέρας. Ο πρόεδρος του Κοινοβουλίου με έπιτροπή από βουλευτές έπισκέφθηκε τον άρμοστή και του άνακοίνωσε την άπόφαση του έπιτανησιακού λαού να καταργηθεί η Προστασία και να ένωθούν τα Ίόνια

Κατά τη συνεδρίαση της 23ης Σεπτεμβρίου / 5 'Οκτωβρίου 1863 το II' 'Ιόνιο Κοινοβούλιο με πρόεδρο το Στέφανο Παδοβά αποδέχθηκε με ένθουσιασμό ψήφισμα σύμφωνα με το

όποιο τα 'Επτάνησα ενώνονταν με την 'Ελλάδα. 'Επάνω: πληρεξούσιοι του 'Ιονίου Κοινοβουλίου που ψήφισε την ένωση με την 'Ελλάδα ('Αθήνα, 'Εθνικό 'Ιστορικό Μουσείο).

νησιά με το Βασίλειο της 'Ελλάδος, εξέφρασε την ευγνωμοσύνη των 'Επτανησίων προς τη βασίλισσα της Μεγάλης Βρετανίας και προς τις άλλες προστατίδες Δυνάμεις και διατύπωσε την έλπίδα ότι η χριστιανική Ευρώπη θα βοηθήσει το ελληνικό έθνος να ολοκληρώσει την αποκατάστασή του.

Στις 14 Νοεμβρίου 1863 οι εκπρόσωποι των πέντε Δυνάμεων υπέγραψαν στο Λονδίνο συνθήκη με την οποία γινόταν αποδεκτή ή παραίτηση της Μεγάλης Βρετανίας από την Προτασία του 'Ιονίου κράτους και αναγνωριζόταν η ένωσή του με το ελληνικό βασίλειο, αλλά υπό καθεστώς ουδέτερότητας: καμιά στρατιωτική ή ναυτική δύναμη δε θα είχε δικαίωμα να συγκεντρωθεί ή να σταθμεύσει στο έδαφος ή στα ύδατα τους, εκτός από εκείνη που ήταν απαραίτητη για την τήρηση της τάξεως. Για τον ίδιο λόγο θα κατεδαφίζονταν τα φρούρια της Κέρκυρας πριν από την αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων. 'Η ένωση των νησιών με την 'Ελλάδα δε θα μετέβαλλε το ναυτιλιακό και το έμπορικό καθεστώς που είχε δημιουργηθεί με την ύπογραφή συνθηκών και συμβάσεων ανάμεσα σε ξένες δυνάμεις και στην κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας ως προστατίδας δυνάμεως των νησιών. 'Επίσης θα παρέμενε αμετάβλητο το θρησκευτικό καθεστώς που είχε αναγνωρισθεί από το Σύνταγμα του 'Ιονίου κράτους. Οι υπήκοοι που ανήκαν στο δυτικό δόγμα θα είχαν την ίδια ελευθερία λατρείας με εκείνη που είχε αναγνωρισθεί στους ομοδόξους τους στην 'Ελλάδα με το πρωτόκολλο της 3ης Φεβρουαρίου 1830. 'Ακόμη θα εφαρμοζόταν στα 'Ιόνια νησιά ή αρχή της αστικής και της

πολιτικής ισότητας ανάμεσα σε υπηκόους διαφορετικών δογμάτων, που είχε καθιερωθεί στην 'Ελλάδα με το ίδιο πρωτόκολλο. 'Η Γαλλία, ή Μεγάλη Βρετανία και ή Ρωσία ως έγγυητριες δυνάμεις του ελληνικού βασιλείου επιφυλάσσονταν να συνομολογήσουν με την ελληνική κυβέρνηση συνθήκη για τις συμφωνίες που θα έκανε αναγκαίες ή ένωση των νησιών. Οι βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις θα αποχωρούσαν από τα 'Ιόνια νησιά μέσα σε τρεις μήνες το αργότερο από την επικύρωση της συνθήκης. Οι τρεις έγγυητριες Δυνάμεις είχαν την υποχρέωση να κοινοποιήσουν στην Αυστρία και στην Πρωσσία τη συνθήκη που θα έκαναν με την ελληνική κυβέρνηση. Τέλος με την εφαρμογή της συνθήκης του 1863 έπαυαν να ισχύουν οι διατάξεις της συνθήκης του Παρισιού της 5ης Νοεμβρίου 1815, εκτός από τον όρο ότι ή Αυστρία, ή Πρωσσία και ή Ρωσία δε θα είχαν αξιώσεις πάνω στα νησιά, όρος που ανανεωνόταν και επικυρωνόταν με τη νέα συνθήκη.

Το καθεστώς όμως της ουδέτερότητας των νησιών περιόριζε τα κυριαρχικά δικαιώματα του ελληνικού κράτους και για το ζήτημα αυτό ο Χαρίλαος Τρικούπης ως πληρεξούσιος της ελληνικής κυβερνήσεως έκανε έντονα διαβήματα στο Λονδίνο. Τελικά χάρη και στη συμπαράσταση της γαλλικής κυβερνήσεως συνομολογήθηκε το πρωτόκολλο της 25ης 'Ιανουαρίου 1864, που καταργούσε τον περιορισμό του αριθμού των στρατιωτικών και ναυτικών δυνάμεων που μπορούσε να διατηρεί ή 'Ελλάς στα νησιά και περιόριζε την ουδέτερότητα στην Κέρκυρα και στους Παξούς. Στις 17 / 29 Μαρτίου 1864 ή 'Ελλάς

και
γρα
συν
πρό
τήμ
ζότ
τών
βασ
άπέ
Δυν
λιτρ
χρε
χρό
κά
δλε
άνο
ξέν
χρε
ρη'
κό
Δε
Μι
κα
Βρ
πρ
κα
κα
ρε
ρυ
ίδι
Μ

St
έκ
βο
'Η
στ
έκ
μί
σι
δα
ό
τρ
ρι

τ
νο
'Α
18
έπ
δι
26
κα
μί
18
γι
πα

ή
μ
λ
Ν
Κ
Κ

και οι εγγυήτριες Δυνάμεις Ἀγγλία, Γαλλία και Ρωσία υπέγραψαν στο Λονδίνο συνθήκη, που επικύρωσε τους όρους της συνθήκης της 14ης Νοεμβρίου 1863 όπως τροποποιήθηκε με το πρωτόκολλο της 25ης Ἰανουαρίου 1864, και ρύθμιζε άλλα ζητήματα που προέκυπταν από την ένωση. Συγκεκριμένα καθοριζόταν ότι τα Ἴονια νησιά θα συνέβαλλαν με το ετήσιο ποσό των 10.000 λιρών στερλινών στην αύξηση της χορηγίας του βασιλιά των Ἑλλήνων, εκτός αν το ποσό αυτό θα λαμβανόταν από τα εισοδήματα του βασιλείου. Ἐπίσης οι τρεις εγγυήτριες Δυνάμεις συμφωνούσαν να παραιτηθούν από το ποσό των 4.000 λιρών στερλινών, που κατά τη συμφωνία του 1860 ήταν υποχρεωμένο το ελληνικό δημόσιο να καταβάλλει σ' αυτές κάθε χρόνο και το σύνολο των ποσών αυτών προσφερόταν προσωπικά στο βασιλιά των Ἑλλήνων. Ὁ τελευταίος αναδεχόταν όλες τις υποχρεώσεις και τις συμβάσεις που είχαν συναφθεί ανάμεσα στο Ἴονιο κράτος ή την προστατίδα Δύναμη και ξένες κυβερνήσεις ή εταιρίες ή ιδιώτες, όπως το δημόσιο χρέος των Ἴονιων νησιών και τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στην Ἴονιο Τράπεζα, στη ναυτιλιακή εταιρία «Ἀυστριακό Λούδ», σύμφωνα με την ταχυδρομική σύμβαση της 1ης Δεκεμβρίου 1853, και στην εταιρία ἀεριοφώτος Μάλτας και Μεσογείου. Τέλος ο βασιλιάς των Ἑλλήνων αναλάμβανε να καταβάλλει τις συντάξεις που χορηγούσε το Ἴονιο κράτος σε Βρετανούς υπηκόους, τις ἀποζημιώσεις που ὀφείλονταν σε πρόσωπα που είχαν διατελέσει ὑπάλληλοι στο Ἴονιο κράτος και που με την ένωση ἔχαναν ἀναγκαστικά τη θέση τους καθώς και τις συντάξεις που δίνονταν σε Ἴόνιους υπηκόους για ὑπηρεσίες που είχαν προσφέρει πρὸς το κράτος. Τα καθέκαστα ρυθμιζόνταν με ειδική σύμβαση που συνομολογήθηκε την ίδια μέρα (29 Μαρτίου 1864) ἀνάμεσα στην Ἑλλάδα και στη Μεγάλη Βρετανία.

Στις 21 Μαΐου / 2 Ἰουνίου 1864 ὁ ἀρμοστής Ἑρρίκος Storcks παρέδωσε, όπως ἀναφέρθηκε ἤδη, τα Ἴονια νησιά στον ἑκτακτο ἀπεσταλμένο της ἑλληνικής κυβερνήσεως Θρασύβουλο Ζαΐμη. Στά φρούριά τους ὑψώθηκε ἡ ἑλληνική σημαία. Ἡ περίοδος της βρετανικής προστασίας είχε λήξει. Ὅπως σημειώνει ἀνώνυμος Ζακυνθινὸς χρονικογράφος «οἱ Ἀγγλοι ἐκάθισαν εἰς τὴν Ἐπτάνησον χρόνους 54, μῆνες 8 και ἡμέρες μία». Ὁ Βρετανὸς ἀρμοστής ἀπὸ τὴν Κέρκυρα κατευθύνθηκε στο Κατάκολο, ὅπου συνάντησε τὸ Γεώργιο Α' και τοῦ παρέδωσε τὴ μεγάλη σημαία τοῦ Ἰονίου κράτους. Στις 29 Ἰουνίου ὁ βασιλιάς των Ἑλλήνων μαζί με τοὺς πρεσβευτὲς των εγγυητριῶν Δυνάμεων ἀποβιβάσθηκε στην Κέρκυρα και ἔπειτα περιόδεσε στα ἄλλα νησιά.

Τὸ Ἰῶνιο Κοινοβούλιο εἶχε διαλυθεῖ με προκήρυξη της βασίλισσας Βικτωρίας της 7ης Ἀπριλίου 1864 και σύμφωνα με τὸ νόμο που ψήφισε ἡ ἑλληνική Ἔθνοσυνέλευση (14 Ἀπριλίου) ἐκδόθηκε βασιλικὸ δῆταγμα στις 24 Ἀπριλίου 1864 για τὴν ἐκλογή των Ἐπτανήσιων πληρεξουσίων που θα ἔπαιρναν μέρος στην ἑλληνική Ἔθνοσυνέλευση. Οἱ ἐκλογὲς διεξήχθησαν με καθολική και μυστική ψηφοφορία. Στις 14/26 Ἰουλίου οἱ πληρεξούσιοι της Ἐπτανήσου συγκεντρώθηκαν στη Ζάκυνθο, ἀπὸ ὅπου ἔπειτα ἀπὸ δύο ἡμέρες ἀναχώρησαν με ἐπισημότητα για τὴν Ἀθήνα. Στις 22 Ἰουλίου / 3 Ἀγούστου 1864 οἱ πληρεξούσιοι της Ἐπτανήσου ἔγιναν δεκτοὶ σὲ πανηγυρική συνεδρίαση της Ἔθνοσυνελεύσεως και ἄρχισαν να παίρνουν μέρος στις ἐργασίες της.

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1864

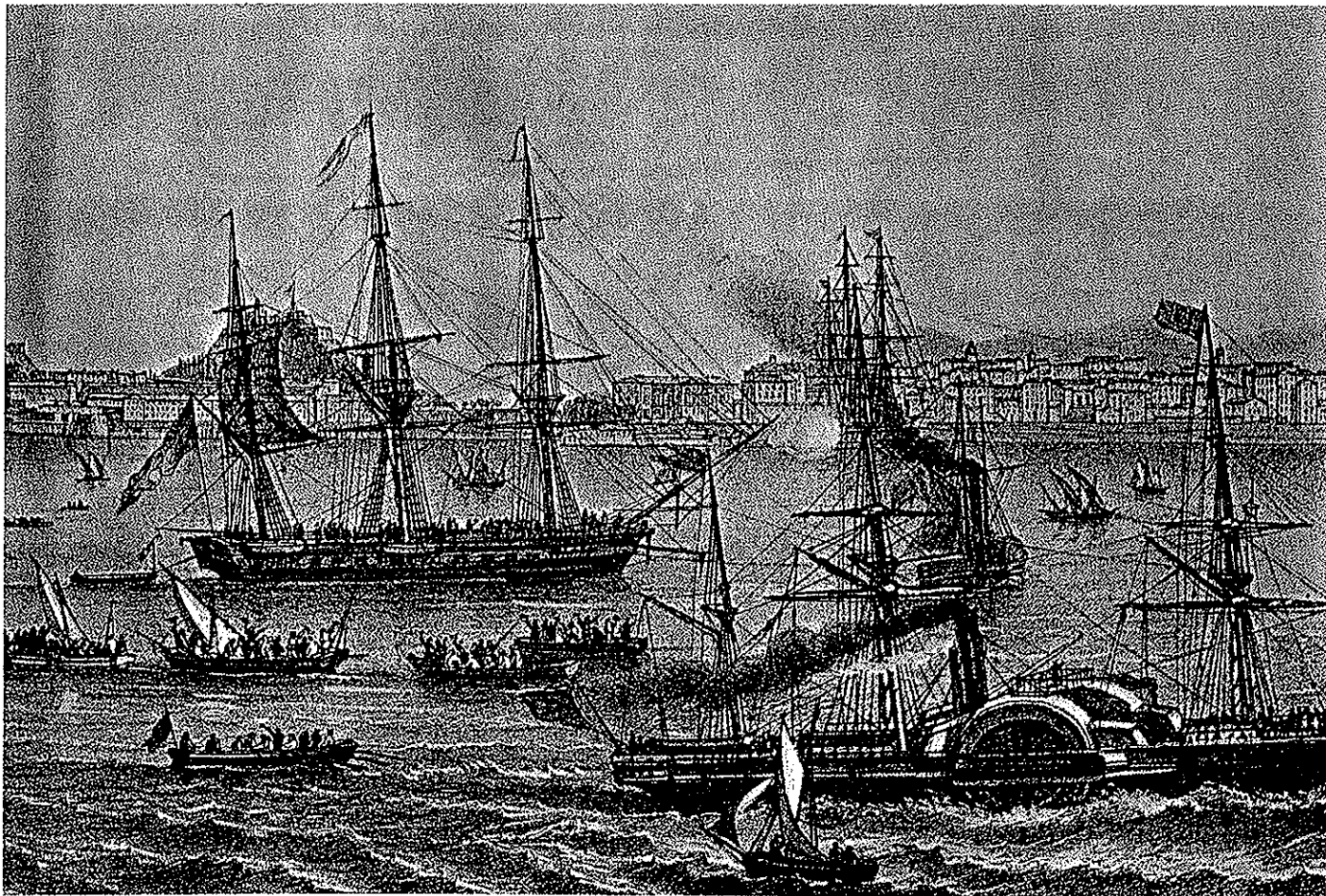
Τὸ σπουδαιότερο ἔργο της Β' Ἐθνικής Συνελεύσεως ἦταν ἡ κατάρτιση και ἡ ψήφιση τοῦ νέου συντάγματος. Για τὴ δημιουργία σχεδίου συντάγματος εἶχε συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὴ Συνέλευση ἐπιτροπὴ πληρεξουσίων ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ἀλέξ. Μαυροκορδάτου και μέλη τους Ρήγα Παλαμῆδη (ἀντιπρόεδρος), Κ. Ν. Δόσιο, Κ. Π. Πλατῆ, Μιχ. Σχινᾶ, Σπ. Ἀντωνιάδη, Διομ. Κυριακό, Ι. Παπαζαφειρόπουλο, Κ. Βατικιώτη, Ἀδ. Παπα-

Ἐπάνω: λαϊκὴ ἀπεικόνιση της Ἐνώσεως των Ἐπτανήσων με τὴν Ἑλλάδα (Ἀθήνα, Μουσείο Μπενάκη).

διαμαντόπουλο, Σ. Κ. Ἀντωνόπουλο, Θεόδ. Π. Δηλιγιάννη, Ν. Ι. Σαρίπολο, Π. Καλλιγᾶ, Ἀρ. Μωραϊτίνη, Δ. Δρόσο και Γρ. Μαυρομάρα (που ἦταν και γραμματέας της). Ἡ ἐπιτροπὴ ὑπέβαλε τὸ σχέδιο που κατάρτισε στις 23 Δεκεμβρίου 1863 και μέσω τοῦ ἀντιπροέδρου της ἀγγέλιε στο σῶμα ὅτι ἡ αἰτιολογική ἔκθεση θα συντασσόταν ἀπὸ ἑπταμελὴ ἐπιτροπὴ. Τελικὰ ὁμως συντάχθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου Ν. Ι. Σαρίπολο (πληρεξούσιο τοῦ Πανεπιστημίου), ὁ ὁποῖος ἦταν μέλος της Ἐπιτροπῆς και εισηγητὴς τοῦ σχεδίου και ὑποβλήθηκε μόλις στις 8 Μαΐου 1864.

Τὴ μέρα που ἄρχισαν στὴ Συνέλευση οἱ συζητήσεις πάνω στο σχέδιο τοῦ συντάγματος ὁ καθηγητὴς τοῦ Συνταγματικοῦ και Ἄλληλοεθνοῦς Δικαίου Διομήδης Κυριακὸς ὑπέβαλε «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ συνταχθέντος ὑπὸ της Ἐπιτροπῆς της Συνελεύσεως σχεδίου τοῦ συντάγματος». Οἱ συζητήσεις που ἐπακολούθησαν κράτησαν πολὺ καιρὸ και χρειάστηκε να ἀπευθύνει ὁ βασιλιάς στὴ συνέλευση διάγγελμά του (6 / 18 Ὀκτωβρίου 1864) που τὸ προσυπέγραψε και τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιο, με τὸ ὁποῖο ἀπαιτοῦσε ἐπίσπευση τοῦ ἔργου της, ὥστε να δοθεῖ τέλος στὴν ἀνώμαλον κατάσταση Βασιλείας ἐχούσης παρ' ἑαυτῇ Ἐθνικὴ Συνέλευσιν λειτουργοῦσαν συγχρόνως και ὡς συντακτικὴ και ὡς Βουλὴ νομοθετικὴ». Ἀπειλοῦσε μάλιστα να ἐγκαταλείψει τὴ χώρα, ἀν δὲν τελείωνε ἡ ἐπεξεργασία τοῦ συντάγματος σὲ 10 μέρες. Στο βασιλικὸ αὐτὸ διάγγελμα ἐκδηλώθηκε ζωνηρὴ ἀντίδραση της ἀντιπολιτεύσεως. Ὁ Ἐπ. Δελιγιώργης δήλωσε μάλιστα ὅτι ὁ βασιλιάς «ἐξεπατηθεὶς ἐστιγμάτισε τὴν Συνέλευσιν». Ὄστόσο ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευση ἐπέσπευσε τις ἐργασίες της. Στις 17 Ὀκτωβρίου ψήφισε

Έπάνω: πλοία του ελληνικού πολεμικού ναυτικού καταπλέουν στο λιμάνι της Κέρκυρας (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

το σύνταγμα στο σύνολό του και στις 21 Οκτωβρίου το υπέβαλε στο βασιλιά για να υπογραφεί από αυτόν και στη συνέχεια να δημοσιευθεί. Ο Γεώργιος όμως επιφυλάχθηκε να αποφανθεί άμέσως και μετά μερικές μέρες (31 Οκτωβρίου) δήλωσε στη Συνέλευση ότι το άποδεχόταν, θα το υπέγραφε και θα έδινε τον όρκο που αυτό καθόριζε για τον άνατατο άρχοντα. Συγχρόνως έκανε μερικές ύποδείξεις, με εισήγηση μάλιστα της κυβερνήσεως, που όμως δέν έγιναν όλες άποδεκτές από τη Συνέλευση. Ειδικότερα οι πληρεξούσιοι επέμειναν στην προβλεπόμενη μακρά διαδικασία για την άναθεώρηση του συντάγματος, πράγμα που το γνωστοποίησε στο βασιλιά με την παράκληση να «άποδεχθώ» το κείμενο όπως επιψηφίστηκε από τη Συνέλευση.

Ο Γεώργιος εξέφρασε τη λύπη του γιατί δέν έγιναν δεκτές οι ύποδείξεις του, δήλωσε όμως, «Μόλον τουτο δέν άποποιούμαι να ύπογράψω το Σύνταγμα, όπολον έψηφίσθη. Θέλω μόνον να βεβαιώσω άκόμη μίαν φοράν, ότι προεκάλεσα την προσοχήν της Έθνικης Συνελεύσεως επί του άντικειμένου τουτου έγκαίρως είσέτι» (9 Νοεμβρίου).

Στις 16 / 28 Νοεμβρίου 1864, ο Γεώργιος παρουσιάστηκε στην αίθουσα συνεδριάσεων της Έθνικης Συνελεύσεως, και άφου άπηύθυνε στους πληρεξούσιους τά έξής : «Ορκιζόμενος επί του Συντάγματος, κύριοι πληρεξούσιοι, πιστεύω ότι ή άκριβής εφαρμογή αυτού τε και των νόμων του Κράτους είναι ύποχρέωσις των τε άρχόντων και άρχομένων» έδωσε το νέο, σύμφωνα με το άρθρο 43, όρκο που άπαιτούσε από το βασιλιά, εκτός των ύποχρεώσεων, τις όποιες περιείχε ο όρκος που είχε

άπαγγείλει την έπομένη της άφίξεώς του, και τήρηση του συντάγματος. Με την όρκωμοσία του Γεωργίου επισφραγίσθηκαν και έληξαν συγχρόνως και οι συντακτικές εργασίες της Συνελεύσεως.

Το σύνταγμα ύπογράφηκε από το ύπουργικό Συμβούλιο και το βασιλιά την έπομένη (17 Νοεμβρίου 1864) και δημοσιεύθηκε την ίδια μέρα στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως (άρ. 48). Το πρώτότυπο του συνταγματικού κειμένου με τις ύπογραφές των πληρεξουσίων και του βασιλιά φυλάγεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Το νέο συνταγματικό κείμενο στην κατάρτιση του όποιου ιδιαίτερα συνέβαλαν οι καθηγητές Ν. Σαρικόλος, Δ. Κυριακίδης, Π. Καλλιγής και Έμμ. Κόκκινος ήταν πάντως έκτενέστερο από το προηγούμενο, είχε 110 άρθρα έναντι των 107 του προηγούμενου και στηρίχθηκε σ' αυτό, ενώ έπηρεάστηκε σημαντικά και από το σύνταγμα του Βελγίου του 1831 (είχε και αυτό έπηρεασθεί από το ελληνικό σύνταγμα του 1827) και από το σύνταγμα της Δανίας του 1849. Η βασική διαφορά άνάμεσα στο νέο Σύνταγμα και σε έκείνο του 1844 ήταν ή καθιέρωση ως μορφής του πολιτεύματος της «βασιλευομένης δημοκρατίας» αντί της «συνταγματικής μοναρχίας» και ή άποδοχή της δημοκρατικής άρχής αντί της μοναρχικής. Στο νέο σύνταγμα θεσπίστηκε ή άρχή της λαϊκής κυριαρχίας («Άπασαι αί έξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους, ενεργούνται δέ καθ' όν τρόπον όρίζει το Σύνταγμα», άρθρ. 21), όρίσθηκε να είναι ή ψήφος άμεσος μυστική και καθολική (άρθρ. 66), έγινε δεκτό το «τεκμήριον της άρμοδιότητος» να είναι ύπερ του λαού και έναντιον

τοῦ βασιλιᾶ, ὁ ὁποῖος δὲ θὰ εἶχε καμιά ἄλλη ἐξουσία ἐκτός ἀπὸ ἐκείνη πού τοῦ εἶχε ρητὰ ἀπονείμει τὸ σύνταγμα «καὶ οἱ συνάδοντες πρὸς αὐτὸ ἰδιαίτεροι Νόμοι» (ἄρθρ. 44), καὶ τέλος ἀνατέθηκε ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὴν ἐθνικὴ ἀντιπροσωπεία ἡ ἀναθεωρητικὴ τοῦ συντάγματος λειτουργία (ἄρθρ. 107), ἐνῶ ὁ βασιλιάς δὲ θὰ εἶχε δικαίωμα συμμετοχῆς στὴν ἀναθεώρηση ἀκόμη καὶ τῶν μὴ θεμελιωδῶν διατάξεων τοῦ συντάγματος. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, τὸ σύνταγμα τοῦ 1864, ἀντίθετα μὲ ἐκεῖνο τοῦ 1844, δὲν ἦταν οὔτε «παραχωρημένον» οὔτε «σύνταγμα - συνάλλαγμα», ἂν καὶ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶχε ἐκφράσει διαφορετικὴ γνώμη ὁ ἴδιος ὁ εἰσηγητὴς τοῦ σχεδίου τοῦ συντάγματος καθηγητὴς Ν. Ι. Σαρίπολος, γνώμη ὅμως πού ἀντέκρουσε ἀργότερα ὁ γιὸς του καθηγητὴς ἐπίσης Ν. Ν. Σαρίπολος. Στὶς θεμελιώδεις ἐπίσης διατάξεις τοῦ νέου συντάγματος περιλήφθηκαν ἡ ἀρχὴ τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν, ἡ κληρονομικὴ διαδοχὴ τοῦ ἀνάτοτου ἄρχοντα καὶ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα.

Ἀνάτοτος ἄρχοντος τοῦ κράτους ὀρίσθηκε ὁ βασιλιάς, στὸν ὁποῖο ἀνατέθηκε ἡ νομοθετικὴ λειτουργία καθὼς καὶ στὴ Βουλὴ (ἄρθρ. 22), μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀρμόδιοι γιὰ τὴν ὑποβολὴ σχεδίων νόμων ἦταν τόσο ὁ βασιλιάς μὲσω τῶν ὑπουργῶν ὅσο καὶ ἡ Βουλὴ, καὶ ὅτι ἡ ψήφιση τῶν σχεδίων θὰ γινόταν ἀπὸ τὴ Βουλὴ, ἐνῶ ἡ κύρωση καὶ ἡ δημοσίευσή τους, γιὰ νὰ γίνουν νόμοι, ἀπὸ τὸ βασιλιά (ἄρθρ. 36). Ἡ Βουλὴ θὰ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ βουλευτὲς οἱ ὁποῖοι θὰ ἐκλέγονταν μὲ ἄμεση, καθολικὴ καὶ μυστικὴ ψηφοφορία, καὶ θὰ ἀντιπροσώπωναν τὸ ἔθνος καὶ ὄχι μόνο τὴν ἐπαρχία ὅπου ἐκλέγονταν. Ἡ διάρκεια τῆς βουλευτικῆς περιόδου καθορίσθηκε νὰ εἶναι τέσσερα χρόνια, καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν βουλευτῶν ἀνάλογος μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς βουλευτικῆς περιφέρειας (ἐπαρχίας), σὲ καμιά περίπτωσι δμως, στὸ σύνολο τῶν, ἐκπρότερος ἀπὸ 150. Τὸ σύνταγμα δὲν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὰ βασικὰ προσόντα ἐκλογικότητος πού ἔγιναν ἀποδεκτὰ τὸ 1822, ὅρισε μάλιστα ὅτι «Αἱ βουλευτικαὶ ἐκλογαὶ διατάσσονται καὶ ἐνεργῶνται ταυτοχρόνως καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν» (ἄρθρ. 66, ἐδάφ. β').

Δεύτερο νομοθετικὸ σῶμα δὲν ἰδρύθηκε καὶ ἔτσι δὲν ἀναβίωσε ἡ Γερουσία, πού εἶχε καταργηθεῖ ἀπὸ τὴ Συνέλευση μὲ εἰδικὸ ψήφισμα, ἂν καὶ τὸ σχέδιο τοῦ συντάγματος προέβλεπε τὴν ὑπαρξὴ τῆς καὶ ἡ σχετικὴ πρότασι εἶχε αἰτιολογηθεῖ ἀπὸ τὸ Σαρίπολο. Ἐντούτοις ἡ Συνέλευσι, ἐπειδὴ ὁ θεσμὸς εἶχε διαβληθεῖ κατὰ τὸ προηγούμενο καθεστῶς, δὲν ἀποδέχθηκε τὴν πρότασι. Ἀντίθετα ξαναἰδρύθηκε τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας ὡς συμβουλευτικὸ ὄργανο «πρὸς παρασκευὴν καὶ βάσανον τῶν νομοσχεδίων» (ἄρθρ. 83), ἀλλὰ ὁ θεσμὸς δὲν εὐτύχησε. Ἡ β' περίοδος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας δὲν κράτησε πολὺ. Μὲ τὸν ὑπ' ἀριθ. ΡΙΒ' νόμο τῆς 25ης Νοεμβρίου 1865 δημοσιεύθηκε ψήφισμα τῆς Βουλῆς, πού ἐκδόθηκε σὲ ἐφαρμογὴ εἰδικῆς συνταγματικῆς διατάξεως (ἄρθρ. 108), ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν ἀναθεώρηση τῶν σχετικῶν μὲ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας διατάξεων, γιὰ τὴν κατάργησι τοῦ παραπάνω συμβουλευτικοῦ ὄργανου καὶ συνάμα τῶν σχετικῶν ἄρθρων (83 - 86) τοῦ συντάγματος.

Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀνατέθηκε στὸ βασιλιά, ὁ ὁποῖος θὰ τὴν ἀσκούσε μὲσω τῶν ὑπουργῶν, πού ὁ ἴδιος θὰ διόριζε. Τὸ πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ ἀναγνωρίσθηκε ἀνεύθυνο καὶ ἀπαραβίαστο καὶ ὀρίσθηκε ὅτι «Ὀυδέμια πρᾶξι τοῦ βασιλέως ἰσχύει, οὐδ' ἐκτελεῖται, ἂν δὲν εἶναι προσυπογεγραμμένη παρὰ τοῦ ἀρμοδίου ὑπουργοῦ, ὅστις διὰ μόνης τῆς ὑπογραφῆς του καθίσταται υπεύθυνος» (ἄρθρ. 30 ἐδάφ. α').

Σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωσι τῆς κυβερνήσεως δὲν περιλήφθηκαν εἰδικότερες διατάξεις. Καμιά ἐπίσης ἀλλαγὴ δὲν ἐπῆλθε στὰ ὄσα ἰσχυαν γιὰ τὴ θρησκεία. Εἶχε ὑποβληθεῖ ἐντούτοις μιὰ πρότασι, πού προκάλεσε δξυτάτες συζητήσεις καὶ ἀντιδικίες, ἀπὸ τὸ Γ. Ἰακωβάτο, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε τὴν ἀνατροπὴ τοῦ συνοδικοῦ τόμου καὶ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ἡ πρότασι αὐτὴ πού ὑποστηρίχθηκε θερμότερα, κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἑπτανησίους πληρεξουσίους καταψηφίσθηκε ἀπὸ τὴ Συνέλευσι, ὕστερα ἀπὸ μνημειώδη ἀγόρευσι τοῦ Χαρ. Τρικούπη, πληρε-

ξουσίου τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τοῦ Λονδίνου, ὁ ὁποῖος δέχθηκε ὅτι ἡ πρότασι τοῦ Ἰακωβάτου ἀπέβλεπε στὴν ἐνόητα τῶν Ἑλλήνων ἐλευθέρων καὶ ὑποδοῦλων ὑπὸ τὴ σκέπη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑποστήριξε ὅμως ὅτι αὐτὸ προϋπόθετε «τὴν Κωνσταντινουπολιν ἐλευθέραν καὶ οὐχὶ δούλην».

Ὡς πρὸς τὴ δικαστικὴ λειτουργία ὀρίσθηκε ὅτι «ἐνεργεῖται διὰ τῶν δικαστηρίων, αἱ δὲ δικαστικαὶ ἀποφάσεις ἐκτελοῦνται ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως» (ἄρθρ. 28), ἐξασφαλίσθηκε ἡ ἀνεξαρτησία τῆς πού δὲ θὰ πῆγαζε πᾶ ἀπὸ τὸ βασιλιά, ὅπως προέβλεπε τὸ σύνταγμα τοῦ 1844, ἀλλὰ θὰ ἀπονεμόταν ἀπὸ ἰσόβιους δικαστὲς διορισμένους ἀπὸ τὸ βασιλιά «κατὰ τὸν νόμον», οἱ ὁποῖοι δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ παυθοῦν χωρὶς δικαστικὴ ἀπόφασι. Ἡ ἰσότητι καὶ τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα διασφαλίσθηκαν στὸ νέο σύνταγμα πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅτι προβλεπόταν στὸ προγενέστερο. Εἰδικότερα ἡ κατάργησι τοῦ πολιτικοῦ θανάτου περιλήφθηκε ὡς ἀπαγορευμένος θεσμὸς (ἄρθρ. 18), καταργήθηκε ἡ κοινὴ τοῦ θανάτου γιὰ τὰ πολιτικὰ ἐγκλήματα, ἐκτός ἀπὸ τὰ σύνθετα, καὶ προστατεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τότε τὸ δικαίωμα τοῦ «συνέρχεσθαι ἡσυχῶς καὶ ἀόπλως» (ἄρθρ. 10) καὶ τὸ «δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι» κατὰ τοὺς νόμους τοῦ κράτους «οἷτινες ὅμως οὐδέποτε δύνανται νὰ ὑπογράψωσι τὸ δικαίωμα τοῦτο εἰς προηγουμένην τῆς κυβερνήσεως ἄδειαν» (ἄρθρ. 11). Ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερία ἐκφράσεως τῶν σκέψεων τῶν πολιτῶν τέθηκαν διατάξεις πού τὴν διασφάλιζαν, ἐφόσον δὲν ὑπῆρχε παράβασι τῶν νόμων τοῦ κράτους. Σὲ περίπτωσι παραβάσεώς τους, ὅπως «ἐνεκα προσβολῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἢ κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως» (ἄρθρ. 14), ἐπιτρέπεται ἡ κατάσχηση τῶν ἐντύπων στὰ ὁποῖα εἶχαν τυπωθεῖ τὰ προσβλητικὰ δημοσιεύματα. Ὅσο γιὰ τὸ ἀπόρρητο τῶν ἐπιστολῶν ὀρίσθηκε νὰ εἶναι «ἀπολύτως ἀπαραβίαστο» (ἄρθρ. 20).

Ἡ τήρησι καὶ τοῦ νέου συντάγματος πού ἴσχυσε σχεδὸν 50 χρόνια, περισσότερο δηλαδὴ ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐλληνικὸ σύνταγμα, ἀφιερώθηκε, ὅπως εἶχε γίνεσι καὶ μὲ τὸ προγενέστερο, μὲ τὸ τελευταῖο ἄρθρο του (110) στὸν πατριωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1865 ΚΑΙ ΤΟ 1866

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ πρίγκιπα Ἰουλίου Γλύξμπουργκ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ θέμα Σπόννεκ. Ἡ ἀντίδρασι τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν

Τὸν Ἰανουάριου τοῦ 1865 ἐφθάσε στὴν Ἀθῆνα ὁ πρίγκιπας Ἰούλιος Γλύξμπουργκ, ἀδελφὸς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Δανίας Χριστιανοῦ Θ' καί, ἔτσι, θεῖος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἑλλάδος Γεωργίου Α'. Ἡ ἐπίσκεψι τοῦ Ἰουλίου ὀφειλόταν σὲ ὑπόδειξι τῆς βρετανικῆς κυβερνήσεως στὸ Χριστιανὸ Θ' νὰ στείλει κάποιον νὰ ἐρευνήσει διάφορες κατηγορίες κατὰ τοῦ Σπόννεκ καὶ νὰ συμβουλευθεῖ τὸ Γεώργιου ἀνάλογα. Ὁ Ἰούλιος, ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε πρῶτα τοὺς πρεσβευτὲς τῶν μεγάλων Δυνάμεων, κάλεσε τὴν ἴδια μέρα, 18 Ἰανουαρίου, στὰ ἀνάκτορα, καὶ ἐνῶ ὁ βασιλιάς ἀπουσίαζε, τοὺς Ἑλλήνες πολιτικοὺς Ἀλ. Μαυροκορδάτο, Σπ. Τρικούπη, Ἀθ. Μιαούλη, Δημ. Βούλγαρη, Θρ. Ζαῖμη, Ἀνδρ. Κουντουριώτη καὶ Δημ. Χρηστίδη. Οἱ τέσσερις πρῶτοι εἶχαν διατελέσει πρόεδροι τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου στὴν περίοδο τοῦ Ὀθωνος, οἱ τρεῖς τελευταῖοι ὑπουργοί. Ἐκτός ἀπὸ τὸ Βούλγαρη, κανένας ἄλλος δὲν εἶχε ἀπήχησι στὸ λαό. Ὁ Μαυροκορδάτος δῆλωσε στὸν Ἰούλιο ὅτι μόνο ἡ κυβερνήσι μποροῦσε νὰ τὸν ἐνημερώσει, γιὰτὶ αὐτὴ κατεῖχε ὅλα τὰ στοιχεῖα. Ὁ Τρικούπη δὲ δίστασε νὰ τοῦ δηλώσει ὅτι ἡ παρουσία τοῦ κόμη Σπόννεκ ἀποτελοῦσε ἀνωμαλία, γιὰτὶ μόνο οἱ ὑπουργοί, σύμφωνα μὲ τὸ σύνταγμα, μποροῦσαν νὰ συμβουλευθοῦν τὸ βασιλιά. Ὁ Βούλγαρης ὑποστήριξε ἀνάλογα ἄποψη. Ὁ Ζαῖμης ὅμως τόνισε ὅτι ὁ βασιλιάς χρειαζόταν κάποιον γιὰ σύμβουλο καὶ ἂν αὐτὸς δὲ θὰ ἦταν ὁ Σπόννεκ,

θά έπρεπε νά είναι ο πρίγκιπας Ίουλιος. Με τó Ζαΐμη συμφώνησαν ó Χρηστίδης και ó Μιαούλης. Σέ έρώτηση του πρίγκιπα άν ή κυβέρνηση Κανάρη κυβερνούσε καλά, μόνο ó Βούλγαρης και ó Χρηστίδης τήν κατέκριναν, ένώ οί υπόλοιποι δέν άπάντησαν. Σέ άλλη έρώτηση του πρίγκιπα, άν με τήν άναχώρηση του Σπόννεκ θά έλειπαν οί δυσκολίες που τάλαιπαρούσαν τήν Έλλάδα, ó Τρικούπης άπάντησε άρνητικά.

Όταν πληροφορήθηκε ó βασιλιάς τή σύσκεψη που είχε συγκαλέσει ó θεός του, κάλεσε τήν ίδια μέρα τά μέλη τής κυβερνήσεως στά άνάκτορα, για νά τούς άνακοινώσει ότι, όχι μόνο δέν ένέκρινε τήν πρωτοβουλία του θείου του, αλλά και ότι είχε έκφράσει τή θλίψη του στον ίδιο. Τήν έπομένη ó Γεώργιος άνακοίνωσε στο Ύπουργικό Συμβούλιο ότι είχε άπαιτήσει τήν άναχώρηση του Ίουλιού, και ότι ó τελευταίος έπρόκειτο νά φύγει σέ λίγες μέρες. Πρόσθεσε μάλιστα ότι ήταν άποφασισμένος νά μήν έπιτρέψει σέ κανεναν, ούτε σέ μέλος τής οικογενείας του, νά άναμινγνέται «εις τά τής πατρίδος μας πράγματα». Και πραγματικά ó πρίγκιπας Ίουλιος έγκατέλειψε τήν Έλλάδα έσπευσμένα.

Ήταν είλικρινής ή έκρηξη θυμού του Γεωργίου; Μπορεί νά τόν είχε άφήσει άπληροφόρητο ó θεός του για τή σύσκεψη, αλλά άποκλείεται νά μήν τόν ένήμερωσε για τήν άποστολή που του είχε άναθέσει ó βασιλιάς τής Δανίας, καθώς και για τίς έπισκέψεις που έκαμε στις ξένες πρεσβείες. Είχε φορτωμένο πρόγραμμα ó Γεώργιος. Δύο ώρες τήν ήμέρα τίς άφιέρωνε για νά συνεργασθεί με τούς ύπουργούς, τρεις για νά άκούσει μαθήματα από δασκάλους που του δίδασκαν τήν έλληνική γλώσσα, τήν έλληνική ιστορία, τό έλληνικό δίκαιο, πέντε για νά μελετήσει. Κάθε βράδυ πήγαινε στο θέατρο μαζί με τό θείο του. Στά διαλείμματα τών παραστάσεων δέ μίλησε μαζί του για κάποιο από τά θέματα που άπασχολούσαν και τούς δύο; Και τά θέματα δέν ήταν λίγα. Ή προπαρασκευή τών εκλογών που έπρεπε νά διενεργηθούν ως τήν 1 Οκτωβρίου 1865, ή συγκρότηση του Συμβουλίου Έπικρατείας, ή διατήρηση ή ή άντικατάσταση τής κυβερνήσεως Κανάρη με άχρωμάτιστο ύπουργείο, όπως ζητούσε ή άντιπολίτευση, τά μέτρα για νά λυθούν τά προβλήματα, διοικητικά, δικαστικά, οικονομικά, εκπαιδευτικά, κοινωνικά, που προκαλούσε ή ένωση τής Έπτανήσου, ή καλύτερευση τής οικονομίας, δημόσιας και ιδιωτικής, ή όργάνωση του στρατού, του ναυτικού, τής άστυνομίας, τής διοικήσεως και, τελευταίο αλλά σημαντικό, ή παραμονή ή ή άναχώρηση του Σπόννεκ από τήν Έλλάδα.

Ό Γουλιέλμος Κάρολος Έπινγκερ κόμης Σπόννεκ (1815-1888) διορίστηκε τό 1838 υπάλληλος στην ύπηρεσία τελωνείων και έμπορίου τής Δανίας και τό 1844 προβιβάστηκε σέ προϊστάμενο του πρώτου τμήματος. Τό 1848 εκλέχθηκε μέλος τής συνελεύσεως, που ψήφισε τό πρώτο Σύνταγμα τής Δανίας, τό 1849, και κατόπιν τής πρώτης βουλής (1849-1852). Στις 16 Νοεμβρίου 1849 έγινε ύπουργός τών Οικονομικών στην κυβέρνηση του κόμη Μόλτκε. Τό χαρτοφυλάκιο τό διατήρησε σέ τέσσερις άκόμα κυβερνήσεις ως τις 3 Δεκεμβρίου 1854. Έγκαταλείποντας τό χαρτοφυλάκιο ξαναβρήκε τήν παλιά θέση του και έμεινε σ' αυτή ως τό καλοκαίρι 1863, που ó βασιλιάς τής Δανίας του ζήτησε νά συνοδεύσει, ως σύμβουλος, τό νέο βασιλιά τής Έλλάδος Γεώργιο Α' στην Αθήνα.

Ό Σπόννεκ δέ γνώριζε τήν Έλλάδα ούτε από τά βιβλία. Είχε περίρα διοικητική, κυβερνητική και διαπραγματευτική, άφού τό 1852 πήγε με ειδική άποστολή στη Βιέννη και συζήτησε τό θέμα τών δουκάτων του Σλέσβιγκ και του Χολστάιν. Έμπνεόταν από φιλελεύθερες ιδέες και είχε προτίμηση στην κοινοβουλευτική μοναρχία. Πίστευε ότι ó βασιλιάς έπρεπε νά συμμορφώνεται προς τή λαϊκή θέληση.

Παρόλα αυτά συνάντησε τήν αντίδραση όλων. Και περισσότερο τήν αντίδραση από τίς τρεις Δυνάμεις, που είχαν άποκτήσει δικαίωμα προστασίας. Ή καθεμιά ήθελε νά έχει κυβέρνηση τής άρσεκείας της ή, τό λιγότερο, νά διαθέτει κάποιον στα άνάκτορα που νά επηρεάζει άποφασιστικά τό Γεώργιο. Ό Σπόννεκ κατόρθωσε νά άντιμετωπίσει τίς αντιδράσεις ως τις 20 Νοεμβρίου 1865, τήν ήμέρα που επιβιβά-

σθηκε στο άστριακό άτμοκίνητο στον Πειραιά και έφυγε για τήν Τεργέστη.

Τό Συμβούλιο Έπικρατείας

Τό νέο σύνταγμα πρόβλεπε τήν ίδρυση συμβουλευτικού σώματος, που τό ονόμαζε Συμβούλιο Έπικρατείας και θά είχε έργο νά γνωμοδοτεί για τά σχέδια νόμων που θά συζητούσε ή βουλή. Τά μέλη του Συμβουλίου δέν μπορούσαν νά είναι λιγότερα από δεκαπέντε και περισσότερα από είκοσι. Θά έπαιρναν για μισθό έφτά χιλιάδες τό χρόνο και θά ύπηρετούσαν δέκα χρόνια, με δικαίωμα νά ξαναδιορισθούν. Τά καθήκοντά τους ήταν άσυμβίβαστα με τά καθήκοντα κάθε δημόσιου υπαλλήλου, εκτός του ύπουργού. Τους συμβούλους διορίζει ó βασιλιάς, ύστερα από πρόταση του ύπουργικού συμβουλίου, που υπόγραφε και αυτό τό διάταγμα του διορισμού (άρθρο 83-86).

Ό διορισμός τών συμβούλων δημιούργησε πολλές δυσκολίες στην κυβέρνηση Κανάρη, και γιατί τά μέλη της δέ συμφωνούσαν στα πρόσωπα που έπρεπε νά διορισθούν, και γιατί πολλές προσωπικότητες άρνούσαν νά ύπηρετήσουν στο καινούριο σώμα. Άνάμεσα σ' αυτές οί νομομαθείς Γεώργιος Ράλλης, Παύλος Καλλιγιάς, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Νικόλαος Σαρίπολος, Διομήδης Κυριακού, που θεωρούσαν ότι «ο μισθός τών 600 δραχμών (τό μήνα) του συμβούλου είναι πολύ μικρότερος τών όφελειών τās όποιās παρέχει εις αυτούς τό του καθηγητού και του δικηγόρου έπάγγελμα». Τελικά ή κυβέρνηση, στις 25 Ίανουαρίου 1865, διορίζει για συμβούλους τούς Γεώργιο Ψύλλα, Δημήτριο Χρηστίδη, Ζαφείριο Βάλβη, Ήλία Ζερβό, Θεόδωρο Δηλιγιάννη, Θρασύβουλο Ζαΐμη, Ίωάννη Μεσσηνέζη, Ίωάννη Σούτσο, Κωνσταντίνο Λομβάρδο, Κωνσταντίνο Προβελέγγιο, Νικόλαο Κ. Κανάρη, Πέτρο Βράιλα Άρμένη, Ρήγα Παλαμής, Σπυρομήλιο και Ναπολέοντα Ζαμπέλη. Ό τελευταίος δέ δέχτηκε τό διορισμό του και στις 5 Μαρτίου διορίστηκε στη θέση του ó Στέφανος Παδοβάς, ó πρόεδρος τής τελευταίας βουλής του Ίόνιου κράτους. Πρόεδρος του συμβουλίου ονομάστηκε ó Βάλβης και αντιπρόεδρος ό Ψύλλα. Δύο από τούς συμβούλους, ó Παδοβάς και ó Λομβάρδος, παραιτήθηκαν τόν Άπρίλιο, γιατί ήθελαν νά είναι ύποψήφιοι στις εκλογές που θά γίνονταν τό Μάιο. Θεώρησαν ότι ή ιδιότητα του συμβούλου θά μπορούσε νά επηρεάσει τούς ψηφοφόρους. Ό Σπυρομήλιος έβαλε ύποψηφιότητα χωρίς νά παραιτηθεί. Στη θέση τους διορίστηκαν οί Άνδρέας Χ. Λόντος και Δημήτριος Γ. Σαχτούρης. Δέκατος εκτος σύμβουλος διορίστηκε στις 24 Σεπτεμβρίου ó Δημήτριος Σταμ. Βουδούρης.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι δύο προσωπικότητες, οί Ζαΐμης και Δηλιγιάννης, που θά γίνονταν άργότερα πρωθυπουργοί, δέχτηκαν νά άχρηστευθούν πολιτικά, μπαίνοντας στο Συμβούλιο. Άξίζει νά σημειωθεί ή φροντίδα που έδειξε ή κυβέρνηση Κανάρη νά εκπροσωπηθούν όλες οί περιοχές τής χώρας στο νέο σώμα, δίνοντας στην Έπτανησο τέσσερις συμβούλους, τό Ζερβό, τό Λομβάρδο, τό Βράιλα και τό Ζαμπέλη, στο Μοριά επίσης τέσσερις, τούς Δηλιγιάννη, Ζαΐμη, Μεσσηνέζη, Παλαμής, στη Στερεά τρεις, τούς Βάλβη, Σπυρομήλιο, Ψύλλα, στα νησιά του Αιγαίου τρεις, τούς Κανάρη, Προβελέγγιο, Χρηστίδη, και στους Φαναριώτες έναν, τό Σούτσο. Άργότερα, ό συσχετισμός αλλάζει στο Μοριά προστέθηκε ό Λόντος και στα νησιά του Αιγαίου ό Βουδούρης και ό Σαχτούρης, ένώ ή Έπτανησος έμεινε με δύο.

Δέν έζησε πολύ τό δεύτερο Συμβούλιο Έπικρατείας: ούτε δέκα μήνες. Τό Σάββατο 20 Νοεμβρίου στη 1 μ.μ. ή βουλή τό κατάργησε με ψήφους 119 έναντι 21. Τέσσερις βουλευτές άρνήθηκαν ψήφο. Σύμφωνα με τό άρθρο 108 του συντάγματος έπιτρεπόταν ή άναθεώρηση «τών περι Συμβουλίου τής Έπικρατείας άρθρων» στην πρώτη βουλευτική περίοδο, άν τό ζητούσαν τά τρία τέταρτα τής βουλής.

Ή σύσταση ξανά Συμβουλίου Έπικρατείας είχε προκαλέσει

σφοδρή αντίδραση στη Β' Έθνοσυνέλευση, όπου, μονάχα με 136 ψήφους έναντι 124 και 10 αποχές, ψηφίσθηκαν οι συνταγματικές διατάξεις που πρόβλεπαν γι' αυτό. Ένενήντα επτά μάλιστα πληρεξούσιοι κατάθεσαν και έγγραφη διαμαρτυρία στη συνέλευση, που ούτε διαβάστηκε όμως, ούτε καταχωρίστηκε στα πρακτικά της.

Η διαμαρτυρία άποτελοσε επίθεση κατά του βασιλιά. Τόν κατηγορούσαν άνοικτά ότι με τό διάγγελμα που έστειλε στη συνέλευση, στις 6 Οκτωβρίου 1864, άσκησε έκβιασμό στους πληρεξούσιους, όχι μόνο για να ψηφίσουν βιαστικά τό Σύνταγμα, αλλά και να υιοθετήσουν τό κεφάλαιο για τό Συμβούλιο Έπικρατείας, που τό είχε τό κυβερνητικό σχέδιο, αλλά όχι και τό σχέδιο που είχε συντάξει ή έπιτροπή της Συνελεύσεως. Η κατακραυγή για τό Συμβούλιο ήταν δικαιολογημένη. Τό 1844 είχε καταργηθεί αυτό που είχε ίδρύσει ό Όθων τό 1835. Η Β' Συνέλευση εξέλλου άρνήθηκε να δεχτεί δεύτερη βουλή, γιατί ή μήμη της γερουσίας του Όθωνος ήταν νοπή. Πώς θά συγκατένευε στην ίδρυση ενός σώματος, που θά άσκούσε έλεγχο στη βουλή, την έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας; Από τους ένενήντα επτά πληρεξούσιους που είχαν υπογράψει τη διαμαρτυρία, οι είκοσι ήταν μέλη της βουλής του 1865. Και από αυτούς δύο ήταν ό Δ. Βούλγαρης και ό Έπ. Δεληγιώργης. Καθόλου παράξενο ότι ό τελευταίος, όταν έγινε για δεύτερη φορά πρωθυπουργός και είχε για ύπουργούς δύο από τους ένενήντα επτά, θέλησε να αξιοποιήσει τη δυσάρεσκεια που προκάλεσε όχι πλέον μόνο ή ίδρυση, αλλά και ή σύνθεση του Συμβουλίου. Τό αποτέλεσμα της ψηφοφορίας έδειξε ότι ή πλειονοψηφία της βουλής, τά 2/3, με ευχαρίστηση άπαλλάχτηκε από ένα σώμα που, τό λιγότερο, θά καθυστερούσε τό νομοθετικό έργο της. Δέν ήταν τά 3/4, δηλαδή 136 βουλευτές, όπως ήθελε τό άρθρο 108 του συντάγματος. Αυτό δέν έμπόδιζε τό βασιλιά να κυρώσει την άπόφαση της βουλής. Την Τρίτη, 23 Νοεμβρίου, πρεσβεία της βουλής του έδινε τό ψήφισμα για την κατάργηση. Της άπάντησε ότι «θέλω σκεφθή μετά των ύπουργών μου την άπόφασιν της βουλής και θέλω άπαντήσει αύριον». Πίστευε ότι οι δύο ύπουργοί, Θρ. Ζαΐμης και Δημ. Χρηστίδης, που ήταν σύμβουλοι Έπικρατείας, θά τόν βοηθούσαν; Άδικα: ό Ζαΐμης παραιτήθηκε από ύπουργός μόλις ψηφίστηκε ή κατάργηση. Ό Χρηστίδης έμεινε, παρόλο που ή βουλή τόν ειρωνεύτηκε, μετά την άπόφαση, φωνάζοντας «ζωή σε λόγος σου». Έτσι, στις 24 Νοεμβρίου έστειλε στη βουλή τό παρακάτω διάγγελμα του: «Κύριοι άντιπρόσωποι, σκεφθείς μετά των ύπουργών μου, άποδέχομαι την διά της μεγάλης πρεσβείας της βουλής διαβιβασθείσαν μοι άπόφασιν περι κατάργήσεως των άρθρων 83, 84, 85 και 86 του Συντάγματος, ήν ή βουλή έψήφισε διά μεγάλης πλειονοψηφίας κατά τάς συνεδριάσεις της 19 και 20 Νοεμβρίου έπιληφθείσα της υπό του άρθρου 108 του Συντάγματος έπιτραπέισης αυτή άναθεωρήσεως του περι συμβουλίου έπικρατείας θεσμού». Ό Γεώργιος Α' γνώριζε τη δεύτερη ήττα του μέσα σε λίγες μέρες. (Ν. ΡΙΒ' 26.11.1865 ΦΕΚ 55/26.11.1865. Στο φύλλο 58/10.12.1865 δημοσιεύθηκε τό διάταγμα που έπαυε τά μέλη του Συμβουλίου Έπικρατείας).

Κυβέρνηση Άλεξάνδρου Κουμουνδούρου

Ό Άλέξανδρος Κουμουνδούρος ή Κουμουνδουράκης γεννήθηκε τό 1817 στο χωριό Σελίτσα στον καζά της Μεσσήνης. Τελείωσε τό γυμνάσιο στο Ναύπλιο και ήταν από τους πρώτους φοιτητές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνών. Πήρε μέρος στην επανάσταση της Κρήτης και τό 1841 διορίστηκε δικηγόρος στην Καλαμάτα. Έξι χρόνια άργότερα έγινε άντιστασιακός πρωτοδικών, αλλά τό 1850 άφησε τό δικαστικό κλάδο για να πολιτευθεί. Έκλέχθηκε για πρώτη φορά βουλευτής Μεσσήνης στις εκλογές του 1853 και στις 9 Νοεμβρίου 1855 έγινε πρόεδρος της βουλής. Έπτά μήνες άργότερα, στις 2 Ίουλίου 1856, ό Όθων τόν διόρισε

Ό Γουλιέλμος Σπόννεκ, που είχε διατελέσει ύπουργός Οικονομικών της Δανίας και ήταν άπαδός της κοινοβουλευτικής μοναρχίας, ήθελε στην Ελλάδα ως σύμβουλος του Γεωργίου τό 1863. Άντιμετωπίζοντας την αντίδραση των Έλλήνων πολιτικών έφυγε από τη χώρα τό Νοέμβριο του 1865. Έπάνω: ό Σπόννεκ (Άθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

ύπουργό των Οικονομικών. Κράτησε τό χαρτοφυλάκιο ως τις 21 Ίουνίου 1860. Στην προσωρινή κυβέρνηση (11.10.1862 - 8.2.1863) έγινε ύπουργός Δικαιοσύνης, στην κυβέρνηση Διομήδη Κυριακού (27.3 - 29.4.1863) Οικονομικών, στην πρώτη ύστερα από τη μεταπολίτευση κυβέρνηση Κανάρη (5.3. - 16.4.1864) Παιδείας και στη δεύτερη, που σχηματίστηκε στις 26 Ίουλίου 1864, Έσωτερικών. Η κυβέρνηση αυτή κατάφερε να μείνει στην έξουσία, χάρη στην ύποστήριξη που της έδωσαν οι πληρεξούσιοι από τά Έπτάνησα. Η ίδια ύποστήριξη εξασφάλισε και την ψήφιση του νέου συντάγματος, αλλά και την αντίδραση των Δ. Βούλγαρη και Έπ. Δεληγιώργη, που διεκδικούσαν για λογαριασμό τους την έξουσία και άρνιόνταν, όπως σδήποτε, στην κυβέρνηση Κανάρη τό δικαίωμα να διενεργήσει εκλογές. Έχοντας και την ύποστήριξη του Βρετανού πρεσβευτή Έρσκιν, που φοβόταν ότι θά νοθευόταν τό λαϊκό φρόνημα από πολιτική κυβέρνηση, αξίωσαν από τό βασιλιά να σχηματίσει ύπηρεσιακή.

Ό Κουμουνδούρος, που είχε την εμπιστοσύνη του Γεωργίου και του Σπόννεκ, πίστευε ότι, αν όνομαζόταν πρόεδρος του Ύπουργικού Συμβουλίου, θά εξασφάλιζε άνόθευτη εκδήλωση της λαϊκής έτυμμογρίας. Έπρεπε όμως να πετύχει την άπομάκρυνση του Κανάρη. Τόν βοήθησε ό ίδιος ό ναύαρχος, που, έχοντας την ύστερόβουλη σκέψη να άπαλλαγεί από τόν Κουμουνδούρο, παραιτήθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1866. Ήταν βέβαιος ότι ό βασιλιάς θά του άνέθετε να σχηματίσει νέα κυβέρνηση, με σύνθεση ύπηρεσιακή, αλλά άπατήθηκε. Στις 2 Μαρτίου σχημάτισε κυβέρνηση ό Κουμουνδούρος, που κράτησε για τόν έαυτό του τό ύπουργείο Δικαιοσύνης. Διατήρησε στο ύπουργείο Οικονομικών τό δικηγόρο Σωτήριο Σωτηρόπουλο, στο ύπουργείο Παιδείας τό δικηγόρο Άνδρέα Χριστοδ. Λόντο, στο ύπουργείο Στρατιωτικών τόν ταγματάρ-

ὅπως ὄριζε τὸ ἄρθρο 66 τοῦ Συντάγματος πὸ ἐλεγε ὅτι «ἡ βουλὴ σύγκεται ἐκ βουλευτῶν, ἐκλεγομένων ὑπὸ τῶν ἐχόντων δικαίωμα πρὸς τοῦτο πολιτῶν, δι' ἄμεσου καθολικῆς καὶ μυστικῆς διὰ σφαιριδίων ψηφοφορίας, κατὰ τὸν ὑπὸ τῆς συνελεύσεως ταύτης ψηφισθησόμενον περὶ ἐκλογῆς νόμον, μεταβλητὸν ὄντα κατὰ τὰς λοιπὰς διατάξεις αὐτοῦ. Αἱ βουλευτικαὶ ἐκλογαὶ διατάσσονται καὶ ἐνεργοῦνται ταυτοχρόνως καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν». Ἡ συνέλευσις θεωροῦσε τὸν ἐκλογικὸν νόμον ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ Συντάγματος.

Ἡ πρώτη διατύπωση τοῦ ἄρθρου 66, πὸ ἀρχικὰ εἶχε τὸν ἀριθμὸ 68, ἦταν: «Ἡ Βουλὴ σύγκεται ἐκ βουλευτῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τῶν ἐχόντων δικαίωμα πρὸς τοῦτο πολιτῶν, κατὰ τὸν περὶ ἐκλογῆς νόμον». Ἀποτελοῦσε ἀντιγραφὴ τοῦ ἄρθρου 59 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844. Δυὸ πληρεξούσιοι πὸ ἐκπροσωποῦσαν τὶς ἑλληνικὲς παροικίας τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ἀδριανουπόλεως, οἱ Ἀδαμάντιος Διαμαντόπουλος καὶ Νικόλαος Παντολέων, δυὸ ἀπὸ τὶς νέες ἐπαρχίες, οἱ Κωνσταντῖνος Λομβάρδος τῆς Ζακύνθου καὶ Νικόλαος Λούζης τῆς Κεφαλλονίας, καὶ ἕνας Μοραΐτης, ὁ Σπήλιος Ἀντωνόπουλος τῆς Μεσσηνίας, ζήτησαν νὰ συμπληρωθῆ μετὰ τὴν προσθήκη ὅτι ἡ ἐκλογὴ θὰ γίνετο μετὰ καθολικῆ, ἄμεση καὶ μυστικῆ ψηφοφορία. Ὁ Λομβάρδος προχώρησε ἀκόμα περισσότερο, προτείνοντας ἡ ἐκλογὴ νὰ γίνεται μετὰ σφαιρίδιο, ὅπως στὰ Ἑπτάνησα. Οἱ πληρεξούσιοι τῆς Γορτυνίας Ἀθανάσιος Γόντικας καὶ Θεόδωρος Δηλιγιάννης, τῆς Ἑρμιονίδος Γεώργιος Μίλησης, τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῆς ἑλληνικῆς παροικίας τῆς Βηρυτοῦ Νικόλαος Σαρίπολος, τῆς Ἡπείρου Α. Καλός, τῆς Χίου Ἐμμανουὴλ Κόκκινος κηρύχτηκαν ἀντίθετοι στὴν καθολικὴ καὶ ἄμεση ψηφοφορία καὶ στὸ σφαιρίδιο. Ὁ Δηλιγιάννης τόνισε ὅτι θὰ ξαναγύριζαν μετὰ τὸ σφαιρίδιο στὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνος, πὸ χρησιμοποιοῦσαν κουκιά. Τελικὰ ἡ πλειοψηφία, πὸ τὸ συμπαγέστερο τμήμα τῆς ἀποτελοῦσαν οἱ ὀγδόνα τέσσερις πληρεξούσιοι τῆς Ἑπτανήσου, δέχτηκε νὰ γίνετο ἡ ἐκλογὴ μετὰ ἄμεση, καθολικῆ, μυστικῆ καὶ μετὰ σφαιρίδια ψηφοφορία, κάνοντας δεκτὲς δυὸ προσθήκες «κατὰ τὸν ψηφισθησόμενον ὑπὸ τῆς συνελεύσεως περὶ ἐκλογῆς νόμον», ἡ πρώτη, πὸ τὴν πρότειναν οἱ πληρεξούσιοι Κυνουρίας Χαράλαμπος Χριστόπουλος καὶ Τήνου Ἰωάννης Ζαλώνης, «μεταβλητὸν ὄντα κατὰ τὰς λοιπὰς διατάξεις αὐτοῦ», ἡ δεύτερη, πὸ τὴν πρότεινε ὁ πληρεξούσιος Μεσσηνίας καὶ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, προεξοφλώντας ἔτσι τὴν τροποποίησιν πὸ ὁ ἴδιος θὰ ἔκανε στὴν ἐκλογικὴ νομοθεσία μετὰ τὸ νόμο ΧΜΗ δεκατρία χρόνια ἀργότερα.

Δὲν ἦταν ἀθῶες οἱ προσθήκες αὐτές, ἰδιαίτερα ἡ πρώτη, ὅπως ἔδειξε ἡ συζήτηση στὴν ἐπιτροπὴ πὸ ἐπεξεργάστηκε τὸ σχέδιο τοῦ ἐκλογικῶν νόμου. Οἱ ἀντίπαλοι τῆς καθολικῆς ἐπιδίωξαν νὰ ξανακερδίσουν τὴν ὑπόθεσις, περιορίζοντας τὴν ἀσκηση τοῦ ἐκλογικῶν δικαιώματος, ἀλλὰ δὲν τὸ πέτυχαν, γιὰ πρακτικοὺς λόγους, «διὰ τὴν δυσχέρειαν τῆς εὐρέσεως καὶ προσδιορισμοῦ ἐνὸς ἀληθινοῦ τμήματος ἐπὶ τῆ βάσει τῶν κειμένων φορολογικῶν νόμων». Ὅρισμένοι ὅμως περιορισμοὶ τοῦ ἐκλογικῶν δικαιώματος, πὸ μείωναν τὴν καθολικότητα, πέρασαν στὸν ἐκλογικὸν νόμο. Ἐτσι, τὸ δικαίωμα νὰ ψηφίζουν εἶχαν οἱ Ἕλληνες πολῖτες πὸ συμπλήρωναν νὰ εἴκοσι ἕνα τοὺς χρόνια καὶ διέθεταν κάποια ἰδιοκτησία ἢ ἀσκούσαν ὁποιοδήποτε ἐπάγγελμα ἢ ἐπιτήδευμα. Οἱ ἄκληροι δηλαδὴ καὶ ἀνεπάγγελτοι, μαζί με τοὺς παράφρονες, τοὺς κατάδικους, τοὺς ὑπόδικους γιὰ κακούργημα καὶ ὅσους ἔχασαν τὴ διαχείριση τῆς περιουσίας τους, δὲν μπορούσαν νὰ ψηφίσουν (ἄρθρο 4). Περιορισμοὶ μῆτταν καὶ στὴν ἐκλογιμότητα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνους πὸ ἔβαζε τὸ Σύνταγμα. «Διὰ νὰ ἐκλεχθῆ τὶς βουλευτικῆς», ὄριζε τὸ ἄρθρο 5, «ἀπαιτεῖται, πλὴν τῶν ἐν τῷ ἄρθρῳ 70 τοῦ συντάγματος ἰδιοτήτων α) Νὰ μὴν ὑπάγεται εἰς τὴν αὐτὴν τῶν ἐπὶ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξαιρέσεων (αὐτῶν πὸ ἀναφέρονταν στὸς ἐκλογεῖς), β) νὰ κέκτηται ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ, ἀφ' ἧς ἐκλέγεται, ἀκινήτου τινὸς περιουσίας». Δὲν ἄρκοῦσε ὅτι ἔπρεπε νὰ βάλει κανεὶς ὑποψηφιότητα μόνον στὴν ἐπαρχία πὸ εἶχε γεννηθῆ ἢ σ' ἐκείνη πὸ ἦταν ἐγκατεστημένος, δυὸ χρόνια τὸ λιγότερο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ καὶ ἀφοῦ εἶχε συμ-

πληρώσει τὰ τριάντα χρόνια του, ὅπως ἀξίωσαν τὸ ἄρθρο 70 τοῦ Συντάγματος· χρειαζόταν ἀκόμα νὰ διαθέτει καὶ κάποια ἀκίνητη περιουσία στὴν περιφέρεια πὸ θὰ ἐκλεγόταν.

Ἄλλοι περιορισμοὶ ἀφοροῦσαν τοὺς δημόσιους ὑπαλλήλους καὶ τοὺς δημάρχους, πὸ δὲν μπορούσαν νὰ ἐκλεγοῦν βουλευτῆς ἂν δὲν παραιτοῦνταν οἱ πρῶτοι δεκαπέντε μῆρες καὶ οἱ δεύτεροι τρεῖς μῆνες πρὶν ἀρχίσουν οἱ ἐκλογές. Ἐξαιρέση ἀποτελοῦσαν οἱ ἀξιωματικοὶ πὸ μπορούσαν νὰ ἐκλεγοῦν βουλευτῆς, παίρνοντας μάλιστα καὶ πεντέμισθ μῆνες ἀδεία ἕνα μῆνα πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκλογές. Ἀλλὰ μόνις ἐκλέγονταν ἔμπαιναν σὲ διαθέσιμότητα γιὰ ὅσο θὰ διαρκοῦσε ἡ βουλευτικὴ περίοδος (ἄρθρο 71 Συντάγματος, 6 ἐκλογικῶν νόμου).

Τὸ διάταγμα πὸ θὰ ὄριζε τὴν ἡμέρα ἐνάρξεως τῆς ψηφοφορίας ἔπρεπε νὰ δημοσιευθῆ πενήντα τὸ λιγότερο μῆρες πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκλογές. Ἡ ψηφοφορία κρατοῦσε τέσσερις κατὰ σειρά μῆρες, πὸ ἡ μία ἔπρεπε ἀπαραίτητα νὰ εἶναι Κυριακὴ, καὶ ὀκτὼ ὥρες κάθε μέρα τὸ λιγότερο. Ἡ ψηφοφορία δηλαδὴ δὲν μπορούσε νὰ ἀρχίσῃ Δευτέρα, Τρίτη καὶ Τετάρτη. Γινόταν μέσα στὰ δημοτικὰ σχολεῖα. Ὅταν αὐτὰ ἦταν ἀκατάλληλα, στὴν πὸ μεγάλη ἐκκλησία τῆς πρωτεύουσας τοῦ δήμου. Ἐνα ἐκλογικὸ τμήμα ἀντιστοιχοῦσε σὲ κάθε δήμο. Στους μεγάλους δήμους τῆς Α' τάξεως μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν περισσότερα τμήματα. Τῇ γνησιότητῃ τῆς ψηφοφορίας ἐξασφάλισε ἐφορευτικὴ ἐπιτροπὴ ἀπὸ πέντε μέλη.

Σὲ κάθε ἐκλογικὸ τμήμα ὑπῆρχαν τόσες κάλπες ὅσοι οἱ ὑποψήφιοι στὴν περιφέρεια. Ἡ κάθε κάλπη, φτιαγμένη ἀπὸ λευκοσίδηρο, χωριζόταν ἐσωτερικὰ σὲ δυὸ μέρη πὸ ἀντιστοιχοῦσαν ἐξωτερικὰ σὲ δυὸ χρώματα, μαῦρο καὶ ἄσπρο. Τὸ δεξιὸ μέρος καὶ στὴν ἐμπρόσθια πλευρὰ του εἶχε τὴ λέξη «Ναί» μετὰ κεφαλαῖα, ἦταν ἄσπρο, τὸ ἀριστερὸ, πὸ εἶχε τὴ λέξη «Ὀχι» ἐπίσης μετὰ κεφαλαῖα, ἦταν μαῦρο. Στὸ πάνω μέρος κάθε κάλπης ἦταν τοποθετημένος σωλήνας σὲ γωνία 25 μοιρῶν, πὸ εἶχε μᾶκρος 27 καὶ διάμετρο 12 ἑκατοστά. Ὁ ψηφοφόρος ἔπρεπε νὰ περάσει ἀπὸ ὄλες τὶς κάλπες καὶ νὰ πάρει ἀπὸ τὸν ὑπάλληλο, πὸ στεκοῦταν μπροστὰ ἀπὸ τὴν καθεμιὰ καὶ ἔπρεπε νὰ φωνάζει ποιοῦ ὑποψήφιου ἦταν ἡ κάλπη, μὴ μικρὴ μολυβένια μπάλα, τὸ σφαιρίδιο. Μόλις τὸ ἔπαιρνε σήκωνε τὸ χέρι, κρατώντας τὸ ἀνάμεσα στὸ μεγάλο δάκτυλο καὶ τὸ δείκτη γιὰ νὰ δείξῃ ὅτι ἦταν ἕνα καὶ μόνο, καὶ κατόπιν ἔβαζε τὸ χέρι του μέσα στὸ σωλήνα καὶ τὸ ἔριχνε στὸ χωρίσμα πὸ ἀντιστοιχοῦσε στὸ «Ναί» ἢ στὸ «Ὀχι».

Γιὰ νὰ μὴν ἀκούγεται πὸ ἔπεφε τὸ σφαιρίδιο, τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κάλπης ἦταν σκεπασμένο μετὰ μάλλινο ὕφασμα. Ἡ ἴδια διαδικασία ξαναγινόταν μπροστὰ ἀπὸ κάθε κάλπη, ὅπου ὁ ἐκλογεὺς νὰ περάσει ἀπὸ ὄλες. Ὁ ἐκλογεὺς, συνέχιζε τὸ ἄρθρο 44 τοῦ ἐκλογικῶν νόμου, ἀποποιούμενος νὰ ψηφίσῃ εἰς κάλπην τινα καταδικάζεται ὑπὸ μὲν τῆς ἐφορευτικῆς ἐπιτροπῆς εἰς πρόστιμον δραχμῶν 50-100, καταχωριζομένης τῆς περι τοῦτου ἀποφάσεως αὐτῆς εἰς τὰ πρακτικὰ, ὑπὸ δὲ τοῦ ἀρμοδίου δικαστηρίου εἰς φυλάκισιν τὸ πολὺ ἐνὸς μηνός· ἢ παράβασις αὐτῆ καταδιώκεται ἐξ ἐπαγγέλματος. Τὰ μέλη τῆς ἐφορευτικῆς ἐπιτροπῆς, τὰ μὴ ἐπιβαλόντα τὴν ποινὴν τοῦ πρόστιμου, καταδικάζονται εἰς χρηματικὴν ποινὴν 500-1000 δραχμῶν καὶ εἰς φυλάκισιν τριῶν μηνῶν». Ἡ διάταξις αὐτῇ, πὸ τὴν καταπολέμησε ὁ Θεόδ. Δηλιγιάννης, μῆκε στὸ νόμο ὕστερα ἀπὸ πρότασις τοῦ Λούζη καὶ ἀποτελοῦσε ἀντιγραφὴ τοῦ νόμου πὸ ὑψίσσε ἡ 11η βουλὴ τῆς Ἑπτανήσου καὶ προέβλεπε ὅτι ὅποιο ἐκλογεὺς θὰ ἀρνιόταν νὰ ψηφίσῃ σὲ μιὰ κάλπη, θὰ καταδικαζόταν ἀπὸ τὸν ἐπαρχο ἢ τῶν προϊστάμενο στὴν ἐκλογικὴ αἴθουσα σὲ πρόστιμο 10 λίρες καὶ τρεῖς μῆνες φυλάκισις. Ὁ νόμος ψηφίστηκε γιὰτί στίς ἐκλογές τοῦ 1850, γιὰ τὴν ἀνάδειξις τῆς 10ης βουλῆς, ὁ Ἄγγλος ἀρμοστής Οὐάρεδ ὑποχρέωσε τοὺς Κεφαλλονίτες νὰ ψηφίσουν μόνον στίς κάλπες τῶν ὑποψηφίων τῆς προτιμήσεώς τους.

Ὅταν τελείωνε ἡ ψηφοφορία ἄνοιγαν τὶς κάλπες, τὴν καθεμιὰ χωριστὰ καὶ κατὰ τὴ σειρά πὸ ἦταν τοποθετημένες, καὶ μετροῦσαν τὴν κάλπη, πρῶτα τὰ σφαιρίδια πὸ βρέθηκαν στὸ «Ναί» καὶ κατόπιν ὅσα βρέθηκαν στὸ «Ὀχι». Ἄν τὸ ἄθροισμα ἀπὸ τὰ «Ναί» καὶ τὰ «Ὀχι» ξεπερνοῦσε τὸν ἀριθμὸ

τών εκλογών που είχαν ψηφίσει, αφαιρούσαν τα παραπάνω σφαιρίδια από τα «Ναί». Το αποτέλεσμα που έδινε ή διαλογή σε κάθε κάλπη από «Ναί» και «Όχι» το ανακοίνωναν φωναχτά μαζί με το όνομα και το επώνυμο του υποψήφιου. Έκλεγονταν σε κάθε περιφέρεια οι υποψήφιοι που είχαν πάρει το σχετικά μεγαλύτερο αριθμό σφαιριδιών στο «Ναί», ώσπου να συμπληρωθούν οι έδρες που αναλογούσαν στην περιφέρεια.

Ήταν ένα εκλογικό σύστημα πλειοψηφικό με σχετική πλειοψηφία, απόλυτα επιμεριστικό, αφήνοντας στον εκλογέα τη δυνατότητα να εκφράσει τη γνώμη του για όλους τους υποψήφιους, αφού μπορούσε να ψηφίσει όσους και όποιους ήθελε. Συγχρόνως εξασφάλιζε στο μεγαλύτερο δυνατό ποσοστό τη μυστικότητα της ψηφοφορίας και τη γνησιότητα.

Ἡ Βουλὴ τοῦ 1865

Ἡ πρώτη βουλὴ τῆς κοινοβουλευτικῆς μοναρχίας εἶχε 181 βουλευτές, τοὺς 177 ποὺ ἐκλέχθησαν σύμφωνα με τὸν ἀναλογισμό ποὺ ἀποφάσισε τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιον στὶς 23 Μαρτίου, καὶ τέσσερις ποὺ πρόσθεσε ἡ ἴδια κἀνόνοια τὸν ἐλεγχοτῶν ἐκλογῶν. Σημειώνουμε ὅτι ὡς τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος τὸ 1911, στὴ βουλὴ ἀνῆκε τὸ δικαίωμα νὰ ἐξετάζει τὶς ἐνστάσεις ποὺ ἀμφισβητοῦσαν τὴ γνησιότητα ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων. Οἱ τέσσερις ποὺ προστέθηκαν ἦταν οἱ Π. Πετιμέζης στὴ Βόνιτσα καὶ Ξηρόμερο, Κ. Οἰκονομόπουλος στὴν Κορινθία, Δ. Παπανικολάου στὴν Κυνοῦρια καὶ Ἀλ. Α. Κουμουνδούρακης στὸ Οἶτυλο ποὺ ἦταν πρῶτοι ἐπιλαχόντες στὶς περιφέρειές τους. Οἱ ἀποφάσεις γιὰ τὴν προσθήκη στηρίχθηκαν στὴν ἀποψη ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοικῶν στὶς περιφέρειες ποὺ ἔγιναν οἱ προσθήκες ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ βασίστηκε τὸ ὑπουργικὸ συμβούλιον γιὰ νὰ κάμει τὸν ἀναλογισμό. Ὁ πρόεδρος τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου Ἀλ. Κουμουνδούρος ἀνακοίνωσε στὴ βουλὴ ὅτι ὁ ἀναλογισμὸς ἔγινε σύμφωνα με τὴν ἀπογραφή τοῦ 1861 γιὰ τὴν Ἑλλάδα, πρὶν ἀπὸ τὸ 1864, καὶ με τὴν προσωρινὴ ἀπογραφή τοῦ 1865 γιὰ τὰ Ἐπτάνησα. Οἱ ἐκλεχθέντες, μετὰ τὴν προσθήκη ἀπὸ μιὰ ἔδρα στὶς τέσσερις περιφέρειες, ἦταν οἱ πρῶτοι ἐπιλαχόντες.

Ἐβδομήντα ἐννιά ἀπὸ τοὺς 181 βουλευτές ἦταν πληρεξούσιοι στὴ Β' συνέλευση καὶ 51 εἶχαν ἐκλεγεί στὶς βουλές τοῦ Ὁθωνος. Τὸ 28 % τῆς καινούριας βουλῆς τὸ ἀποτελοῦσαν πολιτικοὶ ποὺ εἶχαν διαμορφωθεί στὴν ὀθωνικὴ περίοδο. Ἄν προσθέσουμε καὶ τοὺς ἑξί, Δημήτριον Βούλγαρη (*Υδρα), Κωνσταντῖνον Κανάρη (Ψαρά), Λυκοῦργον Κρεστενίτη (Ἡλεία), Ἀνδρέα Γ. Κουντουριώτη (*Υδρα), Ἰάκωβον Παξιμάδη (Τήνος), Δημήτριον Χατζίσκο (Φθιώτιδα), ποὺ εἶχαν διοριστεῖ γερουσιαστές, τὸ ποσοστὸ τῶν πολιτικῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας γίνεται 31,4 %. Ἄν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν βουλευτῶν ἀφαιρέσουμε τοὺς 34 τῆς Ἐπτανήσου, τότε τὰ ἀντίστοιχα ποσοστὰ γίνονται 34,7 % καὶ 35,77 %. Βαριὰ ἡ σκιά τῆς ὀθωνικῆς νοστορίας πάνω στὴν καινούρια βουλὴ. Ἀξίζει νὰ προστεθεῖ ὅτι σ' αὐτὴν ἐκλέχθησαν καὶ πέντε συγγενεῖς πολιτικῶν ποὺ ἦταν μέλη στὶς βουλές τοῦ Ὁθωνος, ὁ Ἀλέξανδρος Βιλαέτης (Ἡλείας), ἀδελφὸς τοῦ Λύσανδρου, ὁ Δημήτριος Γρίβας (Βόνιτσα), γιὸς τοῦ Θεοδώρου, ὁ Περικλῆς Πετράκης (Ἀττική), γιὸς τοῦ Ἀνάργυρου, ὁ Π. Πετιμέζης (Βόνιτσα), γιὸς τοῦ Ἰωάννη, καὶ ὁ Ἀνδρέας Στράτος (Βάλτος), ἀνιψιὸς τοῦ Σωτηρίου.

Οἱ παραπάνω ἀριθμοὶ προσδιορίζουν τὴ σχέση ποὺ εἶχε ἡ βουλὴ τοῦ 1865 με τὸ παρελθόν. Αὐτὴ ἡ σχέση ἐπηρέαζε καὶ τὴν διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν τάσεων ποὺ ἐξέφραζαν οἱ Δημήτριος Βούλγαρης, Ἐπαμεινώνδας Δελιγιώργης καὶ Ἀλέξανδρος Κουμουνδούρος. Ὁ τελευταῖος διενήργησε τὶς ἐκλογές με ἀρκετὴ ἀμεροληψία καὶ κέρδισε τὴ σχετικὴ πλειοψηφία. Γι' αὐτὸ καὶ δήλωνε στὴ βουλὴ, στὶς 17 Ἰουνίου: «Ἰσχυρίζονται τινές ὅτι ὀφείλομεν νὰ παραδώσωμεν τὴν ἔξουσίαν εἰς ἄλλους. Καὶ ὅμως εἰς τὴν ἀντίπαλον φατρίαν δὲν ἴδου-

νάμεθα νὰ ὑποχωρήσωμεν καὶ διότι εἴμεθα νικηταί...». Πίστευε λοιπὸν ὁ Κουμουνδούρος ὅτι νίκησε στὶς ἐκλογές. Ἡ πεποίθησή του ἐνισχύθηκε σημαντικὰ, ὅταν ὁ κυβερνητικὸς ὑποψήφιος Εὐθύμιος Κεχαγιάς ἐκλέχθηκε πρόεδρος τῆς Βουλῆς, στὶς 8 Ἰουλίου, με 96 ψήφους. Οἱ δύο ἀντίπαλοι τοῦ πῆραν ὁ ἕνας, ὁ Ἐπαμεινώνδας Δελιγιώργης, 31, ὁ ἄλλος, ὁ Γεώργιος Τυπάλδος Ἰακωβάτος, ποὺ ὑποστήριζε ὁ Βούλγαρης, 30. Ἐξὶ ἀρνήθηκαν ψῆφο καὶ δεκαοκτὼ βουλευτές ἀπουσίαζαν. Μολαταῦτα ἡ ψηφοφορία αὐτὴ δὲν ἔδειξε τὴν πραγματικὴ δύναμη τοῦ Κουμουνδούρου. Στὶς 13 Ὀκτωβρίου, σὲ θέμα ἐμπιστοσύνης, συγκέντρωσε μονάχα 69 ψήφους καὶ οἱ ἀντίπαλοί του 75. Σὲ ἄλλη ψηφοφορία σὲ θέμα πάλι ἐμπιστοσύνης, ποὺ ἔγινε στὶς 9 Νοεμβρίου, οἱ φιλικὲς ψήφοι τοῦ ἦταν 70 (68 + 2 ὑπουργοὶ ποὺ δὲν ψήφισαν) καὶ οἱ ἐχθρικές 81. Ἡ τάση λοιπὸν Κουμουνδούρου συγκέντρωσε 70 περίπου βουλευτές. Ἐφημερίδα ποὺ τὸν ὑποστήριζε ἔγραφε ὅτι οἱ ψήφοι τοῦ Κουμουνδούρου «ἐπέκεινα τῶν 60 μένουσιν εἰς αὐτὸν» καὶ ἔπειτα ἀπὸ δέκα μέρες: «Τὴν παρελθοῦσαν ἑσπέραν συνήλθον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ κ. Κουμουνδούρου περὶ τοὺς ἐξήκοντα ἐκ τῶν φίλων του. Ἄπαντες ἀφῆκαν τὴν ἀπόφασιν τῶν ζητημάτων εἰς τὸν πρόεδρον» ὅπως ὀνομάζουσι τὸν κ. Κουμουνδούρον οἱ φίλοι του βουλευτές».

Ποιοὶ ἀποτελοῦσαν τὸ σκληρὸ αὐτὸ πυρῆνα, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ καὶ ὁ πρῶτος κομματικὸς ποὺ σχηματίστηκε στὴ χώρα μας, ἀφοῦ διέθετε καὶ «πρόεδρον»; Ἐβδομήντα ἕνας συνολικά, καὶ ἀναλυτικὰ: δέκα ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, δεκαοκτὼ ἀπὸ τὴν Ἐπτάνησο, εἴκοσι ἐννιά ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, δεκατέσσερις ἀπὸ τὴ Στερεὰ - Εὐβοία. Κανένας ἀπὸ τὶς τρεῖς προνομιοῦχες περιφέρειες. Πῆρε δηλαδὴ τὸ 45,4 % τῶν βουλευτῶν ποὺ ἐκλέγονταν στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὸ 54,5 % τῆς Ἐπτανήσου, τὸ 39,6 % τῆς Πελοποννήσου καὶ τὸ 30 % τῆς Στερεᾶς. Εἶχε κερδίσει βουλευτές στὶς ἑπτὰ ἀπὸ τὶς ἐννιά περιφέρειες τοῦ Αἰγαίου, στὶς ὀκτὼ ἀπὸ τὶς ἔντεκα περιφέρειες τῆς Ἐπτανήσου, στὶς δεκαεπτὰ ἀπὸ τὶς εἴκοσι δύο τῆς Πελοποννήσου, στὶς δέκα ἀπὸ τὶς δεκαεπτὰ τῆς Στερεᾶς - Εὐβοίας. Ἀπὸ εἴκοσι περιφέρειες, μαζί με τὶς τρεῖς προνομιοῦχες, δὲν εἶχε κανένα βουλευτὴ. Ἐτσι, τὴν κοινοβουλευτικὴ δμάδα τοῦ ἀποτελοῦσαν κατὰ 40,08 % Πελοποννήσιοι, κατὰ 25,33% Ἐπτανήσιοι, κατὰ 19,7% Στερεοελλαδίτες καὶ κατὰ 14,08% νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου. Δεκαεννιά ἀπὸ τοὺς βουλευτές του, 26,7 %, εἶχαν θητεύσει σὲ μιὰ τὸ λιγότερο βουλὴ τοῦ Ὁθωνος. Τὸ ποσοστὸ ἀνέβαινε στὸ 35,8 %, ἂν ὁ ὑπολογισμὸς γινόταν χωρὶς τοὺς βουλευτές τῆς Ἐπτανήσου. Εἶχε τὴν κανονικὴ ἀνάλογια. Ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ ὅμως πρῶην γερουσιαστές μόνον ὁ Ἰάκωβος Παξιμάδης (Τήνος) ἦταν φίλος τοῦ Κουμουνδούρου.

Ποιὰ ἐξέλιξη σημείωσε ἡ κοινοβουλευτικὴ δμάδα Κουμουνδούρου; Ἡ βουλὴ συνεδρίασε, στὰ δύο χρόνια ποὺ ἔζησε ἀκόμα, ἑπτὰ μῆνες καὶ ὀκτὼ μέρες. Στὶς 5 Ἰανουαρίου 1866 τελείωσε ἡ πρώτη σύνοδος καὶ μετὰ πέντε μέρες ἔγινε ἔκτακτη. Πρόεδρος καὶ στὴ σύνοδο αὐτὴ ἐκλέχθηκε ὁ Κεχαγιάς με ψήφους 66. Ὁ ἀντίπαλός του Δημήτριος Ζάτος συγκέντρωσε 56 ψήφους. Ἡ δευτέρη σύνοδος ἄρχισε στὶς 10 Δεκεμβρίου καὶ στὶς 14 ἐκλέχθηκε πρόεδρος, χωρὶς ἀντίπαλο, ὁ Λυκοῦργος Κρεστενίτης. Ἡ σύνοδος τελείωσε στὶς 9 Ἀπριλίου 1867 καὶ στὶς 27 Σεπτεμβρίου ἄρχισε ἡ τρίτη σύνοδος, ποὺ ἀνάδειξε στὶς 30 Σεπτεμβρίου πρόεδρό της τὸν Ἰάκωβον Παξιμάδη με ψήφους 82. Ὁ ἀντίπαλός του Στέφανος Παδοβάς, βουλευτὴς Κερκύρας, πῆρε 43 ψήφους.

Τὴν 1 Δεκεμβρίου 1867 ἡ κυβέρνησις Κουμουνδούρου ζήτησε τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς καὶ τὴν πῆρε με ψήφους 97 κατὰ 52. Τὰ ἑπτὰ μέλη τῆς κυβερνήσεως ἀρνήθηκαν ψῆφο. Εἴκοσι πέντε βουλευτές ἀπουσίαζαν. Ἐνας, ὁ Γρηγόριος Ὑψηλάντης (Ναυπλία), δὲν ἐμφανίστηκε ποτέ, ὅτε γιὰ νὰ ὀρκιστεῖ, καὶ τέσσερις, οἱ Γεώργιος καὶ Χαράλαμπος Τυπάλδος Ἰακωβάτος (Πάλη), Νικόλαος Γεωργακάτος (Κραναία), Γεώργιος Μαρκοράς (Κέρκυρα) εἶχαν παραιτηθεῖ. Οἱ ὑπόλοιποι εἴκοσι ἀπουσίασαν ἢ γιὰ πολιτικοὺς λόγους ἢ γιὰ λόγους ὑγείας. Ὀκτὼ ἀπὸ αὐτοὺς, οἱ Α. Μιχαλόπουλος (Ἰθάκη), Ἄν-

δρέας Νοταράς (Κορινθία), Χαράλαμπος Χριστόπουλος (Κυ-
νουρία), Περικλής Μπουτς (Μεσσήνη), Κίμων Χριστοδού-
λου (Ξηροχώρα), Ιωάννης Κρεμζής (Παρνασσίδα), Σωτήριος
Σωτηρόπουλος (Τριφυλία), Σπυρίδων Καραμάνος (Τροιζηνία)
είχαν ψηφίσει σε προηγούμενες ψηφοφορίες τον Κουμουν-
δούρο.

Από τους πενήντα δύο που καταψήφισαν, οι τρεις ήταν
γεροσυαστές και οι δεκαεπτά βουλευτές (38,46 %) στην όθω-
νική περίοδο. Είκοσι έξι (50 %) ήταν από την Πελοπόννησο,
16 (30,76 %) από τη Στερεά - Εύβοια, όκτώ (15,3 %) από τα
νησιά του Αιγαίου, δύο (0,38 %) από την Έπτάνησο. Από
τους βουλευτές αυτούς όκτώ είχαν αποστατήσει από τον Κου-
μουνδούρο, δεκαεπτά ήταν φίλοι του Βούλγαρη και είκοσι
επτά του Δεληγιώργη.

Η κυβέρνηση εμφανίστηκε ότι διέθετε 104 βουλευτές
(97+7 ύπουργοί) από τους 156 παρόντες. Πενήντα εννιά
ήταν μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας του Κουμουνδούρου.
Τέσσερις, οί Δ. Βότσαρης, Δ. Γρίβας, Χ. Τρικούπης, Χ. Χρι-
στόπουλος, τώρα ύπουργοί του, το 1866 είχαν καταψηφίσει
τόν Κουμουνδούρο. Μαζί τους έφεραν: δύο ο Γρίβας, το Γ.
Γεροθανάση και Π. Πετιμέζη (Βόνιτσα), δύο ο Τρικούπης,
το Ν. Φαρμάκη (Ναυπακτία) και Γερ. Σέρβο (Λευκάδα), τρεις
ο Χριστόπουλος, τόν Κ. Οικονομόπουλο (Όλυμπία), Α. Γρη-
γοριάδη και Ζ. Μαυροειδή (Τριφυλία). Η ψήφος τών Σωκρ.
Κουρή (Κέρκυρα), Ν. Καρύδη (Μέση), Πολ. Κωνσταντά
(Όρος) μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η κυβέρνηση
Κουμουνδούρου ρύθμισε το αγροτικό ζήτημα Κερκύρας,
του Π. Πετράκη (Αττική) επειδή τόν έκαμε ύπουργό στη δεύ-
τερη κυβέρνησή του ο Κουμουνδούρος, του Α. Καραλίβανου
(Παρνασσίδα) επειδή ήταν ο Κεχαγιάς ύπουργός. Οι υπόλοιποι
είκοσι εννιά υπερψήφισαν γιατί η κυβέρνηση αντιμετώπιζε
πίεση για να έγκυραλείψει η την Κρήτη η την έξουσία. Και
τουτο επιβεβαιώνει προηγούμενη ψηφοφορία που έγινε στις 6
Όκτωβρίου. Σ' αυτή, η κυβέρνηση πήρε μόνο 76 και η αντιπο-
λίτευση 40 ψήφους. Η βουλή του 1865 παρουσίαζε στη σύνθε-
σή της ομοιότητα με τις βουλές της Γ' Γαλλικής Δημοκρατίας.
Ένας σημαντικός αριθμός βουλευτών, 20-30, που ο καθένας
τους επηρέαζε έναν η δυο συναδέλφους του, διεκδικούσαν ύ-
πουργείο. Έτσι, ήταν δύσκολο να σχηματιστούν ισχυρές πλειο-
ψηφίες, αφού εξάλλου κομματική οργάνωση δεν υπήρχε και
η κομματική πειθαρχία ήταν κάτι το άγνωστο. Οι ύπουργειο-
θήρες με τους φίλους τους δεν αποτελούσαν κάτι ανάλογο με
το άμορφο κέντρο που παρουσίαζαν οί γαλλικές βουλές, το
parais, γιατί δεν είχαν τέτοια τοποθέτηση, ούτε εξασφάλιζαν
έξισορρόπηση ανάμεσα στη δεξιά και στην αριστερά, αφού
τέτοιες τάσεις δεν υπήρχαν στην ελληνική βουλή του 19ου
αιώνα. Οι ύπουργειοθήρες, που ήταν αξιόλογες πολιτικές προ-
σαπικότητες, δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν στο σύνολό
τους και γι' αυτό, όταν υπήρχαν σε μια ελληνική βουλή σε
ποσοστό 10-15%, ήταν ακατόρθωτος ο σχηματισμός βιώσιμης
κυβερνήσεως.

Το πολιτικό πρόγραμμα του Κουμουνδούρου

Στις 28 Μαΐου άρχισαν οί έργασίες της βουλής με λόγο
που διάβασε ο βασιλιάς, αλλά είχε γράψει ο Κουμουνδού-
ρος. Ο λόγος περιελάμβανε σε γενικές γραμμές την πολιτική
που σκόπευε να εφαρμόσει η κυβέρνηση Κουμουνδούρου
και ήταν: α) φιλικές σχέσεις με τις ξένες δυνάμεις, β) προ-
στασία της δημοσίας τάξεως και τών άτομικών και πολιτικών
δικαιωμάτων, γ) Τά διατάγματα με νομοθετικό περιεχόμενο
που είχε εκδώσει η κυβέρνηση για να αντιμετώπισει επείγον-
τα ζητήματα θα υποβάλλονταν στη βουλή για επικύρωση,
καθώς και τα μέτρα που έλαβε για να αντιμετώπισει τις ως τότε
δαπάνες, αφού η συνέλευση διαλύθηκε δίχως να ψηφίσει τόν
προϋπολογισμό του 1865, δ) η κυβέρνηση θα ζητούσε ακόμα
από τη βουλή να έγκυρει νομοσχέδια για να μοιραστεί η εθνι-

κή γή, για να διατεθούν οί φυτείες που ήταν στα έθνικά κτή-
ματα, για να τροποποιηθεί το φορολογικό σύστημα, για να
καθοριστούν τα προσόντα που χρειαζόνταν για να γίνει κά-
ποιος δημόσιος υπάλληλος, για να οργανωθεί η εκπαίδευση,
με στόχο να συνδυασθεί η καλύτερη με την πρόνοια για τόν
κλήρο, ε) η κυβέρνηση θα κατάρτιζε διοικητικό και δημο-
τικό οργανισμό, που θα είχε για βάση την αποκέντρωση, την
οικονομία και την καλή διοίκηση, θα τροποποιούσε τόν όρ-
γανισμό τών δικαστηρίων, έτσι που η δικαστική δικαιοδο-
σία να αντιστοιχεί στις διοικητικές περιφέρειες, θα έπαιρνε
μέτρα για να καλύτερευσει ο στρατός και να απαλλαγεί από
καθήκοντα ξένα προς τόν προορισμό του (άστυνομικά), θα
οργάνωνε πιό σκόπιμα την έθνοφυλακή, θα τελειοποιούσε τα
μέσα συγκοινωνίας φροντίζοντας ιδιαίτερα για τη ναυτιλία,
θα καθιέρωνε λογιστικό σύστημα στα προξενεία και θα τούς
έδινε μεγαλύτερη δικαστική δικαιοδοσία.

Συμπληρώνοντας τόν παραπάνω λόγο, ο Κουμουνδούρος
βεβαίωνε στις 17 Ίουλίου τη Βουλή ότι «η κατάσταση μας η
οικονομική δεν είναι άπελπιστική και αν μοι επιτρέπετε από
τουδε να σας δώσω χαρμόσουνόνα τινα είδησιν, σας λέγω ότι από
της εποχής καθ' ην ημεεις διευθύνομεν την κυβέρνησιν μέχρι
σήμερον, έζησαμεν εκ μόνων τών εισοδημάτων μας: και αν έδα-
νεισθημεν, έδανεισθημεν δια να πληρώσωμεν άλλα χρέη... Το
δημόσιον πνεύμα είναι ήσυχότερον η πεποιθισιον περι άσφα-
λείας έδραιώθη όπως ουν και βλέπω και τινα άλλων πρόδοον,
την όποιαν πρέπει να σας αναγγείλω. Το παρελθόν είχεν ανα-
σκάψει πάσαν ιδέαν κυβερνητικήν, η ιδέα η συντηρητική είχεν
άπολεσθή. Το παρόν έδραιωσε ιδέας κυβερνητικής. Έν τη κοι-
νωνία υπάρχει ήδη διαίρεσις μεταξύ λίαν φιλελευθέρων και συν-
τηρητικών, άλλ' ουχι αλλοδούλων και άναρχικών. Έως χθές
η κοινωνία έγεμεν έπαναστατικών ιδεών, όπου και αν έστρε-
φέ τις άπληνα σχέδια καταστροφής και άνατροπής, σήμερον,
τό λέγω με ευχαρίστησιν, αντίθετο ιδέαι διεδέχθησαν τάς
πράτας. Έν τη κοινωνία επικρατούσιν ιδέαι συντηρήσεως
και τάξεως, ήμπορώ να είπω, ότι κυβέρνησις, οιαδήποτε
και αν είναι, έχει ήδη τό πλείστον της κοινωνίας, τό όποιον
την ύποστηρίζει: αί κυβερνητικά ιδέαι αναπτύσσονται και
έδραιούνται». Με αυτά τα λόγια ο Κουμουνδούρος ήθελε
να τονισει ότι τό καθεστώς της κοινοβουλευτικής μοναρ-
χίας είχε επιτύχει τη γενική συναίνεση, ότι αναγνωριζόταν
από όλους, και ότι τό πολιτικό παιχνίδι μελλοντικά θα παι-
ζόταν μέσα στο σύστημα και ποτέ εναντίον του συστήμα-
τος. Το Σύνταγμα όριζε τούς κανόνες του παιχνιδιού και
αυτοί έπρεπε να είναι σεβαστοί από όλους, από τό βασιλιά,
τη βουλή, τό λαό. Χωρίζονταν οί πολίτες σε φιλελεύθερους
και συντηρητικούς, όχι σε καθεστωτικούς και αντικαθε-
στωτικούς. Η αντιπολίτευση ήταν πιά νόμιμη και είχε για
μοναδικό στόχο την κατακήση της πλειοψηφίας για να
γίνει κυβέρνηση, έτοιμη να παραιτηθεί μόλις η Βουλή θα
την άποδοκιμαζε. Η όμαλή αυτή διαδοχή προϋπέθετε τό
consensus, που εξασφάλιζε τη συντήρηση του καθεστώτος
και την τάξη και άφηνε άπερίσπαστη την κοινωνία στις άσχο-
λίες της. Και όσα ιδιαίτερα μέτρα ύποσχόταν ο Κουμουνδού-
ρος, ως τελικό στόχο είχαν τη σταθερότητα του κοινωνικο-
πολιτικού καθεστώτος. Καλά δημόσια οικονομικά, καλή και
άποδοτική διοίκηση, καλές συγκοινωνίες, στρατό άφοσιωμένο
άποκλειστικά στα έργα του, την άμυνα δηλαδή της χώρας,
μοίρασμα της γής, που βρισκόταν στην κατοχή του κράτους
από την άπελευθέρωση, έτσι ώστε χιλιάδες άτομα να άποκτή-
σουν γεωργικό κλήρο και να γίνουν, ως ιδιοκτήτες, στυλοβά-
του του καθεστώτος και παράγοντες οικονομικής ανάπτυξεως.
Ύποσχόταν ακόμα όριστικό διακανονισμό του έξωτερικού
χρέους, για να χάσουν οί ξένοι ένα άποφασιστικό μέσο ανα-
μίξεώς τους στις έσωτερικές υποθέσεις μας.

Με τις ιδέες αυτές ο Κουμουνδούρος διεκδικούσε την
ήγεσία της συντηρητικής μερίδας, που θα αναπτυσσόταν στα
πλαίσια της κοινοβουλευτικής μοναρχίας, όπως την προσδιό-
ριζε τό Σύνταγμα του 1864. Μιάς συντηρητικής μερίδας
όμως που θα την καθοδηγούσε η γραμμή που χάραζε για τούς

“Αγγλους συντηρητικούς ο Sir Robert Peel. Τα δικαιώματα του μονάρχη θα ήταν όσα του έδινε το Σύνταγμα. Οί διατάξεις του Συντάγματος που αναφέρονταν σ’ αυτά θα έπρεπε να ερμηνεύονται όσο μπορούσε πιδ στενά. Ο βασιλιάς, δηλαδή, θα βασιλευε και θα περιόριζε τις πρωτοβουλίες του στο να συμβουλευεί την κυβέρνηση. Θα είχε το δικαίωμα να διαλέγει τον πολιτικό που θα έξουσιοδοτούσε να σχηματίσει κυβέρνηση, αλλά θα ύποτασσόταν στην απόφαση της Βουλής αν ή τελευταία δεν έπιδοκίμαζε την έκλογή του και καταψήφισε τον έκλεκτό του. Θα διατηρούσε όμως το δικαίωμα της διαλύσεως αν διαπίστωνε ότι ή άρνητική ψήφος, όπως σε άλλες περιπτώσεις ή θετική, βρισκόταν σε αντίθεση με το λαϊκό φρόνημα. Έτσι θα άποκτούσε ή Ελλάδα ένα γνήσιο πολιτευμα κοινοβουλευτικής μοναρχίας.

‘Η άνατροπή του Κουμουνδούρου

‘Η Βουλή, αφού εξέτασε τις ένστάσεις που πρόσβαλλαν το κύρος του έκλογικού άποτελέσματος σε όρισμένες περιφέρειες και τις άπερριψε όλες, εξέλεξε τον πρόεδρό της και μετά, στις 31 ‘Ιουλίου, σταμάτησε τις εργασίες της για σαράντα μέρες.

Οί διακοπές δέν ώφέλησαν την κυβέρνηση. Στις 6 Αύγουστου ο Κουμουνδούρος αναγκάστηκε να άπομακρύνει τον ύπουργό ‘Εσωτερικών ‘Αναργύρο Χ’ ‘Αναργύρου, που δέν είχε καταφέρει να έκλεγεί βουλευτής. Δύο βδομάδες μετά την επανάληψη των συνεδριάσεων της Βουλής, στις 24 Σεπτεμβρίου, άντικατέστησε άλλους τρεις ύπουργούς: το Βουδούρη, Ναυτικών, που και αυτός είχε άποτύχει στις έκλογές, τον Κρεστενίτη, Δικαιοσύνης, και τον Καρνάλη, Στρατιωτικών, και άναμόρφωσε την κυβέρνηση. Ο ίδιος διατήρησε το ύπουργείο Οικονομικών και ο Βράιλας των ‘Εξωτερικών. Ο Λομβάρδος μετατέθηκε στο ‘Εσωτερικών, ενώ δύο νέοι ύπουργοί έμπαιναν στην κυβέρνηση, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Παύλος Καλλιγιάς, που όμως δέν πέτυχε να έκλεγεί βουλευτής ‘Αττικής, ως Δικαιοσύνης και Παιδείας, και ο βουλευτής Κέας ύποστράτηγος έ.δ. Τριαντάφυλλος Λαζαρέττος, ως Στρατιωτικών και Ναυτικών. Ο άνασχηματισμός άδυνάτισε την κυβέρνηση. ‘Αφησε ο Κουμουνδούρος δυο ύπουργεία κενά για δέλεαρ αλλά, όπως έδειξε ή ψηφοφορία που έγινε είκοσι μέρες άργότερα, δέ βρέθηκαν βουλευτές να δελεασθούν. ‘Ενώ είχε άνάγκη από δέκα, το λιγότερο, βουλευτές για να κρατηθεί στην έξουσία, ύπουργοποίησε έναν έξωκοινοβουλευτικό με πολύ περιορισμένη πολιτική έπιρροή, έναν ύπουργειοθήρα χωρίς πελατεία, και άφησε δυο ύπουργεία κενά, ενώ μπορούσε να έξασφαλίσει πλειοψηφία αν έβαζε στην κυβέρνηση τέσσερις ύπουργειοθήρες με πελατεία. Ο κακός τρόπος που χειρίστηκε το θέμα του άνασχηματισμού όδήγησε στην άνατροπή του.

Στις 11 ‘Οκτωβρίου άρχισε στη βουλή συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί σχηματισμού πόρων προς συντήρησιν και βελτίωσιν της δια ήξηρας και θαλάσσης συγκοινωνίας» που κράτησε τρεις μέρες. Το νομοσχέδιο ζητούσε να έπιβληθούν : α) φόροι : 1) 1 % στα προϊόντα της γής, 2) μι ά πεντάρα σε κάθε πρόβατο και κατσίκι, μι δεκάρα σε κάθε γαϊδούρι και δυο δεκάρες σε κάθε μεγάλο ζώο, άλογο ή βόδι, και άλλα, 3) αύξηση στο φόρο έπιτηδεύματος 20 %· β) δασμοί : 1) μι πεντάρα σε κάθε όκα ζάχαρη, καφέ και ρύζι, 2) 2 % στην αξία της ξυλείας που θα εισαγόταν για οικοδομές, γ) 10 % στα τέλη για τα ύφάσματα. ‘Η εισηγητική έκθεση προέβλεπε ότι οί νέοι φόροι, δασμοί και τέλη θα έδιναν 1.500.000 το χρόνο. Στο ποσό αυτό έπρεπε να προστεθούν και 100.000 δραχμές από τα διόδια που εισπράττονταν στους ύπάρχοντες δρόμους. Το ποσό των 1.600.000 θα μοιραζόταν ως εξής : 1) 490.000 για να ένισχυθεί ή άτμοπλοϊκή εταιρία, 2) 200.000 για να συντηρηθούν οί έθνικοί και έπαρχιακοί δρόμοι, 3) 910.000 για να στρωθούν καινούριοι δρόμοι. Για να γίνει φανερό τί σήμαινε να διατεθούν 910.000 δραχμές το χρόνο για καινούριους δρόμους άρκούν δυο άριθμοί : 1) ‘Από το 1833-1844 ξεοδέυτηκαν συνο-

λικά για την όδοποιία 750.000 δραχμές, 2) από το 1857 ως το 1861, 1.452.000 δραχμές. ‘Αν το νομοσχέδιο ψηφιζόταν, ή χώρα μας θα είχε πολύ γρήγορα ένα καλό δίκτυο δρόμων και καλές άκτοπλοϊκές συγκοινωνίες. Καταψηφίστηκε όμως με ψήφους 75 κατά, 69 υπέρ και ή κυβέρνηση Κουμουνδούρου, που είχε συνδέσει την τύχη της με την ψήφισή του, παραιτήθηκε.

Βραχύβιες κυβερνήσεις Δεληγιώργη, Βούλγαρη, Κουμουνδούρου, Δεληγιώργη και ή άναχώρηση του Σπόννεκ

‘Ο βασιλιάς κάλεσε το Δημήτριο Βούλγαρη και του έδωσε την έντολή να σχηματίσει τη νέα κυβέρνηση. ‘Ο ‘Υδραϊος πολιτικός, που πίστευε ότι ο Σπόννεκ έφερε στην έξουσία τον Κουμουνδούρο, άξίωσε την άμεση παραίτησή του από τη θέση του συμβούλου του βασιλιά. ‘Ο Γεώργιος έκρινε σκόπιμο να στείλει έπιστολή στο Βούλγαρη με τις άπόψεις του για το έπιμαχο θέμα. Σ’ αυτή του έγραψε: «Ο κόμης Σπόννεκ δέν διορίστη έπισήμως παρ’ έμοι, ούτε ύπ’ έμοι, ούτε ύπό του πατρός μου, ούτε ύπό του έν μακαρία τη λήξει Φρειδερίκου Ζ’ της Δανίας. ‘Ο κόμης Σπόννεκ έδέχθη μόνον με τις άποκαλοθήσεις εις την ‘Ελλάδα έπι 2-3 έτη ως πατρικός φίλος και σύμβουλος, τη συναινέσει της οικογενείας μου, του μακαρίτου θείου μου βασιλέως της Δανίας και της εις Κοπεγχάγην έλθούσης τότε πρεσβείας της των ‘Ελλήνων συνελεύσεως. ‘Επομένως ο κόμης Σπόννεκ ούδέποτε ανέλαβε τον τίτλον του συμβούλου μόνον ή κοινωνία κατά συνήθειαν άποδίδει αυτό τον τίτλον τουτον. Πώς λοιπόν να παραιτηθ ή τίτλου δν δέν έχει;

» ‘Αλλως τε δύναμαι να σας πληροφορήσω ότι το πρόσωπον αυτό ούδέποτε θα επέμβη εις τα άφορώντα την κυβέρνηση του κράτους: ούτε έχετε άνάγκη, ούτε ύμεις ούτε οί συνάδελφοί σας, να βλέπτε αυτόν δι’ ύποθέσεις της ύπηρεσίας, εκτός εάν το θελήσετε οί ίδιοι.

» ‘Η παρουσία λοιπόν αυτού δέν άντίκειται εις τας γενικάς συνταγματικάς αρχάς, ούτε εις το σύνταγμα της ‘Ελλάδος. ‘Οθεν σας παρακαλώ να μη παρεβάλλετε πλέον προσκόμματα, αλλά να δεχθήτε τον σχηματισμόν κυβερνήσεως και να μοι παρουσιάσετε τον κατάλογον του προσωπικού περι την 4 μ.μ. ώραν».

‘Ο Βούλγαρης ανέβηκε στα άνάκτορα μόλις πήρε τη βασιλική έπιστολή και έδωσε την άπάντησή του, γραπτή. Λέγεται ότι την άπάντησή είχε γράψει ο Δεληγιώργης, που συνεργαζόταν με το Βούλγαρη. Και τονιζόταν ότι ο κόμης Σπόννεκ δέν μπορεί να μένει κοντά στο βασιλιά γιατί έπεμβαίνει εις κυβερνητικά πράγματα. Τουτό ήταν βέβαιο και γι’ αυτό άρνιόταν ο Βούλγαρης να σχηματίσει κυβέρνηση, αν ο κόμης Σπόννεκ δέν έφευγε από την ‘Ελλάδα.

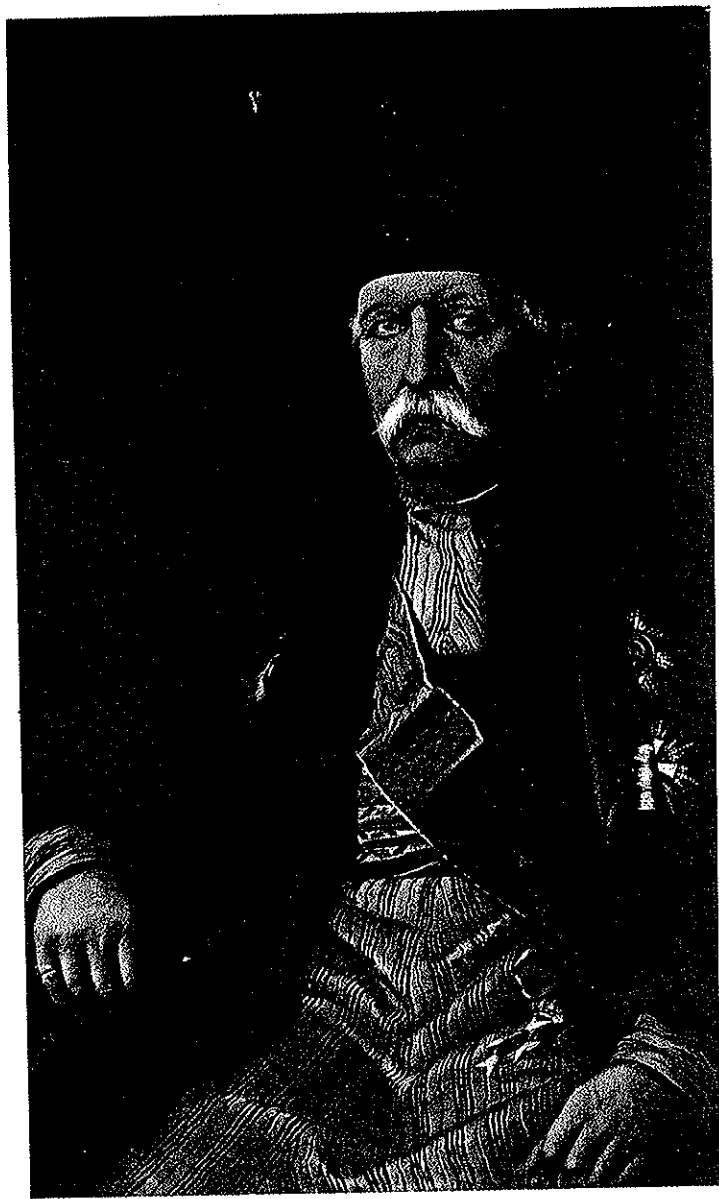
Μετά την άρνηση του Βούλγαρη, ο βασιλιάς έδωσε την έντολή στο Δεληγιώργη, που τη δέχτηκε και σχημάτισε κυβέρνηση στις 20 ‘Οκτωβρίου με την άκόλουθη σύνθεση : ‘Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, δικηγόρος, βουλευτής Μεσολογγίου, πρόεδρος του ύπουργικού συμβουλίου και ύπουργός ‘Εξωτερικών και Δικαιοσύνης, Δημήτριος Χρηστίδης, σύμβουλος έπικρατείας, πρώην γερουσιαστής, ύπουργός Οικονομικών, Θρασύβουλος Ζαΐμης, σύμβουλος έπικρατείας, ύπουργός ‘Εσωτερικών, Δημήτριος Γρίβας, λοχαγός, βουλευτής Βόνιτσας και Ξηρόμερου, ύπουργός Στρατιωτικών, ‘Αντώνιος Μαυρομυχάλης, λοχαγός, βουλευτής Οιτύλου, ύπουργός Ναυτικών, Δημήτριος Καλλιφρονάς, κτηματίας, βουλευτής ‘Αττικής, ύπουργός Παιδείας. ‘Ο Δεληγιώργης ήταν μόλις τριάντα έξι έτων. ‘Υπήρξε ο νεώτερος πρωθυπουργός της χώρας ως σήμερα.

‘Η κυβέρνηση Δεληγιώργη παρουσιάστηκε στη βουλή την επομένη της όρκωμοσίας της, χωρίς να ζητήσει ψήφο έμπιστοσύνης. Σύμφωνα με το Σύνταγμα δέν είχε τέτοια ύποχρέωση. ‘Εξάλλου ο Κουμουνδούρος δήλωσε ότι δέν θα την καταψήφισε, αφού δέν ύπήρχε έναλλακτική λύση. ‘Ετσι, άρχισε να άσκει κανονικά τα καθήκοντά της με πρώτη φροντίδα της να έγκριθεί από τη Βουλή ο προϋπολογισμός του 1865,

που είχε καταρτίσει ή προηγούμενη κυβέρνηση. Τελικά, ύστερα από συζήτηση που κράτησε έξι συνεδριάσεις, ο προϋπολογισμός ψηφίστηκε στις 29 'Οκτωβρίου. Είκοσι τέσσερις ώρες μετά την ψήφιση του προϋπολογισμού ο Δεληγεώργης παραιτήθηκε. Στο γράμμα της παραίτησής του έλεγε: «Βασιλεϋ, μετά την συνδιάλεξιν, ής ή υμετέρα Μεγαλειότης με ήξίωσε χθές τὸ εσπέρας και την όποίαν άνεκοίνωσα πρὸς τοὺς Κυρίους συναδέλφους μου, τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον ἐπέισθη ὅτι δὲν δύναται νὰ διαμείνη ἐν τῇ ἐξουσίᾳ και με ἐπεφόρτισε νὰ θέσω εἰς χεῖρας τοῦ Βασιλέως τὴν παραίτησιν αὐτοῦ. Τὸ ὑπουργεῖον, Μεγαλειότατε, παραιτεῖται με τὴν πεποίθησιν ὅτι ἐξεπλήρωσεν εὐλικρινῶς τὸ καθήκον αὐτοῦ πρὸς τε τὸ ἔθνος και τὸν Βασιλέα, διηκόλυσε τὴν λύσιν τῶν ζητημάτων, ἅτινα τοσοῦτον εἶχον καταστήσει αἱ περιστάσεις δυσχερεῖ, και οὕτως ἐνέπνευσε τὴν ἐλπίδα, ὅτι θέλει καταπαύσει ἡ ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἐπικρατοῦσα ἀβεβαιότης. Μετὰ τὰ συμβάντα τοῦ πρὸς τοὺς ὑπουργούς, Βασιλεϋ, γεύματος ἐσπευσε τὸ ὑπουργεῖον νὰ συμβουλευθῇ πᾶν ὅ,τι ἐνόμισεν ὅτι ἠδύνατο νὰ προφυλάξῃ τὸν Βασιλέα, και τέλος ἰδοὺ ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπροκαλύπτως και μετὰ σπουδῆς ὀργανώθη ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ὑπουργείου, ἥς τὸ κέντρον, ἐν ἀγνοίᾳ τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος, ὑπῆρχεν ἐν τῇ Ἀδῆ, ἐσπευσεν ν' ἀναγγεῖλη τὰ γενόμενα πρὸς τὸν Βασιλέα, ὅπως ἀπαλλαγῇ τῆς εὐθύνης ὅτι ἀφῆκε τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα εἰς ἄγνοιαν και δὲν κατέστησεν αὐτὴν ἐγκαίρως εἰς θέσιν νὰ ἐπιφέρῃ ἦν ἀπήτουν τὰ γεγονότα ταῦτα διόρθωσιν».

Τὸ γράμμα διάβασε ὁ Δεληγιώργης στὴ βουλή στις 4 Νοεμβρίου 1865, χωρὶς νὰ δώσει ἄλλη ἐξήγηση γιὰ τὴν αἰτία τῆς παραίτησής του ἢ γιὰ ὅσα συνέβησαν στὸ βασιλικὸ γένμα. Ὁ πρόεδρος τῆς βουλῆς Ἐδθ. Κεχαγιᾶς ἔδωσε κάποιες πληροφορίες διαφωτιστικές. Εἶπε ὅτι «ὁ κ. Παπαμιχαλόπουλος (φίλος τοῦ Βούλγαρη) ἀπαντήσας με κατὰ πρῶτον καθ' ὁδὸν με ἠρώτησεν, ἂν θὰ ἀνεχθῶμεν τὸ ὑπουργεῖον Δεληγεώργη, ὅπερ ἦλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν διὰ τοῦ δόλου και τῆς ἀπάτης, διότι, ἐνῶ εἴμεθα συνεννοημένοι ὡς πρὸς τὸν ὄρον τῆς ἀμέσου ἀναχωρήσεως τοῦ Σπόννεκ, αὐτὸς (ὁ Δεληγεώργης) μᾶς ἠπάτησεν. Ἐγὼ δὲ τῷ ἀπήντησα λέγων, ὅτι τί συνέβη μεταξύ σας ἀγνοῶ· ἀλλ' ἡ μερίς μας ἀπεφάσισε νὰ μὴ προσβάλλῃ τὸ ἐνεστὼς ὑπουργεῖον, ἐὰν δὲν πεισθῇ ὅτι δύναται νὰ σχηματισθῇ ἄλλο σοβαρότερον και ἰσχυρότερον ἐν τῇ βουλῇ, τοῦτέστι νὰ συγκεντρώσῃ ὅσον τὸ δυνατόν πλειοτέρας ψήφους. Τότε ὁ κ. Παπαμιχαλόπουλος μοι εἶπεν ὅτι δύναται νὰ σχηματισθῇ τοιοῦτον ὑπουργεῖον, ἐὰν ἐνωθῶσιν αἱ δύο μερίδες, ἦτοι τοῦ Βούλγαρη και Κουμουνδούρου, και ὅτι θὰ ὀμιλήσῃ περὶ τούτου μετὰ τοῦ Βούλγαρη και θὰ ἔλθῃ εἰς ἀντάμωσίν μου, ὅπως και ἐπραξεν, ἔλθων εἰς τὴν οἰκίαν ὄχι μόνον τὴν ἰδικήν μου, ἀλλὰ και εἰς τὴν τοῦ Κουμουνδούρου· εἰς ἀμφοτέρους δὲ εἶπεν ὅτι ὁ κ. Βούλγαρης δέχεται τὴν ἔνωσιν ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ σχηματισθῇ μεικτὴ κυβέρνηση ἐκ τῶν δύο μερίδων προεδρευομένη ἀπὸ ἕν δευτερεδον πρόσωπον γέροντος». Ἀλλὰ ὁ Κουμουνδούρος, συνέχισε ὁ Κεχαγιᾶς, ἤθελε νὰ συναντηθεῖ με τὸν ἴδιον τὸ Βούλγαρη, γιὰ νὰ συμφωνήσουν και ποιοὶ θὰ ἦταν οἱ ὑπουργοὶ στὴν συμμαχικὴν κυβέρνησιν. Τὴν ἐπομένη ὁ Βούλγαρης πῆγε στὴ βουλή και ἐνημέρωσε τοὺς φίλους του γιὰ τὶς συνεννοήσεις μετὰ τὸν Κουμουνδούρο. Ἄλλοι εὐχαριστήθηκαν, ἄλλοι δυσσαρεστήθηκαν ἀπὸ τὴν προοπτικὴν τῆς συνεργασίας. «Ἄγνοῶ δὲ», τόνισε ὁ Κεχαγιᾶς, «τίαν ἢ γνώμην ἤθελεν ὑπερισχῶσει ὡς πρὸς τὴν ἔνωσιν· ἐνῶ δὲ ἡ συνεννόησις εὐρίσκετο εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον, αἴφνης τὸ ὑπουργεῖον λαβὼν γνώσιν, φαίνεται, τῶν διατρεχόντων και θεωρούν τὴν ἔνωσιν ἀποπερατωμένην, παρητήθη».

Οἱ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ἔγραψαν ὅτι ὁ Δεληγιώργης παραιτήθηκε στις 25 'Οκτωβρίου, τὴν ἐπομένην γεύματος πὸν ἔδωσε ὁ βασιλιάς γιὰ τοὺς ὑπουργούς, ἐπειδὴ σ' αὐτὸ ἦταν καλεσμένος και ὁ Σπόννεκ. Ὁ Γεώργιος τοῦ παραιτήρησε ὅτι ἡ παρουσία τοῦ κόμη δὲ μείωνε τὴν κυβέρνησιν. Ἐξάλλου, πρόσθεσε, ἂν ὁ πρόεδρος τῆς τὸν εἶχε προειδοποιήσει, δὲ θὰ καλοῦσε τὸ Σπόννεκ. Ὁ Δεληγιώργης δὲν ἐπέμεινε στὴν παραίτησιν. Μετὰ τέσσερις μέρες παρουσιάστηκε στὸ

Ἐπάνω: ὁ Ὑδραῖος Δημήτριος Βούλγαρης, πολιτικὸς ἀντίπαλος τοῦ Ἀ. Κουμουνδούρου, πὸν ὑπῆρξε ὁ χαρακτηριστικότερος ἴσως τύπος παραδοσιακοῦ κομματάρχη τῆς τρίτης εἰκοσιπενταετίας τοῦ 19ου αἰ. Τὸ Νοέμβριον τοῦ 1865 ἀνέλαβε γιὰ τέταρτη φορὰ τὴν πρωθυπουργία (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

βασιλιά και τοῦ παραπονέθηκε ὅτι ὁ Σπόννεκ εἶχε ἀναθέσει στὸν Κεχαγιᾶ νὰ συμφιλιώσει τὸ Βούλγαρη με τὸν Κουμουνδούρο και ὅτι με αὐτὲς τὶς συνθήκες δὲν μπορούσε νὰ μείνει στὴν κυβέρνησιν. Ὁ Γεώργιος κάλεσε τὸ Σπόννεκ, ὁ ὁποῖος τὸν βεβαίωσε ὅτι δὲν εἶχε συναντηθεῖ με τὸν Κεχαγιᾶ ἀπὸ δεκαπέντε μέρες. Κάλεσε και τὸν τελευταῖο, ὁ ὁποῖος τὸν πληροφορήσε ὅτι ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὶς συνεννοήσεις ἀνῆκε στὸν Παπαμιχαλόπουλο. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο βεβαιώσεις ὁ βασιλιάς κάλεσε ὄλους τοὺς ὑπουργούς ἀργὰ τὸ ἀπόγευμα, τὸ Σάββατο, 30 'Οκτωβρίου, και τοὺς ἀνακοίνωσε ὅσα εἶχε πληροφορηθεῖ ἀπὸ τὸν κόμη και τὸν πρόεδρο τῆς βουλῆς και τοὺς ρώτησε ἂν ἐπιμένουν στὴν παραίτησή τους. Ὁ Δεληγιώργης βιάστηκε νὰ ἀπαντήσῃ ὅτι ἐπιμένει, γιὰ νὰ προλάβει τοὺς ἄλλους ὑπουργούς, πὸν και αὐτοὶ, ἀφοῦ δίστασαν λίγο, εἶπαν ὅτι

επιμένουν. Ὁ βασιλιάς τότε δέχτηκε τὴν παραίτησή τους.

Ἐγιναν προσπάθειες νὰ σχηματιστεῖ ἀχρωμάτιστη κυβέρνησις μὲ πρωθυπουργὸ τὸ Μπενιζέλο Ρούφο, ποὺ κατέληξαν σὲ ἀποτυχία. Ὁ βασιλιάς ἔδωσε τότε τὴν ἐντολὴ στὸ Βούλγαρη, ποὺ σχημάτισε κυβέρνησις στὶς 3 Νοεμβρίου μὲ τὴν ἀκόλουθὴ σύνθεσις: Δημήτριος Βούλγαρη, βουλευτὴς Ὑδρας, εἰσοδηματίας, πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν, Χαράλαμπος Χριστόπουλος, βουλευτὴς Ὀλυμπίας, πρῶν δημόσιος ὑπάλληλος, Ἐξωτερικῶν, Δημήτριος Δρόσος, πολιτευτὴς Τήνου, πρῶν δημόσιος ὑπάλληλος, Οἰκονομικῶν, Ἀνδρέας Γ. Κουντουριώτης, βουλευτὴς Ὑδρας, πρῶν γερουσιαστής, Παιδείας, Σπήλιος Ἀντωνόπουλος, πολιτευτὴς Μεσσηνίας, πρῶν δημόσιος ὑπάλληλος, Ναυτικῶν, Δημήτριος Καλλέργης, ὑποστράτηγος, Στρατιωτικῶν, Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος, βουλευτὴς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, δικολάβος, Δικαιοσύνης. Ἡ κυβέρνησις αὐτὴ ἔμεινε στὴν ἐξουσία δυὸ εικοσιτετράωρα, γιατί ὁ βασιλιάς ἀρνήθηκε νὰ ἱκανοποιήσει τὴν ἀξίωσις τοῦ Βούλγαρη καὶ νὰ κλείσει τὴ βουλὴ ὡς τὸν Ἰανουάριον 1866. Ἔτσι ὁ Ὑδραῖος πολιτικὸς στὶς 5 Νοεμβρίου παραιτήθηκε.

Ἡ ἀξίωσις τοῦ Βούλγαρη δὲν ἦταν ἀντισυνταγματικὴ, γιατί τὸ ἄρθρον 54 τοῦ Συντάγματος ὄριζε ὅτι «ἡ διάρκειά ἐκείτης συνόδου δὲν δύναται νὰ εἶναι βραχυτέρα τῶν τριῶν μηνῶν, οὐδὲ μακροτέρα τῶν ἑξ». Ἡ βουλὴ εἶχε ἀρχίσει τὶς ἐργασίες τῆς στὶς 28 Μαΐου. Συνεπῶς στὶς 4 Νοεμβρίου εἶχαν περάσει πέντε μῆνες καὶ ἑπτὰ μέρες, ἢ, ἂν δὲν ὑπολογίζονταν οἱ σαράντα μέρες τῆς ἀναστολῆς, τέσσερις μῆνες παρὰ τρεῖς μέρες. Τὸ τρίμηνον δηλαδὴ εἶχε ἐξαντληθεῖ. Ἡ ἀξίωσις ἦταν καὶ δικαιολογημένη. Ἐπρεπε νὰ δοθεῖ κάποια χρονικὴ ἄνεσις στὴν κυβέρνησις γιὰ νὰ καταρτίσει τὸ νέο προϋπολογισμό καὶ νὰ χαράξει τὴν πολιτικὴν τῆς. Γιατὶ τότε ἀρνήθηκε νὰ τὴν ἱκανοποιήσει ὁ βασιλιάς; Ξέροντας ὅτι στὴ βουλὴ δὲν ὑπῆρχαν πειθαρχημέναι ὁμάδες, δὲν ἤθελε νὰ κάμει μιὰ παραχώρησις ποὺ θὰ ἄφηνε τὸ Βούλγαρη ἐλεύθερον δύο μῆνες γιὰ νὰ προσεταιριζοῦντο βουλευτές. Ἡ πολιτικὴν μερίδα τοῦ Βούλγαρη δὲν ἦταν ἀξιόλογη. Ἄν ἔμενε στὴν ἐξουσία μὲ βασιλικὴν εὐνοία — αὐτὴ τὴν εὐνοία θὰ εἶχε ἢ ἀποδοχὴ τοῦ αἰτήματός του — τότε, χωρὶς ἀμφιβολία, θὰ ἀποσποῦσε βουλευτές. Στους τελευταίους ὑπῆρχαν κατάλοιπα τῆς συνήθειας ποὺ ἐπικράτησε στὴν περίοδο τοῦ Ὁθωνος, νὰ ψηφίζουν δηλαδὴ οἱ βουλευτές τὴν κυβέρνησις ποὺ θὰ διόριζε ὁ βασιλιάς. Ὁ Γεώργιος δὲν ἤθελε νὰ συνεχίσει αὐτὴ τὴν συνήθεια, γιὰ νὰ μὴ ταυτίσει τὴν τύχη του μὲ τὴν τύχη οἰοιοῦδήποτε πολιτικοῦ.

Εἴκοσι τέσσερις ὥρες μετὰ τὴν παραίτησις τοῦ Βούλγαρη ὀρκίστηκε ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνοῦδος ὡς πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν καὶ Ἐξωτερικῶν, ὁ Σωτήριος Σωτηρόπουλος, βουλευτὴς Τριφυλίας, δικηγόρος, Οἰκονομικῶν, ὁ Περικλῆς Ἀνάργυρου Πετράκης, βουλευτὴς Ἀττικῆς, δικηγόρος, Δικαιοσύνης, ὁ Κωνσταντῖνος Λομβάρδος, βουλευτὴς Ζακύνθου, γιατρός, Παιδείας, ὁ Τριαντάφυλλος Λαζαρέττος, βουλευτὴς Κέας, ὑποστράτηγος ἐ.ἀ., Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν. Ἡ νέα κυβέρνησις παρουσιάστηκε στὴ βουλὴ στὶς 9 Νοεμβρίου καὶ ὁ πρόεδρος τῆς ἐξήγησε γιατί ξανασημάτισε κυβέρνησις. Μόλις πῆρε τὴν ἐντολὴ, εἶπε, πῆγε στὸ σπίτι τοῦ Δεληγιώργη καὶ τοῦ ζήτησε νὰ συνεργασθῶν. «Ὁ κ. Δεληγιώργη», συνέχισε, «καὶ τοῦ κ. Γρίβα παρόντος, μοὶ εἶπεν ὅτι εἶχε ἀνάγκη νὰ σκεφθῆ δύο ὥρας. Ἀπῆλθον ἐκεῖθεν πιστευῶν, ὡς μοὶ εἶπεν ὁ κ. Δεληγιώργη, ὅτι ἡ ἀναβολὴ δὲν εἶναι πλαγία ἄρνησις. Μετὰ δύο ὥρας ὁ κ. Δεληγιώργη μοὶ ἀπήνησεν ἀρνητικῶς καὶ ἐστόλισε τὴν ἐπιστολήν του μὲ φιλοφροσύνας τινάς, τὰς ὁποίας βεβαίως δὲν ἐπερίμενα, ἀλλ' αἵτινες εἰσὶν τῶν ἑξῶν του». Ὁ Κουμουνοῦδος ζήτησε τὴν συνεργασίαν τοῦ Βούλγαρη, ποὺ ἐπίσης ἀρνήθηκε. Τότε ὁ Χαρίλαος Τρικοῦπης τοῦ πρότεινε νὰ σχηματιστεῖ κυβέρνησις ἀπὸ ὅλες τὶς ὁμάδες, ἢ ἀχρωμάτιστη. Τὴν πρότασις ὑποστήριζαν καὶ ἄλλοι βουλευτές, ἀνεξάρτητοι, ποὺ συγκεντρώθηκαν στὴ βουλὴ καὶ ἀνάθεσαν σὲ ἐπιτροπὴ νὰ κάμει τὶς ἀπαραίτητες συνεννοήσεις. Ἡ ἐπιτροπὴ δὲν πέτυχε στὶς προσπάθειές τῆς. Ἔτσι, ὁ Κουμουνοῦδος σχημάτισε μόνος

τοῦ κυβέρνησις, ποὺ καταψηφίστηκε. «Δὲν εἶναι ἀνάγκη, μοὶ φαίνεται», εἶπε ὁ βουλευτὴς Κερκύρας Στέφανος Παδοβάς, φίλος τοῦ Βούλγαρη, «νὰ ἀποφανθῆ ἡ Βουλὴ ἂν ἔχη ἐμπιστοσύνην πρὸς ἐκεῖνον τὸ ὑπουργεῖον, τὸ ὅποιον πρὸ δέκα ἡμερῶν κατεψήφισε πῶς παρουσιάζεται νὰ ζητήσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς βουλῆς, ἀφοῦ ἡ βουλὴ ἀπεφάνθη καὶ τὸ ὑπουργεῖον δὲν ἔκαμε τίποτε διὰ νὰ ξαναποκτήσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς βουλῆς». Ἐσφαλῆ ὁ Κερκυραῖος πολιτικὸς. Ὁ Κουμουνοῦδος ζητώντας ψῆφον ἐμπιστοσύνης μόλις σχημάτισε κυβέρνησις, ἤθελε «νὰ γίνῃ γνωστὸν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἂν ἡ κυβέρνησις, ἥτις ἔχει ὄλον τὸ θάρρος ν' ἀναλάβῃ τὸ βαρὺ φορτίον τῆς διαχειρίσεως τῶν δημοσίων, ἂν ἔχη καὶ τὴν ἰσχὺν νὰ ἐξακολουθήσῃ». Ἦθελε, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ πεῖ ὅτι ὁ βασιλιάς δὲν εἶχε τὸ ἀπερίοριστον δικαίωμα νὰ διορίσῃ ὅποιον τοῦ ἄρεσε πρόεδρον τῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπολογίζῃ καὶ τοὺς περιορισμοὺς νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς βουλῆς, χωρὶς ἀναβολὰς καὶ ἀναστολὰς, χωρὶς ὑποπτα καζάρια στοὺς διαδρόμους τοῦ βουλευτηρίου. Κατέκρινε ἑμμεσα, ἀλλὰ ἀρκετὰ καθαυτῶν, τὴν προσπάθειαν νὰ σχηματιστεῖ κυβέρνησις ποὺ θὰ στηριζόταν στὴ βασιλικὴν εὐνοίαν μὲ ὅποιον τρόπο καὶ ἂν ἐκδηλωνόταν ἡ εὐνοία αὐτή. Ἀκούστηκε τότε ὁ Δεληγιώργη νὰ λέει: «Δὲν νομίζω τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως τοῦ διορίζειν ὑπουργούς, ὅτι εἶχε ἀνάγκην συμπληρώσεως καὶ στηριγμάτων. Τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως εἶναι πλήρες, δύναται νὰ καλέσῃ ὃν αὐτὸς βούλεται νὰ κυβερνήσῃ τὸν τόπον· τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως δὲν ὑπόκειται εἰς κανένα κανόνα καὶ περιορισμόν» καὶ νὰ συμπληρῶναι: «Ἡ κυβέρνησις δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ θέσῃ τὸ ζήτημα αὐτὸ (τῆς ἐμπιστοσύνης), διότι προσβάλλει τὰ ἡγεμονικὰ δικαιώματα. Ἡ ἀντιπολίτευσις ἔχει πάντοτε τὸ δικαίωμα νὰ θέτῃ τὸ ζήτημα τῆς ἐμπιστοσύνης. Ἡ κυβέρνησις δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐρωτήσῃ τὴν βουλὴν, ἂν ἔκαμε καλῶς νὰ δεχθῆ τὴν ἐξουσίαν· ἡ ἀντιπολίτευσις ἔχει πάντοτε τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιτῇ, δὲν ἔχει ἐμπιστοσύνην».

Ὁ Δεληγιώργης ἀπέκρουε ὄχι μονάχα τὴν ἀρχὴ τῆς «αδελωμένης» (ὅπως ἀργότερα ὀνομάστηκε), ἀλλὰ καὶ τὸ δικαίωμα τῆς κυβερνήσεως νὰ ἐξακριβώσῃ τὶς διαθέσεις τῆς βουλῆς, πρὶν ἀρχίσει νὰ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσίαν. Μόνον στὴν ἀντιπολίτευσις ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμα νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴ βασιλικὴν ἐνέργειαν καὶ νὰ ἀνατρέψῃ τὴν κυβέρνησις, ὅποιαδήποτε στιγμή θὰ τὸ θεωροῦσε σκόπιμον. Πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὸ Δεληγιώργη εἶχε ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ βασιλιά στὴν κυβέρνησις, δευτερεύουσα ἡ ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς.

Μὲ 81 ἀρνητικὰς, 68 θετικὰς ψήφους καὶ δύο ἀποχές ἀνατράπηκε ἡ δευτέρη κυβέρνησις Κουμουνοῦδος. Σχημάτισε τότε κυβέρνησις ὁ Δεληγιώργη, ποὺ ὀρκίστηκε στὶς 13 Νοεμβρίου μὲ τὴν ἀκόλουθὴ σύνθεσις: Ἐπαμ. Δεληγιώργη, πρόεδρος καὶ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν καὶ Δικαιοσύνης, Δημήτριος Χρηστίδης, Οἰκονομικῶν, Θρασύβουλος Α. Ζαῖμης, Ἐσωτερικῶν, Σπήλιος Ἀντωνόπουλος, Παιδείας, Δημήτριος Γρίβας, Στρατιωτικῶν, Ἀντώνιος Μαυρομιχάλης, Ναυτικῶν. Ἡ νέα κυβέρνησις βιάστηκε, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, νὰ καταργήσῃ τὸ Συμβούλιον Ἐπικρατείας.

Ἡ νέα προεδρία τοῦ Δεληγιώργη ἔτυχε νὰ συμπέσει μὲ τὴν ἀναχώρησις τοῦ Σπόννεκ. Ὁ πρίγκιπας Νικόλαος στὸ βιβλίον του «Τὰ πενήντα χρόνια τῆς ζωῆς μου» ἔγραψε ὅτι ὁ πατέρας του δὲν μπορούσε νὰ ὑποφέρει τὸ Δανὸν σύμβουλό του, γιατί «ἤτο μᾶλλον ἀλαζονικὸς καὶ ἐλάμβανε περισσότερον τὸ ὕψος παιδαγωγοῦ πρὸς νεαρὸν μαθητὴν, παρὰ συμβούλου πρὸς τὸν βασιλέα του». Καὶ πρόσθετε: «Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὁ Σπόννεκ ἦτο καταλληλότερος διὰ τὴν θέσιν του, εἶναι ἀπίθων ὅτι ὁ πατέρας μου θὰ ἐθεώρει φρόνιμον νὰ διατηρήσῃ τὰς ὑπηρεσίας του ἐπὶ μακρόν. Ὁ βασιλεὺς Ὁθων εἶχε βαρῆς προσβάλλει ὀλόκληρον τὸ ἔθνος ἐπιτρέπων εἰς τοὺς Βαυαροὺς συμβούλους του νὰ ὑποκατασταθοῦν εἰς τὴν θέσιν τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν ὑπὸ τὴν δικαιολογίαν τῆς ἀπειρίας. Καὶ παρευθὺς ὁ πατέρας μου ἀντελήφθη τὸν κίνδυνον, ἂν ἐπέτρεπεν εἰς οἰονδήποτε νὰ τὸν ὑποψιασθῆ ἐπὶ παρομοίᾳ ἀδικίας καὶ ἐπιπολαίουτητι. Ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν βασιλέα τῆς Δανίας νὰ ἀνακαλέσῃ τὸν κόμητα Σπόννεκ, ἐκθέτων καθαρὰ τοὺς λόγους του». Ὁ Κα-

ρολίδης εμφανίζει τον κόμη Σπόννεκ να φεύγει από την Ελλάδα με δική του πρωτοβουλία, στη μέση του χειμώνα και ενώ ο Δεληγιώργης συμφώνησε να έμνε ως την άνοιξη, γιατί είχε βαρεθεί και άγανακτήσει με τις εναντίον του επιθέσεις. Κατά τον Άσπρέα, ο Γεώργιος υποχώρησε και έδιωξε το Σπόννεκ, ύστερα από τις διαδηλώσεις που οργανώθηκαν στην Αθήνα από το Βούλγαρη μετά την παραίτηση του Δεληγιώργη. Η άποψη αυτή βρίσκει στήριγμα και στις αναφορές που έστειλαν οι πρεσβευτές του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γαλλίας στις κυβερνήσεις τους. Στις 2 μ.μ. της 2ας Νοεμβρίου κάλεσε ο Γεώργιος στα άνακτορα τον Έρσκιν, τον Γκομπινό και τον Μπλούντοφ και τους εξέγησε τους λόγους που προκάλεσαν τις κυβερνητικές κρίσεις. Πρόσθεσε ότι τελικά υποχώρησε στο θέμα Σπόννεκ, όχι γιατί υπέκυψε στην πίεση του όχλου, αλλά γιατί δημιουργήθηκε κατάσταση που ξέφυγε από τον έλεγχό του. Ο Μπλούντοφ, άπαντώντας και για τους άλλους δύο, του είπε ότι η αναχώρηση του κόμη ήταν η μόνη λύση που θα διευκόλυνε την επάνοδο της όμαλότητας.

Ο Σπόννεκ δεν ήταν υπεύθυνος για την άνωμαλία. Η άδυναμία της βουλής, με άδυναμία που χαρακτηρίζει όλες τις βουλές που σφραγίζουν τα πρώτα βήματα, τη νηπιακή ηλικία, κάθε κοινοβουλευτικού καθεστώτος, να δώσει κυβέρνηση με συμπαγή πλειονοψηφία, άποτελούσε την άποκλειστική αίτια για τις άλλεπάλληλες κρίσεις. Οι συμμαχικές κυβερνήσεις είναι με ά κάποια διεξόδος, αλλά ο σχηματισμός τους προϋποθέτει πολιτική διάθεση που να επιτρέπει συνεργασία. Τέτοια διάθεση υπάρχει όταν ο κάθε πολιτικός όργανισμός έχει άποκτήσει τη βεβαιότητα ότι είναι άδύνατο να κυβερνήσει μόνος του. Αυτό συμβαίνει ή γιατί το εκλογικό σύστημα δύσκολα ή καθόλου εξασφαλίζει άπόλυτη πλειονοψηφία σ' έναν όργανισμό ή γιατί το εκλογικό σώμα άρνείται να ψηφίσει κατηγορηματικά και μοιράζει τις προτιμήσεις του σε περισσότερους. Στην Ελλάδα του 1865 το εκλογικό σώμα, που πρώτη φορά εκφράστηκε με σχετική άνεση, έδειξε με την ψήφο ότι αξίωνε να συνεργασθούν οι μερίδες που προκάλεσαν την πολιτειακή άλλαγή, για να σταθεροποιήσουν το νέο καθεστώς. Οι άρχηγοί των μερίδων δεν ήταν έτοιμοι άκόμα για συνεργασία.

Οί πολιτικοί άρχηγοί Βούλγαρης, Δεληγιώργης και Κουμουνοδούρος

Ο Βούλγαρης, γιος άρχοντα της Ύδρας ισάξιου του Λάζαρου Κουντουριώτη, πίστευε, αν και δεν είχε μόρφωση, ούτε ικανότητα να μιλάει, γιατί ψεύδιζε, ότι η έξουσία του άνηκε μόνο και μόνο εξαιτίας του όνόματός του. Άρκετά εύπορος, άρκετά έξυπνος, με έπιρροή σε κύκλους άγωνιστών, με όργάνωση κατάλληλη για μικρολαϊκές ένοπλες κινητοποιήσεις, με προθυμία να ικανοποιήσει φιλοδοξίες και αίτήματα κάθε είδους, με λίγους ή κανέναν ένδοιασμό στην εκλογή των μέσων που θα χρησιμοποιούσε για να πετύχει τους σκοπούς του; και έτσι, πότε βασιλικός, πότε αντιβασιλικός, αλλά πάντα δεσποτικός, εξαιτίας του χαρακτήρα του, δεν προσφερόταν για συνεργασία. Γερουσιαστής, ύπουργός και πρόεδρος του Ύπουργικού Συμβουλίου στην περίοδο του Όθωνος, βρέθηκε στην αντιδυναστική παράταξη μόλις έχασε την έξουσία. Πρόεδρος της προσωρινής κυβερνήσεως με τα 10 Οκτωβρίου, έπιχείρησε και με βία να παραμείνει στην άρχη ή να ξανανέβει σ' αυτή όταν την έχασε. Πρώτος πρόεδρος του Ύπουργικού Συμβουλίου με τα έρχομό του Γεωργίου, άρχισε να υπονομεύει το βασιλιά μόλις βρέθηκε στην αντιπολίτευση. Η αξίωσή του να φύγει ο Σπόννεκ είχε στόχο τον άνώτατο άρχοντα, που επιδίωκε ή να τον ταπεινώσει ή να τον υποτάξει. Με αυτό το παρελθόν, με αυτό το χαρακτήρα, κοινοβουλευτικά σέ μειονεκτική θέση, δεν προσφερόταν για συνεργασία.

Ο Έπαμεινώνδας, γιος του Δημητρίου (Μήτρου) Δεληγιώργη (που πήρε μέρος στην Έπανάσταση, όνομάστηκε συνταγματάρχης και εκλέχθηκε βουλευτής Αιτωλίας, ως φίλος

Ο Έπαμεινώνδας Δεληγιώργης, ο όποιος στην άρχη της πολιτικής του σταδιοδρομίας παρουσιάστηκε με άσυνήθιστη για την εποχή του ριζοσπαστική διάθεση, έντάχθηκε τελικά στον παραδοσιακό χώρο της νεοελληνικής πολιτικής. Το Νοέμβριο του 1865 ο Δεληγιώργης σχημάτισε για πρώτη φορά κυβέρνηση. Έπάνω: ο Έπ. Δεληγιώργης (Αθήνα, Έθνικό Ιστορικό Μουσείο).

του Κωλέττη, το 1847) γεννήθηκε στις 10 Ίανουαρίου 1829 στο Μεσολόγγι. Σπούδασε Νομικά στο πανεπιστήμιο στην Αθήνα και διορίστηκε δικηγόρος το 1854 στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Βγήκε βουλευτής Μεσολογγίου το 1859, αλλά όχι και το 1860, γιατί άνηκε στην αντιοθωνική παράταξη. Η ένταξη του στην παράταξη αυτή δεν τον έμπόδισε να είναι μέλος της έπιτροπής που πήγε στα άνακτορα για να συγχαρεί τη βασίλισσα Άμαλία, ύστερα από την άπόπειρα του Δόσιου να την σκοτώσει. «Διετίθεντο δε τότε πολλοί», γράφει ο Άλέξ. Ραγκαβής (4,76), «ότι εκ μικροκενοδοξίας έπέδιωξεν ο ίδιος την κατάταξιν εις την έπιτροπήν, και ούχι ως άποδοκιμάζων το έγκλημα, εις δ δεν ήν ξένος και ο άδελφός του». Στις 11 Οκτωβρίου 1862 έγινε ύπουργός Παιδείας, όχι και Έκκλησιαστικών, γιατί το ύπουργείο διχοτομήθηκε, έτσι που να μπορεί να γίνει ύπουργός και ο γαμπρός από θυγατέρα του Βούλγαρη Βασίλειος Νικολόπουλος. Το 1863 εκλέχθηκε, για ένα μήνα, πρόεδρος της Β' συνελεύσεως. Στη βουλή έγινε άρχηγός μιας όμάδας με κυμαινόμενη δύναμη. Συνεργαζόταν με το Βούλγαρη, ως τη στιγμή που ο Γεώργιος τον κάλεσε να γίνει πρόεδρος του ύπουργικού συμβουλίου. Άφου έπεισε τον Ύδραίο πολιτικό να άκολουθήσει αδιάλλακτη στάση στο θέμα Σπόννεκ, τον έγκατέλειψε, σχημάτισε κυβέρνηση και έδωσε στο βασιλιά προθεσμία ως την άνοιξη του 1866 για να άπομακρύνει

τό Δανό σύμβουλό του. Ὁ Δεληγιώργης, γαμπρός τοῦ Ὑδραίου ἀρχοντα Λάζαρου Γιουρδῆ, ἦταν τόσο φιλόδοξος, πού δέν μπορούσε νά ἔχει διάθεση γιά συνεργασία.

Ὁ Κουμουνδούρος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ὁ πρῶτος Ἑλληνας πολιτικός μέ συνείδηση κοινοβουλευτική. Ἦθελε ἡ κυβέρνησή του νά στηρίζεται στήν πλειοψηφία τῶν βουλευτῶν καί γι' αὐτό, μιλώντας στή βουλή, προσπαθοῦσε νά πείσει καί ὄχι νά δελεάσει ὅπως ἐπίδωκε ὁ Δεληγιώργης. Ἐκτιμοῦσε τήν ἀγχίνοια τοῦ Βούλγαρη καί σεβόταν τήν πατριαρχική νοοτροπία του, ἀλλά ἀρνιόταν νά ὑποταχθεῖ στόν αὐταρχισμό του. Συμπαθοῦσε τὸ Δεληγιώργη, ἀλλά δέν τὸν ἐμπιστευόταν, γι' αὐτό καί δὲ συνεργάστηκε μαζί του. Ἐκτιμοῦσε τὸν Τρικούπη, ἀλλά καί τὸν ἀντιπαθοῦσε βαθύτατα, γι' αὐτό καί τὸν χρησιμοποίησε μιά καί μόνη φορά. Ὁ Θρ. Ζαΐμης πού ἦταν ἀδιάφορος. Ὁ Κουμουνδούρος εἶχε ὅλες τῆς ἀρετῆς τοῦ πρέπει νά στολιζοῦν ἕναν κοινοβουλευτικό ἄνδρα. Ψυχραιμία, ἀνεξικακία, ἐλαστικότητα, προσαρμοστικότητα, καλή διάθεση, εὐγένεια στοὺς τρόπους, ἐπιμέλεια, ἐργατικότητα, ἐπιμονή, ὅσο καί ὑπομονή, πραότητα. Δέν θύμωνε καί δέν λύπησε σχεδὸν κανένα, γι' αὐτό καί τὸν χαρακτήριζαν «γλυκύτατο». Μὲ ἀπόλυτη εὐλάβεια τηροῦσε ὅλους τοὺς κανόνες στοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιχνιδι καί δέν προσπάθησε ποτὲ νά βγεῖ ἔξω ἀπὸ τὰ συνταγματικά πλαίσια. Αὐτὸ πού δέν τοῦ πηγαινε ἦταν νά βρεθεῖ στήν ἴδια κυβέρνηση μετὸ τὸ Βούλγαρη καί τὸ Δεληγιώργη καί μάλιστα μέ πρωθυπουργὸ τὸν πρῶτο.

Συμμαχική κυβέρνηση ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Μπενιζέλου Ρούφου

Ὅταν ἡ Βουλή, στίς 25 Νοεμβρίου, μέ ψήφους 84 κατὰ 70 ἀρνήθηκε νά διακόψει τῆς ἐργασίες τῆς γιά σαράντα μέρες, ὅπως ζήτησε ὁ Δεληγιώργης, γεγονός πού τὸν ἀνάγκασε νά παραιτηθεῖ ξανά, ὁ Κουμουνδούρος σύστησε νά γίνει συμμαχική κυβέρνηση μέ οὐδέτερο πρόεδρο. Ἐπειδὴ δέν ὑπῆρχε ἄλλη λύση, ὁ Βούλγαρης συμφώνησε καί στίς 28 Νοεμβρίου ὀρκίστηκε ἡ πέμπτη μέσα σὲ τριάντα ὀκτὼ μέρες κυβέρνησης μετὴν ἀκόλουθη σύνθεση: Μπενιζέλος Ρούφος, βουλευτῆς Ἀχαΐας, εἰσοδηματίας, πρόεδρος καί ὑπουργὸς Δικαιοσύνης, Σωτῆρης Σωτηρόπουλος, Οἰκονομικῶν, Βασίλειος Σκαλισσοδήμος, βουλευτῆς Τριχωνίας, ἀντισυνταγματάρχης, Στρατιωτικῶν, Κωνσταντῖνος Δαρειώτης, βουλευτῆς Πυλίας, πρ. νομάρχης - κτηματίας, Παιδείας, Βασίλειος Νικολόπουλος, πολιτευτῆς Γορτυνίας, δικηγόρος, Ἐσωτερικῶν, Ἰωάννης Βαλασόπουλος, βουλευτῆς Λακεδαιμόνος, γιατρός, Ἐξωτερικῶν, Νικόλαος Βουδούρης, βουλευτῆς Χαλκίδας, εἰσοδηματίας, Ναυτικῶν. Οἱ τρεῖς πρῶτοι ἦταν φίλοι τοῦ Κουμουνδούρου, οἱ ἄλλοι τρεῖς τοῦ Βούλγαρη.

Ἡ συμμαχική κυβέρνηση πέτυχε νά ψηφιστεῖ ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ 1866, ὁ νόμος πού ὄριζε τὴ διαδικασία γιά τὴν ἐπέκταση τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας στὰ Ἑπτάνησα, καινούριοι νόμοι γιά τὸ χαρτόσημο καί στίς 5 Ἰανουαρίου 1866 ἐξέδωσε διάταγμα πού ὄριζε ὅτι τελείωσε ἡ πρώτη σύνοδος. Δυὸ ὅμως βασικά νομοσχέδια, τὸ ἓνα πού κύρωνε τὴ σύμβαση γιά τὴν ἀποξήρανση τῆς Κωπαΐδας, τὸ ἄλλο πού φορολογοῦσε τῆς «σκωρίες» τοῦ Λαυρίου, παρόλο πού συζητήθηκαν, δέν ψηφίστηκαν. Γι' αὐτὸ μέ διάταγμα τῆς 6 Ἰανουαρίου κλήθηκε ἡ βουλή γιά τῆς 10 τοῦ ἴδιου μήνα σὲ ἑκτακτὴ σύνοδο γιά νά τὰ ψηφίσει.

Ἡ ἑκτακτὴ σύνοδος ἄρχισε μέ ἀπόφαση τῆς Βουλῆς πού ὄριζε ὅτι σὲ κάθε βουλευτῆ θὰ πληρώνονταν 1.500 δραχμὲς γιά ἀποζημίωση. Τὸ ἀρθρο 75 τοῦ Συντάγματος πρόβλεπε ὅτι οἱ βουλευτῆς θὰ ἔπαιρναν γιά κάθε τακτικὴ σύνοδο 2.000 δραχμὲς ὁ καθένας, ἐνῶ στίς ἑκτακτῆς «μόνα τὰ ἔξοδα τῆς ἀφίξεως καί τῆς ἐπανάδου». Τὰ ἔξοδα αὐτά, καλά ὀυλογοισμένα, ἔφταναν τῆς 50 δραχμῆς. Οἱ παραπάνω 1.450 ἦταν δῶρο πού δέν προέβλεπε τὸ Σύνταγμα. Ἡ βουλή, ὡς κυρίαρχο σῶμα, μπορούσε νά πάρει ἀποφάσεις ἀντισυνταγματικές; Ὁ Γεώργιος πίστευε ὅτι ὄχι. Γι' αὐτὸ κάλεσε τὸν ὑπουργὸ Οἰκονομικῶν Σωτ.

Σωτηρόπουλο καί τοῦ εἶπε ὅτι θὰ τὸν θεωροῦσε προσωπικά ὑπεύθυνο ἂν πλήρωνε τὴν ἀποζημίωση πού ψήφισε ἡ Βουλή. Ὅση διάθεση καί ἂν εἶχε ἡ κυβέρνησις νά ἱκανοποιήσει τὴ βασιλικὴ ἐπιθυμία δέν μπορούσε νά συμμορφωθεῖ, γιατί δέν εἶχε τὸ δικαίωμα. Ἔτσι, ἡ ἀποζημίωση πληρώθηκε καί ἀποτέλεσε προηγούμενο γιά κάθε ἑκτακτὴ σύνοδο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ ἡ Βουλή δέν πήρε καμιά ἄλλη. Τὸ νομοσχέδιο γιά τῆς «σκωρίες» δέν ψηφίστηκε, γιατί γράφτηκε στίς ἐφημερίδες ὅτι κάποιος «εἰδικὸς» διαπίστωσε ὕστερα ἀπὸ ἀνάλυση ὅτι τὸ ἀσῆμι πού περιείχαν οἱ «σκωρίες» ἦταν εἴκοσι φορὲς περισσότερο ἀπὸ ὅτι οἱ ἐπίσημες ἐκθέσεις παρουσίασαν. Τὸ νομοσχέδιο γιά τὴν ἀποξήρανση τῆς Κωπαΐδας ψηφίστηκε, ἀλλά μέ τροποποίηση, τὴν ὁποία ἀρνήθηκε νά δεχθεῖ ἡ γαλλικὴ ἑταιρία πού εἶχε ἀναλάβει νά ἐκτελέσει τὸ ἔργο.

Διάβημα τῶν προστάτιδων Δυνάμεων ὑπὲρ τοῦ Γεωργίου

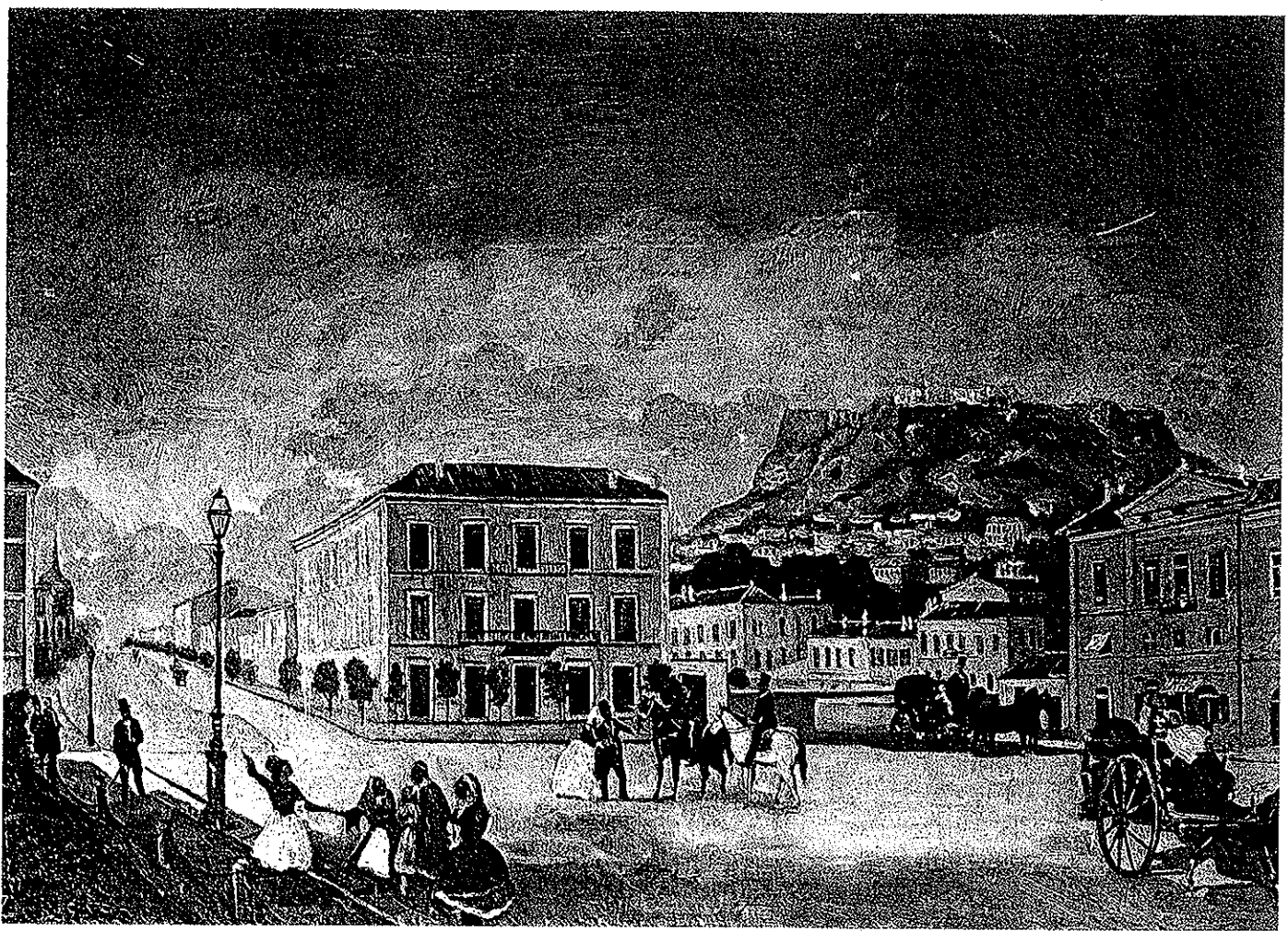
Ὁ κόμης Σπόννεκ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα πῆγε στὸ Παρίσι. Ἐκεῖ τὸν δέχτηκε ὁ Ναπολεὼν Γ' καί ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Ἐδουάρδος Δρουγν de Lhuys. Εἶπε καί στοὺς δυὸ ὅτι ὁ Γεώργιος κινδύνευε καί ὅτι ἔπρεπε νά στείλουν ὀδηγίες στὸν Γκομπινὸ νά τὸν ὑποστηρίξει. Τὰ ἴδια εἶπε καί στὸν Ἀγγλο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Γεώργιο Villiers κόμη τοῦ Clarendon, πού συνάντησε ὅταν, μετὰ τὴ γαλλικὴ, ἐπισκέφθηκε καί τὴν ἀγγλικὴ πρωτεύουσα. Φυσικά, ὅταν ἔφτασε στὴν Κοπεγχάγη, δέν παρέλειψε νά ἐνημερώσει γιά τῆς ἀνησυχίες καί τῆς συνομιλίες τοῦ τὸν πατέρα τοῦ Γεωργίου. Ὁ Χριστιανὸς Θ' εἶχε ἤδη πάρει μῆνυμα ἀπὸ τὸ Ρῶσο ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν πρίγκιπα Ἀλέξανδρο Γκορτσακόφ, πού ἐνδιαφερόταν νά παντρεῖται τὸν Γεώργιο μετὰ Ρωσίδα πριγκίπισσα, ὅτι θὰ ἦταν σκόπιμο νά ὑποδείξει στὴ βρετανικὴ κυβέρνησις νά φροντίσει, μαζί μετὰ τῆς ἄλλης δυὸ προστάτιδες Δυνάμεις, νά σταθεροποιήσει τὸ θρόνο τοῦ γιου τοῦ. Ὁ Χριστιανὸς συμμορφώθηκε μέ τὸ ρωσικὸ μῆνυμα. Ὁ Clarendon, ὕστερα καί ἀπὸ τὸ διάβημα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Δανίας, κάλεσε τοὺς πρεσβευτῆς τῆς Γαλλίας καί τῆς Ρωσίας, τοὺς ἐνημέρωσε γιά τῆς ἀνησυχίες τοῦ Σπόννεκ καί τοῦ Χριστιανοῦ καί τοὺς εἶπε ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς ὑποθέσεως τῆς Ἑλλάδος θὰ μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἀδιαφορία. Γι' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νά στείλουν ὀδηγίες στοὺς πρεσβευτῆς τοὺς στὴν Ἀθήνα νά χρησιμοποιήσουν τὴν ἴδια γλῶσσα τόσο στὸ βασιλιά, ὅσο καί στοὺς Ἑλληνες πολιτικούς, χωρὶς ὅμως νά ἐπέμβουν μέ ὅποιοδήποτε τρόπο. Ὁ Clarendon, στίς 18 Δεκεμβρίου, ἔστειλε ὀδηγίες στὸν Ἐρσκιν καί τοῦ ἔλεγε νά ζητήσει ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἡγέτες νά δείξουν πατριωτισμὸ καί σωφροσύνη καί νά μὴ θυσιάζουν τὰ συμφέροντα τῆς χώρας στίς προσωπικῆς φιλοδοξίες τοὺς. Τοῦ ἔλεγε ἀκόμα νά συμβουλευθεῖ τὸ βασιλιά νά ἔχει ἐναρμονισμένες ἐνέργειες μετὰ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ἔθνους.

Τρεῖς μέρες προηγούμενως ὁ Γκομπινὸ εἶχε πληροφορήσει τὸ Γεώργιο γιά τὸ διάβημα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Δανίας στὸ Λονδίνο. Ὁ Γεώργιος θύμωνε, γιατί ἡ πρωτοβουλία τοῦ πατέρα του ἔδειχνε πολὺ λίγη ἐμπιστοσύνη στίς ἱκανότητες καί στὴν κρίση του. «Ἐχω τὴ φιλοδοξία», εἶπε στὸ Γάλλο πρεσβευτῆ, «νά ἐνεργῶ μόνος μου». Καί ἐξέφρασε τὸ φόβο ὅτι κάθε ἐνέργεια πού θὰ ἔκαναν οἱ προστάτιδες Δυνάμεις θὰ κατέστρεφε ὅποιο κύρος εἶχε ἀποκτήσει στὴν Ἑλλάδα. Τὸ θυμὸ του ἔδειξε καί στὸ γράμμα πού ἔστειλε στὸν πατέρα του, μετὰ τὴν ἔγκριση τοῦ Ρούφου, καί ὅσα εἶπε στὸν πρόεδρο τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου: «Ὡς γιὸς πρέπει νά δείχνω καί δείχνω σεβασμὸ στὸν πατέρα μου. Ὡς βασιλιάς τῆς Ἑλλάδος ὅμως πρέπει πάνω ἀπὸ ὅλα νά δείχνω σεβασμὸ στὸν ἑαυτὸ μου. Γι' αὐτὸ, παρὰ νά ὑποταχθῶ σὲ ξένη ἐπέμβαση, θὰ προτιμήσω νά παρατηθῶ. Ζήτησε ἀπὸ τὸ Ρούφο νά γνωστοποιήσει στὸν ἑλληνικὸ λαό, ὅτι οὔτε ξένη παρέμβαση θὰ ἀνεχόταν οὔτε πλάγιες ἐνέργειες ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του.

Ὁ Ἐρσκιν πῆρε τῆς ὀδηγίες τοῦ Clarendon τὴν πρωτοχρο-

α
β
γ
δ
ε
ς
ζ
η
θ
ι
κ
λ
μ
ν
ξ
ο
π
ρ
σ
τ
υ
φ
χ
ψ
ω

π
ρ
ο
σ
β
ο
υ
τ
ν
ς
π
ι
ν
α
ε
ο
τ
θ
ι
κ
λ
μ
ν
ξ
ο
π
ρ
σ
τ
υ
φ
χ
ψ
ω

Ἀποψη τῆς πλατείας Συντάγματος κατὰ τὴ μεσοβασίλειά.
Ἡ οἰκία στὸ κέντρο ἀνήκε στὸ Νικ. Ἀνάργυρο. Δεξιὰ, ἡ οἰ-
κία τοῦ Ἀνδρέα Κορομηλά, ἡ ὁποία μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἰδιο-

κτῆτη της ἐγινε τὸ ξενοδοχεῖο «Βικτωρία» καὶ στὸ ἰσόγειο στε-
γάστηκε τὸ ζαχαροπλαστεῖο Ζαβορίτη (Ἀθήνα, Συλλογὴ Ἀθη-
ναϊκῆς Λέσχης).

νιά τοῦ 1866. Οἱ πρεσβευτὲς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας ἔλα-
βαν τὴν ἐντολὴ νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τὸ Βρετανὸ συνάδελφό
τους καὶ νὰ ἐνεργήσουν ἀπὸ κοινού, ἀκολουθώντας τὶς ὁδηγί-
ες ποῦ τοῦ εἶχε στείλει ὁ προϊστάμενός του, ὕστερα ἀπὸ τὶς 15
Ἰανουαρίου. Ἔτσι, οἱ τρεῖς ποῦ ἀντιπροσώπευαν τὶς προστά-
τιδες δυνάμεις στὴν Ἀθήνα εἶδαν τὸ βασιλιά στίς 21 Ἰανουα-
ρίου. Ὁ Γεώργιος δὲν ἀρνήθηκε τὴν ὑποστήριξη τοῦ θρόνου
τοῦ ποῦ τοῦ πρόσφεραν, ἀλλὰ ἀρνήθηκε νὰ συμφωνήσει στὸ
νὰ συμβουλευσοῦν τοὺς Ἕλληνας πολιτικούς. Κάθε ἐκδήλω-
ση στὴν κατεύθυνση αὐτὴ θὰ εἶναι ἀκαιρῆ, τοὺς δήλωσε,
ἰδιαίτερα τὴ στιγμὴ ποῦ τὸ δημόσιο αἶσθημα ἔχει κατὰ πο-
λὸ καλύτερῆ.

Ὁ Ἔρσκιν δὲν ἄκουσε τὸ βασιλιά καὶ διάβασε τὶς ὁδηγί-
ες στὸν Κουμουνοῦρο καὶ στὸ Βούλγαρη. Σ' αὐτὲς περιλαμβάνον-
ταν μερικὲς φράσεις ἀδικαιολόγητα βαριῆς καὶ μερικοὶ χαρα-
κτηρισμοὶ ἀναμφισβήτητα ἄτοποι. Ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις,
ἔγραφε ὁ Clarendon, ἐπαγγελματίας διπλωμάτης καὶ ἀπὸ τοὺς
καλοὺς ὑπουργοὺς Ἐξωτερικῶν τοῦ Ἡνωμένου Βασιλείου στὸ
19ο αἶώνα, ποῦ γιὰ χατίρι τοῦ Γεωργίου ἔδωσε στὴν Ἑλλάδα
τὰ Ἴονια νησιά καὶ δὲ μποροῦσε νὰ ἀγνοήσει τὸ συγγενικὸ
δεσμὸ ποῦ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὸ βασιλιά τῆς Ἀγγλίας καὶ στὸ

νεαρό βασιλιά τῆς Ἑλλάδος, συγκινήθηκε ἀπὸ τὴν κατάστασι
τῶν πραγμάτων στὴν Ἑλλάδα. Μιὰ κατάστασι «θλιβερὴ»
ποῦ τὴ δημιούργησε τὸ φατριαστικὸ πνεῦμα καὶ οἱ διχόνοιες
τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν. Οἱ διάφοροι ἀρχηγοὶ τῶν φατριῶν,
συνέχισε, ἀντὶ νὰ ἐνωθοῦν γιὰ νὰ διευκολύνουν τὴν πορεία τῆς
διοικήσεως καὶ τὴν πρόοδο τοῦ τόπου, ἀγωνίζονται μόνο γιὰ
τὴν ἐξουσία καὶ συνεργάζονται μόνο γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν
παραμονὴ στὴν ἀρχὴ τῆς ἰσχυρότερης μερίδας. Παρόλο ποῦ
ὁ βασιλιάς σέβεται τὴν πλειοψηφία καὶ τοὺς κοινοβουλευ-
τικὸς τύπους, παρόλο ποῦ ἔδωξε τὸν κόμη Σπόννεκ καὶ δέ-
χτηκε νὰ καταργηθῆ τὸ Συμβούλιο Ἐπικρατείας, δὲν κατάφερε
νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν καλύτερῆ ποῦ δικαιούταν νὰ ἐλπίζουν
ὅλοι οἱ φίλοι τῆς Ἑλλάδος. Μιὰ σειρά ἀπὸ ὑπουργικὲς μετα-
βολές, μοναδικές στὰ χρονικά τῶν συνταγματικῶν κρατῶν,
προκάλεσε τὸ θλιβερό θέαμα ἀπὸ καυγάδες ἀξιοθρήνητους.
Αὐτὴ ἡ κατάστασι, πρόσθετε ὁ Clarendon, δὲν μποροῦσε παρὰ
νὰ φοβίσῃ γιὰ τὴν τύχη τῆς χώρας τὶς τρεῖς Δυνάμεις, ποῦ πάντα
ἐδειξαν θερμὸ ἐνδιαφέρον γι' αὐτὴ. Ἡ πεποίθησι τους ὅτι
μιὰ τέτοια κατάστασι ὁδηγεῖ στὴν ἀπόλυτη ἀναρχία καὶ στὴν
κοινωνικὴ ἀποσύνθεσι, τὶς ὑποχρέωνε νὰ ὑποδείξουν στοὺς
ἀρχηγούς, τῶν διαφόρων φατριῶν καὶ στοὺς πολιτικὸς ἄνδρες

Η συμμαχική κυβέρνηση Μπενιζέλου Ρούφου, η πέμπτη μέσα σε 38 μέρες, σχηματίστηκε με τη συναίνεση των Κουμουνδούρου και Βούλγαρη και περιελάμβανε οπαδούς και των δύο πολιτικών. Ύψω: ο Μπενιζέλος Ρούφος (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

της Ελλάδος τα αναπόφευκτα επακόλουθα μιας τέτοιας πολιτείας. Ο Clarendon έδινε κατόπιν εντολή στον Έρσκιν να τους κοινοποιήσει το έγγραφο και να τους καλέσει να ένωθούν γύρω από το θρόνο και να εργαστούν για την εδύχια της πατρίδας τους. Ο Κουμουνδούρος όμως και ο Βούλγαρης διαβεβαίωσαν τον Έρσκιν ότι ο θρόνος του Γεωργίου δεν κινδύνευε. Αν ο Άγγλος πρεσβευτής συνάντησε και άλλους πολιτικούς εκτός από τους παραπάνω τρεις, δεν προκύπτει καθαρά από τις έφημερίδες της εποχής. Το Δελτηγώργη όπως δήποτε δεν τον επισκέφθηκε, αν κρίνουμε από όσα έγραψε το δημοσιογραφικό όργανο του Μεσολογγίτη πολιτικού «Έθνοφύλαξ».

Η έσωτερική κατάσταση της χώρας

Ήταν όμως τόσο θλιβερή ή κατάσταση, όσο την έβλεπε ο Clarendon;

Το ελληνικό κράτος είχε το 1861 πληθυσμό 1.096.810 και το 1870, έξι χρόνια ύστερα από την ένωση της Έπτανήσου, 1.457.894. Αν αφαιρεθούν οι 218.879 κάτοικοι των έπτά νησιών, προκύπτει μια καθαρή αύξηση, που αίτια της ήταν ή ύπεροχή των γεννήσεων επί των θανάτων, από 142.205 ψυχές ή 12%. Αλλά οι Έλληνες που κατοικούσαν στα έδαφη του ελληνικού κράτους αποτελούσαν μέρος μόνο του Έλληνισμού. Σύμφωνα με υπολογισμούς κατά προσέγγιση του Γκομπινό, ένα εκατομμύριο διακόσιες χιλιάδες Έλληνες ήταν εγκατεστημένοι στην ευρωπαϊκή περιοχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, έναμιση εκατομμύριο στη Μικρά Ασία και έξακόσιες χιλιάδες στα νησιά του Άρχιπελάγους, στην Κρήτη

και στην Κύπρο. Με περισσότερα από τα δύο τρίτα του Έλληνισμού υπόδουλα στο σουλτάνο, ήταν φυσικό κύριος στόχος του ελληνικού κράτους να είναι ή ολοκλήρωση της εθνικής ένότητας. Και ακόμα θα ήταν δικαιολογημένο, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, αν ή επιδίωξη του μεγάλου σκοπού είχε ως αποτέλεσμα να παραμεληθεί ή ανάπτυξη και όργάνωση της ελεύθερης Ελλάδος. Το αντίθετο έγινε.

Τα ιδιωτικά σπίτια ήταν 225.716 το 1861 και 312.519 (χωρίς την Έπτανήσο) το 1870. Η γή που είχε καλλιεργηθεί έφτανε στα 7.435.900 στρέμματα, το 16,2% της εκτάσεως του κράτους, και εκείνη που μπορούσε να καλλιεργηθεί σε 11.718.000 στρέμματα. Το ακαθάριστο εισόδημα των αγροτών από τη γεωργία, τη δενδροκομία και την κτηνοτροφία υπολογιζόταν σε 110.830.690 δραχμές. Σε καθεμιά από τις 202.582 αγροτικές οικογένειες αναλογούσαν δηλαδή 794,5 δραχμές και το κατά κεφαλήν εισόδημα από τη γεωργική παραγωγή έφτανε στις 96 δραχμές. Την ίδια εποχή στη Γαλλία ήταν 140 και στην Άγγλία 150 δραχμές.

Πρόσδος είχε σημειωθεί στο βιομηχανικό τομέα. Όσο προχωρούσε ή εκβιομηχάνιση, τόσο ελαττωνόταν ο πληθυσμός που καταγινόταν με τη γεωργία και αδξανόταν αντίστοιχα το ποσοστό των ασχολουμένων με τη βιοτεχνία και βιομηχανία. Αυτή ή άλλαγή στη σχέση ανάμεσα στις μερίδες του πληθυσμού έχει ως συνέπεια να πληθαίνουν οι πόλεις και οι κάτοικοί τους.

Άς δοϋμε τώρα τί συνέβαινε στην Ελλάδα το 1865. Υπήρχαν πέντε αστικοί οικισμοί (Αθήνα, Ζάκυνθος, Κέρκυρα, Πάτρα, Σύρος) με πληθυσμό πάνω από δεκαπέντε χιλιάδες ό καθένας, και έξι (Άργος, Άργοςτόλι, Καλαμάτα, Μεσολόγγι, Πειραιάς, Τρίπολη) με 6-19 χιλιάδες. Η βιοτεχνία άπασχολούσε το 13,87% των εργαζομένων το 1861 και το 15,7% το 1870. Η βιομηχανία άριθμούσε 168 εργοστάσια, αλλά από αυτά μόνο τα 22 ήταν μηχανοκίνητα με συνολική κινητήρια δύναμη 296 ίππους.

Το εμπόριο επίσης προόδευε. Οι εισαγωγές το 1865 άνέβηκαν στις 90.251.389 δραχμές και οι εξαγωγές στις 51.671.979. Το έλλειμμα το κάλυπτε ή ναυτιλία. Στις 31 Δεκεμβρίου 1865 στα νηολόγια του ελληνικού κράτους ήταν γραμμένα 5.744 έμπορικά πλοία χωρητικότητας 326.540 τόννων, που άπασχολούσαν 32.543 ναυτικούς για πληρώματα. Από αυτά 4.300 ήταν πρώτης τάξεως, που σήμαινε ότι το καθένα είχε χωρητικότητα κάτω από έξηντα τόννους, με συνολική χωρητικότητα 45.481 τόννους, και 1.443 δεύτερης τάξεως, πάνω από έξηντα τόννους το καθένα, με συνολική χωρητικότητα 281.059. Έξάλλο ή κίνηση στα ελληνικά λιμάνια ήταν ή ακόλουθη: κατάπλοι, πλοία 93.293 χωρητικότητας 3.666.784 τόννοι· απόπλοι πλοία 95.066 χωρητικότητας 3.562.954 τόννοι, τελωνειακές εισπράξεις 8.758.270 δραχμές.

Η πρωτεύουσα με 42.725 κατοίκους το 1865 είχε άρχισι να παίρνει τη μορφή ευρωπαϊκής πόλεως με αξιόλογες οικόδομές. Χάρη και στις δωρεές του ζεύγους Τσιτσά είχαν στρωθεί όλοι οι δρόμοι και οι πλατείες της περιοχής που όριζόταν από τις όδους Σταδίου - Αιόλου - Έρμου. Είχαν γίνει και υπόνομοι κάτω από τη Σταδίου, Άδριανου, Ανακτορίων (σήμερα Κολοκοτρώνη), Έρμου, Αιόλου και Άγιου Μάρκου. Η υπόνομος της Σταδίου τελείωνε λίγο πιο πέρα από την Ομόνοια, και των άλλων δρόμων στον Κεραμεικό.

Από το 1859 ή Αθήνα είχε άρχισι να συνδέεται τηλεγραφικά με τον υπόλοιπο κόσμο και από το 1862 να φωτίζεται με φωταέριο. Το 1865 εκδίδονταν στην πρωτεύουσα δεκαεννιά έφημερίδες με άρκετές είδησεις, έσωτερικές και έξωτερικές, με πρακτικά από τις συζητήσεις στη Βουλή, και άρθρα, πολιτικά, οικονομικά, φιλολογικά, επιστημονικά. Όσες από αυτές κυκλοφορούσαν σε σχήμα τέταρτο ήταν τετρασέλιδες, όσες σε μεγαλύτερο δισέλιδες. Η διανομή τους γινόταν με το ταχυδρομείο. Όσες έβγαζαν πέντε φύλλα την εβδομάδα ζητούσαν δώδεκα δραχμές το χρόνο για συνδρομή.

Οι έφημερίδες και οι καθαρά φιλολογικές περιοδικές εκδόσεις βοηθούσαν στην ανάπτυξη πνευματικής κινήσεως.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, λειτουργοῦσαν, ὡς παράλληλα πνευματικὰ ἰδρύματα, ὁ φιλολογικὸς σύλλογος «Παρνασσός», ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρία, ἡ Ἐταιρία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Διαλέξεις γίνονταν τακτικά, ὅπως καὶ ὁμιλίες στὸ ὑπαίθριον. Ἡ πλατεία Ὀμονοίας χρησιμοποιοῦταν ὅπως τὸ Χάυντ Πάρκ στὸ Λονδίνο. Ἀλλὰ οἱ ὁμιλητὲς φρόντιζαν νὰ προαναγγείλουν τὴν ὁμιλία τους. Καὶ ἐκδόσεις βιβλίων σημειώνονταν σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ.

Νέα κυβέρνησις Μπενιζέλου Ρούφου

Τὴν ἐπομένῃ τῆς μέρας ποὺ δέχτηκε τὸν Ἔρσκιν, ὁ Γεώργιος ὑπέγραψε διάταγμα καὶ σταμάτησε τὴν ἔκτακτη σύνοδος τῆς βουλῆς. Συγχρόνως ὑπέδειξε στὸ Ρούφο νὰ παραιτηθεῖ. Ἔτσι ἀπέκτησε ἐλευθερία στὶς κινήσεις. Ἡ βουλὴ νόμιμα θὰ ἔμενε κλειστὴ ὡς τὴν 1η Νοεμβρίου. Ὑπῆρχε ἀνοικτὸ ἓνα χρονικὸ διάστημα ἀπὸ ἑννιά μῆνες γιὰ μιὰ κυβέρνησις ποὺ θὰ εἶχε μονάχα τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ βασιλιᾶ. Πρὶν προχωρήσει σ' αὐτὴ τὴ λύση βολιδοσκόπησε τὸν Κουμουνδούρο καὶ τὸ Βούλγαρη, ἂν ἦταν ἔτοιμοι νὰ συνεργαστοῦν. Ἔστειλε τὸν Κεχαγιᾶ, ποὺ εἶχε ἐκλεγεί πρόεδρος καὶ στὴν ἔκτακτη σύνοδο, νὰ διαπιστώσει ποιὲς διαθέσεις διαμόρφωσαν, ἀφοῦ ἄκουσαν ὅσα τοὺς εἶπε ὁ Ἄγγλος πρεσβευτῆς. Καὶ οἱ δύο ἀρνήθηκαν νὰ συμπράξουν, ἀλλὰ καὶ βεβαίωσαν τὸ βασιλιά ὅτι δὲ θὰ ἀντιδρῶσαν ἂν ἔμενε ὁ Ρούφος μὲ ἐξωκοινοβουλευτικὸς ὑπουργοὺς. «Ἡ εὐθύς μετὰ τὸ διάβημα τῶν πρέσβων», γράφει ὁ Καρολίδης, «ἐπέληθοσα γενικὴ μεταβολὴ τοῦ ὑπουργείου Ρούφου, καθ' ἣν οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰ δύο κόμματα (Κουμουνδούρου καὶ Βούλγαρη) ὑπουργοὶ ἀντικατεστάθησαν ὑπ' ἀνδρῶν μὴ βουλευτῶν, ἔθεωρήθη ἀποτέλεσμα τοῦ διαβήματος ἐκείνου καὶ οἰοῦνται πράξις ἀνταρνήσεως ἐκ μέρους τῶν δύο μεγάλων κομματάρχων μαρτυροῦσα ὅτι αὐτοὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ αὐτῶν δὲν ἀπέβλεπαν ἄλλῳ εἰς τὴν κατάληψιν καὶ κάρπῳ τῆς ἀρχῆς».

Στὴ νέα κυβέρνησις, ποὺ ὀρκίστηκε στὶς 26 Ἰανουαρίου καὶ τὴν προεδρία τῆς καὶ τὰ ὑπουργεῖα Δικαιοσύνης καὶ Παιδείας κράτησε ὁ Ρούφος, πῆραν, ὁ Κ. Προβελέγγιος, συμπέθερος τοῦ Ρούφου, πρῶην γεροϋσιαστῆς καὶ τρεῖς φορές ὑπουργὸς τοῦ Ὀθωνος, τὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, ὁ Σπυρίδων Βαλαωρίτης, βουλευτῆς στὴν Ἴονιο Βουλὴ, ἀντίθετος στὴν ἔνωση, εἰσοδηματίας, τὸ Ἐξωτερικῶν, ὁ Παναγιώτης Γιαννόπουλος, συνταξιούχος σύμβουλος τοῦ ἐλεγκτικοῦ συνεδρίου, τὸ Οἰκονομικῶν, ὁ Δημήτρης Σαχίνης, ἀντιπλοίαρχος, τὸ Ναυτικῶν, ὁ Βασίλειος Πετμεζᾶς, ταγματάρχης, τὸ Στρατιωτικῶν. Μιὰ ἑβδομάδα ἀργότερα, στὶς 3 Φεβρουαρίου, διορίστηκε ὑπουργὸς Δικαιοσύνης ὁ Κεφαλλονίτης νομομαθῆς, μέλος στὴν ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ ἀστικοῦ κώδικα, Τιμόθεος Φορέστης Τυπάλδος. Ἐπειδὴ ὁ νέος ὑπουργὸς βρισκόταν στὴν Κεφαλλονία, ὥσπου ἀπαντήσει ὅτι δέχεται καὶ νὰ ἔρθει στὴν Ἀθήνα πέρασε ἓνας μῆνας καὶ ἔτσι τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ του δημοσιεύθηκε στὶς 8 Μαρτίου. Μὲ καθυστέρηση ἀνέλαβε καὶ ὁ Βαλαωρίτης ποὺ βρισκόταν τὴν Κέρκυρα καὶ δίσταζε νὰ δεχθεῖ τὸ ὑπουργεῖο. Τελικὰ νίκησε τοὺς δισταγμοὺς του, ἦρθε στὴν πρωτεύουσα καὶ φρόντισε νὰ ρίξει τὴν κυβέρνησις ποὺ ἦταν μέλος τῆς.

Ἡ μόνη ἀξιόλογη πράξις τῆς κυβερνήσεως αὐτῆς ἦταν ὅτι προκήρυξε δημοτικὰς ἐκλογὰς στοὺς 351 δήμους τῆς χώρας ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὶς 31 Μαρτίου ὡς τὶς 3 Ἀπριλίου, χωρὶς νὰ ἀμφισβητηθεῖ τὸ ἀποτέλεσμά τους. Στὴν Ἀθήνα ξαναεκλέχθη ὁ Γεώργιος Σκοῦφος, ποὺ εἶχε ἐκλεγεί τὸ 1857 καὶ τὸ 1861, ἀλλὰ παύτηκε στὶς 11 Ὀκτωβρίου 1862. Ὁ Σκοῦφος ἀγωνίστηκε στὴν ἐπανάστασις καὶ στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα. Τραυματίστηκε. Ἐπὶ Καποδίστρια διορίστηκε ὑπασπιστῆς τοῦ Ὑψηλάντη. Τὸ 1832 διορίστηκε διευθυντῆς τοῦ ταχυδρομείου καὶ ἔμεινε στὴ θέση αὐτῆ εἰκοσι τρία χρόνια. Ὁ Σκοῦφος ἐργάστηκε καλὰ ὡς δήμαρχος καὶ στὴν πρώτη καὶ στὴ δεύτερη περίοδο τῆς δημαρχίας του. Πέθανε, 65 χρονῶν, τὸ 1873. Στὸν Πειραιᾶ δήμαρχος ἐκλέχθηκε ὁ ἔμπορος Δημήτριος Μουττόπουλος, ποὺ ξαναεκλέχθη τὸ 1870. Ἐφτιαξε ὑδραγωγεῖο, δημαρχιακὸ κατᾶστημα, νοσοκομεῖο, δρόμους.

Στὶς 17 Μαρτίου ὁ Προβελέγγιος ἀρρώστησε καὶ τὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν τὸ πῆρε προσωρινὰ ὁ Ρούφος. Στὰ τέλη Ἀπριλίου ξανααρρώστησε καὶ αὐτὴ τὴ φορά ζήτησε νὰ παραιτηθεῖ. Ἀλλὰ δημιουργήθηκε τὸ ζήτημα ποιὸς θὰ ἦταν ὁ διάδοχός του. Ὁ Ρούφος ἤθελε σ' αὐτὸ ἄνθρωπο τῆς ἐμπιστοσύνης του. Ὁ Βαλαωρίτης, ποὺ πίστευε ὅτι εἶχε τὴν ἀμέριστη εὐνοία τοῦ βασιλιᾶ, κάλεσε τὸ νομάρχην Κερκύρας Σπυρίδωνα Ἀντωνιάδη νὰ ἔρθει στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ γίνῃ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν. Ὁ Ἀντωνιάδης ὡς τὸν Ἰανουάριο ὑπηρετοῦσε ὡς νομάρχης Ἀττικοβοιωτίας. Ὄταν ὁ νομάρχης Κερκύρας Δημήτριος Μαυροκορδάτος παραιτήθηκε, ἡ κυβέρνησις Ρούφου, γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν Ἀντωνιάδη, ποὺ δὲν ἦταν φίλος τῆς, τὸν ἔστειλε στὴν Κέρκυρα. Ἦταν πολιτικὰ ἀδύνατο τὸ διωγμένο ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα νομάρχην νὰ τὸν ὀνομάσουν ὑπουργὸ τῶν Ἐσωτερικῶν. Τελικὰ, στὶς 24 Μαΐου ὁ Ἀντωνιάδης ὀρκίστηκε ὑπουργὸς Παιδείας, ἐνῶ ὁ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως κρατοῦσε ὀριστικὰ τὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν.

Τότε ἔφτασε στὴν Ἀθήνα ὁ Δημήτριος Καλλέργης, γιὰ νὰ γίνῃ σταυλάρχης τοῦ βασιλιᾶ. Ἀλλὰ ὁ Καλλέργης εἶχε μεγαλύτερες φιλοδοξίες. Ζήτησε ἀπὸ τὸ Γεώργιο νὰ τὸν διορίσει ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, γιὰ νὰ ἐφαρμόσει τὴν πολιτικὴ τῆς «μεγάλης ἰδέας» ποὺ, βεβαίως, θὰ τὴν ὑποστήριζε καὶ ὁ αὐτοκράτορας τῆς Γαλλίας καὶ ὁ βασιλιάς τῆς Ἰταλίας Βίκτωρ-Ἐμμανουήλ Α'. Ὁ Γεώργιος, ποὺ ἦταν βέβαιος πὸς ὁ Καλλέργης δὲν εἶχε καμιὰ ἐνθάρρυνση ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα καὶ πίστευε, ὅπως ἐκμυστηρεύσαν τὸν Γκομπινοῦ, ὅτι γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς μεγάλῃς ἰδέας χρειάζονταν κατάλληλες περιστάσεις, δὲν υἱοθέτησε τίς εἰσηγήσεις του. Ἡ διεθνὴς κατάστασις ὅμως χειροτέρευε, οἱ Κρητικοὶ ἀπειλοῦσαν ἐπανάστασις καὶ τὰ δημόσια οἰκονομικὰ δὲν πῆγαιναν καθόλου καλά.

Στὶς 30 Μαΐου τὸ πρῶν ὁ Γεώργιος κάλεσε στὰ ἀνάκτορα τὸν Ἔρσκιν, τὸν Γκομπινοῦ καὶ τὸ Νοβίκοφ, ποὺ τὸ Νοέμβριο 1865 εἶχε ἀντικαταστάσει τὸν Μπλόντοφ. Τοὺς εἶπε ὅτι μιὰ κραυγαλέα μερίδα παρουσιαζόταν, λέγοντας ὅτι τὴν ὑποστηρίζει ἡ Γαλλία, ὅτι ἡ κυβέρνησις, μὲ πρόσωπα δεύτερης κατηγορίας ποὺ σχημάτισε ὕστερα ἀπὸ ὑπόδειξη τοῦ Κουμουνδούρου καὶ τοῦ Βούλγαρη, εἶχε γίνῃ στόχος ἀπὸ ἔντονες ἐπιθέσεις, ποὺ δὲ φείδονταν οὔτε τὸν ἴδιο, καὶ τὸν κατηγοροῦσαν ὅτι εἶναι ὄργανο τῆς Ἀγγλίας. Δὲν πίστευε ὅτι χρειάζονταν νὰ ἀλλάξει κυβέρνησις, οὔτε νὰ καλέσει τὴ βουλὴ. Ὅτι τοῦ χρειάζονταν ἦταν μιὰ βοήθεια ἀπὸ 1,5 ἑκατ. δραχμῆς. Χωρὶς αὐτὴ τὴ βοήθεια δὲν ἔγγυόταν γιὰ τίποτε.

Ὁ τρεῖς ζήτησαν μιὰ μικρὴ προθεσμίαν γιὰ νὰ σκεφτοῦν. Ξαναγύρισαν στὸ παλάτι τὸ βράδυ καὶ σύστησαν στὸ βασιλιά νὰ σχηματίσει κυβέρνησις κοινοβουλευτικὴ μὲ συμμετοχὴ τῶν Βούλγαρη, Κουμουνδούρου καὶ Δεληγιώργη.

Κύβερνησις Βούλγαρη - Δεληγιώργη («Συντροφικὴ Κυβέρνησις»)

Ὁ Γεώργιος συμμορφώθηκε μὲ τὴ σύστασις καὶ στὶς 2 Ἰουνίου κάλεσε τοὺς τρεῖς πολιτικοὺς καὶ τοὺς ζήτησε νὰ συνεργασθοῦν γιὰτὶ, ὅπως τοὺς εἶπε, «περιστάσεις ἀπρόβλεπτοι, ὡς ὁ ἐπικείμενος πόλεμος ἐν Εὐρώπῃ καὶ πρὸς τοὺτους αἱ οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι τοῦ τόπου δύνανται ἔτι μᾶλλον νὰ δεινῶναι τὰ πράγματα τῆς πατρίδος».

Σὲ τρία σημεῖα διαφώνησαν οἱ τρεῖς : α) Στὸ πότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρχίσει ἡ β' σύνοδος τῆς βουλῆς. Ὁ Κουμουνδούρος, γιὰτὶ εἶχε τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ φίλων, ζήτουσε ὅσο γινόταν πρὸ γρηγορά. Ὁ Βούλγαρης ἤθελε νὰ ἐξαντληθοῦν οἱ συνταγματικὲς προθεσμίες καὶ ὕστερα νὰ εἰσηγηθεῖ διάλυσις. β) Στὴν πολιτικὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν στὸ Κρητικὸ ζήτημα. Ὁ Κουμουνδούρος ἐπίδωκε μιὰ δυναμικὴ πολιτικὴ ἀπάντησις τῆς Πύλης καὶ ἐπιζητοῦσε τὴ συμμαχίαν τῆς Σερβίας. Οἱ ἄλλοι δύο ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀφήσουν τὰ πράγματα νὰ πάρουν τὸ δρόμο τους. γ) Στὸ πρόσωπο τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν. Οἱ Βούλγαρης καὶ Δεληγιώργη ἤθελαν γιὰ τὸ ὑπουργεῖο αὐτὸ τὸ γέρο

Χρηστίδη. Ὁ Κουμουνδούρος πρότεινε τὸν Κεχαγιά πού, ὡς ὑποδιοικητῆς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, ἦταν πῶς ἐνημερωμένος. Ὑστερα ἀπὸ τὴ διαφωνία, ὁ Κουμουνδούρος ξεχώρισε καὶ οἱ δύο ἄλλοι σχημάτισαν κυβέρνησι μετὰ τὴν παρακάτω σύνθεσι : Δημήτριος Βούλγαρης, πρόεδρος καὶ ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν, Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης Ἐξωτερικῶν καὶ Δικαιοσύνης, Δημήτριος Χρηστίδης Οἰκονομικῶν, Ἀρτέμιος Μίχος, συνταγματάρχης, Στρατιωτικῶν, Δημήτριος Δρόσος Παιδείας καὶ Ναυτικῶν. Μοραίτες καὶ Ἐπανησιώτες δὲν ἦταν μέλη τῆς κυβερνήσεως. Ὁ Βούλγαρης ἦταν Ὑδραῖος, ὁ Δεληγιώργης καὶ ὁ Μίχος Στερεοελλαδίτες, ὁ Χρηστίδης καὶ ὁ Δρόσος ἀπὸ τὴν Κυκλάδες.

Ἡ δυαδικὴ κυβέρνησι ὑπέδειξε, στὴ 2 Ἰουλίου, στὸ βασιλιά, πού ἦταν τὸ μοναδικὸ στήριγμά της, ἀφοῦ ἡ βουλή δὲ λειτούργησε, νὰ γίνωσι οἰκονομίες στὰ κρατικὰ ἔξοδα. Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ 1866 πρόβλεπε ἔσοδα 28.337.600 δραχμῆς καὶ ἔξοδα 27.192.839,96, ἀφίηνοντας πλεόνασμα ἀπὸ 1.224.760,04 δραχμῆς. Τὰ ἔσοδα προέρχονταν ἀπὸ ἄμεσους φόρους: δρχ. 11.543.700 (9.103.700 ἀπὸ τὴ φορολογία τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, 1.350.000 ἀπὸ τὸ φόρο στὰ ζῶα, 400.000 ἀπὸ τὸ φόρο στὰ ἐπιτηδεύματα, 600.000 ἀπὸ τὸ φόρο στὴν οἰκοδομῆς), ἀπὸ ἔμμεσους, δρχ. 10.050.000 (6.500.000 ἀπὸ τελωνειακῆς εἰσπράξεις, 3.000.000 ἀπὸ χαρτόσημο, 550.000 ἀπὸ διάφορα δικαίωματα, 2.501.000 ἀπὸ τὰ δημόσια κτήματα, 1.257.000 ἀπὸ τὴν πώλησι δημοσίων κτημάτων, 1.215.000 ἀπὸ καθυστερημένα ἔσοδα καὶ 469.839,96 ἀπὸ διάφορα). Τὰ ἔξοδα κατατέθηκαν: α) δημόσιον χρέος δρχ. 3.043.686 (1.368.816 γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθῆ τὸ ἔξωτερο χρέος καὶ 1.674.870 τὸ ἐσωτερικόν), β) συντάξεις, 2.112.000, γ) βασιλικὴ χορηγία, 1.125.000, δ) βουλή, 371.000, ε) ὑπουργεῖα, 19.269.730,96 (Ἐξωτερικῶν, 587.227, Δικαιοσύνης, 2.237.145,96, Ἐσωτερικῶν, 4.144.758, Παιδείας, 1.561.239, Στρατιωτικῶν, 6.730.501, Ναυτικῶν, 1.477.686, Οἰκονομικῶν, 1.035.174), στ) γιὰ ἔξοδα διοικήσεως καὶ ἐπιστάσις, 2.096.743, ζ) γιὰ διάφορα πληρωμῆς 670.680.

Ἡ κυβέρνησι Βούλγαρη - Δεληγιώργη πρότεινε : α) Νὰ περιορισθῶσι οἱ δαπάναι τῶν ὑπουργείων κατὰ 1.584.531 δραχμῆς, δηλαδὴ κατὰ 8,2%. Εἰδικὰ θὰ γίνονταν περικοπῆς στὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν 446.953 δραχμῆς (6,64%) καὶ Ναυτικῶν 245.450 (16,6%). Σὲ μιὰ στιγμὴ πού τὸ καθεστὸς πρόδιδε πῶς τὸ κρητικὸ ἠφαίστειο ἦταν ἔτοιμο νὰ ἐκραγῆ, ἡ ἀπόφασι γιὰ νὰ περικοποῦσι οἱ πιστώσεις στὰ δύο πολεμικὰ ὑπουργεῖα ἦταν ἀπόλυτον ἀδικαιολόγητον. β) Νὰ παγιωθῆ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ κοινωμένου χρέους 12.212.000 (44%) καὶ νὰ ἀποσπῆται ἀπὸ τὴν κυκλοφορίαν τὸ 40% (2.000.000) ἀπὸ τὰ ἔντοκα γραμμάτια πού κυκλοφοροῦσαν, ἔτσι ὥστε τὰ οικονομικὰ νὰ ἀποκτήσωσι ὀμαλὴν κίνησι, «νὰ ἐμπνευσθῆ πίστις εἰς τὸ κοινόν καὶ νὰ πεισθοῦσι οἱ κεφαλαιούχοι νὰ προτιμοῦσι τὸ δημόσιον ταμεῖον παρά τὰ ἰδιωτικὰ καταστήματα πρὸς χρησιμοποίησιν τῶν κεφαλαίων τῶν». Τὰ μέτρα πού ἔλαβε ἡ κυβέρνησι Βούλγαρη - Δεληγιώργη δὲν ἔφεραν τὸ προσδοκώμενον ἀποτέλεσμα. Ἐτσι, στὴ 9 Νοεμβρίου, ὁ Χρηστίδης ἔκανε εἰσήγησι στὸ βασιλιά γιὰ τὴ συναψὴ δανείου πού θὰ ἐπέτρεπε νὰ ρυθμισθῆ τὸ «κίνητον» χρέος.

Ἡ ὑπόδειξι γιὰ οἰκονομίας ἀποτελοῦσε μέρος τῆς προετοιμασίας γιὰ ἐκλογῆς. Ἡ κυβέρνησι Βούλγαρη - Δεληγιώργη εἶχε ἀποκτήσει τὴ βεβαιότητα ὅτι στὴ βουλή τοῦ 1865 δὲ θὰ μπορούσε νὰ ἀποκτήσει πλειοψηφία. Ἐτσι ἐπιδίωκε νὰ τὴν διαλύσει τὸ φθινόπωρον. Πίστευαν οἱ δύο ἀρχηγοὶ ὅτι ὁ βασιλιάς θὰ συμφωνοῦσε. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Βούλγαρης, ὡς ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν, ἀρχισε νὰ διορίζει, νὰ παῖει καὶ νὰ μεταθέτει ὑπαλλήλους. Ὅμοια ἐνεργοῦσε ὁ Δεληγιώργης στὴ δικαιοσύνη καὶ ὁ Χρηστίδης στὸν οἰκονομικὸν κλάδον. Ἐκεῖνος πού δὲν ἔδειξε διάθεσι νὰ παίξει τὸ ἴδιον παιχνίδι ἦταν ὁ Μίχος, πού παραιτήθηκε. Ἀντικαταστάτης του ὀρίστηκε, τὴν 1η Ἰουλίου, ὁ ἀντισυνταγματάρχης Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης, Κρητικὸς. Ἡ ὑπουργοποίησι του βοηθοῦσε προπαγανδιστικὰ, ἀφοῦ ὅλα ἔδειχναν ὅτι οἱ Κρητικοὶ θὰ ἐκκινούσαν γιὰ μιὰν ἀκόμα ἐξέγερσι κατὰ τοῦ σουλτάνου.

Τὸ ἐπεισόδιον τῆς συλλήψεως, στὴ 29 Ἰουλίου, ἀπὸ τὴ συμ-

μορία τοῦ Λύγκου, τοῦ βουλευτῆ Τριφυλίας, πρῶν ὑπουργῶν καὶ φίλου τοῦ Κουμουνδούρου Σωτηρίου Σωτηροπούλου, δυσκόλευε κάπως τὰ ἐκλογικὰ σχέδια τῆς κυβερνήσεως. Οἱ ληστὲς ζητοῦσαν γιὰ λύτρα 80.000 δραχμῆς, ποσὸ μεγάλο. Ἀρχισαν διαπραγματεύσεις καὶ τελικὰ, στὴ 2 Σεπτεμβρίου, ὁ Σωτηρόπουλος ἐλευθερώθηκε ἀφοῦ πλήρωσε γιὰ λύτρα 60.000 δραχμῆς. Ἡ ὑπόθεσι τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Σωτηρόπουλου ἐπιβεβαίωσε τὴν πολιτικὴν προεκτάσει τῆς ληστείας πού λυμαινόταν τὴ χώρα. Ἐπὶ 36 μέρες οἱ οἰκετοὶ τοῦ αἰχμαλώτου προσπαθοῦσαν νὰ συλλέξωσι καὶ νὰ παραδώσωσι τὰ λύτρα, ἀλλὰ δὲν τὸ κατόρθωναν ἐξαιτίας τῶν σκανδαλωδῶν παρεμβάσεων τῶν τοπικῶν ἀρχῶν καὶ ἄλλες τόσες μέρες κινδύνευσε ἡ ζωὴ τοῦ αἰχμαλώτου. Οἱ ἀρχές, μὲ πολὺ ὑποπτό ζῆλον, εἶχαν στελεχίει παντοῦ στρατιωτικὰ ἀποσπάσματα γιὰ τὴν καταδίωξι τῆς συμμορίας, ὅταν δὲν ὑπῆρχε καὶ ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι ἔθεταν σὲ κίνδυνον τὴ ζωὴ τοῦ αἰχμαλώτου· σὲ καμιά περίπτωσι οἱ ληστὲς δὲν ἐλευθερώωναν τοὺς αἰχμαλώτους τους χωρὶς τὴν καταβολὴ τῶν λύτρων. Τὸ ἐπεισόδιον τῆς αἰχμαλωσίας εἶχε συγκεντρώσει τὸ πανελλήνιον, ὅχι ὁμοῦ καὶ ἐκείνους πού ἦταν ἔμμεσα συνδεδεμένοι μετὰ τὴν ληστεία καὶ τὰ ὄφελά της.

Ὁ βασιλιάς δὲν ἀνταποκρίθηκε στὴν προσδοκίαν τοῦ Βούλγαρη. Συγκατατέθηκε μόνον νὰ ἀναστειλῆ τὴ β' σύνοδος, πού ἔπρεπε, κατὰ τὸ Σύνταγμα, νὰ ἀρχίσῃ τὴν 1η Νοεμβρίου, γιὰ σαράντα μέρες ὡς τὴ 10 Δεκεμβρίου.

Στὴ 10 Δεκεμβρίου ἀρχισε ἡ β' σύνοδος τῆς βουλῆς, ἀλλὰ ἡ ἐκλογὴ τοῦ προέδρου ἐγένετο μόνον στὴ 14, ἐπειδὴ δὲν εἶχαν ἔρθει ὡς τότε ἀρκετοὶ βουλευτὲς. Ἐκλέχθηκε ὁ ὑποψήφιος τοῦ Κουμουνδούρου Λυκούργος Κρεστενίτης. Πῆρε 94 ψήφους, τρεῖς περισσότερες ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία. Οἱ Βούλγαρης καὶ Δεληγιώργης ἀπέφυγαν νὰ χρίσωσι ὑποψήφιον. Προσπάθησαν νὰ παρεμποδίσωσι τὸν ἔρχομό τῶν βουλευτῶν, ἔτσι πού νὰ μὴ συγκεντρωθοῦσι οἱ μισοὶ πού χρειάζονταν γιὰ τὴν ἀπαρτία. Δὲν τὸ πέτυχαν. Ἐκατὸν δύο βουλευτὲς πῆραν μέρος στὴν ψηφοφορία.

Κύβερνησι Κουμουνδούρου

Ἡ δυαδικὴ κυβέρνησι Βούλγαρη ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθῆ καὶ στὴ 18 Δεκεμβρίου ὀρίστηκε νέα μετὰ πρόεδρον, ὑπουργὸν Ἐσωτερικῶν καὶ Δικαιοσύνης τὸν Ἀλέξ. Κουμουνδούρον, Ἐξωτερικῶν τὸ Χαρίλαο Τρικούπη, 35 χρονῶν, βουλευτὴ Μεσολογγίου καὶ πρῶν διπλωματικὸν ὑπάλληλον, Στρατιωτικῶν τὸ Δημήτριον Μ. Βότσαρη, βουλευτὴ Τριχωνίας, ἀντισυνταγματάρχην, Ναυτικῶν τὸν Κωνσταντῖνον Λομβάρδον, Παιδείας τὸν Χαράλαμπον Χριστόπουλον, Οἰκονομικῶν τὸν Εὐθύμιον Κεχαγιά. Ἐξὶ μέρες ἀργότερον ὀρίστηκε ὁ Δημήτριος Γρίβας ὑπουργὸς Ναυτικῶν καὶ ὁ Λομβάρδος Δικαιοσύνης. Ἀπὸ τοὺς ἐξὶ ὑπουργῶν μόνον οἱ Λομβάρδος καὶ Κεχαγιάς ἦταν μετὰ τὸν Κουμουνδούρον τὸ 1865. Οἱ ἄλλοι τέσσερις, πού ἦταν ὅλοι τους παιδιὰ ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, μετὰ σπουδῆς στὴν Εὐρώπην, τὸν εἶχαν καταψηφίσει, γιὰ τὸ καθέναν τους διεκδικοῦσε ὑπουργεῖον καὶ ἦταν ἀρχηγὸς μικρῆς ομάδας βουλευτῶν. Ὁ Χριστόπουλος ἦταν ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν στὴν κυβέρνησι πού σχημάτισε ὁ Βούλγαρης στὴ 3 Νοεμβρίου 1865 καὶ ὁ Γρίβας Στρατιωτικῶν στὴν κυβέρνησι Δεληγιώργη.

Ἡ κατάστασι στὴν Εὐρώπη

Στὴ 3 Ἰουλίου 1866 ὁ πρῶσιος στρατὸς νίκησε τὸν ἀυστριακὸν στὴ Σάντοβα. Τρεῖς ἑβδομάδες ἀργότερον οἱ πρῶσιος στρατιῆς βρισκόνταν 60 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Βιέννη. Ἀλλὰ ὁ Βίσμαρκ δὲν ἠθέλε νὰ ταπεινώσει τοὺς Ἀψβούργους. Ἐτσι, δέχτηκε νὰ συνάψῃ ἀνακωχὴν καὶ εἰρήνην, χωρὶς σχεδὸν ἀνταλλάγματα. Ὅ,τι ἐπιδίωκε εἶχε γίνῃ. Ἡ Αὐστρία ὑποβιβάστηκε σὲ δευτέρην γερμανικὴν δύναμιν, ἡ γερμανικὴ συνομοσπονδία διαλύθηκε καὶ τὰ θεμέλια γιὰ τὴν πρῶσιον αὐτοκρατορίαν εἶχαν τεθεῖ. Ἀκό-

μα, οί 'Αψβούργοι, παρόλο πού νίκησαν τούς 'Ιταλούς, πού είχαν συμμαχήσει με τούς Πρώσους, στην Κουστότζα και στη Λίσα, αναγκάστηκαν νά αναγνωρίσουν τόν οίκο τής Σαβοΐας ως βασιλικό οίκο τής 'Ιταλίας και νά τοῦ παραχωρήσουν, μέσω Γαλλίας (συνθήκη Βενετίας 19.10.1866) και ὕστερα ἀπό δημοψήφισμα (23.10.1866), τή Βενετία. Δύο γεωγραφικοί χώροι, ὁ γερμανικός και ὁ ἰταλικός, μεταβλήθηκαν, με μιὰ μάχη, πού πολέμησαν 200 χιλιάδες ἀπό τήν κάθε μεριά, σέ ἔθνικά κράτη, και δυὸ χώρες, πού κυριαρχοῦσαν στην Εὐρώπη ἐπὶ αἰῶνες, ἡ Αὐστρία και ἡ Γαλλία, βρέθηκαν, ἡ πρώτη νικημένη, ἡ δεύτερη χαμένη. Οἱ πιδ διορατικοὶ Γάλλοι ἤθελαν νά κηρύξουν ἀμέσως τόν πόλεμο ἐναντίον τής Πρωσσίας. Ὁ Ναπολέων Γ' ἀρκέστηκε νά παίξει, γιά μιάν ἀκόμα φορά, και τελευταία, τὸ ρόλο τοῦ προστάτη τῶν ἰταλικῶν ἔθνικῶν διεκδικήσεων.

Αὐτὴ ἡ ἀναστάτωση στὴ δυτικὴ Εὐρώπη εἶχε ἄμεσο ἀντίκτυπο στὴν ἀνατολική. Ἡ Ρωσία πίστεψε ὅτι ἡ στιγμή ἦταν κατάλληλη γιά νά ἐκβιάσει ἀναθεώρηση τής συνθήκης τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1856, πού τὴν δέσμευε με ἀπαράδεκτους γιά μεγάλη δύναμη ὅρους, ὅπως ἡ οὐδετερότητα τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Και ὁ Ναπολέων λίγους μῆνες ἀργότερα ἔκαμε ὅ,τι μπορούσε, ὑποστηρίζοντας τὴ Ρωσία στὴν Ἀνατολή, νά ἐξασφαλίσει τὴ ρωσικὴ συμπαράσταση στὴ Δύση γιά νά προσαρτήσῃ τὴ Ρηνανία ἢ, τὸ λιγότερο, τὸ Σάαρ και τὸ Λουξεμβούργο. Ἡ ἀνακίνηση τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, με τὴν εὐκαιρία τής ἐπαναστάσεως πού κήρυξαν οἱ Κρητικοὶ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1866, ἦταν ὅ,τι χρειαζόταν και γιά τὰ ρωσικά και γιά τὰ γαλλικά σχέδια.

Γρ. Δαφνής, «Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872
ως το 1881», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική
Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ', σ. 289-298

ΑΠΟ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΩΣ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Με τὸν τερματισμὸ τῆς ἐπαναστάσεως στὴν Κρήτη ἡ Ἑλλάς εἰσήλθε σὲ μιὰ νέα περίοδο πού ἔληξε τὸ 1881 μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας. Ἡ περίοδος αὐτὴ ἄρχισε μὲ προσπάθεια περισυλλογῆς καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐθνικῆς οικονομίας καὶ μὲ παράλληλη ἀναζήτηση νέων διεθνῶν προσανατολισμῶν στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ.

Στὸ ἐσωτερικὸ, ἡ κύρια μέριμνα στράφηκε στὴν ἀνόρθωση τῆς οικονομίας καὶ στὴν ἐξάλειψη ἀρνητικῶν κοινωνικῶν φαινομένων, ὅπως ἡ ληστεία. Πολλὰ ἀναπτυξιακὰ σχέδια καταρτίσθηκαν ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῶν συγκοινωνιῶν. Ἀλλὰ τὰ σχέδια αὐτά, ὅπως καὶ ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1871, μακροχρόνια κυρίως μποροῦσαν νὰ συμβάλουν στὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Ἐξάλλου ἡ γενικότερη βελτίωση παρέμεινε περιορισμένη. Ὁ στρατός, ὁ κύριος μοχλὸς γιὰ τὴν ἀσκήση τῆς πολιτικῆς τῆς Μεγάλης Ἰδέας, παραμελήθηκε, ἐνῶ ἡ πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου προσέκρουσε στὶς ἀδυναμίες τῆς δομῆς τῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀτυχή γεγονότα, ὅπως ἡ σφαγὴ τοῦ Δήλεσι καὶ τὸ ἐπεισόδιο τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου. Ὅλα αὐτὰ ἐπέτειναν τὶς ἐπεμβάσεις Μεγάλων Δυνάμεων στὰ ἐσωτερικὰ τοῦ κράτους, συντήρησαν τὸ κλίμα τῆς πολιτικῆς ἀστάθειας καὶ ἐξέθρεψαν τάσεις ἐκτροπῆς ἀπὸ τὴ νομιμότητα.

Τὸν ἐσωτερικὸ προβληματισμὸ ἀκολούθησαν κρίσιμες ἀναζητήσεις στὸν τομέα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὅπου τὰ προβλήματα ἐπιλογῆς προτεραιοτήτων ἔγιναν ξαφνικὰ πῶς περίπλοκα. Ὡς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ὁ μόνιμος προβληματισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου στὶς ἐξωτερικὲς σχέσεις

τοῦ περιστρεφόμενου, σχεδὸν πάντοτε, γύρω ἀπὸ τὴν τύχη καὶ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ τύχη τῶν ἀλύτρωτων ἀδελφῶν ἄρχισε στὴ δεκαετία 1870-1880 νὰ ἀποκτᾷ μεγαλύτερη προτεραιότητα, καθὼς στοὺς χώρους ὅπου ζοῦσαν Ἕλληνες σὲ συμπαγεῖς μάζες ἐμφανίσθηκαν νέες ἀνταγωνιστικὲς δυνάμεις. Ὁ ἐθνικισμὸς, πῶς ἀπὸ δεκαετίες κατεύθυνε τὴν πολιτικὴ Ἑλλήνων, Σέρβων, Ρουμῶν καὶ Μαυροβουνίων, μὲ στόχο τὴν ἐθνικὴ τους ὀλοκλήρωση, συνεπῆρε πλέον καὶ τοὺς Βουλγάρους, οἱ ὅποιοι — ὅπως καὶ οἱ Ἀλβανοὶ — ἦταν οἱ μόνοι πῶς ὡς τὸ 1870 δὲν εἶχαν ἀποκτήσει τὴν ἐλευθερία τους, ἔστω καὶ σὲ ἓνα τμῆμα τοῦ ἐθνικοῦ τους ἐδάφους. Στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἴδρυση βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, καὶ στὴν ἐπέκταση τῶν ὁρίων τοῦ μελλοντικοῦ βουλγαρικοῦ κράτους στὴ Θράκη καὶ στὴ Μακεδονία βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ.

Ἡ σύγκρουση, πῶς ἀκολούθησε καὶ ἐκδηλώθηκε ἐντονα στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας, ἀναστάτωσε τοὺς ἐξωτερικοὺς προσανατολισμοὺς τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ συνένωση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων σὲ ἓνα ἐνιαῖο κράτος ἔγινε βαθμιαία διμέτωπος. Στὸ ἐξῆς οἱ Ἕλληνες θὰ ἀντιμετώπιζαν τὸ δίλημμα : νὰ συμμαχήσουν μὲ τοὺς Τούρκους μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ παρεμποδίσουν ἔτσι τὴν διεξόδου τῆς σλαβικῆς ἐθνικῆς ἰδέας στὶς διαφιλονικούμενες ἐπαρχίες ἢ νὰ συμπράξουν στὴ σύμπληξη ἐνὸς βαλκανικοῦ μετώπου πῶς θὰ ὀδηγοῦσε, τὴν κατάλληλη ὥρα, στὴν κατάλυση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας στὴ Βαλκανικὴ.

Σύντομα κλήθηκαν να λάβουν κρίσιμες αποφάσεις. Τό καλοκαίρι του 1875 ξέσπασε στη βόρεια Βαλκανική ή μεγάλη ανατολική κρίση, που κορυφώθηκε το 1878 με την υπογραφή της συνθήκης του Άγιου Στεφάνου για να καταλήξει στη σύγκληση του Συνεδρίου του Βερολίνου. Στο διάστημα αυτό το ελληνικό κράτος δεν μπόρεσε εγκαίρως να προβεί στις αναγκαίες επιλογές. Τελικά όμως, οι αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου άνοιξαν το δρόμο για την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της επαρχίας της Άρτας.

Η ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΑΠΟ ΤΟ 1872 ΩΣ ΤΟ 1881

Ο ελληνικός λαός μέσα σε τρία χρόνια και πέντε μήνες ψήφισε τέσσερις φορές σε γενικές εκλογές για να αναδείξει τις βουλές των Δ', Ε', ΣΤ' και Ζ' περιόδων. Οι εκλογές για τη βουλή της Δ' περιόδου διενεργήθηκαν στις 26-29 Φεβρουαρίου 1872, της Ε' περιόδου στις 27-30 Ιανουαρίου 1873, της ΣΤ' περιόδου στις 23-26 Ιουνίου 1874 και της Ζ' περιόδου στις 18-21 Ιουλίου 1875. Οι εκλογές για τη βουλή αυτή ήταν και οι τελευταίες που κλιμακώθηκαν σε τέσσερις μέρες. Μελλοντικά θα γίνονταν σε μία και μόνη μέρα, που θα ήταν Κυριακή.

Η πρώτη από τις βουλές αυτές έζησε δέκα μήνες και πραγματοποιήσε 41 συνεδριάσεις στην Α' και μοναδική σύννοδο της, που κράτησε από τις 24 Μαρτίου ως τις 21 Ιουλίου 1872. Η δεύτερη διαλύθηκε δεκαπέντε μήνες ύστερα από την ανάδειξή της, αφού συνεδρίασε 106 φορές σε δύο συνόδους. Η τρίτη δε συμπλήρωσε ούτε δέκα μήνες ζωή, αλλά είχε δύο συνόδους, με 52 συνολικά συνεδριάσεις. Η τέταρτη εξάντλησε ολόκληρη τη βουλευτική περίοδο και συνεδρίασε 328 φορές σε τέσσερις τακτικές και δύο έκτακτες συνόδους.

Η βουλή του 1872 είχε δυνατότητες να εξαντλήσει την περίοδο ή το μεγαλύτερο μέρος της, αν ο Γεώργιος δεν καταργούσε την κυβέρνηση Βούλγαρη - Κουμουνδούρου και δεν έφερε στην εξουσία το Δεληγιώργη. Είχε αναδειχθεί σχεδόν κανονικά, επειδή η κυβέρνηση που έκαμε τις εκλογές ήταν συμμαχική και είχε εξασφαλισμένη την πλειοψηφία. Ακύρωσε τις εκλογές στην Αίγινα (1 έδρα), στην Ήλεια (5 έδρες), στη Ναυπλία (2 έδρες), στην Ολυμπία (3 έδρες) και την εκλογή του Βασ. Σπυρόπουλου στη Λιβαδιά. Στις επαναληπτικές που πρόλαβαν να γίνουν, οι δύο της Ναυπλίας ξαναεκλέχθηκαν, ενώ στην Αίγινα και στη Λιβαδιά πέτυχαν άλλοι. Στην Ήλεια και στην Ολυμπία η κυβέρνηση Δεληγιώργη έκρινε περιττό να διενεργήσει επαναληπτικές, αφού στο μεταξύ είχε πάρει την απόφαση να προκηρύξει γενικές εκλογές. Ούτε την αναπλήρωση του βουλευτή Μαντινείας Ρήγα Παλαμήδη, που πέθανε άμεσα μετά την εκλογή του, επιδίωξε. Έτσι, όταν διαλύθηκε η βουλή είχε μόνο 181 βουλευτές. Είναι δύσκολο να προσδιορισθεί πόσοι από αυτούς ήταν φίλοι του Βούλγαρη ή του Κουμουνδούρου. Βέβαιο είναι πως ο Δεληγιώργης διέθετε μόνο 7 βουλευτές, ενώ η ομάδα που σχηματίστηκε γύρω από τον Κ. Λομβάρδο και το Χαρ. Τρικούπη άριθμούσε 8.

Από τα μέλη της βουλής, 66 (34,7%) εκλέγονταν για πρώτη φορά και από αυτά 22 για τελευταία, ενώ 20 (10,5%) είχαν εκλεγεί και στις τρεις προηγούμενες βουλές. Πενήντα τρεις (27,89%) ήταν μέλη της βουλής του 1865, 74 (38,9%) της βουλής του 1868 και 75 (39,4%) της βουλής του 1869. Έτσι, γίνεται φανερό ότι στη Δ' βουλευτική περίοδο είχε αρχίσει να σχηματίζεται μια «τάξη» που για κύριο, αν όχι αποκλειστικό, σκοπό της είχε την πολιτική. Την «τάξη» αποτελούσαν όσοι κέρδιζαν την εκλογική μάχη και έφταναν στη βουλή αλλά και όσοι έμεναν επιλαχόντες. Είναι ολιγάριθμη ή «τάξη» αυτή, γιατί το ολιγάριθμο εξασφαλίζει στα μέλη της ότι θα ξαναεκλεγούν.

Την απάντηση στο έρωτημα πόσους φίλους είχε ο Βούλγαρης και πόσους ο Κουμουνδούρος στη βουλή του 1872 την έδωσε ο Θρ. Ζαΐμης πέντε χρόνια αργότερα, υποστηρίζοντας ότι οι συχνές διαλύσεις της βουλής έκαμαν τους πολιτευόμενους να συνεργαστούν, για να εξασφαλιστεί ή άνετη και άδαπανη εκλογή τους. «Είς τας πλείστας επαρχίας, είπε, οι αντιφρονούντες έδωσαν τας χείρας και έτέλεσαν ομοφώνως τας εκλογάς. Οι τοιοῦτοι συνδυασμοί βεβαίως επιτυχάνουσιν, άλλ' όταν οι συνδυαζόμενοι έρχονται εν τῷ κοινοβουλίῳ τούτῳ και ὁ μὲν εἰς κάθηται εἰς τὴν ἄκραν ἀριστερὰν, ὁ δὲ ἕτερος εἰς τὸ κέντρον και ὁ τρίτος εἰς τὴν δεξιάν, σὰς ἐρωτῶ τίς εἶναι ἡ γνώμη τῆς επαρχίας τὴν ὁποῖαν ὀφείλει νὰ ἐκφράσῃ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀντιπροσώπων τῆς; Ὀὐδεμία' ἰδοῦ, λοιπόν, τὸ ψεδὸς τῶν συνδυασμῶν, ἰδοὺ ἡ ἀπάτη και ἡ σύνθεσις τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος». Οι ὑποψήφιοι δηλαδή παρουσάζονταν στους εκλογεῖς χωρὶς ἐπωνυμία. Ζητούσαν νὰ ψηφισθοῦν και ψηφίζονταν ὡς συνδυασμὸς, ὡς ἄμιλος ἀπὸ τοπικοὺς παράγοντες. Εἶχαν, ἔτσι, ἀπόλυτη ἐλευθερία εἰς τὴν κινήσεις τους μέσα στὴ βουλή. Κανένας δὲ ἦταν ποτὲ εἰς τὴν ἐκλογὴν τους. Ἀδτὸ ἐξηγεῖ και τὴν ἀδυναμία νὰ ἀξιοποιήσουν τὴ διάλυση, ὅσοι τὴν ἐπαιρναν, και νὰ ἀποκτήσουν σταθερὴ πλειοψηφία. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο θὰ ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνον νὰ δώσει κανεὶς ἐπωνυμία στους βουλευτὲς τῆς Δ' περιόδου, ἀλλὰ και τῆς Ε', ὅπως θὰ φανεί ἀπὸ τὴ σύνθεσὶ τῆς.

Στις 8 Ιουλίου 1872 σχημάτισε κυβέρνηση ὁ Έπαμ. Δεληγιώργης, κρατώντας τὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν. Διόρισε τὸ Δημήτριο Χρηστίδη ὑπουργὸ Οἰκονομικῶν και Δικαιοσύνης, τὸ Δημήτριο Δρόσο Παιδείας και Ναυτικῶν, τὸ Δημήτριο Γρίβα Στρατιωτικῶν, τὸν Ἰωάννη Σηλιωτάκη, διπλωματικὸ ὑπάλληλο, Ἐξωτερικῶν. Στις 28 Ιουλίου ἀνέθεσε τὸ ὑπουργεῖο Παιδείας στὸ Δημήτριο Μαυροκορδάτο, ποὺ παραιτήθηκε, μαζί με τὸ Σηλιωτάκη, στις 17 Ὀκτωβρίου. Τὰ Χριστούγεννα, μετὰ τὴν παραίτηση και τοῦ Δημητρίου Δρόσου, ὄρκισε τὸ Δημήτριο Καλλιφρονᾶ ὡς ὑπουργὸ Παιδείας, τὸν Παναγιώτη Χαλκικόπουλο Δικαιοσύνης, τὸ Σωτήριο Πετμεζᾶ Ναυτικῶν, και κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, και τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Στις 15 Μαΐου 1873 ὁ Πετμεζᾶς παραιτήθηκε. Ἀπὸ τοὺς 8 ποὺ ἔγιναν ὑπουργοί, οἱ τρεῖς, Μαυροκορδάτος, Σηλιωτάκης, Χαλκικόπουλος, δὲν ἦταν βουλευτὲς. Ὁ Δεληγιώργης δὲ διέλυσε ἀμέσως τὴ βουλή. Ἀφοῦ πρῶτα ἀνέστειλε τὴς ἐργασίες τῆς, ἔπειτα, στις 20 Σεπτεμβρίου, δημοσίευσε τὸ διάταγμα ποὺ ὄριζε ὅτι ἡ α' σύννοδος τελείωσε και μόλις στις 28 Νοεμβρίου δημοσίευσε τὸ διάταγμα τῆς διαλύσεως. Οἱ εκλογές θὰ γίνονταν στὴν καρδιά τοῦ χειμῶνα, ἀπὸ τὸ Σάββατο 27 ὡς τὴν Τρίτη 30 Ἰανουαρίου 1873.

Ἡ νέα βουλή ἄρχισε τὴς ἐργασίες τῆς στις 14 Φεβρουαρίου 1873. Ἀπὸ τὰ μέλη τῆς, 51 (26,8%) ἐκλέγονταν γιὰ πρώτη φορά και 25 γιὰ τελευταία, ἐνῶ 14 (7,3%) εἶχαν ἐκλεγεί και στις τέσσερις προηγούμενες βουλές. 53 (27,89%) ἦταν στὴ βουλή τοῦ 1865. 75 (39,4%) στὴ βουλή τοῦ 1868. 85 (44,7%) στὴ βουλή τοῦ 1869. 80 (42%) στὴ βουλή τοῦ 1872. Με τέτοια σύνθεση βουλῆς ὁ Δεληγιώργης δὲν μπορούσε νὰ διαθέσει πλειοψηφία. Οὔτε οἱ ἀκυρώσεις τῶν ἐκλογῶν σὲ ὀρισμένες περιφέρειες τὸν ὠφέλησαν. Στὴ Σάμη (3 ἔδρες) ξαναεκλέχθηκαν οἱ ἄκυροι, στὴ Γορτυνία (6 ἔδρες) ἐκλέχθηκαν ἀντίπαλοί του. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶχε πλειοψηφία ἀποδείχθηκε με τὴν ἐκλογὴ στὴ Μεσσηνία. Στὴν περιφέρεια αὐτὴ εἶχαν πετύχει οἱ Σπήλιος Ἀντωνόπουλος, Γεώργιος Φεσσᾶς και Κωνσταντῖνος Λυμπερόπουλος. Ὁ Κουμουνδούρος και ὁ Μποῦτος, οἱ δύο δυνατοὶ τοπάρχες, εἶχαν ἀποτύχει. Ἡ βουλή χαρακτήρισε ἄκυρη τὴν ἐκλογὴ σὲ δύο δήμους. Ἔγινε ἐπαναληπτικὴ στους δήμους αὐτοὺς και ὁ Μποῦτος πῆρε τὴ θέση τοῦ Λυμπερόπουλου. Ἡ βουλή ἀκύρωσε και τὴν ἐπαναληπτικὴ. Ξανάγινε ἐκλογὴ και τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν αὐτὴ τὴ φορά εὐνοικὸ και γιὰ τὸν Κουμουνδούρο.

Ὁ Δεληγιώργης ἐκείσε τὴ βουλή στις 31 Μαρτίου γιὰ σαράντα μέρες. Λίγο αργότερα, στις 21 Ἰουλίου, δημοσίευσε

διάταγμα πού όριζε ότι τελείωσε ή α' σύνοδος, πού στην πραγματικότητα είχε διαρκέσει λιγότερο από τέσσερις μήνες. Όταν στις 30 Ιανουαρίου 1874 άρχισε ή β' σύνοδος, ό Δεληγιώργης ήταν καταδικασμένος. Στις 4 Φεβρουαρίου, στην έκλογή του προέδρου της βουλής, ό δικός του υποψήφιος Ιωάννης Ν. Δεληγιάννης, βουλευτής Κορινθίας, πρόεδρος στην α' σύνοδο, πήρε μόνο 60 ψήφους, ενώ ό Θρ. Ζαΐμης, υποψήφιος της αντιπολιτεύσεως, 87. Ό Δεληγιώργης παραιτήθηκε και ή αντιπολίτευση υπέδειξε, ή δέχθηκε, για πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου τό Δημ. Βούλγαρη, πού σχημάτισε κυβέρνηση στις 9 Φεβρουαρίου. Ό ίδιος κράτησε τό υπουργείο Έσωτερικών και έδωσε τό Οικονομικών στό Νικόλαο Παπαμιχαλόπουλο, τό Έξωτερικών στό διπλωματικό υπάλληλο Ιωάννη Δεληγιάννη, τό Δικαιοσύνης και τό Ναυτικών στό Βασίλειο Νικολόπουλο, τό Στρατιωτικών στό Δημήτριο Τριγγέτα, τό Παιδείας στόν Ιωάννη Βαλασσόπουλο. Έκτός από τό Δεληγιάννη, όλοι οι άλλοι ήταν βουλευτές.

Ό βασιλιάς δέν έδωσε τη διάλυση στό Βούλγαρη, μολονότι ή συμμαχία πού καταψήφισε τό Δεληγιώργη μπορούσε θαυμάσια να κρατήσει τη νέα κυβέρνηση. Ό Κουμουνδοβρος διεκδικούσε για λογαριασμό του την έξουσία, γιατί οι περισσότεροι βουλευτές ήταν φίλοι του. Όταν πρωτοεμφανίστηκε ή κυβέρνηση στη βουλή, διαπιστώθηκε ότι δέν είχε την εμπιστοσύνη της και ό Βούλγαρης παραιτήθηκε. Όταν όμως ό Δεληγιώργης άρνήθηκε να σχηματίσει κυβέρνηση, ή παραίτηση άνακλήθηκε. Τη βουλή τότε άπασχόλησε τό θέμα, άν είχε τό δικαίωμα ό βασιλιάς να δίνει την έντολή σε όποιον ήθελε, ή έπρεπε να προτιμάει εκείνους πού είχαν την υποστήριξη των περισσότερων βουλευτών. Η συζήτηση αυτή, πού δέν ήταν καθόλου ευχάριστη για τό Γεώργιο Α', τελείωσε με άποφαση, πού ψηφίστηκε με 127 κατά 18 και 11 άποχές, και άποδοκιμαζε τις αντιβασιλικές επιθέσεις. Η παραπάνω άποφαση δέ βοήθησε στό να σταθεροποιηθεί ή κυβέρνηση Βούλγαρη. Γι' αυτό στις 15 Άπριλίου ό Ύδραϊος πολιτικός παραιτήθηκε πάλι. Ό Γεώργιος ζήτησε από τον Κουμουνδοβρο να σχηματίσει κυβέρνηση. Ό Μεσοήμιος πολιτικός εξήγησε στό βασιλιά ότι, άν σχημάτιζε κυβέρνηση, θα άλλαζε την έξωτερική πολιτική πού είχε χαράξει ό Δεληγιώργης, επειδή την θεωρούσε άσυμβίβαστη με τα αληθινά συμφέροντα του τόπου. Ό Κουμουνδοβρος άξιωσε ακόμα, όχι μόνο να ξανασταθούν οι πρεσβείτες πού είχε καταργήσει ό Δεληγιώργης (όλες, εκτός από την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη), αλλά και να επανδρωθούν με πρόσωπα της άπόλυτης εμπιστοσύνης του, πού θα έκτελούσαν τις οδηγίες του και όχι τις υποδείξεις της Αδλής.

Ό Γεώργιος δέ συμφώνησε με τον Κουμουνδοβρο. Ύστερα από αυτό, και κρίνοντας ότι ό Ζαΐμης δέν μπορούσε να σχηματίσει κυβέρνηση, διέλυσε στις 27 Άπριλίου τη βουλή και οι έκλογές όρίστηκαν για τις 23-26 Ιουνίου 1874.

Στην καινούρια βουλή, 54 βουλευτές (28,4%) εκλέχθηκαν για πρώτη φορά και από αυτούς 31 για τελευταία, ενώ 8 (4,2%) είχαν εκλεγεί σε όλες τις προηγούμενες βουλές και 22 (11,5%) στις τέσσερις από τις πέντε : 45 (23,6%) βουλευτές ήταν στη βουλή του 1865, 59 (31%) στη βουλή του 1868, 76 (40%) στη βουλή του 1869, 77 (40,5%) στη βουλή του 1872 και 78 (41%) στη βουλή του 1873. Η διαπίστωση ότι ή σύνθεσή της ήταν άνάλογη με τη σύνθεση πού είχαν οι προηγούμενες, δημιουργεί τό εύλογο έρώτημα για ποιο λόγο γίνονταν οι συχνές διαλύσεις, αφού ήταν φανερό ότι τό έκλογικό αποτέλεσμα προσδιοριζόταν από τη δύναμη του τοπάρχη και όχι από τη λαϊκή συμπάθεια για την α' ή β' παράταξη.

Τα «στηλιτικά»

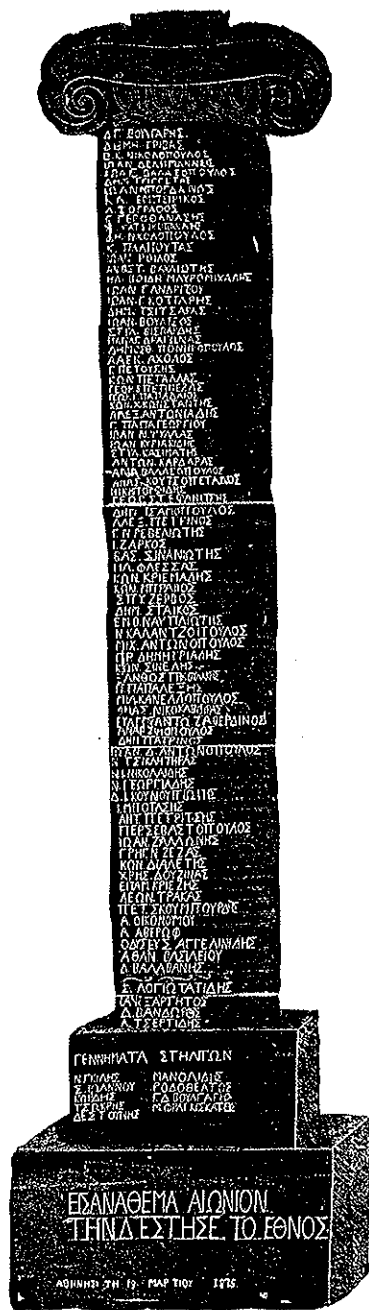
Οι έκλογές του 1874 δέν έδωσαν πλειοψηφία στό Βούλγαρη, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες πού κατέβαλαν ό ίδιος και οι έπιτελείς του να παραβιάσουν (και τελικά τό κατόρθω-

σαν) άπροσπέλαστες ως τότε έκλογικές περιφέρειες, όπως ήταν ή Ζάκυνθος, όπου άπέτυχε ό Λομβάρδος, και τό Μεσολόγγι, πού δέν εξέλεξε τό Δεληγιώργη. Για την άποτυχία του τελευταίου συνέργησε και ό Τρικούπης πού, προβλέποντας τις κυβερνητικές επεμβάσεις, άρνήθηκε να παρουσιασθεί ως υποψήφιος, και από αντίθεση προς τό Δεληγιώργη υποστήριξε τον κυβερνητικό συνδυασμό, πού κέρδισε. Ό Δεληγιώργης θεωρούσε ότι ό Τρικούπης δέν του φέρθηκε καλά ύστερα από τις έκλογές του 1865. Γι' αυτό τον πολέμησε τό 1868, τό 1869, τό 1873 και τον έκαμε να άποτύχει. Τον είχε πολεμήσει και τό 1872, αλλά δέν είχε καταφέρει τότε να έμποδίσει την έπιτυχία του, γιατί ό Τρικούπης υποστηρίχθηκε από τη «συντροφική» κυβέρνηση. Αντιπολιτευόμενες μάλιστα έφημερίδες είχαν γράψει ότι κινητοποιήθηκαν και στρατιωτικά τμήματα, για να εξασφαλισθεί ή έκλογή του. Έτσι, τό 1874 ό Τρικούπης υποστήριξε τους αντίπαλους του Δεληγιώργη, άδιαφορώντας άν είχαν τό κυβερνητικό χρίσμα. Ό Κουμουνδοβρος και ό Ζαΐμης εκλέχθηκαν, χωρίς δυσκολία, ενώ ό Θεόδ. Δηλιγιάννης δέν έβαλε υποψηφιότητα.

Ό Βούλγαρης προσπάθησε να καλύτερεύσει τη θέση του άκυρώνοντας την έκλογή σε δλόκληρες περιφέρειες. Έτσι άκύρωσε την έκλογή της Άττικής (6 έδρες), της Κορινθίας (5 έδρες), της Σάμης (3 έδρες) και από μια έδρα της Έδρυναίας και της Ήλείας. Άκόμα διόρισε τό βουλευτή Ύδρας Άνδρέα Κουντουριώτη πρεσβευτή στό Παρίσι και στη θέση του εξέλεξε τό γιό του Γεώργιο Κουντουριώτη. Βέβαιος ότι στην Άττική επαναληπτική έκλογή θα έδινε και πάλι δυσάρεστο γι' αυτόν αποτέλεσμα, απέφυγε να την διενεργήσει.

Παρόλα αυτά δέν κατάφερε να άποκτήσει πλειοψηφία. Έτσι, στις 30 Νοεμβρίου 1874, όταν ζήτησε να ψηφισθεί ό προϋπολογισμός, δέ συγκέντρωσε τους 96 βουλευτές πού χρειαζόταν για την άπαρτία της βουλής. Ό πρόεδρος της όμως Ιωάννης Ζάρκος, βουλευτής Καλαμάτας, υποστήριξε πώς ήταν παρόντες 103 βουλευτές και προχώρησε στην ψήφιση του προϋπολογισμού, χωρίς να λογαριάσει τις αντιρρήσεις της αντιπολιτεύσεως. Στην επομένη συνεδρίαση, 2 Δεκεμβρίου, όταν ό πρόεδρος κάλεσε τη βουλή να έκυρώσει τα πρακτικά της προηγούμενης συνεδριάσεως, ό Θρ. Ζαΐμης υποστήριξε ότι στις 30 Νοεμβρίου δέν ύπήρχε άπαρτία και συνεπώς ούτε συνεδρίαση έγινε, ούτε πρακτικά ύπήρχαν. Με τό ίδιο πνεύμα μίλησε και ό Κουμουνδοβρος. Η αντιπολίτευση κάλεσε την κυβέρνηση να υιοθετήσει την άποψη της, αλλά ή βουλή με ψήφους 80 κατά 61 και 3 άποχές καταψήφισε την πρόταση. Ύστερα από αυτό, οι βουλευτές της αντιπολιτεύσεως άποχώρησαν από τη βουλή, πού δέν μπορούσε πιά να συνεχίσει τη συνεδρίαση, αφού έμειναν μόνο οι 80 κυβερνητικοί. Την άλλη μέρα δημοσιεύθηκε διάταγμα πού όριζε ότι είχε τελείωσε ή α' σύνοδος.

Με τό κλείσιμο της βουλής ή κατάσταση χειροτέρευσε. Άφου δέν είχαν κυρωθεί τα πρακτικά, δέν ύπήρχε και ψηφισμένος προϋπολογισμός. Ό Βούλγαρης περιμενε τα αποτελέσματα από τις επαναληπτικές και άναπληρωματικές έκλογές και όταν εξασφάλισε ακόμα 10 έδρες κάλεσε τη βουλή σε έκτακτη σύνοδο, πού άρχισε στις 19 Μαρτίου. Ό προσωρινός πρόεδρος Γεώργιος Ρεβελιώτης, βουλευτής Μαντινείας, είπε, αφού διαβάστηκε ό κατάλογος και βρέθηκαν παρόντες 92 βουλευτές, ότι ή βουλή ήταν σε άπαρτία, γιατί ακατά την άπόφασιν της έν Άθήναις Β' Έθνικής Συνελεύσεως της 10ης Νοεμβρίου 1864 δέν λαμβάνονται ύπ' όψιν ούτε οι μη εκλεχθέντες, ούτε οι μη δόντες τον νευομισμένον όρκον, οΐτινες εισίν έν όλω 23. Έπί τη βάσει λοιπόν ταύτη, ήν ή έθνοσυνέλευσις καθιέρωσεν, ή νόμιμος άπαρτία άποτελείται έξ όδοήκοντα πέντε βουλευτών, ένταυθα δέ έχομεν προσελθόντας 92». Από τους 92 οι 10 ήταν οι παρατηρητές της αντιπολιτεύσεως, πού διαμαρτυρήθηκαν έντονα και άποχώρησαν. Σκοπός του Βούλγαρη ήταν να άρχισει ή συνεδρίαση της βουλής ώστε να μπορέσουν να όρκιστούν οι νέοι δικοί του βουλευτές, γιατί χωρίς αυτούς δέν είχε ούτε τους 85 πού χρειαζόνταν για άπαρτία, με την έρμηνεία πού δόθηκε στό άρθρο 56 του Συντάγματος. Η προσθήκη 10 βου-

Οι αντισυνταγματικές ενέργειες της κυβερνήσεως Βουλγαρική κατά το 1874 προκάλεσαν τη δίκαιη κατακραυγή της αντιπολιτεύσεως. Οι 82 κυβερνητικοί βουλευτές, οι οποίοι επέμεναν να ασκοῦν τὴ νομοθετικὴ ἐξουσία χωρὶς νὰ ἀποτελοῦν πλειοψηφία στὴ Βουλὴ, ὀνομάσθησαν ἀπὸ τὸν τύπο «στηλίτες», σύμφωνα μὲ ἀρχαία παράδοση ἀναγραφῆς τῶν ὀνομάτων τῶν προδοτῶν σὲ στήλη. Ἐπίνω : τὰ ὀνόματα τῶν «στηλιτῶν», ὅπως παρουσιάζονται σὲ ἐφημερίδες τοῦ 1875 (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

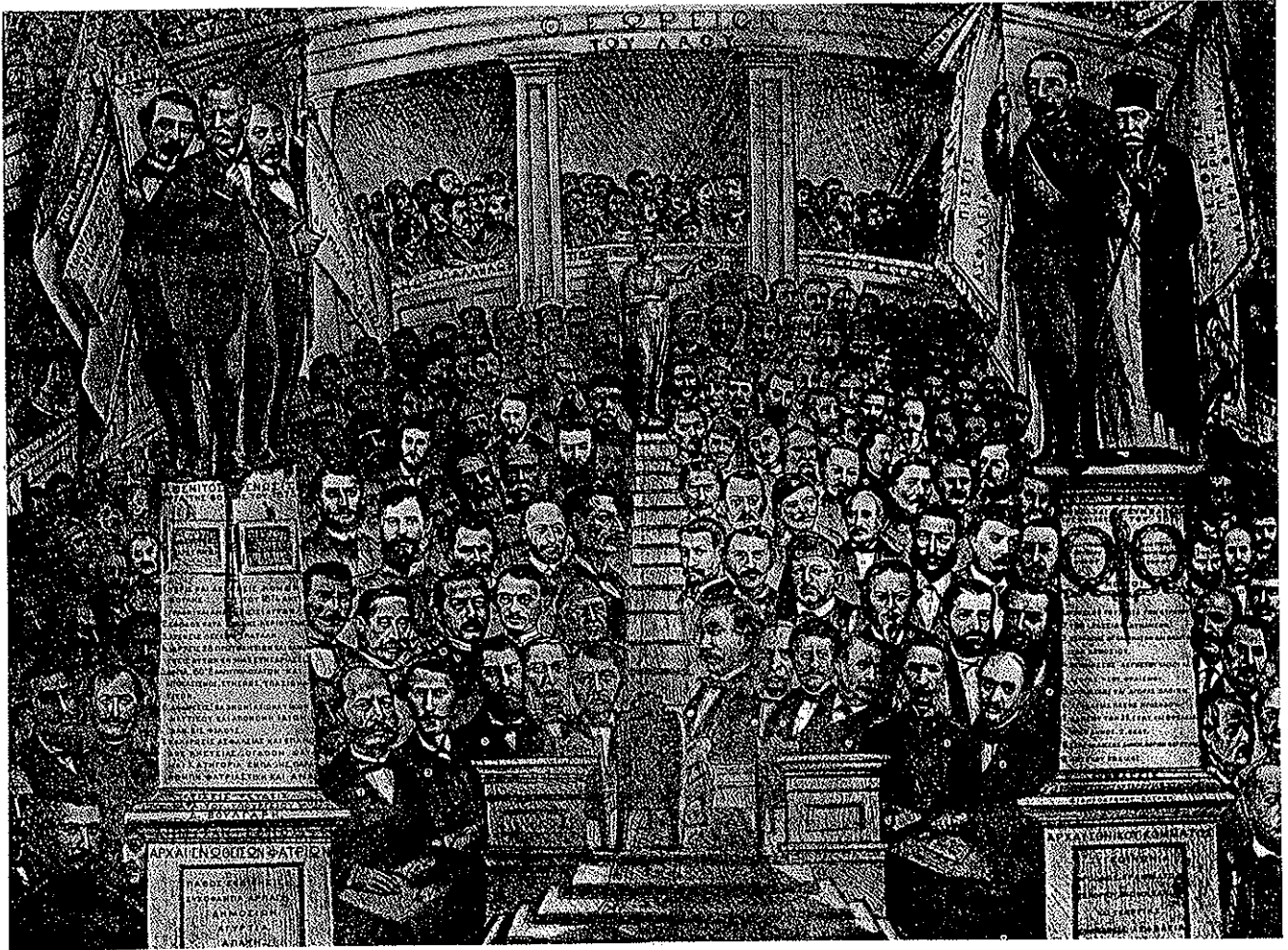
λευτῶν ἀνέβαζε τὸ σύνολο σὲ 177 καὶ τὸ ἐλάχιστο ὄριο ἀπαρτίας σὲ 89. Καὶ αὐτὸ τὸ εἶχε προβλέψει. Οἱ 10 καινούριοι ἀνέβησαν τὴν κοινοβουλευτικὴ δυνάμη του σὲ 90. Προσφέροντας τὴν προεδρία τῆς βουλῆς στὸ βουλευτὴ Κυθήραν Στυλ. Κασσιμάτη τὴν ἔφθανε στοὺς 91. Μὲ αὐτοὺς ἡ ἔκτακτη σύνοδος πραγματοποιήσε ὀκτὼ συνεδριάσεις. Ἡ ἴδια ἐπικύρωσε τὰ πρακτικὰ τῆς 30ης Νοεμβρίου, ψήφισε τὸν προϋπολογισμό καὶ τοῦ 1875, ἀρκετὰ φορολογικὰ καὶ πολλὰ ἄλλα νομοσχέδια. Στις 28 Μαρτίου ὁ Βούλγαρος διάβασε στὴ βουλὴ τὸ διάταγμα ποὺ τερμάτιζε τὶς ἐργασίες της.

Τὴν ἐρμηνεία ποὺ ἔδωσε ἡ κυβέρνησις Βουλγαρική στὸ ἄρθρο 56 τοῦ Συντάγματος, ποὺ ἦταν ἀντιγραφὴ τοῦ ἄρθρου 8 τοῦ κανονισμοῦ τῆς Β' Ἐθνοσυνελεύσεως, καταδίκασε ἡ Νομικὴ σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας, ὁ δικηγορικὸς σύλλογος τῆς πρωτεύουσας καὶ ὅλες σχεδὸν οἱ ἐφημερίδες. Στις 21 Μαρτίου οἱ τρεῖς καθημερινὲς ἐφημερίδες ποὺ ἐκδίδονταν τότε στὴν Ἀθήνα, ἡ «Ἐφημερίς», ἡ «Στοά» καὶ ὁ «Νεολόγος Ἀθηνῶν», ποὺ ἡ κυκλοφορία τους κατὰ μέσο ὄρο ἦταν 4-4.500 φύλλα τὴν ἡμέρα στὴν πρωτεύουσα καὶ στὸν Πειραιά, δημοσίευσαν πίνακα μὲ τὰ ὀνόματα τῶν 82 βουλευτῶν ποὺ εἶχαν μείνει στὴ συνεδρίαση τῆς 19ης Μαρτίου καὶ εἶχαν παρακολουθήσει τὴν ὀρκωμοσίαν τῶν 10 νέων. «Οἱ προπάτορες ἡμῶν», ἔγραφε ἡ «Ἐφημερίς», «τὰ ὀνόματα τῶν προδοσάντων τὰ πρὸς τὴν πατρίδα χρῆσι μὴ τιμᾶσιν ἀναγράφοντες ἐπὶ στήλῃν. Ὁ τύπος σήμερον ὀφείλει νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ὑπηρεσίαν, ἣν ἄλλοτε ἐξετέλεον τὰ ὀνόματα μάρμαρα». Μερικὲς μέρες ἀργότερα, οἱ εἴκοσι ἐφημερίδες τῆς Ἀθήνας δημοσίευσαν δήλωσι ὅτι ἀπὸ τὶς 19 Μαρτίου κυβέρνησις καὶ βουλὴ ἦταν παράνομες καὶ ὅλες οἱ ἀποφάσεις τους ἄκυρες.

Οἱ 82 «στηλίτες» ἐκλέχθησαν σὲ 48 ἀπὸ τὶς 62 ἐκλογικὲς περιφέρειες. Οἱ 10 ποὺ ὀρκίστηκαν στις 19 Μαρτίου εἶχαν ἐκλεγῆ στὴ Σάμη (3), στὴν Κορινθία (3), στὸ Ἄργος (1), στὴν Ἐδρυτανία (1), στὴ Νάξο (1), στὴν Ὑδρα (1). Παρόλο ποὺ καὶ αὐτοὶ πῆραν μέρος στις συνεδριάσεις τῆς ἔκτακτης συνόδου δὲν ἀποδοκιμάσθησαν. Τριάντα πέντε (42,7%) «στηλίτες» ἦταν πρωτόβγαλτοι. Εἴκοσι ἕνας (25,6%) ἦταν μέλη σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς προηγούμενες βουλές. Ἀπὸ τοὺς 26 ὑπολοίπους οἱ 3 (Βαλασόπουλος Ἰω., Βουλγαρική Δημ., Γρίβας Δημ.) εἶχαν ἐκλεγῆ σὲ ὅλες τὶς προηγούμενες βουλές, ἕνας (Τσιτσάρας Δημ.) σὲ 4 βουλές, 10 σὲ 3 καὶ 12 σὲ 2. Γίνεται φανερό ὅτι ὁ Βούλγαρος δὲ συγκέντρωνε γύρω του δυναμικοὺς τοπικοὺς παράγοντες, ποὺ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσουν μόνοι τὴν ἐκλογὴ τους. Οἱ φίλοι του ἦταν «ἐπ' ἐδραίῳ» καὶ χρειάζονταν τὴν κυβερνητικὴ ἐνίσχυσι γιὰ νὰ κερδίσουν τὴν ἔδρα τους. Ἐτοί, δὲ μπόρεσε νὰ δημιουργήσῃ ἀξιόλογη ὀμάδα καὶ γι' αὐτὸ ἤθελε διαρκῶς καινούριες ἐκλογές. Ἐλπίζε ὅτι κάποτε θὰ κατάφερνε νὰ κατακτήσῃ τὴν ποθητὴ πλειοψηφία. Πέθανε μὲ τὴν πίκρα τῆς ἀποτυχίας, παρόλο ποὺ ὁ Γεώργιος τοῦ ἔδωσε τρεῖς διαλύσεις μέσα σὲ ἕξι χρόνια.

Ἡ «δεδηλωμένη»

Ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ Τρικοῦπης δὲν πολιτεύθηκε στις ἐκλογές τοῦ 1874. Ὑποστήριξε ὅμως τοὺς Δημοσθένη Στάικο καὶ Νικόλαο Σωτηρόπουλο, φίλους τοῦ Βούλγαρου (στὰ «στηλιτικά» ὁ δεύτερος πῆγε μὲ τὴν ἀντιπολίτευσι), γιὰ νὰ κτυπήσῃ τὸ Δεληγιώργη. Ὅταν βεβαιώθηκε γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ τελευταίου, δημοσίευσε στὴν ἐφημερίδα «Καιροί», στις 29 Ἰουνίου, ἀνυπόγραφο ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Τίς πταίει;». Μὲ αὐτὸ ὑποστήριξε ὅτι οἱ κυβερνήσεις ποὺ σχηματίσθησαν ἀπὸ τὸ 1868 καὶ διενήργησαν τὶς ἐκλογές ἦταν καθαρὰ προσωπικὲς καὶ ὀφείλαν τὴν ὑπαρξὴ τους «εἰς μόνην τὴν ἀπόλυτον χρῆσιν τῆς ἐν τῷ συντάγματι ἀναγεγραμμένης ὑπὲρ τοῦ στέμματος προνομίας τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς παύσεως τῶν ὑπουργῶν». Στὴν προνομία, συνέχιζε, τὸ Σύνταγμα δὲ βάζει ρητοὺς περιορισμοὺς, ἀλλὰ ἔμμεσους, ἐκείνους ποὺ ἀπορροῦν ἀπὸ τὰ δικαιώματα ποὺ ἀναγνωρίζει τὸ ἴδιο στὴ βουλὴ. Οἱ περιορισμοί

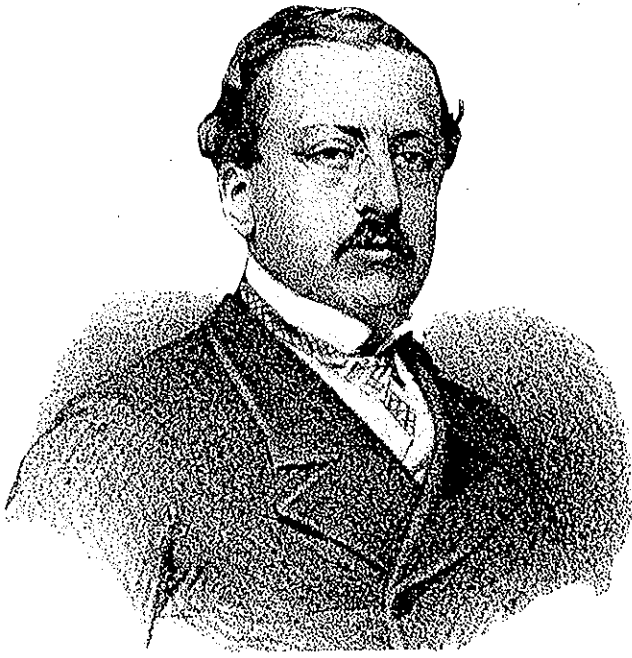
Έπάνω : λαϊκή λιθογραφία με τίτλο «Νέον βουλευτήριον Ἑλλάδος μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ 1874 καὶ 1875». Ἡ ἀπόδοση ἐννοεῖ τὴν κυβερνητικὴν παράταξιν (δεξιὰ), τὴν ὁποία ὀνομάζει «Ἐθνικὸν κόμμα», ἐνῶ τὴν ἀντιπολίτευσιν «ἐνωθεῖσας φατρίες». Ὁ Δ. Γρίβας (ὕπουργος Στρατιωτικῶν) καὶ ὁ πρω-

θυπουργὸς Βουλγαρίας στέκονται πάνω σὲ μιὰ στήλη με ἐπιγραφὴν «Ἱερὰ Ἐνωσις». Ἀριστερὰ εἶναι τοποθετημένη ἡ ἀντιπολίτευσις, ὁ Δεληγιώργης, ὁ Κουμουνοδόρος καὶ ὁ Ζαΐμης πάνω σὲ στήλη με ἐπιγραφὴν «Ἀθέμιτος Ἐνωσις» (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

δμως αὐτοὶ ἀγονήθησαν καὶ ἔτσι τὸ ἔθνος ἀντιμετωπίζει πάλι τὸ δίλημμα : ὑποταγὴ στὴν ἀθαιρεσίαν ἢ ἐπανάστασις. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν ἔπρεπε νὰ ἐξαντληθοῦν ὅλα τὰ προληπτικὰ μέτρα. Καὶ ἰδιαίτερα νὰ ἀσκηθεῖ πίεσις ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη στὸ στέμμα γιὰ νὰ υἱοθετήσῃ τὴν ἀρχή, ὅτι οἱ κυβερνήσεις πρέπει νὰ σχηματίζονται ἀπὸ τὴν πλειοψηφίαν τῆς βουλῆς. Δὲν εἶναι ἀντισυνταγματικὸ, οὔτε ἀντικονοβουλευτικὸ νὰ σχηματίζεται κυβέρνησις ἀπὸ μειοψηφίαν. Θεμέλιον ὅμως τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος εἶναι ἡ παρουσία δύο κομμάτων στὴ βουλή. Γιὰ νὰ συγκροτηθοῦν αὐτὰ τὰ δύο κόμματα, χρειάζεται ὄλοι νὰ βεβαιωθοῦν ὅτι δὲ θὰ σχηματισθεῖ πιά κυβέρνησις ἀπὸ τὴν μειοψηφίαν. Γιατί ὅσο τὰ μικρὰ κόμματα θὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ πάρουν τὴν ἐντολήν καὶ τὴν διάλυσιν, δὲ συγχωνεύονται μετὰ ἄλλα γιὰ νὰ ἰδρῶσιν ἓνα μεγάλο κόμμα. «Ἄς ἀφεθῇ νὰ λειτουργήσῃ τὸ πολίτευμα» συνέχιζε τὸ ἄρθρον, «ἐν τῇ βεβαιότητι, ὅτι ἐκ τῆς πλειονοψηφίας τῆς βουλῆς μορφάνεται ἡ κυβέρνησις καὶ ταχέως θὰ ἴδωμεν τὴν Βουλὴν συντασσομένην εἰς δύο κόμματα. Οὐδὲν τῶν θεμελιωδῶν ζητημάτων, ἅτινα ἐν Γαλλίᾳ ἢ Ἰταλίᾳ διαιροῦσι τοὺς πολιτευομένους εἰς πολλὰ κόμματα, ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι· τὰ πολλὰ κόμματα παρ' ἡμῖν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προσκλήσεως τῶν μειονοψηφιδῶν εἰς τὴν ἐξουσίαν».

Τὸ ἄρθρον ἦταν πρὸ ἡπιο συγκριτικὰ μετὰ ὀρισμένες ἀγορεύσεις στὴ βουλή. Δημοσιεύθηκε ὅμως τρεῖς μέρες μετὰ τὸ τέλος τῶν ἐκλογῶν, καὶ τὴν χαρακτηρίζε νόθεσις. Ἐξάλλου ἡ ἐπίθεσις κατὰ τοῦ βασιλεῦς καὶ ὁ ὑπαινιγμὸς γιὰ ἐπανάστασιν ἀγγίζαν τὸν ποινικὸν νόμον. Γι' αὐτὸ κατασχέθηκαν τὰ φύλλα τῆς ἐφημερίδας καὶ ἔγινε ποινικὴ δίωξις κατὰ τοῦ ἐκδότη τῆς Πέτρου Κανελλίδου. Ὁ Τρικούπης ἔσπευσε, μετὰ ἐπιστολὴν τοῦ, νὰ πληροφορήσῃ τὸν εἰσαγγελεὰ ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ συντάκτης τοῦ ἁρθροῦ, πὺ εἶχε μάλιστα δημοσιευθεῖ ὅταν ἀπουσίαζε ὁ Κανελλίδης καὶ ἔτσι δὲν ἤξερε τὸ περιεχόμενον τοῦ. Ἡ δήλωσις αὐτὴ τοῦ Τρικούπης εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάκρισιν καὶ τὴν προφυλάκισίν τοῦ στὴν 6 Ἰουλίου. Ἀποφυλάκισθη ὅμως μετὰ ἐγγύησιν στὴν 10, καὶ ἀπαλλάχθηκε μετὰ βούλευμα τοῦ συμβουλίου Πλημμελειοδικῶν τῆς Ἀθήνας, στὴν 23.

Μιὰ μέρα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφυλάκισίν τοῦ, ὁ Τρικούπης δημοσίευσε καὶ δεύτερον ἄρθρον στὴν ἴδια ἐφημερίδα μετὰ τὸν τίτλον «Παρελθὸν καὶ ἐνεστὸς». Σ' αὐτὸ ἐξηγοῦσε ὅτι ὁ Ὄθων, παρόλον πὺ ἦταν ἐνάρετος, δημιούργησε τὴν προϋποθέσιν γιὰ τὴν ἐξωσίν τοῦ, παραβιάζοντας συνεχῶς τὸ Σύνταγμα. Μετὰ τὴν μεταπολίτευσιν, συνέχιζε, τὰ πράγματα δὲν καλυτέρευαν. «Ἡ δημοσία ἠθικὴ, ἣτις εἶναι τὸ θεμέλιον πάσης πολιτείας, δεινότερα ἢ ἐν τῷ παρελθόντι ὑπέστη καὶ ὑφίσταται τραυμάτα·

‘Ο Χαρίλαος Τρικούπης, ὁ γνησιότερος ἐρμηνευτὴς τῶν ἀρχῶν τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, σχημάτισε τὴν πρώτη του κυβέρνησις στὴν 27 Ἀπριλίου τοῦ 1875. Ὑπῆρξε ὁ σημαντικότερος Ἕλληνας πολιτικὸς τῆς τελευταίας εἰκοσιπενταετίας τοῦ 19ου αἰ. (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

τὸν δὲ χορὸν τῆς κακοηθείας σύρει ἐμμανῶς ἡ νόμιμος κυβέρνησις». Καὶ γιὰ νὰ ἀποδείξει τὸν ἰσχυρισμὸ του ἀνέφερε παραδείγματα νοθείας καὶ βίας ποῦ ἔγιναν στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴ Ζάκυνθο. Στὴ συνέχεια κατηγοροῦσε τὴν κυβέρνησις ὅτι εἰσέπραττε φόρους καὶ ξόδευε τὸ δημόσιο χρῆμα χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἐγκεκριμένος προϋπολογισμὸς, ὅτι δὲν ἄφηνε νὰ συγκροτηθεῖ ἡ πανεπιστημιακὴ φάλαγγα, ὅτι παραβίαζε τὸ ἀπόρητο τῶν ἐπιστολῶν, ὅτι μισθοδοτοῦσε παράνομα τοὺς πρεσβευτῆς. Συνεχίζοντας τὸ κατηγορητήριό ἔγραφε, ὅτι ἡ χαλάρωση τῆς πειθαρχίας στὸ στράτευμα ἔφθασε ὡς τὰ κατώτατα στρώματα καὶ ὅτι οἱ προσωπικὲς κυβερνήσεις ἦταν ὑπεύθυνες γιὰ τὴν κερδοσκοπία στὸ χρηματιστήριο. Τελειώνοντας ὑποστήριξε ὅτι τὸ κράτος ἦταν ἀκυβέρνητο καὶ ἀδιοίκητο καὶ στὴν πολιτικὴ διαφθορὰ εἶχε προστεθεῖ ἡ κοινωνικὴ ἐξαχρείωση. Τὴν ὥρα τῆς θεραπείας τὴν ἔβλεπε νὰ πλησιάζει, γιὰτὶ τὸ κακὸ εἶχε ξεπεράσει κάθε ὄριο.

‘Ο Τρικούπης ὕστερα ἀπὸ τὰ ἄρθρα δὲν ἀναμίχθηκε στὶς προσπάθειες τῆς ἀντιπολιτεύσεως γιὰ νὰ ἀνατρέψει τὸ Βούλγαρο, γιὰτὶ θεωροῦσε ὑπεύθυνους γιὰ τὴν κατάστασις καὶ τὸ Δεληγιώργη καὶ τὸ Ζαΐμη, ποῦ συνεργάζονταν τώρα μετὰ τὸν Κουμουνδοῦρο, μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος εἶχε διακόψει τὴν πολιτικὴ συνεργασία. Ἐξἄλλου, ἔβλεπε ἐπικείμενη τὴν κρίσις καὶ περίμενε.

Ἡ κρίσις κορυφώθηκε στὶς 10 Ἀπριλίου 1875 μετὰ τὸν ἐρχομὸ στὴν Ἀθήνα τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Ἑλλάδος στὸ Παρίσι Ἀνδρέα Κουντουριώτη. ‘Ο Γεώργιος, γιὰ νὰ βρεῖ διέξοδο στὴν κρίσις, εἶχε τηλεγραφήσει στὸν Κουντουριώτη νὰ ἔρθει, μετὰ πρόθεσις νὰ τοῦ ἀναθέσει τὴν πρωθυπουργία. ‘Ο Κουντουριώτης ὅμως, μετὰ ἀπὸ σχετικὲς βολιδοσκοπήσεις, ἀντιλήφθηκε ὅτι δὲν τοῦ ἦταν δυνατὸ νὰ σχηματίσει κυβέρνησις καὶ εἰσηγήθηκε τὴν ἀνάθεσίν της στὸν Τρικούπη. Δύο ἐβδομάδες ἀργό-

τερα παραιτήθηκε ὁ Βούλγαρος· ὁ Γεώργιος κάλεσε τὸν Τρικούπη καὶ τοῦ ἀνέθεσε νὰ σχηματίσει κυβέρνησις καὶ νὰ διενεργήσει νέες ἐκλογές, δείχνοντας ἔτσι ὅτι εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρθρογραφία τοῦ Τρικούπη.

Ἡ βασιλικὴ ἐνέργεια ὅμως ἐρχόταν σὲ ἀντίθεσις πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ «Τὶς πταίει». ‘Ο Τρικούπης δὲν ἦταν μέλος τῆς βουλῆς, οὔτε διέθετε σ’ αὐτὴ τὴν ὑποστήριξις κάποιας ομάδας ποῦ θὰ τοῦ ἔδινε τὸ δικαίωμα νὰ διεκδικήσει τὸν τίτλο τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς μειοψηφίας. Ἐξἄλλου οἱ σχέσεις του μετὰ τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς δὲν ἦταν καλές. Κανονικὰ ὁ Γεώργιος, ἂν ἤθελε νὰ συμμορφωθεῖ μετὰ ὅσα δίδασκε ὁ Κουμουνδοῦρος καὶ υἱοθετοῦσε ὁ Τρικούπης, ἔπρεπε νὰ καλέσει τοὺς τρεῖς ἡγέτες ποῦ ἀντιπολιτευόνταν τὸ Βούλγαρο καὶ νὰ τοὺς ζητήσει νὰ σχηματίσουν συμμαχικὴ κυβέρνησις. Τοὺς ἀγνόησε, καὶ κάλεσε τὸν ἕξω ἀπὸ τὴ βουλὴ πολιτευτὴ Μεσολογγίου, ποῦ εἶχε ἐκλεγεί δύο φορές μόνο βουλευτῆς καὶ εἶχε γίνει μιὰ φορὰ ὑπουργός, καὶ τὸν διόρισε πρόεδρο τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Δὲν εἶναι σαφές ἂν ὁ Γεώργιος συμμορφώθηκε μετὰ συμβουλήν του τοῦ ἔδωσε ὁ Κουντουριώτης καὶ ποῦ τοῦ ἐπανελάβε ὁ Ἄγγλος πρεσβευτῆς ἢ ἂν τὸ ἐνστικτὸ του τοῦ ὑπαγόρευσε τὴ λύσις, ποῦ τὸν βοήθησε νὰ ξεπεράσει τὴν κρίσις, μετὰ τὴν προβολὴ νέου στόχου στὶς ἐπιθέσεις τῆς ἀντιπολιτεύσεως. Ἡ ἐντύπωσις ὅτι μετὰ τὸν Τρικούπη θὰ ἐπαναλαμβανόνταν ὅτι ἐπιχειρήθηκε μετὰ τὸ Βούλγαρο, τὸ Δεληγιώργη, τὸ Ζαΐμη, ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη, γι’ αὐτὸ καὶ ἡ κυβέρνησις τοῦ Μεσολογγίτη πολιτικοῦ συνοδεύονταν ἀπὸ ἐντονη δυσπιστία.

‘Ο Χαρίλαος Τρικούπης, σαράντα τριῶν χρονῶν τὸ 1875, εἶχε φοιτήσει, γιὰ μιὰ τριετία, στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἀθήνας. Μετὰ συνέχισε τὶς σπουδές του στὸ Παρίσι καὶ ἔγινε διδάκτορας τοῦ Δικαίου μετὰ διατριβὴν ποῦ εἶχε γιὰ θέμα τὸ γάμο καὶ τὴν προίκα. Ἀφοῦ ἔμεινε λίγο ἀκόμα στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα ὡς ἀσκοῦμενος δικηγόρος, πῆγε στὸ Λονδίνο, ὅπου ὁ πατέρας του ἦταν πρεσβευτῆς. ‘Ο Σπυρ. Τρικούπης πέτυχε νὰ διορισθεῖ, τὸ 1856, ὁ γιὸς τοῦ γραμματέως στὴν πρεσβεία. Ὄταν ὁ πατέρας ἔφυγε ἀπὸ τὸ Λονδίνο, τὸ 1861, ὁ Χαρίλαος ἔμεινε ἐπιτετραμμένος δύο χρόνια, ὡς τὸ Μάρτιον 1863, ὁπότε ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Μάντισστερ τὸν ἐξέλεξε πληρεξούσιό της στὴ Β’ Ἐθνικὴ Συνέλευσις. Ξαναγύρισε στὴν ἀγγλικὴ πρωτεύουσα στὰ τέλη Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου γιὰ νὰ υπογράψει τὴ συνθήκη γιὰ τὴν ἔνωσις τῆς Ἐπτανήσου μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Βουλευτῆς Μεσολογγίου τὸ 1865 καὶ τὸ 1872, ὑπουργός Ἐξωτερικῶν στὴν κυβέρνησις Κουμουνδοῦρου (1866-1867) δὲν εἶχε καταφέρει νὰ ἀποκτήσει πανελλήνια προβολή. Ψυχρὸς, λιγόλογος καὶ ἐσωστρεφής, δὲν μπορούσε νὰ συγκινήσει τὶς μάζες. Οὔτε ἐκλογικὴ πελατεία κατὰφερε νὰ ἀποκτήσει καί, ἔτσι, δὲ διέθετε τοπικὴ ὑποστήριξις. ‘Ο Τρικούπης δὲν πίστευε ὅτι θὰ κατακοῦσε ποτὲ τὴ λαϊκὴ πλειοψηφία, γι’ αὐτὸ καὶ δὲν τὸ ἐπιχειρήσει τὸ 1875. Ὄταν ὁ Γεώργιος τὸν κάλεσε καὶ τοῦ ἀνέθεσε τὴν κυβέρνησις, κανονικὰ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθεῖ. Θὰ ἔχανε ὅμως τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπιβληθεῖ ὡς ἡγετικὴ φυσιογνωμία. Γι’ αὐτὸ καὶ δέχθηκε. Ἐξἄλλου διέθετε ἀποφασιστικὸ ἐπιχειρήμα, γιὰ νὰ ἀποκρούσει κάθε κατηγορία εὐνοίας. Θὰ ἐνεργούσε γνήσιες, ἀνόθευτες, ἐλεύθερες ἐκλογές. Θὰ κέρδιζε μερικὰς μονάχα ἔδρες. Ἐτσι, θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι δέχθηκε τὴν πρωθυπουργία χωρὶς ὑστεροβουλία, γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει τὸ κύρος καὶ τὴ γνησιότητα τοῦ κοινοβουλίου. Κανεὶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ τὸ ἀμφισβητήσει.

‘Ο Χαρίλαος Τρικούπης σχημάτισε τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ἑπτὰ κυβερνήσεις του στὶς 27 Ἀπριλίου 1875. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προεδρία, πῆρε τὰ ὑπουργεῖα Ἐσωτερικῶν καὶ Ἐξωτερικῶν. Ἐδωσε τὸ Δικαιοσύνης στὸν Κωνσταντῖνον Λομβάρδο, τὸ Παιδείας στὸ δικηγόρο Δημήτριον Ράλλη, 32 χρονῶν τότε, τὸ Οἰκονομικῶν στὸν πρῶτον νομάρχην Ἀθανάσιον Πετμεζᾶ, τὸ Στρατιωτικῶν καὶ τὸ Ναυτικῶν στὸ συνταγματάρχην Πέτρο Γεννατᾶ. Ἀπὸ τοὺς 5, μόνο ὁ Πετμεζᾶς ἦταν βουλευτῆς. Στὶς 3 Ἰουνίου ὀρκίστηκε ὡς ὑπουργός Ναυτικῶν ὁ κτηματίας καὶ βουλευτῆς Λευκάδας Γεράσιμος Σέρβος.

Ἡ προγραμματικὴ προκήρυξις τῆς κυβερνήσεως, ποῦ δημοσιεύθηκε τὴν ἴδια μέρα τῆς ὀρκωμοσίας, ἦταν σύντομη καὶ

περίτεχνη. Τονίζονταν σ' αυτή ότι ο βασιλιάς είχε υιοθετήσει την πολιτική του Τρικούπη, που συνοψιζόταν: α) στην ανόρθωση του Συντάγματος, β) στην ενέργεια γνήσιων εκλογών έτσι, που η νέα βουλή «να παράσχη εις το στέμμα και εις τον τόπον ύπουργείον, όπερ απολαβόν τής έμπιστοσύνης του βασιλέως και τής πλειοψηφίας των αντιπροσώπων του έθνους θά έχη το κύριον προσόν τής συνταγματικής κυβερνήσεως». Η προκήρυξη πληροφορούσε το λαό ότι η νέα κυβέρνηση θά εξέδιδε βασιλικά διατάγματα νομοθετικού περιεχομένου, για να αντιμετώπισει κατεπείγοντα ζητήματα, που θά έπρεπε να επικυρώσει ή νέα βουλή.

Οι εκλογές έγιναν από τις 18 ως τις 21 Ιουλίου. Δέν έλειψαν οι κατηγορίες για δωροδοκίες, όπως και για επέμβαση κρατικών ύπηρεσιών. Οι Βαλαωριτήδες κατηγορήθηκαν ότι ξόδεψαν στη Λευκάδα 15.000 τάλληρα, για να έμποδίσουν την έπιτυχία του Σέρβου, που είχε εκλεγεί σε όλες σχεδόν τις προηγούμενες εκλογές. Η βουλή άκύρωσε την εκλογή, και στην επαναληπτική εκλέχθηκε ο Σέρβος, που παραιτήθηκε από ύπουργός στις 6 Αυγούστου. Άκυρώθηκε, για δωροδοκία, ή εκλογή του Κουνουπιώτη στις Σπέτσες, αλλά στην επαναληπτική ξαναεκλέχθηκε. Άκυρώθηκε επίσης ή εκλογή του Κ. Κοσονάκου και Α. Πετροπουλάκη στο Γύθειο, αλλά στην επαναληπτική ξαναεκλέχθηκαν. Στο Βάλτο χρειάστηκε να άκυρωθεί δύο φορές ή εκλογή του Β. Τολιά. Κατά περίεργο τρόπο δέν άκυρώθηκε ή εκλογή στην Ύδρα, παρόλο που καταγγέλληκε ότι κάθε ψήφος αγοράστηκε την πρώτη μέρα των εκλογών με 56 δραχμές, την δεύτερη με 84, την τρίτη με 112 και την τέταρτη πάλι με 56 και ότι συνολικά οι δύο αντίπαλοι συνδυασμοί ξόδεψαν 110.000 δραχμές. Δωροδοκία σημειώθηκε και στην Κέρκυρα.

Οι άκυρώσεις και οι καταγγελίες έπιβεβαίωσαν την έντύπωση που επικρατούσε ότι τή μεγαλύτερη εδθόνη για τις εκλογικές άνωμαλίες είχαν οι τοπικοί παράγοντες, μιá κατάσταση που καμιά κυβερνητική επέμβαση δέν μπορούσε, εκτός από την άσκηση άπροκάλυπτης βίας, να έξουδετερώσει.

Η καινούρια βουλή συνεδρίασε για πρώτη φορά στις 11 Αυγούστου και άκουσε το λόγο που διάβασε ο βασιλιάς και είχε γράψει ο Τρικούπης. Παρόλο που ο τελευταίος ήξερε ότι το 98 % των βουλευτών ήταν έναντιόν του και ότι, αν ήθελε να είναι συνεπής με τις άπόψεις που ύποστήριζε, θά έπρεπε να είχε παραιτηθεί για να σχηματισθεί κυβέρνηση από την πλειοψηφία, με το βασιλικό λόγο διατύπωσε κυβερνητικό πρόγραμμα μακρόχρονο, σάν να είχε έξασφαλισμένη την παραμονή του στην έξουσία για πολλά χρόνια. Άπό το λόγο αυτό πρέπει να μνημονευθεί ή ακόλουθη παράγραφος: «Όπως πλήρης υπήρξεν ο πρός τά δικαιώματα του λαού περί την εκλογήν των βουλευτών σεβασμός τής κυβερνήσεώς μου, ούτως ένδελεχώς θέλει είσθαι ή παρ' έμού άναγνώρισις των από του γράμματος και του πνεύματος του συντάγματος στηριζόμενων προνομιών των εκλεκτών του Έθνους. Αί προνομίαί αúται τής Βουλής άνταποκρίνονται πρός καθήκοντα έπιβαλλόμενα εις αυτήν. Άπαιτών ως άπαραίτητον προσόν των καλουμένων παρ' έμού εις την κυβέρνησιν του τόπου την δεδηλωμένη πρός αυτούς έμπιστοσύνην τής πλειοψηφίας των αντιπροσώπων του Έθνους, άπεκδέχομαι ίνα ή βουλή καθιστά έφικτήν την ύπαρξιν του προσόντος τούτου, ού άνευ άποβαίνει άδύνατος ή έναρμόνιος λειτουργία του πολιτεύματος».

Η δήλωση αυτή του βασιλιά, για την άρχή τής δεδηλωμένης, που τον δέσμευε ήθικά, όχι συνταγματικά, άποτελούσε ουσιαστική κατάργηση του άρθρου 31 («Ο βασιλεύς διορίζει και παύει τους ύπουργούς αυτού») και του άρθρου 37, σε ό,τι άφορούσε το δικαίωμά του να διαλύει τή βουλή. Γιατί, άφού δέ θά είχε το δικαίωμα να διαλέγει τους ύπουργούς του, αλλά θά ήταν ύποχρεωμένος να διορίζει όποιους του ύποδείκνυε ή βουλή, ή συμμετοχή του στο σχηματισμό τής κυβερνήσεως θά ήταν τελείως τυπική. Θά περιοριζόταν να διαπιστώσει ποιός άρχηγός είχε την πλειοψηφία στη βουλή και σ' αυτόν θά άνέθετε το σχηματισμό κυβερνήσεως. Και άφού ή κυβέρνηση θά έπρεπε να έχει τή δεδηλωμένη έμπιστοσύνη τής πλειοψηφίας των βουλευτών, δέ διέθετε δυνατότητα διαλύσεως τής

βουλής χωρίς τή συγκατάθεση τής πλειοψηφίας. Ο Τρικούπης θέλησε να καθιερώσει στην Ελλάδα το κοινοβουλευτικό σύστημα στην πιο έξελιγμένη μορφή του. Η κυβέρνηση δέ θά ήταν άπλώς υπεύθυνη άπέναντι στη βουλή, αλλά και θά άσκούσε την έκτελεστική έξουσία. Έλεγε στη βουλή: «Νομίζω ότι ή βουλή αντιπροσώπους αυτής έχει τους ύπουργούς: ούτοι δέν είναι μόνον όργανα του στέμματος, αλλά και όργανα τής βουλής. Η κυβέρνηση, εκλεγόμενη ύπό του στέμματος καθ' ύπόδειξιν τής πλειοψηφίας τής βουλής, είναι έπιτροπή έργαζόμενη ύπό τον έλεγχον τής βουλής». Ο Σβάλος χαρακτηρίζει το βασιλικό λόγο τής 11ης Αυγούστου 1875 ως «ιστορικό», γιατί με αυτόν ο Τρικούπης πρόβαλε το πρότυπο τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας έτσι, που θά μπορούσε να άποτελέσει την εποχή εκείνη ιδανικό για τις κοινοβουλευτικές χώρες τής Εύρώπης. Δέν άρκέστηκε να ύποστηρίξει ότι ο κοινοβουλευτισμός δέν ήτο μόνον σύστημα πολιτικής εδθόνης των ύπουργών, αλλά σύστημα ουσιαστικής άσκήσεως τής έκτελεστικής έξουσίας ύπό τής πλειοψηφίας τής βουλής, χρησιμοποιούσης την κυβέρνηση ως έπιτροπήν της, αλλά και εισηγήθηκε να καθιερωθεί ή έδρεια εκλογική περιφέρεια και ή άναλογική αντιπροσωπεία, να όρισθεί ή ποινική εδθόνη των ύπουργών, να νομοθετηθούν προσόντα για τους δημόσιους ύπαλλήλους, να γίνει άποκέντρωση με όργανωση του νομού και τής κοινότητας. Κατά το Σβάλο, «αί ιδέαι αúται του μεγάλου πολιτικού εδρισκόντο εις έπαφήν και πρός την κοινήν γνώμην του τότε πολιτικού κόσμου, ως άποδεικνύει και ή συζήτησις επί τής άπαντήσεως εις τον λόγον του θρόνου, καθ' ήν έτονίσθη ότι ή «άναγνώρισις» των προνομιών τής βουλής και ή καθιέρωσις του κοινοβουλευτισμού άπετέλουν έφαρμογήν του «πνεύματος και του γράμματος του συντάγματος», ήν είχεν ένόρκως ύποσχεθί ο βασιλεύς».

Η Βουλή του 1875

Άπό τους 190 βουλευτές τής νέας βουλής μόνο 36 (18,9%) εκλέγονταν για πρώτη φορά. Τριάντα τέσσερις (17,4%) εκλέγονταν για δεύτερη, 31 (16,3%) για τρίτη, 33 (17,3%) για τέταρτη, 32 (16,8%) για πέμπτη, 18 (9,4%) για έκτη και 6 (3%) για έβδομη. Το 46,5% των βουλευτών είχε μιá θητεία από τρεις και περισσότερες περιόδους. Αυτό έδειχνε ότι μιá μόνιμη «άξή» πολιτικών είχε διαμορφωθεί το 1875. Σε εκλογές που ή γνησιότητά τους δέν άμφισβητήθηκε, κέρδισαν οι παλιοί πολιτευόμενοι. Έτσι έγινε κοινή συνείδηση ότι ή έπιτυχία στην πολιτική προϋπέθετε άποκλειστική ένασχόληση. Ο «έπαγγελματίας» πολιτικός, το έθιμο που είχε ως κύρια άπασχόληση την πολιτική, έμφανιζόταν στο προσκήνιο.

Άπό τους 154 παλιούς βουλευτές τής καινούριας βουλής οι 71 (37,3%) ήταν στη βουλή του 1874 (οί 11 μάλιστα από αυτούς ήταν στηλίτες), οι 103 (54%) στη βουλή του 1873, οι 80 (42%) στη βουλή του 1872, οι 78 (41%) στη βουλή του 1869, οι 56 (29,4%) στη βουλή του 1868 και οι 51 (26,8%) στη βουλή του 1865. Ο ίδιος ο Τρικούπης παραδέχθηκε ότι «ή πρώτη μετά την κατάλυσιν του συστήματος του παρελθόντος βουλή, καιπερ έλευθέρως εκλεχθείσα, άπεικονίζει έν πολλοίς το παρελθόν. Την άπεικόνισιν ταύτην διέγνωσεν έν ταις έξελέγεσι των εκλογών, καταφαίνεται δέ αυτή και ήδη, άμέσως, εκ πρώτης όψεως, έν τώ καταμερισμώ τής βουλής εις κόμματα προσωπικά». Στη βουλή του 1875 κυριαρχούσε χωρίς άμφιβολία ο Κουμμουνδούρος.

Η έξέλεξη των εκλογών κράτησε λιγότερο από μήνα. Πριν τελειώσει, στις 30 Σεπτεμβρίου, ο Τρικούπης ανακοίνωσε ότι ή κυβέρνησή του παραιτήθηκε, γιατί διαπίστανε ότι όλες οι άποχρώσεις τής αντιπολιτεύσεως είχαν συμφωνήσει να συγκροτηθεί κυβερνητικό σχήμα που θά μπορούσε να συνεργασθεί με τή βουλή. Η παραιτίση δέν έπηρεασε άμεσα τις

πολιτικές εξελίξεις. Όταν τελείωσε ή εξέλεξε και έγινε ή εκλογή του προέδρου, ο κοινός υποψήφιος της αντιπολιτεύσεως 'Αλέξ. Κουμουνδούρος εκλέχθηκε με 136 ψήφους. Δεκαεπτά ψηφοδέλτια βρέθηκαν λευκά. Τα είχαν ρίξει οι τρικομπικοί. Ύστερα από το αποτέλεσμα αυτό ο Κουμουνδούρος σχημάτισε κυβέρνηση κρατώντας το υπουργείο Έσωτερικών. Στο Οικονομικών έβαλε το Σωτήριο Σωτηρόπουλο, στο Παιδείας το δικηγόρο, βουλευτή Έρμιονίδας, Γεώργιο Μίληση, στο Έξωτερικών το δικηγόρο, πρώην διπλωματικό υπάλληλο, βουλευτή Καρυστίας, 'Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, στο Δικαιοσύνης το δικηγόρο, βουλευτή Μαντινείας, 'Ιωάννη Παπαζαφειρόπουλο, στο Στρατιωτικών τον ταγματάρχη, βουλευτή Εβρυτανίας, Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη, στο Ναυτικών τον πρώην δημόσιο υπάλληλο, βουλευτή 'Ηλείας, 'Ανδρέα Αδγερινό. Οι Μίλησης και Καραϊσκάκης γίνονταν για πρώτη φορά υπουργοί. Στην προεδρία της βουλής εκλέχθηκε ο Θρασύβουλος Ζαΐμης με ψήφους 131. Ένα ψηφοδέλτιο βρέθηκε λευκό.

Η πέμπτη κυβέρνηση Κουμουνδούρου έζησε 13 μήνες και 11 μέρες. Αναγκάστηκε να παραιτηθεί, όταν ή βουλή καταψήφισε νομοσχέδιο που προέβλεπε τη σύναψη δανείου 10.000.000 δραχμών. Σχηματίστηκε κυβέρνηση Δεληγιώργη που έπεσε μετά πέντε μέρες, και την 1η Δεκεμβρίου 1876 ο Κουμουνδούρος σχημάτισε την έκτη κυβέρνησή του. Σ' αυτή, αντί του Αδγερινού, υπουργός Ναυτικών έγινε ο πλωτάρχης, βουλευτής Σύρου, Γεώργιος Μπουμπουλής. Θα έμεινε στην έξουσία ως τις 26 Φεβρουαρίου 1877.

Κατά τη διάρκεια της διακυβερνήσεως του Κουμουνδούρου πραγματοποιήθηκαν και δύο δίκες. Στην πρώτη κατηγορούμενοι ήταν οι υπουργοί Δικαιοσύνης και Παιδείας της τελευταίας κυβερνήσεως Βούλγαρη Βασίλειος Νικολόπουλος και 'Ιωάννης Βαλασσόπουλος. Ο τελευταίος ήταν από τους πιο ισχυρούς τοπικούς παράγοντες. Έκλεγόταν συνεχώς βουλευτής Λακεδαιμόνος. Στη δεύτερη δίκη κατηγορούμενοι ήταν όλοι όσοι έγιναν υπουργοί στην τελευταία κυβέρνηση Βούλγαρη, εκτός από το Νικόλαο Παπαμιχαλόπουλο, υπουργό Οικονομικών, που παραιτήθηκε στις 4 Οκτωβρίου 1874.

Στην πρώτη δίκη, που έγινε ύστερα από απόφαση της βουλής για παραπομπή των δύο πρώην υπουργών που πάρθηκε στις 29 Νοεμβρίου 1875, εκτός από τους υπουργούς, κατηγορούμενοι ήταν και οι επίσκοποι Πάτρας, Μεσσηνίας, Κεφαλληνίας, και οι ιδιώτες Π. Οικονομόπουλος, Α. Χαριτάκης και Ν. Πετρή. Η κατηγορία για τους δύο υπουργούς ήταν δωροληψία και έκβιαση, για τους τρεις επισκόπους δωροληψία, για τους τρεις ιδιώτες δωροδοκία. Η διαδικασία κράτησε από τις 26 'Ιανουαρίου ως τις 31 Μαρτίου 1876. Ο Βαλασσόπουλος καταδικάστηκε σε φυλάκιση ενός χρόνου, σε στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του για τρία χρόνια και σε 56.000 δραχμές πρόστιμο, ο Νικολόπουλος σε φυλάκιση δέκα μηνών (καταδίκη μόνο για δωροληψία, και οι δύο, απαλλαγή υπό την κατηγορία για έκβιαση), οι τρεις επίσκοποι σε χρηματική ποινή 50.000 δραχμών ο Κεφαλληνίας, 24.000 δραχμών ο Πάτρας και 20.000 δραχμών ο Μεσσηνίας. Από τους ιδιώτες, ο Πετρής άθωώθηκε, οι άλλοι δύο καταδικάστηκαν σε ολιγόμηνη φυλάκιση.

Για την παραπομπή της κυβερνήσεως Βούλγαρη, ή βουλή πήρε δύο αποφάσεις. Με την πρώτη κατηγορούνταν ο Βούλγαρης και οι υπουργοί του για αντιποίηση έξουσίας και πλαστογραφία. Με τη δεύτερη για παραβάσεις του εκλογικού νόμου. Η δίκη άρχισε στις 19 'Απριλίου 1876 άναβλήθηκε όμως την επομένη, γιατί τρεις από τους κατηγορούμενους, οι Βούλγαρης, Γρίβας και Νικολόπουλος, ήταν άρρωστοι και γιατί οι μάρτυρες δεν κλητεύθηκαν νόμιμα. Ύστερα και από άλλες αναβολές, ή άκροαματική διαδικασία τελείωσε στις 9 Νοεμβρίου και στις 20 το δικαστήριο εξέδωσε την άπόφασή του, που ήταν άθωωτική και για το Βούλγαρη και για τους υπουργούς του.

Λίγο άργότερα ο Νικολόπουλος εκλέχθηκε βουλευτής Γορτυνίας σε άναπληρωματική εκλογή και ξαναεκλέχθηκε

κανονικά στις γενικές εκλογές του 1879. Στις εκλογές αυτές εκλέχθηκαν πάλι οι Ι. Βαλασσόπουλος, Δ. Γρίβας και Δ. Τριγγέτας. Ο Δημ. Βούλγαρης, που είχε εκλεγεί το 1875, πέθανε στις 29 Δεκεμβρίου 1877 και έτσι το 1879 τη θέση του πήρε ο γιός του Γεώργιος. Η βουλή άρνήθηκε να τιμήσει τη μνήμη του.

Η εκλογική μεταρρύθμιση

Στα τέλη Φεβρουαρίου 1877 ο Κουμουνδούρος καταψηφίστηκε πάλι. Σχημάτισε κυβέρνηση (26 Φεβρουαρίου) ο Δεληγιώργης — την τελευταία του — κρατώντας για τόν έαυτό του τα υπουργεία Έξωτερικών και Έσωτερικών και άναθέτοντας το Οικονομικών στον πρώην δημόσιο υπάλληλο Δημήτριο Λεβίδη, το Παιδείας στον κτηματία βουλευτή Πάτρας Θάνο Ρούφο Κανακάρη, το Στρατιωτικών στον 'Αντώνιο Μαυρομιχάλη, το Ναυτικών στον πλοίαρχο έ.ά. βουλευτή Μέσης Γεράσιμο Ζωχίο, το Δικαιοσύνης στο Σπήλιο 'Αντωνόπουλο. Η νέα κυβέρνηση δημοσίευσε διάταγμα στις 18 Μαρτίου που δριζε ότι ή β' σύνοδος της βουλής είχε τελειώσει. Δύο μήνες άργότερα, ξαιτίας στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο Δεληγιώργης κάλεσε τη βουλή σε έκτακτη σύνοδο, που άρχισε τις έργασίες της στις 16 Μαΐου. Άμέσως έγινε εκλογή προέδρου και πλειοψήφησε ο κουμουνδουρικός υποψήφιος 'Ανδρέας Αδγερινός με ψήφους 71 κατά 42 που πήρε ο κυβερνητικός υποψήφιος Δημ. Καλλιφρονάς. Έπτά ψηφοδέλτια βρέθηκαν λευκά (το αποτέλεσμα αυτό σημειώθηκε στη δεύτερη ψηφοφορία, ενώ στην πρώτη ο Αδγερινός πήρε 58 ψήφους, ο Καλλιφρονάς 56, δύο βουλευτές από μία και τέσσερα ψηφοδέλτια βρέθηκαν λευκά). Ο Δεληγιώργης, μετά την άποδοκιμασία του, παραιτήθηκε και σχημάτισε κυβέρνηση ο Κουμουνδούρος (19 Μαΐου) που διαπιστώνοντας ότι δεν είχε «την πληρεστάτην έμπιστοσύνην της βουλής», παραιτήθηκε πέντε μέρες άργότερα. Έπειτα από αυτό στις 26 Μαΐου σχηματίστηκε συμμαχική κυβέρνηση, που άποκλήθηκε «οικουμενική», με πρόεδρο το ναύαρχο Κωνσταντίνο Κανάρη, που κράτησε και το υπουργείο Ναυτικών, και υπουργούς τους Χαρ. Τρικομπ 'Έξωτερικών, 'Αλέξ. Κουμουνδούρο Έσωτερικών, Έπαιμ. Δεληγιώργη Οικονομικών, Θρασ. Ζαΐμη Δικαιοσύνης, Θεόδ. Δηλιγιάννη Παιδείας και τον αντισυνταγματάρχη Χαρ. Ζυμβρακάκη Στρατιωτικών. Η κυβέρνηση αυτή κατόρθωσε να ψηφίσει και τον καινούριο εκλογικό νόμο.

Την άνάγκη να γίνει εκλογική μεταρρύθμιση είχε υπογραμμίσει ή κυβέρνηση Τρικομπη στο λόγο του θρόνου (11 Αυγούστου 1875), που είχε και την άκόλουθη παράγραφο :

«Η άνάγκη της άναθεωρήσεως του περί εκλογής βουλευτών νόμου από καιρού άνεγνωρίσθη και από καιρού έγένοντο έργασιαί προπαρασκευαστικά, άφορώσαι εις την είσαγωγήν νέου συστήματος άντιστρατευομένου προς τους συνδυασμούς των υποψηφίων, εδρύνοντος την εκλογικήν περιφέρειαν και χορηγόντος εις την μειονότητα άνάλογον του άριθμού αυτής άντιπροσωπείαν. Επίσης δέ ή πληρεστέρα παράστασις και μετοχή της δικαιοσύνης εις την διεύθυνσιν των εκλογικών έργασιών και άλλαι τινες διατάξεις ύπαγορεύονται υπό της πείρας ως συντελεστικά εις πρόληψιν των καταχρήσεων».

Ότι όλες οι παρατάξεις ένδιαφέρονταν να τροποποιηθεί ο εκλογικός νόμος άποδείχθηκε με το γεγονός ότι παρουσιάσθηκαν στη βουλή τρία σχέδια νόμου που έριζαν ποιές άλλες χρειάζονταν. Το ένα το κατέθεσε ή κυβέρνηση, το άλλο οι Χαρ. Τρικομπης και 'Αθαν. Πετμεζάς, το τρίτο ο βουλευτής Ναυπακτίας 'Αθαν. Ροντήρης. Η συζήτηση, που οι βουλευτές άξιώσαν να γίνει όσο μπορούσε πιο γρήγορα, είχε άρχισει στις 20 'Οκτωβρίου 1876. Άλλά από την αντίδραση που συνάντησε το πρώτο υπό ψήφιση άρθρο φάνηκε καθαρά ότι ή πλειοψη-

ΕΚΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ ΩΣ ΤΟ 1881

Έκλογές	Έκλογικό σύστημα	Δικαίωμα Ψήφου	Έγγεγραμμένοι	% πληθυσμού	Ψηφισάντες	% πληθυσμού	Απογραφή ύπολογισμού κοσσοτών	Άριθ. Ύποψ.	Άριθ. Έδρων	Κυβέρνηση, ή όποια διεξήγαγε τις εκλογ.	Πλειοψηφία κόμμα
Ιουλίου 1844 (5)	Στενή περιφέρεια, ψηφοδέλτιο, Έκλ. νόμος Μαρτίου 1844	25 ετών	—	—	177.305	19 %	1844	—	127	Α. Μαυροκορδάτου	Ι. Κωλέττη
Ιουνίου 1847 (5)	»	»	—	—	203.835	20,7 %	1848	—	130	Ι. Κωλέττη	Ι. Κωλέττη
Σεπτεμ. 1850 (5)	»	»	—	—	221.840	22,5 %	1848	—	136	Α. Κριεζή	Κυβερνητικοί
Όκτωβρ. 1853 (5)	»	»	—	—	226.600	21,8 %	1853	—	137	Α. Κριεζή	»
Όκτωβρ. 1856 (5)	»	»	—	—	214.123	20,1 %	1856	—	140	Δ. Βούλγαρη	»
Όκτωβρίου 1859	»	»	—	—	172.759	15,8 %	1861	—	140	Α. Μιαούλη	»
Ιανουαρίου 1861	»	»	—	—	179.042	16,3 %	1861	—	142	Α. Μιαούλη	»
24 - 27 Νοεμβρίου 1862 (1)	»	»	—	—	244.202	21,8 %	1861	—	343	Δ. Βούλγαρη	οὐδέν
14 - 17 Μαΐου 1865 (2)	Στενή περιφέρεια σφαιρ. Έκλ. ν. Νοέμβριος 1864	21 ετών	—	—	244.055	18,1 %	1861 και '65 για τὰ Ἐπτάνησα	550	181	Α. Κουμουνδούρου	σχετική πλειοψηφία Κουμουνδ. (80 περίπου έδρες Δ. Βούλγαρη (90 περίπου) Θρ. Ζαΐμη (90 περίπου) Δ. Βούλγαρη (90 περίπου)
21 - 24 Μαρτίου 1868	»	»	—	—	267.511	18,3 %	1870	549	187	Δ. Βούλγαρη	»
16-19 Μαΐου 1869	»	»	—	—	255.900	17,5 %	1870	424	187	Θρ. Ζαΐμη	»
26 - 29 Φεβρουαρίου 1872	»	»	453.816	31,1 %	291.360	19,9 %	1870	452	190	Δ. Βούλγαρη	»
27 - 30 Ιανουαρ. 1873	»	»	471.476	32,1 %	268.229	18,4 %	1870	392	190	Έ. Δεληγεώργη	Έ. Δεληγεώργη (90 περίπου)
23 - 26 Ιουνίου 1874 (6)	»	»	—	—	250.000	17 %	1870	402	190	Δ. Βούλγαρη	Δ. Βούλγαρη (90 περίπου)
18 - 21 Ιουλίου 1875 (6)	»	»	—	—	280.000	19 %	1870	402	190	Χ. Τρικούπη	Α. Κουμουνδ.
23 Σεπτεμβρίου 1879 (3)	Στενή περιφέρεια σφαιρ. καθολ. Έκλ. ν. 1877	»	426.442	25,2 %	275.974	16,8 %	1879	476	209	Α. Κουμουνδούρου	σχετική πλειοψηφία Κουμουνδούρου (95 περίπου)
20 Δεκεμβρίου 1881 (4)	»	»	460.163	23,2 %	306.957	15,4 %	1879 και 1881 για Θεσσαλία Ἄρτα	649	244	Α. Κουμουνδούρου	Χ. Τρικούπη

Πηγές: Πρακτικά και Έκθέσεις τμημάτων Βουλής (και Β' Έθνοσυνελεύσεως) — Έφημερίδες, περιοδικά (κυρίως ή «Οικονομική Επιθεώρηση»), ό φάκελλος 7 του Όθωνικού αρχείου Υπουργείου Έσωτερικών στα Γενικά Αρχεία του κράτους. Ειδικότερα τὰ στοιχεία για τούς έγγεγραμμένους και ψηφισάντες του 1879 πάρθηκαν από τή Στατιστική τής Ελλάδος, Πληθυσμός 1879, Αθήναι 1881, σελ. 191 και τὰ ίδια στοιχεία για τὸ 1881 από τὸ Statesman's Year-Book τὸ 1892 (Λονδίνο) σελ. 646. Σημειώσεις: 1. Τὰ στοιχεία για τούς ψηφισάντες αναφέρονται στο παράλληλο με τὶς εκλογές δημοψήφισμα για τὴν εκλογή του πρόγυμνα Ἀλφρέδου, ὅποτε και ψήφισαν ὅλοι οἱ Ἕλληνες που είχαν συμπληρώσει τὸ 20ὸ ἔτος και 19.583 Ἕλληνες του ἔξωτερικού. Στους 343 πληρεξούσιους τής Β' Έθνοσυνελεύσεως δὲ συμπεριλαμβάνονται οἱ 84 Ἐπτανήσιοι, που εκλέχθηκαν τὸ 1864. Γενικό σύνολο: 427 πληρεξούσιοι. 2. Οἱ εκλογές προκηρύχθηκαν για 177 έδρες.

φία, που δὲν πειθαρχούσε σε κομματικές ἐπιταγές, δὲν ἤθελε ριζικές τροποποιήσεις. Ἐτσι ἀπορρίφθηκε τὸ ἄρθρο τὸ σχετικό με τὴν εὐρυνση τής εκλογικῆς περιφέρειας, και τὴν ἀντικατάσταση τής ἐπαρχίας ἀπὸ τὸ νομό. Οἱ Γεράσιμος Ζωχιός, βουλευτῆς Μέσης, και Ἀντώνιος Ρικάκης, βουλευτῆς Πάτρας, ὑποστήριζαν ὅτι ἦταν ἀντισυνταγματική ἡ ἀλλαγὴ τής περιφέρειας. Ὁ τελευταῖος μάλιστα τόνισε ὅτι, ἀν ὁ συνταγματικός νομοθέτης ἤθελε τὸ νομὸ για εκλογικὴ περιφέρεια, θὰ τὸ ἔλεγε ρητὰ, ἀφοῦ ἡ διοικητικὴ διαίρεση σὲ νομοὺς εἶχε καθιερωθεῖ πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1864, που ψηφίστηκε τὸ Σύνταγμα. Ἀντίθετα, ὁ Κουμουνδούρος ὑποστήριξε ὅτι τὸ Σύνταγμα ἄφηνε ἐλεύθερο τὸν εκλογικὸ νομοθέτη νὰ προσδιορίσει ποῖ ἐκτασὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει ἡ εκλογικὴ περιφέρεια. Ὁ ὅρος «ἐπαρχία», ἐξήγησε, εἶχε ἐνδεικτικὴ και ὄχι ἀποκλειστικὴ σημασία στις σχετικές συνταγματικές διατάξεις. Ὁ Μεσσηνίος

Τέσσερις ἀκόμη έδρες προστέθηκαν ἀπὸ τὴ Βουλὴ σὲ ἰσάριθμες περιφέρειες. 3. Ἡ μείωση του ἀριθμοῦ τῶν έγγεγραμμένων σὲ σύγκριση με τὸ 1872 και 1873 ὀφείλεται στὴν ἐκκαθάριση τῶν εκλογικῶν καταλόγων, που ἔγινε με τὸ νόμο ΧΜΗ τὸ 1877. Οἱ εκλογές προκηρύχθηκαν για 207 έδρες. Ἡ Βουλὴ πρόσθεσε ἄλλες δύο έδρες σὲ ἰσάριθμες περιφέρειες. 4. Ἡ ἀξηση του ἀριθμοῦ τῶν έγγεγραμμένων και ψηφισάντων σὲ σύγκριση με τὸ 1879 ὀφείλεται στὴν προσάρτηση τής Θεσσαλίας - Ἄρτας. Οἱ εκλογές προκηρύχθηκαν για 245 έδρες [209 τής βουλῆς του 1879 + 35 Θεσσαλίας - Ἄρτας] + 1 Ἀδάμαντος (οἰκισμὸ Κρητῶν προσφύγων στὴ Μῆλο), ἀλλὰ ἡ Βουλὴ ἔκρινε ὅτι ὁ Ἀδάμας δὲν πληροῖ τὰ προσόντα ἐκπροσωπήσεως. Ἐτσι οἱ έδρες περιορίστηκαν σὲ 244. 5. Οἱ ἀριθμοὶ ψηφισάντων ἀποδεικνύουν τὸ «παραγέμισμα» τῶν καλπῶν. 6. Ἀριθμοὶ ψηφισάντων κατὰ προσέγγιση. (Ὁ πίνακας συντάχθηκε ἀπὸ τὸ Νίκο Οἰκονόμου).

πολιτικός συνηγοροῦσε για τὴ μεγάλη περιφέρεια, προβάλλοντας και ὀδυσιαστικούς λόγους, τὴν κατάργηση δηλαδὴ του τὸ-πάρχη και, ἔτσι, τὴν ποιοτικὴ καλύτερευση τῶν βουλευτῶν. Για νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ μεταρρύθμιση πρότεινε και τὴ μοναδικὴ ψήφο. Κάθε εκλογέας θὰ ψήφιζε δηλαδὴ μόνο ἓναν ὑποψήφιο, ὅσες και ἀν ἦταν οἱ έδρες τής περιφέρειας.

Τὴ μοναδικὴ ψήφο ὑποστήριξε και ὁ Θρασ. Ζαΐμης, ἀποκλείοντας μάλιστα τὴ σύνδεσή της με τὴ νομαρχιακὴ περιφέρεια, παρόλο που τὴν εὐνοούσε. Καὶ τὴν ἤθελε ἐπίσης για νὰ κτυπηθοῦν οἱ συνδυασμοὶ που νόθευαν τὴν ἀληθινὴ θέληση τῶν εκλογέων.

Ἡ πλειοψηφία τῶν βουλευτῶν δὲ συγκινήθηκε ὁμως. Ὁ Κουμουνδούρος τὸ κατὰλαβε, και γι' αὐτὸ σταμάτησε τὴ συζήτηση, ζητώντας ἀπὸ τούς βουλευτὲς νὰ ξανασκεφθοῦν ἀν ἦταν ἢ ὄχι χρῆσιμη ἡ μοναδικὴ ψήφος. Ὅταν βεβαιώθηκε ὅτι

έμεναν άμετακίνητοι στις θέσεις τους, έγκατέλειψε το θέμα τής μοναδικής ψήφου και έπιδίωξε τήν ψήφιση τών άλλων διατάξεων. Αυτό έγινε στο τρίτο δεκαήμερο του Ίουνίου 1877, στις τελευταίες μέρες τής έκτακτης συνόδου που κράτησε ως τις 30 Ίουνίου 1877. Χαρακτηριστική ένδειξη τής αντίδράσεως στην ουσιαστική μεταρρύθμιση ήταν και το πόσο δύσκολα ψηφίστηκε το άρθρο 45, που περιόριζε τή διάρκεια τής ψηφοφορίας σε μιά μέρα, ή όποια θα έπρεπε να είναι Κυριακή· ψηφίστηκε μόνο με ψήφους 63 κατά 40, σε σύνολο 190.

Οί μεταρρυθμίσεις που καθιέρωνε ο νέος νόμος, έκτός από τή σύντημηση του χρόνου ψηφοφορίας σε μιά μέρα (που άρχιζε τήν ώρα τής ανατολής και έληγε τήν ώρα τής δύσεως του ήλιου) ήταν οί ακόλουθες : 1) 'Ο δημότης δε χρειαζόταν πιά να έχει κάποια ιδιοκτησία ή να άσκει κάποιο έπάγγελμα ή επιτήδευμα για να έχει το δικαίωμα να ψηφίσει. Άρκούσε να έχει συμπληρώσει το 21ο έτος τής ηλικίας του. 2) 'Ο εκλόγιμος δε χρειαζόταν να έχει «έν τή έπαρχία άφ' ής εκλέγεται άκίνητόν τινα ιδιοκτησίαν»· άρκούσε να είναι πολίτης "Έλληνας, τριάντα χρονών, που γεννήθηκε ή ήταν εγκαταστημένος επί δύο χρόνια στην έπαρχία που εκλεγόταν. 3) Οί εκλογικοί κατάλογοι που χρησιμοποιούνταν ως τή μέρα που δημοσιεύθηκε ο νόμος άκυρώθηκαν. Νέοι κατάλογοι θα συντάσσονταν. 'Η δικαστική έξουσία θα παρακολουθούσε τή σύνταξη και τήν αναθεώρησή τους. 4) Αντιπρόσωποι τής δικαστικής έξουσίας θα έπόπτευαν τή διαδικασία τής ψηφοφορίας και θα έξασφάλιζαν τή γνησιότητα του άποτελέσματος. 5) Βαριές ποινές όρίσθηκαν για τούς εκλογικούς παραβάτες. 6) Άπαραίτητη προϋπόθεση για τήν άνακήρυξη κάποιου ως ύποψηφίου ήταν ή πληρωμή τών έξόδων τής κάλπης. 'Ο παραπάνω νόμος ΧΜΗ, που δημοσιεύθηκε στην "Εφημερίδα τής Κυβερνήσεως στις 17 Σεπτεμβρίου 1877 (φύλλο 393), συμπληρώθηκε, πριν από τις εκλογές του 1879, με τούς νόμους ΧΕΑ (28.12.1877) και ΨΝΕ (21.12.1878) και το Β. Δ. τής 13.12.1878 που όριζε ότι οί κάλπες για τις εκλογές θα κατασκευάζονταν από λευκοσίδηρο.

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι οί τρεις νόμοι που αναφέρθηκαν παραπάνω βοήθησαν άποτελεσματικά στο να καταπολεμηθεί και ή βία και ή νοθεία και να άναγνωρισθούν ως γνήσια τα εκλογικά άποτελέσματα, όποιαδήποτε και άν ήταν ή κυβέρνηση που θα διενεργούσε τις εκλογές.

Ή Βουλή του 1879

Μετά το θάνατο του Κ. Κανάρη (2 Σεπτεμβρίου 1877) ή «οίκουμενική» κυβέρνηση, χωρίς πρόεδρο, έμεινε στην έξουσία ως τις πρώτες μέρες του Ίανουαρίου 1878, όταν ο βασιλιάς έδωσε έντολή στον ύπουργό τών Στρατιωτικών να κινητοποιήσει το στρατό προς τα έλληνοτουρκικά σύνορα. 'Ο ύπουργός άρνήθηκε να συμμορφωθεί με τή βασιλική επιθυμία και παραιτήθηκε. Τόν άκολούθησαν και οί συνάδελφοί του. Τή διάδοχο κυβέρνηση σχημάτισε ο 'Αλέξ. Κουμουνδόβρος στις 11 Ίανουαρίου κρατώντας και το ύπουργείο 'Εσωτερικών, ενώ έδωσε τα ύπουργεία 'Εξωτερικών και Παιδείας στο Θεόδωρο Δηλιγιάννη, τα Οικονομικών και Δικαιοσύνης στο Νικόλαο Παπαμιχαλόπουλο, το Ναυτικών στο Γεώργιο Μπούμπουλη, το Στρατιωτικών στον ταγματάρχη, βουλευτή Καλαβρύτων, Σωτήριο Πετμεζά. 'Η κυβέρνηση αυτή καταψηφίσθηκε στις 17 'Οκτωβρίου 1878 με ψήφους 80 κατά 76. 'Ο βασιλιάς κάλεσε τότε τον Έπαμ. Δεληγιώργη να σχηματίσει κυβέρνηση, αλλά εκείνος άρνήθηκε. Δέν μπόρεσε να λησμονήσει ότι στις 14 και 15 Ίανουαρίου 1878 'Αθηναίοι διαδηλωτές πετροβολούσαν το σπίτι του. Οί διαδηλωτές τότε είχαν πετροβολήσει και τα σπίτια τών Κουμουνδόβρου, Τρικούπη, Ζαΐμη, αλλά οί τελευταίοι δέν πήραν το έπεισόδιο κατάκαρδα. 'Ο Δεληγιώργης, αντίθετα, πικράθηκε πολύ και άρνήθηκε κάθε άνάμιξη του στην πολιτική ζωή, ως τή μέρα που πέθανε (14 Μαΐου 1879). "Επειτα από αυτό ή έντολή δόθηκε στο Χαρ. Τρικούπη, που σχημάτισε στις 21 'Οκτωβρίου κυβέρνηση παίρνοντας για συνεργάτες άπο-

κλειστικά τούς γιούς τών μεγάλων άγωνιστών τής 'Επανάστασεως. 'Ο ίδιος κράτησε τα ύπουργεία 'Εξωτερικών και Οικονομικών και ανέθεσε τα 'Εσωτερικών και Δικαιοσύνης στο Θρασ. Ζαΐμη, το Παιδείας στο Νικόλαο 'Αλέξ. Μαυρσκορδάτο, βουλευτή "Ανδρου, το Στρατιωτικών στο Σπυρ. Γεωργ. Καραϊσκάκη και το Ναυτικών στο Μιλτιάδη Κ. Κανάρη. 'Η σύνθεση όμως αυτή δέν έσωσε τή νέα κυβέρνηση, που καταψηφίσθηκε τήν ίδια μέρα τής όρκωμοσίας της με ψήφους 87 κατά 80. 'Ο Κουμουνδόβρος στις 26 'Οκτωβρίου ξανασχημάτισε κυβέρνηση κρατώντας τα ύπουργεία 'Εσωτερικών και Δικαιοσύνης και δίνοντας το 'Εξωτερικών και το Οικονομικών στο Θεόδ. Δηλιγιάννη, το Παιδείας στον Άνδρέα Αδγερινό, τα Στρατιωτικών και Ναυτικών στο Γεώργιο Μπούμπουλη. 'Η ένατη αυτή κυβέρνηση Κουμουνδόβρου έμεινε στην έξουσία ως τις 10 Μαρτίου 1880. "Ετσι ο Μεσσήνιος πολιτικός κυβέρνησε, χωρίς ουσιαστική διακοπή, είκοσι έξι μήνες και διενήργησε βουλευτικές εκλογές στις 23 Σεπτεμβρίου 1879.

'Η βουλή τής Η' περιόδου άριθμούσε 209 βουλευτές. Με τήν αύξηση του πληθυσμού, που διαπιστώθηκε στην άπογραφή που έγινε τον ίδιο χρόνο, αύξήθηκε και ο άριθμός τών έδρών σε δεκαοκτώ περιφέρειες. 'Η αύξηση ήταν δύο έδρες στην Άττική και άπό μιά στις υπόλοιπες δεκαεπτά περιφέρειες.

'Εξήντα ένας (29 %) άπό τούς 209 βουλευτές εκλέγονταν για πρώτη φορά, 44 (21 %) για δεύτερη, 22 (10,5 %) για τρίτη, 21 (10 %) για τέταρτη, 23 (11 %) για πέμπτη, 21 (10 %) για έκτη, 13 (6,2 %) για έβδομη και 4 (1,9 %) για όγδοη. Το 39,1 % τών βουλευτών είχε εκλεγεί σε τρεις ως έπτά άπό τις προηγούμενες εκλογές. Παρόλο που το ποσοστό παρουσιαζόταν μειωμένο κατά 7,4 % συγκριτικά με το ποσοστό τής βουλής του 1875, και αυτό όφειλόταν στους θανάτους πολιτικών που σημειώθηκαν την τετραετία 1875-1879, ή άναλογία σε άπόλυτους άριθμούς είναι σημαντικά μικρότερη. "Ογδόντα έννέα ήταν οί πολιτικοί που δικαιολογούσαν το χαρακτηρισμό του «έπαγγελματία» το 1875, 82 το 1879.

'Από τούς βουλευτές τής Η' περιόδου οί 86 (41 %) ήταν στη βουλή του 1875, οί 81 (οί 31 στηλίτες, 38,7 %) στη βουλή του 1874, οί 70 (33,4 %) στη βουλή του 1873, οί 65 (31 %) στη βουλή του 1872, οί 56 (22,8 %) στη βουλή του 1869, οί 53 (25,3 %) στη βουλή του 1868 και οί 36 (17 %) στη βουλή του 1865. 'Η παρουσία τών ίδιων προσώπων δε βοηθούσε στο να δημιουργηθούν κομματικοί σχηματισμοί και συντέλεσε στην κυβερνητική αστάθεια, γιατί οί «έπαγγελματίες», όταν δέν ήταν οργανωμένοι σε κόμματα με άυστηρή πειθαρχία, δέν πρόσφεραν τήν ύποστήριξή τους σε καμιά κυβέρνηση χωρίς ανταλλάγματα. Και στη βουλή αυτή ή μερίδα που κυριαρχούσε ήταν ή κουμουνδουρική. Γι' αυτό, έκτός από διακοπή έξι μηνών (10.3.-13.10. 1880), κατά τούς όποιους κυβέρνησε ο Τρικούπης, στην έξουσία έμεινε ο Κουμουνδόβρος.

Κ. Τσουκαλάς – Κ. Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ', σ. 14-39

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ 1881 ΩΣ ΤΟ 1895

Οί εκλογές του Δεκεμβρίου 1881

Ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἄρτας καὶ ἡ ἄμεση ἀνάγκη νομικῆς ρυθμίσεως τοῦ καθεστώτος τῶν νέων ἐπαρχιῶν, πού ἔπρεπε νὰ ἐκπροσωπηθοῦν στὸ κοινοβούλιο, ὀδήγησαν στὴ διάλυση τῆς βουλῆς καὶ στὴν προκήρυξη νέων ἐκλογῶν, πού διεξήχθησαν ἀπὸ τὸν πρωθυπουργό Ἀλέξανδρο Κουμουνδούρο στὶς 20 Δεκεμβρίου 1881. Κύριος ἀντίπαλός του ἦταν ὁ Χαρίλαος Τρικούπης γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε συσπειρωθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀντιπολιτεύσεως καθὼς, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ Κανάρη τὸ 1877, τοῦ Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη τὸ 1879 καὶ τοῦ Θρασύβουλου Ζαΐμη τὸ 1880, εἶχε ἀπορφανισθεῖ ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους παλιοὺς ἡγέτες τῆς.

Ἐχοντας σχηματίσει συγκροτημένη πολιτικὴ ομάδα ἀπὸ τὸ 1873 (τὸ λεγόμενο «Πέμπτο» κόμμα ἢ νεωτεριστικὸ κόμμα), ὁ Τρικούπης ἐμφανίσθηκε ὡς αὐτοδύναμος πολιτικὸς ἀρχηγὸς μόνο μετὰ τὶς ἐκλογές τοῦ Σεπτεμβρίου 1875, κατὰ τὶς ὁποῖες συγκέντρωσε γύρω του πάνω ἀπὸ 30 βουλευτές. Ἡ σύντομη πρωθυπουργία του τοῦ 1880 εἶχε ἐνισχύσει τὴ θέση του καὶ ὁ θάνατος τῶν ἀντιπάλων του τοῦ ἄφηνε πᾶς τὸ πεδίο ἐλεύθερο. Μέσα σὲ τρία χρόνια τὸ «Πέμπτο» κόμμα ἐγίνε αὐτόματα τὸ «Δεύτερο», κληρονομώντας ἀρκετοὺς ζαιμικοὺς, δεληγεωργικοὺς ἀλλὰ καὶ βουλγαρικοὺς πολιτευτὲς καὶ κομματάρχες.

Οἱ ἐκλογές προκηρύχθηκαν γιὰ 245 ἔδρες — 209 τοῦ «παλαιοῦ» βασιλείου, 35 τῆς Θεσσαλίας - Ἄρτας καὶ μιὰ γιὰ τὸν οἰκισμὸ τῶν Κρητῶν ἀγωνιστῶν στὸν Ἀδάμαντα τῆς

Μήλου — καὶ συνολικὰ ἔθεσαν ὑποψηφιότητα 649. Ὁ ἐκλογικὸς ἀγῶνας διεξήχθη με πείσμα, καὶ με κύριο ἀντικείμενο τὸ χειρισμὸ τοῦ ζητήματος τῆς προσαρτήσεως τῶν νέων ἐπαρχιῶν ἀπὸ τὴν κυβέρνησι τοῦ Κουμουνδούρου καὶ τὴν «προδοτικὴ» ὑποχώρησή του στὸ ζήτημα τῆς συνοριακῆς γραμμῆς. Παρόλες ὅμως τὶς δξύτατες ἐπιθέσεις τοῦ Τρικούπη κατὰ τοῦ Κουμουνδούρου, ἡ κοινὴ γνώμη φαινόταν μᾶλλον ἱκανοποιημένη: τρία χρόνια μετὰ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου, τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα φαινόταν νὰ ἔχουν ἱκανοποιηθεῖ, ἔστω ἐν μέρει. Τόσο οἱ ξένοι παρατηρητές, ὅσο καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κουμουνδούρος πίστευαν ὅτι ἡ κυβέρνησι θὰ διατηροῦσε τὴν πλειοψηφία. Προβλέποντας μάλιστα τὴν ὑπερψήφισι τοῦ Κουμουνδούρου, κυρίως στὶς νέες ἐπαρχίες, ὁ Τρικούπης ἔφθασε στὸ σημεῖο νὰ ἀμφισβητήσῃ προκαταβολικὰ τὸ δικαίωμα τῶν Θεσσαλῶν βουλευτῶν νὰ συμμετέχουν στὸ κοινοβούλιο, με τὸ πρόσχημα ὅτι ἡ προσάρτησι δὲν εἶχε ἀκόμα κυρωθεῖ ἀπὸ τὴ βουλὴ καὶ ὅτι ἐπομένως, ἀπὸ τυπικὴ ἀποψη, ἡ ἐκλογή τους ἦταν ἀκόμα ἀνυπόστατη. Ἀμφισβητήθηκε ἐπίσης ἀπὸ τοὺς τρικουπικοὺς ἡ ἐγκυρότητα τῶν ἐκλογικῶν καταλόγων τῶν νέων ἐπαρχιῶν πού εἶχαν συνταχθεῖ με προχειρότητα καὶ σπουδῆ. Χαρακτηριστικά, ἐνῶ στὴν παλιὰ Ἑλλάδα οἱ ἐγγεγραμμένοι ψηφοφόροι ἀνέρχονταν σὲ 384.000 (22,8 % τοῦ πληθυσμοῦ), στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Ἄρτα ἦταν 76.000 (25,9 % τοῦ πληθυσμοῦ, σύμφωνα με τὴν ἀπογραφή τοῦ 1881).

Στὶς ἐκλογές τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου, πού διεξήχθησαν με σχετικὴ τάξη, ψήφισαν 306.957 ψηφοφόροι, δηλαδὴ τὸ 66 %

των έγγραφομένων. Από την αρχή φάνηκε πώς το αποτέλεσμα ήταν άμφισπυτο. Αν οι τρικουπικοί υπερψηφίσθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα (στην Αθήνα, στην Πάτρα και στην Ερμούπολη), όπου απέτυχαν οι κουμουνδουρικοί υποψήφιοι Μπούμπουλης και Ρικάκης, ο Κουμουνδούρος πλειοψηφούσε στην Ήπειρο και στα νησιά. Από τους 210 βουλευτές της παλαιάς Ελλάδος — μαζί με το βουλευτή του Αδάμαντα — το κόμμα του Τρικούπη συγκέντρωσε 90 βουλευτές και του Κουμουνδούρου 83. Δύο μικρές προσωποπαγείς ομάδες, σύμμαχες με τον Κουμουνδούρο, ή ομάδα του Θ. Δηλιγιάννη και ή ομάδα του Λ. Δηληγεώργη εξέλεξαν αντίστοιχα 9 και 6 βουλευτές. Συνολικά δηλαδή ο κουμουνδουρικός κυβερνητικός συνασπισμός συγκέντρωσε 98 έδρες. Εκλέχθηκαν επίσης 17 ανεξάρτητοι και 5 δημοκρατικοί βουλευτές. Στη Θεσσαλία — Άρτα εκλέχθηκαν 32 ανεξάρτητοι, 2 Τούρκοι και ένας δημοκρατικός, ο Φιλάρετος. Η τελική έκβαση εμφανιζόταν έτσι άβέβαιη, κυρίως λόγω των «ανεξάρτητων» Θεσσαλών βουλευτών που πρωτοεκλέγονταν και που ή στάση τους ήταν έντελως άδηλη. Για αρκετές εβδομάδες, οι δύο κύριοι αντίπαλοι συμπεριφέρονταν σαν να ήταν νικητές, προετοιμάζοντας τα στηρίγματα τους εν όψει της έκλογής του προεδρείου της βουλής, που θα εξέφραζε τη δύναμη των κομμάτων. Η νέα βουλή άρχισε έτσι τις εργασίες της σε μιá ατμόσφαιρα άμφισπυλας.

Η πλάστιγγα έγειρε με την άπρόσμενη στάση των ανεξάρτητων Θεσσαλών βουλευτών οι όποιοι, για λόγους που δεν είναι τελείως ξεκάθαροι, συνέκλιναν βαθμιαία προς τον Τρικούπη, που βλέποντας το ρεύμα να κλίνει προς το μέρος του έσπευσε να άποσύρει την ένστασή του σχετικά με το νομότυπο της συμμετοχής τους. Ύστερα από αυτό οι ανεξάρτητοι Θεσσαλοί προσχώρησαν όμαδικά στο τρικουπικό κόμμα. Από τη στιγμή αυτή ή έκβαση είχε κριθεί: μετά την άκύρωση της έκλογής έπτά κουμουνδουρικών στην παλαιά Ελλάδα — ανάμεσά τους ο τέως ύπουργός Στρατιωτικών του Κουμουνδούρου Βαλτινός — και την αντικατάστασή τους από έπτά τρικουπικούς, ή τρικουπική πλειοψηφία εμφανιζόταν παγιωμένη. Σε σύνολο 244 βουλευτών — με άπόφαση της Βουλής κρίθηκε ότι ο Αδάμας δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις για άυτοτελή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση — οι τρικουπικοί ήταν πιά 129, ενώ οι κουμουνδουρικοί και οι σύμμαχοί τους 90. Άπέμεναν 6 δημοκρατικοί, 17 ανεξάρτητοι και οι δύο Τούρκοι. Η τρικουπική πλειοψηφία εκδηλώθηκε με τη θριαμβευτική έκλογή του τρικουπικού ύποψηφίου Σ. Βαλαωρίτη στο άξίωμα του προέδρου της βουλής. Άκολούθησε ή παραίτηση του Κουμουνδούρου και λίγες μέρες άργότερα όρκίστηκε ή νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό το Χαρίλαο Τρικούπη. (Πρωθυπουργός, ύπουργός Έξωτερικών και προσωρινά Έσωτερικών, ο Χ. Τρικούπης, ύπουργός Οικονομικών ο Π. Καλλιγιάς, Παιδείας ο Κ. Λομβάρδος, Δικαιοσύνης ο Δ. Ράλλης, Ναυτικών ο Γ. Ρούφος και Στρατιωτικών ο Σπ. Καρσισκάκης).

Ήταν ή τέταρτη πρωθυπουργία του Χ. Τρικούπη που για πρώτη όμως φορά στηριζόταν σε συμπαγή κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Άνοιχθηκε έτσι μιá νέα περίοδος στην όποια κυριάρχησε άπόλυτα σχεδόν ή προσωπικότητά του. Για 13 σχεδόν χρόνια — ως τον Ίανουάριο του 1895 — ο Τρικούπης ήταν σχεδόν συνεχώς πρωθυπουργός: δεν παρέδωσε την έξουσία στους αντιπάλους του παρά τρεις μόνο φορές και για διάστημα που δεν ξεπερνούσε στο σύνολό του τά τρία χρόνια, σφραγίζοντας έτσι μιá όλόκληρη έποχή. Κατά περίεργη σύμπτωση όμως άπουσίασε από όλες τις στιγμές έκρήξεως της βαλκανικής κρίσεως: όπως δεν είχε αντιπροσωπεύσει την Ελλάδα στο συνέδριο του Βερολίνου, και δεν είχε συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις για την προσάρτηση της Θεσσαλίας, έτσι δεν είχε την έξουσία όταν οι Βούλγαροι προσάρτησαν την ανατολική Ρωμυλία, και πέθανε λίγο πριν από τον πόλεμο του 1897.

Ο κύριος αντίπαλός του Άλέξανδρος Κουμουνδούρος εξαφανίστηκε γρήγορα από την πολιτική σκηνή. Άπογοητευμένος από την ήττα του, άρρώστησε και πέθανε ένα

Ο Άρχάγγελος Χαρίλλ

Με την προσχώρηση στις άρχές του 1882 των Θεσσαλών βουλευτών στο κόμμα του Χ. Τρικούπη παγιώθηκε ή κοινοβουλευτική του πλειοψηφία, πράγμα που του επέτρεψε να κυβερνήσει την Ελλάδα για μιá τριετία. Έπάνω: ο Τρικούπης σε γελοιογραφία της έποχής, που εμφανίζεται σαν άρχάγγελος που έτοιμάζεται να «σκοτώσει» πολιτικά τον κύριο αντίπαλό του Άλέξ. Κουμουνδούρο (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

χρόνο άργότερα. Στην κατάρρευσή του συνέβαλε άποφασιστικά και ένα οικονομικό σκάνδαλο που είχε ξεσπάσει ήδη από το 1881. Άποκαλύφθηκε ότι ο ταμίας Θηβών Βελέντζας είχε καταχρασθεί 800.000 δρχ. σε διάστημα 9 ετών, και καταγγέλθηκε ότι το έλλειμμα είχε συγκαλυφθεί με την άνοχή του κουμουνδουρικού ύπουργού Οικονομικών Σατηρόπουλου, πράγμα που έθετε θέμα εθθνης τοΐ ίδιου του πρωθυπουργού. Αν και ή έξεταστική των πραγμάτων έπιτροπή που συστήθηκε στη βουλή δεν κατέληξε σε ένοχοποιητικά συμπεράσματα, το σκάνδαλο Βελέντζα ύπονόμεισε άνεπίστρεπτα το κύρος του Κουμουνδούρου. Ο θάνατός του (στις 26.2.1883), που θρηνήθηκε από το λαό και τον πολιτικό κόσμο, στέρησε την Ελλάδα από τον τελευταίο και σημαντικότερο επίζώντα της γενιάς της μεταπολιτεύσεως.

Βαθμιαία ή θέση του Τρικούπη ένισχύθηκε άκόμα περισσότερο. Στους πρώτους μήνες της νέας κυβερνήσεως ή τρικουπική πλειοψηφία αξανόταν από μέρα σε μέρα, καθώς οι κουμουνδουρικοί βουλευτές προσέγγιζαν διαδοχικά το νέο άνερχόμενο πολιτικό άστρο. Άκόμα και οι δύο μουσουλμάνοι βουλευτές της Θεσσαλίας έκλιναν προς την κυβέρνηση, ίσως, όπως σημειώνει εϊρωνικά ο Γάλλος πρεσβευτής De Mouy, γιατί πίστευαν πώς ή τρικουπική άνοδος ήταν «γραμμένη».

Ἄπο τὸ τέλος τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1882 ὁ Τρικούπης εἶχε ἐπιβάλει τὴν ἀδιαμφισβήτητην πρωτοκαθεδρία του. Χρειάσθηκε ἄρκετος καιρὸς γιὰ νὰ ἐπανασυμπτυχθεῖ ἡ ἀντιπολίτευση γύρω ἀπὸ τὸ διάδοχο τοῦ Κουμουνοῦρου, τὸ Θ. Δηλιγιάννη.

Ἀπερίσπαστος πᾶ ἀπὸ ὁποιοδήποτε κίνδυνον ἀνατροπῆς του, ὁ Τρικούπης προχώρησε ἀκάθεκτος γιὰ νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ τὰ μεταρρυθμιστικὰ του σχέδια. Εἶναι ἡ πρώτη φορά στὴ νεώτερη ἑλληνικὴ ἱστορία ποὺ ἓνας κοινοβουλευτικὸς πρωθυπουργός, ἔχοντας ταυτόχρονα τὴν κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία καὶ διατηρώντας τὰ νότια του καλυμμένα στὸ μέτρο ποὺ δὲ φοβόταν βασιλικὲς παρεμβολές, μπορεῖ νὰ ἐφαρμόσει ἓνα μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα. Ὡς τότε, ἡ μακρότερη κοινοβουλευτικὴ πρωθυπουργία ἦταν ἡ πολιτεία τοῦ Δελιγεώργη τὸ 1872-1874, ποὺ μόλις ξεπέρασε τὸν ἐνάμιση χρόνο. Ὁ Τρικούπης θὰ ξεπεράσει τὰ 3 χρόνια ἐγκαινιάζοντας μιὰ νέα περὶοδο στὴν ἑλληνικὴ κοινοβουλευτικὴ ἱστορία.

Τὸ μεταρρυθμιστικὸ νομοθετικὸ του ἔργο, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ μιλήσουμε παρακάτω, εἶναι ἐντυπωσιακόν. Ἦδη ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς πρωθυπουργίας του συγκέντρωσε γύρω του ἓνα ἐκλεκτὸ ἐπιτελεῖο (τὸ νομοδιάσκαλο Π. Καλλιγᾶ, τοὺς οἰκονομολόγους Κεχαγιᾶ καὶ Δεμάθα κ.ά.), ποὺ ἐργάσθηκε μὲ ταχύτατους ρυθμούς γιὰ τὴ συστηματοποίηση καὶ τὴ νομοθετικὴ ἔκφραση τῶν θεσμικῶν μεταβολῶν ποὺ κρίνονταν ἀναγκαῖες. Ἡ πολιτικὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικράτησε κατὰ τὰ πρῶτα δύο χρόνια τῆς κυβερνήσεως Τρικούπης διευκόλυνε τὴν ἐκπόνηση τοῦ μεγαλόπνοου μεταρρυθμιστικοῦ τῆς ἔργου, στὸ μέτρο ποὺ ἡ ἀντιπολίτευση δὲν ἐμφανίζοταν ἰκανὴ οὔτε νὰ ἀμφισβητήσει τὶς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐπιλογές, οὔτε νὰ διεκδικήσει τὴν ἐξουσία.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν δημοκρατικῶν

Ταυτόχρονα καὶ γιὰ πρώτη φορά στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ἐμφανίσθηκε μιὰ συγκροτημένη ομάδα δημοκρατικῶν, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὸν Τιμολέοντα Φιλήμονα, τὸν Α. Πετσάλη, τὸ Γ. Μαυρομάρα καὶ τὸ Γ. Φιλάρετο. Μὲ αὐτοὺς συνεργάζοταν καὶ ὁ βουλευτὴς Πατρῶν Α. Ρηγόπουλος ποὺ φαίνεται πῶς εἶχε γνωρίσει τὸν Karl Marx στὸ Λονδίνο. Ὁ Φιλάρετος εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀμφισβήτησε καὶ τυπικὰ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος. Κατὰ τὴν ὀρκωμοσίαν του πρόσθεσε τὴν ἐπιφύλαξη, «ἐφ' ὅσον ἡ ἔθνικὴ κυριαρχία δὲν ἐκδηλοῦται ὑπὲρ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος». Ἡ φράση ἴσως αὐτὴ ἀπαλείφθηκε ἀπὸ τὰ πρακτικὰ, πράγμα ποὺ προκάλεσε ἀργότερα ὀξύτατη συζήτηση ἀνάμεσα στὸ Φιλάρετο καὶ στὸν Τρικούπη, καθὼς ὁ τελευταῖος ἀμφισβητοῦσε τὸ δικαίωμα τοῦ βουλευτῆ νὰ ὀρκισθεῖ μὲ ἐπιφύλαξη.

Ἡ ομάδα ποὺ εἶχε προσπαθήσει χωρὶς ἐπιτυχία νὰ προσεταιρισθεῖ καὶ τὸ Ζακύνθιο ὑπουργὸ Παιδείας καὶ οὐσιαστικὸ ὑπαρχηγὸ τοῦ τρικουπικοῦ κόμματος Κωνσταντῖνο Λομβάρδο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸ 1872 ἐπιτεθεῖ κατὰ τοῦ βασιλιᾶ καταγγέλλοντας τὸν κομματισμὸ τοῦ στέμματος, ἐνισχύθηκε σοβαρὰ μὲ τὴν ἐπανεκλογή στὶς ἀναπληρωματικὲς ἐκλογές Ἀττικῆς τῆς 12.22.1883 τοῦ Ρόκκου Χοιδᾶ. Ὁ Ρ. Χοιδᾶς ἦταν ἀναμφισβήτητα ἡ δυναμικότερη προσωπικότητα ἀνάμεσα στοὺς δημοκρατικούς. Γεννημένος στὴν Κεφαλλονιά τὸ 1830 καὶ σπουδασμένος στὴν Ἰταλία, ὁ Χοιδᾶς εἶχε παρατηθεῖ ἀπὸ τὴν εἰσαγγελικὴ ἔδρα ποὺ κατεῖχε γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ βουλευτὴς γιὰ πρώτη φορά τὸ 1875. Θαρραλέος καὶ ἀνένδοτος ἀντιβασιλικὸς δὲν ἄφηνε εὐκαιρία νὰ μὴν ἐπιτεθεῖ κατὰ τῆς μοναρχίας προβάλλοντας τὰ λαϊκὰ συμφέροντα καὶ τὶς δημοκρατικὲς του πεποιθήσεις. Ἱστορικὴ ἔμεινε ἡ συνεργασία του στὸ «Ραμπαγᾶ» τοῦ Κλεάνθη Τριανταφύλλου, τὴ σημαντικότερη ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ στὰ χρόνια αὐτά. Ὑπῆρξε, καθὼς φαίνεται, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ρήτορες τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοβουλίου. Ὅμως οἱ λόγοι του δὲν ἔχουν διασωθεῖ : ὅπως εἶχε γίνει καὶ τὴν ὑπὸ ἐπιφύλαξη ὀρκωμοσίαν τοῦ Φιλάρετου, ἔτσι καὶ οἱ κοινοβουλευτικοὶ λόγοι τοῦ Χοιδᾶ ἔχουν ἀπαλειφθεῖ ἀπὸ τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ.

Οἱ λαϊκιστικὲς καὶ οἱ δημοκρατικὲς ἰδέες δὲν εἶχαν ὅμως εὐρεία ἀπὴχηση στὸ λαόν. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις (Οἰκονόμου, Χοιδᾶς), οἱ ριζοσπάστες καὶ οἱ δημοκρατικοὶ ἀφομοιώθηκαν βαθμιαίᾳ στὸ κόμμα τοῦ Τρικούπης. Ἡ ἔλλειψη ἀρθρωμένων πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς βάσεως ἦταν ἀπαγορευτικὴ. Οὔτε οἱ ἀναρχικὲς ομάδες τῆς Πάτρας καὶ τοῦ Πόργου, οὔτε οἱ πρῶτες ἐργατικὲς ἐνώσεις στὴ Σύρο, στὸ Λαύριο καὶ στὸν Πειραιᾶ, οὔτε τέλος οἱ ἐλάχιστοι διανοούμενοι ποὺ εἶχαν ἐρθοῖ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες τῆς Εὐρώπης ἦταν ἄρκετοὶ ἀριθμητικὰ ἢ συγκροτημένοι γιὰ νὰ ἀποτελέσουν τὴ μόνιμη βάση μιᾶς παγιωμένης κοινοβουλευτικῆς παρατάξεως. Ἔτσι ὁ Φιλάρετος, ὁ Οἰκονόμου καὶ ὁ Χοιδᾶς δὲν ἀπέκτησαν ποτὲ μόνιμο λαϊκὸν ἔρεισμα καὶ ἡ ἐπανειλημμένη ἐκλογή τους δὲν φαίνεται νὰ ἐξέφραζε τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἀπροσανατόλιστη, αὐθόρμητη καὶ ἐπομένως συγκυριακὴ λαϊκὴ ὄργη. Καὶ μετὰ τὸ 1890, ὅπου μέσα σὲ λίγους μῆνες πέθαναν ὁ Ἄριστείδης Οἰκονόμου καὶ ὁ Ρόκκος Χοιδᾶς — ἐγκλειστος στὴ φυλακὴ Χαλκίδας γιὰ ἐξύβριση τῆς βασιλικῆς οικογένειας — καὶ αὐτοκτόνησε ὁ ἐκδότης τοῦ «Ραμπαγᾶ» Τριανταφύλλου, ὁ ἑλληνικὸς ριζοσπαστισμὸς ἀποუსίασε ἀπὸ τὸ κοινοβούλιο — καὶ ἀπὸ τὸ πολιτικὸν προσκήνιον — γιὰ πολλὰ χρόνια : μόλις τὸ 1910-1911 οἱ λεγόμενοι «Κοινωνιολόγοι» θὰ ἐπιχειρήσουν νὰ θέσουν καὶ πάλι τὰ κοινωνικὰ προβλήματα μὲ τρόπο ἀρθρωμένον καὶ συστηματικόν.

Ἡ ἀγγλικὴ ἐπέμβαση στὴν Αἴγυπτο καὶ τὸ ἐπεισόδιο Καραλὶ - Δερβέν

Δύο διεθνεῖς περιπλοκὲς τάραξαν τὴν πρώτη περίοδο τῆς πρωθυπουργίας τοῦ Τρικούπης : τὸ συνοριακὸν ἐπεισόδιον Καραλὶ - Δερβέν, ποὺ λίγο ἔλειψε νὰ ὀδηγήσει σὲ ἑλληνοτουρκικὴ σύρραξη, καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ Ἀραμῆ στὴν Αἴγυπτο.

Ἡ αἰγυπτιακὴ κρίσις τοῦ 1882 ἦταν ἡ πρώτη ἐξωτερικὴ περιπέτεια τῆς νέας κυβερνήσεως. Ἡ βαθμιαία ἀποσύνθεσις τοῦ Χεδιβάτου, ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸ 1875, ὀφειλόταν βασικὰ στὴν ταχύτατη δεισδυσίαν τῶν βρετανικῶν καὶ γαλλικῶν συμφερόντων, ἡ ὁποία εἶχε ἐνταθεῖ ἀπὸ τὴ διάνοιξη τῆς διώρυγας τοῦ Σουὲζ καὶ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ οἰκονομικοῦ ἐλέγχου.

Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χεδιβῆ Ἰσμαῆλ (1879) ἡ ἀντίθεσις ἀνάμεσα στὸν ἐκκολαπτόμενον αἰγυπτιακὸν ἔθνικισμὸν καὶ στὶς εὐρωπαϊκὰς δυνάμεις ὀξύνθηκε. Κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Αἰγυπτίου συνταγματάρχη Ἀραμῆ πασᾶ, τὰ ἀντιαποικιακὰ καὶ ἀντιθεωμανικὰ ντόπια στοιχεῖα τοῦ στρατοῦ, ποὺ οἱ ἡγετικὲς τους θέσεις μονοπωλοῦνταν συστηματικὰ ἀπὸ Τούρκους καὶ Κιρκάσιους ἀξιοματικούς, ἐξανάγκασαν τὸν νέο Χεδιβῆ νὰ διώξει τὴ φιλοδυτικὴν κυβέρνησιν. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀραμῆ ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν καὶ τὴν οὐσιαστικὴν ἡγεσίαν τῆς νέας κυβερνήσεως, ποὺ ἀπέλυσε ἀμέσως τοὺς Εὐρωπαίους ἀπὸ τὶς δημόσιες θέσεις. Ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις ἀπειλοῦσαν νὰ ἐπέμβουν, ὅταν μιὰ σειρά ἀπὸ ταραχὰς ξέσπασαν. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ποῖον προκλήθησαν. Ὅπως σημειώνει καὶ ὁ J. Berque παραμένει δύσκολον νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς γιὰ τὶς ἀκριβεῖς ἀναλογίαις κατὰ τὶς ὁποῖες συνέβαλαν ἡ αὐθόρμητη ὄργη, ἡ δημοαγία καὶ ἡ συνειδητὴ πρόκλησις. Ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ ταραχὰς χρησιμοποίηθησαν ὡς ἄμεσο πρόσχημα ἀπὸ τοὺς Ἀγγλογάλλους γιὰ νὰ ἐπιταχύνουν τὶς διαδικασίας. Μιὰ ναυτικὴ ἐπίδειξις τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ στόλου στὴν Ἀλεξάνδρεια προκάλεσε νέες σοβαρότερες ταραχὰς ποὺ ὀδήγησαν στὸ βομβαρδισμὸν τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴν μοῖρα — ἡ Γαλλία σὲ πλήρη κυβερνητικὴ κρίσις καὶ ἰκανοποιημένη ἀπὸ τὴν κατάληψιν τῆς Τυνησίας, ποὺ εἶχε γίνει πρὶν λίγους μῆνες ὑπὸ τὴν ἐδλογίαν τῶν Βρετανῶν, εἶχε ἀποσυρθεῖ στὸ μεταξὺ ἀπὸ τὴν κοινὴν ἐπιχείρησιν. Μολονότι δὲ φαίνεται νὰ ὀφείλεται σὲ προκαθορισμένον βρετανικὸν σχέδιον, ἡ συνέχεια τῶν γεγονότων μοιάζει ἀναπότρεπτη : ὁ ἐμπρησμὸς τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀπὸ τὰ βρετανικὰ στρατεύ-

ματα που αποβιβάστηκαν για να επιβάλουν την τάξη, ή ανατροπή και ή σύλληψη του Άραμπι, και τελικά ή επιβολή της άπροσχημάτιστης βρετανικής κυριαρχίας στην Αίγυπτο, ή οποία κράτησε ως την επανάσταση του Νεγκίμπ.

Μετά από «αίτηση» των ελληνικών προξενικών αρχών, τρεις μέρες μετά την άγγλογαλλική μοίρα, κατέπλευσαν στην Άλεξάνδρεια τα δύο μεγαλύτερα ελληνικά σκάφη για να εκβιάσουν τη συμμετοχή τους στην επιχείρηση. Είναι φανερό ότι ο σκοπός του Τρικούπη δεν ήταν αυτή καθαυτή ή προστασία των άπειλούμενων ελληνικών παροικιών, που έτσι ή άλλως, στο μέτρο που υπήρχε πραγματικός κίνδυνος, δεν μπορούσαν να προστατευθούν παρά από το άγγλικό άγημα. Φαίνεται πιθανό ότι, αν δεν υπάκουσε σε συγκεκριμένες εντολές των Άγγλων να συμμετάσχει στην κοινή επιχείρηση, όπως έχει κατ'επανάληψη υποστηριχθεί χωρίς όμως καμιά έγγραφη τεκμηρίωση, θα πρέπει να είχε τουλάχιστον τη σιωπηρή άνοχή τους. Πράγμα που δεν εμπόδισε τον Άγγλο πρεσβευτή στην Τουρκία, όταν πια ή εξέγερση του Άραμπι είχε άποκηρυχθεί από το σουλτάνο και είχε καταρρεύσει, να ζητήσει από τον Έλληνα συνάδελφό του την άμεση άνάκληση της μοίρας και να άποκρούσει την πρόταση του Τρικούπη να συμμετάσχει ακόμα ενεργότερα στο έκστρατευτικό σάμα με την άποστολή μας φάλαγγας 7.000 άνδρων του στρατού. Ήδη από τα μέσα Ίουλίου, ο Άγγλος ναύαρχος με ένα «εγγενέστατο γράμμα» ζήτησε από τους Έλληνες να φύγουν. Η ελληνική μοίρα άπέπλευσε πραγματικά στις 30 Αύγουστου, έχοντας συμμετάσχει συμβολικά σε μία άνοικτη ιμπεριαλιστική επέμβαση και έχοντας προκαλέσει τις αντίδράσεις όλων των άλλων Δυνάμεων.

Πραγματικά, όχι μόνο ή Γερμανία, ή Αυστρία, ή Ρωσία και ή Ίταλία, που είχαν αναθέσει «την προστασία των υπηκόων» τους στους Άγγλογαλλούς, αλλά και ή Γαλλία εξέφρασε τη δυσαρέσκεία της, ενώ ή Τουρκία διαμαρτυρήθηκε έντονα. Ποιές λοιπόν ήταν οι σκοπιμότητες της άποστολής των θωρηκτών, δεδομένου ότι, όπως έλεγε ο ίδιος ο πρωθυπουργός τον Αύγουστο στον πρεσβευτή De Mouy, «τα άπορικά συμφέροντα της Ελλάδος στην Αίγυπτο μας άπασχολούν βαθύτατα, αλλά δεν είναι παρά δευτερεύουσας σημασίας σε σύγκριση με τις ένδεχόμενες επιπτώσεις που θα μπορούσαν να προκύψουν, αν άλλες Δυνάμεις ήθελαν να άποκαταστήσουν την Ισορροπία στην περίπτωση έγκαθιδρύσεως ενός άγγλικού προτεκτοράτου στην Αίγυπτο».

Η πίεση της κοινής γνώμης πρέπει να ήταν εκείνη που συντέλεσε στην άπόφαση της ελληνικής κυβερνήσεως. Ήταν μία καλή ευκαιρία για τον Τρικούπη να κεφαλαιοποιήσει τις καταγγελίες του κατά της πολιτικής της «έθνικής μειοδοσίας» του Κουμουνδούρου, και να δείξει «πυγμή» προβάλλοντας την άνύψωση του διεθνούς γοήτρου της χώρας και την άποκατάσταση της έθνικής αξιοπρέπειας στο πλαίσιο μιας περιπέτειας που δεν κινδύνευε να τον παρασύρει πολύ μακριά. Ταυτόχρονα με τον τρόπο αυτό έξυπνεύσε τα συμφέροντα των ελληνικών παροικιών της Αιγύπτου (που αριθμώντας 37.301 μέλη με ελληνική ύπηκοότητα μαζί με άλλους τόσους ίσως με τουρκική ή αϊγυπτιακή ιθαγένεια ήταν, το 1882, ή μεγαλύτερη ξένη παροικία, διπλάσια ή τριπλάσια από την Ιταλική που άκολουθούσε). Όσο και αν ή κατάληψη της Αιγύπτου από τους Άγγλους σήμαινε για τους Έλληνες μεγαλοαστούς το τέλος της οικονομικής τους αυτοτέλειας, εξαναγκάζοντάς τους να δεθούν όλο και περισσότερο με το άγγλικό κεφάλαιο (ή σύγκρουση «πρωτοκλασάτων» και «δευτεροκλασάτων» που ξεσπάει την εποχή αυτή εκφράζει άκριβώς το μετασχηματισμό αυτό), ή «προστασία» των Άγγλων ώστόσο τους επέτρεψε να άναπτυχθούν θεαματικά για μισό ακόμα αιώνα. Με την άπροκάλυπτη συνταύτιση της ελληνικής κυβερνήσεως με τη Μεγάλη Βρετανία, οι κοινότητες εξασφάλισαν τη διευρυμένη συμμετοχή τους στα μικτά δικαστήρια και την άντιπροσώπευση της Ελλάδος στην έπιτροπή των άποζημιώσεων. Με την προστασία των Άγγλων ο Τρικούπης κατόρθωσε επίσης να άποσπάσει μία σειρά από άπορικά προνόμια. Η έλληνο-αϊγυπτιακή σύμβαση που ύπογράφηκε τον επόμενο χρόνο, και που ήταν

ή πρώτη έμπορική σύμβαση που ή άγγλοκρατούμενη Αίγυπτος υπέγραψε με ξένο κράτος, εξασφάλισε στους Έλληνες εξαγωγείς μία νέα άγορά. Τα τουρκικά καπνά έκτοπίστηκαν από τα ελληνικά και μέσα σε δύο χρόνια οι ελληνικές εξαγωγές πενταπλασιάστηκαν. Για τα είκοσι επόμενα χρόνια οι Έλληνες μεγαλέμποροι μονοπώλησαν την άγορά και τη βιομηχανία καπνών της Αιγύπτου. Έξάλλου, στο πλαίσιο των γενικότερων επιλογών του Τρικούπη, τα συμφέροντα του ελληνικού παροικιακού κεφαλαίου έπρεπε να προστατευθούν με κάθε θυσία. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, ή οικονομική και πολιτική συνδρομή του παροικιακού κεφαλαίου ήταν για τον πρωθυπουργό το βασικό στήριγμα για την προώθηση του άναπτυξιακού του προγράμματος.

Η ενεργεια όμως του Τρικούπη πρέπει να όφείλεται κατά κύριο λόγο στα νέα δεδομένα της Ισορροπίας δυνάμεων στα Βαλκάνια. Πριν όμως μιλήσουμε γι' αυτά, πρέπει να αναφερθούμε στη δεύτερη έξωτερική περιπλοκή που άντιμετώπισε ή κυβέρνηση Τρικούπη, λίγες εβδομάδες μόνο μετά την άποστολή των πλοίων στην Αίγυπτο, το λεγόμενο έπεισόδιο Καραλί-Δερβέν.

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας είχε γίνει όμαλά. Τέσσερα μόνο άμφισβητούμενα σημεία είχαν μείνει πάνω στην έλληνοτουρκική μεθόριο. Η όθωμανική κυβέρνηση πρότεινε στον Τρικούπη να κρατήσει το ένα και να εκχωρήσει τα άλλα τρία στην Ελλάδα. Ο Τρικούπης όμως, στηριζόμενος στην Άγγλία, άρνήθηκε να συζητήσει το θέμα και διέταξε τον ελληνικό στρατό να καταλάβει βίαια το σημείο Καραλί-Δερβέν, διώχνοντας την τουρκική φρουρά που το κατείχε ακόμα. Τα συνοριακά έπεισόδια πολλαπλασιάστηκαν, ο Τρικούπης άρχισε να συγκεντρώνει στρατό στα σύνορα και άρνήθηκε να υποχωρήσει, άπειλώντας ακόμα και πόλεμο. Με την επέμβαση όμως των Δυνάμεων, διατάχθηκε ή κατάπαυση του πυρός και, κάτω από την πίεση των Δυνάμεων, και κυρίως της Άγγλίας, ή Πύλη, που άντιμετώπιζε την ίδια στιγμή το πρόβλημα της Αιγύπτου, όπου ή έπικυριαρχία της κατέρρευσε, άποδέχθηκε ολοκληρωτικά τις ελληνικές αξιώσεις. Η «σθεναρή» αυτή στάση του Τρικούπη έμφανίσθηκε σαν μεγάλη νίκη και χρησιμοποιήθηκε μαζί με το έπεισόδιο της Αιγύπτου για να διατρανωθεί ή νέα έθνική αξιοπρέπεια μπροστά σε μία κοινή γνώμη τόσο εμμετάβλητη, όσο και ενεπίφορη σε εύκολους ένθουσιασμούς.

Στροφή της έξωτερικής πολιτικής προς την Άγγλία

Στην πραγματικότητα όμως και τα δύο αυτά έπεισόδια προδίδουν άλλες προθέσεις και έξυπνεύουν άλλες σκοπιμότητες. Άποτελούν τις πρώτες ένδείξεις της μεταστροφής της ελληνικής έξωτερικής πολιτικής, που προσκολλάται πια όριστικά στο άρμα της Μεγάλης Βρετανίας και έντάσσονται στο πλαίσιο της άνάγκης άναπροσανατολισμού της ελληνικής έξωτερικής πολιτικής, άνάγκης που προέκυψε μετά το συνέδριο του Βερολίνου και της όποιας ένθερμος έκφραστής ήταν ο Χαρ. Τρικούπης.

Πραγματικά, ή ένταση των ένδοβαλκανικών άναγωνισμών και ή έμφάνιση του βουλγαρικού παράγοντα είχαν στενέψει τους όρίζοντες της ελληνικής έξωτερικής πολιτικής. Βέβαια ή πρώτη και άμετάλακτη άρχή, στην όποια ο Τρικούπης όπως και ο Κουμουνδούρος πριν από αυτόν προσπάθησαν να στηρίξουν την πραγμάτωση των έθνικών τους βλέψεων, ήταν ή άμεση συνεννόηση με τους βαλκανικούς γείτονες. Όστόσο, αν ή πραγματοποίηση μιας μόνιμης βαλκανικής συνεννοήσεως προσέκρουε πριν από το 1875 στη σύσσωμη αντίδραση των Δυνάμεων, και κυρίως της Άγγλίας, στο έξηξ οι δυσκολίες προέρχονταν από τον ίδιο το βαλκανικό χώρο. Πραγματικά, μετά το συνέδριο του Βερολίνου τέθηκε για πρώτη φορά επί τάπητος το ζήτημα του μέλλοντος της Μακεδονίας για την όποια οι βλέψεις των Έλλήνων και Βουλγάρων ήταν άσυμφί-

Οι οικονομικές και πανορθόδοξες βλέψεις του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως *Ίωαννίμ Γ'* (1878-1884 και 1901-1912) τόν οδηγήσαν σέ σύγκρουση με την επίσημη πολιτική τής ελληνικής κυβερνήσεως (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

βαστες. Όπως έλεγε ο Τρικούπης, «όταν έλθη ο μέγας πόλεμος, ως αφεύκτως θά συμβή μετά τινα έτη, ή Μακεδονία θά γίνη ελληνική ή βουλγαρική κατά τόν νικήσαντα. Άν τήν λάβωσιν οί Βούλγαροι δέν άμφιβάλλω ότι θά είναι ίκανοί να έκσλαβίσωσιν τόν πληθυσμόν μέχρι των θεσσαλικών συνόρων. Άν ήμεις τήν λάβωμεν, θά τούς κάνωμεν όλους Έλληνας μέχρι τής Ανατολικής Ρωμυλίας». Ο αναπροσανατολισμός τής πολιτικής συμμαχιών έμφανιζόταν λοιπόν επιτακτικά. Με τόν πολλαπλασιασμό των «μνηστήρων» για τά θωμανικά έδαφη των Βαλκανίων, τó κέντρο των διπλωματικών ανταγωνισμών μετατέθηκε προς βορρά, όπου τά νέα χριστιανικά κράτη συγκροτούσαν τις «φυσικές» γεωπολιτικές προεκτάσεις των ήπειρωτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων. Έτσι τόσο οί κεντρικές δυνάμεις, όσο και ή Ρωσία δέν ήταν πιά δυνατό να θεωρούνται σάν «δυνάμει» έστω «προστάτες» τής Ελλάδος. Ο ρωσογερμανικός ανταγωνισμός για τήν έπιρροή στη Βουλγαρία και ή αύξηση τής αυστριακής έπιρροής στη Σερβία δέν άφηναν πολλά περιθώρια έλιγμών στην ελληνική ήγεςία. Τό διπλωματικό άδιέξοδο εντάθηκε μετά τό 1880. Όσο ή Αυστρία και ή Ρωσία ήταν άντιμέτωπες, ή μία μπορούσε να χρησιμοποιήσει τόν ελληνισμό έναντιόν τής άλλης και ή διαπραγματευτική δύναμη τής Ελλάδος στη διπλωματική αγορά είχε ακόμα κάποιο, μειωμένο έστω, άντίκρισμα. Από τή σύναψη όμως του δεύτερου dreikaiserbund (18 Ιουνίου 1881) και πέρα, όποτε οί κυρίαρχες δυ-

νάμεις τής κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης συμφωνώντας μεταξύ τους διέγραψαν τις αντίστοιχες σφαίρες έπιρροής τους στα Βαλκάνια, «ή ώρα του ελληνισμού είχε περάσει». Ταυτόχρονα ή Γαλλία, άδυνατισμένη οικονομικά και στραμμένη προς τήν οικοδόμηση του άποικιακού της κράτους στην Αφρική και στην Άπω Ανατολή, είχε αρχίσει να μειώνει τό ενεργό ενδιαφέρον της για τις εξελίξεις στην ανατολική Μεσόγειο. Η μόνη δύναμη, που τά μακροπρόθεσμα συμφέροντά της δέν άντιστρατεύονταν έξ όρισμού στα ελληνικά, παρέμενε λοιπόν ή Μεγάλη Βρετανία, για τήν όποία, εκτός από τήν θωμανική Τουρκία, ή Έλλάς άποτελούσε τή «φυσική» ναυτική προέκταση.

Ένας δεύτερος παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ο γενικότερος ρόλος τής Άγγλίας στην Πρόσω Ανατολή, όπου από τήν εποχή τής διανοίξεως τής διαδρομής του Σουέζ ο βρετανικός ιμπεριαλισμός διείσδυε όλο και άποφασιστικότερα. Κάτω από τήν άμεση προστασία του αναπτύσσονταν συνεχώς οί ελληνικές παροικίες τής μεσογειακής περιφέρειας, καθώς, έγκαταλείποντας βαθμιαία οί Έλληνες πάροικοι τή νότια Ρωσία και τή Ρουμανία, όπου ο ανταγωνισμός των ντόπιων εκκολλαπτόμενων άστικών τάξεων ήταν όλοένα και έντονότερος, στρέφονταν προς τήν Τουρκία, τήν Αίγυπτο, τό Σουδάν, τήν Αίθιοπία. Σε όλες αυτές τις χώρες ή άγγλική «προστασία» ήταν προϋπόθεση τής διακρίσεως των διεφθαρμένων ντόπιων καθεστώτων που έμπόδιζαν τήν ανάπτυξη μιάς ντόπιας άστικής τάξεως και επέτρεπαν τή μαζική διείσδυση του ελληνικού μεταπρατικού και έμπορομεσσιτικού στοιχείου. Με τή συμμετοχή του στην εκστρατεία τής Αιγύπτου ο Τρικούπης ήλπιζε στην οικονομική ύποστήριξη του μεγάλου ελληνικού κεφαλαίου τής διασποράς, πάνω στο όποιο βασιζόταν για να αναπτύξει τήν οικονομία τής χώρας.

Έτσι ή στροφή του Χ. Τρικούπη προς τή Μεγάλη Βρετανία δέν μπορεί να έρμηνευθεί άπλως και μόνο με τήν αναφορά στα άναμφισβήτητα άγγλόφιλα αισθήματά του, αλλά πρέπει να διερευνηθεί σε συνάρτηση με τή γενικότερη μεταβολή στη διπλωματική κοινήστρα. Ο φιλωρωσισμός του Κουμουνδούρου, υπόλειμμα μιάς άλλης εποχής, είχε ταφεί όριστικά σάν έναλλακτική λύση ήδη πριν από τό θάνατό του. Και στο μέλλον όλες οί ρωσόφιλες επιβιώσεις (όπως και τά γερμανόφιλα προανακρούσματα) θά προσκρούσουν όλο και σαφέστερα στην κρυστάλλωση του «σλαβικού κινδύνου». Έτσι, άν στη διαδικασία τής οικοδομήσεως των δορυφώρων της ή Μεγάλη Βρετανία ένέτεινε από τό 1880 και πέρα τις προσπάθειές της προς τήν πλήρη διπλωματική κηδεμόνευση τής Ελλάδος, άντίστοιχα στη διαδικασία έπιλογής «κατράνων» και συμμάχων οί άντικειμενικές εξελίξεις έριχναν αναπόφευκτα τήν Ελλάδα στην άγκαλιά τής Μ. Βρετανίας. Η αύξουσα άπομύωση τής Ελλάδος κινδύνευε να άποβεί άλλοιώς καταστρεπτική. Χαρακτηριστικά ή Μεγάλη Βρετανία είχε όλο και λιγότερο ανάγκη να άσκει συγκεκριμένες πιέσεις για τήν έπιβολή άγγλόφιλων κυβερνήσεων : με τήν άνοχή τής Γαλλίας και τήν έχθρότητα τής Ρωσίας, ο άγγλικός παράγοντας γινόταν, τουλάχιστον για μιά δεκαεπταετία και ως τήν άνοδο τής γερμανικής έπιρροής, αυτόματα κυρίαρχος.

Ταυτόχρονα με τή σύσφιγξη των σχέσεων με τήν Άγγλία (και κατά δεύτερο λόγο με τή Γαλλία) τό δεύτερο μέλημα του Τρικούπη ήταν να κερδίσει καιρό αναπτύσσοντας μιά προσπάθεια διπλωματικής προσεγγίσεως προς όλες τις κατευθύνσεις. Πιστεύοντας στη δυνατότητα τής γρήγορης άνορθώσεως τής ελληνικής στρατιωτικής και οικονομικής έμβέλειας, χάρη κυρίως στη συνδρομή του Έλληνισμού τής διασποράς, προσπάθησε να άναστείλει κάθε κρίση που θά έβρισκε τήν Ελλάδα άνέτοιμη, και μετά τήν άποκατάσταση τής έθνικής αξιοπρέπειας» έγκαινίασε μιά πολιτική προσεγγίσεως τής Τουρκίας. Όπως υπογράμμισε στο Γάλλο πρεσβευτή τό Μάρτιο του 1883, «κάνεις δέν έπιθυμεί περισσότερο από μένα τή διατήρηση του status quo. Η ίδια ή ύπαρξη τής Τουρκίας είναι ενδοϊκή για τό μέλλον τής Ελλάδος και ή καλύτερη έγγύηση για τις έλπίδες της».

Σ' αυτό τό πλαίσιο πρέπει να ένταχθεί ή άποθάρρυνση των

Μέσα στα πλαίσια των πανορθόδοξων σχεδίων του Ίωακείμ Γ', προταρχικό ρόλο έπαιξαν οι καλές σχέσεις του με τη Ρωσία και τα σλαβικά βαλκανικά κράτη και η άμβλυση των διαφο-

ρών τους με τον Έλληνισμό. Έπάνω: όποδοχή Σέρβων επισήμων στο Φανάρι κατά την εποχή της πατριαρχίας του Ίωακείμ Γ' (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Κρητικών κινημάτων, τα οποία απειλοδσαν να διαταράξουν μιá ισορροπία που κινδύνευε να ανατραπεί με τó παραμικρό. Έτσι επίσης πρέπει να έρμηνευθεί ή διάλυση των «έλληνικών όργανώσεων» και σωματείων που συνεχώς διήγειραν τήν κοινή γνώμη, απειλώντας να παρασύρουν τήν κυβέρνηση σε «άκαιρες» έξωτερικές περιπέτειες. Τó κέντρο τής ελληνικής έξωτερικής πολιτικής έπρεπε να βρίσκεται αποκλειστικά στα χέρια τής υπέθυνης κυβέρνησεως, και στο σημείο αυτό ó Τρικούπης ήταν άνυποχώρητος. Η διάλυση των έθνικών όργανώσεων — προδοσία, κατά τó Θ. Δηλιγιάννη, — όπως και ή σύγκρουση του Τρικούπη με τον Ίωακείμ Γ' έκφράζουν άκριβώς μιá συγκεντρωτική και «μονιστική» αντίληψη των διεθνών συμφερόντων τής Ελλάδος και του Έλληνισμού, που πρέπει να προωθηθοδν σε συνεργασία με τήν Άγγλία, τó μόνο άποτελεσματικό σύμμαχο στο χώρο τής Έγγυδς Άνατολής.

Οί διπλωματικές πρωτοβουλίες του Τρικούπη ήταν βέβαια πολυδιάστατες. Έκμεταλλεζόμενος τις διακυμάνσεις τής διπλωματικής συγκυρίας, έπιχείρησε διαδοχικά προσεγγίσεις με τή Σερβία και τή Βουλγαρία και άργότερα με τήν Αυστρία. Δέ φαίνεται όμως να ήλιπιζε και πολλά από τα διπλωματικά αυτά άνοιγματα. Άκόμα και ή έπίσκεψη του Βούλγαρου ήγεμόνα Άλέξανδρου Βάττεμπεργκ στην Άθήνα, τó 1883, κράτησε μόνο δύο μέρες και δέν άπέδωσε τίποτα τó συγκεκριμένο : ούτε ή Αυστρία ούτε ή Βουλγαρία έκρυσαν τις μακροπρόθε-

μες βλέψεις τους προς τήν κατεύθυνση τής Θεσσαλονίκης, πράγμα που άπέκλειε κάθε έγχειρηματική συμφωνία.

Η προσπάθεια έλληνοτουρκικής συνεργασίας και ή σύγκρουση Τρικούπη - Ίωακείμ Γ'

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται οι προσπάθειες του Τρικούπη να συσφίξει τις έλληνοτουρκικές σχέσεις, για να αναστείλει τις βαλκανικές εκρήξεις που θεωρούσε πρόωρες. Μετά τή ρύθμιση του έπεισοδίου Καραλι - Δερβέν και τήν έπισημοποίηση τής καταλήψεως τής Αιγύπτου από τους Βρετανούς οι άμεσες διαφορές άνάμεσα στις δύο χώρες είχαν λυθεί. Με τις εύλογίες τής Άγγλίας ή έλληνοτουρκική προσέγγιση άρχισε από τó 1882, και από τήν έλληνική πλευρά άντιμετωπίσθηκε άκόμα και ή περίπτωση συνάψεως στρατιωτικής συμμαχίας.

Η άμοιβαία και συσσωρευμένη δυσπιστία άνάμεσα στα δύο μέρη καθιστούσε όμως τήν προσέγγιση έξαιρετικά εύθραυστη, ενώ ταυτόχρονα ή ένταση των σχέσεων άνάμεσα στο πατριαρχείο και στην έλληνική κυβέρνηση προείκαζε τα χειρίστα. Ο πατριάρχης Ίωακείμ Γ' είχε έντελώς διαφορετικές άπόψεις από εκείνες του Τρικούπη : άρνούμενος να αναγνωρίσει τήν

περιστολή της δικαιοδοσίας του πατριαρχείου και μὴ ἀντλών-
τας τὰ ἴδια συμπεράσματα ἀπὸ τὶς διπλωματικές ἐξελίξεις,
φιλοδοξοῦσε πᾶνω ἀπὸ ὅλα νὰ γεφυρώσει τὸ χάσμα ἀνάμεσα
στὴν Οἰκουμένη Ἐκκλησία καὶ τὴ βουλγαρική Ἐξαρχία,
ἀποκαθιστώντας τὴν ἐκκλησιαστική του ἐξουσία ἐπάνω σὲ
ὀλόκληρη τὴν ὀρθοδοξία. Ὅπως γράφει ὁ βιογράφος του
Σπανοῦδης: «γενικώτερον καὶ οὐχὶ μονομερές κρίναν τὸ ἀξίω-
μα τοῦ ἄκρου τῆς Ὀρθοδοξίας ἀρχιερέως ἐφρόνει διὰ ἀνάλογοις
πρὸς ἕνα ἕκαστον, τῶν λαῶν αὐτῆς, ἐπιβάλλεται ἡ τιμὴ».
Ἔτσι βασικός του σκοπὸς ἦταν νὰ προσεγγίσει τοὺς Σλάβους
καὶ κυρίως τὴ Ρωσία, προβάλλοντας τὸν ὀρθόδοξο οἰκουμε-
νισμό πού, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀποτελοῦσε ἀκόμα τὸ οὐσιαστι-
κότερο στήριγμα τῶν ἐλληνικῶν συμφερόντων. Ἡ Ρωσία
ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς εἶχε κάθε συμφέρον, κυρίως μετὰ τὴ συνθή-
κη τοῦ Βερολίνου, νὰ ἐνθαρρύνει τὰ πανορθόδοξα ὁράματα τοῦ
Ἰωακείμ. Δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο ὅτι δύο μόλις χρόνια ἀργό-
τερα ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος Γ' παραχώρησε στὸν πατριάρ-
χη τὴν ἄμεση δικαιοδοσία πᾶνω στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Σεργίου
στὴ Μόσχα, μὲ ὅλα του τὰ ἐξαρτήματα, καθὼς καὶ ἐρῶντα
μετόχια μὲ ἀξιόλογα εἰσοδήματα, πράγμα πού φυσικὰ ἐνέτεινε
τὴ ρωσοφιλία τοῦ πατριάρχη.

Μοιραῖα, ἡ πολιτική του τὸν ἔφερε σὲ ὀξεία ἀντίθεση μὲ
τὴν ἐλληνική κυβέρνησι, κυρίως σχετικὰ μὲ τὴν πολιτιστική
καὶ ἐκπαιδευτική πολιτική τῶν ἐλληνικῶν συλλόγων, σχολείων
καὶ ὀργανισμῶν στὴν ὀθωμανική αὐτοκρατορία, πού ἀπὸ τὸ
1875 καὶ πέρα εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσουν ἰδιαίτερη δρα-
στηριότητα. Πραγματικά, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἔπειτα ἡ χρη-
ματοδότηση τῶν μηχανισμῶν αὐτῶν τόσο ἀπὸ τὴν ἐλληνική
κυβέρνησι, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο παροικιακὸ κεφάλαιο ἄρχι-
σε νὰ παίρνει μεγάλες διαστάσεις στὸ πλαίσιο τῶν νεοπροσ-
διοριζόμενων ἐθνικιστικῶν ἀνταγωνισμῶν τῆς Βαλκανικῆς.
Βασικά, τὰ σχολεῖα ἀποτέλεσαν τοὺς κύριους φορεῖς ἐθνικῆς
καὶ πολιτιστικῆς προπαγάνδας στὸ πλαίσιο τῆς προσπάθειας
προσηλυτισμοῦ τῶν ἐθνικὰ καὶ γλωσσικὰ ἀναποκρυστάλλωτων
πληθυσμῶν. Ὅπως ἦταν φυσικὸ ἡ διαφορὰ τῆς πολιτικῆς ἀντι-
λήψεως ὀδηγοῦσε σὲ συγκρούσεις γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ἀρ-
μοδιοτήτων ἀνάμεσα στὶς κατὰ τόπους ἐλληνικὲς προξενικὲς
ἀρχὲς καὶ στὴν ἐκκλησία γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν σχολικῶν μηχαν-
ισμῶν. Ἡ ἐπιθετικὴ ἀντίδρασι ἐναντίον τοῦ ἐκσλαβισμοῦ
τῶν μικτῶν ἔθνογραφικῶν περιοχῶν (κυρίως στὴ Μακεδονία
καὶ στὴ Θράκη) ἦταν ἀσυμβίβαστη μὲ τὶς οἰκουμηνικὲς βλέ-
ψεις τοῦ πατριάρχη. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ τὸ Τρικοῦπης, ἐκμεταλ-
λευόμενος τὶς γενικότερες ἀντιδράσεις πού εἶχε προκαλέσει
στὴ Σύνοδο ὁ αὐταρχικὸς χαρακτῆρας τοῦ Ἰωακείμ, ἄρχισε
νὰ ὀργανώνει συστηματικὴ ἐκστρατεία ἐναντίον του. Ἦδη
ἀπὸ τὸ 1882 ἡ Ἱερά Σύνοδος καὶ ἡ ἐλληνικὴ κοινότητα
τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχαν χωρισθεῖ σὲ Ἰωακειμικούς
καὶ ἀντι-Ἰωακειμικούς πού ἀγωνίζονταν ἀνελέητα μετα-
ξύ τους.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ συγκυρία ἦταν εὐκόλο γιὰ τοὺς πολέμιους
τῆς ἐλληνοτουρκικῆς προσεγγίσεως νὰ τὴν ὑπονομεύσουν.
Ἡ Ρωσία, πού σὲ προηγούμενη φάση εἶχε κολακεύσει τὶς φι-
λοδοξίες τοῦ Ἰωακείμ, ἄφησε νὰ νοηθεῖ ὅτι δὲν ἦταν ἀντίθετη
στὸν περιορισμὸ τῶν προνομίων τοῦ πατριαρχείου. Ἡ Πύλη,
πού δυσπιστοῦσε καὶ αὐτὴ στὶς πρωτοβουλίες τοῦ Ἰωακείμ
καὶ προτιμοῦσε νὰ κρατᾷ, ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς, τοὺς ραγιάδες
διαιρεμένους, βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀφαιρέσει ὀρισμένες
ἀπὸ τὶς δικαστικὲς ἀρμοδιότητες τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν.
Μετὰ τὴν ἔντονη ἀντίδρασι τοῦ Ἰωακείμ, ὁ Τρικοῦπης βρέθη-
κε στὸ ὀξὺ δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἐγκατάλειψι τῆς Ἐκκλησίας
ἢ στὴ ματαίωσι τῆς ἐλληνοτουρκικῆς προσεγγίσεως. Ὅταν
ἡ συμβιβαστικὴ λύσι ἀποδείχθηκε ἀδύνατη, ἀναγκάστηκε
κάτω ἀπὸ τὴν πίεσι τῆς κοινῆς γνώμης νὰ πάρει θέση ὑπὲρ τῆς
διατηρήσεως τῶν προνομίων. Πολλαπλασιάζοντας τὶς πιέσεις
ἐξανέγκασε βέβαια τὸν Ἰωακείμ σὲ παραίτησι (30 Μαρτίου
1884), πράγμα πού προκάλεσε στὴν Ἐκκλησία σημαντικὴ
κρίσι, ἡ ὁποία κράτησε δύο χρόνια. Ἀλλὰ οἱ σχέσεις μὲ τὴν
Τουρκία εἶχαν ἤδη διασαλευθεῖ καὶ ἡ σὺναψι συμμαχίας μα-
ταιώθηκε ὀριστικά.

Ἔντασι τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ ἀγῶνα Ἄνοδος τοῦ Θ. Δηλιγιάννη Ἀρχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ δικομματισμοῦ

Στὸ μεταξύ, ἡ ἀντιπολίτευσι εἶχε ἀρχίσει βαθμιαῖα νὰ
συνέρχεται ἀπὸ τὸ πλήγμα τοῦ θανάτου τοῦ Κουμουνοῦρου.
Ὁ αὐταρχικὸς καὶ συγκεντρωτικὸς χαρακτῆρας τοῦ Τρικοῦπης,
πού δὲν ἐπέτρεπε οὔτε στοὺς ἴδιους του τοὺς ὑπουργοὺς νὰ
ἐκφράζουν ἀπόψεις ἀντίθετες πρὸς τὶς δικές του, καὶ ἡ σιδε-
ρένια πειθαρχία πού ἐπέβαλλε παντοῦ εἶχαν ἀρχίσει νὰ δημιουρ-
γοῦν ἀντιδράσεις. Μιὰ ἀκατάβλητη ἐργατικότητα τοῦ ἐπέτρε-
πε νὰ κρατᾷει προσωπικὰ τρία ὑπουργεῖα καὶ νὰ διευθύνει
οὐσιαστικὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ De Mouy,
«ἐκπροσωπεῖ μόνος αὐτὸς ὀλόκληρη τὴν κυβέρνησι». Ἔτσι
ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τοῦ σχηματισμοῦ τῆς καὶ ἡ ἴδια ἡ κυ-
βέρνησι δυνεῖται ἀπὸ κινήσεις πού στρέφονται ἐναντίον τοῦ
πρωθυπουργοῦ.

Στὰ τέλη Μαΐου 1883 παραιτήθηκε ὁ ὑπουργὸς Οἰκονομι-
κῶν Καλλιγᾶς, προβάλλοντας λόγους ὑγείας πού δὲν τὸν ἐμπό-
δισαν νὰ ἀναλάβει σὲ λίγο τὴν ὑποδιοίκησι τῆς Ἐθνικῆς
Τράπεζας. Τὸν Ἰούνιο κυκλοφόρησαν φήμες γιὰ γενικότερη
πολιτικὴ κρίσι καὶ ἕνα μῆνα ἀργότερα παραιτήθηκαν οἱ
ὑπουργοὶ Δικαιοσύνης Δ. Ράλλης καὶ Ναυτικῶν Ροῦφος, πού
κατήγγειλαν ἔντονα τὶς αὐταρχικὲς τάσεις τοῦ Τρικοῦπης καὶ
συντάχθηκαν μὲ τὴν ἀντιπολίτευσι. Ἡ κυβέρνησι ἀνασχημα-
τίστηκε μὲ τὸ διορισμὸ τοῦ Δ. Βουλπιώτη στὸ ὑπουργεῖο Παι-
δείας, τοῦ Γ. Τομπάζη στὸ ὑπουργεῖο Ναυτικῶν, ἐνῶ ὁ παλιὸς
κουμουνοῦρικὸς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Κοντόσταυλος ἀνε-
λαβε καὶ τὸ ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης καὶ ὁ Λομβάρδος πέρασε
στὸ ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν. Ὁ Τρικοῦπης κράτησε προσωπικὰ
τὸ ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν πού κατεῖχε ἀπὸ τὸ Μάιο
1882 καὶ ἀνέλαβε καὶ τὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν. Ἀν ὁ
ἀνασχηματισμὸς ὁμῶς ἐνίσχυσε ἀκόμα περισσότερο τὴν προ-
σωπικὴ ἐξουσία τοῦ Τρικοῦπης, πού κυβερνοῦσε σὰν πραγμα-
τικὸς δικτάτορας, ἡ κυβέρνησι του, μὲ τὴν ἐξαίρεσι τοῦ
Λομβάρδου, ἦταν πιά κυβέρνησι ἀνδρεικέλων.

Οἱ δημοτικὲς ἐκλογές τῆς 3ης Ἰουλίου 1883 εἰδείξαν μιὰ
οὐσιαστικὴ μεταβολὴ τοῦ λαϊκοῦ φρονήματος. Στὴν Ἀθήνα
ὁ κυβερνητικὸς ὑποψήφιος Μιχαὴλ Μελάς, εὐνοούμενος
τῆς χρηματιστικῆς ὀλιγαρχίας, ἀπέτυχε παταγωδῶς, καὶ ἐπα-
νεκλέχθηκε ὁ Δημήτριος Σοῦτσος, προστατευόμενος τοῦ Ράλ-
λη, πού ὑποσκέλισε καὶ τὸ δηληγιαννικὸ Καλλιφρονᾶ. Λί-
γους μῆνες ἀργότερα ἄρχισε νὰ γαγιάνεται ἡ ἀντιπολίτευ-
σι, πού εἶχε ἐνισχυθεῖ σοβαρὰ μὲ τὴν προσχώρησι τοῦ Δ.
Ράλλη. Ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς νέας βουλευτικῆς συνόδου συγ-
κεντρώθηκε γύρω ἀπὸ τὸ Θ. Δηλιγιάννη τὸ σύνολο σχεδὸν
τῶν ἀντιφρονούντων βουλευτῶν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ χρονο-
λογεῖται οὐσιαστικὰ ὁ «ἐλληνικὸς δικομματισμὸς». Ὅμως
ἡ πολιτικὴ σύγκρουσι Τρικοῦπης καὶ Δηλιγιάννη, πού θὰ
κρατῆσει 15 χρόνια, δὲ θὰ πάρει, ὅπως θὰ δοῦμε, τὶς ἡμέρες
καὶ «πολιτισμένες» μορφές πού δνειρεῖονταν οἱ ζηλωτὲς τοῦ
«ἐξευρωπαϊσμένου κοινοβουλευτισμοῦ» καὶ οἱ ὁποιοὶ θεωροῦ-
σαν τὸ δικομματισμὸ πανάκεια γιὰ ὅλες τὶς δυσλειτουργίες
τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ.

Οἰκονομικὴ κρίσι. Ἀποχώρησι τῆς ἀντιπολιτεύσεως

Ἡ οἰκονομικὴ κρίσι πού ξέσπασε τὸ 1883-1884 σὲ συνδυα-
σμὸ μὲ τὴ φορολογικὴ πολιτικὴ τοῦ Τρικοῦπης ἀποτέλεσαν τὰ
βασικὰ «κεφάλαια κατηγορίας» πού συγκέντρωσαν τοὺς ἀντι-
κυβερνητικὸς μύδρους. Ἦδη ἀπὸ τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ
1883 εἶχαν ἀρχίσει νὰ πολλαπλασιάζονταν οἱ πτωχεύσεις βιο-
μηχανιῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ μέσα σὲ ἕνα χρόνο
δεκάδες ἐργοστάσια ἀναγκάστηκαν νὰ κλείσουν, καταχρεω-
μένα στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα πού ἀρνιόταν, παρόλες τὶς μαζικὲς

παραστάσεις των εμπόρων, βιοτεχνών και βιομηχάνων, να παράσχει ευκολίες πληρωμής. Το νέο δασμολόγιο (1884) και η εθνογράφηση της δραχμής στο χρυσό φράγκο — που άκαιρα ίσως αποφάσισε ο Τρικούπης επισημοποιώντας την ένταξη της Ελλάδος στη λατινική νομισματική Ένωση που είχε ιδρυθεί το 1867 — και η οποία οδήγησε στην υποτίμηση της δραχμής κατά 12 %, θεωρήθηκαν σαν αίτια της οικονομικής δυσκολίας, που εντάθηκε με την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας στις 31 Δεκεμβρίου 1884. Η ξαφνική άνοδος των τιμών, που έφθασε το 30 % από το 1882 στο 1884 και που διαδέχθηκε μία μακρόχρονη νομισματική σταθερότητα, προκάλεσε πανικό και βίαιες λαϊκές εκδηλώσεις. Η ανεργία εντάθηκε, και στον Πειραιά, στη Σύρο και στην Πάτρα ξέσπασε κύμα απεργιών. Οι ναυτεργάτες της Σύρου ζητούσαν 27 % αύξηση, και στο Λαύριο άνοιξε μία περίοδος ταραχών που κράτησε πολλά χρόνια.

Η συγκυριακή κρίση της αγροτικής παραγωγής και της εξαγωγής σταφίδας επεξέτεινε τη δυσαρέσκεια και στην Πελοπόννησο. Από 19.800.000 φράγκα το 1881 και 1882, οι εξαγωγές της Πάτρας έπεσαν σε 15.500.000 και 15.800.000 το 1883 και 1884. Ταυτόχρονα έπεσαν και οι γενικές εξαγωγές, που μόνο το 1887 θά ξαναφθάσουν στο επίπεδο του 1883.

Μέσα σε ένα χρόνο στο βιομηχανικό Πειραιά, όπου η κρίση ήταν πιο έντονη, οι τιμές των ακινήτων έπεσαν κατά 30 %, οι οικοδομές σταμάτησαν σχεδόν τελείως, και η συντηρητική πολιτική της Έθνικής Τράπεζας, που αρνιόταν να δανειοδοτήσει τους επιχειρηματίες χωρίς πλήρη εμπράγματο ασφάλεια, είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση των τρεχόντων επιτοκίων σε 40 %.

Ανεξάρτητα από τα πραγματικά αίτια της κρίσεως, που δε φαίνεται να όφειλόταν κατά κύριο λόγο στα μέτρα της κυβερνήσεως Τρικούπη αλλά πρέπει να συνδεόταν τόσο με την αλόγιστη δανειοδότηση των επιχειρηματιών στην προηγούμενη «χρυσή» δεκαετία, όσο και στις επιπτώσεις της ευρωπαϊκής χρηματιστικής κρίσεως, οι οικονομικές δυσκολίες κλόνιζαν βαθύτατα το λαϊκό έρεισμα της κυβερνήσεως ή όποια είχε ταυτόχρονα αύξησει τους φόρους που έπλητταν, όπως είδαμε, τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα. Ίδιαίτερα αντιδημοτική ήταν η φορολογία του καπνού και του φωτιστικού πετρελαίου που έδωσε λαβή στο να αποκληθεί ο Τρικούπης «Πετρέλαιος». Η δημόσια επίθεση του Κεχαγιά, υποδιοικητή της Έθνικής Τράπεζας, πρώην ύπουργου Οικονομικών του Κουμουνοδούρου, που είχε συνταχθεί με τον Τρικούπη και που ξαφνικά διαφώνησε μαζί του και κατήγγειλε το σύνολο της οικονομικής πολιτικής της κυβερνήσεως, ένέτεινε τη γενική δυσπιστία. Η καταφορά του λαού ενθάρρυνε το Δηλιγιάννη να έντεινε τις επιθέσεις του συγκεντρώνοντας τες στο επίπεδο της οικονομικής και φορολογικής πολιτικής της κυβερνήσεως. Το σύνθημα «κάτω οι φόροι», που χρονολογείται από την εποχή αυτή, συνοψίζει την τακτική του Δηλιγιάννη που θά προχωρήσει γρήγορα σε έξωκοινοβουλευτικές μορφές αντιπολιτεύσεως. Σε μία πρώτη φάση, μεταχειριζόμενος τη γνωστή μέθοδο της καλυσιεργίας, ενθάρρυνε τους βουλευτές να μιλούν επί ατελεύτητες ώρες για οποιοδήποτε θέμα (ιστορική έμεινε ή πολύωρη άγρόρευση του βουλευτή Άρκαδίας Κατσικόπουλου για την έννοια της λέξεως «μπουρμπουλήθρα») και υποβάλλοντας κατά τη βαθμιαία αποχώρηση βουλευτών ένστάσεις άπαρτίας. Από τον Άπρίλιο του 1884 όμως έλλαξε τακτική. Ίσως για να διευκολύνει τη γρήγορη ψήφιση της σειράς αντιδημοτικών μέτρων που επαγγελλόταν ο Τρικούπης, προτίμησε να αποχωρήσει τελείως από τη βουλή μαζί με τους όπαδούς του, με το πρόσχημα «ίνα μη μένη μάρτυς τρόπου άτασθάλου, άσέμνου και θρασείας διακωμωδήσεως των θεσμών». Με την έξαιρεση του Φιλάρτου, του Χοϊδά και δύο-τριών άλλων δημοκρατικών, οι κυβερνητικοί έμειναν λοιπόν μόνοι τους, με αποτέλεσμα την πλήρη σχεδόν κατάργηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Σε ένα κοινοβούλιο που μόλις και μετά βίας έφθανε στην άπαρτία, δεκάδες νομοσχέδια ψηφίζονταν καθημερινά σχεδόν χωρίς καμιά συζήτηση, συμπεριλαμβανομένου

ΜΑΥΡΟ ΟΠΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

«Η καθιέρωση της «δεδηλωμένης» και ο περιορισμός των προσωποπαγών κομμάτων σε δύο, που εναλλάσσονταν στην εξουσία, έφερε την Ελλάδα κοντά στο δικομματικό πρότυπο των αγγλοσαξωνικών χωρών και «κομματικοποίησε» σε έθνικό επίπεδο τις προεκλογικές έστρατείες. Έπάνω: προεκλογική «αφίσσα» από σατιρικό περιοδικό του 1885 (Άθήνα, Γεννάειος Βιβλιοθήκη).

και του προϋπολογισμού που σε άλλες περιόδους συζητιόταν επί μήνες δλόκληρους. Έτσι ο Τρικούπης μπόρεσε να συμπληρώσει το φορολογικό και οικονομικό του νομοθετικό πρόγραμμα, ενώ η αντιπολίτευση επιδιόταν σε λυσοαλέες επιθέσεις έξω από το κοινοβούλιο ύπονομεύοντας μέρα με τη μέρα την πολιτική βάση του Τρικούπη. Οι διαμαρτυρίες, οι διαδηλώσεις και τα συλλαλητήρια πλήθαιναν και μία περιοδεία του Τρικούπη στην Πελοπόννησο έδωσε λαβή σε τόσο γενικευμένες και βίαιες αντικυβερνητικές εκδηλώσεις, ώστε οδήγησε στην άποστασία μερικών κυβερνητικών βουλευτών που, προβλέποντας τη γενικότερη μεταστροφή της κοινής γνώμης, προσχώρησαν στο Δηλιγιάννη.

Το επεισόδιο Νικόλσον. Η άνατροπή της κυβερνήσεως Τρικούπη και οι έκλογές του Άπριλίου 1885

Μέσα σ' αυτή την άτμόσφαιρα έμελλε να λάβει χώρα και το «επεισόδιο Νικόλσον» που έριξε την κυβέρνηση Τρικούπη. Στις 4 Ίανουαρίου ο Άγγλος έπιτετραμμένος Νικόλσον, γυναικάδελφος του λόρδου Dufferin, Βρετανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, έκανε τον περίπατό του στο Λυκαβηττό, σε μέρος όπου άπαγορευόταν η διέλευση. Ο χωροφύλακας που φρουρούσε την περιοχή τον έδιωξε, όπως φαίνεται, σκαιά, και στη συνέχεια, παρόλο που ο Νικόλσον του άνακοίνωσε την

ιδιότητά του, τον ξυλοκόπησε. Το επεισόδιο αυτό προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία των Βρετανών. Ο Τρικούπης αντέδρασε καταρχήν διαστακτικά και επιφυλακτικά, προκαλώντας την όργη του Άγγλου πρεσβευτή, που απαίτησε και πέτυχε όχι μόνο την αυστηρή τιμωρία του χωροφύλακα, αλλά μία πανηγυρική ταπεινώση της χωροφυλακής, που συντεταγμένη στην πλατεία Συντάγματος ζήτησε επίσημα συγγνώμη από το άγγλικό στέμμα.

Ο δημόσιος αυτός εξευτελισμός της Ελλάδος προκάλεσε παλλαϊκή αγανάκτηση και όξυνε τις επιθέσεις της αντιπολιτεύσεως, που εμφανίσθηκε και πάλι στη βουλή. Στη συζήτηση που επακολούθησε η κυβέρνηση κατόρθωσε να κρατήσει μία ισχυρή πλειοψηφία.

Στις 6 Φεβρουαρίου η Αθήνα μετατράπηκε σε «Μενίδι πανηγυρίζον και μεθύσκον». Πίπιζες, νταούλια, χάλαζα πυροβολισμών, αλαλαγοί χαράς, εξαλλοί πανηγυρισμοί στους δρόμους, όχλοκρατία. Τι είχε συμβεί; Η κυβέρνηση Τρικούπη είχε μόλις ανατραπεί την προηγούμενη στη βουλή με ψήφους 108 έναντι 104. Ο αντιτρικουπισμός, υπό την ηγεσία του Θ. Δηλιγιάννη, έκανε έτσι την πρώτη του σημαντική εμφάνιση στο δημόσιο βίο της χώρας.

Με τις κραυγές «κάτω ο Πετρέλαιος», «κάτω οι φόροι», «κάτω η ακρίβεια», οι διαδηλωτές συνόδευσαν θριαμβευτικά το Δηλιγιάννη ως τα ανάκτορα. Εκεί ο εκλεκτός του λαϊκισμού αξίωσε από το βασιλιά όχι μόνο την έντολή για να σχηματίσει κυβέρνηση, αλλά και το δικαίωμα να διαλύσει τη βουλή και να προσφύγει σε νέες εκλογές. Παρά τις τέσσερις συναντήσεις που είχε με το Γεώργιο, ο Δηλιγιάννης δεν κατόρθωσε ούτε να τον πείσει ούτε να τον γοητεύσει, ούτε να υπερνικήσει τη μόνιμη δυσπιστία του στέμματος προς το πρόσωπό του. Ύστερα από αυτό, έκαμπος ο Δηλιγιάννης και πεισμένος για το λαϊκό του έρεισμα, κατέθεσε την έντολή, δηλώνοντας ότι δεν υπάρχει άλλη λύση του πολιτικού αδιεξόδου παρά μόνο οι νέες εκλογές. Ο Τρικούπης σχημάτισε πάλι κυβέρνηση με άποστολή τη διενέργεια εκλογών, οι οποίες και πραγματοποιήθηκαν μετά δίμηνο, στις 7 Απριλίου 1885.

Στις εκλογές αυτές επιβεβαιώθηκαν δύο σημαντικές μεταβολές: α) η λαϊκή δυσάρεσκια κατά της πολιτικής του Τρικούπη που πήρε εξαιρετικές διαστάσεις: θεωρήθηκε ως κύριος υπεύθυνος για την ακρίβεια, για την οικονομική κρίση και τη γενική δυσπραγία ή δημαγωγία των αντιπάλων του δε δημιούργησε την αντιτρικουπική μεταστροφή, αλλά άπλωσε βρήκε σ' αυτή το πρόσφορο έδαφος για να καρποφορήσει· β) ο αντιτρικουπισμός εμφανίσθηκε για πρώτη φορά συνασπισμένος σε ένιατα εκλογική παράταξη. Οι Κουμουνδούρος, Δεληγιώργης, Βούλγαρης, Ζαΐμης είχαν εκλείψει από την πολιτική σκηνή. Το σύστημα των πέντε κομμάτων του 1880 παραχωρούσε τη θέση του σε ένα δικομματικό σύστημα. Ο Δηλιγιάννης ανέλαβε το ρόλο του αντιτρικουπικού φόβητρου και οι εκλογές του 1885 τον αναγνώρισαν για πρώτη φορά. Σε σύνολο 245 έδρων — αυτή τη φορά επικυρώθηκε η εκλογή του Αδάμαντα — οι τρικουπικοί δεν ξεπέρασαν τους 56 έναντι 184 δηλιγιαννικών και 5 δημοκρατικών.

Τα δύο κόμματα

Χαρακτηριστική είναι η ονομασία των δύο κομμάτων: ο Τρικούπης είχε το «Νεωτερικό» κόμμα, ενώ ο Δηλιγιάννης το «Εθνικό». Για τον Τρικούπη, νεωτερισμός ήταν η διάκριση των εξουσιών και η ανάπτυξη της ιδιωτικής κοινωνίας μέχρι την αυτονομήσή της. Για τους αντιπάλους του, «εθνική» ήταν αυτή καθαυτή η ανάπτυξη του ανάμικτου «κρατικο - κοινωνικού» συγκροτήματος, μέσα στο οποίο έδρευαν αναπόσπαστα και τα ιδιωτικά συμφέροντα. Έτσι ο αγώνας μεταξύ των δύο παρατάξεων αναφερόταν πρώτιστα στη χρήση της κρατικής μηχανής, και γι' αυτό ήταν κατευθείαν πολιτικός. Από τα δύο πολιτικά προγράμματα, του Τρικούπη ήταν περισσότερο έντοπισμένο κοινωνικά: εξυπηρέτηση του μεγάλου ιδιωτικού κε-

φαλαίου στην πορεία για την αστικοποίηση και τον εξευρωπαϊσμό των κοινωνικών σχέσεων. Οι επιδιώξεις του Δηλιγιάννη ήταν λιγότερο χρωματισμένες ταξικά, πράγμα που επέτρεπε τη συνύπαρξη στον ίδιο χώρο «δλων των δυσαρεστημένων, από την άκρα δεξιά ως την άκρα αριστερά». Κοινός παρανομαστής μέσα στο δηλιγιαννικό συνονθύλευμα ήταν η άρνηση του χωρισμού των εξουσιών. Κεντρικός στόχος του αντιτρικουπισμού ήταν όχι ο μερισμός, αλλά η συγκέντρωση των εξουσιών και η διεύθυνσή τους από την πολιτική. Χαρακτηριστικό του Τρικούπη ήταν το πάθος για την οικονομική ανάπτυξη, ενώ των αντιπάλων του το πάθος για την αναρχική στάση δημόσια αξιώματα και για την κυριαρχία της πολιτικής εξουσίας πάνω στην οικονομική. Έτσι, ο Τρικούπης κατηγορήθηκε σαν «πλουτοκράτης», ενώ οι αντίπαλοί του σαν «αρχομανείς». Στην ολιγαρχία του πλούτου αντιτάχθηκε η ολιγαρχία της πολιτικής ζωής. Η πρώτη χειραγωγήθηκε από τους κεφαλαίουχους, ενώ η δεύτερη από το πνεύμα του μικροαστισμού και του λαϊκισμού. Μέσα στο δηλιγιαννικό στρατόπεδο βρέθηκαν επίσης και οι προερχόμενοι από τα παλιά «τζάκια» και τον κοτζαμπασισμό. Όμως, τα παλιά αυτά στρώματα είχαν πεσεί οριστικά. Τους ήταν αδύνατο πια να λειτουργήσουν «όπισθοδρομικά» σαν μία «φεουδαρχική αντίδραση». Αντίθετα, η πολιτική τους παρουσία πήρε αναπότρεπτα τη μορφή της «αρχομανίας», της «θεσιθηρίας», της δημοσιούπαλληλίας (μιάς «φατριαστικής υπαλληλίας», όπως την χαρακτήρισε ο ίδιος ο Τρικούπης). Έτσι, ο παλιός κοτζαμπασισμός εμφανίσθηκε με τη μορφή του εκσυγχρονισμένου μικροαστισμού και λαϊκισμού. Οι μεταβολές της ελληνικής κοινωνίας μετά το 1860 ήταν μεγάλες και οριστικές: στο έθνος το βασικό δίλημμα δεν ήταν πια αν η Ελλάδα θα πήγαινε προς τα εμπρός ή προς τα πίσω, αλλά αν θα ακολουθούσε το δρόμο της ανάπτυξεως του κεφαλαίου ή την προοπτική του μικροαστισμού. Το κράτος, για τον Τρικούπη, ήταν ένα εργαλείο για την οικονομική ανάπτυξη, ενώ για το Δηλιγιάννη ήταν ένας αντικειμενικός στόχος. Ο Τρικούπης απέβλεπε στο να χρησιμοποιήσει το κράτος, ενώ ο Δηλιγιάννης στο να το κατακτήσει. Έτσι, ο κρατικός παρεμβατισμός στην οικονομική και κοινωνική ζωή ήταν επιδίωξη παροδική για τόν ένα, μονιμότερη για τόν άλλο.

Ο τρικουπισμός συνέχισε την παράδοση του κόμματος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Άμεσα κληρονόμησε τους δπαδούς του κόμματος του Δημητρίου Βούλγαρη, στους οποίους προστέθηκαν και τα υπολείμματα των δπαδών του Έπ. Δεληγιώργη και του Θρ. Ζαΐμη. Παρόλα αυτά, το τρικουπικό κόμμα ήταν κάτι το νέο. Εμφανίσθηκε τη στιγμή που η «ουτοπία» του εξευρωπαϊσμού άρχισε να εμφανίζεται σαν μία ρεαλιστική δυνατότητα. Γύρω από τον Τρικούπη συσπειρώθηκαν οι κύκλοι του ξένου κεφαλαίου και οι κορυφαίοι του Έλληνικού της διασποράς. Ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους, κατά την οποία οι κύκλοι αυτοί επιδίωκαν κάτι το θετικά προσδιορισμένο στον έλλαδικό χώρο: να ανοίξουν στην Ελλάδα έναν καινούριο επιχειρηματικό χώρο, σαν μία απάντηση, μεταξύ άλλων, στη διεθνή οικονομική ύφεση. Στο έγχειρημα αυτό διείσδυσε και το χρηματιστικό κεφάλαιο, όπως και κάθε λογής κερδοσκοπική επιχείρηση. Η εκβιομηχάνιση ήταν επίσης μία από τις δυνατότητες που ανοίγονταν στα νέα επιχειρηματικά σχέδια. Δίπλα από αυτή, ήταν επίσης τα δημόσια έργα, ο δημόσιος δανεισμός, η εξόρυξη του μεταλλευτικού πλούτου, η τσιφλικοποίηση των γεωργικών εκτάσεων, η προμήθεια στρατιωτικού - πολεμικού υλικού, οι τραπεζικές και πιστοδοτικές εργασίες. Ήταν η πρώτη φορά, που το σύνολο σχεδόν του επιχειρηματικού κόσμου ενδιαφερόταν για την αξιοποίηση της ελληνικής αγοράς, ιδιωτικής και δημόσιας. Ο Τρικούπης εξέφραζε όχι μόνο την προσπάθεια για αυτονομήση του επιχειρηματικού πεδίου από το κράτος, αλλά και την υπαγωγή του τελευταίου στην προοπτική ανάπτυξεως του ιδιωτικού κεφαλαίου. Γι' αυτό, ο τρικουπισμός, παρά τις καταβολές του, αποτελούσε ένα κίνημα απόλυτα νέο.

Από την άλλη πλευρά, ο δηλιγιαννισμός, η μάλλον ο αντιτρικουπισμός, αποτελούσε ένα κίνημα όχι λιγότερο νέο

ΟΙ ΑΙΤΙΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΜΑΣ.

Οι εξωτερικές και οικονομικές περιπέτειες, που προκλήθηκαν από την εναλλαγή στην εξουσία των δύο κομμάτων, τρικουπικού και δηλιγιαννικού, οδήγησαν τμήμα της κοινής γνώμης σε απογοήτευση προς την κυβερνητική πολιτική και των δύο. Ήπα-

πό το προηγούμενο. Προερχόταν ασφαλώς από την παράδοση του Ι. Κωλέττη και του Άλ. Κουμουνδούρου. Στις γραμμές του βρίσκουμε τους σπαδοκούς των παλιών κομμάτων με το γαλλικό και ρωσικό προσανατολισμό. Φαίνεται ότι το κοινό στοιχείο και των δύο αυτών τάσεων ήταν ο αντι-αγγλισμός, ο οποίος τις οδήγησε ως τη συγχώνευση σε ένα ενιαίο κόμμα. Ο αντι-αγγλισμός του κόμματος αυτού έγινε ακόμα πιο έκδηλος όταν αργότερα άρχισε να εγκαταλείπει και τη Ρωσία και τη Γαλλία, προκειμένου να βρεθεί στην ίδια πλευρά με το ανερχόμενο στρατόπεδο της κεντρικής Ευρώπης και ειδικότερα με τη Γερμανία.

Στο αντι-τρικουπικό στρατόπεδο συσπειρώθηκαν τα στοιχεία του εγχώριου (μικρο)αυτισμού. Ολόκληρο το πρόσωπο πλέγμα σχέσεων γύρω από το κράτος και την πολιτική εξουσία προσπάθησε να αποτρέψει τον επιδιωκόμενο (από τον Τρικούπη) έλεγχο του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου. Οι αντιτρικουπικοί δεν ήταν εναντίον του κεφαλαίου, αλλά ήθελαν να το θέσουν υπό τον έλεγχο της κρατικής μηχανής. Στιγματίζαν με υστερικό πάθος την κερδοσκοπία, το χρηματιστήριο, το χρηματικό κεφάλαιο, το χρηματικό πλούτο, την τοκογλυφία, την τραπεζική παντοδυναμία. Κήρυσαν τον πόλεμο στους ξένους, στην Ερώπη, στους πλούσιους Έλληνες της διασποράς. Παρόλα αυτά, ήταν υπέρ των παραγωγικών επενδύσεων,

να: ή Έλλάς, προσωποποιημένη σε γελοιογραφία που δημοσιεύτηκε στο «Νέο Αριστοφάνη», επιπλήττει τους άρχηγούς και των δύο κομμάτων για την πολιτική τους (Αθήνα, Έθνικό Ιστορικό Μουσείο).

μέσα από έναν κατάλληλο κυβερνητικό προσανατολισμό. Άκόμα και παλιές οικογένειες κοτζαμπάσηδων και «τζακιών» που ξέπεσαν, έρχονταν να συμπαραταχθούν στα πλαίσια της αντι-τρικουπικής παρατάξεως. Παρά την παραδοσιακή μορφή πολλών από αυτούς που μετείχαν στη δηλιγιαννική παράταξη, ωστόσο έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο εξέχουσας νέου με τον τρικουπισμό. Το φαινόμενο αυτό είναι νέο όχι με βάση την προέλευση των στραμάτων που το συγκροτούσαν, αλλά με βάση τις επιδιώξεις τους. Δεν είναι τυχαίο ότι οι επιδιώξεις αυτές, ξεκινώντας από ένα δημαγωγικό αντι-τρικουπισμό, κατέληξαν να αναφέρονται όλο και περισσότερο στο γερμανικό αναπτυξιακό υπόδειγμα. Στο φιλελευθερισμό του αγγλικού κόμματος του Τρικούπη, αντίτασαν εθνικιστικά πρότυπα εμπνευσμένα από τον Κρόμγουελ, τον Καποδίστρια, το Βίσμαρκ. Έτσι, ο δηλιγιαννισμός, στην προσπάθειά του να εμποδίσει το τρικουπικό έργο, κατέληξε να διαμορφώσει στην πράξη ένα πρόγραμμα με αναφορές όχι στο παρελθόν, αλλά στο παρόν και στο μέλλον. Το πρόγραμμα αυτό αντιθετόταν στο τρικουπικό, αλλά αυτό δε σημαίνει και ότι επιδίωκε το γύρισμα της ιστορίας προς τα πίσω. Αντίθετα, επιδίωκε έναν ορισμένο κοινωνικό εκσυγχρονισμό με άξονα της όλης προσπάθειας το κράτος. Ένώ ο Τρικούπης προσέβλεπε στην αγγλική κοινωνία και γι' αυτό επιδίωκε να ενισχύσει την οικο-

νομία και να αποδυναμώσει την πολιτική εξουσία, ο Δηλιγιάννης επιδίωκε ακριβώς το αντίθετο: ισχυρή πολιτική εξουσία που να ελέγχει και την οικονομία. Ο Θ. Δηλιγιάννης ξιφουλκούσε κατά της πλουτοκρατίας, κατά του χρηματικού και χρηματιστικού κεφαλαίου, υποσχόταν ένα συνδυασμό της οικονομικής πρόοδου με την κοινωνική δικαιοσύνη και κυρίως επιζητούσε να ενισχύσει τη δύναμη του κράτους. Είχε ως κανόνα της διεθνούς πολιτικής του την υποστήριξη της Γαλλίας, όμως έρωτοτροπούσε ακόμα και με τη Ρωσία και θαύμαζε βαθύτατα τη Γερμανία. Έτσι, κατόρθωσε να σύσπειρώσει γύρω του δόλοκληρη την αντιπρικούπικη πανσπερμία.

Ἡ κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη. Ἡ κρίση τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας καὶ οἱ πολιτικὲς συνέπειες στὴν Ἑλλάδα

Ἡ κυβέρνηση Δηλιγιάννη σχηματίσθηκε στὶς 19 Ἀπριλίου 1885, μετὰ τὴν ἐξῆς σύνθεσι: Πρωθυπουργός, ὑπουργός Οἰκονομικῶν καὶ Ἐξωτερικῶν Θ. Δηλιγιάννης, Ἐσωτερικῶν Ν. Παπαμιχαλόπουλος, Δικαιοσύνης Σ. Ἀντωνόπουλος, Ἐκκλησιαστικῶν Α. Ζυγομαλάς, Στρατιωτικῶν Α. Μυρομιχάλης, Ναυτικῶν Ροβ. Ρώμας. Οἱ Ζυγομαλάς καὶ Ρώμας παραιτήθηκαν στὶς 11 Ὀκτωβρίου καὶ αντικαταστάθηκαν ἀπὸ τοὺς Α. Κοντογούρη καὶ Γ. Μπούμπουλη ἀντίστοιχα. Πρόεδρος τῆς βουλῆς ἐκλέχθηκε μετὰ μεγάλη πλειοψηφία ὁ δηλιγιαννικός ὑποψήφιος Δημ. Καλλιφρονάς.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, μετὰ τὴν ἐναρκτήρια ὁμιλία τοῦ βασιλιᾶ, ὁ Δηλιγιάννης ὄρισε ὡς στόχο του «να ἐπιζητήσῃ μετ' ἐπιμονῆς τὸ τὸσάκις ἐκζητηθὲν ἰσοζύγιον ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ Κράτους», μετὰ τὴν περιστολὴ τῶν δημόσιων δαπανῶν. Στιγμάτισε τὴν πολιτικὴν τοῦ Τρικούπη, ὡς υπεύθυνη γιὰ τὸν πληθωρισμὸ καὶ τὴν ἀκρίβεια. Παράλληλα, ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν φιλολαϊκῶν του ὑποσχέσεων, τήρησε μόνο τρεῖς: α) τὴν κατάργησι τοῦ νόμου περὶ προσόντων τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, β) τὴν κατάργησι τοῦ μονοπωλίου γιὰ τὸ τσιγαρόχαρτο καὶ τὰ σπύρτα καὶ γ) τὴ μείωσι τῶν φόρων πάνω στὴν κατανάλωσι τοῦ κρασιοῦ καὶ τοῦ καπνοῦ. Σὰν ἕνα ἐντυπωσιακὸ «μέτρο λιτότητος», ὁ Δηλιγιάννης ἀνήγγειλε τὴν κατάργησι ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πρεσβειῶν στὸ ἐξωτερικὸ, μετὰ μόνον ἐξαίρεσι τὴν πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὅμως, ἐνῶ ὁ Δηλιγιάννης ἔπαιρνε μέτρα γιὰ τὴν προετοιμασία μιᾶς «μακρᾶς περιόδου εἰρηνικοῦ βίου», γιὰ τὴν «ἐξομάλυνσι τῶν οικονομικῶν» καὶ γιὰ τὴν «ἐθνικὴν περισυλλογὴν» ἢ πέραν τοῦ Αἴμου Βουλγαρία ἀνήγγειλε τὴν πραξικοπηματικὴν προσάρτησι τῆς ἐντεῦθεν τοῦ Αἴμου «Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας» (6 Σεπτεμβρίου 1885). Παρόλο ὅτι οἱ Βούλγαροι παρουσίασαν τὸ γεγονὸς σὰν οἰκειοθελή ἔνωσι, ἦταν σαφές ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ καθαρὴ παραβίασι τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878). Πρὶν ἀπὸ ἐπτὰ χρόνια στὸ Βερολίνο, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις εἶχαν διακηρύξει ὅτι ἡ ρύθμισι τῶν βαλκανικῶν ζητημάτων ἰσοδυναμοῦσε μετὰ μιὰ «αἰώνια διευθέτησι» καὶ ὅτι ἔθετε ἔτσι τὶς βάσεις γιὰ μιὰ «ἐντιμὴ εἰρήνην». Καὶ ὅμως ὁλόκληρο τὸ βερολίνεο σύστημα ἄρχισε νὰ κλονίζεται σὲ διάστημα μικρότερο ἀπὸ ἐπτὰ χρόνια.

Στὴν περιοχὴ τῆς Φιλιππούπολεως εἶχαν ἤδη ξεσπάσει ἀνθελληνικὲς ταραχὲς ἀπὸ τὶς 23 Ἀπριλίου 1885. Ὁ Δηλιγιάννης εἶχε προσπαθήσει νὰ μειώσει τὴν σημασία τῶν γεγονότων. Ὅμως αὐτὴ τὴν φορὰ βρισκόταν μπροστὰ σὲ ἕνα τετελεσμένο γεγονὸς. Ὅλοι πίστεψαν ὅτι ἡ Ρωσία, ἔχοντας ἀποτύχει γιὰ πρώτη φορὰ στὰ σχέδιά της γιὰ μιὰ «Μεγάλῃ Βουλγαρία» τὸ 1878, ἦταν καὶ πάλι ὁ πραγματικὸς ὑποκινητὴς τῶν Βουλγάρων. Ἀντίθετα, μὴν ξεχνώντας τὸ σθένος μετὰ τὸ ὁποῖο ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ εἶχε ἀντιταχθεῖ στὰ ρωσικὰ σχέδια τοῦ 1878, ὅλοι πίστεψαν ὅτι ἡ Ἀγγλία θὰ ἀντιτασσόταν καὶ πάλι στὸ βουλγαρικὸ πραξικόπημα. Ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἔμεινε κατάπληκτος ὅταν, ἔπειτα ἀπὸ μερικὲς μέρες, εἶδε ἀπὸ τὴ μιὰ τὴ Ρωσία νὰ ἀντιμετωπίζει ἐχθρικά τὸ πραξικό-

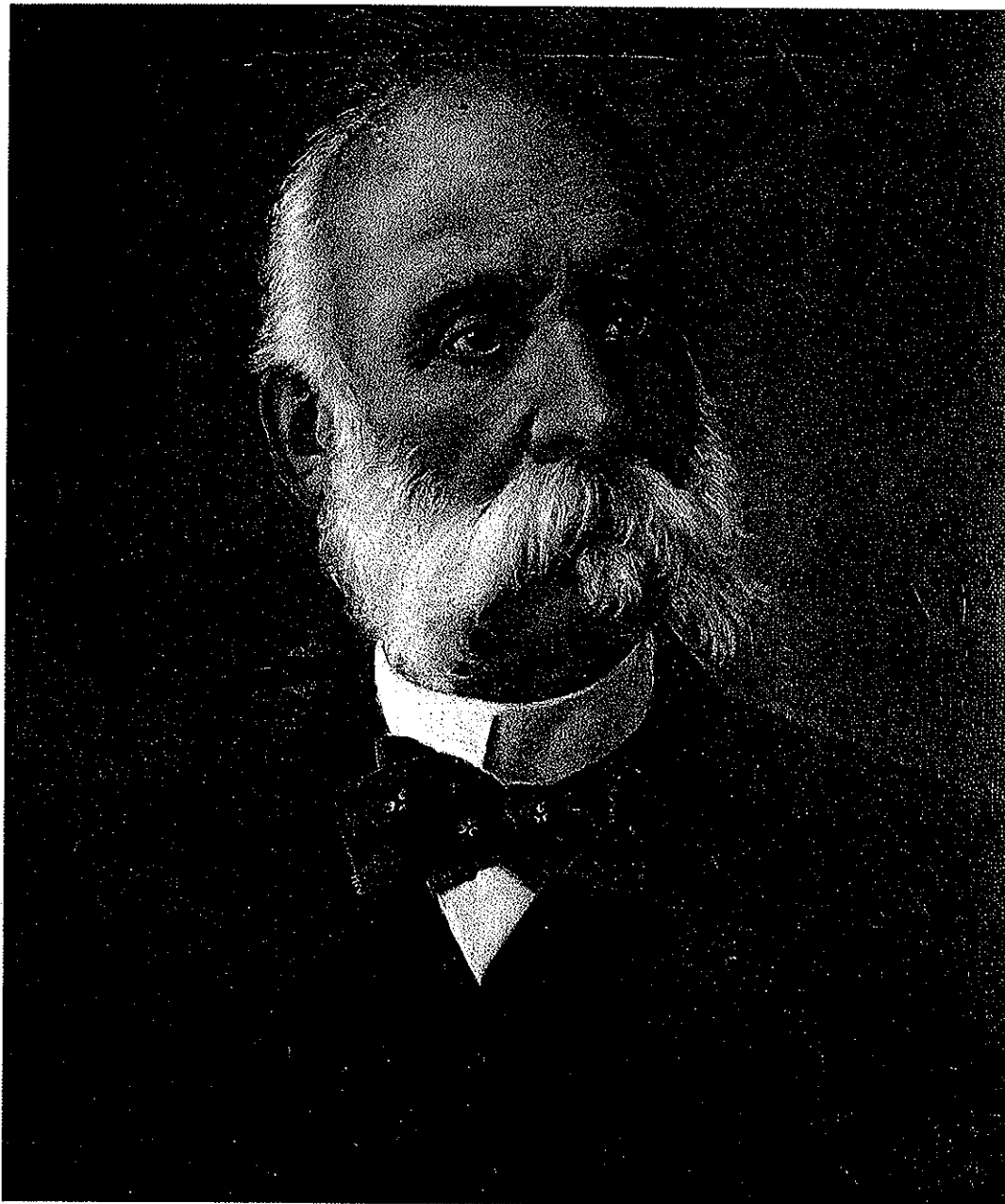
πημα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν Ἀγγλία νὰ τὸ καλύπτει. Πραγματικά, κατὰ τὴν ἑπταετία 1878-1885, πολλὰ πράγματα εἶχαν ἀλλάξει στὸ νεότευκτο βουλγαρικὸ κράτος. Ἀρχικὰ, ἡ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου ἀνέθετε στὴ Ρωσία τὴ μέριμνα γιὰ τὴν ἴδρυσι τῆς ἡγεμονίας τῆς Βουλγαρίας. Ὁ Ρώσος ἐπίτροπος Ντοντουκῶφ-Κορσακῶφ εἶχε ἀναλάβει τὸ ἔργο γιὰ τὴ συγκρότησι τῆς βουλγαρικῆς κρατικῆς μηχανῆς, ὡσὸτου ὄρισθαι τὸ πρόσωπο τοῦ ἡγεμόνα. Μέσω τοῦ ἐπιτρόπου αὐτοῦ, ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ κατέκτησε ὄλες τὶς κλίριες θέσεις στὸν ὑπὸ κατασκευὴ κρατικὸ μηχανισμό. Τελικὰ, οἱ Ρώσοι παραχώρησαν στοὺς Βουλγάρους ἕνα Σύνταγμα «λίαν δημοκρατικὸν ἅμα καὶ λίαν συντηρητικόν», ὡστε ὁ ἡγεμόνας νὰ ἐξουδετερώνεται ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ὁ λαὸς ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, καὶ παράλληλα ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ νὰ παραμένει ἡ μοναδικὴ ἀπώτερι πηγὴ πραγματικῆς ἐξουσίας. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, οἱ Βούλγαροι χωρικοὶ προκίσθησαν μετὰ βουλή, μετὰ δικαιώματα καθολικῆς ψηφοφορίας, μετὰ ὑποχρεωτικὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευσι, μετὰ ἐλευθεροτυπία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ὁ ἡγεμόνας διατήρησε τὸ δικαίωμα νὰ διορίζει καὶ νὰ παύει τοὺς ὑπουργοὺς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ψήφο τῆς βουλῆς, ὅπως καὶ τὸ δικαίωμα νὰ διαλύει τὴ βουλή κατὰ βούλησι. Οἱ Ρώσοι ἔλπίζαν ἔτσι ὅτι οἱ ἀντιφάσεις τοῦ βουλγαρικοῦ συστήματος θὰ ἐνίσχυαν τὸ δικὸν τοὺς ρόλο ὡς διαιτητῶν. Ἐπιπλέον, φρόντισαν ὡστε ἡγεμόνας τῆς Βουλγαρίας νὰ ἐκλεγῆι ὁ ἀνιψιὸς τοῦ Ρώσου τσάρου Ἀλέξανδρος Βάττεμπεργκ.

Ὅμως ὁ Βάττεμπεργκ, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασι του, διαπίστωσε ὅτι ἦταν ἀδύνατο νὰ κυβερνήσει τὴ χώρα του μέσα στὰ ὑπάρχοντα συνταγματικὰ πλαίσια. Γι' αὐτό, τὸ 1881, ἀνήγγειλε τὴν ἀναστολή τοῦ Συντάγματος καὶ τὴ συγκέντρωσι ὅλων τῶν ἐξουσιῶν στὰ χέρια του ἐπὶ ἐπτὰ χρόνια. Ἡ Ρωσία ἐπικρότησε τὴ στάσι τοῦ ἡγεμόνα καὶ τὸν ἐνίσχυσε μετὰ Ρώσους ἀξιωματικοὺς καὶ ἔμπειρογνώμονες. Ἀλλὰ ἡ κατάργησι τοῦ Συντάγματος ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς Ρώσους νὰ φέρονται δεσποτικὰ ὄχι μόνον ἀπέναντι στὸ βουλγαρικὸ λαὸ, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στὸν ἴδιον τὸ Βάττεμπεργκ. Τότε ὁ ἡγεμόνας ἀντιλήφθηκε ὅτι τὸ δημοκρατικὸ Σύνταγμα μποροῦσε νὰ λειτουργήσει καὶ ὡς στήριγμα γιὰ μιὰ πραγματικὴ χειραφέτησι τῆς χώρας καὶ τῆς ἡγεμονίας του ἀπὸ τὴ ρωσικὴ κηδεμονία. Ἐτσι, δύο μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἀναστολή, τὸ 1883, ὁ Βάττεμπεργκ ἐπανεφέρε τὸ Σύνταγμα καὶ ἄρχισε νὰ ἀπομακρύνει τοὺς Ρώσους ἀπὸ τὶς θέσεις τῶν τεχνικῶν συμβούλων. Ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ, ἡ Ρωσία πέρασε ὀριστικὰ ἐναντίον του, ἐνῶ αὐτὸς ἄρχισε πάλι νὰ ἀναζητεῖ ἐρείσματα ἄλλου καὶ ἰδίως στὴν Ἀγγλία.

Ὁ Βάττεμπεργκ, σὲ μιὰ ἐπίσκεψι του στὸ Λονδίνο τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1885, κατόρθωσε νὰ πείσει τὸν Ἀγγλο πρωθυπουργὸ Salisbury ὅτι ἡ Ἀγγλία εἶχε συμφέρον στὴ δημιουργία μιᾶς «Μεγάλῃ Βουλγαρίας», καθόσον αὐτὴ θὰ ἦταν μιὰ ἐγγύησι γιὰ τὴν ἀπόσπασι τῆς χώρας αὐτῆς ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ἐπιρροή. Στὴ συνέχεια ὁ Βάττεμπεργκ μαζί μετὰ τὸ φιλελεύθερο πρωθυπουργὸ του Πέτκο Καραβέλωφ διοργάνωσαν τὸ πραξικόπημα στὴ Φιλιππούπολη, ὅπου βρισκόταν ἡ ἔδρα τοῦ ὑποτελοῦς στὸ σουλτάνο κρατιδίου τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Στὸ κρατιδίον αὐτό, οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀξιόλογη δημογραφικὴ, οικονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ παρουσία. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Π. Καρολίδη, ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων στὴ Ρωμυλία ὑπερέβαινε τὶς 250.000. Ἦδη ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου, τὰ ἑλληνικὰ εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπίσημες γλώσσες τοῦ κρατιδίου (οἱ ἄλλες δύο ἦταν τὰ βουλγαρικὰ καὶ τὰ τουρκικὰ). Πρῶτος γενικὸς διοικητὴς, ἐξ ὀνόματος τοῦ σουλτάνου, ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος Βογορίδης, ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἀλέκος πασάς» καὶ ὁ ἐπόμενος διοικητὴς, Γαβριὴλ Χριστίοβιτς, ὑπὸ τὸ ὄνομα «Γαβριὴλ πασάς» καὶ οἱ δύο αὐτοὶ εἶχαν προϋπηρετήσῃ ὡς ἡγεμόνες τῆς Σάμου. Στὴ Φιλιππούπολη, ὁ Γαβριὴλ διορίσθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο ἀκριβὸς ὡς ἀντίβαρο στὴ μερίδα τῶν φιλο-Βουλγάρων ἐνωτικῶν. Γι' αὐτό καὶ, μοιλονότι ἀντιπρόσωπος τοῦ σουλτάνου, ὁ Γαβριὴλ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶναι ρωσόφιλος, ἐφόσον καὶ ἡ Ρωσία ἦταν ἀντίθετη στὰ φιλόδοξα σχέδια τοῦ Βάττεμπεργκ.

Πι
ρε
δι
δρ
σι
μη
γι
γε
ρέ
δι

σε
πν
Μ
ἦι
δρ
Ρι

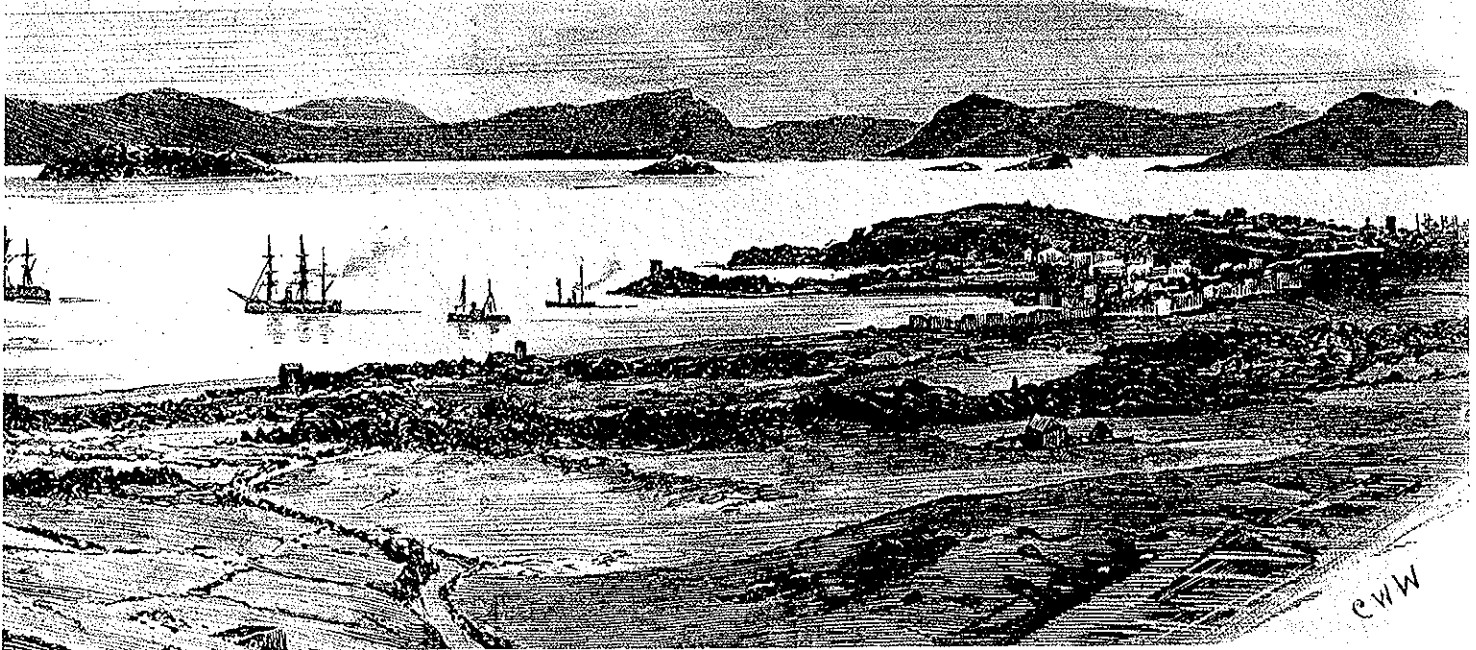
Ὁ Θ. Δηλιγιάννης, πού
εἰκονίζεται ἀριστερά,
κύριος πολιτικός
ἀντίπαλος τοῦ
Χ. Τρικούπη καί τοῦ
διαδόχου του
Γ. Θεοτόκη, σχημάτισε
τὴν πρώτη του
κυβέρνηση τὸ
Φεβρουάριο τοῦ 1885.
Κληρονόμος
τῆς κοινονδουρικῆς
παραδόσεως
καί γνησιότατα
δημοκρατικός, ἐξέφραξε
μὲ καλλιπέπεια τοὺς
μύχους πόθους τοῦ
λαοῦ. Ἄν καὶ κέρδισε
περισσότερες ἐκλογές
ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο
νεοέλληνα πολιτικό,
κυβέρνησε τὴν Ἑλλάδα
πολὸν λιγότερο ἀπὸ τοὺς
ἀντικείμενους του, γιατί
ὡς κυβερνήτης ὑπῆρξε
πάντοτε κατώτερος τῶν
περιστάσεων καί τῶν
ἰδίων τῶν ὑποσχέσεων
του (Ἀθήνα,
Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ
Μουσεῖο).

Παρόλα αὐτά, τὴ νύχτα τῆς 6ης Σεπτεμβρίου 1885, οἱ Βούλγαροι κινηματίες στρατιωτικοὶ τῆς Ρωμυλίας συνέλαβαν τὸν διοικητὴ Γαβριήλ πασά, τὸν περιέφεραν χλευαστικά στοὺς δρόμους τῆς Φιλιππούπολεως καὶ τελικὰ τὸν ἐξαπέστειλαν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Βούλγαρος ἡγεμόνας Βάττεμπεργκ ταξίδευσε αὐθημερὸν ἀπὸ τὴ Σόφια στὴ Φιλιππούπολη γιὰ νὰ ἐπισημοποιήσει τὴν προσάρτηση. Οἱ ἀντιδράσεις στὰ γεγονότα αὐτὰ ὑπῆρξαν ἀπροσδόκητες. Ἡ ἐναλλαγή τῶν ρόλων μεταξὺ τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Ρωσίας ἐξέπληξε τὴ διεθνή κοινὴ γνώμη, ὄχι βέβαια καὶ τίς μυστικὲς ὑπηρεσίες.

Στὴ Φιλιππούπολη, οἱ Βούλγαροι πραξικοπηματίες ἐσπενσαν νὰ ἀπευθύνουν ἐκκλήση πρὸς τὸ φιλελεύθερο ἀγγλικὸ πνεῦμα καὶ νὰ ζητήσουν ἀπροσχημάτιστα τὴν κάλυψη τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Ὁ Ἀγγλος πρῶθυπουργὸς Salisbury ἦταν αὐτὸς πὸς τὸ 1878 στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου εἶχε δώσει σκληρὴ μάχη γιὰ νὰ χωρίσει τὴ Βουλγαρία ἀπὸ τὴ Ρωμυλία, μὲ βασικὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς τε-

λευταίας περιλάμβανε ὑπερβολικὰ μεγάλο ἀριθμὸ Ἑλλήνων. Καὶ ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ Salisbury τὸ 1885, χωρὶς νὰ ἐνοχληθεῖ διόλου, ἐσπευσε νὰ ἀποδεχθεῖ δημόσια ὅτι ἡ βουλγαρικὴ προσάρτηση ἦταν προῖον ἑνὸς κινήματος ἐθνικοῦ καὶ ἀντιρωσικοῦ, τὸ ὁποῖο ἐξέφραζε τὴν πραγματικὴ θέληση τοῦ λαοῦ τῆς Ρωμυλίας. Ὅταν στὴ βουλή τῶν λόρδων κατηγορήθηκε γιὰ πολιτικὴ ἀστάθεια, ὁ Salisbury ἀντέταξε ὅτι «δὲν ἠλάξαμεν ἡμεῖς ἀλλ' αἱ περιστάσεις. Σκοπὸς μας παρέμεινε ὁ αὐτός: νὰ ἐμποδίσωμεν τὴν Ρωσίαν νὰ βαδίσει πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὅσον μία Βουλγαρία συνηνωμένη μὲ τὴν Ρωσίαν διὰ τῶν δεσμῶν τῆς εὐγνωμοσύνης μᾶς ἐφαίνετο ἐπικίνδυνος, τόσον μία Βουλγαρία, ἡνωμένη ὑπὸ ἡγεμόνα εὐπειθῆ εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπιρροὴν καὶ πιστὸν σύμμαχον τοῦ Σουλτάνου, παρουσιάζει σοβαρὰν ἐγγύτησιν ἐναντίον τοῦ ρωσικοῦ ἐπεκτατισμοῦ».

Ἀπὸ τὴ ρωσικὴ πλευρὰ, ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος Γ' ὀργίσθηκε τόσο κατὰ τοῦ ἐξαδέλφου του Βάττεμπεργκ, ὥστε τὸν

Στις 26 Ἀπριλίου 1886, οἱ πρεσβευτὲς τῆς Ἀγγλίας, Ἰταλίας, Γερμανίας, Ρωσίας καὶ Αὐστρο-Οὐγγαρίας ἀνήγγειλαν στὴν κυβερνῆση Δηλιγιάννη τὴν ἀπόφαση τῶν κυβερνήσεών τους νὰ ἀποκλείσουν τὰ ἑλληνικὰ παράλια, ὥσπου ἡ ἑλληνικὴ κυβερνῆ-

ση νὰ θέσει τὶς ἐνοπλῆς δυνάμεις σὲ κατάσταση εἰρήνης. Ἐπὶ-
νω: ὁ ἐνωμένος συμμαχικὸς στόλος ὑπὸ τὸν ἀρχιναύαρχο Ἀλ-
φρέδο, γιὰ τῆς βασίλισσας Βικτωρίας, πραγματοποιεῖ τὸν ἀπο-
κλεισμό τοῦ Πειραιᾶ (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

διέγραψε ἀπὸ τοὺς καταλόγους τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ καὶ ἀνακάλεσε ἀπὸ τὴ Βουλγαρία ὅλους τοὺς Ρώσους τεχνικοὺς συμβούλους καὶ ἀξιωματικοὺς ποδ ὑπηρετοῦσαν ἐκεῖ.

Ἀπὸ τὶς ἄμεσα ἐνδιαφερόμενες βαλκανικὲς χώρες ἡ ἀντί-
δραση ἦταν ἀκόμα πιὸ βίαιη. Τόσο οἱ Σέρβοι, ὅσο καὶ οἱ Ἕλ-
ληνες θεώρησαν ὅτι ἡ βουλγαρικὴ ἐνέργεια στρεφόταν ἐναντίον
τους, γιὰτὶ μετέβαλε τὸ status quo τῆς Συνθήκης τοῦ Βερο-
λίνου. Ζήτησαν ἐδαφικὰ ἀνταλλάγματα ὥστε νὰ ἀποκατα-
σταθεῖ ἡ διασαλευμένη ἰσορροπία δυνάμεων στὰ Βαλκάνια,
τὸ status quo ante. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἡ Σερβία ζήτησε
τὰ βουλγαρικὰ σαντζάκια τοῦ Βιδινίου καὶ τῆς Σόφιας, ὡς
τὸν ποταμὸ Ἰσκερ. Στὴν Κρήτη, ὅλες οἱ ὀργανώσεις συ-
νήλθαν σὲ συνελεύσεις καὶ κήρυξαν καὶ πάλι τὴν ἔνωση
μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη καὶ ὀρισμένοι
ὑπουργοὶ τοῦ Θ. Δηλιγιάννη ἀξίωσαν τὴν ἄμεση ναυτικὴ
δράση στὴν Κρήτη καὶ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση στὴν Ἠπειρο.

Στὴν Τουρκία, ἡ ἡγεσία διαιρέθηκε στὰ δύο. Ὁ σουλτάνος
Ἀβδὸν Χαμίτ Β' ὑποστήριξε τὴν ἀποδοχὴ τῶν τετελεσμένων
γεγονότων, ἐνισχυόμενος σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ἀγγλο πρεσβευ-
τὴ Οὐάιτ. Ἀντίθετα, ὁ μεγάλος βεζίρης, καλυπτόμενος ἀπὸ
τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ, ὑποστήριξε τὴν ἀνάγκη εἰσβολῆς τοῦ
τουρκικοῦ στρατοῦ στὴ Ρωμυλία, γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ
προηγούμενου καθεστώτος.

Ὅμως αὐτοὶ ποὺ θεώρησαν ὅτι θίγονται περισσότερο ἀπὸ
ὅλους ἦταν οἱ Ἕλληνες. Ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρας τῆς Ρω-
μυλίας καὶ τῶν κατοίκων της, ὅπως καὶ ἡ στρατηγικὴ τῆς
θέσης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας δημιούργησαν
μιὰ χωρίς προηγούμενο πανεθνικὴ κινητοποίηση. Οἱ πιὸ
ἀδιάλλακτοι ἦταν οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ
ὁποῖοι προσπαθοῦσαν νὰ πείσουν τὴν Τουρκία νὰ κηρύξει
τὸν πόλεμο στὴ Βουλγαρία. Στὴν Ἀθήνα, πραγματοποιήθη-
σαν καθημερινὰ διαδηλώσεις κατὰ τῆς βουλγαρικῆς προσαρ-
τήσεως καὶ ὑπὲρ τῆς στρατιωτικῆς ἐπεμβάσεως στὴν Ἠπειρο.
Στὰ ψηφίσματα ποὺ οἱ διαδηλωτὲς ἐπέδιδαν στὸν πρωθυπουρ-
γὸ Θ. Δηλιγιάννη τινάζονταν μόνιμα δύο σημεῖα: α) ὅτι ἡ
Βουλγαρία μὲ τὴν προσαρτήση «ἀνέτρεψε τὴν ἐν τῇ Ἀνατο-

λῆ ἰσορροπία» καὶ β) ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς Φιλιππουπόλεως
«θέλει ἔσται ἀφετηρία πρὸς ἐπιδρομὴν καὶ κατάκτησιν τῆς
Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης». Τὰ συλλαλητήρια δια-
δέχονταν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο στὴν πλατεία Συντάγματος στὴν
Ἀθήνα, στὸν Πειραιᾶ, στὸ Βόλο, στὴν Καλαμάτα, στὴν Πά-
τρα, στὸ Αἴγιο. Μόνιμο σύνθημα τῶν διαδηλώσεων ἦταν
ἡ δημιουργία «νέων ἱερῶν λόχων» καὶ ἡ «προάσπιση μὲ τὰ
ὄπλα τοῦ κινδυνεύοντος ἑλληνισμοῦ». Τὸ ὑπουργικὸ συμβού-
λιο τοῦ Δηλιγιάννη συνεδρίαζε καθημερινὰ, ἀντιμεταπίζον-
τας ὡς ἄμεσο τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ πολέμου μὲ τὴν Τουρκία.

Ἀτμόσφαιρα κρίσεως ἐπικρατοῦσε καὶ πάλι σὲ ὀλόκληρη
τὴ Βαλκανικὴ. Ἡ Τουρκία συγκέντρωνε στρατὸ στὰ συνο-
ρὰ της μὲ τὴ Ρωμυλία (φαίνεται ὅτι ἡ μερίδα τοῦ Σαῖτ πασᾶ
κυριάρχησε πρὸς στιγμὴ). Ἡ Σερβία βρισκόταν σὲ πολεμικὸ
συναγερμὸ. Στὴν Ἑλλάδα, ὁ Δηλιγιάννης κήρυξε ἐπιστρά-
τευση τῶν ἐφέδρων στὶς στρατιῆς τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς
Ἄρτας (12 Σεπτεμβρίου 1885). Στις 17 Νοεμβρίου, ἡ Σερβία,
μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τῆς Αὐστρίας, κήρυξε ἐπιτέλους τὸν πό-
λεμο στὴ Βουλγαρία. Κύμα ἐνθουσιασμοῦ προκάλεσε με-
ταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἡ εἶδηση ὅτι οἱ Σέρβοι διάβηκαν τὰ βουλ-
γαρικὰ σύνορα. Ὅλοι πίστεψαν ὅτι ὁ αὐτο-ἀποκαλούμενος
«βασιλεὺς τῆς Σερβίας καὶ τῆς Μακεδονίας» Μίλος Ὀμπρέ-
νοβιτς ἐπρόκειτο νὰ κατακτήσει καὶ τὴ Σόφια. Ὅμως ἡ γενικὴ
εὐφορία ἐξαφανίσθηκε μόλις ὁ στρατὸς τοῦ Βάττεμπεργκ ἀπώ-
θησε τοὺς Σέρβους στὴ μάχη τῆς Σλίβνιτσας καὶ τοὺς κατα-
δίωξε πίσω ὡς τὸ Βελιγράδι. Μόνο ἡ παρέμβαση τῆς Αὐστρίας
ἔσωσε τὴ Σερβία ἀπὸ τὴν πλήρη κατάρρευση.

Ἡ νίκη τῶν Βουλγάρων συνέβαλε ὅσο τίποτε ἄλλο στὸ
νὰ ἀναγνωρισθεῖ διεθνῶς τουλάχιστον de facto ἡ προσάρτη-
ση τῆς Ρωμυλίας. Τὸ νέο καθεστὼς ἀναγνωρίσθηκε καὶ ἐπί-
σημα τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1886, ὅταν ἡ Τουρκία ὑπὸ τὴν
πίεση τῆς Ἀγγλίας ὑπέγραψε συμφωνία μὲ τὴ Βουλγαρία,
στὴν ὁποία ὀριζόταν ὅτι «ἡ γενικὴ τῆς Ρωμυλίας διοικήσεις
ἀνατίθεται, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς βερολινείου Συνθήκης, εἰς τὸν
ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας Ἀλέξανδρον Βάττεμπεργκ», μὲ μιὰ
μικρὴ διόρθωση τῶν συνόρων σὲ ὄφελος τῆς Τουρκίας.

Στό διάστημα αυτό, ή Ἀθήνα και οί ἐπαρχιακές πόλεις ζούσαν μέσα σέ ένα κλίμα φιλοπόλεμου ἐνθουσιασμοῦ. Συνστήθηκαν και πάλι διάφορες ἐθνικές ἐταιρίες και μυστικά σωματεία, μεταξύ τῶν στρατιωτικῶν και τῶν διανοουμένων, γιά τήν «προώθηση τῶν δικαίων τοῦ ἑλληνισμοῦ». Μπροστά στόν ἐθνικό κίνδυνο, οί ἀντιθέσεις μεταξύ τῶν κομμάτων παραχώρησαν τή θέση τους σέ διακηρύξεις ἐνότητας. Ἐνώ ὁ Τρικοῦπης ἀπουσίαζε στό ἐξωτερικό, ὁ ὑπαρχηγός του Κ. Λομβάρδος δήλωσε ὅτι τὸ τρικουπικό κόμμα, στίς κρίσιμες αὐτές ἐθνικές περιστάσεις, ὑποστηρίζει ἀνεπιφύλακτα τήν πολιτική τῆς κυβερνήσεως τοῦ Δηλιγιάννη. Μόνο ὁ φίλος τοῦ Τρικοῦπη, Ἄν. Βυζάντιος, βλέποντας τήν ἀρνητική και ἀκαμπτη θέση τῶν Μ. Δυνάμεων, ἔσπευσε νά διαχωρίσει τή στάση του και νά καταγγείλει τήν «ἀφρονα πατριωτικήν μανίαν ἣτις κατέλαβεν τὸ Ἔθνος».

Στό μεταξύ, ὁ πρωθυπουργός Δηλιγιάννης, μὴν τολμώντας νά ἔρθει σέ ἀντίθεση μὲ τὸ λαϊκὸ αἶσθημα, παρασύρθηκε σέ μιὰ πλειοδοσία φιλοπολεμικῶν διακηρύξεων. Παρὰ τὴ διπλωματική ἀπομόνωση τῆς Ἑλλάδος και παρὰ τήν ἀνεπαρκή στρατιωτική προετοιμασία της, ὁ Δηλιγιάννης δὲ δίστασε

Ἡ ἀναγγελία τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τὸν ἐνωμένο συμμαχικό στόλο προκάλεσε ἀγανάκτηση στόν ἑλληνικὸ λαό, ἀφοῦ διέφνεσε τίς ἐλπίδες του γιά ἀπελευθέρωση και ἄλλων ἀλότρω-

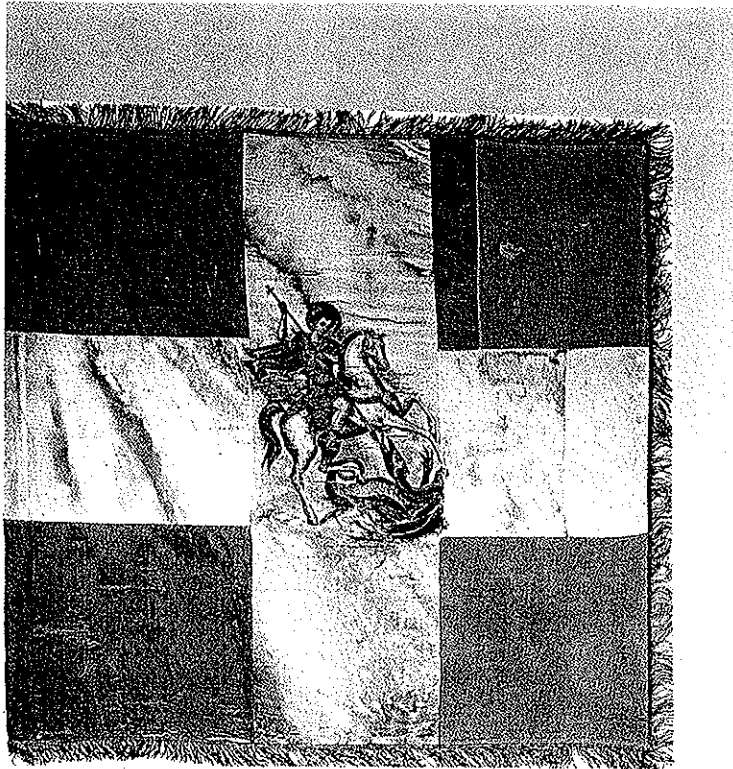
νά ἀπειλήσει τήν Τουρκία μὲ πόλεμο, ἀν δὲν τοῦ παραχωροῦνταν τὸ τμήμα τῆς Ἠπείρου, ποῦ εἶχε ἐπιδικασθεῖ στήν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου, τὸ ὁποῖο ἡ Τουρκία δὲν τὸ εἶχε παραχωρήσει κατὰ τὴ ρύθμιση τοῦ 1881.

Σύνθημα τοῦ Δηλιγιάννη ἐγινε «ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐν τῷ Αἴμφ ἰσορροπίας». Ὡς τὰ τέλη Σεπτεμβρίου 1885 οί ἐφεδρικοὶ κατατάχθηκαν, ἐπίσης ἡ χωροφυλακή και τὰ εὐζωνικά τάγματα δέχθηκαν ἐθελοντές, συστήθηκαν ἑκτακτα στρατολογικά γραφεῖα, ἐξοπλίσθηκε ὁ στόλος.

Και τότε, μέσα στόν πολεμικό πυρετὸ τῆς Ἑλλάδος, οί ὑπουργοὶ διαπίστωσαν ὅτι ὁ πρωθυπουργός, παρὰ τίς φιλοπόλεμες διακηρύξεις του, δὲ σκόπευε σοβαρὰ νά φθάσει ὡς τὴ στρατιωτικὴ ἀναμέτρηση. Σχέδιο τοῦ Δηλιγιάννη ἦταν αὐτὸ ποῦ ὀνομάσθηκε (ἀπὸ τὸ βουλευτὴ Αἰγίου Μεσσηνέζη) «ἐνοπλος ἐπαιτεία», προσπαθοῦσε δηλαδή ὑπὸ τὴν ἐκβιαστική ἀπειλὴ πολέμου νά ἀποσπάσει ἀναλλάγματα ἀπὸ τὴν Τουρκία, μὲ τὴν κατάλληλη πίεση τῶν Δυνάμεων. Οί φιλοπόλεμοι προπαρασκευές και οί διακηρύξεις («Ἔστω ἀνδρες ἀρκάδες... Ἑλληνες ἐσμέν... ἤγκικεν ἡ ὥρα» κλπ.) ἦταν τόσο πιὸ ἐμπρηστικές, ὅσο γίνονταν «πρὸς τὸ θεαθῆναι» ἀπὸ τίς

των ἀδελφῶν του. Κάτω : στρατιωτικοὶ και πολίτες συζητοῦν τὴν εἴδηση τοῦ ἀποκλεισμοῦ σὲ καφενεῖο τῆς πλατείας Συντάγματος (Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΜΟΝΕΚ
ΑΡΧΕΡΑ Ι. ΜΕΛΕΤΗΡΑΝΟΥ
ΑΡΧΙΜΕΤΡ. 1899/1908

Τῆ νύχτα τῆς 9ης Μαΐου 1886, ἐνῶ δοκιζόταν κυβέρνησις ἐπὶ τῷ Χ. Τρικούπῃ μετὰ πρόγραμμα τὴν ἀποστράτευση καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν δρων τοῦ τελεσίγραφου τῶν Δυνάμεων, τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰσέβαλαν, χωρὶς διαταγὴ τῆς κυβερνήσεως καὶ μετὰ πρωτοβουλία κατώτερων ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωμα-

τικῶν, ἐπὶ τοὺς ἐδαφοὺς καὶ μάλιστα σημείωσαν ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ἀξιόλογες ἐπιτυχίες. Ἐπάνω: ἡ σημαία τοῦ δού τῆς τάγματος ἐδ-ζῶνων, ποὺ αἰχμαλωτίστηκε ἀλόκληρη ἀπὸ τοὺς Τούρκους, καὶ ὁ λοχίας Κ. Λύσανδρος ποὺ τὴν δίδωσσε καὶ τὴν ἔφερε ἐπὶ τὴν Ἀθήνα (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

Δυνάμεις. Παράλληλα δὲς ἡ διπλωματικὴ καὶ στρατιωτικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος ἦταν τόσο ἀξιοθρήνητη, ὥστε οἱ λεονταρισμοὶ τοῦ Δηλιγιάννη νὰ μὴν ἐμπνέουν ἀνησυχίας ἐπὶ κανένα. Στὸ ἐσωτερικόν, ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἰσοδυναμοῦσε μετὰ μιὰ δημαγωγία ἐπὶ βάρος τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων τοῦ λαοῦ, μετὰ προοπτικὴ τὴν ἐκτόνωσι τοῦ φιλοπολεμικοῦ συναγεμίου τῆς κοινῆς γνώμης. Οἱ ὑπουργοὶ Ρώμας, Ζυγομαλάς καὶ Ἀντωνόπουλος ὑποστήριζαν ὅτι μόνον τετελεσμένο στρατιωτικὸ γεγονός θὰ ἦταν δυνατό νὰ μεταστρέψει τὸ διεθνὲς κλίμα ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Δηλιγιάννης, φοβόμενος νὰ θέσει ἐπὶ ἐφαρμογὴ τὴν διακηρύξεις του, ἀπέρριψε τὴν πρότασι καὶ οἱ τρεῖς ὑπουργοὶ ὡδηγήθησαν ἐπὶ παραίτησι.

Ἡ «ἐνοπλιος ἐπατεία» ἢ ἀλλοιῶς ὁ «εἰρηνόπολεμος» τοῦ Δηλιγιάννη προσέκρουσε ἀμέσως ἐπὶ τὴν ἀνοικτὴ ἐχθρότητα τῆς Ἀγγλίας, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, κάλυπτε τὸ βουλγαρικὸ πραξικόπημα. Ἐξἄλλου, οἱ ἐμπρηστικὲς διακηρύξεις τοῦ Δηλιγιάννη στάθησαν ἀδύνατον νὰ συγκινήσουν τὴν Γερμανία, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Αὐστρία, ποὺ τελικὰ ἔμειναν ἰκανοποιημένες ἀπὸ τὴν ἴττα τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἐπὶ τὴν Βουλγαρία. Μοναδικὴ ἐλπίδα τοῦ Δηλιγιάννη ἀπέμεναν κάποιες ἀδιόρατες ταλαντεύσεις τῆς Γαλλίας καὶ ἡ ἀξεκαθάριστη ρωσικὴ πολιτικὴ. Ὁ πρωθυπουργὸς λόρδος Salisbury εἶχε ἤδη εἰδοποιήσει ἀπερίφραστα τὸν Δηλιγιάννη, ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριον 1885, ὅτι «οἰαδήποτε στρατιωτικὴ ἐνέργεια ἀπὸ μέρους τοῦ θὰ ἐξέθετε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν κυβέρνησίν της, εἰς ἀποτυ-

χίαν καὶ ταπεινώσιν». Ὁ Δηλιγιάννης ἐπὶ ἀπάντησι πρὸς τὰ ἀγγλικὰ διαβήματα ἐσπευδε νὰ καθησυχάσει τὸν Salisbury ἐκμυστηρευόμενος ὅτι οὐδεμία φιλοπόλεμη διάθεσι ἔτρεφε κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ ὅτι κύριος σκοπὸς του ἦταν «νὰ πρᾶ-νῃ τὸν ἐρεθισμὸν τῶν πνευμάτων εἰς τὸ ἐσωτερικόν τῆς χώρας». Ἡ ἐμφανιζομένη ἀφέλεια τοῦ Δηλιγιάννη εἶχε κατὰ τὸ ἀπίστευτον, πρᾶγμα ποὺ ἀντὶ νὰ καθησυχάσει τὴν Ἀγγλίαν ἔβρισκε ἐπὶ ἀκόμα μεγαλύτερες ἀνησυχίας. Τὸ ἐρώτημα δὲν ἦταν μόνον ἂν ὁ Δηλιγιάννης ἦταν εἰλικρινής, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἂν διατηροῦσε τὸν πραγματικὸν ἐλεγχὸν τῶν ἐξελίξεων ἢ μήπως παρασυρόταν ἀπὸ αὐτὲς. Στὴν 30 Δεκεμβρίου 1885, μετὰ πρωτοβουλία τῆς Ἀγγλίας, οἱ ἑξὶ Δυνάμεις (Ἀγγλία, Αὐστρία, Γερμανία, Ἰταλία, Γαλλία, Ρωσία) ἐπέδωσαν ἐπὶ τὸν Δηλιγιάννη προειδοποιητικὴ διακοίνωσι, δηλώνοντας ὅτι τὸ ζήτημα τῆς Ρωμυλίας ἐπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς «δριστικὸς λήξαν» καὶ ὅτι ἡ Ἑλλάδα μετὰ τὴν πολεμικὴν κινητοποίησίν της διετάρασσε τὴν εἰρήνην ἐπὶ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀνατολῆς. Σὲ ἀπάντησι πρὸς τὴν διακοίνωσι αὐτὴν, ὁ Δηλιγιάννης συγκάλεσε λαϊκὰς διαδηλώσεις ἐπὶ τὴν Ἀθήνα καὶ ἐπὶ ὅλες τὴς ἐπαρχιακὰς πόλεις. Στόχος τῶν διαδηλώσεων ἦταν νὰ καταγγελλῆ ἡ Ἀγγλία, ἐνῶ ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ἀντιμετωπίσθησαν μετὰ σχετικὴ εὐμένεια.

Ἀπὸ τὸ σημεῖον αὐτό, διακόπηκε καὶ ἡ ὁμοφωνία ἀνάμεσα ἐπὶ τὴν κυβέρνησι καὶ ἐπὶ τὴν ἀντιπολιτευσι. Ὁ Χ. Τρικούπης, διαπιστώνοντας τὸ ἄκαμπτον τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, πείσθη-

κε πιά ότι καμιά ελπίδα δεν υπάρχει για την Ελλάδα. Γι' αυτό διαχώρισε τη θέση του από το Δηλιγιάννη και τον κατήγγειλε ότι οδηγεί τη χώρα σε αδιέξοδο. Έπιχειρήματά του ήταν ότι δεν υπάρχει καμιά ελπίδα στρατιωτικής επιτυχίας, ότι η συνεχιζόμενη επιστράτευση καταρρακώνει οικονομικά τη χώρα, ότι σε περίπτωση πολέμου ή καταστροφής θα είναι ακόμα μεγαλύτερη. Κατά τον Τρικούπη, δεν υπήρχε πιά άλλη λύση παρά μόνο η συμμόρφωση με τις αγγλικές υποδείξεις, δηλαδή η πλήρης υποχώρηση και η αποστράτευση.

Στις 12 Ιανουαρίου 1886, οι Δυνάμεις επέδωσαν νέα διακοίνωση στην οποία τονιζόταν απερίφραστα ότι «οὐδεμία ναυτική επίθεσις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς Τουρκίας δύναται νὰ γίνῃ ἀνεκτὴ». Σὲ ἀπάντησι, ὁ Δηλιγιάννης δήλωσε ὅτι «ἡ κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος θὰ ἐθεώρει πάντα περιορισμὸν τῆς ἐλευθέρως χρησιμοποίησις τῶν ναυτικῶν αὐτῆς δυνάμεων ὡς ἀσυμβίβαστον μετὰ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Κράτους» καὶ παράλληλα συγκάλυψε νέα συλλαλητήρια τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ καταγγείλῃ τὴ φιλότουρκη στάσι τῶν Δυνάμεων. Ὁμογενεῖς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια τηλεγράφησαν στὸ Δηλιγιάννη ὅτι τοῦ συμπαρίστανται καὶ δήλωσαν ὅτι εἶναι ἔτοιμοι νὰ πολεμήσουν ὑπὲρ τῆς πατρίδος. Στὴ Βουλῆ, ὁ Χ. Τρικούπης κάλεσε δημόσια τὴν κυβέρνησι «εἰς ἀνδρείαν υποχώρησιν», πράγμα ποῦ ἐπέσυρε ἐναντίον του τὴ γενικὴ ἀποδοκιμασία. Οἱ τρικουπικοί στιγματίσθηκαν ἀπὸ τοὺς διαδηλωτὲς ὡς «συνθηκολόγοι, προδότες, κατηραμένοι».

Στὸ μεταξύ, τὸ ἀδιέξοδο τοῦ Δηλιγιάννη ἦταν πλήρες. Εἶχε κατορθώσει νὰ συγκεντρώσῃ ἐπὶ ποδὸς πολέμου στρατὸ ἀπὸ 80.000 περίπου ἄνδρες. Ἄν κήρυσσε τὸν πόλεμο, κινδύνευε νὰ ἠττηθεῖ καὶ νὰ ταπεινωθεῖ. Ἄν κήρυσσε τὴν ἀποστράτευσι, καὶ πάλι θὰ ταπεινωνόταν μπροστὰ στὴν κοινὴ γνώμη. Μόνη λύσι ἦταν ἡ διαίωσις τῆς ἐπιστρατεύσεως μέσα σὲ πλήρη ἀμηχανία. Τὸ ἀδιέξοδο τοῦ Δηλιγιάννη ἐνθάρρυνε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, τὴν Τουρκία. Ἡ Πύλη ἄρχισε τὶς ἀπειλητικὲς διακοινώσεις κατὰ τῆς Ἑλλάδος.

Στις 24 Ἰανουαρίου 1886, ὁ πρωθυπουργὸς Salisbury ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν φιλέλληνα Γλάδστον. Ὁμως οἱ αἰφνίδιες ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων γιὰ μιὰ ἀλλαγὴ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς διαψεύσθηκαν πολὺ σύντομα. Ὁ Γλάδστον ἔσπευσε νὰ δηλώσῃ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ μεταβάλῃ σὲ τίποτα τὴν πολιτικὴ τοῦ προκατόχου του στὰ βαλκανικὰ πράγματα. Ἐνῶ ἡ πίεσι τῶν Δυνάμεων ἐντεινόταν πάνω στὴν Ἑλλάδα, ὁ Δηλιγιάννης ἐπιστράτευσε στις 13 Μαρτίου δύο ἀκόμα σειρὲς ἀπὸ τὴν ἐφεδρία. Γενικὸ ἦταν τὸ αἶσθημα ὅτι ἐπικεῖνται τὸ πολεμικὰ γεγονότα. Στις 30 Μαρτίου, ἡ βουλὴ ἐνέκρινε πανηγυρικὰ τὸ φιλοπόλεμο πρόγραμμα τοῦ Δηλιγιάννη, ἐνῶ τὸ πλῆθος τῶν διαδηλωτῶν ἀξίωσε ἄμεση στρατιωτικὴ ἐνέργεια.

Στις 14 Ἀπριλίου 1886, οἱ Δυνάμεις (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γαλλία) επέδωσαν τελεσίγραφο στὸ Δηλιγιάννη, στὸ ὁποῖο τονιζόταν: «Οἱ ὑποφαινόμενοι (πρεσβευτὲς τῶν Δυνάμεων στὴν Ἀθήνα) κατὰ διαταγὴν τῶν οἰκείων κυβερνήσεων προσκαλοῦν τὴν κυβέρνησιν τῶν Ἀθηνῶν νὰ θέσῃ τὰς κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἑλληνικὰς δυνάμεις ἐν καταστάσει εἰρήνης ἐντὸς βραχυτάτης προθεσμίας καὶ νὰ παράσχῃ αὐτοῖς τὴν διαβεβαίωσιν, ἐντὸς μιᾶς ἐβδομάδος ἀπὸ τῆς χρονολογίας τῆς παρούσης δηλώσεως, ὅτι διαταγαὶ ἄγουςαι εἰς τὸ τέρμα τοῦτο ἐδημοσιεύθησαν... Ἐὰν κατὰ τὴν λήξιν τῆς προθεσμίας ταύτης οἱ ὑποφαινόμενοι δὲν τύχουσιν ἱκανοποιητικῆς ἀπαντήσεως, ἡ εὐθύνη τῶν συνεπειῶν ἃς ἤθελε συνεπαγαγῆ ἢ τοιαύτη ἄρνησις θέλει βαρύνῃ καθ' ὀλοκλήριαν τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν». Μπροστὰ στὸ ἀπροσχημάτιστο αὐτὸ τελεσίγραφο, ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἀντέδρασε καὶ πάλι κατὰ τρόπο σπασμωδικὸ ἀπὸ τὴ μιὰ διέταξε τὸν ἀπόπλου τοῦ στόλου στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ συγκέντρωσι ὅλου τοῦ στρατοῦ στὰ θεσσαλικὰ σύνορα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δήλωσε πρὸς τοὺς πρεσβευτὲς ὅτι ἀποδέχεται τὸν ἀφοπλισμὸ τῆς χώρας «βραδέως καὶ τμηματικῶς». Ἡ συμπεριφορὰ αὐτῆ τοῦ Δηλιγιάννη, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ, ἀντὶ νὰ καθυστερήσῃ τὸν Ἀγγλο πρεσβευτὴ Ὁράτιο Ράμπολδ, θεωρήθηκε ὡς ἕνας ἀκόμη ἐμπαιγμὸς καὶ προκάλεσε μιὰ σειρά ἀπὸ σκαιὲς καὶ βάνουσεσ προκλήσεις

σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδος. Τέλος, στις 26 Ἀπριλίου, οἱ πέντε Δυνάμεις (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γαλλία) ἀνήγγειλαν ὅτι δὲν ἱκανοποιοῦνται ἀπὸ τὴν ἀπάντησι τοῦ Δηλιγιάννη στὸ προηγούμενο τελεσίγραφο καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο «διέταξαν τὸν ἀποκλεισμὸν ἐπὶ τῶν παραλίω τῆς Ἑλλάδος κατὰ παντὸς πλοίου ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν... Πᾶν πλοῖον ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ὅπερ ἤθελε ἀποπειραθῆ νὰ ἐκβιάσῃ τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦτον, θέλει κατακρατηθῆ». Οἱ πέντε πρεσβευτὲς ἀναχώρησαν αὐθημερὸν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἡ γενικὴ διοίκησι τοῦ ἐνωμένου συμμαχικοῦ στόλου ἀνατέθηκε στὸν ἀρχιναύαρχο Ἀλφρέδο, γιὸ τῆς βασιλισσας Βικτωρίας, ποῦ οἱ Ἕλληνες εἶχαν ψηφίσει ὡς βασιλιά τὸν 1842. Μὲ τὴν ἀναγγελία τοῦ θαλάσσιου ἀποκλεισμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἔληξε καὶ ἡ ἐπτάμηνη «ἐνοπλὴ ἐπαιτεία» τοῦ Δηλιγιάννη. Ὁ ἀποκλεισμὸς πρόσφερε στὸ Δηλιγιάννη τὸ πρόσχημα ποῦ ζητοῦσε γιὰ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο. Παρατήθηκε «ἠρωικῶς» καταγγέλλοντας τὶς Δυνάμεις ὡς ὑπεύθυνες γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ἐγχερήματός του. Τὰ πλήθη τῶν διαδηλωτῶν θεώρησαν τὸ Δηλιγιάννη ὡς ἕνα θῦμα τῆς πολιτικῆς τῶν Δυνάμεων καὶ τὸν ἀποθέσαν. Γενικὴ κατακραυγὴ ξεσηκώθηκε γιὰ τὸ «φιλοτουρκισμὸ» τῶν Δυνάμεων καὶ ἰδίας τῆς Ἀγγλίας. Οἱ στρατιωτικοὶ στὰ σύνορα ἐξέταξαν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἐπιτεθοῦν ἀμέσως κατὰ τῆς Τουρκίας, χωρὶς ἐντολὴ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τῆς Ἀθῆνας, ὥστε νὰ ἐκβιάσουν τὴν ἐναρξὴ τοῦ πολέμου.

Στὴν Ἀθήνα προσπάθεια γιὰ σχηματισμὸ κυβερνήσεως ἀπὸ τὸν Ν. Παπαμιχαλόπουλο ἀπέτυχε. Στὴ συνέχεια κυβέρνησι ὑπὸ τὸ Δ. Ζ. Βάλβη δὲν μπόρεσε νὰ παραμείνῃ ἐπὶ τὴν ἐξουσία πάνω ἀπὸ λίγες μέρες (27 Ἀπριλίου - 9 Μαΐου 1886). Τέλος, ὁ Χ. Τρικούπης πέτυχε τὴν πλειοψηφία χάρι στὴν αὐτομόλησι πρὸς τὸ μέρος τοῦ 69 δηλιγιαννικῶν βουλευτῶν στις 9 Μαΐου 1886. Ὁ ἴδιος ὁ Θ. Δηλιγιάννης κατήγγειλε ὅτι οἱ αὐτομόλησις αὐτὲς ἦταν προῖον «ἀνετίμων συναλλαγῶν καὶ ἐξαγορᾶς» καὶ ὅτι ἡ νύχτα τῆς ὁμαδικῆς «ἀποστασίας» τῶν 69 βουλευτῶν τοῦ ἦταν μιὰ «στιγμὴ ὄνειδος διὰ τὸν κοινοβουλευτικὸν βίον τῆς Ἑλλάδος». Στὴ νέα κυβέρνησι Τρικούπη περιλήφθηκαν οἱ Γ. Θεοτόκης, Στ. Δραγούμης, Κ. Λομβάρδος, Δ. Βουλπιώτης, Π. Μανέττας κ.ἄ. Ὁ Τρικούπης διατήρησε καὶ τὰ ὑπουργεῖα Οἰκονομικῶν καὶ Στρατιωτικῶν.

Τὴ νύχτα ὅμως ποῦ ὁ Τρικούπης καταμετροῦσε τὶς προσχωρήσεις τῶν δηλιγιαννικῶν βουλευτῶν καὶ σχημάτιζε κυβέρνησι, τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰσέβαλαν στὸ τουρκικὸ ἔδαφος ἀπὸ τὰ θεσσαλικὰ σύνορα. Οἱ ἐχθροπραξίες ἄρχισαν, χωρὶς νὰ ἔχει γνώσι ὁ Τρικούπης, μὲ τὴν προτροπὴ τῶν κατώτερων καὶ πῖο εὐερέθιστων ἐθνικιστῶν ἀξιωματικῶν οἱ ὁποῖοι δυσφοροῦσαν γιὰ τὸν «ἀτιμωτικὸ ἀποκλεισμὸ» τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὶς Δυνάμεις. Κατήγγειλαν τὸν Τρικούπη ὡς «ἀνθρώπο τῶν Ἀγγλων» καὶ ἐπέσπευσαν τὴν ἐπίθεσι κατὰ τῆς Τουρκίας, ὥστε νὰ δημιουργήσουν τετελεσμένο γεγονὸς, προτοῦ ἀναλάβῃ τὴν ἐξουσία ἡ νέα κυβέρνησι καὶ προτοῦ κηρύξῃ τὴν ἀποστράτευσι. Οἱ μάχες στὸ τουρκικὸ ἔδαφος κράτησαν πέντε μέρες. Ὁ Χ. Τρικούπης καὶ ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Στ. Δραγούμης ἔκαναν τὸ καθεστὶ γιὰ νὰ κλείσῃ ἡ ὅλη ὑπόθεσι, σύμφωνα μὲ τὶς υποδείξεις τῶν Δυνάμεων. Τελικὰ, παρόλο ποῦ οἱ Ἕλληνες πολέμησαν μὲ ἥρωισμὸ καὶ σημείωσαν ἀξιόλογες ἐπιτυχίες, οἱ Τούρκοι πέτυχαν μὲ τέχνασμα νὰ αἰχμαλωτίσουν 280 ἄνδρες ἀπὸ τὸ πέμπτο εὐζωνικὸ τάγμα στὴν περιοχὴ Κούτρας. Στις 12 Μαΐου ἔγινε ἡ ἀνακαχῆ. Ὁμως οἱ Τούρκοι συνέχισαν νὰ διαπομπεύουν ἀτιμωτικὰ τοὺς αἰχμάλωτους Ἕλληνες στὰ χωριὰ τῆς Μακεδονίας ἐπὶ 15 ἡμέρο ἀκόμη, πρὸς ἐκφοβισμὸ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων. Στις 14 Μαΐου ὁ Τρικούπης κήρυξε ὀριστικὰ τὴν ἀποστράτευσι, ὅμως ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν Δυνάμεων δὲν ἔληξε παρὰ μόνο στις 24 Μαΐου. Ἐτσι τελεώσε ὁ «εἰρηνοπόλεμος» τοῦ Δηλιγιάννη. Μετὰ ἀπὸ ἑννέα μῆνες ἐθνικοῦ πυρετοῦ, οἱ Ἕλληνες προσγειώθηκαν καὶ πάλι στὴν ἀπογοητευτικὴ πραγματικότητα, ἀποδοκιμασμένοι ἀπὸ τὶς Δυνάμεις, χωρὶς ἀξίωμαξι στρατιωτικὴ δύναμι, χωρὶς συμμαχίον στὰ Βαλκάνια, χωρὶς σοβαρὴ οἰκονομικὴ ὑποδομή. Ὁ Δηλιγιάννης ἐπέσειε τὸ φόβητρο τοῦ πολέμου, γιὰ νὰ ἀποσπάσει ἀνταλ-

λάγματα με ειρηνικά μέσα. Ο Τρικούπης προέτασε την ειρηνική ανόρθωση, μεταθέτοντας διαρκώς το ένδεχόμενο του πολέμου για αργότερα. Αυτό έκανε το Γ. Φιλάρετο να διαπιστώνει πικρόχολα ότι η Έλλάς πέρασε άπλως από την «είρηνολογική» τακτική του Δηλιγιάννη στην «πολεμοειρηνική» τακτική του Τρικούπη.

Η έννεάμηνη επιχείρηση της «ενοπλης έπαιτείας» είχε στοιχίσει στην Έλλάδα γύρω στα 52.000.000 δραχμές, πέρα από τα έξοδα του τακτικού προϋπολογισμού του κράτους. Το ποσό αυτό είχε κατά το μέγιστο μέρος καλυφθεί χάρη στην αναγκαστική κυκλοφορία του νομίσματος.

Η κυβέρνηση Τρικούπη από το 1886 ως το 1890

Ένα από τα πρώτα μέληματα της νέας κυβερνήσεως του Τρικούπη ήταν η ψήφιση του νέου εκλογικού νόμου καθιέρωσε την ευρεία περιφέρεια αντί της στενής για να πλήξει την τυραννία του κομιστάρχη και μειώσει τον αριθμό των βουλευτών από 245 σε 150 (νόμοι ΑΤηΑ και ΑΤηΒ). Στις 6 Νοεμβρίου 1886 η βουλή διαλύθηκε και προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 4 Ιανουαρίου 1887. Στις εκλογές αυτές ο Τρικούπης κατήγαγε θριαμβό: συγκέντρωσε περίπου 90 βουλευτές σε σύνολο 150. Φαίνεται ότι στην επιτυχία του Τρικούπη, όπως σημειώνει ο Εδαγγελίδης, συνέβαλε και η έμπνευσή του να συντονίσει την προεκλογική περίοδο με τους μεγάλους πανηγυρισμούς για την ενηλικίωση του διαδόχου Κωνσταντίνου. Την 1η Δεκεμβρίου 1886, ο Κωνσταντίνος, συμπληρώνοντας την ηλικία των 18 χρόνων, άπευθύνθηκε προς τον ελληνικό λαό με τα εξής λόγια: «Εγώ ως Έλλην αγαπώ το έθνος και θα το αγαπώ μέχρι τελευταίας πνοής μου. Η καρδιά μου είναι ελληνική, όπως και η ιδιότητάς μου. Ο Δηλιγιάννης δεν παρέλειψε να κατηγορήσει τον Τρικούπη για κομματική εκμετάλλευση των έορτων προς τιμή του διαδόχου και δλόκληρη η αντιπολίτευση κάλεσε το λαό να αποσχει από τους έορτασμούς.

Η βουλή της 4ης Ιανουαρίου 1887 στάθηκε μιά από τις μακροβιότερες στην ελληνική κοινοβουλευτική ιστορία. Έξάντλησε σχεδόν την προβλεπόμενη τετραετία σε τέσσερις τακτικές συνόδους και δύο έκτακτες. Στην περίοδο αυτή, ο Χ. Τρικούπης κυβέρνησε αδιάλειπτα από τις 6 Μαΐου 1886 ως τις 24 Οκτωβρίου 1890 και μπόρεσε έτσι να συνεχίσει και να δλοκληρώσει το θεσμικό και οικονομικό του έργο. Ο ίδιος διακήρυξε για μιά ακόμα φορά, ότι σκοπός του ήταν να μετατρέψει την Έλλάδα «εις Χρηματιστήριο της Ανατολής». Και φαίνεται ότι για ένα όρισμένο διάστημα το πέτυχε. Ο φίλος του Τρικούπη Βλάσης Γαβριηλίδης σημείωσε με υπερφήνεια ότι «δσάκις ο Τρικούπης σχηματίζει κυβερνήσεις, αι Έθνη αι πολιορκούνται από εκατομμυριούχους». Ο ίδιος, με τον ένθουσιασμό που τον διέκρινε, άπένειμε στη βουλή του 1887-1890 τον τίτλο «σιδηροδρομική Βουλή», για να εξάρει τις ιστορικές αποφάσεις που πάρθηκαν σ' αυτή για τη θεμελίωση του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας.

Ο Τρικούπης επανέφερε τους φόρους και τους νόμους που είχε καταργήσει ο Θ. Δηλιγιάννης. Παράλληλα, πρόσφερε στο λαό, αν όχι άρτο, πάντως άφθονα και μεγαλοπρεπή θεάματα. Έκτός από τις τελετές για την ενηλικίωση του διαδόχου, ο Τρικούπης όργάνωσε μιά σειρά από έορταστικές εκδηλώσεις για τη συμπλήρωση πενήντα χρόνων από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών (3 Μαΐου 1887), για τις άποκριες του 1888, για τα άποκαλυπτήρια της προτομής του Όδ. Άνδρούτσου στη Γραβιά (29 Μαΐου 1888), για τη συμπλήρωση 25ετίας από την κάθοδο του Γεωργίου Α' στην Έλλάδα (19-23 Οκτωβρίου 1888), για την έμπορική έκθεση της Δ' Ολυμπιάδος στο Ζάππειο Μέγαρο, για τους άρραβάνες του διαδόχου Κωνσταντίνου με τη Σοφία, άδελφή του αυτοκράτορος Γουλιέλμου της Γερμανίας, για τους άρραβάνες της πριγκίπισσας Άλεξάνδρας με το μέγα δούκα της Ρωσίας Παύλο Άλεξάνδροβιτς κλπ. Όμως ο μεγαλοπρεπέστερος έορτασμός έγινε στο τριήμερο

15-17 Οκτωβρίου 1889, με άφορμή τους γάμους του διαδόχου Κωνσταντίνου με τη Σοφία. Παραβρέθηκαν το σύνολο σχεδόν των έστεμμένων της Ευρώπης, με κεντρικό πρόσωπο το Γουλιέλμο Β' της Γερμανίας. Η έξαρση των ήμερών αυτών ήταν τόσο, ώστε ο δήμαρχος Αθηναίων Τιμολέων Φιλήμων να τηλεγραφήσει προς το Γεώργιο ότι «διά του συνοικεσίου αυτού η Έλλάς μέλλει να πραγματοποιήσει την Μεγάλην Ίδέαν». Η παρουσία του Κάιζερ στην Αθήνα έκανε πολλούς να πιστέψουν ότι η Έλλάς προετοίμαζε την προσχώρησή της στην Τριπλή Συμμαχία των κεντροευρωπαϊκών χωρών. Σε ένισχυση αυτής της εικασίας, άναφερόταν μάλιστα το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος το 1889 στη Λειψία και στο Βερολίνο παρακολουθούσε σεμινάρια ιστορίας και στρατιωτικής τέχνης. Βέβαια η εικασία αυτή έπρόκειτο πολύ σύντομα να καταρρευσει, δεδομένου ότι η πολιτική του Βίσμαρκ για τα Βαλκάνια και την Ανατολή απέβλεπε πολύ περισσότερο στη συμμαχία του θωμανικού κράτους παρά στη φιλία των Ελλήνων. Πάντως, η δηλιγιαννική αντιπολίτευση φαίνεται ότι δε συμμετέχε σε όλες αυτές τις έορτές, αλλά προπαγάνδιζε την αποχή του λαού από αυτές. Σε πολλές περιπτώσεις οι δηλιγιαννικοί όργάνωσαν άνταγωνιστικά δικές τους εκδηλώσεις. Στόν έορτασμό των άποκριών του 1888 από τον Τρικούπη, οι δηλιγιαννικοί άντέταξαν δικό τους έορτασμό για τη λησμονημένη έθνική έπέτειο της 25ης Μαρτίου. Έγιναν συγκρούσεις μεταξύ άντιφρονούντων και με την άστυνμία, με ένα νεκρό και άρκετους τραυματίες. Κάτω από το έορταστικό κλίμα ο παραταξιακός άνταγωνισμός συνεχιζόταν και άναπτυσσόταν, και το πρόβλημα των νέων φόρων και το έθνικό ζήτημα άποτελούσαν το έπίκεντρο των διενέξεων.

Σε αντίθεση με το έορταστικό κλίμα της Αθήνας, στην Κρήτη, από τις 6 Μαΐου 1889, επικρατούσε και πάλι επαναστατικός άνεμος. Τα διάφορα σωματεία των Κρητικών συνέρχονταν το ένα μετά το άλλο, και κήρυσσαν για πολλοστή φορά την ένωση με την Έλλάδα. Παράλληλα, άρνούσαν να καταβάλλουν τους φόρους στις τουρκικές άρχές. Σημειώθηκαν άκόμα συγκρούσεις και φόνοι μεταξύ Όθωμανών και χριστιανών. Νέοι πρόσφυγες συνέρεαν στην Έλλάδα, ενώ οι Τούρκοι έστειλαν στρατό από τη Σμύρνη και τη Θεσσαλονίκη για να καταπνίξει την εξέγερση.

Στην Αθήνα, έπιτροπή των επαναστατών, έξ όνόματος του άγωνιζόμενου κρητικού λαού, ζήτησε από τον πρωθυπουργό Χ. Τρικούπη ένισχύσεις σε έφοδια και όπλα. Ο Τρικούπης άρνήθηκε ρητά κάθε βοήθεια. Ίδρύθηκε έτσι μιά έπιτροπή «προς άμυναν της Κρήτης», η όποία προσπαθούσε με έράνους να συγκεντρώσει χρήματα και άλλα έφοδια για τον άγώνα. Η έπιτροπή ένισχυθηκε άνοιχτά από τους δηλιγιαννικούς. Η άρνητική στάση του Τρικούπη άπέναντι στο κρητικό ζήτημα προκάλεσε εύρτατη δυσaréσκεια. Μαχητικές διαδηλώσεις ξεέσπασαν στην Αθήνα, με πολλούς νεκρούς και τραυματίες. Στόχος τους ήταν να καταγγελθεί η άπραξία της κυβερνήσεως Τρικούπη. Οι διαδηλωτές άξίωσαν από το ελληνικό κράτος να έκφράσει έμπρακτα την άλληλεγγύη του στην άγωνιζόμενη Κρήτη. Το κίνημα για συμπάρσταση στόν κρητικό άγώνα διαδόθηκε και στους κύκλους των στρατιωτικών. Οι κατώτεροι ίδιως στρατιωτικοί κινούνταν στη Λάρισα, Λαμία και σε 1-2 πόλεις άκόμα, με σκοπό την άμφισβήτηση της πολιτικής του Τρικούπη πάνω στο κρητικό (Φεβρουάριος 1890). Η κυβέρνηση συνέλαβε άμέσως τους κινήματιες στρατιωτικούς, από τους όποιους άλλοι τιμωρήθηκαν πειθαρχικά και άλλοι άποτάχθηκαν. Οι καθημερινοί διαδηλωτές στους δρόμους κατηγοροδσαν στα ψηφίσματά τους τον Τρικούπη ότι «θυσιάζει την Κρήτην ύπερ της έαυτού διαμονής εν τη έξουσία» (Εδαγγελίδης). Στη βουλή, ο πρώην τρικουπικός Δ. Ράλλης κατήγγειλε τον Τρικούπη ότι «άμπεμπολεί προδοτικώς τα έθνικά δίκαια». Όμως φαίνεται ότι η άδράνεια δεν προερχόταν είδικά από το πρόσωπο του Τρικούπη, αλλά από τη θέση του ως πρωθυπουργού. Άκόμα και ο Θ. Δηλιγιάννης, ενώ ως άντιπολιτευόμενος έκφωνούσε φλογερούς λόγους ύπερ του κρητικού άγώνα, άφότου άνέλαβε την έξουσία, το 1890, έσπευσε

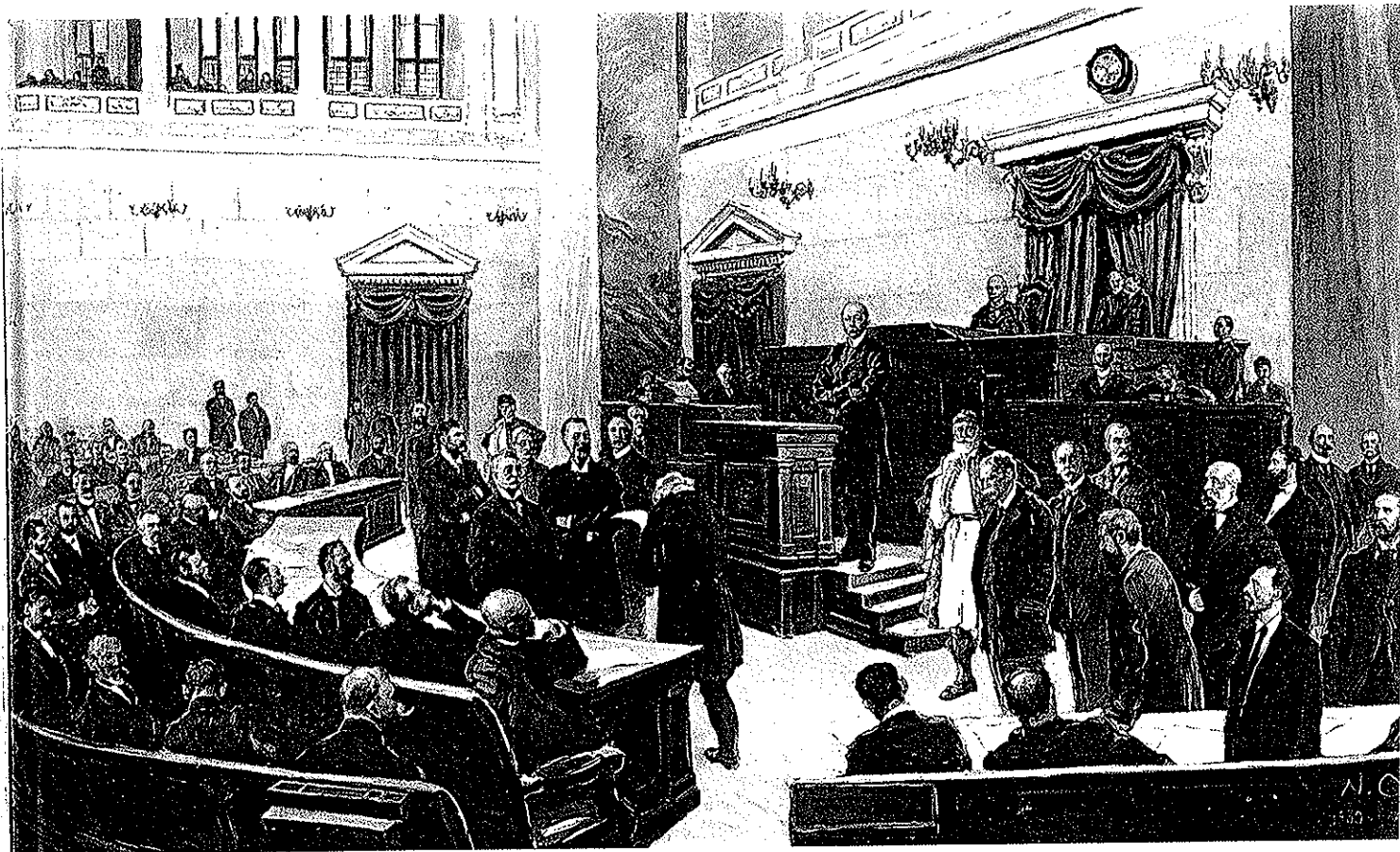
Στι
έήλ
τρα

νά
στέ
δι
κρι

Οί

Τρ
άπ
ρίζ
κό
ήτι
νέσ
Έξ
κώ
νο.
'Αί
Πρ
Κ.

τικ
διο
πα
Κρ
ξει

Στις εκλογές της 4ης Ιανουαρίου 1887, τις πρώτες που διεξήχθησαν με «εὐρεία» νομαρχιακή εκλογική περιφέρεια, τὸ τριουμπικὸ κόμμα ἐξασφάλισε 90 ἀπὸ τὶς 150 ἔδρες τῆς Βου-

λῆς. Ἐπάνω: ἀναπαράσταση συνεδριάσεως τῆς Βουλῆς τοῦ 1887-1890 μετὰ τὶς κυριότερες πολιτικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς (Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

νὰ συμμορφωθεῖ περίπου μετὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ προκατόχου τοῦ στὸ ζήτημα αὐτό. Ὁ μόνος νεωτερισμὸς τοῦ Δηλιγιάννη ἦταν ὅτι διακήρυξε ἀνοικτὰ ὅτι υἱαίτιες γιὰ τὴ μὴ ἐπίλυση τοῦ κρητικοῦ ἦταν οἱ Δυνάμεις.

Οἱ κυβερνήσεις Δηλιγιάννη, Κωνσταντοπούλου, Τρικοῦπη, Σωτηροπούλου (1890-1893)

Στις ἐκλογές τῆς 14ης Ὀκτωβρίου 1890 τὸ κόμμα τοῦ Χ. Τρικοῦπη καταψηφίσθηκε γιὰ δευτέρη φορά. Τὴν ἐκλογικὴ ἀποτυχία τοῦ Τρικοῦπη ὁ Δημήτρης Πουρνάρας τὴν χαρακτηρίζει ὡς μιὰ ἀκόμα «λαϊκὴ ἀπιστία» πρὸς τὸ μεγάλο πολιτικὸ (μετὰ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 1885). Θριαμβευτὴς τῶν ἐκλογῶν ἦταν φυσικὰ ὁ μόνιμος ἀντίπαλός του Θ. Δηλιγιάννης. Στὴ νέα κυβέρνησις ὁ ἴδιος κράτησε ἐπίσης τὰ ὑπουργεῖα τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ τῶν Στρατιωτικῶν. Στὸ ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν διόρισε τὸν οικονομολόγο καὶ νέο πολιτικὸ Κ. Καραπάνο. Τὰ ὑπόλοιπα ὑπουργεῖα ἀνέλαβαν οἱ Λ. Δεληγεώργης, Ἀλ. Ζαΐμης, Κ. Κουμουνδούρος, Ἀχ. Γεροκαστόπουλος. Πρόεδρος τῆς βουλῆς ἐκλέχθηκε ὁ δηλιγιαννικὸς ὑποψήφιος Κ. Κωνσταντόπουλος.

Στὴν Ἀθήνα, τὸ πολιτικὸ κλίμα ἦταν βαρὺ λόγῳ τῶν κρητικῶν γεγονότων. Ἡ τουρκικὴ πρεσβεία ἔκανε διαβήματα διαμαρτυρίας στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησις, μετὰ ἀφορμὴ τὴν παραμικρὴ ἐκδήλωσις συμπάθειας πρὸς τοὺς ἀγωνιζόμενους Κρητικούς. Ὁ Δηλιγιάννης, παρὰ τὶς φιλοπόλεμες διακηρύξεις του κατὰ τὴν προεκλογικὴ κυρίως περίοδο, ὑποκύπτοντας

στὶς πιέσεις τῶν Τούρκων καὶ τῶν Δυνάμεων, ἀπαγόρευσε ὅποιαδήποτε ἐκδήλωσις συμπαραστάσεως πρὸς τὴν Κρήτη, ἀκόμα καὶ τὸ ἀνέβασμα δύο πατριωτικῶν θεατρικῶν ἔργων.

Παράλληλα, τὸ Κρητικὸ δὲν ἦταν τὸ μόνον δυσεπίλυτο ζήτημα ποὺ ὁ ἔξω ἑλληνισμὸς ἔθετε στὴν κυβέρνησις Δηλιγιάννη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Κρητικὸ, μεγάλο πρόβλημα δημιουργήθηκε ἀπὸ τοὺς διαγμούς σὲ βῆρος τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στὸ ἐνοποιημένο βουλγαρικὸ κράτος. Στις σχετικὲς διαμαρτυρίες τοῦ πατριαρχείου, ἡ Ὑψηλὴ Πύλη κρατοῦσε ἐφεκτικὴ στάση, προκειμένου νὰ μὴ διαταράξει τὶς σχέσεις της μετὰ τὴ Βουλγαρία. Ἐνα ἀκόμα ὀξὺ πρόβλημα ποὺ ἔθιγε τὸν ἑλληνισμὸ τῆς διασπορᾶς ἀνέκυψε μετὰ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἐπέβαλαν οἱ Ἄγγλοι, πρόσφατοι κατακτητὲς, στοὺς Ἕλληνες τῆς Αἰγύπτου. Οἱ ὁμογενεῖς τῆς Ἀλεξάνδρειας ἐπικαλοῦνταν τὴν προστασία τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὁ Δηλιγιάννης ὁμῶς ἀδυνατοῦσε νὰ ὑπερβεῖ τὸ ἐπίπεδο τῶν πλατωνικῶν διακοινώσεων. Μόνιμη στάση του ἦταν νὰ ἐπιδίδει ἀνακοινωθέντα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις καὶ στὴ συνέχεια νὰ σιωπᾷ ἢ νὰ ὑποχωρεῖ.

Στὴν ἐσωτερικὴ διακυβέρνησις ὁ Δηλιγιάννης ἔσπευσε ἀμέσως νὰ καταργήσει τὸν ἐκλογικὸ νόμο τοῦ Τρικοῦπη «περὶ εὐρείας περιφερείας» καὶ νὰ ἀδξήσει πάλι τὸν ἀριθμὸ τῶν βουλευτῶν ἀπὸ 150 σὲ 207. Ἡ συνεχιζόμενη ἀπὸ τὸ 1885 ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τῆς δραχμῆς ἐνέτεινε τὴν ὑποτίμησι τοῦ ἔθνικοῦ νομίσματος καὶ κατ' ἐπέκτασι τὴ δημοσιονομικὴ καὶ νομισματικὴ κρίσις. Μόνιμη στενοχώρια τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἦταν ἡ ἐξέυρεσις τοῦ ἀπαιτούμενου ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος γιὰ τὴν ἐτήσια πληρωμὴ τῶν τοκομε-

ριδίων στους άλλοδαπούς δανειστές του Δημοσίου. Η κρίση της σταφίδας και γενικότερα η καθίζηση των ελληνικών εξαγωγών στις αρχές του 1890 επιδείνωσαν το πρόβλημα της ανεπάρκειας του εξωτερικού συναλλάγματος.

Ο Δηλιγιάννης εξήγγειλε δρακόντεια μέτρα λιτότητας. Το 1891, ο πρωθυπουργός αποφάσισε να κάνει χρήση, για πρώτη φορά, ενός νέου δικαιώματος υπέρ του ελληνικού κράτους. Επρόκειτο για το υπολογιζόμενο κέρδος που η Έθνικη Τράπεζα — όπως και οι άλλες τράπεζες που διατηρούσαν το έκδοτικό προνόμιο — αποκόμιζε από την έκδοση του νομίσματος και των τραπεζογραμματίων. Ήδη από το 1880, επί Κουμουندούρου, είχε αναγνωρισθεί ότι το κράτος δικαιούνταν το έτος τετάρτου του κέρδους αυτού, όμως ποτέ δεν είχε εφαρμοσθεί αυτή η αρχή. Ο Δηλιγιάννης ήταν ο πρώτος που την ανακίνησε και την επέβαλε εξαναγκαστικά το φθινόπωρο του 1891, στην προσπάθειά του να εξοικονομήσει επιπρόσθετους πόρους. Έτσι, επέβαλε στην Έθνικη Τράπεζα να εξαγοράσει το δικαίωμα αυτό του κράτους, προκαταβάλλοντάς του τις προβλεπόμενες εισπράξεις για μία 25ετία. Βέβαια, με τον τρόπο αυτό, ευνόηθηκαν de facto η Ίονικη Τράπεζα και η Τράπεζα της Ηπειροθεσσαλίας, οι οποίες δεν καταβαλαν τίποτα, παρόλο ότι διατηρούσαν όμοια δικαιώματα με την Έθνικη. Το επεισόδιο αυτό σήμανε την αρχή της ρήξεως του Δηλιγιάννη με τους κεφαλαιούχους. Σε λίγες εβδομάδες μία νέα άφορμη επιδείνωσε τις σχέσεις τους. Η νέα άφορμη δόθηκε από την αναγκαστική πτώχευση της Εταιρίας Μεσημβρινών Σιδηροδρόμων της Ελλάδος και από την αδράνεια της Εταιρίας Κωπαΐδος. Ο Δηλιγιάννης αξίωσε και επέβαλε, τα χρηματικά ποσά που είχαν κατατεθεί ως εγγυήσεις από τις δύο εταιρίες να περιέλθουν στο Δημόσιο, σύμφωνα με το νόμο και με τη σύμβαση για την ίδρυση των δύο εταιριών. Με το δεύτερο αυτό επεισόδιο οι χρηματιστικοί κύκλοι κήρυξαν τον πόλεμο στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη. Οι υιοζόμενοι εταίροι βρήκαν έτσι πρόθυμη άλληλεγγύη και πλήρη συμπαράσταση στους κύκλους του κεφαλαίου. Από τη στιγμή αυτή, οι κεφαλαιούχοι πέρασαν σε αντίποινα κατά του Δηλιγιάννη: μία νέα κερδοσκοπία εξαπολύθηκε σε βάρος του εθνικού νομίσματος, με συνέπεια τη νέα υποτίμηση της δραχμής απέναντι στο χρυσό και τη νέα πτώση του εξωτερικού εμπορίου. Η κατάσταση αυτή επιδείνωσε ακόμα περισσότερο το πρόβλημα της ετήσιας πληρωμής των τοκομεριδίων στους δανειστές του εξωτερικού. Στο σημείο αυτό, ένα τρίτο — και σπουδαιότερο — επεισόδιο ήρθε να καταδικάσει οριστικά την κυβέρνηση Δηλιγιάννη στους κύκλους των κεφαλαιούχων. Οι Γάλλοι δανειστές, με επικεφαλής τον Έλληνα Αντώνιο Βλαστό, φίλο του Ανδρέα Συγγρού και αντιπρόεδρο στην Τράπεζα Προεξοφλήσεων του Παρισιού, επαφελήθηκαν από τις συναλλαγματικές και δημοσιονομικές δυσκολίες του ελληνικού κράτους για να περάσουν σε επίθεση. Ζήτησαν από την ελληνική κυβέρνηση να τους παραχωρηθεί έναντι του δημοσίου χρέους προνόμιο για την ίδρυση μίας «Τραπεζής του Κράτους» με αρχικά κεφάλαια 50.000.000 φράγκα. Ζήτησαν επίσης να παραχωρηθεί στην προτεινόμενη Τράπεζα το μονοπωλιακό δικαίωμα για την επίσπραξη ορισμένων δημοσίων προσόδων ως την κάλυψη του δημοσίου χρέους της χώρας. Είναι προφανές ότι το σχέδιο αυτό εμπνεόταν από τη μορφή που πήρε η χρηματιστική διείσδυση στη γειτονική Τουρκία, με την ίδρυση της «Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας» και τη σύσταση της «Επιτροπής Δημοσίου Οθωμανικού Χρέους». Οι διαχειριζόμενοι τα συμφέροντα του γαλλικού όμιλου Βλαστός και Συγγρός ήλπιζαν ότι με την «Τράπεζα του Κράτους» εκτός από το έκδοτικό προνόμιο, και την επιδιωκόμενη ενοποίηση του δημοσίου χρέους, θα καθόρθωναν να απορροφήσουν και τα υπόλοιπα πιστωτικά ιδρύματα της χώρας.

Ο Δηλιγιάννης αρνήθηκε να υποκύψει στον εκβιασμό. Σε αντίποινα, η κερδοσκοπία αναπτύχθηκε διεθνώς όχι μόνο σε βάρος της δραχμής, αλλά και σε βάρος των ελληνικών τίτλων στα χρηματιστήρια του εξωτερικού. Μέσα σε 2-3 μήνες, κατά το χειμώνα του 1891-1892, η αξία των ελληνικών

χρεωγράφων στα χρηματιστήρια του εξωτερικού έπεσε κατά 60-70.000.000 φράγκα (δηλαδή η συνολική αξία των ελληνικών χρεωγράφων μειώθηκε κατά 10% - 12%).

Παράλληλα, η οικονομική πίεση των κεφαλαιούχων πήρε και συγκεκριμένη πολιτική μορφή. Ο Α. Συγγρός κινητοποιήθηκε για την εξεύρεση ενός διαδόχου πολιτικού σχήματος. Ο Χ. Τρικούπης θεωρήθηκε ως υπερβολικά αγγλόφιλος και πάντως πρόσφατα αποδοκιμασμένος από το έκλογικό σώμα. Το ενδιαφέρον του γαλλικού όμιλου των δανειστών στράφηκε ξαφνικά προς το νεοπαγές «Τρίτο Κόμμα». Πραγματικά, η προοπτική του οικονομικού και πολιτικού αδιεξόδου είχε άρχει να καλλιεργεί κεντρώφους δυνάμεις. Μιά ομάδα νέων επιστημόνων και νέων πολιτευτών συγκρότησαν το λεγόμενο «Τρίτο Κόμμα», με κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο το Δ. Ράλλη. Μετείχαν σ' αυτό προοδευτικά και δημοκρατικά στοιχεία της εποχής, όπως οί Γ. Φιλάρετος, Αθ. Ευταξίας, Κ. Κωνσταντόπουλος, Π. Μανέτας κ.ά. Επίσης, συμμετείχαν ο πρώην ύπουργός των Οικονομικών του Α. Κουμουندούρου Σ. Σωτηρόπουλος, όπως και ο ίδιος ο Α. Συγγρός. Η ομάδα αυτή επρόκειτο για ένα μικρό διάστημα να παίξει στή βουλή έναν προοδευτικό ρόλο ανάλογο με εκείνον της ομάδας των «Ισπώνων» το 1905-1906. Ο ίδιος ο Συγγρός έπαιξε ένα δραστήριο ρόλο τόσο για τη συγκρότηση της προοδευτικής αυτής ομάδας, όσο και για τη σύνδεσή της με τα Άνκτορα. Ο βασιλιάς, σύμφωνα με τις συμβουλές του Συγγρού, κολάκευε και ενθάρρυνε τα μέλη της ομάδας, σε δεξιότητες και επαφές που καλλιεργήθηκαν το χειμώνα του 1891-1892. Η γαλλική μερίδα πίστεψε ότι το «Τρίτο Κόμμα» θα ήταν σε θέση, λόγω της προοδευτικής και δημοκρατικής του φήμης, να παραχωρήσει το αιτούμενο προνόμιο για την «Τράπεζα του Κράτους», μέσα στα πλαίσια μίας γενικότερης «αναναεωτικής και άνορθωτικής» πολιτικής. Αίτημα το οποίο από τη μία ο Δηλιγιάννης δεν είχε τη δύναμη (λόγω της δειλίας του) και από την άλλη ο Τρικούπης δεν είχε τη θέληση (λόγω της αγγλοφιλίας του) να ικανοποιήσουν.

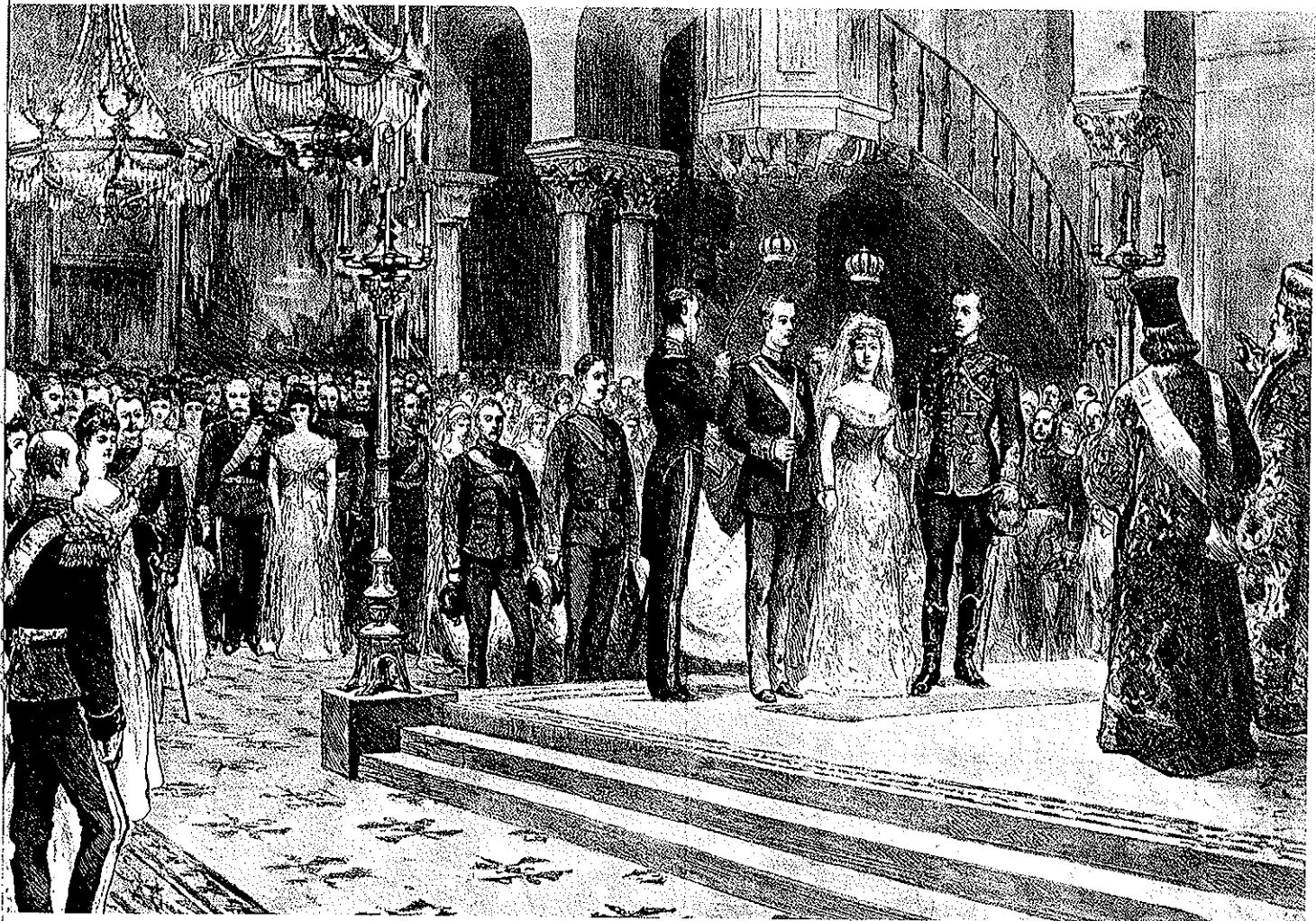
Τον Ιανουάριο του 1892, ο Α. Συγγρός θεώρησε ότι ήρθε η στιγμή για δράση: υπέβαλε υπόμνημα προς το Γεώργιο, επισημαινόντάς του ότι η διατήρηση του Δηλιγιάννη στην εξουσία «έγκυμονεί εθνικούς κινδύνους» και «αδηγεί την Ελλάδα στον οικονομικό δλεθρο». Ο βασιλιάς πείσθηκε από την ανάλυση του Α. Συγγρού και, το Φεβρουάριο του 1892, κάλεσε το Δηλιγιάννη να υποβάλει την παραίτησή του. 'Αντι γι' αυτό, ο Δηλιγιάννης κάλεσε το ύπουργικό συμβούλιο, το οποίο και αποφάσισε παμψηφεί ότι «η Κυβέρνηση δεν παραιτείται, διότι δεν έχει λόγον οδδδ δικαίωμα να παραιτηθεί άφ' ου άπολαμβάνει πλήρους έμπιστοσύνης του Κοινοβουλίου». Όμως στο άνακοινωθέν του ύπουργικού συμβουλίου αναγνωριζόταν ότι ο βασιλιάς έχει το δικαίωμα, εάν θέλει, να παύσει την κυβέρνηση με δική του ένεργεια και εύθνη. Στη συνέχεια, ο Δηλιγιάννης συγκάλεσε τη βουλή, από την οποία ζήτησε τη συμπαράστασή της. Οι βουλευτές ανανέωσαν την έμπιστοσύνη τους, πράγμα που εξόργισε το Γεώργιο, γιατί θεώρησε ότι η ψήφος έμπιστοσύνης στρεφόταν έναντιον του.

Παρόλα αυτά, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη καύθηκε στις 18 Φεβρουαρίου 1892. Ατμόσφαιρα μεγάλης κρίσεως δημιουργήθηκε στην Αθήνα. Διαδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν για συμπαράσταση στο Δηλιγιάννη. Οι δηλιγιαννικοί υπεραμύονταν του Συντάγματος και οι τρικουπικοί του βασιλιά. Ο Γεώργιος, εφόσον ήθελε να άποφύγει το ένδεχόμενο μίας κυβερνήσεως Τρικούπη, ήταν άποχρεωμένος να άναζητήσει «άποστάτες». Τους βρήκε κατά το πλείστον στο χώρο του «Τρίτου Κόμματος», μεταξύ των προοδευτικών νέων πολιτευτών. Ο Κ. Κωνσταντόπουλος, οικονομολόγος, ανέλαβε ως πρωθυπουργός. Τα ύπουργεία ανέλαβαν οί Γ. Φιλάρετος, Κ. Παπαμιχαλόπουλος, Σ. Δειμέξης, Α. Μελετόπουλος, Κ. Σαχτούρης κ.ά.. Ο ίδιος ο «άρχηγός» του τρίτου κόμματος Δ. Γ. Ράλλης άποδοκίμασε τη νέα κυβέρνηση (εφόσον δδ σχηματίσθηκε υπό την προεδρία του) και την στιγμήσε ως «άβλικοφωλιά». Όμως ο Κωνσταντόπουλος βρέθηκε ξαφνικά σε ένα

Οι
τα
πο
πε

άν
πο
σε
τρ
άδ
γι
Κι
λι
Μ
C
γι
Γι
γε
ση
δι
πε
πι
τά
τι
σι
τε

κατά
 ηντι-
 ήρε
 ητο-
 ήμα-
 ιλος
 ύμα.
 ηκε
 ι, ή
 άρ-
 έων
 ιενο
 λλη.
 χεία
 ζων-
 ν ό
 ρου
 ιάδα
 υλή
 τών
 δρα-
 ικής
 ορα.
 ελά-
 έπα-
 λική
 ιτής
 ήσει
 έσα
 εής»
 είχε
 κού-
 ανο-

ήρθε
 γιο,
 τήν
 Έλ-
 τήν
 892,
 του.
 λιο,
 δέν
 ηθεί
 ίου»
 γνω-
 ύσει
 ρεια,
 εψε
 στο-
 ησε
 ι Φε-
 θηκε
 αρά-
 νταν
 εάρ-
 ρνή-
 στά-
 Τρί-
 τών.
 πρω-
 Πα-
 Σα-
 Δ. Γ.
 ιατι-
 κκο-
 : ένα

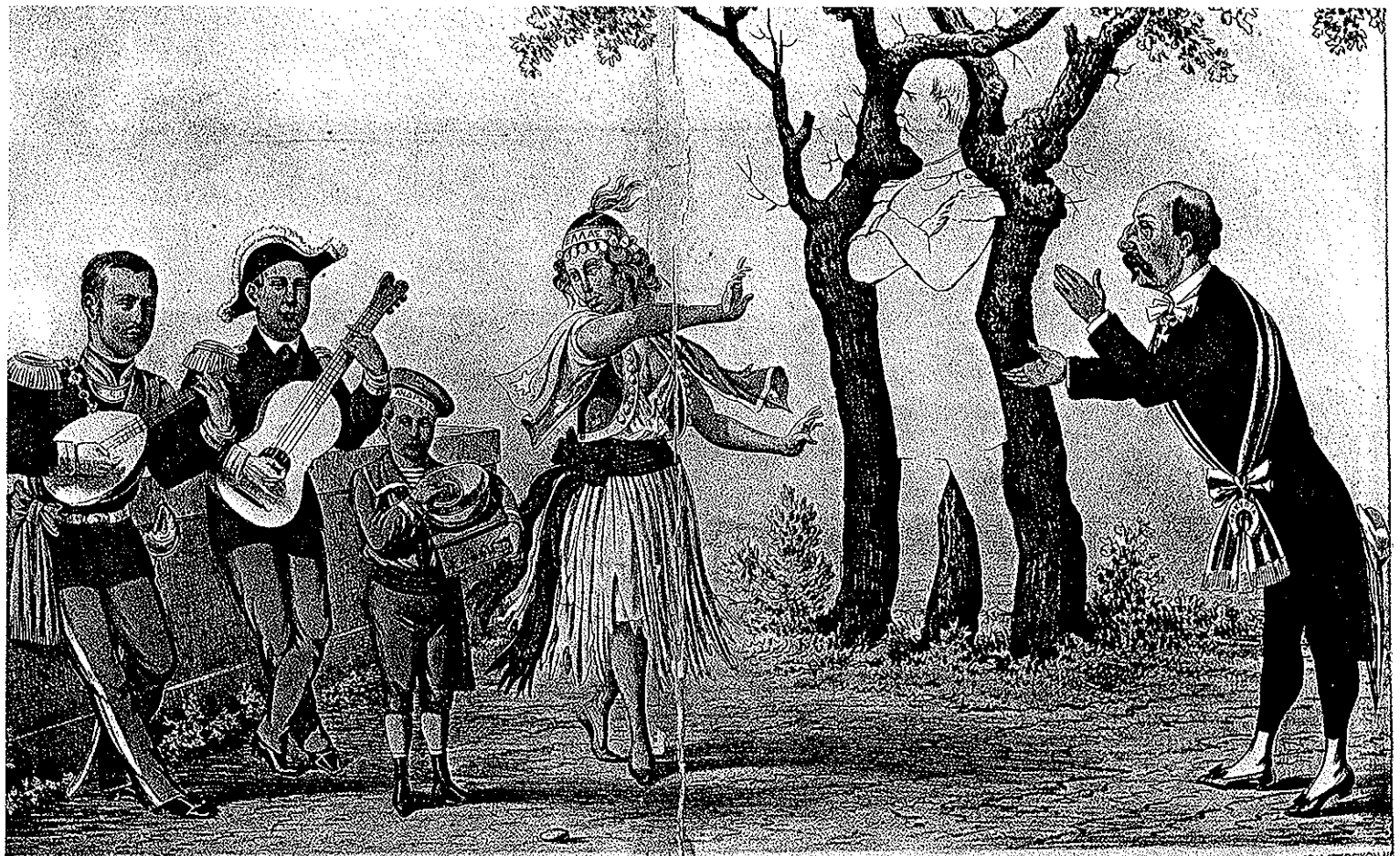
Οι γάμοι του διαδόχου Κωνσταντίνου με τη Σοφία των Χοεντσόλλερν, αδελφή του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β', που τελέστησαν στην Αθήνα στις 15 Οκτωβρίου 1889, δεν πρόσφεραν μόνο ένα έντυπωσιακό θέαμα στον αθηναϊκό λαό,

άλλα γέννησαν και ελπίδες στροφής της γερμανικής πολιτικής προς όφελος των ελληνικών εθνικών βλέψεων, που διαφεύστηκαν όμως γρήγορα. Έπάνω: η θεοδόξη ιερολογία του γάμου στο μητροπολιτικό ναό της Αθήνας (Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

άνυπέρβλητο αδιέξοδο· ή αδέξια ενέργεια του βασιλιά είχε παγώσει τις κεντροφυγες διαδικασίες, προκαλώντας την εδαισθησία των δηλιγιαννικών και την επιφυλακτικότητα των τρικουπικών. Συνέπεια αυτού ήταν ότι το τρίτο κόμμα στάθηκε αδύνατο να διευρυνθεί με νέες προσχωρήσεις ή «άποστασίες», για να διασφαλίσει τη διάδοχη κατάσταση. Έτσι, ή κυβέρνηση Κωνσταντοπούλου εμφανίσθηκε ξαφνικά ως τελείως ακατάλληλη για να προωθήσει τα σχέδια των Βλαστού - Συγγρού. Μόνη πιά λύση ήταν για μια ακόμα φορά οι νέες εκλογές. Όρίσθηκαν πραγματικά για τις 3 Μαΐου 1892. Σ' αυτές ο Δηλιγιάννης αποδοκιμάσθηκε από το εκλογικό σώμα και έτσι ο Γεώργιος μπόρεσε να δικαιολογήσει εκ των υστέρων την ενέργεια της αποπομπής του λαϊκιστή ήγέτη. Ο Χ. Τρικούπης σχημάτισε τη νέα κυβέρνηση. Στη συνεχιζόμενη πρωτοφανή δημοσιονομική δυσπραγία, ο Τρικούπης έπιχείρησε να αντεπεξέλθει και πάλι με την προσφιλή τακτική του της «φυγής προς τα εμπρός»: σύναψη νέων δανείων για την εξυπηρέτηση των παλιών. Οι όροι των δανείων ήταν δυσμενέστατοι. Λόγω της διαφοράς ανάμεσα στην ονομαστική τιμή των δανείων και στην τιμή εκδόσεως, ο πραγματικός τόκος των δανείων του έξωτερικού κυμαινόταν συχνά γύρω στο 30 %.

Παράλληλα, ο Τρικούπης άνηγγειλε μια νέα πολιτική λι-

τότητας, ή όποια μεταφράσθηκε άμέσως σε μιá σειρά από επιπρόσθετους φόρους σε βάρος των καταναλωτών. Ξέσπασαν νέες διαμαρτυρίες των λαϊκών στρωμάτων. Στις 15 Ιουλίου 1892 άνακοινώθηκε σχέδιο νόμου για την έπιβολή βαρύτερων διδάκτρων και «έκπαιδευτικών τελών» σε όλες τις βαθμίδες της παιδείας. Η σπουδάζουσα νεολαία διαδήλωσε την αντίθεσή της. Στη βουλή, ή αντιπολίτευση πήρε φυσικά το μέρος των σπουδαστών. Ο Δ. Ράλλης, από το βήμα της βουλής, υπολόγισε ότι με το νέο νόμο οι σπουδές ως και το πανεπιστημιακό πτυχίο έπρόκειτο να στοιχίζουν σε ένα νέο περίπου 1.445 δραχμές (δηλαδή όσο περίπου 12 μηνιαίοι μισθοί ενός δημοδιδασκάλου στην ίδια εποχή, κατά τον Άλ. Δημαρά). Κατά το Ράλλη, αυτό σήμαινε ότι ή κυβέρνηση Τρικούπη «άποκλείει της Άνωτάτης Παιδείας τα 90 % του πληθυσμού», ότι «παραδίδεται ή πολιτεία ολόκληρος εις χείρας των πλουσίων», ότι «έγκαθιδρύεται και εις την παιδείαν σύστημα πλουτοκρατικών». Για τους λόγους αυτούς, ο Ράλλης συγμάτιζε το νομοσχέδιο του Τρικούπη για την έπιβολή των νέων έκπαιδευτικών τελών, γιατί «καταστρέφει την ίσοπολιτείαν» και είναι συνεπώς «άντεθνικό». Μπροστά στις βαρύτερες κατηγορίες του Ράλλη, ο Χ. Τρικούπης δέν είχε να αντίταξει παρά τα έξής: «άπό του Άγώνος... είδον την έκπαιδευσιν διηνεκώς δωρεάν

Η ΕΛΛΑΣ ΕΝ ΤΗ ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΙΟΝ ΤΗΣ

ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ
ΑΡΧΕΤΑ Ι. ΜΕΛΛΥΡΟΝ
ΑΡΧΟΜΟΣ. 1909/10

‘Η μακροχρόνια άσκησις τής εξουσίας από τόν Χ. Τρικούπη και τόν γεγονός ότι στην περίοδο 1882-1893, σε αντίθεση με τόν αντίπαλό του Θ. Δηλιγιάννη, ούδέποτε ήθελε σε σύγκρουση με τόν στέμμα, έδωσαν λαβή στην αντιπολίτευση να τόν χαρακτηρίσει «εθνοούμενο τής Αδλής». Έπάνω: γελοιογραφία από τόν

«Νέο Άριστοφάνη», όπου εμφανίζονται ο διάδοχος Κωνσταντίνος και τά άλλα μέλη τής βασιλικής οικογένειας να κάνουν «καντάδα» στην έλιά, τόν σύμβολο τού τρικουπικού κόμματος, ενώ ο ίδιος ο Γεώργιος Α΄ τήν στηρίζει με τίς πλάτες του (Αθήνα, Έθνικό Ιστορικό Μουσείο).

παρεχομένην, ως είδος φυσικού δικαίου... ‘Όμως πρέπει και ο Έλληνας να πληρώνη υπέρ τής ίδιας εκπαιδευσεως, ως ο Γάλλος, ο Ίταλός, ο Γερμανός, ο Ρώσος». Τελικά, παρά τίς καταγγελίες από τήν αντιπολίτευση, παρά τόν σάλο μεταξύ τών σπουδαστών και τίς διαδηλώσεις, ή τρικουπική πλειοψηφία τής βουλής ψήφισε τόν νομοσχέδιο ως νόμο ΒΝΔ΄/1892. Με τόν νόμο αυτό, για πρώτη φορά στην ιστορία τού νεοελληνικού κράτους, επιβάλλονταν βαρύτερα τέλη για τούς σπουδαστές από τόν δημοτικό σχολείο ως τόν Πανεπιστήμιο.

Οί νέοι φόροι και τά δάνεια είχαν γίνει τόν κεντρικό και προσφιλέστερο θέμα συζητήσεων μεταξύ τών αναγνωστών τού καθημερινού τύπου. Οί δηλιγιαννικοί κατήγγελλαν ότι εξαντλήθηκε πρό πολλού ή φορολογική ικανότητα τού λαού. ‘Ο Τρικούπης αντέτεινε ότι δέν υπάρχουν αντικειμενικά όρια σ΄ αυτή.

Παρόλη τήν υψηλή φορολογία πάνω στην κατανάλωση, ή πολιτική τού Τρικούπη δέν έπαυε να είναι εξαρτημένη από τά δάνεια. ‘Ο ίδιος εφθασε στό σημείο να εξαρτήσει τόν δημοσιο προϋπολογισμό τού 1893 από τήν ελπίζομενη πραγματοποίηση νέου δανείου στό Λονδίνο. ‘Όμως στό σημείο αυτό, ή τακτική τών όμιλων τών δανειστών έπαυσε να είναι όμοφωνη. ‘Οξείες αντιθέσεις ανέκυψαν, πράγμα τόν όποιο όδήγησε σε έναν ακόμα όξύτερο ανταγωνισμό ανάμεσα στα γαλλικά και στα άγγλικά συμφέροντα. Οί Άγγλοι κεφαλαιοόχοι ήταν διατεθειμένοι να παραχωρήσουν και νέα δάνεια στην Έλλάδα, προκειμένου να στηρίξουν τόν Τρικούπη στην εξουσία. Αντίθετα, οί Γάλλοι, εκπροσωπούμενοι από τούς Βλαστό και Συγγρό, τορπίλιζαν

κάθε προσπάθεια για νέο δάνειο. ‘Επιδίωκαν να εξωθήσουν τόν ελληνικό κράτος σε πτώχευση, για να μπορέσει επιτέλους να δικαιολογηθεί ή παραχώρηση τού προνομίου για τήν ίδρυση τής «Τραπεζής τού Κράτους» και, μέσω αυτής, ή επιβολή τού άλλοδαπου έλέγχου πάνω στις προσόδους τού ελληνικού δημοσίου.

‘Ο Τρικούπης, για να ενισχύσει τήν εμπιστοσύνη τών Άγγλων δανειστών, πρότεινε στην άγγλική κυβέρνηση να στείλει έκτακτο άπεσταλμένο της, ο όποιος να εξετάσει άποπροσώπως τή δημοσιονομική κατάσταση τής χώρας. ‘Ο Άγγλος ύπουργός τών Οικονομικών άποδέχθηκε πραγματικά τήν πρόταση και έστειλε στην Έλλάδα τόν ‘Οκτώβριο τού 1892 τόν λόρδο Έδουάρδο Λώ. ‘Όμως ή άποστολή αυτή άνησύχησε τόν γαλλικό όμιλο τών δανειστών. Σε αντιστάθμισμα στάλθηκε ο Γάλλος επιθεωρητής Ρού. ‘Ο γαλλοάγγλικός ανταγωνισμός γύρω από τόν έλεγχο τών δημοσίων οικονομικών τής Έλλάδος εξέλιχθηκε σε μιá μάχη γνωμοδοτήσεων. ‘Ο Έδ. Λώ, εκφράζοντας τίς διαθέσεις τών Άγγλων, διαπίστωσε ότι οί οικονομικές βάσεις τής χώρας ήταν καλές. Αυτό σήμαινε ότι υπήρχαν ακόμα δυνατότητες για μιá υγιή διαχείριση και ότι, συνεπώς, υπήρχε ακόμα περιθώριο έγγυήσεων για τή σύναψη νέου δανείου. Αντίθετα, ο επιθεωρητής Ρού, οί Γάλλοι δανειστές, οί Έλληνες διαχειριστές τους και όλόκληρη ή αντιπολίτευση κατήγγελλαν ότι ο Τρικούπης εξαπάτησε τόν Έδ. Λώ, παρουσιάζοντας με δόλο τή δημοσιονομική κατάσταση τής χώρας ως άνηρή. Για να έπισπεύσουν τήν πτώχευση, οί Γάλλοι τορπίλισαν τήν

έλληνική αξιοπιστία στα χρηματιστήρια του εξωτερικού, διαδίδοντας ότι «ή Ελλάς φέρεται αναποφεικτως προς χρεωκοπία». Στη βουλή, οι «γαλλόφιλοι» Καραπάνος και Κωνσταντόπουλος χρησιμοποίησαν το κύρος τους ως οικονομολόγων, για να διακηρύξουν ανοικτά ότι δεν υπάρχει άλλη λύση από την πτώχευση. Παρόλα αυτά, ο Τρικούπης πέτυχε μιὰ καταρχήν συμφωνία για ένα νέο δάνειο με Άγγλους χρηματοδότες, για 3.500.000 στερλίνες.

Όμως οι έγγυήσεις που είχαν αξιώσει και επιβάλλει οι Άγγλοι κεφαλαιοχρηματοδότες ήταν πραγματικά υπερβολικές. Μεταξύ των άλλων, ή καταρχήν συμφωνία προέβλεπε ότι το νέο δάνειο δε θα φερόταν στη βουλή για επικύρωση, αλλά θα κυρωνόταν με απλό βασιλικό διάταγμα. Όπως ήταν επόμενο, ή αντιπολίτευση κατήγγειλε άμέσως τους όρους του δανείου ως «άτιμωτικούς» για την έθνική κυριαρχία και ανεξαρτησία τής χώρας. Βέβαια, ή γαλλική πλευρά πλειοδότησε στις καταγγελίες. Ο Α. Συγγρός έπεισε το Γεώργιο ότι με το δάνειο αυτό θιγόταν ή έθνική κυριαρχία και ότι συνεπώς αν υπέγραφε το βασιλικό διάταγμα για την επικύρωσή του (όπως προέβλεπε ή συμφωνία του δανείου), αναποφεικτα θα στέμματα θα αναλάμβανε βαρύντατες ιστορικές εθύνες. Ο Γεώργιος, αντιλαμβανόμενος ότι κινδύνευε να έπωμισθει μόνος του την εθύνη για το «άτιμωτικό» δάνειο, άκολουθήσε τή συμβουλή του Συγγρού και άρνήθηκε να επικυρώσει το δάνειο. Έτσι, παρόλες τις ελπίδες του Τρικούπη και παρά την πυρετώδη δραστηριότητα του ύπουργού των Έξωτερικών Γ. Θεοτόκη, μεταξύ των χρηματιστών του Λονδίνου, το άποφασιστικής σημασίας αυτό δάνειο ματαιώθηκε τήν ύστατη στιγμή. Ο Τρικούπης, βλέποντας ότι το πολυσυζητημένο δάνειο άποτύγχανε, αντί να αναθεωρήσει τήν τακτική του ως προς τήν αντιμετώπιση του δημοσιονομικού προβλήματος, έπωφελήθηκε άπλως για να άπομακρυνθεί έγκαιρα από τήν αρχή, πριν από τήν επερχόμενη καταστροφή.

Με τήν άπομάκρυνση του Τρικούπη, ο Γεώργιος θέλησε να επαναλάβει τήν προσπάθειά του για να αναδείξει ένα «κρίτο κόμμα» πέρα από τις δύο βασικές μερίδες. Έτσι, διόρισε πρσθυπουργό τον ανεξάρτητο, και μάλιστα ούτε καν βουλευτή, Σ. Σωτηρόπουλο, με ύπουργό Έξωτερικών τον άρχηγό του «τρίτου κόμματος» Α. Ράλλη (3 Μαΐου 1893). Στην κυβέρνηση αυτή προστέθηκαν και άλλοι που δεν ανήκαν στις δύο μεγάλες πολιτικές παρατάξεις, όπως οι Άθ. Εύταξιας, Ε. Κριεζής, Κόρπας κλπ. Ο Γεώργιος πίστευε και τή φορά αυτή ότι οι Σωτηρόπουλος και Ράλης, λόγω τής φήμης που είχαν σαν «σκληροί δημοκράτες» και άσυμβίβαστοι, θα πετύχαιναν στο ζήτημα που, ένα χρόνο πριν, είχε άποτύχει ο φίλος τους Κ. Κωνσταντόπουλος. Όμως και τή φορά αυτή ή πολιτική πώλωση και ο φανατισμός άνάμεσα στις δύο μεγάλες παρατάξεις ήταν τέτοιοι, ώστε ή προσπάθεια του στέμματος και πάλι άπέτυχε. Ο ίδιος ο Θ. Δηλιγιάννης κατήγγειλε βάνουσα τους ύπουργούς του Σωτηρόπουλου σαν «άποστάτες» από το δημοκρατικό χώρο και «σταυλίτες εις τήν ύπηρεσίαν των άνακτόρων». Οι νέοι αυτοί πολιτευτές, έλεγε, «δέχονται να μεταβληθώσιν εις σταυλίτας, διότι νομίζουσιν ότι ούτω θέλουσιν δυνηθεί να σταδιοδρομήσωσιν». Σε σχετική διαμαρτυρία στο κοινοβούλιο, ο Δηλιγιάννης έσπευσε να διευκρινίσει: «σταυλίτας όνομάζω πάντοτε εκείνους, οι όποιοι παρουσιάζονται εις τήν Βουλήν ως αντιπρόσωποι του Βασιλέως, ενώ τον Βασιλέα αντιπροσωπεύουσιν υπό τα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα μόνον οι ύπουργοί. Δέν έχομεν αντιπροσώπους, ούδ' ύπάρχουσιν υπό τα πολιτεύματα ταύτα κομμισάριοι του βασιλέως». Και πραγματικά, ή άλήθεια ήταν ότι το σύνολο των όπαδών και των ύποστηρικτών τής νέας κυβερνήσεως δεν υπερέβαινε τους 18 βουλευτές. Συνεπώς, ή άνάθεση τής έντολής στο Σωτηρόπουλο προσφερόταν σε βάσιμες και έντονες κριτικές. Οι τρικουπικοί έσπευσαν και αυτοί να πλειοδοτήσουν σε καταγγελίες ως προς τον άντισυνταγματικό χαρακτήρα τής βασιλικής ένέργειας.

Παράλληλα, όλοι πίστεψαν ότι ή πτώχευση ήταν ήδη γεγονός και ότι ή άποστολή του Σωτηρόπουλου δεν ήταν παρά να τήν έπισημοποιήσει. Και όμως, ο γηραιός οικονομολόγος θεώρησε ξαφνικά ότι έφόσον άποτύγχανε ή πολιτική του επιχεί-

ρηση για τή δημιουργία ενός νέου κόμματος, δέν ύπρηξε κανένας λόγος να καταστρέψει και τή φήμη του ως οικονομολόγου, για χάρη των Γάλλων δανειστών που καραδοκούσαν. Έτσι, σαν έμπειρος πολιτικός και οικονομολόγος, ο Σωτηρόπουλος, με τήν πολύτιμη συνεργασία του Άθ. Εύταξια, άποφάσισε ξαφνικά να άποποιηθεί τήν ιστορική εθύνη τής πτωχεύσεως και να επιχειρήσει να τήν έπιρρίψει στους διαδόχους του.

Μή διαθέτοντας άρκετο συνάλλαγμα για τήν πληρωμή των τοκομεριδίων στους δανειστές του εξωτερικού, κατόρθωσε να έρθει σε συμφωνία με τον οίκο «Χάμπρο» του Λονδίνου. Χάρη σ' αυτή, ο Σωτηρόπουλος προμηθεύθηκε το άπαιτούμενο συνάλλαγμα για τήν κεφαλαιοποίηση των καθυστερούμενων τόκων. Το δάνειο Χάμπρο, υπό έξαιρετικά τοκογλυφικούς όρους, επέτρεπε στην κυβέρνηση να μετατρέψει τα καθυστερούμενα τοκομερίδια των δανείων 1881, 1884, 1889 και 1890, σε τίτλους νέου δανείου. Αττή ήταν ή ουσία του όνομασθέντος «δανείου κεφαλαιοποιήσεως» (founding), του όποιου ο τύπος είχε γίνει διεθνώς γνωστός μόλις δύο χρόνια πριν (1891) με τήν άνάλογη τακτική τής κυβερνήσεως τής Άργεντινής, στην προσπάθειά της να άποφύγει τήν πτώχευση.

Οι προσωρινοί τίτλοι του νέου δανείου όνομάσθηκαν «σκριπ» και τροφοδότησαν ανεξάντλητα τήν πολιτική σάτιρα κατά τήν έποχή αυτή και για άρκετο καιρό άκόμα. Γενικό ήταν το αίσθημα ότι το «δάνειο κεφαλαιοποιήσεως» δέν ήταν παρά μιá έμμεση μορφή πτωχεύσεως. Η διάθεση των σκριπ έκανε τους χρηματιστικούς κύκλους του εξωτερικού να διαισθάνονται ότι έπρόκειτο για έμπαιγμό. Αυτό είχε όλεθριες συνέπειες για τήν τακτική τής κυβερνήσεως: τή στιγμή που επιχειρούσε να άνορθώσει τή διεθνή αξιοπιστία των έλληνικών δημοσιονομικών πραγμάτων, φήμες διέρεαν ότι προετοιμάζεται ή πτώχευση. Οι Γάλλοι κυρίως δανειστές θεώρησαν ότι ή «έπιχείρηση σκριπ» ίσοδυναμούσε με «δολία χρεωκοπία». Προς ένισχυση τής άπόψεως αυτής έπιστρατεύθηκε και ο γηραιός καθηγητής τής Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού Π. Λερούα - Μπωλιέ, ο όποιος δήλωσε δημόσια ότι ή συμφωνία του έλληνικού κράτους με τον οίκο «Χάμπρο» ίσοδυναμούσε με «πραγματική χρεωκοπία» και συνεπώς με «μιá προσπάθεια εξαπατήσεως του εύρωπαϊκού κοινού». Με τήν έκστρατεία αυτή, τα έλληνικά χρεώγραφα συνέχισαν να ξεπέφτουν στις διεθνείς χρηματιστικές άγορές. Η διεθνής κερδοσκοπία, για να άσκήσει πίεση πάνω στην έλληνική κυβέρνηση, έπιτάχυνε τήν πορεία προς τήν πτώχευση. Οι σχέσεις τής έλληνικής οικονομίας με το έξωτερικό περιορίστηκαν στο έλάχιστο, πράγμα που έθετε και άνυπέρβλητα έμπόδια στην έγχώρια παραγωγή. Η οικονομία τής χώρας βυθιζόταν στο χάος, ενώ ή κυβέρνηση Σωτηρόπουλου, παρά τήν άδλική ενθάρρυνση, έχανε κάθε έλεγχο πάνω στην κατάσταση. Έμπρός στο άδιέξοδο, οι Βλάσσης Γαβριηλίδης και Άν. Βυζάντιος έφθασαν στο σημείο να καταγγείλουν όλα τα πολιτικά κόμματα ως υπεύθυνα για τήν κατάσταση και να συστήσουν στο βασιλιά Γεώργιο να συγκεντρώσει δικτατορικά όλες τις έξουσίες στα χέρια του.

Η τελευταία κυβέρνηση Τρικούπη και ή πτώχευση

Στις 28 Οκτωβρίου 1893, ο ύποψήφιος του Σωτηρόπουλου για τήν προεδρία τής βουλής καταψηφίσθηκε. Στη θέση αυτή εκλέχθηκε ο τρικουπικός Β. Βουδούρης. Έπιβεβαιώθηκε έτσι ή τρικουπική πλειοψηφία στη βουλή. Έστερα από αυτό, στις 30 Οκτωβρίου, ο Σωτηρόπουλος παραιτήθηκε και ή έντολή δόθηκε στο Χ. Τρικούπη. Πρώτη μέριμνα του Τρικούπη ήταν να άκυρώσει το «δάνειο κεφαλαιοποιήσεως» του Σωτηρόπουλου, γιατί θεώρησε ότι αυτό είχε ίσχυρότατα κλονίσει τήν αξιοπιστία τής Ελλάδος στο έξωτερικό. Προσπάθησε και πάλι να επανέλθει στην προσφιλή του τακτική των νέων δανείων για τήν έξυπνέρευση των παλαιών. Όμως, τή φορά

«Ο Άνδρέας Συγγρός δὲν ὑπῆρξε μόνο μεγάλος ἐθνικός εὐεργέτης καὶ ἐπιχειρηματίας ἀλλὰ καὶ δραστήριο πολιτικὰ πρόσωπο, ποὺ ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στὸ πλῆγμα τῶν πιέσεων καὶ συμβιβασμῶν, ποὺ ὀδήγησαν στὴν πτώχευση τοῦ 1893 καὶ τὸν ἴδιο σὲ σύγκρουση μὲ τὸν πολιτικὸ του ἀρχηγὸ Χ. Τρικούπη. Ἐπάνω: ὁ Ἄ. Συγγρός περιβαλλόμενος ἀπὸ ἀπεικονίσεις μερικῶν ἀπὸ τὶς κυριότερες εὐεργεσίες του πρὸς τὴν Ἑλλάδα (Ἄθῆνα, Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο).

αὐτῆ, στάθηκε ἀδύνατο πιά νὰ συνάψει ὁποιοδήποτε δάνειο. Ἔτσι, στὶς 10 Δεκεμβρίου 1893, ὁ Χ. Τρικούπης ὑποχρεώθηκε νὰ ἀναγνωρίσει ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς βουλῆς ὅτι «δυστυχῶς ἐπτώχευσαν». Ὁ νόμος ΒΡΨΤ/93 κήρυξε ἐπίσημα τὸ ἑλληνικὸ κράτος σὲ κατάσταση πτωχεύσεως, ὡς πρὸς τὶς πληρωμὲς του στὸ ἐξωτερικόν. Ἡ εἶδηση τῆς πτωχεύσεως προκάλεσε τὴν ἐξέγερση ὄλων τῶν δανειστῶν: Παρίσι, Λονδίνο, Βερολίνο ζητοῦσαν τὴν κεφαλὴ τοῦ Τρικούπη καὶ ἀξιοῦσαν ὁμόφωνα πιά τὴν ἐπιβολὴ διεθνoῦς ἐλέγχου πάνω στὶς εἰσπράξεις τῶν προσόδων τοῦ δημοσίου.

Ἡ κυβέρνησις Τρικούπη ἐξουσιοδοτήθηκε ἀπὸ τὴ βουλὴ γιὰ νὰ διαπραγματευθεῖ τοὺς ὅρους τοῦ πτωχευτικοῦ συμβιβασμοῦ μὲ τοὺς δανειστὲς τῆς. Πρῶτο μέτρο ἦταν ἡ περικοπὴ τῶν ἐτησίως καταβαλλόμενων τοκομεριδίων κατὰ 70%. Αὐτὸ εἶχε βέβαια σὰν αὐτόματη συνέπεια τὸν ἐκμηδενισμό τῆς ἀξίας τῶν ἑλληνικῶν χρεωγράφων στὰ χρηματιστήρια τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ ἀντιπολίτευσις ἔσπευσε νὰ καταγγεῖλει τὸν Τρικούπη ὡς βασικὸ ὑπεύθυνον τῆς ἀναίτουδς χρεωκοπίας, λόγω τῶν «ὑπερῶγων δαπανῶν καὶ τῆς ἄλογιστου οικονομικῆς πολιτικῆς» του κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη (1882-1893). Ἀντί-

θετα, οἱ τρικουπικοὶ ἀπέδωσαν τὴν πτώχευση στὴν «εἰρηνοπώλημ ἐπιστράτευση» τοῦ Δηλιγιάννη τοῦ 1885 καὶ στὰ ἀθεράπευτα δημοσιονομικὰ ἑλλειμματα ποὺ εἶχε προκαλέσει. Πάντως, πέρα ἀπὸ τὸ ζήτημα τοῦ καταμερισμοῦ τῶν εὐθυνῶν, τὸ κυριότερο πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἀντιμετώπιζε πιά ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν τόσο τὸ ποσὸ τοῦ χρέους, ὅσο ὁ διεθνὴς κλονισμὸς τῆς ἑλληνικῆς ἀξιοπιστίας. Ἡ διεθνὴς ἀνυποληψία τῆς Ἑλλάδος δὲν περιοριζόταν μόνο στοὺς οικονομικοὺς κύκλους, ἀλλὰ ἐπεκτεινόταν ταχύτατα καὶ στὸ χῶρο τῶν πολιτικῶν συναλλαγῶν. Ἡ διεθνὴς ἀντίδραση κατὰ τῆς ἑλληνικῆς χρεωκοπίας καλλιεργεῖτο συστηματικὰ. Ἡ ἀγανάκτησις, μετὰ τὴν ἐνοποίηση καὶ τὸ συντονισμό τῶν ὁμίλων τῶν δανειστῶν, κατέκτησε καὶ τὶς κυβερνήσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Οἱ Γερμανοὶ κερφαλιοῦχοι θεώρησαν ὅτι εἶχαν ἰδιαίτερα θιγεῖ. Ὁ λόγος ἦταν ὅτι, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ συνοικεσίου Κωνσταντινου - Σοφίας, εἶχαν ἀγοράσει μαζικὰ τὰ ἑλληνικὰ χρεωγράφα. Οἱ κυβερνήσεις τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας χρησιμοποίησαν κάθε εἶδους ἐκβιασμό καὶ ἀπειλὴ κατὰ τῆς Ἑλλάδος γιὰ νὰ προστατεύσουν τὰ συμφέροντα τῶν θιγόμενων ὑπηκόων τους. Ὅμως ἡ πιὸ λυσσαλέα καὶ βίανουσι ἀντίδραση ἦταν τοῦ Κάιζερ Γουλιέλμου Β'. Φαίνεται ὅτι πῖσω ἀπὸ αὐτὴ τὴ στάση τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορα ὑπῆρχε πολιτικὸς ὑπολογισμὸς: ὁ Κάιζερ ὑπολόγισε ὅτι ταπεινώνοντας τὴν Ἑλλάδα (δηλαδὴ τὴ χώρα ποὺ ἀπειλοῦσε μόνιμα τὴν ὀθωμανικὴ ἀκεραιότητα στὸ ὄνομα μιᾶς Μεγάλης Ἰδέας) θὰ κολάκευε τὴν Τουρκία, ἢ φιλα τῆς ὁποίας τοῦ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ὑλοποιήσει τὴν περίφημη «ἐξόρμησις πρὸς ἀνατολάς». Ἔτσι, μετὰ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ 1886, ἡ Ἑλλάδα ἐβλεπε, γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ, τὶς κυβερνήσεις τῶν Δυνάμεων νὰ ὀρθώνονται ἀπειλητικῶς ἐναντίον τῆς. Μέσα σὲ ἓνα κλίμα ἀπὸ πρωτοφανεῖς οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀπειλές, ὅλες οἱ προσπάθειες γιὰ πτωχευτικὸ συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ στοὺς δανειστὲς του ἀπέτυχαν. Ἡ κυβέρνησις Τρικούπη, παρόλη τὴ διαλλακτικότητα καὶ τὶς παραχωρήσεις τῆς, δὲν ἔφθασε σὲ ἀποτελεσματικὸ ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοῦχοι. Βαλλόμενα ἀπὸ παντοῦ, ἐνῶ ἔχανε προοδευτικὰ κάθε ἐλεγχὸ πάνω στὶς ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις, Γενικὴ δυσαρέσκεια, οικονομικὴ κρίσις, πολιτικὴ ἀναταραχὴ, κυβερνητικὴ ἀνυπαρξία χαρακτηρίζουν τὴν περίοδο 1893-1895. Οἱ στρατιωτικοὶ ἔβρισαν καὶ πάλι νὰ ἐνεργοποιουῦνται. Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1894, ἔνδεκα μῆνες μετὰ τὴν πτώχευση, ἰδρύθηκε ἀπὸ ἀρκετοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ στρατοῦ καὶ διανοουμένων μιὰ νέα ἐθνικιστικὴ συνωμοτικὴ ὀργάνωσις, ἡ «Ἐθνικὴ Ἐταιρία», τῆς ὁποίας ὁ ρόλος ἐπρόκειτο νὰ ἀποβῆ μοιραῖος γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἰδίως κατὰ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ 1897. Τὸ ἑνδεκάμηνο μετὰ τὴν πτώχευση εἶχε διαρρέσει μέσα σὲ βίανουσες καὶ ἰταμὲς προκλήσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὸ τὸ οικονομικόν, πολιτικόν, ἔθνικόν ἀδιέξοδο θέλησαν νὰ ξεπεράσουν οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ ἐνθουσιώδεις δημοσιογράφοι ποὺ εἶχαν πρῶτοι τὴν ἰδέα γιὰ τὴν ἰδρυσις τῆς Ἐταιρίας. Φιλοδοξία τους ἦταν νὰ φτιάξουν μιὰ «Νέα Φιλικὴ Ἐταιρία» γιὰ τὴν προάσπιση τῶν «ἱστορικῶν δικαίων» τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ γιὰ τὴν «προώθησις τοῦ ἀντρωτικοῦ προβλήματος». Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, πολὺ σύντομα μέσα στοὺς κύκλους τῆς πατριωτικῆς αὐτῆς ἐταιρίας εἰσέδυσαν κάθε εἶδους στοιχεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πράκτορες καὶ «προβοκάτορες» κάθε προελεύσεως. Στόχος ὄλων αὐτῶν στάθηκε, ὅπως πάντα, ἡ χειραγώγησις καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ πατριωτικοῦ φανατισμοῦ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐταιρίας καὶ τῶν λαϊκῶν τάξεων γενικότερα. Ἢδη ἀπὸ τὸ 1880 περίπου, οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ, καὶ ἰδίως οἱ κατώτεροι, εἶχαν βρεθεῖ σὲ θέσεις ποὺ τοὺς ἔφερναν πλησιέστερα μᾶλλον πρὸς τὸ ἀντιτρικουπικόν συγκρότημα. Τὰ συνθήματα τοῦ Δηλιγιάννη κατὰ τῆς πλουτοκρατίας καὶ τῆς οικονομικῆς ὀλιγαρχίας ἔβρισκαν ἀπήχησις καὶ στὸ στρατό. Ἀντίθετα, τὸ «βουλευτοκρατικόν» σύστημα τοῦ δηλιγιαννισμοῦ ὄχι μόνο δὲν τοὺς φόβιζε, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄνοιγε μιὰ διέξοδο — τὴ μοναδικὴ ἄλλωστε — πρὸς τὴν ἀσκήσι τῆς ἐξουσίας καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀνοδο. Ἔτσι, κατὰ τὴν περίοδο 1878-1886, τὸ στρατιωτικὸ ἐπάγγελμα εἶχε ἀποβῆ

ένας βασικός χώρος από τον οποίο άντλούσαν στελέχη τα πολιτικά κόμματα και μέλη το κοινοβούλιο. Στις εκλογές του 1886 ύπήρχαν πάνω από 100 στρατιωτικοί που διεκδικούσαν την ψήφο του λαού. Ο Τρικούπης, είτε γιατί δεν είχε τις συμπάθειες των στρατιωτικών είτε γιατί η πολιτικοποίηση απέβαινε επίζημα στον ίδιο το στρατό, πέρασε νόμο το 1886, με τον οποίο απαγόρευε στους κατώτερους αξιωματικούς να εκλέγονται βουλευτές. Ο ίδιος, φέρνοντας το νόμο αυτό προς το Γεώργιο, του είχε συστήσει να τον διαφυλάξει «ως κόρην οφθαλμού». Όμως μόλις ο Δηλιγιάννης επανήλθε στην εξουσία κατήγγειλε από τους πρώτους το νόμο αυτό, κερδίζοντας ακόμα περισσότερο τις συμπάθειες των αξιωματικών. Φαίνεται ότι ο συνδυασμός των επαγγελματικών αιτίων με την πολιτική κρίση και τα χρονίζοντα έθνικά προβλήματα λειτούργησαν στη βάση για τη νέα εξόρμηση των στρατιωτικών με τη μορφή της «Εθνικής Έταιρίας» το 1894. Έτσι, η γενική κρίση της ελληνικής κοινωνίας επρόκειτο να οδηγήσει από τη μια σε νέα έξαρση του αλυτρωτικού προβλήματος (Κρήτη, Μακεδονία κλπ.) και από την άλλη στην πολιτικοποίηση του στρατού και στην ανάμιξη των αξιωματικών στις διαμάχες για την εξουσία. Αιτή ήταν η εξέλιξη που επιβεβαιώθηκε κατά τα τελευταία έτη του 19ου αι. στην Ελλάδα.

Παράλληλα, στον κοινοβουλευτικό χώρο όλες οι μερίδες της αντιπολιτεύσεως (Δηλιγιάννης, Καραπάνος, Σωτηρόπουλος, Κωνσταντόπουλος, Ράλλης κλπ.) βρήκαν τον τρόπο, ξεπερνώντας τις δεύτατες διαφωνίες τους, να ένωθούν σε ένα κοινό μέτωπο κατά του Τρικούπη και να αρχίσουν τα συλλαλητήρια. Ο Γεώργιος άρχισε και αυτός να ενισχύει τον αντιτρίκουπικό αγώνα, όχι μόνο για να ίκανοποιηθεί το άλλοδαπός δανειστής της Ελλάδος, αλλά και γιατί η αποκοπή του Τρικούπη ως εξιλαστήριου θύματος θα επέτρεπε μια σχετική άναστήλωση της διεθνούς πίστεως της χώρας. Έτσι, ένας συνασπισμός από τις πιο ετερόκλητες δυνάμεις δρθώθηκε ενάντια στον Τρικούπη. Οι λαϊκές τάξεις ξεσηκώθηκαν εναντίον του λόγω της ανελέητης φορολογίας που είχε επιβάλει. Ο στρατός κινητοποιήθηκε λόγω του διεθνούς εξευτελισμού της Ελλάδος, της εσωτερικής άκυβερνησίας και της έλλειψης προοπτικών ως προς τα έθνικά ζητήματα. Οι άνωτερες τάξεις και τα άνακτορα, άπληχώντας τη διεθνή κατακραυγή κατά του Τρικούπη, τον καταδίκασαν και τον απομόνωσαν. Ίδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι ότι πίσω από τις βίαιες αντιδράσεις των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων κρύβονταν συχνά Έλληνες κεφαλαιούχοι που είχαν τοποθετήσει τα χρήματά τους σε ελληνικά χρεώγραφα στα χρηματιστήρια του έξωτερικού. Στους Γερμανούς δανειστές, οι οποίοι είχαν και πολιτικά κίνητρα (δηλαδή τη διάβρωση του δθωμανικού κράτους) είχε προστεθεί ο Αντώνιος Βλαστός από το Παρίσι που διηύθυνε διεθνώς την έκστρατεία κατά του Τρικούπη και του ελληνικού κράτους.

Οι άνάγκες του αντιτρίκουπικού αγώνα οδήγησαν σε μια άπροσδόκητη συμφιλίωση άνάμεσα στα άνακτορα και στο Θ. Δηλιγιάννη. Μεσολαβητής στην περίπτωση αυτή ανέλαβε ο ξάδελφος του τελευταίου Νικόλαος Δηλιγιάννης, ο οποίος είχε διατελέσει και πρεσβευτής της Ελλάδος στο Παρίσι. Έτσι, ο Θ. Δηλιγιάννης λησιμόνησε πολύ σύντομα την πικρία που έτρεφε κατά του Γεωργίου, ίδιος από την εποχή που ο τελευταίος τον είχε αποκέμψει από την εξουσία το 1892, και ανέλαβε και πάλι την ήγεσία του λαϊκιστικού στρατοπέδου. Οι άνωτερες τάξεις συμμάχησαν με τις κατώτερες, με κοινό στόχο να άπαλλαγούν από τον Τρικούπη. Στην κυβέρνηση δέν άπέμενε πιά παρά μια περιορισμένης έκτάσεως υποστήριξη από τους κύκλους των «μεσαιών στραωμάτων» και ειδικότερα από όρισμένους νεότεκους βιομήχανους (ίδιος στον τομέα της θραυτουργίας, όπως π.χ. ο Ρεσίνας κλπ.), οι οποίοι είχαν ευνουηθεί από τη συνεχή υποτίμηση της δραχμής και από τη γενική κρίση της μεταπρατικής άγρο-εμπορευματικής παραδοσιακής δομής. Ο Γεώργιος, παρά την άπέχθεια που του προκαλούσε το πρόσωπο του Δηλιγιάννη,

άναγκάστηκε να παίξει το χαρτί του λαϊκισμού, προκειμένου να μπορέσει να άπαλλαγεί από τον Τρικούπη. Στο αντιτρίκουπικό μέτωπο έλαβε επίσης μέρος και ο προστάτης των συμφερόντων του Βλαστός στην Ελλάδα Ανδρέας Συγγρός, όπως και οι άλλοι κεφαλαιούχοι που είχαν θιγεί.

Το αντιτρίκουπικό κίνημα έλαβε τη μορφή ενός πανεθνικού παραληρήματος. Οι λαϊκές διαδηλώσεις στην Αθήνα καθοδηγούνταν από το «σκληρό και άσυμβίβαστο» ήγέτη του «τρίτου κόμματος» Δ. Ράλλη, ενώ στις επαρχίες έδινε τον τόνο ο ίδιος ο Θ. Δηλιγιάννης. Και όμως, παρά τον έντονο και άνοικτο χαρακτήρα που έλαβε η λαϊκή εξέγερση, η τρικουπική πλειοψηφία της βουλής συνέχιζε άπτότητα να ψηφίζει και νέα φορολογικά νομοσχέδια. Τα σπουδαιότερα έπεισόδια ξέσπασαν με άφορμή ένα άκόμη τρικουπικό νομοσχέδιο. Με αυτό, ο Τρικούπης προσπαθούσε να προστατεύσει κάπως τους ένοικιστές αστικών άκινήτων μπροστά στην οικονομική κρίση. Ο νέος νόμος καθιστούσε σχεδόν άδύνατη την έξωση των «δυστροπούντων μισθωτών». Αυτό χρησίμευσε ως πρόσχημα για να ξεσηκωθεί μια νέα θύελλα διαμετρυριών. Οι μικροαστοί των Αθηνών κινητοποιήθηκαν. Το μεγάλο συλλαλητήριο οργανώθηκε στις 8 Ιανουαρίου 1895 στο Πεδίο του Άρεως. Οι τρικουπικοί όργανωσαν αντιδιαδήλωση και έγιναν συγκρούσεις. Η χωροφυλακή υπάκουε ακόμα στη νόμιμη κυβέρνηση του Τρικούπη, ενώ ο στρατός είχε άρχισει να παρασύρεται σε μεγάλο βαθμό από τις δηλιγιαννικές δημηγορίες και τα αύλικα σχέδια. «Ήτο άπερίγραπτος ή μανία, ή λύσσα και ή φανατισμός του πλήθους των δύο στρατοπέδων» (Στεφάνου). Ξαφνικά, μέσα στον κυκεώνα των συγκρούσεων, έμφανίστηκε άνάμεσα στους διαδηλωτές έφιππος ο διάδοχος Κωνσταντίνος. Όλοι οι αντιτρίκουπικοί έσπευσαν να τον υποδεχθούν με ένθουσιασμό και συσπειρώθηκαν γύρω του. Ο διάδοχος άπευθύνθηκε στο διεθνή της Άστυνομίας που βρισκόταν εκεί και του σύστησε να άφήσει έλευθερο το λαό να εκδηλώσει τα φρονήματά του. Βλέποντας ότι ο διάδοχος ήταν με το μέρος τους, οι αντιτρίκουπικοί διαδηλωτές τον άποθέωσαν. Ήταν προφανές ότι επρόκειτο για μελετημένη ένεργεια, προκειμένου να εκδηλωθεί ή κρίση έμπιστοσύνης άνάμεσα στα άνακτορα και στην κυβέρνηση. Έμπρός σ' αυτή την κατάσταση, ο Χ. Τρικούπης, την επομένη, έκανε διάβημα στο Γεώργιο, με το όποιο κατήγγειλε το διάδοχο «ως ύπερβάντα την σφαίραν της δικαιοδοσίας του και άντιπράξαντα κατά των ένεργειών της κυβερνήσεως» και ζήτησε από το στέμμα να πάρει θέση ως προς το ζήτημα αυτό. Ο Γεώργιος κάλυψε πλήρως τον Κωνσταντίνο, λέγοντας ότι ή παρουσία του στη διαδήλωση ήταν τυχαία και πάντως βοήθησε στο να άποτραπεί ή επικείμενη αίματοχυσία. Ύστερα από αυτό ο Τρικούπης θεώρησε ότι ή εκδηλωμένη πιά κρίση έμπιστοσύνης στις σχέσεις του με τον άνώτατο άρχοντα ήταν μια κατάλληλη ευκαιρία για να βγει από το άδιέξοδο. Ύπέβαλε την ίδια μέρα την παραίτησή του, αϊφνιδιάζοντας μάλιστα και τους αντιπάλους του και άφήνοντας στο Γεώργιο τη μέριμνα για το ξεπέρασμα της γενικής κρίσεως.

Οι εκλογές του 1895. Ήττα του Τρικούπη και άποχώρησή του από την πολιτική

Ο βασιλιάς, για να μην προκαλέσει νέα ένταση στο συνεχιζόμενο «εμφύλιο σπαραγμό», διόρισε κυβέρνηση όχι πολιτική, αλλά ύπηρεσιακή, με προοπτική τις νέες εκλογές. Ο πρωθυπουργός Νικ. Δηλιγιάννης και οι ύπουργοί ήταν βέβαια ως επί το πλείστον αύλικα πρόσωπα, όμως δέν είχαν έκταθεί με καμιά από τις δύο άλληλοσπαρασσόμενες παρατάξεις. Οι νέες εκλογές όρίστηκαν για τις 16 Άπριλίου 1895. Ο παλιός πολέμιος του κατεστημένου και του θρόνου Θ. Δηλιγιάννης έκανε την προεκλογική του έκστρατεία με συνθήματα όχι μόνο κατά των φόρων (ως συνήθως), αλλά και «ώπερ του Στέμματος, του έθνους και των θεσμών». Ο Τρικούπης άπέδωσε τόσο μεγάλη σημασία στην εκλογική αυτή άνομέτρηση, ώστε

Ο Κ. Κωνσταντόπουλος, που εικονίζεται επάνω, ένας από τους διαπρεπέστερους «εμπειρικούς» οικονομολόγους του 19ου αλ., υπήρξε πολιτικός αναγνωρισμένης ακεραιότητας χαρακτήρα και αρχηγός του εφήμερου «τρίτου κόμματος». Μετά την παύση, στις 17 Φεβρουαρίου 1892, της κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη σχημάτισε υπηρεσιακή κυβέρνηση που διενήργησε κατά παραδειγματικό τρόπο τις εκλογές της 3ης Μαΐου του ίδιου έτους, στις οποίες θριάμβησε για τελευταία φορά ο Χ. Τρικούπης (Αθήνα, Έθνικό Ιστορικό Μουσείο).

για πρώτη φορά πήρε μέρος προσωπικά στην προεκλογική εκστρατεία, στην περιφέρειά του — το Μεσολόγγι — και αγωνίσθηκε με όλες του τις δυνάμεις για τη νίκη.

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 16ης Απριλίου ήταν έντυπωσιακό. Από τις 207 έδρες που καλύφθηκαν με τις εκλογές, το τρικουπικό κόμμα δε διασώθηκε παρά μόνο σε 15. Εκτός από τρία, όλα τα σημαντικά στελέχη του κόμματος, ανάμεσα στα οποία και ο ίδιος ο Τρικούπης, απέτυχαν να εκλεγούν. Ο θριαμβευτής των εκλογών ήταν φυσικά ο Δηλιγιάννης. Η νίκη του στρατοπέδου του λαϊκισμού ικανοποίησε όλους: τα ανάκτορα, τους ξένους, τους δανειστές, την ανώτερη τάξη, το λαό και το στρατό.

Για τον Τρικούπη, η ήττα αυτή σφράγισε και το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Από την επομένη των εκλογών, ο Χ. Τρικούπης δήλωσε ότι αποχωρεί από την πολιτική και ότι αποδεδμεύει τους λίγους βουλευτές του που είχαν διασωθεί από οποιαδήποτε κομματική υποχρέωση. Μετά από

λίγο αναχώρησε στο εξωτερικό. Η αποτυχία στις προσπάθειές του ασφαλώς δεν ήταν άμετοχη στο θάνατό του, που επήλθε μετά ένα χρόνο στις Κάννες της Γαλλίας.

Το έργο του συνόψισε ο ίδιος ο Τρικούπης σε μιὰ σύντομη δμιλία που έκανε προς τους φίλους του την παραμονή της αναχωρήσεώς του στο εξωτερικό: «... Έπί είκοσιν έτη αγωνιζόμεθα άνενδότως όπως διορθώσωμεν τὰ κακώς κείμενα, προσπαθόντες αφ' ενός να επιτύχωμεν, διά καταλλήλων οργανικών νόμων συναδόντων προς τὸ κοινοβουλευτικὸν πολιτεύμα τῆς χώρας, τὴν διάκρισιν τῶν ἐξουσιῶν, αφ' ἑτέρου δὲ να ἐπανορθώσωμεν τὰ οικονομικὰ τοῦ Κράτους... Έκοπιώσαμεν εἰς μάτην. Δὶς ἀπεπειράθημεν τὴν ἀνόρθωσιν καὶ δις ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐκρήμισεν ἡμᾶς τῆς ἀρχῆς καὶ ἔφερον ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τοὺς δημοκόπους, τοὺς κραυγᾶσαντας κατὰ τῶν φόρων καὶ τῶν προσόντων καὶ δις οἱ ἀντίπαλοι οὗτοι ἡμῶν ἀνέτρεψαν ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν πᾶν ὅ,τι ἡμεῖς ἐπὶ ἔτη κοπιώδως ἀνεγείραμεν... Έν τῇ ἐλπίδι ἡμῶν ταύτῃ ἐνεύσθημεν... Έπὸ τοιούτους ὁρους τὸ πολιτεύεσθαι δὲν καταντᾷ ἄραγε ματαιοπονία; Τίς ἔχει δρεξιν να ἐπαναρχίσῃ τὸ αὐτὸ παιγνίδιον καὶ διὰ τετάρτην φοράν... Εἰκοσαετῆς κόποι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ματαιούμενοι εἶναι πάρα πολὺ...». Καὶ ἀκόμα πῶς συγκεκριμένα ὁ Τρικούπης κατέληγε: «ὁ λαὸς θέλει ὑπαλληλίαν φατριαστικὴν, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἐπανεφέρην ἐκ νέου πανίσχυρον τὸν κομματάρχην ὅστις κατήργησε τοὺς νόμους περὶ προσόντων».

Φαίνεται ὅτι ἡ περιπέτεια τοῦ Τρικούπη δὲν ἦταν μόνον μιὰ προσωπικὴ του ἀποτυχία, ἀλλὰ ἦταν ἀποτυχία καὶ δόκλιρου τοῦ φιλελεύθερου ἀγγλικοῦ κοινωνικοῦ ὑποδείγματος, πρὸς τὸ ὁποῖο εἶχε προσπαθῆσει να συμμορφώσει τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Προφανῶς ὁ Τρικούπης, γοητευμένος ἀπὸ ἕνα θεωρητικὸ ὑπόδειγμα μιᾶς καθαρῆς ἀστικής κοινωνίας, ὑποτίμησε τὴν ἀντίσταση καὶ τὸ δυναμισμὸ τῶν ἐγχώριων κοινωνικῶν δομῶν. Καὶ ὅμως, οἱ ἐγχώριες δομὲς δὲν ἦταν ὅπως-δήποτε ἔθρικες στὸν ἐξευρωπαϊσμὸ καὶ στὸν ἐξαστισμὸ γενικὰ, ἀλλὰ τοὺς δέχονταν διαμέσου τῆς ἰδιοτυπίας τῶν νεοελληνικῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

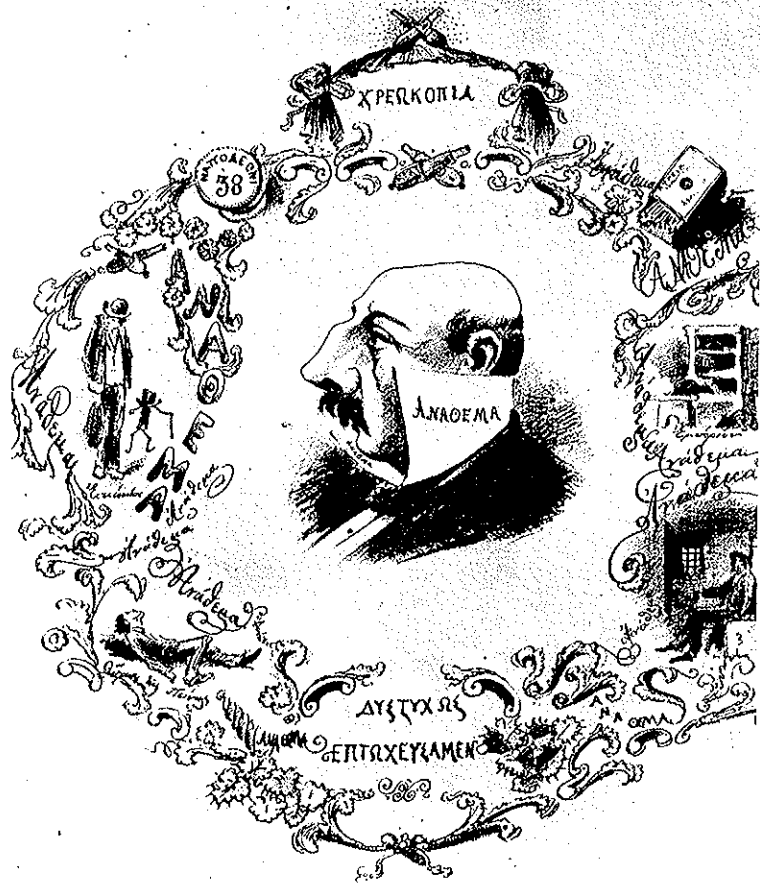
Κεντρικὴ ἰδέα τοῦ τρικουπικοῦ ἔργου ἦταν ἡ ἀνάγκη διαχωρισμοῦ τῶν ἐξουσιῶν. Στὴν οὐσία αὐτὸ σήμαινε τὸ μερισμὸ τῶν ἐξουσιῶν καὶ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὴν ἀποδυνάμωση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας πρὸς ὄφελος τῆς οικονομικῆς. Αὐτὸ ἦταν τὸ «ἀγγλικὸ» κοινωνικὸ ὑπόδειγμα τοῦ Τρικούπη. Οἱ ἀντίπαλοι του θεώρησαν ὅτι τὸ τρικουπικὸ δρᾶμα ὀδηγοῦσε μοιραία στὴν παράδοση τῆς κοινωνίας στὴν ἐξουσία τοῦ ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς πλουτοκρατίας. Γι' αὐτὸ ἀντιτάχθηκαν στὴν τρικουπικὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν πού ὀδηγοῦσε στὴν ἀποδυνάμωση τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου. Βάση τοῦ ἀντιτρικουπισμοῦ ἦταν ἡ δημοσιὸυπαλληλία («φατριαστικὴ ὑπαλληλία», κατὰ τὸν Τρικούπη) καὶ ὁ στρατός. Λογικὴ τους ἦταν τὸ μικρο-αστικὸ ἀντι-πλουτοκρατικὸ πνεῦμα. Στήριγμά τους δὲν ἦταν ἕνα προσωπικὸ κεφάλαιο, ἀλλὰ ἡ ἐξουσία πού ἦταν σύμφυτη μὲ τὴν ἄσκηση ἐνὸς δημόσιου λειτουργήματος. Γι' αὐτὸ πολέμησαν τὸ νόμο περὶ προσόντων τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ δυσπίστησαν μπροστὰ στὰ ἀξιοκρατικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Τρικούπη. Στὸ λαϊκιστικὸ στρατόπεδο ἀφθόνησαν οἱ «θεσιθῆρες», οἱ «ἀρχομανεῖς», οἱ «βουλευτομανεῖς», οἱ «οἰνόφυλγες τῆς ἐξουσίας» (ὅπως τοὺς ἀποκάλεσαν οἱ Times τοῦ Λονδίνου στὶς 17.5.1885 καὶ ὁ Γεώργιος Φιλάρετος), οἱ «μανιάδεις ἔρασται τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ κεντρικοῦ ταμείου» (κατὰ τὸ Δ. Βερναρδάκη). Στὸ «πάθος πρὸς πλουτισμὸν» τῶν τρικουπικῶν, οἱ λαϊκιστὲς ἀντίπαλοί τους δὲν εἶχαν να ἀντιτάξουν παρά μόνον τὸ «πάθος γιὰ τὴν ἐξουσία». Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἦταν γιὰ τοὺς τελευταίους τὸ κύριο καὶ τὸ μοναδικὸ τους ἐπάγγελμα («περιζήτητον ἐπάγγελμα», κατὰ τὸν Ἄρ. Οἰκονόμου). Οἱ ἄνθρωποι αὗτοι δὲν εἶχαν καμιά ἄλλη ὑπόσταση ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ διοικητικὴ ἐξουσία. Ἀντίθετα, οἱ κεφαλαιοῦχοι πού ἐπιδίωξαν μαζί μὲ τὸν Τρικούπη τὴν «ἀποσυμφόρηση» (τὸ μερισμὸ) τῶν ἐξουσιῶν, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ πεδίου τῶν ἰδιωτικο-οικονομικῶν σχέσεων, κράτησαν ἀπέναντι τῆς πολι-

τικής εξουσίας την απόσταση που τους επέτρεπε ή ιδιόκτητη περιουσία τους. Στην «αριστοκρατία του χρήματος» ορθώθηκε αντιμετώπιση ή μικρο-αστική «ψευδαριστοκρατία των υπαλλήλων του δημοσίου» (οι χαρακτηρισμοί είναι του Δ. Βερναρδάκη). Έτσι, όπως και ο Δημ. Πουρνάρας δέχεται, η καταψήφιση του Χ. Τρικούπη δεν ήταν μόνο προϊόν της δημαγωγίας και του πατριασμού, αλλά «είχε επίσης και χαρακτηριστικά κοινωνικο-οικονομικών: ενήφιζον κατά της πλουτοκρατικής κυβερνήσεως».

Ο ίδιος ο Τρικούπης είχε εγκαίρως αντιληφθεί ότι στην Ελλάδα η πολιτική ήταν ο χώρος που συμπύκνωνε και διευθύνε τις άλλες εξουσίες. Ο ίδιος είχε εξομολογηθεί στον Ανδρέα Συγγρό ότι «έν Ελλάδι, εάν δεν πολιτευταί τις, ούδέν δύναται να πράξη». Γι' αυτό και ο Τρικούπης ανέλαβε μίαν αντιφατική προσπάθεια: να πολιτευθεί, ώστε μέσω της πολιτικής εξουσίας να αποδυναμώσει την πολιτική και να ενισχύσει την οικονομία, και ιδίως την ιδιωτική οικονομία. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών στραμάτων ξεσηκώθηκε έναντιον του. Η αποτυχία αυτή οφειλόταν σε δύο λόγους: α) ο Τρικούπης δεν έλαβε υπόψη του το χάσμα και την αντίφαση ανάμεσα στις μεγάλες επιδιώξεις του και στα περιορισμένα και τελείως απρόσφορα μέσα που είχε στη διάθεσή του, και β) στάθηκε υπερβολικά μονοσήμαντος και ασυμβίβαστος στις επιδιώξεις του και έτσι έγινε θύμα της καθαρότητας του δράματός του. Ο ίδιος, με φιλαρέσκεια δραματιστή, επαναλάμβανε στις δημιλίες του ότι «τόν ένδιέφεραν οι ιδέες και όχι τὰ πρόσωπα». Έτσι, το δράμα του κινήθηκε σε μεγάλο βαθμό στο χώρο των ιδεών. Τα «πρόσωπα» δεν μπόρεσαν να τον ακολουθήσουν στο έγγραμμά του και τον απομόνωσαν. (Οι φίλοι του Τρικούπη Άν. Βυζάντιος και Π. Καρολίδης φθάνουν μάλιστα στο σημείο να διακηρύξουν ότι οι Έλληνες αποδείχθηκαν «άωρος λαός» απέναντι στο υψηλό έργο του.)

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, ο Έλευθέριος Βενιζέλος επρόκειτο να αναλάβει μιὰ παρόμοια προσπάθεια με πολύ μεγαλύτερη επιτυχία. Η εξήγηση είναι ότι ο δεύτερος είχε πολύ πιο καθολική θεώρηση της ελληνικής κοινωνίας και έτσι μπόρεσε να λάβει υπόψη του όχι μόνο τις καθαρές επιταγές της προόδου, αλλά επίσης και το συγκεκριμένο ιστορικό δυναμικό της ελληνικής πραγματικότητας.

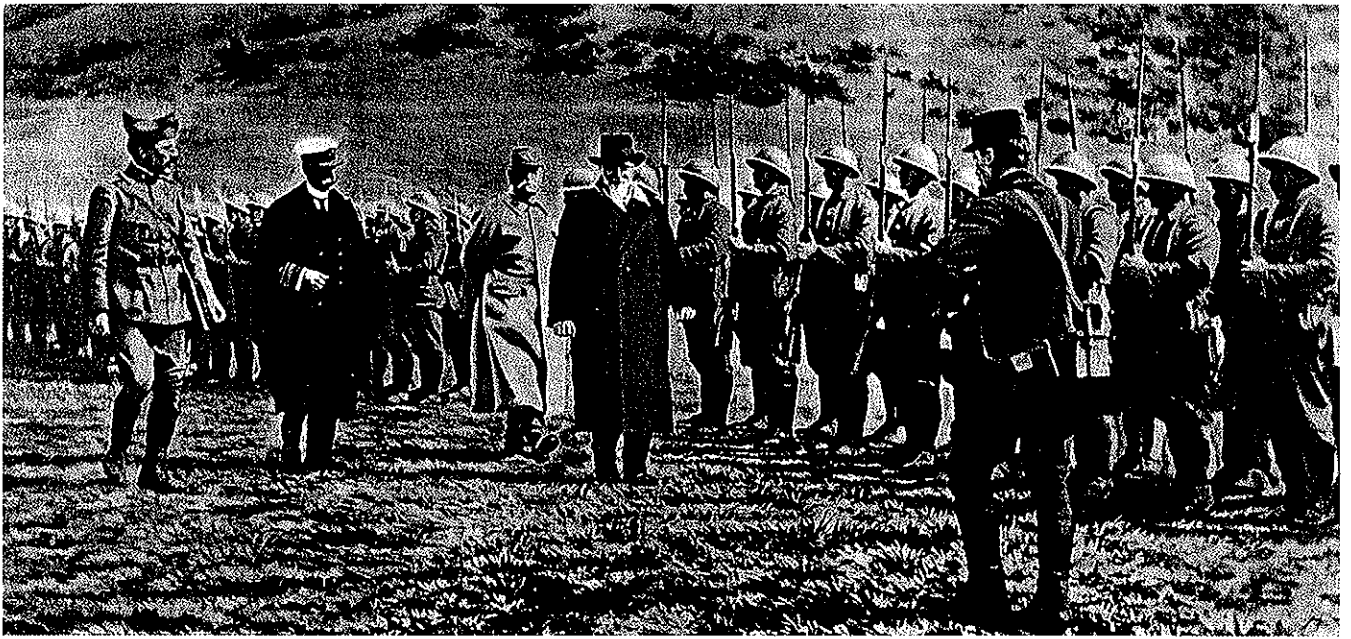
Πάντως, παρά την προσωπική και ιδεολογική αποτυχία του Χ. Τρικούπη, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο αυτή (1880-1895) σημειώθηκε η πρώτη σημαντική φάση της εκβιομηχανίσεως στη νεοελληνική κοινωνία. Το όνομα του Τρικούπη συνδέθηκε με τη φάση αυτή, γιατί εκτός από την ευμενή διεθνή και εσωτερική συγκυρία, ο ίδιος διαμόρφωσε ένα κατάλληλο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής που προώθησε τη βιομηχανική και γενικότερα την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

Στις 10 Δεκεμβρίου 1893 ο Χ. Τρικούπης σε ιστορική αγόρευση του προς τη Βουλή αναγνώρισε ότι: «δυστυχώς επτωχεύσαμεν». Λίγες μέρες αργότερα, ο νόμος ΒΡΨΤ' του 1893 κήρυξε επίσημα το ελληνικό δημόσιο σε κατάσταση πτωχεύσεως, ως προς τις πληρωμές του στο εξωτερικό. Ή πάνω: γελοιογραφία του «Νέου Αριστοφάνη», που απεικονίζει το λαϊκό «ανάθεμα» για την εξέλιξη των δημοσίων οικονομικών και όπου αναγράφονται και οι λέξεις «χρεωκοπία» και «δυστυχώς επτωχεύσαμεν» (Αθήνα, Έθνικόν Ιστορικό Μουσείο).

Γ. Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο Παναγιωτόπουλος, Βασ. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 6, 9-40

.I. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΓΟΥΔΙ ΩΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Για την πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, ο 20ός αιώνας αρχίζει ουσιαστικά το 1909, με το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί. Πρόκειται για την πρώτη αμιγώς στρατιωτική συνωμοσία από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους. Η ονομασία «Επανάσταση», που υιοθέτησαν όχι μόνο οι κινηματίες αλλά και γενικότερα οι σύγχρονοι, προκαλεί ακόμη και σήμερα αμφισβητήσεις, που όμως στηρίζονται σε μία παρανόηση.

Η Επανάσταση του 1909

Επανάσταση ασφαλώς δεν υπήρξε το ίδιο το στρατιωτικό κίνημα. Επανάσταση όμως μπορεί να θεωρηθεί το *σύνολο* των εξελίξεων που πυροδότησε το κίνημα. Οι εξελίξεις αυτές παραμέρισαν όλα τα μέχρι τότε πολιτικά κόμματα, που ονομάστηκαν συλλήβδην και απαξιωτικά «παλαιά» (εξ ου και «παλαιοκομματισμός»), και οδήγησαν τελικά στην ανάληψη της εξουσίας από νέες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, με εκφραστή τον Ελευθέριο Βενιζέλο και το Κόμμα Φιλελευθέρων. Απόληξη επαναστατικής διαδικασίας μπορεί επίσης να θεωρηθεί και η αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 εις βάρος της ιδιοκτησίας, που άνοιξε το δρόμο για την αναγκαστική απαλλοτρίωση και τη διανομή των τσιφλικιών.

Με καταλύτη το στρατιωτικό κίνημα, η πάλι δύο διαφορετικών μερίδων της αστικής τάξης οδήγησε στην ανατροπή της μίας, κατ' εξοχήν «κρατικοδίατης», και στην επικράτηση της άλλης, με επικεφαλής τους καθαυτό επιχειρηματίες (εμπόρους, βιομηχάνους και εφοπλιστές). Με αυτή (μόνο) την έννοια το 1909 κατέληξε σε «αστική» επανάσταση. Την ερμηνεία αυτή έδινε χαρακτηριστικά ο ίδιος ο Βενιζέλος το 1912: «Προ της επαναστάσεως, οι έχοντες σχέσιν με την στήλην των εξόδων (= οι τρόφιμοι) του προϋπολογισμού διυθύνον κυρίως την Ελλάδα. Ήδη αι τύχαι αυτής διευθύνονται κυρίως παρ' εκείνων οίτινες τροφοδοτούν την στήλην των εσόδων του προϋπολογισμού».

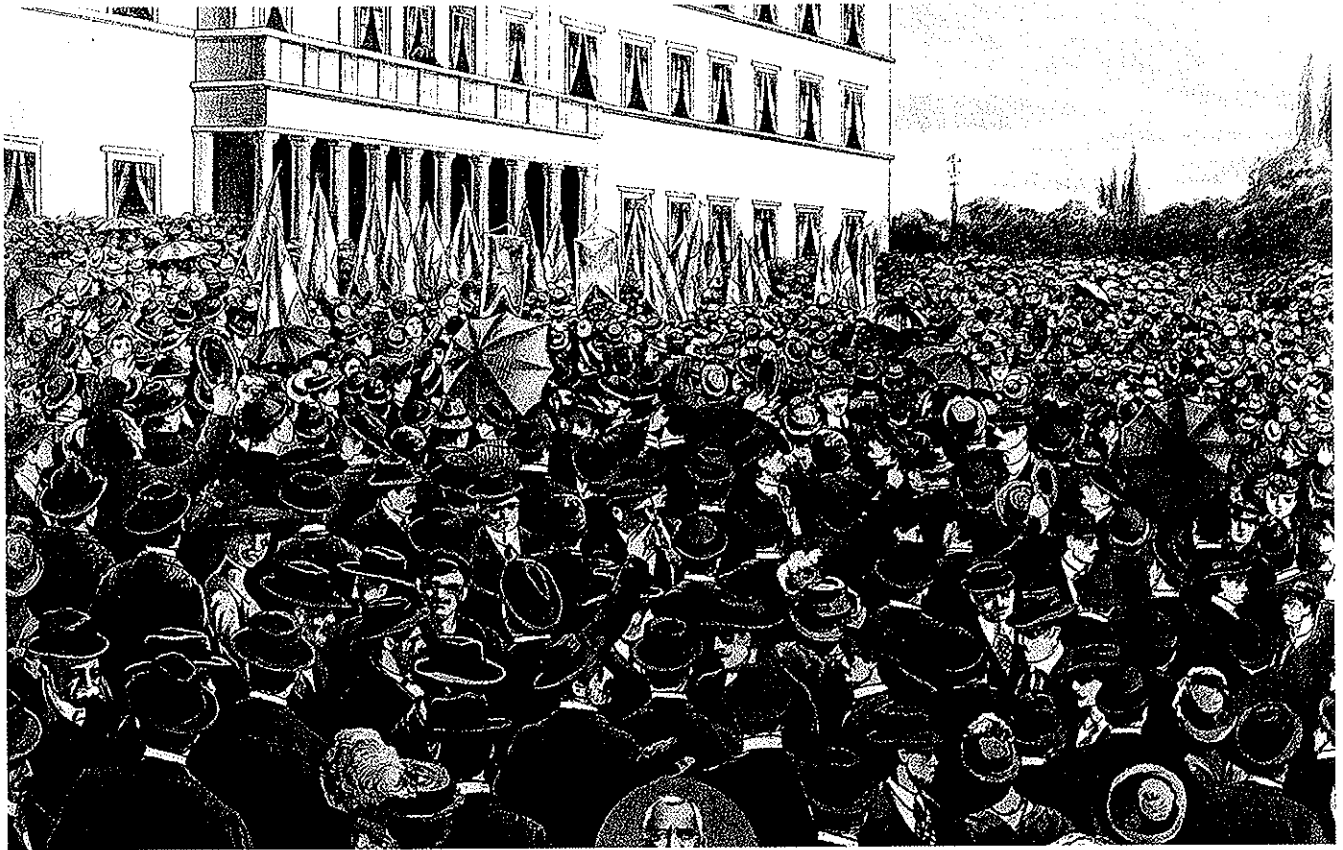
Η συγκρότηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου υπήρξε έκφραση δυσαρέσκειας νεότερων και κατώτερων αξιωματικών (μέχρι το βαθμό του λοχαγού), με τους οποίους συνεργάστηκαν και υπαξιωματικοί. Μόνο στο τέλος αναζητήθηκε αρχηγός ανώτερου βαθμού, στο πρόσωπο του συνταγματάρχη Ν. Ζορμπά. Με αφετηρία τα δικά τους επαγγελματικά προβλήματα, τα μέλη του Συνδέσμου δυσφορούσαν για τη γενικότερη έλλειψη πολεμικής προετοιμασίας και για τις επα-

Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ.

Μέτωπο Μακεδονίας, καλοκαίρι 1918. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης μαζί με Γάλλο στρατηγό επιθεωρούν ελληνικό στρατιωτικό τμήμα, που επιχειρεί στο πλευρό των συμμαχικών δυνάμεων. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

ΤΟΥ Γ. Θ.
ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΥ

**ΤΟ ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟ ΤΗΣ 14ΗΣ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1909.**

Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ απευθύνεται στο συγκεντρωμένο πλήθος. Λαϊκή λιθογραφία. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

κόλουθες «εθνικές ταπεινώσεις», που συνέχιζονταν και μετά την οδυνηρή ήττα του 1897.

Η ύπαρξη του Συνδέσμου έγινε γνωστή από τα τέλη Ιουνίου του 1909. Μολονότι διέθετε μεγάλη πλειοψηφία στη Βουλή, ο πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης πρότιμπε να παραιτηθεί στις 4 Ιουλίου. Αντικαταστάθηκε από τον ισχυρότερο αντίπαλό του Δημήτριο Ράλλη, που αρχικά φάνηκε διατεθειμένος να διαπραγματευθεί με τους συνωμότες. Όταν όμως επιχειρήσε να τους συλλάβει στις 12 Αυγούστου, δεν κατάφερε παρά να επισπεύσει την έκρηξη του κινήματος.

Το κίνημα εκδηλώθηκε το πρωί της 15ης Αυγούστου 1909 στο Γουδί, όπου είχαν συγκεντρωθεί περίπου 450 αξιωματικοί με 2.500 στρατιώτες, δηλ. ο κύριος όγκος των στρατιωτικών δυνάμεων της πρωτεύουσας. Η κυβέρνηση δεν διέθετε άλλες δυνάμεις, ώστε να καταστείλει το κίνημα διά της βίας. Ο Δ.Ράλλης αναγκάσθηκε με τη σειρά του να παραιτηθεί και πρωθυπουργός ανέλαβε ο Κυριακούλης Μαυρομικάλης, αρχηγός του τρίτου σε δύναμη κόμματος. Αυτός δέχθηκε αμέσως τους όρους του Στρατιωτικού Συνδέσμου, με αποτέλεσμα οι κινήματιες να επιστρέψουν στις θέσεις τους, χωρίς όμως να διαλύσουν την οργάνωσή τους.

Οι όροι περιλάμβαναν όχι μόνο την αμνίστευση και επαναφορά όσων αξιωματικών και

υπαξιωματικών είχαν υποστηρίξει το κίνημα αλλά και την απομάκρυνση όσων είχαν αντιταχθεί. Περιλάμβαναν επίσης την αποδοχή και υλοποίηση του «προγράμματος» του Στρατιωτικού Συνδέσμου από την κυβέρνηση και τη Βουλή. Το πρόγραμμα αυτό αφορούσε κυρίως την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων. Το πιο συγκεκριμένο αίτημα, που μπορούσε να ικανοποιηθεί αμέσως (όπως και έγινε), ήταν η απομάκρυνση του διαδόχου Κωνσταντίνου και γενικά των πριγκίπων («βασιλοπαίδων») από την ενεργό στρατιωτική υπηρεσία. Με τον τρόπο αυτό θα έπαυε το καθεστώς ευνοιοκρατίας που είχαν εγκαθιδρύσει, εις βάρος της μεγάλης πλειοψηφίας των αξιωματικών. Συμπληρωματικά αιτήματα ήταν η κατάργηση της Γενικής Διοικήσεως του Στρατού, που είχε μέχρι τότε ο Κωνσταντίνος, και του σώματος των γενικών επιτελών, που αποτελούσαν ευνοούμενοί του. Προτεινονταν επίσης μέτρα για τον εξοπλισμό και την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων, όπως η πρόσκληση ξένης στρατιωτικής αποστολής κ.ά.

**Ο Στρατιωτικός
Σύνδεσμος
συγκροτήθηκε από δυσαρεστημένους κατώτερους αξιωματικούς**

υπαξιωματικών είχαν υποστηρίξει το κίνημα αλλά και την απομάκρυνση όσων είχαν αντιταχθεί. Περιλάμβαναν επίσης την αποδοχή και υλοποίηση του «προγράμματος» του Στρατιωτικού Συνδέσμου από την κυβέρνηση και τη Βουλή. Το πρόγραμμα αυτό αφορούσε κυρίως την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων. Το πιο συγκεκριμένο αίτημα, που μπορούσε να ικανοποιηθεί αμέσως (όπως και έγινε), ήταν η απομάκρυνση του διαδόχου Κωνσταντίνου και γενικά των πριγκίπων («βασιλοπαίδων») από την ενεργό στρατιωτική υπηρεσία. Με τον τρόπο αυτό θα έπαυε το καθεστώς ευνοιοκρατίας που είχαν εγκαθιδρύσει, εις βάρος της μεγάλης πλειοψηφίας των αξιωματικών. Συμπληρωματικά αιτήματα ήταν η κατάργηση της Γενικής Διοικήσεως του Στρατού, που είχε μέχρι τότε ο Κωνσταντίνος, και του σώματος των γενικών επιτελών, που αποτελούσαν ευνοούμενοί του. Προτεινονταν επίσης μέτρα για τον εξοπλισμό και την αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων, όπως η πρόσκληση ξένης στρατιωτικής αποστολής κ.ά.

Κατά τα άλλα, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος περιοριζόταν σε ένα γενικό ευχολόγιο για τη βελτίωση της διοίκησης και της παιδείας και για την πάταξη «της απαισίας συναλλαγής». Η γενικότητα και αοριστία των μη στρατιωτικών στόχων του κινήματος όχι μόνο δεν εμπόδισε αλλά, αντίθετα, βοήθησε να μεταβληθεί σε καταλύτη μίας έκρηξης λαϊκών αιτημάτων, με κοινό παρονομαστή την αόριστη αλλά επιτακτική απαίτηση «Ανόρθωσης» του κράτους. Η λαϊκή υποστήριξη επισημοποιήθηκε με εντυπωσιακό συλλαλητήριο στην Αθήνα στις 14 Σεπτεμβρίου, που οργανώθηκε από το Σύνδεσμο σε συνεργασία με τις επαγγελματικές, ιδίως, οργανώσεις («συντεχνίες»). Όπως έλεγε μετά από έναν ακριβώς χρόνο ο Βενιζέλος: «Η κατά τύπον στρατιωτική αυτή εξέγερσις, εγκριθείσα δια του λαοψηφίσματος της 14 Σεπτεμβρίου, έλαβε τον χαρακτήρα αληθούς Λαϊκής Επαναστάσεως. Αλλ' η επανάστασις αυτή εστειρείτο προγράμματος σαφώς διαγεγραμμένου, έλειπε δε απ' αυτής και ο ιθύνων πολιτικός νους...».

Ευθύς εξαρχής ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος είχε αποκλείσει την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας (την οποία άλλωστε ήταν εντελώς ανέντοιμος να ασκήσει). Προτίμησε να επιδιώξει την υλοποίηση του προγράμματός του μέσω της κυβέρνησης Μαυρομικάλη (στην οποία επέβαλε αξιωματικούς της επιλογής του ως υπουργούς Στρατιωτικών και Ναυτικών) και της Βουλής (που είχε εκλεγεί το 1906). Μετά και την καταστολή του διασπαστικού κινήματος του υποπλοίαρχου Κ. Τυπάλδου στις 16 Οκτωβρίου, η ιδιότυπη αυτή κατάσταση ισορροπίας μεταξύ Συνδέσμου και πολιτικών παρατάθηκε μέχρι το Δεκέμβριο του 1909. Υπό τη δαμόκλειο σπάθη άμεσης στρατιωτικής επέμβασης, η Βουλή πράγματι ψήφισε πρωτοφανή αριθμό νομοσχεδίων (169 συνολικά), από τα οποία όμως ελάχιστα υπηρετούσαν εμφανώς την πολυπόθητη «Ανόρθωση». Μετά από διαδοχικές κρίσεις και εντάσεις, η συνεργασία του Στρατιωτικού Συνδέσμου με τους παλαιούς πολιτικούς και τη Βουλή φαινόταν ότι είχε πλέον εξαντλήσει τις δυνατότητές της. Με δεδομένη την αδυναμία όλων των παραγόντων (Συνδέσμου, πολιτικών και Στέμματος) να αναλάβουν αποφασιστική πρωτοβουλία, μόνο ένας «από μηχανής θεός» μπορούσε πλέον να βγάλει τη χώρα από το πολιτικό αδιέξοδο.

Ο Ελ. Βενιζέλος στην Αθήνα

Αυτός δεν ήταν άλλος από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που έφθασε στην Αθήνα από την Κρήτη στις 28 Δεκεμβρίου 1909, μετά από πρόσκληση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Αρνήθηκε να αναλάβει πρωθυπουργός επιβάλλοντας ριζικές

ανατροπές, όπως πολλοί φοβούνταν ή έλπιζαν. Αντίθετα, ανέλαβε τη διαμεσολάβηση μεταξύ Συνδέσμου και κομμάτων, προωθώντας μία συμβιβαστική λύση, που έγινε τελικά δεκτή από τα δύο μεγαλύτερα κόμματα (Γ. Θεοτόκη και Δ. Ράλλη) και από το βασιλιά Γεώργιο Α', όπως διαπιστώθηκε και στο Συμβούλιο του Στέμματος στις 16 Ιανουαρίου 1910. Η λύση αυτή περιλάμβανε τρία αλληλένδετα στοιχεία: α) σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής για την αναθεώρηση μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος, β) αντικατάσταση της κυβέρνησης Μαυρομικάλη από άλλη, που θα προωθούσε την πρόταση αναθεώρησης στην παρούσα Βουλή και γ) διάλυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου μετά την οριστική έγκριση της πρότασης.

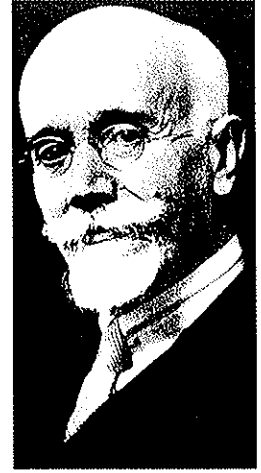
Επιλογή του Βενιζέλου και του Συνδέσμου ως νέος πρωθυπουργός ήταν ο Στέφανος Δραγούμης, που ανέλαβε στις 18 Ιανουαρίου. Και στη νέα κυβέρνηση εκπρόσωποι του Συνδέσμου κράτησαν τα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών. Στις 22 Ιανουαρίου ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Κρήτη, έχοντας δρομολογήσει τόσο την επάνοδο της χώρας στην ομαλότητα όσο και τις εξελίξεις που θα τον έφερναν στην εξουσία.

Τα δραματικά γεγονότα του Κιλελέρ δεν επηρέασαν καθόλου τις πολιτικές εξελίξεις στην Αθήνα

Σε ένα μόλις μήνα, η κυβέρνηση Δραγούμη με την ομόθυμη συνεργασία των κομμάτων προώθησε την πρόταση αναθεώρησης, που έγινε τελικά δεκτή από τη Βουλή στις 18 Φεβρουαρίου, με ψήφους 150 υπέρ και 11 κατά, παρακάμπτοντας τις χρονοβόρες διαδικασίες που προέβλεπε το Σύνταγμα (ψήφιση από δύο διαδοχικές Βουλές). Στις 17 Μαρτίου, ο Γεώργιος Α' διάβασε στη Βουλή το διάγγελμα με το οποίο αποδεχόταν την πρόταση αναθεώρησης και δεσμευόταν να συγκαλέσει Αναθεωρητική Βουλή. Αμέσως μετά, ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ανακοίνωσε τη διάλυσή του.

Τις ίδιες ημέρες (6 Μαρτίου) έγιναν στη Θεσσαλία τα μαχητικά συλλαλητήρια των κολλίων, που έμειναν γνωστά με το όνομα του χωριού Κιλελέρ. Αυτά τα δραματικά γεγονότα δεν επηρέασαν καθόλου τις πολιτικές εξελίξεις στην Αθήνα, μολοντί η κυβέρνηση Δραγούμη επικρίθηκε για τις σπασμωδικές αντιδράσεις των τοπικών αρχών, που προκάλεσαν ανθρώπινα θύματα.

Στις 8 Αυγούστου 1910 έγιναν οι εκλογές για την ανάδειξη της Α' Αναθεωρητικής Βουλής («Διπλής», δηλ. με διπλάσιο αριθμό βουλευτών από την προηγούμενη Βουλή). Τα παλαιά κόμματα, με ισχυρότερο εκείνο του Θεο-

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
(Χανιά, 1864 – Παρίσι, 1936).

Έφθασε στην Αθήνα από την Κρήτη στις 28 Δεκεμβρίου 1909, μετά από πρόσκληση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, αναλαμβάνοντας έτσι πρωταγωνιστικό ρόλο στην ελληνική πολιτική σκηνή.

ΕΜΠΡΟΣ
 ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΕΘΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
 ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΕΩΣ

Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΕΩΣ
ΠΟΙΑΙ ΗΛΙΚΙΑΙ ΚΑΛΟΥΝΤΑΙ ΥΠΟ ΤΑ ΟΠΛΑ
Ο ΥΠΕΡ ΠΑΝΤΩΝ ΑΓΩΝ

ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΑΣΑΦΩΣ

ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ, ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ. ΜΕ ΜΙΚΡΗ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ (148 ΥΠΕΡ ΚΑΙ 121 ΚΑΤΑ) ΕΓΙΝΕ ΔΕΚΤΗ Η ΑΝΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ.

πλήθους που φώναζε «Συντακτική!». Σώπασαν τελικά, όταν ο Βενιζέλος για τρίτη φορά επέμεινε ότι είχε προτείνει (τον Ιανουάριο) τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής. Στη συνέχεια αρνήθηκε ότι ήταν αντιδυναστικός. Κάλεσε μάλιστα το Στέμμα να «τεθή επικεφαλής της ανορθωτικής κινήσεως». Και κατέληξε: «Δεν έρχομαι ενταύθα ως αρχηγός νέου και εοχηματισμένου κόμματος. Έρχομαι απλώς σημαιοφόρος νέων πολιτικών ιδεών και υπό την σημαίαν ταύτην καλώ πάντας εκείνους, οτινές συμμερίζονται τας ιδέας ταύτας...» Στην πραγματικότητα, το Κόμμα Φιλελευθέρων είχε ήδη ιδρυθεί λίγες ημέρες νωρίτερα, από αρχική ομάδα δεκαπέντε περίπου βουλευτών.

Στο κάλεσμα του Βενιζέλου ανταποκρίθηκε τελικά ο Γεώργιος Α΄ μετά από ένα μήνα, «τιθέμενος επί κεφαλής του ειρηνικού ανορθωτικού αγώνος» και διορίζοντας τον Βενιζέλο πρωθυπουργό σε αντικατάσταση του Σ. Δραγούμη (που είχε παραιτηθεί από τις 12 Σεπτεμβρίου). Αγνοώντας τους κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς, ο Γεώργιος κατέληξε ότι αυτή ήταν η καλύτερη λύση για την έξοδο από την παρατεταμένη πολιτική κρίση αλλά και η ασφαλέστερη για τον ίδιο και το θρόνο του. Δικαιώθηκε πανηγυρικά από τις εξελίξεις.

Η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου ανέλαβε στις 6 Οκτωβρίου 1910, με τον ίδιο στα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών. Ο Βενιζέλος όμως δεν ήταν διατεθειμένος να γίνει αιχμάλωτος της παλαιοκομματικής πλειοψηφίας της Βουλής. Έτσι, παρά την ψήφο εμπιστοσύνης που πήρε τελικά (208 υπέρ σε σύνολο μόνο 266 παρόντων), έπεισε τον Γεώργιο να διαλύσει στις 12 Οκτωβρίου την Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, προκηρύσσοντας εκλογές για Β΄ Αναθεωρητική. Η διάλυση θεωρήθηκε συνταγματικό πραξικόπημα από τους παλαιοκομματικούς (με επικεφαλής τους Γ. Θεοτόκη, Δ. Ράλλη και Κ. Μαυρομικάλη), που πήραν την πρωτοφανή απόφαση να απόσχουν από τις νέες εκλογές. Διευκόλυναν έτσι μόνοι τους την πλήρη επικράτηση των Φιλελευθέρων και τη δική τους περιθωριοποίηση, κάτι που δεν είχαν επιτύχει ούτε το κίνημα στο Γουδί ούτε οι εκλογές της 8ης Αυγούστου.

Στις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910, η πολιτική αποχή υπολογίστηκε επίσημα από το Υπουργείο Εσωτερικών σε 8% (σε σύγκριση με τον προηγούμενο Αύγουστο), δείχνοντας την περιορισμένη απήκηση της απόφασης των παλαιοκομματικών. Αντίθετα, οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 307 από τις 362 έδρες. Την αντιπολίτευση αποτελούσαν μόνο 7 «κοινωνιολόγοι» και 28 «γεωργικοί» της Θεσσαλίας, καθώς και 20 ανεξάρτητοι. Χάρη και στην αποχή των παλαιοκομματικών, η ανανέωση του πολιτικού προ-

«ΕΜΠΡΟΣ».
 Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας (18/9/1912), που αναφέρεται στο διάταγμα της επιστράτευσης στις παραμονές του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Δημοσιεύεται στο εκπαιδευτικό φυλλάδιο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2003, σ. 9.

τόκη, διατήρησαν συντριπτική πλειοψηφία, περίπου δύο τρίτων. Χάρη στην ψήφο των επαρχιών, επιβεβαιώθηκε έτσι ο πραγματικός συσχετισμός δυνάμεων, που είχαν συσκοτίσει από ένα χρόνο το κίνημα στο Γουδί και οι επακόλουθες εκδηλώσεις της κοινής γνώμης στην πρωτεύουσα και σε άλλα αστικά κέντρα.

Από τους υπόλοιπους βουλευτές, ξεχώριζαν 46 «γεωργικοί» της Θεσσαλίας. Οι άλλοι ήταν οπαδοί της «Ανόρθωσης» διαφόρων αποχρώσεων. Ανάμεσά τους και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που εξελέγη πρώτος στην Αττικοβιοωτία, με 32.256 ψήφους σε σύνολο 38.800 (ποσοστό 83%).

Από την πρώτη στιγμή, στις 3 Σεπτεμβρίου, οι ριζοσπαστικότεροι βουλευτές (μεταξύ τους και παλαιοκομματικοί σαν τον Μαυρομικάλη) αξίωσαν να ανακηρυχθεί το σώμα Συντακτική Συνέλευση. Η επιλογή αυτή συνεπαγόταν το ενδεχόμενο αναθεώρησης και θεμελιωδών διατάξεων, ακόμη και της μορφής του πολιτεύματος. Με μικρή πλειοψηφία (148 υπέρ και 121 κατά) έγινε δεκτή η αναβολή του ζητήματος.

Το διαφαινόμενο νέο αδιέξοδο έλυσε και πάλι ο Βενιζέλος, που ήλθε οριστικά στην Αθήνα στις 5 Σεπτεμβρίου. Την ίδια ημέρα εκφώνησε τον πρώτο του πολιτικό λόγο στην Ελλάδα, από εξώστη στην πλατεία Συντάγματος. Κατ'εξοχήν ιστορική στιγμή υπήρξε η αντιπαράθεσή του με μερίδα του συγκεντρωμένου

σωπικού ήταν πρωτοφανής (και έμεινε ανεπα-
νάληπτη μέχρι το 1981). Υπολογίζεται ότι 87%
των μελών της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής δεν
είχαν χρηματίσει βουλευτές πριν από το 1910.

Ανόρθωση με προετοιμασία για πόλεμο

Έγινε αισθητή αμέσως μία νέα αποτελεσματι-
κότητα στη διακυβέρνηση της χώρας. Η Β΄ Α-
ναθεωρητική Βουλή διεκπεραίωσε πρώτα το α-
ναθεωρητικό της έργο με μεγάλη ταχύτητα και
με βάση το σχέδιο που κατέθεσαν στις 26 Ια-
νουαρίου 1911 ο Βενιζέλος και πέντε υπουρ-
γοί του. Μετά την επεξεργασία του σχεδίου α-
πό 30μελή κοινοβουλευτική επιτροπή, χρειά-
στηκαν 42 συνεδριάσεις της Βουλής για να ο-
λοκληρωθεί η συζήτηση και ψήφιση των νέων
διατάξεων, μέχρι τις 23 Μαΐου. Το αναθεωρη-
μένο Σύνταγμα άρχισε να ισχύει μετά τη δη-
μοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνή-
σεως, την 1η Ιουνίου 1911.

Παρά την ταχύτητά της, η αναθεώρηση
τροποποίησε τα μισά σχεδόν άρθρα του Συ-
ντάγματος του 1864, μετά από διεξοδική συ-
ζήτηση. Έφερε την προσωπική σφραγίδα του

Η πολεμική εξόρμηση απαιτούσε προπαντός τη μέγιστη δυνατή εθνική ομοψυχία

Βενιζέλου, που παρενέ-
βη αποφασιστικά σε όλες
σχεδόν τις συζητήσεις.
Με την αναθεώρηση, προ-
στατεύθηκαν αποτελε-
σματικότερα οι ατομικές
ελευθερίες και ιδίως το
δικαίωμα του συνεταιρι-
ζεσθαι. Προβλέφθηκε, ό-
μως, για πρώτη φορά και
η νόμιμη αναστολή ορι-
σμένων άρθρων με την ε-
πιβολή του στρατιωτικού νόμου («καταστάσε-
ως πολιορκίας») σε περίπτωση πολέμου. Κα-
θιερώθηκε η υποχρεωτική και δωρεάν στοι-
χειώδης εκπαίδευση. Διευρύνθηκαν οι
περιπτώσεις αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, ι-
δίως για την αποκατάσταση ακτημόνων. Διευ-
κολύνθηκαν αλλαγές στο εκλογικό σύστημα.
Προβλέφθηκε η εξέλεξη των βουλευτικών εκ-
λογών από δικαστήριο (εκλογοδικείο) και ό-
χι πια από την ίδια τη Βουλή. Απλουστεύθηκε
η νομοθετική διαδικασία και περιορίστηκαν οι
δυνατότητες κωλοσιεργίας. Απαγορεύθηκε
 στους στρατιωτικούς και τους δημοσίους υπα-
λληλούς να μετέχουν στην ενεργό πολιτική
και να εκλέγονται βουλευτές. Καθιερώθηκαν
επίσης ορισμένα ασυμβίβαστα για τους βου-
λευτές. Καθιερώθηκε συνταγματικά η μονιμό-
τητα των δημοσίων υπαλλήλων, η ισοβιότητα
των δικαστικών λειτουργιών καθώς και νέες εγ-
γυφίσεις για την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης.
Προστατεύθηκε συνταγματικά η «επίσημη γλώσ-

σα» του κράτους. Έγινε, τέλος, πιο απλή η δια-
δικασία συνταγματικής αναθεώρησης για το
μέλλον.

Μετά την ολοκλήρωση της αναθεώρησης
και μέχρι τη διάλυσή της στο τέλος του έτους,
η Β΄ Αναθεωρητική Βουλή ψήφισε επίσης πλί-
θος σημαντικών νόμων (συνολικά 337), μερι-
κοί από τους οποίους ήταν αναγκαίοι για την
εφαρμογή νέων συνταγματικών διατάξεων.

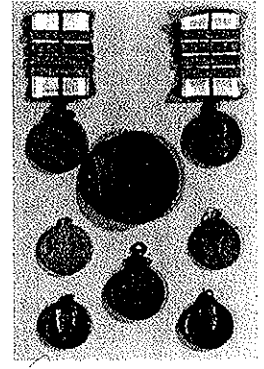
Επικεφαλής μεγάλης και συμπαγούς κοι-
νοβουλευτικής πλειοψηφίας, ο Βενιζέλος δεν
συνάντησε αξιόλογα εμπόδια στην εφαρμογή
της πολιτικής του αυτή την περίοδο. Αν υπάρ-
χει ένα κεντρικό νήμα που διατρέχει την πολι-
τική αυτή από την πρώτη στιγμή, είναι η *προ-
ετοιμασία για πόλεμο*. Δεν επρόκειτο δηλαδή
γενικά για πρόγραμμα εκσυγχρονισμού σε συν-
θήκες μακροχρόνιας ειρήνης. Αντίθετα, ο Βε-
νιζέλος είχε πλήρη επίγνωση ότι η Ελλάδα σύ-
ντομα θα έπρεπε να πάρει μέρος σε πολεμική
σύρραξη, αν ήθελε να πραγματοποιήσει τις ε-
θνικές βλέψεις της.

Πέρα από τις καθαυτό στρατιωτικές προ-
παρασκευές, η προετοιμασία για την επικείμε-
νη πολεμική εξόρμηση απαιτούσε προπαντός
την επίτευξη της μέγιστης δυνατής εθνικής ο-
μοψυχίας. Έτσι εξηγείται και μία σειρά συμβι-
βασμών, που ξάφνιασαν τους συγχρόνους και
επικρίθηκαν από τους μεταγενέστερους.

Την απόλυτη προτεραιότητα της αλυτρω-
τικής αποστολής του ελληνικού κράτους δια-
κήρυξε ο Βενιζέλος στις 19 Μαρτίου 1911, κα-
τά τη συζήτηση για το δικαίωμα της ιδιοκτη-
σίας και το ζήτημα των τοιφλικιών. «Εγώ εις
πάσαν περίστασιν ... θα είμαι το ασφαλέστερον
έρεισμα της τάξεως και του κοινωνικού καθε-
στώτος. ... αλλά το θέλω ακολουθούν την πρό-
οδον, προσαρμοζόμενον προς τας καθ' ημέραν
περιστάσεις, ίνα κατορθώση να βοηθήση το
Κράτος τούτο να επιτελέση την υψηλήν αυτού
αποστολήν». Το σκεπτικό αυτό ίσχυε κατ'εξο-
χήν για την εργατική νομοθεσία των Φιλελευ-
θέρων.

Συμβιβαστική λύση υπήρξε στην ουσία και
η καινοφανής συνταγματική προστασία της «ε-
πίσημης γλώσσας». Αλλά ο μεγάλος συμβιβα-
σμός είχε γίνει από την πρώτη στιγμή, με την
εξασφάλιση του Στέμματος από τα αντιδυνα-
στικά ρεύματα, που απαιτούσαν Συντακτική.

Ειδικά ως υπουργός Στρατιωτικών, ο Βε-
νιζέλος αποστασιοποιήθηκε ευθύς εξαρχής α-
πό τη διχαστική κληρονομιά του Στρατιωτικού
Συνδέσμου, επιδιώκοντας την αξιοποίηση ό-
λων των ικανών αξιωματικών. Το έδειξε με τον
πανηγυρικότερο τρόπο επιλέγοντας ως υπα-
σπιστή του τον τότε λοχαγό Ιωάννη Μεταξά,
παρά την ταύτισή του με τον Κωνσταντίνο και
τους πρίγκιπες. Αποκορύφωμα της ίδιας στρα-

ΜΕΤΑΛΛΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΑ,

από τη συμμετοχή
στρατιωτών και
αξιωματικών στους
Βαλκανικούς Πολέμους.
Δημοσιεύεται στο
αναμνηστικό λεύκωμα *Η
Αθήνα των Βαλκανικών
Πολέμων 1912-1913*,
ΕΛΙΑ, 1993, σ. 31.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 - 1913

ΠΡΟΕΛΑΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ, ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ ΠΟΛΕΩΝ, ΝΗΣΩΝ

Α' Βαλκανικός Πόλεμος

1912

17 Σεπτεμβρίου: Η ελληνική κυβέρνηση καλεί γενική επιστράτευση.

5 Οκτωβρίου: Η Ελλάδα κηρύσσει τον πόλεμο στην Τουρκία.

6 Οκτωβρίου: Έναρξη προέλασης ελληνικού στρατού στο μέτωπο της Θεσσαλίας: κατάληψη Ελασσόνας.

9 και 10 Οκτωβρίου: Εκπόρθηση των Στενών του Σαρανταπόρου: πρώτη μεγάλη επιτυχία της στρατηγικής του ελληνικού επιτελείου: ανοίγει ο δρόμος για την κατάληψη της δυτικής Μακεδονίας.

11 Οκτωβρίου: Κατάληψη Κοζάνης.

14 Οκτωβρίου: Μετά από ρητή διαταγή του πρωθυπουργού Βενιζέλου ο ελληνικός στρατός κατευθύνεται

προς Βέροια και Θεσσαλονίκη.

16 Οκτωβρίου: Κατάληψη Βέροιας και Κατερίνης.

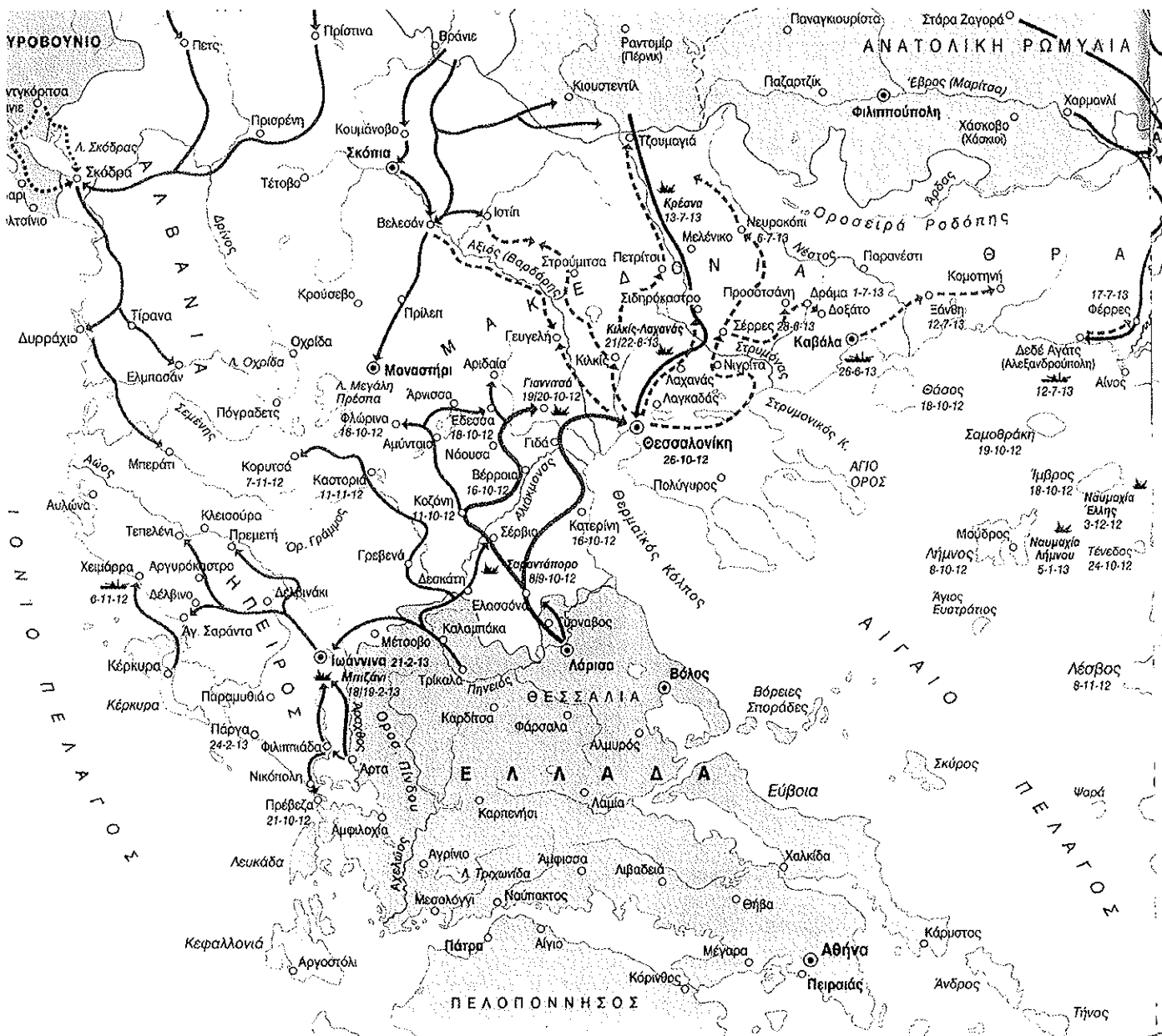
17 Οκτωβρίου: Κατάληψη Νάουσας.

18 Οκτωβρίου: Κατάληψη Έδεσσας, Αμυνταίου και των νησιών Ίμβρου, Θάσου και Αγίου Ευστρατίου.

18 - 19 Οκτωβρίου: Ο υποπλοίαρχος Δημ. Βότσης, κυβερνήτης τορπιλοβόλου, βυθίζει τουρκική κορβέτα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

19 Οκτωβρίου: Κατάληψη Σαμοθράκης.

20 Οκτωβρίου: Μάχη Γιαννιτσών, νίκη ελληνικού στρατού: ανοίγει ο

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

- δρόμος προς τη Θεσσαλονίκη.
- 21 Οκτωβρίου:** Κατάληψη Ψαρών, Πρέβεζας.
- 20 Οκτωβρίου:** Μάχη στα Πέντε Πηγάρια της Ηπείρου.
- 24 Οκτωβρίου:** Κατάληψη Τενέδου.
- 26 Οκτωβρίου:** Μετά από διαπραγματεύσεις ο ελληνικός στρατός εισέρχεται πρώτος από τμήματα των άλλων συμμάχων στη Θεσσαλονίκη.
- 27 Οκτωβρίου:** Εγκατάσταση στην Θεσσαλονίκη κλιμακίου ελληνικής πολιτικής διοίκησης υπό τον υπουργό Δικαιοσύνης Κ. Ρακτιβάν.
- 28 Οκτωβρίου:** Θριαμβευτική είσοδος στη Θεσσαλονίκη του αρχι-

- στρατήγου διαδόχου Κωνσταντίνου.
- 29 Οκτωβρίου:** Αφιξη και εγκατάσταση στην Θεσσαλονίκη του βασιλιά Γεωργίου.
- 31 Οκτωβρίου:** Κατάληψη Μεσόβου.
- 4 Νοεμβρίου:** Κατάληψη Ικαρίας.
- 7 Νοεμβρίου:** Κατάληψη Φλώρινας.
- 8 Νοεμβρίου:** Κατάληψη Λέσβου.
- 11 Νοεμβρίου:** Κατάληψη Καστοριάς και Χίου. Κατάλυση των οθωμανικών αρχών της Σάμου· κηρύσσεται η ένωση του νησιού με την Ελλάδα.
- 22 Νοεμβρίου:** Ελληνικά πολεμικά πλοία βομβαρδίζουν τον Αυλώνα και καταλαμβάνεται η νησίδα Σάσων.
- 26 Νοεμβρίου:** Μάχη Δρίσκου μεταξύ των ελληνικών τμημάτων και τμήματος εθελοντών γαριβαδινών ερυθροχιτώνων.
- 2 Δεκεμβρίου:** Πρώτη επίθεση του ελληνικού στρατού στα οχυρά του Μπιζανίου.
- 3 Δεκεμβρίου:** Ναυμαχία στο ακρωτήριο της Έλλης, νίκη του ελληνικού στόλου. Έναρξη στο Λονδίνο της Συνδιάσκεψης Ειρήνης μεταξύ των βαλκανικών κρατών και της Τουρκίας.
- 7 Δεκεμβρίου:** Κατάληψη Κορυτσάς. Η Αλβανία ανγνωρίζεται ως κυρίαρχο κράτος από τους πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων.

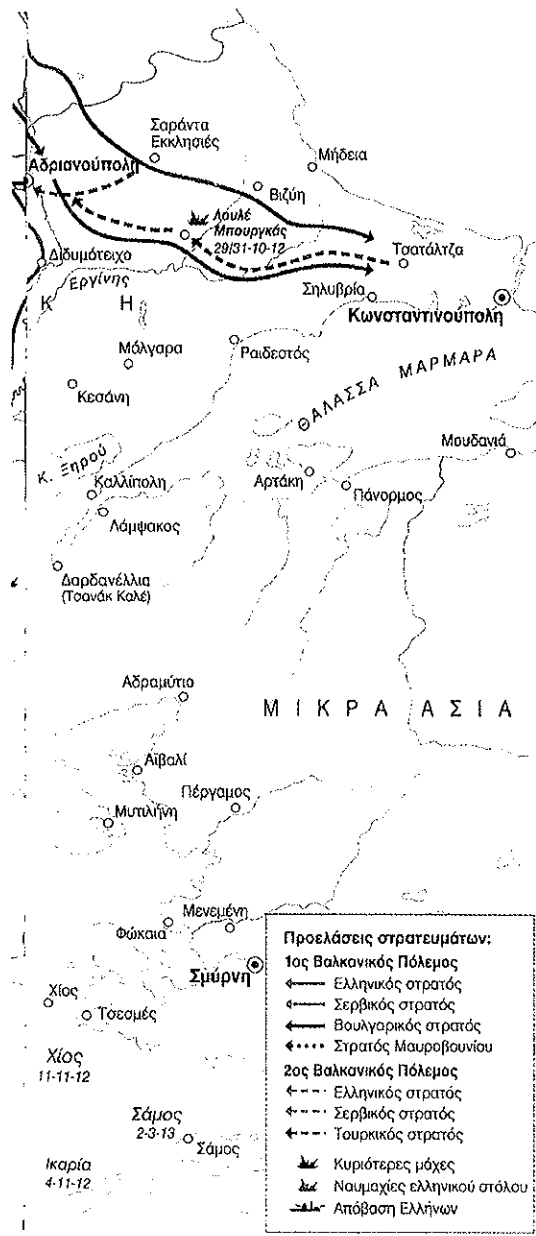
1913

- 5 Ιανουαρίου:** Ναυμαχία της Λήμνου, ο ελληνικός στόλος αποκλείει την έξοδο του τουρκικού στο Αιγαίο.
- 9 Ιανουαρίου:** Ανατροπή οθωμανικής κυβέρνησης από Νεοτούρκους.
- 10 Ιανουαρίου:** Ο διάδοχος Κωνσταντίνος αναλαμβάνει τη διοίκηση της Στρατιάς της Ηπείρου.
- 20 Φεβρουαρίου:** Εκπόρθηση οχυρών Μπιζανίου, έναρξη τελικής επίθεσης κατά των Ιωαννίνων.
- 21 Φεβρουαρίου:** Παράδοση Ιωαννίνων άνευ όρων.
- 1 Μαρτίου:** Ελληνική διλοχία αποβιβάζεται στο Βαθύ της Σάμου, γεγονός που επισημοποιεί την ένωση με την Ελλάδα.
- 3 Μαρτίου:** Κατάληψη Αργυροκάστρου και Δελβίνου.
- 5 Μαρτίου:** Δολοφονία του Γεωργίου

- στην Θεσσαλονίκη.
- 8 Μαρτίου:** Ορκίζεται Βασιλιάς ο Κωνσταντίνος.
- 17 Μαΐου:** Υπογραφή Συνθήκης Ειρήνης στο Λονδίνο. Εκχώρηση από την οθωμανική κυβέρνηση στους Βαλκάνιους συμμάχους, των ευρωπαϊκών εδαφών της Αυτοκρατορίας που έχουν καταληφθεί, μεταξύ αυτών και της Κρήτης. Η συμφωνία δεν αφορά την Αλβανία, η οποία κηρύσσεται ανεξάρτητη.

Β' Βαλκανικός Πόλεμος

- 16 Ιουνίου:** Αιφνίδια επίθεση βουλγαρικών δυνάμεων κατά ελληνικών στις Ελευθερές και στο Τσαγγεζι και κατά σερβικών δυνάμεων στη Γευγελή.
- 19-21 Ιουνίου:** Μάχη Κιλκίς-Λαχανά και κατάληψη των πόλεων· εκκαθάριση από τον ελληνικό στρατό των βουλγαρικών δυνάμεων δυτικά του ποταμού Στρυμόνα.
- 23 Ιουνίου:** Κατάληψη Δοϊράνης.
- 26 Ιουνίου:** Κατάληψη Καβάλας και Στρώμνιτσας.
- 27 Ιουνίου:** Μάχη στο Σιδηρόκαστρο και κατάληψη της πόλης.
- 28 Ιουνίου:** Κατάληψη Σερρών.
- 1 Ιουλίου:** Κατάληψη Δράμας.
- 3 Ιουλίου:** Κατάληψη Μελένικου. Η βουλγαρική κυβέρνηση ζητεί ανακωχή.
- 8-11 Ιουλίου:** Μάχη στα Στενά της Κρέσνας· ο ελληνικός στρατός διαβαίνει το Στρυμόνα· ανοίγει ο δρόμος για προέλαση στο εσωτερικό της Βουλγαρίας.
- 12-13 Ιουλίου:** Μάχη Σιμιτλί.
- 12 Ιουλίου:** Κατάληψη Ξάνθης, Αλεξανδρούπολης.
- 14 Ιουλίου:** Κατάληψη Κομοτηνής.
- 17 Ιουλίου:** Μάχη Τζουμαγιάς.
- 18 Ιουλίου:** Λήξη εχθροπραξιών, ανακωχή.
- 25 Ιουλίου:** Υπογραφή πρωτοκόλλου μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας· οροθέτηση της γραμμής των συνόρων μεταξύ των δύο κρατών, που ξεκινά από το Μπέλες και καταλήγει στις εκβολές του ποταμού Νέστου.
- 28 Ιουλίου:** Υπογραφή Συνθήκης Βουκουρεστίου, λήξη Β' Βαλκανικού Πολέμου.

Ο ΝΑΥΑΡΧΟΣ ΠΑΥΛΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗΣ

(Υδρα, 1855 – Αθήνα, 1935).

Εδώ, με στολή πλοίαρχου γύρω στα 1912. Πρώτος πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, ηγήθηκε των ναυτικών επιχειρήσεων 1912-1913.

Η φωτογραφία προέρχεται από το φωτογραφικό αρχείο ΕΛΙΑ.

τηγικής υπήρξε η μοιραία επαναφορά του ίδιου του Κωνσταντίνου στην ηγεσία του στρατού, τον Ιούνιο του 1911.

Σαν μαθητευόμενος μάγος, ο Βενιζέλος κατασκεύασε τότε τον αυριανό του επίφοβο αντίπαλο.

Η αποφασιστική αναμέτρηση με τους παλαιοκομματικούς έγινε τελικά στις βουλευτικές εκλογές της 11ης Μαρτίου 1912, στις οποίες παρουσιάστηκαν συνασπισμένοι αλλά κατάφεραν να κερδίσουν μόλις 33 έδρες σε σύνολο 181. Οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 146, δηλ. διατήρησαν σχεδόν την ίδια αναλογία εδρών που είχαν και όταν απείχαν οι παλαιοκομματικοί. Στη νέα Βουλή υπήρχαν επίσης 2 «κοινωνιολόγοι». Οι «γεωργικοί» της Θεσσαλίας εξαφανίστηκαν ως ιδιαίτερη ομάδα.

Μετά τη θριαμβευτική ανανέωση της λαϊκής εντολής, ο Βενιζέλος έδωσε ένα ακόμη δείγμα θεληματικότητας και προσήλωσης στο εθνικό συμφέρον άσχετα από πολιτικό κόστος. Στις 19 Μαΐου 1912, εμπόδισε ακόμη και διά των όπλων την είσοδο των βουλευτών που είχε εκλέξει η Κρήτη για να την εκπροσωπήσουν στην ελληνική Βουλή, επισημοποιώντας την πραξικοπηματική Ένωση με την Ελλάδα. Δεν έπρεπε ακόμη να δοθεί η παραμικρή αφορμή ρήξης με την Τουρκία, πριν ωριμάσουν οι συνθήκες. Οι Κρητικοί βουλευτές έγιναν τελικά δεκτοί την 1η Οκτωβρίου, τρεις μέρες πριν από την επίσημη κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι υπήρξαν (και παραμένουν) το μεγαλύτερο πολεμικό επίτευγμα του νεοελληνικού κράτους από τη σύστασή του. Με σχετικά μικρό ανθρώπινο και υλικό κόστος και σε διάστημα μόλις δέκα μηνών, με την προσάρτηση των Νέων Χωρών (Μακεδονίας, Ηπείρου, Κρήτης, Χίου, Λέσβου, Λήμνου, Σάμου, Ικαρίας κλπ.), διπλασίασε σχεδόν το έδαφος και τον πληθυσμό του!

Ο πρωταρχικός στόχος της Ελλάδας επιτεύχθηκε μετά από μόλις τρεις εβδομάδες εχθροπραξιών, με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, στις 26 Οκτωβρίου 1912. Εύκολα επίσης καταλήφθηκαν τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Αντίθετα, απαίτησε πολύμηνη και επί-

πονη πολιορκία η κατάληψη των Ιωαννίνων, στις 21 Φεβρουαρίου 1913.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 5 Μαρτίου 1913, δολοφονήθηκε ο Γεώργιος Α΄ στη Θεσσαλονίκη, όπου είχε εγκατασταθεί από τις 29 Οκτωβρίου 1912, για να ενσαρκώνει την οριστική ελληνική κυριαρχία. Η περιεργη αυτοκτονία του δολοφόνου μετά τη σύλληψή του άφησε να αιωρούνται υποψίες (που ουδέποτε επαληθεύθηκαν) ότι υπήρξε «ξένος δάκτυλος», αφού η Γερμανία είχε να ωφεληθεί από την άνοδο του Κωνσταντίνου στο θρόνο. Στις 8 Μαρτίου 1913 ορκίστηκε βασιλιάς ο Κωνσταντίνος Α΄.

Για τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, η αλλαγή Βασιλιάς επρόκειτο να έχει μοιραίες και μακροπρόθεσμες συνέπειες. Ήδη στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων σημειώθηκαν τα πρώτα δείγματα της αδυναμίας του Κωνσταντίνου να λειτουργήσει σε συνταγματικά πλαίσια.

Στη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, ο διάδοχος Κωνσταντίνος ως αρχιστράτηγος υπαγόταν στον Βενιζέλο ως υπουργό Στρατιωτικών. Αυτό δεν εμπόδισε τον Κωνσταντίνο να αγνοήσει για ένα διάστημα τις εντολές του Βενιζέλου, τον Οκτώβριο του 1912, με κίνδυνο να καταλάβουν τη Θεσσαλονίκη πρώτοι οι Βούλγαροι, δημιουργώντας τετελεσμένο γεγονός, που θα ήταν αδύνατο να ανατραπεί.

Όταν όμως ο Κωνσταντίνος έγινε Βασιλιάς διατηρώντας τη διοίκηση του στρατού, προέκυψε πρωτοφανής συνταγματική ανωμαλία, αφού δεν υπαγόταν πλέον ως αρχιστράτηγος στην υπεύθυνη κυβέρνηση. Στη διάρκεια του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, η κατάσταση έφθασε σε οριακό σημείο. Παρά τη γνώμη του Βενιζέλου, ο Κωνσταντίνος επέμεινε στην άσκοπη παράταση των εχθροπραξιών, εκθέτοντας τον εξαντλημένο στρατό του στον κίνδυνο καταστροφής. Φοβήθηκε και υπαναχώρησε μόλις την τελευταία στιγμή, στις 16 Ιουλίου 1913, επιτρέποντας στον Βενιζέλο να αποσοβήσει επιδέξια τον κίνδυνο με την άμεση σύναψη ανακωχής. Έτσι όμως διασώθηκε και η εικόνα του Κωνσταντίνου ως νικηφόρου «Στρατηλάτη».

Προσφέροντας στον Κωνσταντίνο πρωταγωνιστικό ρόλο στους Βαλκανικούς Πολέμους,

ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ.

Μέτωπο Ηπείρου, Χάνι Εμίν Αγά. Στρατιώτες έλκουν με σχοινιά βαρύ τοπομαχικό πυροβόλο, για να χρησιμοποιηθεί σε ορεινές επιχειρήσεις. Αθήνα, Ιστορικό Μουσείο.

ο Βενιζέλος εξαπέλυσε δυνάμεις ανεξέλεγκτες και καταστρεπτικές για τον ίδιο και την πολιτική του. Στην Παλαιά Ελλάδα, αυτήν που πολέμησε υπό τις διαταγές του Κωνσταντίνου, αναδύθηκε μία πρωτόγνωρη μοναρχική και συνάμα στρατοκρατική αντίληψη, με ευρύτατο λαϊκό έρεισμα, γύρω από το πρόσωπό του. Αποκλήθηκε «Δωδέκατος» («ΙΒ'») σαν άμεσος, τάχα, διάδοχος του τελευταίου Παλαιολόγου. Περισσότερο όμως αγαπήθηκε ως «ο Κουμπάρος», επειδή ο στρατός και ο στόλος εκπροσωπήθηκαν με διαταγή του σαν συλλογικοί «νονοί» στη βάπτιση της κόρης του Αικατερίνης, την 1η Ιουνίου 1913.

Από την άνοδο του Κωνσταντίνου στο θρόνο αναθάρρησαν αμέσως οι παλαιοκομματικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, για τους οποίους ο νέος Βασιλιάς έγινε πόλος συσπείρωσης, παρά το κοινόβουλευτικό τους παρελθόν. Γενικότερα, έγινε ο πόλος συσπείρωσης των κάθε λογής συντηρητικών ή και αντιδραστικών δυνάμεων, που ήθελαν να ακυρώσουν τις αλλαγές που είχαν μεσολαβήσει από το 1909.

Μετά τους Βαλκανικούς

Μολαταύτα η συνύπαρξη Βενιζέλου και Κωνσταντίνου διατηρήθηκε για ενάμιση ακόμη χρόνο. Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων επιδόθηκε στο τεράστιο και πολύπλοκο έργο της αφομοίωσης των Νέων Χωρών από το ελληνικό κράτος. Σε πλήρη αντίθεση με την απόλυτη εθνική ομοιογένεια της Παλαιάς Ελλάδας, συμπαιγείς μουσουλμανικοί και σλαβικοί πληθυσμοί έλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής γης στην Ήπειρο και τη Μακεδονία ενώ στην ίδια τη Θεσσαλονίκη η γηγενής ισπανοεβραϊκή κοινότητα είχε τον ουσιαστικό έλεγχο της οικονομικής ζωής.

Παράλληλα, η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων συνέχισε με δυναμισμό το εκσυγχρονιστικό της πρόγραμμα. Αρκεί να σημειωθεί ότι το 1914 δημιουργήθηκε μονομιάς το θεσμικό πλαίσιο για την οργάνωση των επαγγελματικών συμφερόντων και γενικότερα της «κοινωνίας των πολιτών» (ν.184 για τα εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια, ν.280 για τα γεωργικά επιμελητήρια, ν.281 για τα σωματεία, ν.602 για τους συνεταιρισμούς).

Ωστόσο, η Ελλάδα δεν είχε την πολυτέλεια να αφοσιωθεί στην εσωτερική της ανάπτυξη. Η εξωτερική πολιτική συνέχισε να κυριαρχεί

Η αλλαγή Βασιλιάς επρόκειτο να έχει μοιραίες και μακροπρόθεσμες συνέπειες

και μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, αφού εκκρεμούσε ακόμη η τύχη της Βορείου Ηπείρου και η αναγνώριση της ελληνικής κυριαρχίας στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Γενικότερα, τα κεκτημένα των Βαλκανικών Πολέμων κινδύνευαν από τη Βουλγαρία και την Τουρκία. Ο κίνδυνος αυ-

τός έγινε περισσότερο συγκεκριμένος μετά την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το καλοκαίρι του 1914.

Για τον Βενιζέλο, η διατήρηση των κεκτημένων απαιτούσε σύμπραξη όχι μόνο με τη Σερβία και τη Ρουμανία αλλά και με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Η συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ προσέφερε επίσης την καλύτερη (αλλά και τελευταία) ευκαιρία εδαφικής επέκτασης και ενσωμάτωσης των αλύτρωτων ακόμη ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας, που απειλούνταν με άμεση και οριστική εξόντωση.

Αντίστροφα, ο Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του επέλεξαν από την πρώτη στιγμή τη «διαρκή ουδετερότητα» της Ελλάδας. Ήταν η μόνη επιλογή που εξυπηρετούσε στο μέγιστο βαθμό τα γερμανικά συμφέροντα, αφού η συμμεχία της Ελλάδας δεν συνέφερε τη Γερμανία. Ήταν επίσης η μόνη επιλογή που μπορούσε να νομιμοποιηθεί δημόσια και να έχει και λαϊκή αποδοχή, αφού υποσχόταν να προστατέψει τη χώρα από τα δεινά του πολέμου. Αντίθετα, η ταύτιση με τα γερμανικά συμφέροντα ίσχυε για ελάχιστα πρόσωπα, όπως ο ίδιος ο Κωνσταντίνος και όσοι τον επηρέαζαν (με επικεφαλής τη γυναίκα του Σοφία, αδελφή του Κάιζερ, τον Γεώργιο Στρέιτ και τον Ιωάννη Μεταξά). Η ταύτισή τους με τη Γερμανία μπορούσε να εκδηλώνεται απερίφραστα μόνο στη διαρκή μυστική συνεννόηση που είχαν με το Βερολίνο. Έτσι, ο Κωνσταντίνος υπήρξε εξαρχής ανειλικρινής απέναντι στον Βενιζέλο, υπονομεύοντας την πολιτική του και αναζητώντας την κατάλληλη ευκαιρία να απαλλαγεί από το λαοπρόβλητο πρωθυπουργό. Σε κάθε βήμα προέβαλλε αντιρρήσεις, που ήσαν στην ουσία προσχηματικές, ακόμη και όταν ήσαν ευλογοφανείς. Όποτε μάλιστα βρισκόταν πλέον σε αμηχανία, ζητούσε μυστικά από τον Κάιζερ διαβεβαιώσεις για τα ελληνικά συμφέροντα, ως άλλοθι για την επιμονή του. Μέχρι το 1915, ο Βενιζέλος υπολόγιζε αισιόδοξα ότι αυτός θα επηρέαζε τελικά τον Κωνσταντίνο. Δεν κατάφερε, όμως, ούτε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του ούτε να εξουδετερώσει τις επιρροές που ακύρωναν τη δική του.

Ο Εθνικός Διχασμός

Η από χρόνια κυφορούμενη ρήξη εκδηλώθηκε τελικά στις 17 Φεβρουαρίου 1915.

Βγαίνοντας από το γραφείο του Κωνσταντίνου, ο Βενιζέλος είχε, επί- τέλους, αποσπάσει τη συγκατάθεσή του για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην επιχείρηση της Αντάντ στα Δαρδανέλια. Μόλις το είπε ο Βενιζέλος στον Μεταξά, που περίμενε απέξω, εκεί-

νος παραιτήθηκε από τη θέση του επικεφαλής του Επιτελείου, δίνοντας στον Κωνσταντίνο την αφορμή να υπαναχωρήσει.

Για να εξουδετερώσει την αντίδραση του Επιτελείου, ο Βενιζέλος ζήτησε να συγκληθεί Συμβούλιο του Στέμματος, που πραγματοποιήθηκε στις 18 και 20 Φεβρουαρίου. Όλοι οι πρώην πρωθυπουργοί που συμμετείχαν (Γ. Θεοτόκης, Σ. Δραγούμης, Δ. Ράλλης και Κ. Μαυρομικάλης) υπέδειξαν τελικά στο Βασιλιά να αποδεχθεί την πολιτική του Βενιζέλου. Αυτό όμως δεν τους εμπόδισε να παραμείνουν τυφλά προσκολλημένοι στον Κωνσταντίνο μέχρι τέλους. Ούτε εμπόδισε τον Κωνσταντίνο να παραμείνει ανένδοτος, υποχρεώνοντας τον κατάπληκτο Βενιζέλο να παραιτηθεί την επομένη, 21 Φεβρουαρίου.

Επιλέγοντας ως πρωθυπουργό τον αδιστακτο Δ. Γούναρη, στις 24 Φεβρουαρίου, ο Κωνσταντίνος τον έχρισε ουσιαστικά αρχηγό του αντιβενιζελισμού. Εξασφάλισε επίσης ότι εφεξής η τυπικά υπεύθυνη κυβέρνηση θα εφάρμοζε τη δική του πολιτική. Από ανεξάρτητος βουλευτής, ο Γούναρης βρέθηκε αρχηγός κόμματος, που ονομάστηκε Κόμμα των Εθνικοφρόνων και συσπείρωσε ταχύτατα τον όγκο των παλαιοκομματικών δυνάμεων.

Παραβιάζοντας επιλεκτικά την εμπιστευτικότητα των σχετικών εγγράφων, η κυβέρνηση Γούναρη επιδόθηκε αμέσως στη συκοφάντηση του Βενιζέλου, αποκαλύπτοντας ότι είχε κατ' αρχήν αποδεχθεί το ενδεχόμενο παραχώρησης της

Καβάλας στη Βουλγαρία (με αντάλλαγμα πολλαπλάσια έκταση στη Μικρά Ασία).

Παράλληλα, άρχισε με την Ανταντ τον πρώτο από πολλούς κύκλους παραιταντικών και παρελκυστικών διαπραγματεύσεων, που επρόκειτο να κάνει το κωνσταντινικό καθεστώς. Στις 18 Απριλίου διαλύθηκε η Βουλή και προκηρύχθηκαν εκλογές. Αντιπαραθέτοντας την «ασφάλεια και ειρήνη», που εξασφάλιζε ο Κωνσταντίνος, στη «φιλοπόλεμη» πολιτική

ΙΠΠΕΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ.

(Βαλκανικοί Πόλεμοι).
Δημοσιεύεται στο
λεύκωμα *Dans les
Balkans 1921- 1913,
Récits et Visions de
Guerre*, Παρίσι, Librairie
Chapelot, 1913.

του Βενιζέλου, η προεκλογική εκστρατεία των αντιβενιζελικών σπηρίχτηκε ανενδοίαστα στον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού καθώς και σε γενναία γερμανική χρηματοδότηση. Μολαταύτα, η υπερφίαλη αισιοδοξία τους ότι μπορούσαν να εξοντώσουν τον Βενιζέλο εκλογικά, διαψεύσθηκε.

Στις εκλογές που έγιναν στις 31 Μαΐου 1915, ο Βενιζέλος συγκέντρωσε και πάλι μεγάλη πλειοψηφία. Σε σύνολο 316 εδρών, οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 186 και μόλις 124 οι αντίπαλοί τους (από τους οποίους 95 Εθνικόφρονες). Υπήρχαν επίσης 6 ανεξάρτητοι, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν δυσαρεστημένοι Φιλελεύθεροι. Η πλειοψηφία των Φιλελευθέρων θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη, αν οι αλλοεθνείς μειονότητες δεν είχαν εξασφαλίσει στους Αντιβενιζελικούς όλες σχεδόν τις έδρες της Μακεδονίας (68 σε σύνολο 74).

Έτσι, στις πρώτες εκλογές που διενεργήθηκαν στις Νέες Χώρες μετά την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος, η μαζική ψήφος Τούρκων, σεφαραδιτών Εβραίων και σλαβοφώνων (δηλ. και Βουλγάρων) εξουδετέρωσε τη βενιζελική πλειοψηφία μεταξύ των Ελλήνων στη Μακεδονία. Τη στιγμή που κρινόταν αν η Ελλάδα θα πολεμήσει την Τουρκία και τη Βουλγαρία, συνιστούσε ασφαλώς υπέρτατη ειρωνεία να ψηφίζουν συμπαγείς μάζες Τούρκων και Βουλγάρων στις ελληνικές εκλογές. Όπως έγραφε λίγο αργότερα ο Γ. Παπανδρέου, η υποστήριξή τους στον αντιβενιζελισμό αποδείκνυε «καταφώρως ότι η ακολουθούμενη πολιτική, ικανοποιούσα τους κληρονομικούς εχθρούς, αντιστρατεύεται προς τα συμφέροντα του έθνους».

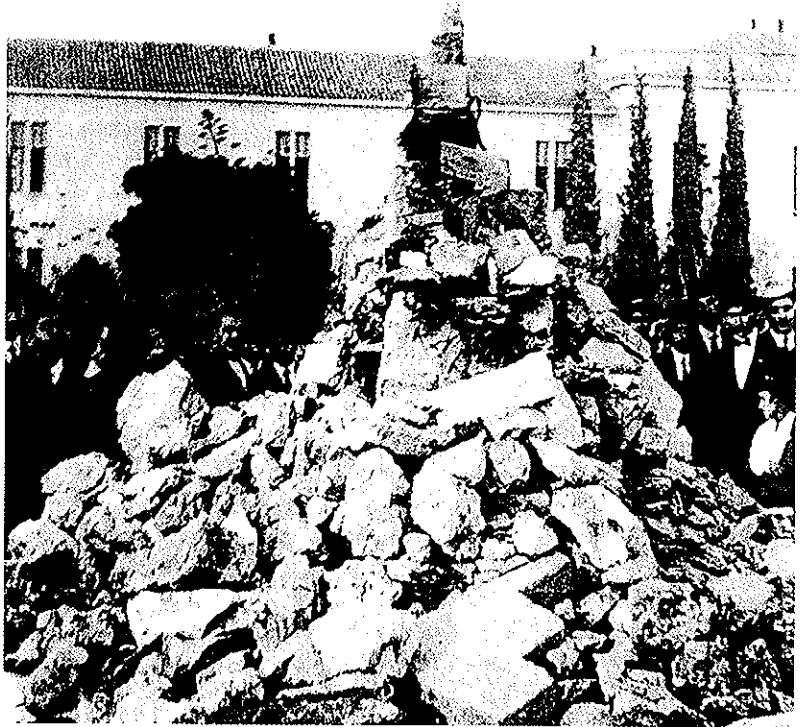
Αν εξαιρεθεί η Μακεδονία, προκύπτει ότι ο Βενιζέλος είχε πετύχει εκλογικό θρίαμβο στις υπόλοιπες Νέες Χώρες και προπαντός στην Πα-

Επιλέγοντας ο Κωνσταντίνος πρωθυπουργό τον Γούναρη, τον έχρισε αρχηγό του αντιβενιζελισμού

λαιά Ελλάδα, όπου διατηρούσε ακόμη συντριπτική πλειοψηφία σε έδρες (124 σε σύνολο 184). Ωστόσο, οι αντίπαλοί του δεν ήταν έτοιμοι να παραδώσουν την εξουσία. Με πρόσχημα την αρρώστια του Κωνσταντίνου, παρέμεινε η κυβέρνηση Γούναρη και η σύγκληση της νέας Βουλής καθυ-

στέρνεσε μέχρι τις 3 Αυγούστου. Στις 10 Αυγούστου, κλήθηκε επίτελους ο Βενιζέλος να αναλάβει ξανά την πρωθυπουργία, μετά από πέντε και πλέον μήνες από τον εξαναγκασμό του σε παραίτηση.

Η επικείμενη επίθεση της Βουλγαρίας κατά της Σερβίας δημιούργησε στις αρχές Σε-

πτεμβρίου δύο νέα δεδομένα, που επρόκειτο να επηρεάσουν καθοριστικά τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Προκειμένου να εφαρμόσει την Ελληνο-σερβική Συνθήκη συμμαχίας, ο Βενιζέλος πρόλαβε (πριν αντιδράσει ο Κωνσταντίνος) να προτείνει στην Αντάνι την αποστολή στρατευμάτων της σε ενίσχυση της Σερβίας, μέσω Θεσσαλονίκης. Δημιουργούσε έτσι ένα τετελεσμένο γεγονός. Εξάλλου, η γενική επιστράτευση της Βουλγαρίας επέβαλε γενική επιστράτευση και στην Ελλάδα, όπως συμφώνησαν αναγκαστικά Κωνσταντίνος, Βενιζέλος και Επιτελείο στις 10 Σεπτεμβρίου.

Η επίσημη ανάκληση της πρόσκλησης στην Αντάντ, όπως αξίωσε ο Κωνσταντίνος, δεν ήταν αρκετή για να αποτρέψει την απόβαση των Συμμάχων στη Θεσσαλονίκη. Ο Βενιζέλος εξήγησε στη Βουλή την πολιτική του και πήρε ψήφο εμπιστοσύνης το πρωί της 22ας Σεπτεμβρίου, με 142 υπέρ, 102 κατά και 13 αποχές. Το ίδιο απόγευμα, ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε και πάλι να δεχθεί την πολιτική του αρχηγού της πλειοψηφίας και, όπως είχε προ πολλού αποφασίσει, τον υποχρέωσε να παραιτηθεί.

Σχηματίστηκε, την επομένη, κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, στην οποία μετείχαν ως υπουργοί και οι τέσσερις πρώην πρωθυπουργοί Γ.Θεοτόκης, Δ.Ράλλης, Σ.Δραγούμης και Δ.Γούναρης. Αυτή απέρριψε την προσφορά της Κύπρου (ανεξάρτητα από την έκβαση του πολέμου), που έγινε από τη Μεγάλη Βρετανία στις 3 Οκτωβρίου, με τον όρο να βοηθήσει η Ελλάδα τη Σερβία. Η κυβέρνηση Ζαΐμη

ΤΟ «ΑΝΑΘΕΜΑ» ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, 13 Δεκεμβρίου 1916. (Σωρός λίθων για τον αναθεματισμό του πολιτικού αντιπάλου). Από το *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιστορικό Λεύκωμα*, Χανιά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2003, σ. 97.

Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

(Τατόι Αττικής, 1868 – Παλέριο Σικελίας, 1922).

Ο ανδριάντας του στο Πεδίο του Άρεως, στην Αθήνα.

Έργο του γλύπτη Francesco Parisi. Τα αποκαλυπτήρια του αγάλματος έγιναν στις 9 Οκτωβρίου 1938· προηγήθηκε τελετή απονομής της Στραταρχικής Ράβδου από τον Ιωάννη Μεταξά στον Γεώργιο Β'. Φωτογραφικό Αρχείο ΝΕΩΝ.

καταψηφίστηκε στις 22 Οκτωβρίου από τη Βουλή, με 147 ψήφους έναντι 114. Στις 25 Οκτωβρίου διορίστηκε νέα βασιλική κυβέρνηση υπό τον Στέφανο Σκουλούδη, με τη συμμετοχή και πάλι των τεσσάρων πρώην πρωθυπουργών. Ακολούθησε διάλυση της Βουλής και προκήρυξη εκλογών για τις 6 Δεκεμβρίου 1915.

Από τις εκλογές αυτές οι Φιλελεύθεροι αποφάσισαν να απόσχουν, θεωρώντας αντιυπαγματική τη δεύτερη διάλυση της Βουλής για τον ίδιο στην ουσία λόγο, δηλ. τη συνεχιζόμενη διαφωνία του Στέμματος με την πολιτική της πλειοψηφίας. Δεν υπήρχαν άλλωστε οι προϋποθέσεις νέας προσφυγής στο λαό, αφού πολλοί ψηφοφόροι (σχεδόν 300.000) ήσαν επιστρατευμένοι και δεν είχαν το δικαίωμα να ψηφίσουν στον τόπο που υπηρετούσαν.

Τελικά, στις 6 Δεκεμβρίου ψήφισαν μόλις 335.000, δηλαδή 48,8% ενώ είχαν ψηφίσει 687.000 τον προηγούμενο Μάιο. Η αποχή των Φιλελευθέρων έγινε ιδιαίτερα αισθητή στις Νέες Χώρες, όπου αύξησε ακόμη περισσότερο το εκλογικό βάρος των μειονοτήτων και τη δυνατότητα εκπροσώπησής τους. Ήταν η μόνη φορά που και οι Τσάμηδες της Ηπείρου μπόρεσαν να εκλέξουν δύο βουλευτές (στο νομό Πρεβέζης). Από τους 316 βουλευτές, η συντριπτική

πλειοψηφία (256) ανήκε στο Κόμμα Εθνικοφρόνων του Γούναρη.

Ενώ οι εκλογές αυτές δεν μπορούσαν να θεωρηθούν επιτυχία για τον Κωνσταντίνο και τους υποστηρικτές του, η αποχή στέρησε τους Φιλελευθέρους από τις θεσμικές δυνατότητες πολιτικής δράσης, που θα εξασφάλιζε η κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση. Τους επόμενους μήνες, με υπουργό Εσωτερικών τον Γούναρη, τα περιθώρια νόμιμης δραστηριότητας των Φιλελευθέρων περιορίστηκαν ασφυκτικά, από ένα πρωτόγνωρο κύμα παρακρατικής βίας. Ο Γούναρης έδειξε από πολύ νωρίς ότι δεν είχε κανένα ενδιαφέρον να ασκήσει ωμή βία εναντίον των πολιτικών του αντιπάλων. Ακόμη και διαλέξεις σε κλειστό χώρο δεν αφέθηκαν να πραγματοποιήσουν οι Φιλελεύθεροι. Μέσα στο κλίμα αυτό, δεν μπόρεσαν να αντιδράσουν όπως ταίριαζε ούτε στο συντακτικό γεγονός της προσυμφωνημένης παράδοσης του οχυρού Ρούπελ από το κωνσταντινικό καθεστώς στους Βουλγάρους, στις 13 Μαΐου 1916.

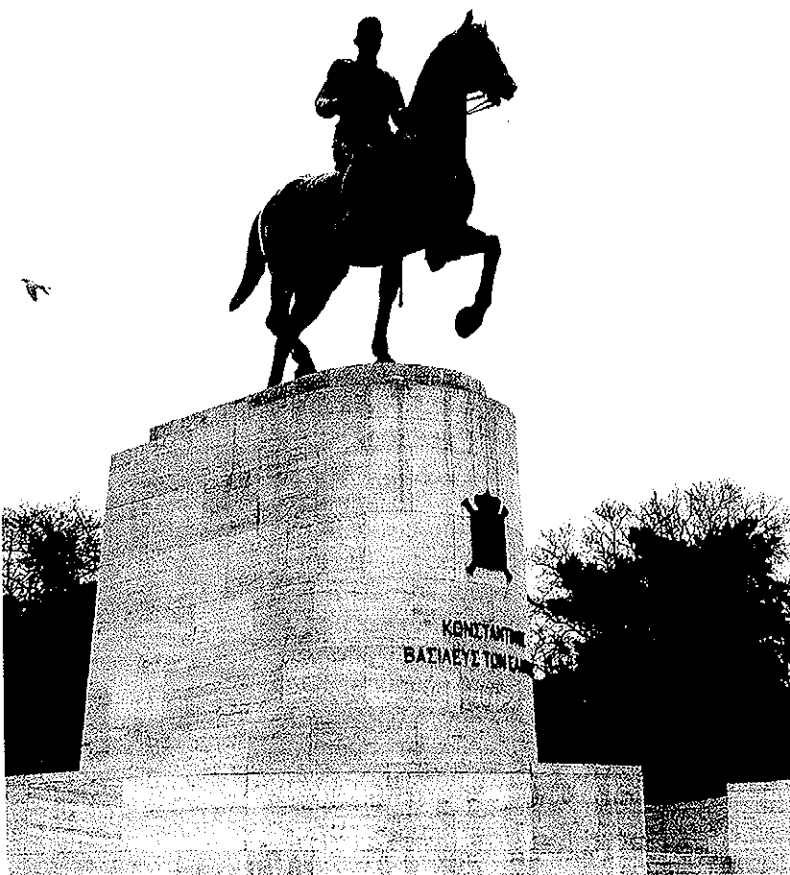
Κατά συνέπεια, οι κλιμακούμενες παρεμβάσεις και παραβιάσεις της ελληνικής κυριαρχίας από την Αντάντ κατέληξαν να μην έχουν ως στόχο μόνο την προστασία των δικών της συμφερόντων (και προπαντός των συμμαχικών στρατευμάτων που πολεμούσαν στο Μακεδονικό μέτωπο) αλλά και την προστασία των υποστηρικτών της στην Ελλάδα. Δικαιωνόταν έτσι η αντιβενιζελική προπαγάνδα που παρουσίαζε τους Φιλελευθέρους ως «ξενοκίνητο» κόμμα.

Στην εξέλιξη αυτή, κρίσιμη καμπή υπήρξε η διακοίνωση της Αντάντ, στις 8 Ιουνίου 1916, που επέβαλε στον Κωνσταντίνο την αντικατάσταση της κυβέρνησης Σκουλούδη και ορισμένων οργάνων της, τη διάλυση της Βουλής

και γενική αποστράτευση. Στόχος δεν ήταν μόνο ο αφοπλισμός του Κωνσταντίνου αλλά και η αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης στην Ελλάδα, που είχε ανατραπεί από την τελευταία διάλυση της Βουλής και τις ανώμαλες εκλογές του Δεκεμβρίου. Μετά την ολοκλήρωση της γενικής

Η αποχή στέρησε τους Φιλελευθέρους από τις θεσμικές δυνατότητες της πολιτικής δράσης

αποστράτευσης, θα ακολουθούσαν νέες εκλογές, στις 4 Σεπτεμβρίου 1916. Τότε θα ήταν πλέον δυνατή η ελεύθερη έκφραση του λαϊκού φρονήματος, που δεν ήταν δυνατή το Δεκέμβριο. Αυτό, τουλάχιστον, προσδοκούσαν η Αντάντ και οι Φιλελεύθεροι. Έσπευσαν μάλιστα να δικαιολογήσουν την ξένη επέμβαση ως δικαίωμα που διατηρούσαν οι «Προστάτιδες Δυνά-

μεις» από καταβολής του νεοελληνικού κράτους. Τον Σκουλούδη αντικατέστησε και πάλι κυβέρνηση Α. Ζαΐμη.

Ωστόσο, οι προσδοκίες αυτές διαψεύστηκαν οικτρά. Με ανάμειξη του Επιτελείου και προσωπικά του Μεταξά, η αποστράτευση συντονίστηκε με τη δημιουργία συνδέσμων Επιστράτων, που συγκρότησαν την πρώτη μαζική πολιτική οργάνωση στην Ελλάδα, με σχεδόν 200.000 μέλη (και επικεφαλής τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Εφεδρών). Βγαίνοντας από το οργανωτικό πλαίσιο του επίσημου στρατεύματος, οι συμπαγείς μάζες των εφεδρών εντάσσονταν αμέσως σε εκείνο των συνδέσμων, πριν προλάβουν να διαλυθούν στα «εξών συνετέθησαν» ξαναβρίσκοντας τις ατομικότητές τους ως πολίτες.

Οι Επίστρατοι δήλωναν τυφλή πίστη και υπακοή στον Κωνσταντίνο ως αρχηγό του στρατού το 1912-13. Ειρωνικά, η στρατιωτική υπακοή νομιμοποιούσε την άρνηση των θυσιών ενός νέου πολέμου. Με την προοπτική των εκλογών, οι Επίστρατοι επιδόθηκαν αμέσως στην τρομοκράτηση των Φιλελευθέρων. Την ωμή βία συμπλήρωνε η μεθοδική απομόνωση των αντιπάλων στις επαρχίες, με την παρεμπόδιση της κυκλοφορίας των βενιζελικών εφημερίδων. Μέχρι τον Αύγουστο, οι Επίστρατοι είχαν εξαπλωθεί σε ολόκληρη την Ελλάδα, με εξαίρεση μόνο τις περιοχές εκείνες που βρίσκονταν ήδη υπό τον ουσιαστικό έλεγχο της Αντάντ. Με τις συνθήκες αυτές, οι δυνατότητες αντίδρασης των Φιλελευθέρων περιοριζόνταν μόνο στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα.

Στις αρχές Αυγούστου, η εισβολή των Γερμανών και προπαντός των Βουλγάρων στη δυτική και στην ανατολική Μακεδονία προσέφερε στους Φιλελευθέρους την τελευταία ευκαιρία να ανακτήσουν το χαμένο έδαφος και να αμφισβητήσουν με μαζικά συλλαλητήρια την εικόνα της ομόθυμης λαϊκής υποστήριξης στον Κωνσταντίνο και την πολιτική του. Τα συλλαλητήρια αυτά έγιναν στις 14 Αυγούστου στην Αθήνα (με ομιλητή τον Βενιζέλο) και αρκετά επαρχιακά αστικά κέντρα (Πάτρα, Βόλο, Χανιά κ.ά.).

Την επομένη, ωστόσο, άρχισαν από την πρωτεύουσα τα αντισυλλαλητήρια του «μεινόμενου Λαού», δηλ. των Επιστράτων, που προεξοφλούσαν τις συνθήκες διεξαγωγής και το αποτέλεσμα των επικείμενων εκλογών. Πραγματοποιώντας ένοπλες περιπόλους και κατ'οίκον έρευνες ακόμη και στην πρωτεύουσα, οι Επίστρατοι είχαν εξελιχθεί σε ανεξέλεγκτο κράτος εν κράτει. Μόνο μία εξωτερική επέμβαση μπορούσε πλέον να τους σταματήσει.

Το πρόσχημα για την επέμβαση αυτή προμήθευσε η σκηνοθετημένη από τους Γάλλους

Α' Παγκόσμιος Πόλεμος

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΟ ΜΕΤΩΠΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

1916:

21 Φεβρουαρίου: Γερμανική επίθεση στο Βερντέν (Βέλγιο): συμμαχική αναδίπλωση (λίξη 4 Αυγούστου).

1 Ιουλίου: Συμμαχική επίθεση στον ποταμό Σομ (Βέλγιο).

16 Αυγούστου: Κίνημα Εθνικής Αμύνης στην Θεσσαλονίκη.

29 Αυγούστου: Παράδοση από την ελληνική κυβέρνηση στις βουλγαρικές δυνάμεις του Δ' Σώματος Στρατού.

Αρχές Σεπτεμβρίου:

Συγκροτείται το Α' «τάγμα Εθνικής Αμύνης».

3 Οκτωβρίου: Το Α' «τάγμα Εθνικής Αμύνης» αναλαμβάνει τομέα στο μέτωπο της Μακεδονίας.

Μέσα Νοεμβρίου:

Συγκρότηση μεγάλου μέρους της μεραρχίας Σερρών.

1917:

Ιανουάριος: Σχηματισμός της μεραρχίας Αρχιελάγους.

Απρίλιος- Μάιος:

Σχηματισμός μεραρχίας Κρήτης.

1 Μαΐου: Τάγμα του συντάγματος Σερρών καταλαμβάνει το ύψωμα Ραβινέ, πέντε χιλιόμετρα Ν.Δ. της

Γευγελής, οχυρωμένο από Γερμανούς και Βουλγάρους.

18 Μαΐου: Η μεραρχία Αρχιελάγους προωθείται στο μέτωπο.

Αύγουστος: Τελευταία μάχη στο Βερντέν: ανάκτηση από τους συμμάχους των χαμένων εδαφών.

Δεκέμβριος: Οι τρεις ελληνικές μεραρχίες βρίσκονται στο μέτωπο Μακεδονίας συμπληρωμένες με δύναμη 37.000 ανδρών.

1918:

21 Μαρτίου: Δεύτερη μάχη στο Σομ (Βέλγιο).

17 Μαΐου: Σε τοπική συμμαχική επίθεση ελληνικά στρατεύματα καταλαμβάνουν οχυρωμένες εκθρικές θέσεις στο Σκρα με βαριές απώλειες.

Αύγουστος: Μάχη Καμπανίας (Γαλλία).

Σεπτέμβριος: Τελική επίθεση συμμάχων στο δυτικό μέτωπο.

5 Σεπτεμβρίου:

Τμήματα της μεραρχίας Κρητών και της μεραρχίας Αρχιελάγους καταλαμβάνουν μαζί με βρετανικές δυνάμεις τη Δοϊράνη.

11 Νοεμβρίου 1918:

Υπογραφή ανακωχής.

Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος παραδίδει την ελληνική σημαία στο διοικητή της μεραρχίας Σερρών, συνταγματάρχη Νικόλαο Χριστοδούλου. Μέτωπο Μακεδονίας 1916.

Από το *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιστορικό Λεύκωμα*, Χανιά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2003, σ. 98.

«επίθεση» εναντίον της πρεσβείας τους στις 27 Αυγούστου. Η Αντάντ απαίτησε τη διάλυση των Επιστράτων και την αναβολή των εκλογών. Από τις 19 Αυγούστου, ο στόλος της είχε καταπλεύσει στο Φάληρο υπό το Γάλλο ναύαρχο Φουρνέ (αποβιβάζοντας και στρατεύματα στον Πειραιά). Η κυβέρνηση Α. Ζαΐμη υπάκουσε αμέσως, πριν παραιτηθεί. Αντικαταστάθηκε από την κυβέρνηση Ν.Καλογερόπουλου στις 3 Σεπτεμβρίου. Ωστόσο, η «διάλυση» των Επιστράτων υπήρξε εξίσου σκηνοθετημένη με το περιστατικό που την προκάλεσε.

Μετά τη ματαίωση των εκλογών, είχε πλέον εκλείψει και η τελευταία προοπτική επανόδου στη συνταγματική ομαλότητα. Για τον Βενιζέλο, πάντως, τα περιθώρια αναμονής εξαντλήθηκαν μετά την ολοκλήρωση της ανεμπόδιστης κατάληψης της ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους, που έφθασαν στην Καβάλα στις 30 Αυγούστου. Την προηγούμενη ημέρα, ο ελληνικός στρατός της περιοχής (το Δ' Σώμα Στρατού) είχε προτιμήσει να παραδοθεί στους Γερμανούς, που τον φιλοξένησαν στη Γερμανία για το υπόλοιπο του πολέμου.

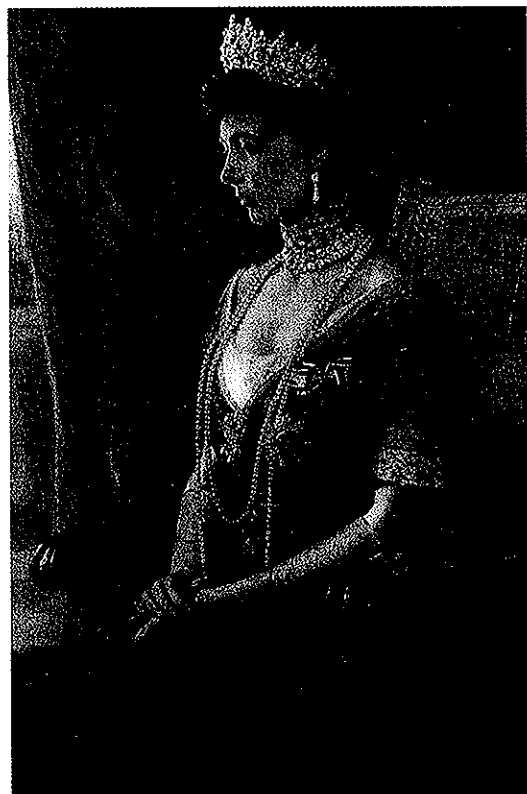
Εγκαταλείποντας πλέον την κατ' επίφαση νομιμότητα, στις 12 Σεπτεμβρίου 1916 ο Βενιζέλος (με εκατοντάδα συνεργατών) έφυγε από την Αθήνα για τα Χανιά. Την επομένη έγινε εκεί ένοπλο συλλαλητήριο, στο οποίο συγκροτήθηκε η «Προσωρινή Κυβέρνηση του Βασι-

λείου της Ελλάδος» με μέλη τον Βενιζέλο και τον ναύαρχο Π.Κουντουριώτη. Η «τριανδρία» συμπληρώθηκε αργότερα με το στρατηγό Π. Δαγκλή. Η πρώτη προκήρυξη της Προσωρινής Κυβέρνησης προσδιόριζε με σαφήνεια τη νομιμοποιητική βάση του επαναστατικού κινήματος: «Αφού το Κράτος προέδωκε τα καθήκοντά του, υπολείπεται εις το Έθνος να επιχειρήσει όπως επιτύχει το έργον, όπερ επεβάλλετο εις το Κράτος». Ορίστηκε έτσι ο Εθνικός Δικασμός ως αντιπαραθεση ανάμεσα στο «Κράτος» του Κωνσταντίνου και το «Έθνος» ως ευρύτερο σύνολο. Κατά βάση επρόκειτο για σύγκρουση ανάμεσα στην πλειοψηφία της Παλαιάς Ελλάδας (σε συμμαχία με τις αλλοεθνείς μειονότητες των Νέων Χωρών) και την πλειοψηφία των αλύτρωτων και των (μέχρι χθες αλύτρωτων) Ελλήνων των Νέων Χωρών καθώς και εκείνων των παροικιών. Γεωγραφικά, ο Δικασμός αποτυπώθηκε με την κρατική διάσπαση σε «κράτος των Αθηνών» και «κράτος της Θεσσαλονίκης».

Κρήτη και νησιά του ανατολικού Αιγαίου προσχώρησαν αμέσως στην Προσωρινή Κυβέρνηση, που εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη από τις 26 Σεπτεμβρίου, αναλαμβάνοντας και την ηγεσία του εκεί κινήματος της Εθνικής Άμυνας (που είχε εκδηλωθεί τον Αύγουστο). Άμεση προτεραιότητα της Προσωρινής Κυβέρνησης ήταν η συγκρότηση στρατού, που θα πολεμούσε στο πλευρό των Συμμάχων, στο Μακεδονικό μέτωπο. Με αρχικό πυρήνα από εθελοντές, ο στρατός αυτός συμπληρώθηκε σταδιακά με στρατολογία από τις περιοχές που έλεγχε η Προσωρινή Κυβέρνηση. Μέχρι την άνοιξη του 1917 είχαν σχηματιστεί τρεις μεραρχίες (Σερρών, Αρχιπελάγους, Κρήτης).

Με τη συγκρότηση της Προσωρινής Κυβέρνησης, μεγάλωσε απότομα η ανασφάλεια του κωνσταντινικού καθεστώτος. Παρά τη δήθεν «διάλυσή» τους, οι Επίστρατοι αναδιοργανώθηκαν αμέσως υπό νέα ηγεσία ως στρατιωτική δύναμη για τον επικείμενο πλέον εμφύλιο πόλεμο. Την κυβέρνηση Ν.Καλογερόπουλου αντικατέστησε από τις 27 Σεπτεμβρίου πιο πειθαρχημένη κυβέρνηση υπό τον καθηγητή Σπ. Λάμπρο. Για να εμποδίσουν οι Γάλλοι την επέκταση του «κράτους της Θεσσαλονίκης» εις βάρος του, ο Κωνσταντίνος πρότεινε τον Οκτώβριο να τους παραδώσει πολεμικό υλικό. Υπαναχώρησε όμως και από τη συμφωνία αυτή, υπό την πίεση των Επιστράτων και των άλλων αδιαλλάκτων.

Στις 18 Νοεμβρίου 1916, συμμαχικά αγγίματα (Γάλλων, Άγγλων και Ιταλών) επρόκειτο να καταλάβουν στρατηγικά σημεία της πρωτεύουσας χωρίς να περιμένουν αντίσταση, μετά από τις συνεννοήσεις του Κωνσταντίνου με

Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΣΟΦΙΑ.

(Πότσταμ, 1870 – Φραγκφούρτη, 1932).

Κόρη του Γερμανού Αυτοκράτορα και αδελφή του τελευταίου «Κάιζερ».

Ελαιογραφία του Γ. Ιακωβίδη, 1915.

Μέτσοβο, Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ.

Από το λεύκωμα της έκθεσης στην

Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ
Μέτσοβο, Συλλογές
Ευάγγελου Αβέρωφ,
Ταξιδεύοντας στο Χρόνο,
Αθήνα, Ίδρυμα
Ευάγγελου Αβέρωφ-
Τσοσίτσα, 2000, σ. 309.

το Γάλλο ναύαρχο Φουρνέ. Αιφνιδιάσθηκαν και αποκρούσθηκαν με πολλές απώλειες από πολλαπλάσιες δυνάμεις τακτικού στρατού και Επιστράτων. Μετά την πλασματική αλλά μεθυστική νίκη κατά των ξένων, οι Επιστράτοι επιδόθηκαν από τις 19 Νοεμβρίου σε ένα έξαλλο «πογκρόμ» κατά των «προδοτών», δολοφονώντας (τουλάχιστον 35) και κακοποιώντας επώνυμους και ανώνυμους Φιλελευθέρους (κατά προτίμηση Μικρασιάτες πρόσφυγες), με τη συνεργασία των αρχών. Ανάλογα έγιναν και στις επαρχίες. Παντού, διακόπηκε βίαια η έκδοση βενιζελικών εφημερίδων.

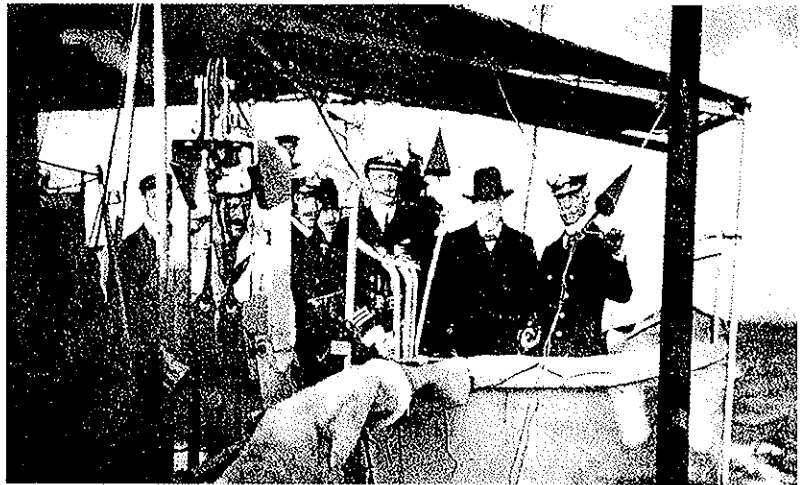
Τα γεγονότα αυτά («Νοεμβριανά») δημιούργησαν πλέον αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ του Κωνσταντίνου και της Προσωρινής Κυβέρνησης, που τον κήρυξε έκπτωτο. Από την πλευρά της, η Αντάντ αναγνώρισε επίσημα την Προσωρινή Κυβέρνηση και επέβαλε από τις 25 Νοεμβρίου ναυτικό αποκλεισμό του «κράτους των Αθηνών», υπολογίζοντας (αβάσιμα) ότι θα καμφθεί από την πείνα η λαϊκή υποστήριξη στον Κωνσταντίνο.

Απότοποι οι οπαδοί του, οργάνωσαν στις 12 Δεκεμβρίου μία τυπική τελετουργία εξορκισμού: το «Ανάθεμα» κατά του Βενιζέλου στο Πεδίο του Άρεως, με επικεφαλής τον ίδιο τον προκαθήμενο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Το παράδειγμα της Αθήνας μιμήθηκαν οι Επιστράτοι σε περισσότερες από εκατό επαρχιακές πόλεις και χωριά.

Στις 18 Δεκεμβρίου, νέα διακοίνωση της Αντάντ απαίτησε όχι μόνο να συγκεντρωθεί ο στρατός του Κωνσταντίνου στην Πελοπόννησο αλλά και να απαγορευθεί κάθε συγκέντρωση Επιστράτων βόρεια του Ισθμού. Τη φορά αυτή, πράγματι διαλύθηκαν οι οργανώσεις (στις 12 Ιανουαρίου 1917), μολονότι οι «πρώην» Επιστράτοι συνέχισαν να δρουν άτυπα.

Ο Κωνσταντίνος αναχώρησε χωρίς να παραιτηθεί· τοποτηρητής του ανέλαβε ο Αλέξανδρος

Το «κράτος των Αθηνών» βρισκόταν πλέον στο έλεος των Συμμάχων, οι οποίοι όμως δεν κατέληγαν σε κοινή απόφαση για την τύχη του. Εξαγριωμένοι με τον Κωνσταντίνο για την παγίδευσή τους το Νοέμβριο, οι Γάλλοι ήσαν τελικά εκείνοι που επέβαλαν ριζική λύση. Στις 29 Μαΐου 1917, έχοντας διατάξει την κατάληψη του Ισθμού και απόβαση στον Πειραιά, ο Γάλλος αρμοστής Ζονάρ επέδωσε στον πρωθυπουργό Α.Ζαΐμη (που είχε αντικαταστήσει τον Σπ.Λάμπρο από τις 21 Απριλίου) τελεσίγραφο αξιώνοντας την άμεση παραίτηση του Κωνσταντίνου. Μετά από Συμβούλιο του Στέμματος και παρά την επιμονή ό-

σων ήθελαν αντίσταση μέχρις εσχάτων (όπως ο Μεταξάς), ο Κωνσταντίνος αναχώρησε τελικά από την Ελλάδα στις 2 Ιουνίου, χωρίς όμως να παραιτηθεί. Ουσιαστικά ως τοποτηρητής του ανέλαβε ο δευτερότοκος γιος του Αλέξανδρος, μολονότι ορκίστηκε Βασιλιάς. Επρόκειτο εξ αρχής για νόθα και ανώμαλη κατάσταση, που εγκυμονούσε σοβαρές συνέπειες στο μέλλον. Εκείνη τη στιγμή όμως σήμανε την επανένωση του κράτους και την επάνοδο του Βενιζέλου. Μετά την παραίτηση του Ζαΐμη, η νέα κυβέρνηση Βενιζέλου ορκίστηκε στις 14 Ιουνίου, υπό την προστασία γαλλικών στρατευμάτων που είχαν καταλάβει διάφορα σημεία της πρωτεύουσας. Την επομένη, η νέα κυβέρνηση κήρυξε επίσημα τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις.

Το βενιζελικό καθεστώς

Η εμπόλεμη κατάσταση απέκλειε την άμεση διεξαγωγή νέων εκλογών, όπως θα προτιμούσαν οι Φιλελευθέροι. Για να αποκαταστήσουν πλασματικά τη συνταγματική τάξη, ανέτρεξαν στο χρονικό σημείο ανατροπής της, δηλ. στη διάλυση της Βουλής που είχε εκλεγεί στις 31 Μαΐου 1915. Το σχετικό διάταγμα ανακλήθηκε ως αντισυνταγματικό και η Βουλή εκείνη λειτούργησε ξανά, από τις 12 Ιουλίου 1917. Χάρη στη νεκρανάστασή της, κέρδισε την προσωμία «Βουλή των Λαζάρων». Με την ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Βενιζέλου, υπογράμμισε την αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού.

Με εξαίρεση το νέο κόμμα του Ν. Στράτου και, περιστασιακά, τον Δ. Ράλλη, οι Αντιβενιζελικοί απείχαν από τις εργασίες της Βουλής. Ο Γούναρης, άλλωστε, είχε εξοριστεί στην Κορσική από τους Γάλλους (μαζί με τον Μεταξά και άλλους). Η «Βουλή των Λαζάρων» προσέφερε πάντως σημαντικό νομοθετικό έργο. Ξεχωρίζουν δύο μεταρρυθμίσεις, οι ριζοσπαστικότε-

«ΕΘΝΙΚΗ ΑΜΥΝΑ».

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Παύλος Κουντουριώτης στο πλοίο από τα Χανιά προς τη Θεσσαλονίκη, το Σεπτέμβριο του 1916. Στην πόλη αυτή θα συσταθεί η προσωρινή κυβέρνηση του δεύτερου ελληνικού κράτους. Δημοσιεύεται στο *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιστορικό Λεύκωμα, Χανιά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2003, σ. 94.*

ΚΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.

Η έδρα της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Συλλογή του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος». Από το *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιστορικό Λεύκωμα*, Χανιά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2003, σ. 96.

ρες του Κόμματος Φιλελευθέρων από τη σύστασή του, που είχαν ήδη δρομολογηθεί από την Προσωρινή Κυβέρνηση: η αγροτική μεταρρύθμιση, που επέβαλε επιτέλους την αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και τη διανομή τους στους ακτήμονες, και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, που καθιέρωνε τη δημοτική στο δημοτικό σχολείο. Λίγο πριν διαλυθεί, η «Βουλή των Λαζάρων» ψήφισε επίσης πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος, που θα εξέταζε η επόμενη (Αναθεωρητική) Βουλή. Η πρόταση στόχευε κυρίως στον περιορισμό των εξουσιών του Στέμματος.

Παρά τον κοινοβουλευτικό του μανδύα, το βενιζελικό καθεστώς ασφαλώς δεν συνιστούσε επάνοδο στη συνταγματική ομαλότητα. Η ισχύς του Συντάγματος του 1911 περιοριζόταν στην πράξη από τη νομότυπη επιβολή του στρατιωτικού νόμου στην Παλαιά Ελλάδα. Περιοριζόταν όμως και από νομοθετικά μέτρα που ήσαν ευθέως αντι συνταγματικά, για τα οποία εφευρέθηκε η ακόλουθη κατασκευή: τελούσαν υπό την αίρεση της έγκρισής τους από την επόμενη Βουλή, που θα ήταν Αναθεωρητική (ή και Συντακτική Εθνοσυνέλευση, αν το αποφάσιζε η ίδια).

Τα μέτρα αυτά κρίθηκαν αναγκαία για την εξουδετέρωση και την τιμωρία των αντιπάλων, μετά όσα είχαν συμβεί την προηγούμενη διετία. Οι εκκαθαρίσεις του κρατικού μηχανισμού πήραν πρωτοφανή έκταση. Με την άρση της ισοβιότητας των δικαστικών και της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, απολύθηκαν περίπου 570 δικαστικοί και 6.500 υπάλληλοι.

Κηρύχθηκαν επίσης έκπτωτοι οι ιεράρχες που είχαν «αναθεματίσει» τον Βενιζέλο. Στο Στρατό, αποστρατεύθηκε ή τέθηκε σε διαθεσιμότητα περίπου το 40% των μονίμων αξιωματικών. Στο Ναυτικό, περίπου το 30%. Εύλογα, ακόμη ριζικότερη ήταν η εκκαθάριση της Χωροφυλακής.

Παράλληλα, επιδιώχθηκε η δικαστική καθάρση του κωνσταντινικού παρελθόντος. Σύμφωνα με το νόμο περί ευθύνης υπουργών, παραπέμφθηκαν από τη Βουλή στο Ειδικό Δικαστήριο τα μέλη (εκτός από δύο) των κυβερνήσεων Γούναρη, Σκουλούδη και Λάμπρου, χωρίς όμως να γίνει ποτέ η δίκη. Έγιναν όμως στο Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών (από το Μάιο του 1919 έως και τον Ιανουάριο του 1920) οι δύο κύριες δίκες των υπευθύνων για τα Νοεμβριανά και για την παράδοση του Ρούπελ και της ανατολικής Μακεδονίας. Ειδικά για τα Νοεμβριανά, καταδικάστηκαν πέντε σε θάνατο, μεταξύ των οποίων και ο Μεταξάς (ερήμην).

Πέρα από την εκκαθάριση του παρελθόντος, διαρκή και έκτακτα στρατοδικεία δίκάζαν σε όλη τη διάρκεια της τριετίας όσους έδιναν την παραμικρή αφορμή να κατηγορηθούν για «δυσμένεια κατά του καθεστώτος». Σαν να μην έφθαναν τα στρατοδικεία, λειτουργούσαν επίσης Επιτροπές Δημοσίας Ασφαλείας, που επέ-

βαλλαν το μέτρο της εκτόπισης. Εξάλλου, η αδυσώπητη Κρητική Χωροφυλακή ήταν το σώμα στο οποίο το καθεστώς κυρίως εμπιστεύθηκε την ασφάλειά του, διευρύνοντας έτσι το χάσμα μεταξύ Παλαιάς Ελλάδας και Κρήτης.

Κατά συνέπεια, το βενιζελικό καθεστώς, ανεξάρτητα από τις προθέσεις του και τα επιτεύγματά του, βιώθηκε ως «τυραννία» από τα θύματά του και γενικότερα από τον πληθυσμό της Παλαιάς Ελλάδας (και ορισμένων άλλων περιοχών). Παρά την τρομοκρατία, το φρόνημα του κωνσταντινισμού δεν πτοήθηκε. Αντίθετα μάλιστα, οι υπερβολές, οι αυθαιρεσίες και οι βαναυσότητες των διώξεων, το αναζωπύρωσαν, αυξάνοντας το φανατισμό και τη δίψα για εκδίκηση. Πρώην Επίστρατοι αποτελούσαν ουσιώδη παράγοντα της πολύμορφης αντίστασης του αντιβενιζελικού λαού. Εξάλλου, από τον Κωνσταντίνο στην Ελβετία εκπορεύονταν πράκτορες και σχέδια συνωμοτικά, που είχαν ως πρωταρχικό στόχο την υπονόμευση της πολεμικής προσπάθειας, με την πρόκληση λιποταξιών ή και στάσεων στο στρατό. Σημαντικότερη υπήρξε η στάση του συντάγματος πεζικού στη Λαμία, στις 2 Φεβρουαρίου 1918. Χρειάστηκε η αποστολή συντάγματος Κρητών για να την καταστείλει και να υποχρεώσει, στη συνέχεια, εκτελεστικά αποσπάσματα από το ίδιο σύνταγμα να τουφεκίσουν τους συντοπίτες τους, που καταδικάστηκαν ως πρωταίτιοι.

Με τις συνθήκες αυτές, αλλά και εξαιτίας οικονομικών δυσχερειών, υπήρξε σταδιακή και επίπονη η επιστράτευση και η συγκρότηση αξιόμαχου στρατού, που αποτελούσε από την πρώτη στιγμή επείγουσα ανάγκη για την κυβέρνηση Βενιζέλου. Μέχρι το καλοκαίρι του 1918, η προσπάθεια είχε επιτέλους ολοκληρωθεί με επιτυχία. Έτσι, ο ελληνικός στρατός αποτελούσε το ένα τρίτο των συμμαχικών δυνάμεων που πήραν μέρος στη νικηφόρα τελική επίθεση στο Μακεδονικό μέτωπο, το Σεπτέμβριο του 1918. Αυτή συνέβαλε και στην έκβαση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Παράλληλα με την πολεμική προσπάθεια, η κυβέρνηση Βενιζέλου επιδίωξε με κάθε τρόπο την προβολή των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στο εξωτερικό, με την προοπτική των διαπραγματεύσεων της ειρήνης. Για το σκοπό αυτό, θεώρησε αναγκαία και τη διεθνή εκπροσώπηση τόσο του εργατικού όσο και του σοσιαλιστικού κινήματος της Ελλάδας. Έδωσε λοιπόν αποφασιστική ώθηση στις διαδικασίες ενοποίησης τους, που κατέληξαν στην ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργα-

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Α΄
(Αθήνα, 1893 - Τατόι, 1920), δευτερότοκος γιος του Κωνσταντίνου και της Σοφίας, βασιλιάς της Ελλάδας κατά τα χρόνια 1917- 1920. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

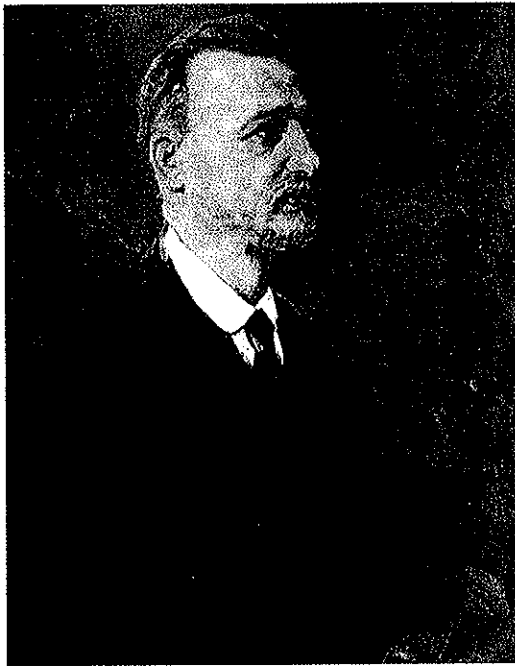
τών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) τον Οκτώβριο του 1918 και του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ) στις αρχές Νοεμβρίου. Ωστόσο, οι κυβερνητικές προσδοκίες ότι οι σοσιαλιστές θα στήριζαν την αλυτρωτική πολιτική διαψεύσθηκαν αμέσως. Από την πρώτη στιγμή, το ΣΕΚΕ υιοθέτησε τη διεθνοιστική ιδεολογία και τη συνακόλουθη απόρριψη του ελληνικού εθνικισμού, η οποία εκπορευόταν ιδίως από την εβραϊκή Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης, τη σημαντικότερη από τις ιδρυτικές του συνιστώσες. Ήδη το 1915, δύο εκπρόσωποί της είχαν εκλεγεί βουλευτές με το συνδυασμό των Αντιβενιζελικών στη Θεσσαλονίκη. Εξάλλου, μετά την ίδρυση της ΓΣΕΕ, οι Φιλελεύθεροι άρχισαν να χάνουν και τον έλεγχο του συνδικαλιστικού κινήματος, σε όφελος των Αντιβενιζελικών και των Σοσιαλιστών. Η κλιμάκωση των απεργιών το 1918-20 κατέληξε να υπονομεύει την πολεμική προσπάθεια και στο εσωτερικό, προκαλώντας όχι μόνο κύματα διώξεων αλλά και περιοριστικά νομοθετικά μέτρα (ν. 2151/1920).

Εξαιτίας της καθυστερημένης συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο, ο Βενιζέλος θεώρησε αναγκαία και τη συμμετοχή ελληνικών δυνάμεων στην εκστρατεία των Συμμάχων εναντίον των Μπολσεβίκων στη νότια Ρωσία, στις αρχές του 1919. Η συμμετοχή αυτή έπαιξε κάποιο ρόλο στην απόφαση των Συμμάχων, που οδήγησε στην ελληνική απόβαση στη Σμύρνη, στις 2 Μαΐου 1919. Ακολούθησαν η Συνθήκη του Νεϊγύ με την πττημένη Βουλγαρία, η κατάληψη της Θράκης και η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών στις 28 Ιουλίου 1920.

Η Συνθήκη των Σεβρών πανηγυρίστηκε αμέσως ως Συνθήκη Ειρήνης που τερμάτιζε τον πόλεμο με την Τουρκία. Έτσι, οι Φιλελεύθεροι αφαίρεσαν μόνοι τους κάθε δικαιολογία για τη μη διεξαγωγή των εκλογών, που είχε ρητά υποσχεθεί ο Βενιζέλος, από τις 23 Νοεμβρίου 1919. Τυφλωμένοι από το δικό τους εθνικισμό, οι περισσότεροι Φιλελεύθεροι και προσωπικά ο Βενιζέλος πίστευαν ότι το «Έθνος» δεν μπορούσε να μην εγκρίνει τη δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας», παραβλέποντας κάθε άλλο ζήτημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι κύριο προεκλογικό τους υλικό ήταν ακριβώς ο εντυπωσιακός χάρτης της.

Σε αυτό πλανήθηκαν οικτρά. Το μέγαλωμα της Ελλάδας δεν ενδιέφερε εκείνους που είχαν εξαναγκασθεί να πληρώσουν το κόστος, αρκικά από ξένες λόγχες. Τους ενδιέφερε μόνο η απαλλαγή από τη βενιζελική «τυραννία», όπως έδειξε αμέσως και με τον πιο

Ο ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ
(Πάτρα, 1867 – Αθήνα, 1922).
Ηγέτης της αντιβενιζελικής παράταξης, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε ως ένας από τους υπαίτιους της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ελαιογραφία του Ε. Θωμόπουλου. Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων.

ωμό τρόπο η δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου στο Παρίσι, στις 30 Ιουλίου 1920, από δύο κωνσταντινικούς απότακτους αξιωματικούς. Στην «Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», ο αντιβενιζελισμός αντέταξε απερίφραστα την «μικράν αλλ' έντιμον Ελλάδα», που συμπύκνωνε τη νοσταλγία της Παλαιάς Ελλάδας για το δικό της εξιδανικευμένο παρελθόν.

Οι Εθνικόφρονες και τα μικρότερα αντιβενιζελικά κόμματα ενεργοποιήθηκαν από το Μάρτιο του 1920, καταλήγοντας στη συγκρότηση 16μελούς «Συμβουλίου της Συνεργαζομένης Αντιπολιτεύσεως». Το Μάιο, αποφάσισαν την οργάνωση «Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων», με βάση ενιαίο υπόδειγμα καταστατικού. Με αυτή τη μορφή ανασυγκροτήθηκαν ουσιαστικά οι παλιοί Επίστρατοι. Ο Γούναρης από τη Ρώμη έδωσε την έγκρισή του, προσδιορίζοντας το χαρακτήρα του προεκλογικού αγώνα: «Δεν πρόκειται αγών μιας πολιτικής οργάνωσης εναντίον άλλης τοιαύτης. Πρόκειται αγών ενός λαού κατά των τυράννων του».

Το κύμα βενιζελικής τρομοκρατίας («Ιουλιανά») που προκάλεσε η απόπειρα κατά του Βενιζέλου (με ακραία εκδήλωση τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη στις 31 Ιουλίου), ανέκοψε την οργάνωση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων. Χρειάστηκε η προκήρυξη των εκλογών και η άρση του στρατιωτικού νόμου στις 10 Σεπτεμβρίου για να ξαναρχίσει η οργανωτική εξόρμηση, με μία ακατάσχετη πλέον δυναμική. Αμέσως μετά την επιστροφή του, ο Γούναρης προσδιόρισε με τον πρώτο λόγο του, στις 12 Οκτωβρίου, το στόχο που ενέπνευσε την τρο-

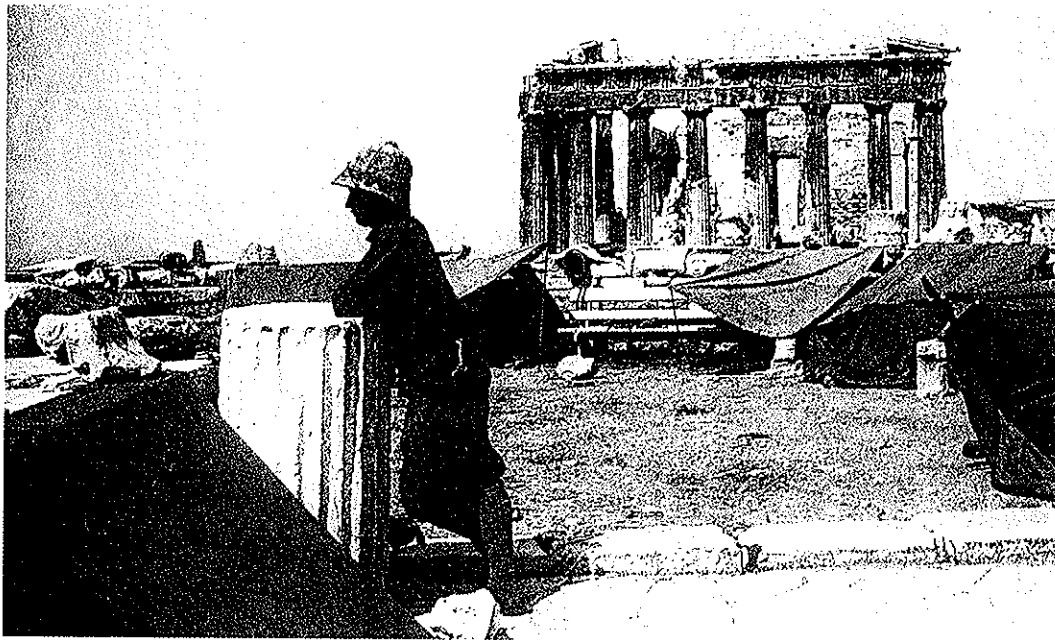
μοκρατική δράση των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων την επόμενη διετία. Δεν αρκούσε «η κατεδάφιση της τυραννίας». Θα ακολουθούσε υποχρεωτικά «η απολύμανσις της χώρας από της πανώλους της τυραννίας», δηλ. από τους Φιλελευθέρους. Με τη μετονομασία του σε «Λαϊκό», το Κόμμα Εθνικοφρόνων μετέτρεψε μονομιάς τους συλλόγους σε δικές του κομματικές οργανώσεις.

Στις 12 Οκτωβρίου πέθανε ξαφνικά ο βασιλιάς Αλέξανδρος (από σπληνίτιδα μετά από δάγκωμα μαιμούς). Το απροσδόκητο αυτό γεγονός μετέτρεψε ουσιαστικά τις εκλογές σε άτυπο δημοψήφισμα υπέρ της επιστροφής του Κωνσταντίνου.

Οι εκλογές για Αναθεωρητική Βουλή έγιναν τελικά την 1η Νοεμβρίου 1920 και κατέληξαν σε απρόσμενα συντριπτική ήττα των Φιλελευθέρων. Σε σύνολο 369 εδρών, κέρδισαν μόλις 118. Από αυτές 52 χωρίς αντίπαλο στη Θράκη, που βρισκόταν υπό στρατιωτικό έλεγχο, και τις υπόλοιπες 66 σχεδόν αποκλειστικά στις Νέες Χώρες, με εξαίρεση τη Μακεδονία. Εκεί και πάλι οι Αντιβενιζελικοί κέρδισαν 69 από τις 74 έδρες χάρη στη συμπαγή ψήφο των μειοψηφιών. Αυτή τη φορά, οι 69 μακεδονικές έδρες αρκούσαν για να εξασφαλίσουν οριακή πλειοψηφία των Φιλελευθέρων, μετά την απώλεια της Παλαιάς Ελλάδας. Αν τις είχαν κερδίσει όλες, θα είχαν 187 σε σύνολο 369 εδρών. Κατά συνέπεια, η τελική έκβαση των εκλογών μπορούσε να αποδοθεί και στην ψήφο των μειοψηφιών της Μακεδονίας. Τέλος, ούτε καν καταμετρήθηκαν περίπου 100.000 ψήφοι του στρατού, που είχε ψηφίσει για πρώτη φορά. Ήσαν άλλωστε προϊόν μεγάλης νοθείας από ορισμένους βενιζελικούς αξιωματικούς.

Πάντως, καθοριστική υπήρξε προπαντός η ολοκληρωτική επικράτηση του αντιβενιζελισμού στην Παλαιά Ελλάδα, όπου οι Φιλελεύθεροι δεν κατόρθωσαν να εκλέξουν ούτε ένα βουλευτή (με μοναδική εξαίρεση την ειδική περίπτωση των «προνομιούχων» περιφερειών Ύδρας και Σπετσών). Έτσι αποτυπώθηκε και εκλογικά ο Εθνικός Διχασμός ως αντιπαράθεση της Παλαιάς Ελλάδας με το υπόλοιπο Έθνος, που είχε αποκρυσταλλωθεί ήδη το 1916. Πέρα από την επιστροφή του Κωνσταντίνου, πέρα και από την αποτίναξη της «τυραννίας», η Παλαιά Ελλάδα εξακολουθούσε να αποκρούει τον πόλεμο και τη δική της αλυτρωτική «αποστολή». «Εάν αφίνετο κυρία των αποφάσεών της θα κατεπό-

Η απόπειρα κατά του Βενιζέλου δημιούργησε κύμα βενιζελικής τρομοκρατίας

**ΣΥΜΜΑΧΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ
ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.**

Υπαίθριος
στρατωνισμός. Τμήμα
των συμμαχικών
δυνάμεων στην
Ακρόπολη της Αθήνας.
Φωτογραφία ανωνύμου,
1917.

Δημοσιεύεται στο
λεύκωμα του Χ.
Γιακουμή, *Η Ακρόπολη
των Αθηνών,
Φωτογραφίες 1839-
1959*, Αθήνα, Ποταμός,
2000, σ. 143.

ντιζεν τον Ελληνισμόν όλον» έγραφε αργότερα ο Γ.Βεντιέρης, ως επιχείρημα κατά της διεύργειας εκλογών.

Η αντίθεση στον πόλεμο και ο πόθος της αποστράτευσης εξηγεί επίσης γιατί πολλοί Αντιβενιζελικοί ψήφισαν και υποψηφίους του ΣΕΚΕ μέσα στη σύγχυση που δημιούργησαν τα κοινά συνθήματα κατά του πολέμου και των Φιλελευθέρων, όπως «σφυρί-δρεπάνι κι ελιά σταφάνι» (όπου η ελιά ήταν σύμβολο του αντιβενιζελισμού).

Μόλις έγινε φανερή η έκβαση των εκλογών, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε και αναχώρησε εσπευσμένα για το εξωτερικό, επειδή δεν υπήρχε καμία εγγύηση για την προσωπική του ασφάλεια μετά την ολοκληρωτική επικράτηση των εχθρών του. Τη διεύθυνση του Κόμματος Φιλελευθέρων ανέλαβε ο (απόστρατος) στρατηγός Π.Δαγκλής.

Το αντιβενιζελικό καθεστώς

Όπως το 1915-17 έτσι και το 1920-22, ο Δ. Γούναρης ήταν ο πραγματικός αρχηγός του αντιβενιζελισμού, ανεξάρτητα από κυβερνητικά αξιώματα. Για να αποφευχθούν οι αντιδράσεις που θα προκαλούσε στο εξωτερικό η πρωθυπουργοποίησή του, πρωθυπουργός ανέλαβε αρχικά ο Δ. Ράλλης (με υπουργό Στρατιωτικών τον Γούναρη), στις 4 Νοεμβρίου 1920.

Σύμφωνα και με τη λαϊκή ετυμολογία, πρώτη προτεραιότητα αποτελούσε η άμεση επιστροφή του Κωνσταντίνου, παρά τη σαφή προειδοποίηση της Αντάντ ότι θα τη θεωρούσε «μη φιλική ενέργεια», που θα προκαλούσε επανεξέταση της πολιτικής της. Η αντιβενιζελική ηγεσία προτίμησε να μεταθέσει την ευθύνη στον

ίδιο το λαό. Σκηνοθέτησε, στις 22 Νοεμβρίου, ένα «δημοψήφισμα», που όχι μόνο δεν χρειαζόταν συνταγματικά αλλά ούτε χρειαζόταν να νοθευθεί σε τέτοια έκταση. Η επάνοδος του Κωνσταντίνου υποτίθεται ότι εγκρίθηκε με το απίστευτο ποσοστό 99%! Ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Αθήνα στις 6 Δεκεμβρίου, μέσα σε πραγματικό λαϊκό παραλήρημα.

Η άλλη άμεση προτεραιότητα ήταν η αποκατάσταση των «θυμάτων της τυραννίας» και η ανατροπή των πεπραγμένων της στο εσωτερικό. Έγιναν αμέσως εκκαθαρίσεις στην κορυφή της διοίκησης, της δικαιοσύνης και της εκκλησίας. Στις 16 Νοεμβρίου, απομακρύνθηκαν ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Ελλάδος (μπτροπολίτης Αθηνών) Μελέτιος Μεταξάκης και είκοσι άλλοι επίσκοποι.

Έγιναν επίσης αλλαγές στην ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων, με οπωσδήποτε αρνητικές επιπτώσεις στη μετέπειτα διεξαγωγή του μικρασιατικού πολέμου. Σχεδόν 500 βενιζελικοί αξιωματικοί παραιτήθηκαν, απομακρύνθηκαν, μετατέθηκαν ή εγκατέλειψαν οι ίδιοι τις θέσεις τους καταφεύγοντας στην Κωνσταντινούπολη (όπου σχημάτισαν μία νέα «Εθνική Άμυνα»). Μεγαλύτερη όμως αναστάτωση προκάλεσε η επαναφορά περίπου 1.500 αποτάκτων αξιωματικών. Αρχιστράτηγος στη Μικρά Ασία διορίστηκε ο Α. Παπούλας, περισσότερο για τις υπηρεσίες του στον κωνσταντινισμό (ιδίως στα Νοεμβριανά) παρά για τις στρατιωτικές του ικανότητες.

Αν η επιστροφή του Κωνσταντίνου και οι μεταβολές στον κρατικό μηχανισμό ικανοποιούσαν δύο από τα αιτήματα που εμπειρείχε η λαϊκή ετυμολογία της 1ης Νοεμβρίου, αγνοή-

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

(Τρίπολη, 1876 – Εκόλη Αττικής, 1936). Ηγέτης στην Αριστερά του δημοκρατικού χώρου, υπουργός και πρωθυπουργός (1924-1932), πρωταγωνιστής της εγκαθίδρυσης της Αβασίλευτης Δημοκρατίας το Μάρτιο του 1924. Εδώ, κρατούμενος στις φυλακές «Παληάς Στρατώνας» το 1922, μετά τη δημοσίευση του «Δημοκρατικού Μανιφέστου».

Από τον κατάλογο της έκθεσης *Αναφορά στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 1986, σ. 27.

θηκε εντελώς το βαθύτερο νόημά της, δηλ. η άρνηση του πολέμου και η προσδοκία της αποστράτευσης. Η αντιβενιζελική ηγεσία χειρίστηκε το μικρασιατικό ζήτημα σαν να μην υπήρχε άλλη επιλογή από τη συνέχιση και την κλιμάκωση της εκστρατείας. Παγιδεύθηκαν έτσι σε ένα αλυτρωτικό εγχείρημα, που τους ήταν ξένο. Για τον Δ. Γούναρη, τον Π. Πρωτοπαδάκη και άλλους, καθοριστικός παράγοντας υπήρξε η κομπλεξική στάση τους απέναντι στον Βενιζέλο και ο τρόμος για το ενδεχόμενο επανόδου του. Ήθελαν δηλ. να αποδείξουν σε όλους (ιδίως στη Μεγάλη Βρετανία) ότι θα τα καταφέρουν εξίσου καλά ή και καλύτερα από τον Βενιζέλο. Αντίστροφα, τους κατείχε ο φόβος ότι τυχόν απαγκίστρωση εκ μέρους τους από τη μικρασιατική περιπέτεια θα επέφερε μοιραία την πτώση τους και την επιστροφή του μισπού εκθρού. Συχνά ακούσθηκε (ακόμη και στην Εθνοσυνέλευση) η άποψη ότι ήταν τελικά *προτιμότερη* η καταστροφή στη Μικρά Ασία από την επάνοδο της βενιζελικής «τυραννίας». Την πιο αξιόπιστη και εύγλωττη αποτύπωση της νοοτροπίας αυτής προσφέρουν οι εμπιστευτικές συνομιλίες του Γούναρη και του Πρωτοπαδάκη στις 25 και 29 Μαρτίου 1921 με τον Μεταξά (που κατέγραψε ο ίδιος), όταν προσπάθησαν μάταια να του αναθέσουν την ουσιαστική ευθύνη για τη διεξαγωγή ενός πολέμου στον οποίο ήταν αντίθετος από το 1915.

Εγκλωβισμένη στη νοοτροπία αυτή, η αντιβενιζελική ηγεσία δεν διανοήθηκε να επωφεληθεί από τις επανειλημμένες υποδείξεις του Βενιζέλου, ούτε βέβαια να τον χρησιμοποιήσει στο εξωτερικό, όπως ήθελε αρχικά ο πρωθυπουργός Δ. Ράλλης. Για το λόγο αυτό ε-

ξαναγκάσθηκε σε παραίτηση από τον Γούναρη και τον Κωνσταντίνο στις 22 Ιανουαρίου 1921 και αντικαταστάθηκε προσωρινά από τον Ν. Καλογερόπουλο. Στο μεταξύ, η Αναθεωρητική Βουλή είχε αυτοανακηρυχθεί Γ' Εθνοσυνέλευση (δηλ. Συντακτική). Δεν απέδωσε συντακτικό έργο, φρόντισε όμως να καταργήσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των Φιλελευθέρων. Η αγροτική μεταρρύθμιση δεν ακυρώθηκε. Υπονομεύθηκε όμως από νέες ρυθμίσεις και ουσιαστικά πάγωσε.

Μετά τις πρώτες αποτυχίες στο μικρασιατικό μέτωπο, σχηματίστηκε επιτέλους κυβέρνηση υπό τον Δ. Γούναρη, που ορκίστηκε στις 26 Μαρτίου 1921. Αυτή προτίμησε να απορρίψει τη μεσολάβηση της Αντάνι στις αρχές Ιουνίου και να επιδιώξει στρατιωτική λύση στη Μικρά Ασία, με επίθεση που άρχισε στις αρχές Ιουλίου. Χαρακτηριστικό της νοοτροπίας είναι ότι επιστρατεύθηκε και ο μύθος του Κωνσταντίνου ως νικηφόρου «Στρατηλάτη». Διάλεξαν μάλιστα την 29η

Μαΐου ως ημέρα αναχώρησής του για τη Σμύρνη, όπου εγκαταστάθηκε με το αναστημένο «Βασιλικό Επιτελείο» των Βαλκανικών Πολέμων (χωρίς τον Μεταξά). Μετά τις πρώτες επιτυχίες, αποφασίστηκε, στις 15 Ιουλίου, νέα προέλαση προς το Σαγγάριο, με στόχο την κατάληψη της Άγκυρας. Στο «πολεμικό συμβούλιο» επικράτησε η γνώμη του Γούναρη, του υπουργού Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκη και του παλιού

Παρά την επιστροφή Κωνσταντίνου, αγνοήθηκε η προσδοκία της αποστράτευσης

επιτελικού Ε. Στρατηγού, παρά τις επιφυλάξεις των άλλων στρατιωτικών, του Παπούλα και του ίδιου του Κωνσταντίνου.

Μετά την αποτυχία της νέας προέλασης τον Αύγουστο και την υποχώρηση του εξουθενωμένου στρατού στις αρχικές του θέσεις το Σεπτέμβριο, άλλαξε απότομα το πολιτικό κλίμα στην Αθήνα. Με υπόδειξη του Βενιζέλου, οι Φιλελεύθεροι τερμάτισαν τη μέχρι τότε εφεκτική στάση τους και την προθυμία τους να στηρίζουν «κοινήν πολιτικὴν δια το εθνικόν ζήτημα», που είχε μείνει άλλωστε χωρίς καμία ανταπόκριση. Αποχώρησαν από την Εθνοσυνέλευση, όταν ο Γούναρης ζήτησε (και πήρε) ψήφο εμπιστοσύνης στις 2 Οκτωβρίου 1921, πριν αναχωρήσει για το εξωτερικό στη μάταιη αναζήτηση διπλωματικής λύσης και δανείου.

Από την πλευρά του, το αντιβενιζελικό καθεστώς απάντησε με νέο κύμα παρακρατικής βίας και ποινικών διώξεων κατά των Φιλελευθέρων. Ακραίο δείγμα μισαλλοδοξίας υπήρξε η απόπειρα δολοφονίας του δοξασμένου ναύαρχου Π. Κουντουριώτη, το Δεκέμβριο. Όπως και το 1915-17, οι διώξεις στόχευαν όσους έδιναν την παραμικρή αφορμή να κατηγορηθούν για «εξύβριση του Βασιλέως». Με την κατηγορία αυτή προφυλακίστηκαν οι επτά που υπέγραφαν το λεγόμενο «Δημοκρατικό Μανιφέστο» (με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου), μετά τη δημοσίευσή του (ήδη λογοκριμένου) στις 12 Φεβρουαρίου 1922. Ο δημοσιογράφος και εκδότης Ανδρέας Καβαφάκης, που το είχε δημοσιεύσει, δολοφονήθηκε στις 21 Φεβρουαρίου. Τον Ιούνιο, οι επτά επρόκειτο να καταδικασθούν σε τριετή φυλάκιση από το Κακουργιοδικείο Λαμίας.

Το επίμαχο κείμενο ήταν διακήρυξη των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων, που είχαν συγκροτηθεί ως «άκρα αριστερά» του Κόμματος Φιλελευθέρων, με πυρήνια τους παλιούς «κοινωνιολόγους». Από κοινού με άλλες ομάδες, προχώρησαν τον Απρίλιο στην ίδρυση της Δημοκρατικής Ένωσης και στην οργάνωση τοπικών Δημοκρατικών Συλλόγων. Η κατάργηση της βασιλείας αποτελούσε τον αδιάλωτο αλλά διαφαινόμενο στόχο αυτής της νέας κίνησης.

Η βία κατά των αντιπάλων δεν αρκούσε για να μειώσει την ανασφάλεια και την αμηχανία των Αντιβενιζελικών. Στην Εθνοσυνέλευση εκδηλώθηκε, από τις αρχές του 1922, μία πρωτοφανής ρευστότητα. Όταν στις 25 Φεβρουαρίου ο Γούναρης έκανε τον απολογισμό της πεντάμηνης απουσίας του, η ψηφοφορία που ακολούθησε (155 υπέρ και 165 κατά) έδειξε ξαφνικά ότι δεν διέθετε πλέον την πλειοψηφία και τον υποχρέωσε να παραιτηθεί. Μετά από δύο άκαρπες διερευνητικές εντολές, ο Γούναρης σχημάτισε και πάλι κυβέρνηση, που εξα-

σφάλισε οριακή πλειοψηφία στις 5 Μαρτίου, με 164 υπέρ, 86 κατά (των Φιλελευθέρων) και 76 αποχές. Στις 3 Μαΐου, αναγκάστηκε και πάλι να παραιτηθεί. Πέρα από την πολυδιάσπαση της αντιβενιζελικής πλειοψηφίας, το κοινοβουλευτικό αδιέξοδο οφειλόταν σε δύο ακόμμη παράγοντες: ως Συντακτική, η Εθνοσυνέλευση δεν μπορούσε να διαλυθεί ενώ ο Κωνσταντίνος επέμενε να αγνοεί τους Φιλε-

λευθέρους, δεύτερο σε δύναμη κόμμα. Κυβέρνηση Ν. Στράτου απέτυχε να εξασφαλίσει ψήφο εμπιστοσύνης, μολονότι υπερψηφίστηκε από τους Φιλελευθέρους, μετά την υπόσχεσή του ότι θα τερμάτιζε την τρομοκρατία των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων. Τελικά, ο αντιβενιζελισμός ξαναβρήκε

Το αντιβενιζελικό καθεστώς πορεύθηκε μέχρι την Καταστροφή με ανεδαφικά σχέδια

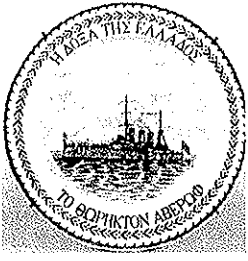
την ενόπλησή του με τη συμμετοχή όλων των κομμάτων και ομάδων του σε κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, που εξασφάλισε συντριπτική πλειοψηφία στην Εθνοσυνέλευση, στις 9 Μαΐου.

Με την κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη πορεύθηκε το αντιβενιζελικό καθεστώς μέχρι την Καταστροφή, με αμείωτη τρομοκρατία στο εσωτερικό και ανεδαφικά σχέδια δημιουργίας αυτόνομου «Μικρασιατικού Κράτους» και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης ενώ ο στρατός στη Μικρά Ασία παρέμενε αποτελεσματικός στην ίδια επικίνδυνη διάταξη επί ένα σχεδόν χρόνο. Η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε ούτε μετά την αντικατάσταση του Α. Παπούλα από τον Γ. Χατζηνανέστη στις 23 Μαΐου. Μετά

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ.

Μέλη της «επαναστατικής επιτροπής» εισέρχονται στην Αθήνα, το Σεπτέμβριο του 1922. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΙΟΝ ΑΒΕΡΡΩΦ.

Διακοσμητικό πιάτο, από τη συλλογή του Νικ. Σταυρινάκη. Δημοσιεύεται στον οδηγό της έκθεσης *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2003, σ. 47.

από σωρεία στρατιωτικών λαθών και παραλείψεων, η απόλυτα προβλέψιμη τουρκική επίθεση στις 13 Αυγούστου, προκάλεσε τη ραγδαία κατάρρευση του μετώπου και την εκκένωση της Μικράς Ασίας από τον ελληνικό στρατό, που ολοκληρώθηκε μέχρι τις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου. Παράλληλα, άρχιζε η μαζική έξοδος των ελληνικών πληθυσμών, που κατέφευγαν με κάθε μέσο στην Ελλάδα ως πρόσφυγες.

Χαρακτηριστικά της νοοτροπίας του αντιβενιζελισμού τη στιγμή της Μικρασιατικής Καταστροφής υπήρξαν δύο άρθρα, με τίτλο «Οίκαδε...» και «Οι Πομερανοί» αντίστοιχα. Τα δημοσίευσε η εφημερίδα *Καθημερινή* στις 14 και 17 Αυγούστου με υπόδειξη του Γούναρη, για να «προετοιμάσουν» την κοινή γνώμη. Υποστήριζαν ότι δεν έπρεπε να «σπαταληθεί και άλλο αίμα δια να συνεχισθεί η περιπέτεια, η επιβληθείσα εις τόν λαόν από τον άνθρωπον, ο οποίος, ατυχώς δια την Ελλάδα, ζη ακόμη». Η Ελλάδα έπρεπε πλέον να επιστρέψει «οίκαδε» και να μη θυσιάζει τους ευζώνους της («Πομερανούς») για τους «μιναρέδες» της Μικράς Ασίας (σαν να μην υπήρχαν και ελληνικοί πληθυσμοί εκεί). Τα συγκεκριμένα άρθρα ασφαλώς δεν συνέβαλαν στην κατάρρευση του μετώπου, όπως ισχυριζόνταν αργότερα οι Φιλελεύθεροι. Φανέρωναν όμως όχι μόνο τη συνεχιζόμενη ανευθυνότητα των Αντιβενιζελικών (και προσωπικά του Γούναρη) αλλά και την ουσιαστική αδιαφορία τους για την τύχη των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας. Δεν υπήρξε καμία μέριμνα για τη διαφυγή τους. Αντίθετα μάλιστα, μέχρι την τελευταία στιγμή εμποδίστηκαν να φύγουν. Ήταν εύλογος ο φόβος ότι, αν έρχονταν στην Ελλάδα, θα ανέτρεπαν το καθεστώς.

Η τελευταία αντιβενιζελική κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον Ν. Τριανταφυλλάκο, ορκίστηκε στις 28 Αυγούστου. Δύο εβδομάδες αργότερα, στις 11 Σεπτεμβρίου, εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα από τις μονάδες που είχαν διαπεραιωθεί στη Χίο και τη Μυτιλήνη. Επικεφαλής ήσαν οι συνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρας και Στυλιανός Γονατάς. Στις 13 Σεπτεμβρίου, οι κινηματίες (περίπου 12.000) αποβιβάστηκαν στο Λαύριο για να βαδίσουν προς την Αθήνα, αξιώνοντας την άμεση παραίτηση του Κωνσταντίνου υπέρ του διαδόχου Γεωργίου, την άμεση διάλυση της Εθνοσυνέλευσης, άχρωμη κυβέρνηση εμπιστοσύνης της Αντάντ και ενίσχυση του μετώπου στη Θράκη. Παρά τις πρώτες οικέψεις ένοπλης αντίστασης, ο Κωνσταντίνος διαπίστωσε αμέσως ότι δεν ήταν εφικτή και παραιτήθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου. Στις 30 Σεπτεμβρίου έφυγε οριστικά για το εξωτερικό, όπου και επρόκειτο να πεθάνει στις

27 Δεκεμβρίου (στο Παλέρμιο).

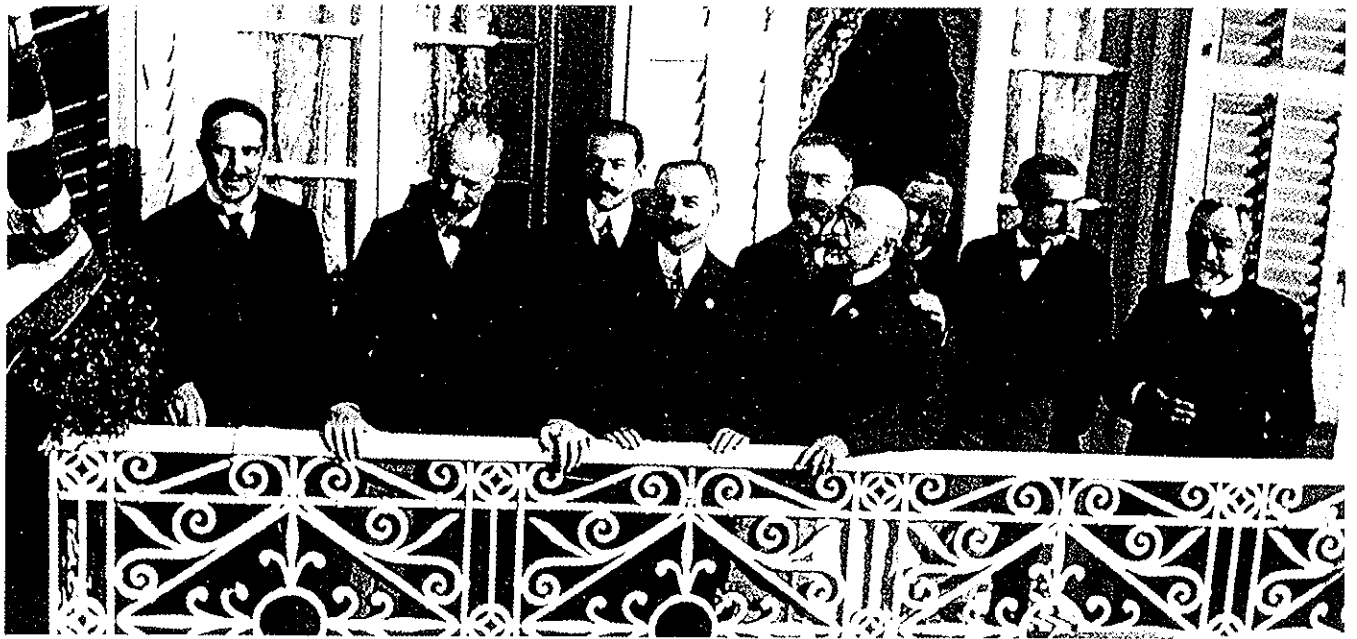
Πάντως, και η διατήρηση της ανατολικής Θράκης από την Ελλάδα έγινε πολιτικά αδύνατη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Μπροστά στην απειλή πολέμου με την Τουρκία για την ανατολική Θράκη, η Μεγάλη Βρετανία συμφώνησε τελικά με τη Γαλλία και την Ιταλία να επιστραφεί αμέσως η περιοχή στο τουρκικό κράτος. Το στρατιωτικό καθεστώς στην Αθήνα συμμορφώθηκε με την απόφαση της Αντάντ, μετά και τις επίμονες συστάσεις του Βενιζέλου, που το ίδιο είχε διορίσει στις 14 Σεπτεμβρίου αντιπρόσωπο της Ελλάδας στο εξωτερικό. Την 1η Οκτωβρίου άρχισε η εκκένωση της ανατολικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό και το γηγενή ελληνικό πληθυσμό, που ολοκληρώθηκε μέχρι τη 12η Νοεμβρίου 1922.

Γ. Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γ. Ασπρέας**, *Πολιτική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, 1930.
- Γ. Βεντήρης**, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Αθήνα, Πυρός, 1931.
- Ν. Τ. Γερακάρης**, *Σελίδες εκ της Συγχρόνου Ιστορίας*, τ.Α', Αθήνα, 1936.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμοι ΙΔ' -ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977-78. (Συμβολές των Α. Βερέμη, Ι. Γιαννουλόπουλου, Γ. Λεονταρίτη, Ν. Οικονόμου και Κ. Σβολόπουλου).
- Αρ. Καμπάνης**, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η Ελληνική κρίσις των ετών 1908-1922*, Αθήνα, Πυρός, 1946.
- Γιάν. Κορδάτος**, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 2η έκδ., Αθήνα, Καραβάκος, 1956.
- Γ. Β. Λεονταρίτης**, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας, 1978.
- Γ.Θ. Μαυρογορδάτος**, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1982.
- Γ.Θ. Μαυρογορδάτος**, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Ι. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1996.
- Ι. Μεταξάς**, *Η Ιστορία του Εθνικού Διχασμού*, Αθήνα, έκδοση «Καθημερινής», 1935.
- Ι. Μεταξάς**, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τ.Β', επιμ. Χρ.Χρηστίδη, Αθήνα, Εστία, 1952, και τ. Γ', επιμ. Π. Μ. Σιφναίου, Αθήνα, Ίκαρος, 1964.
- Ν. Οικονόμου**, «Οι δύο γενικές εκλογές του 1915: Μια ικνηλάτηση της πρώιμης εκλογικής γεωγραφίας του Βενιζελισμού», στο Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμής (επιμ.) *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1989, σσ. 367-385.
- Α. Κ. Σβολόπουλος**, *Παναγής Τσαλδάρης*, Πυρός, Αθήνα, 1946.

Νικολακόπουλος Ηλ., «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: από το θρίαμβο στην ήττα», στο Παναγιωτόπουλος, Βασ. (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 6, 31-40

.II.

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ 1910 - 1920

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: ΑΠΟ ΤΟ ΘΡΙΑΜΒΟ ΣΤΗΝ ΗΤΤΑ

Δύο χρονολογίες, το 1910 και το 1936, σηματοδοτούν τα χρονικά όρια της βενιζελικής παρουσίας στην ελληνική εκλογική ιστορία: από την πρώτη δηλαδή εκλογή του Ελευθερίου Βενιζέλου στην ελληνική Βουλή, τον Αύγουστο του 1910, μέχρι το θάνατό του, το Μάρτιο του 1936. Όλη αυτή την περίοδο, η παρουσία του Ελ. Βενιζέλου, ακόμη και όταν συνοδεύταν από την εκλογική του απουσία, ήταν απολύτως καθοριστική, γι' αυτό και η αντίστοιχη εκλογική ιστορία σφραγίζεται από το όνομά του.

Επιχειρώντας, έστω και σχηματικά, την περιοδολόγηση αυτής της 25ετούς βενιζελικής πολιτικής παρουσίας, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο σαφείς υποπεριόδους με σημείο τομής τη Μικρασιατική Καταστροφή. Τομή που συμπίπτει εξάλλου με μια κρίσιμη μεταβολή του θεσμικού πλαισίου των εκλογικών αναμετρήσεων: η εισαγωγή του ψηφοδελτίου (το οποίο αντικατέστησε το σφαιρίδιο) ως μέσου ψηφοφορίας από το 1923 και η γενίκευσή του από το 1926, μετέβαλε σε μεγάλο βαθμό και το ίδιο το πολιτικό περιεχόμενο της ψήφου (από προσωπική σε κομματική).

Οι διπλές εκλογές του 1910

Η πρώτη εκλογή του Ελ. Βενιζέλου στην ελληνική Βουλή πραγματοποιήθηκε στις 8 Αυγούστου 1910, στις εκλογές που διενεργήθηκαν για την Α' Αναθεωρητική Βουλή. Η επιτυχία του Ελ. Βενιζέλου - που εξελέγη πρώτος βουλευτής Αττικο-βιοιωτίας συγκεντρώνοντας 32.256 θετικές ψήφους (σφαιρίδια) σε σύνολο 38.800 ψηφισάντων (δηλαδή 83,1%) - θεωρήθηκε ως λαϊκή επικύρωση του (άμορφου έως τότε) Ανορθωτικού Κινήματος.

Μετά τη θριαμβευτική εκλογή του, ο Ελ. Βενιζέλος επέστρεψε στην Ελλάδα και στις αρχές Οκτωβρίου ο Γεώργιος Α' του ανέθεσε το σχηματισμό κυβέρνησης. Όμως, παρά την υπερψήφισή της κυβέρνησής του από τη Βουλή, ο Ελ. Βενιζέλος ζήτησε τη διάλυσή της και έτσι, στις 28 Νοεμβρίου 1910, πραγματοποιήθηκαν νέες εκλογές για τη Β' Αναθεωρητική Βουλή.

Το Κόμμα Φιλελευθέρων, που ιδρύθηκε στις 22 Αυγούστου 1910, κυρίως από ανεξάρτητους «αναθεωρητικούς» της Α' Αναθεωρητικής Βουλής, αλλά και πολλούς «παλαιοκομματικούς» βουλευτές, παρουσίασε συνδυασμούς σε ολόκληρη σχεδόν τη χώρα και ζήτησε την αμιγή υπερψήφισή τους. Οι περισσότεροι αντίπαλοι των Φιλελευθέρων έθεσαν υποψηφιότητα εκτός συν-

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ,

σε προεκλογική συγκέντρωση του κόμματος των Φιλελευθέρων στην Ερμούπολη, στις 26 Φεβρουαρίου 1912. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη. Δημοσιεύεται στο λεύκωμα του Μάνου Ελευθερίου, *Ενθύμιον Σύρου*, Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 197.

ΤΟΥ ΗΛΙΑ
ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

δυσασμών («ορφανή κάλπη») ενώ αντίπαλους συνδυασμούς αντιμετώπισαν οι Φιλελεύθεροι μόνο στη Θεσσαλία («γεωργικοί» συνδυασμοί), καθώς και σε ορισμένες περιοχές όπου κάποι-οι από τους «παλαιοκομματικούς» δεν πειθάρ-χσαν στην αποχή (Αρκαδία, Άρτα, Αχαΐο-ήλι-δα, Κέρκυρα και Νέα Ψαρά).

Το νεοπαγές Κόμμα Φιλελευθέρων κατέ-λαβε συνολικά τις 307 από τις 362 έδρες (πο-σοστό 84,8%). Σε 9 περιφέρειες το Κόμμα Φι-λελευθέρων κατέλαβε όλες τις έδρες, σε άλλες 7 πλειοψήφησε, στα Νέα Ψαρά ισοψήφησε με τον συνδυασμό του Γ. Πωπ και μειοψήφησε σε 2 μόνο περιφέρειες, την Άρτα και τα Τρίκαλα, όπου πλειοψήφησαν αντίστοιχα οι «παλαιο-κομματικοί» (καραπανικός συνδυασμός) και οι «γεωργικοί». Ο θρίαμβος του Κόμματος Φιλε-λευθέρων περιόρισε την αντιπολίτευση σε 55 μόνο έδρες, οι οποίες κατανέμονται σε δύο χω-ριστές πολιτικές ομάδες : πρώτον την λεγόμε-νη «Μικρή Αντιπολίτευση», την οποία αποτε-λούσαν 28 «γεωργικοί» της Θεσσαλίας, 7 «κοι-νωσιολόγοι» και 7 «συντακτικοί» και δεύτερον 13 ανεξάρτητους «παλαιοκομματικούς», οι ο-ποίοι δεν πειθάρχσαν στην αποχή.

Από τους 307 βουλευτές του Κόμματος Φι-λελευθέρων μόνο οι 66 είχαν συμμετάσχει και στην προηγούμενη Α' Αναθεωρητική Βουλή, γεγονός που συνιστούσε τη ριζικότερη μέχρι τότε ανανέωση του πολιτικού προσωπικού. Α-πό τα 66 μέλη της Α' Αναθεωρητικής που επα-νεκλέχθηκαν με το Κόμμα Φιλελευθέρων, οι 37 ήταν ανεξάρτητοι «αναθεωρητικοί» (όπως και ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος) και οι υπόλοιποι 29 «πα-λαιοκομματικοί» (16 ραλλικοί, 9 μαυρομιχαλι-κοί, 3 θεοτοκικοί και 1 ανεξάρτητος), μεταξύ των οποίων ήταν εμφανής η κυρίαρχη συνει-

σφορά της «δηλιγιαννικής» συνιστώσας (25 α-πό τους 29). Την περίοδο που ακολούθησε, η υπόγεια αυτή διαδρομή από τον ύστερο «δηλι-γιαννισμό» στον πρώιμο «βενιζελισμό» ενι-σχύθηκε ακόμη περισσότερο μέχρι τις εκλογές του Μαΐου 1915, οπότε από τους 40 «παλαιο-κομματικούς» βουλευτές που εκλέχθηκαν με το Κ.Φ. στην Παλαιά Ελλάδα, οι 38 είχαν «δηλι-γιαννικό» παρελθόν.

Το γεγονός ότι η λαϊκή βάση του πρώιμου βενιζελισμού στην Παλαιά Ελλάδα προήλθε α-πό τα ερείπια της «δηλιγιαννικής» παράταξης,

δεν σημαίνει βέβαια ού-τε ότι το σύνολο του υπό κατάρρευση «δηλιγιαννι-σμού» προσχώρησε στον βενιζελισμό (αυτό είναι προφανές) ούτε, πολύ πε-ρισσότερο, ότι δεν υπήρ-ξαν προσχωρήσεις από την «τρικουπική» παρά-ταξη. Χαρακτηριστικότε-ρο παράδειγμα η μετα-στροφή μιας σημαντικής

Μετά την Αναθεώρηση του Συντάγματος (1911), ο Βενιζέλος προκήρυξε πρόωρες εκλογές

μερίδας της εμπορικής και βιομηχανικής αστι-κής τάξης, που μετέτρεψε τον Πειραιά από θε-οτοκικό προπύργιο, ως το 1909, σε αντίστοιχο βενιζελικό προπύργιο, στη συνέχεια. Η μετα-στροφή αυτή μπορεί να είχε σχετικά μικρές ε-πιπτώσεις στο επίπεδο της εκλογικής βάσης, είχε όμως καθοριστική σημασία στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας. Έτσι ο βενιζελισμός, ενώ απέσπασε εκλογικές μάζες και πολιτικό προσωπικό κυρίως από το δηλιγιαννισμό, υιο-θέτησε ταυτόχρονα μια φιλελεύθερη πολιτική ιδεολογία, που τον εμφάνιζε συγγενέστερο προς τον τρικουπισμό. Διατηρώντας μια ψευδαίσθηση ίσων αποστάσεων, μπορούσε επομένως να ε-ξομοιώσει και να καταδικάσει ταυτόχρονα και τις δύο παρατάξεις κάτω από την προσωνομία του «παλαιοκομματισμού».

Οι εκλογές του 1912

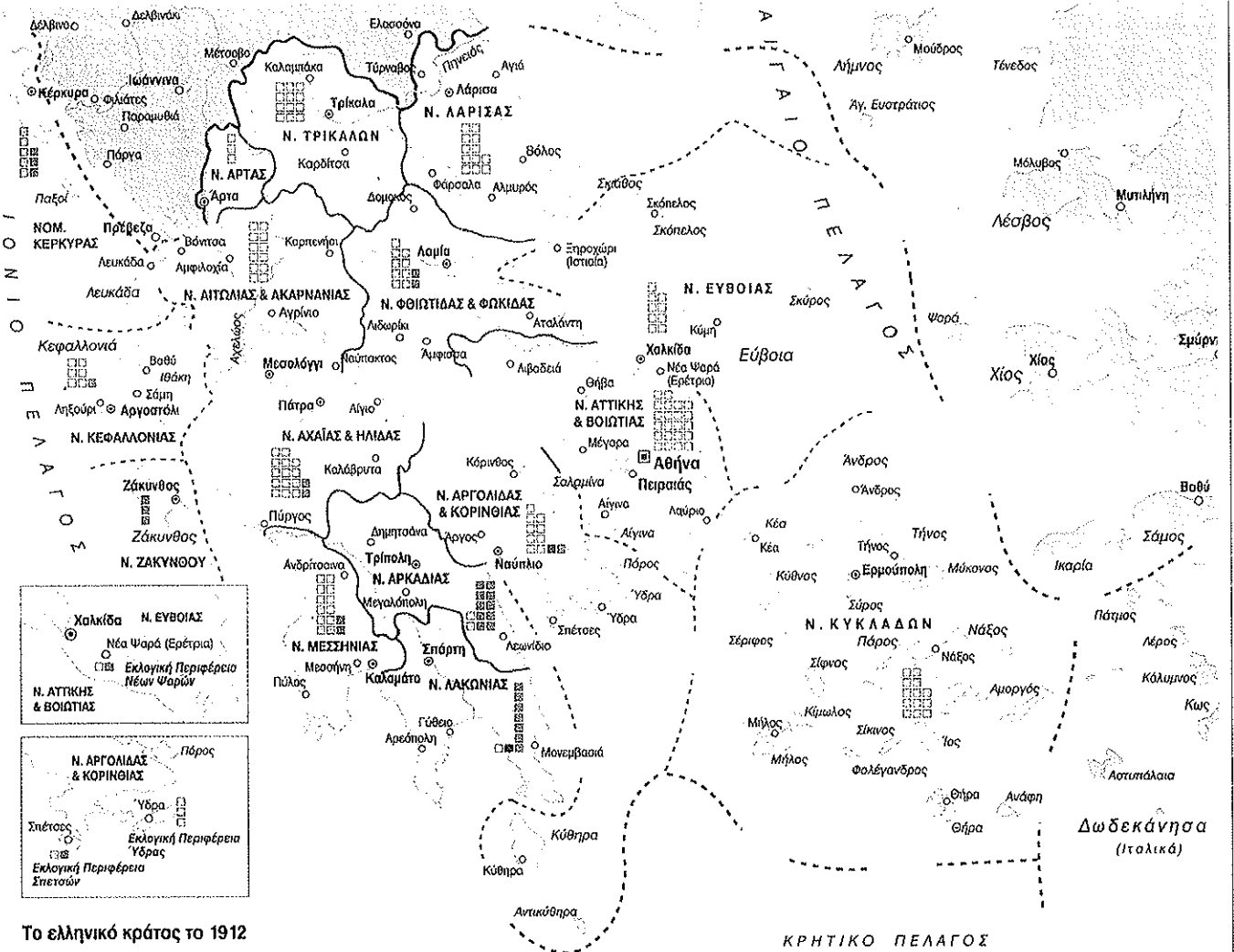
Η Β' Αναθεωρητική Βουλή λειτούργησε εντα-τικά επί ένα χρόνο, ολοκληρώνοντας, μέχρι το Μάιο του 1911, την Αναθεώρηση του Συντάγ-ματος και ψηφίζοντας στη συνέχεια σειρά βα-σικότερων νομοθετημάτων σχετικά με τη διοί-κηση, τη δικαιοσύνη, τα οικονομικά, τις ένο-πλες δυνάμεις κ.λπ. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος α-ποφάσισε όμως, παρ' όλο που διέθετε άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, να προχωρήσει στην πρόωρη διάλυση της Βουλής, επιδιώκο-ντας να εξασφαλίσει την ανανέωση του λαϊκού χρίσματος, με συμμετοχή αυτή τη φορά στις εκ-λογές και των «παλαιών κομμάτων». Στόχος του ήταν επίσης να επιλέξει τα βασικά στελέ-χη κατά περιφέρεια του Κόμματος Φιλελευθέ-

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

στο Παρίσι, 1917.

Η φωτογραφία από την έκδοση: *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ιστορικό Λεύκωμα*, Χανιά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2003, σ. 121.

Το ελληνικό κράτος το 1912

— Σύνορα κρατών - - - - - Όρια νομών ⊙ Πρωτεύουσα νομού

Αποτελέσματα των εκλογών της 11ης Μαρτίου 1912

Νομοί στους οποίους έλαβαν την πλειοψηφία των εδρών:

□ Οι φιλελεύθεροι □ Οι παλααιοκομματικοί

Αριθμός εδρών κατά νομό, που έλαβε το κάθε κόμμα

□ Φιλελεύθεροι ■ Κοινωνιολόγοι ▨ Διάφοροι παλααιοκομματικοί

ρων, σε μια αριθμητικά περιορισμένη «απλή» Βουλή, που θα διέθετε πλέον μόνο 181 έδρες.

Τα «παλαιά κόμματα» αντιμετώπισαν την προεκλογική εκστρατεία με υπέρμετρη και αδικαιολόγητη αισιοδοξία. Η αισιοδοξία αυτή πήγαζε από την πεποίθησή τους ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Φιλελευθέρων στη Β' Αναθεωρητική οφειλόταν στις εξαιρετικές συνθήκες που προέκυψαν λόγω της αποχής τους από τις εκλογές εκείνες. Πίστευαν επίσης ότι θα εφαρμοζόταν και πάλι ο σχεδόν απαρέγκλιτος κανόνας που ίσχυε από το 1879, να εναλλάσσεται δηλαδή στην εξουσία η εκάστοτε κυβέρνηση με την εκάστοτε αντιπολίτευση. Σχημάτισαν έτσι κοινούς συνδυασμούς (είτε μεικτούς είτε μονοκομματικούς του τοπικά ισχυρότερου

«παλαιού κόμματος») μόνο σε 6 περιφέρειες ενώ στις υπόλοιπες 13 παρουσίασαν αντιμαχόμενους συνδυασμούς, που συνέβαλαν σημαντικά στην ήττα τους.

Το αποτέλεσμα των εκλογών έδειξε ότι οι υπολογισμοί των «παλαιών κομμάτων» ήταν τελείως λανθασμένοι. Το Κόμμα Φιλελευθέρων κατέλαβε όλες τις έδρες σε 8 περιφέρειες (Αττικο-βιωτία, Εύβοια, Αιτωλο-ακαρνανία, Λάρισα, Τρίκαλα, Άρτα, Κυκλάδες, Ύδρα), πλειοψήφησε σε άλλες 6 (Αργολιδο-κορινθία, Αχαιο-ήλιδα, Μεσσηνία, Φθιωτιδο-φωκίδα, Κέρκυρα, Κεφαλλονιά), ισοψήφησε με τους αντιπάλους του σε 2 (Σπέτσες, Νέα Ψαρά), μειοψήφησε σε 2 (Αρκαδία, Λακωνία) και μόνο στη Ζάκυνθο δεν εξέλεξε κανένα βουλευτή. Συνολικά, το Κόμ-

μα Φιλελευθέρων κατέλαβε τις 148 από τις 181 έδρες της Βουλής (146 φιλελεύθεροι και 2 «κοινωνιολόγοι»), δηλαδή το 80,6% των εδρών, προσεγγίζοντας το ρεκόρ του τρικουπικού κόμματος το 1892 (83,1% των εδρών).

Οι εκλογές απέδειξαν ότι η ακτινοβολία των «παλαιών κομμάτων» είχε περιοριστεί κυρίως στην Πελοπόννησο και τα Επτάνησα, όπου αθροιστικά εξέλεξαν τους 28 από τους 33 βουλευτές τους. Βέβαια, η ύπαρξη αντιμαχόμενων συνδυασμών στις περισσότερες περιφέρειες, συνέβαλε και αυτή καθοριστικά στην ήττα τους, ιδιαίτερα σε ορισμένες περιοχές όπου εξακολουθούσαν να διαθέτουν αξιόλογη εκλογική επιρροή (Αργολιδο-κορινθία, Μεσσηνία, Άρτα). Συνολικά πάντως, το Κόμμα Φιλελευθέρων είναι βέβαιο ότι αποτελούσε την ισχυρότερη πολιτική δύναμη και έτσι, ακόμη και στην υποθετική περίπτωση όπου σε όλη τη χώρα σχηματίζονταν ενωτικοί συνδυασμοί των «παλαιών κομμάτων», οι Φιλελεύθεροι θα κέρδιζαν και πάλι την πλειοψηφία της Βουλής (πιθανόν με 110 έως 120 έδρες, επί συνόλου 181).

Οι τρεις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 1910-1912 επέφεραν ριζικές αλλαγές και ανακατατάξεις στη δομή του κοινοτικού συστήματος, οριοθετώντας τη μετάβαση από την «ολιγαρχική» στη «μεταολιγαρχική» πολιτική, σύμφωνα με την ορολογία του Ν. Μουζέλη (1987). Σε σχέση με τη μετάβαση αυτή αξίζει να επισημανθούν, έστω και με συντομία, ορισμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά της.

Στις εκλογές της 8ης Αυγούστου 1910 εκλέγονται για πρώτη φορά σοσιαλιστές και αγροτιστές βουλευτές, εκπροσωπούνται δηλαδή στη Βουλή πολιτικές τάσεις που διακρυσσούν ευθέως τη σχέση τους με συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις. Η σημασία του γεγονότος αυτού στην ελληνική περίπτωση δεν πρέπει όμως να υπερεκτιμάται. Οι 3 σοσιαλιστές βουλευτές που εκλέγονται εκπροσωπούν περισσότερο κάποιες ασαφείς προσοσιαλιστικές τάσεις, γι' αυτό και η οργανωμένη σοσιαλιστική παρουσία που εμφανίζεται με το ΣΕΚΕ από τις εκλογές του 1920 και μετά, δεν φαίνεται να κληρονομεί σχεδόν τίποτα από αυτή την πρώτη εκλογική σοσιαλιστική αναλαμπή του 1910. Ακόμη πιο αμφιλεγόμενη είναι η περίπτωση των «γεωργικών» της Θεσσαλίας, αρκετοί από τους οποίους ήταν οι ίδιοι μεγαλοκτηματίες (ή δικηγόροι τους).

Οι εκλογές του 1910-1912 σηματοδοτούν επίσης τη ριζικότερη μέχρι τότε ανανέωση του πολιτικού προσωπικού, με την είσοδο στην κοινοβουλευτική ζωή «νέων ανδρών», αν όχι και νέων κοινωνικών στρωμάτων. Η ανανέωση

αυτή συνδυάστηκε εξάλλου με τη συνειδητή προσπάθεια δημιουργίας οργανωμένου κοινοτικού μηχανισμού. Η συγκρότηση κυβερνητικών συνδυασμών στις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910 και οι συνεχείς υποδείξεις του Βενιζέλου για υπερψήφισμα συνδυασμών και όχι ανεξαρτήτων, συνιστούν σημείο τομής στην ιστορία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων.

Οι εκλογές του Εθνικού Διχασμού: 31 Μαΐου 1915, 6 Δεκεμβρίου 1915

Οι νίκες της Ελλάδας στους Βαλκανικούς Πολέμους δεν επέτρεψαν στην κρίση νομιμοποίησης που είχε αρχίσει να υποβόσκει από τις αρχές της δεκαετίας του 1910 να προσλάβει αμέσως έκδηλη μορφή. Στην εκρηκτική όμως συγκυρία του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και με κρίσιμο διακύβευμα τη συνέχιση της διαδικασίας εθνικής ολοκλήρωσης, η λανθάνουσα κρίση μετατράπηκε σε ανοικτό Εθνικό Διχασμό. Η διαφωνία του Ελ. Βενιζέλου με το βασιλιά Κωνσταντίνο, το Φεβρουάριο του 1915, οδήγησε στην αντικατάστασή του στην πρωθυπουργία από τον Δ. Γούναρη, τον οποίο ο Κωνσταντίνος έχρισε έτσι ουσιαστικά ηγέτη της αντιβενιζελικής παράτα-

Στις εκλογές του 1915 οι βενιζελικοί κέρδισαν 128 από τις 184 έδρες της Παλαιάς Ελλάδας

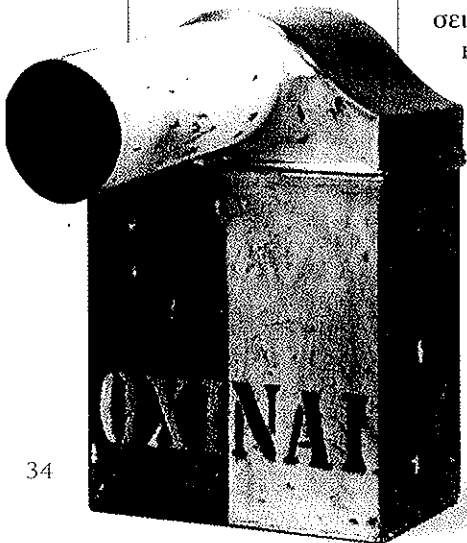
ξης. Αδυνατώντας να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη της Βουλής ο Δ. Γούναρης προχώρησε στην πρόωγη διάλυσή της (στις 18 Απριλίου) και τη διενέργεια νέων εκλογών, στις 31 Μαΐου 1915, με άμεση εμπλοκή σε αυτές, για πρώτη φορά με τόσο έκδηλο τρόπο μετά το 1875, και του ίδιου του Θρόνου.

Στις εκλογές αυτές το Κόμμα Φιλελευθέρων συγκρότησε αμιγείς συνδυασμούς σε όλες σχεδόν τις περιφέρειες (εκτός από την Αρκαδία) και τελικά αναδείχθηκε νικητής κερδίζοντας τις 186 από τις 316 συνολικά έδρες (στις οποίες θα πρέπει να προστεθούν και 6 ανεξάρτητοι βενιζελικοί). Οι βενιζελικοί απέσπασαν όλες τις έδρες στην Ήπειρο, την Κρήτη και το ανατολικό Αιγαίο (58 συνολικά) και διατήρησαν στο ακέραιο τη δύναμή τους στην Παλαιά Ελλάδα, κερδίζοντας 128 από τις 184 έδρες (οι έδρες της Παλαιάς Ελλάδας είχαν αυξηθεί κατά 3 λόγω της προσάρτησης στη Λάρισα της υποδιοίκησης Ελασσόνας και αντίστοιχα στην Άρτα ενός τμήματος από την υποδιοίκηση Φιλιππιάδας).

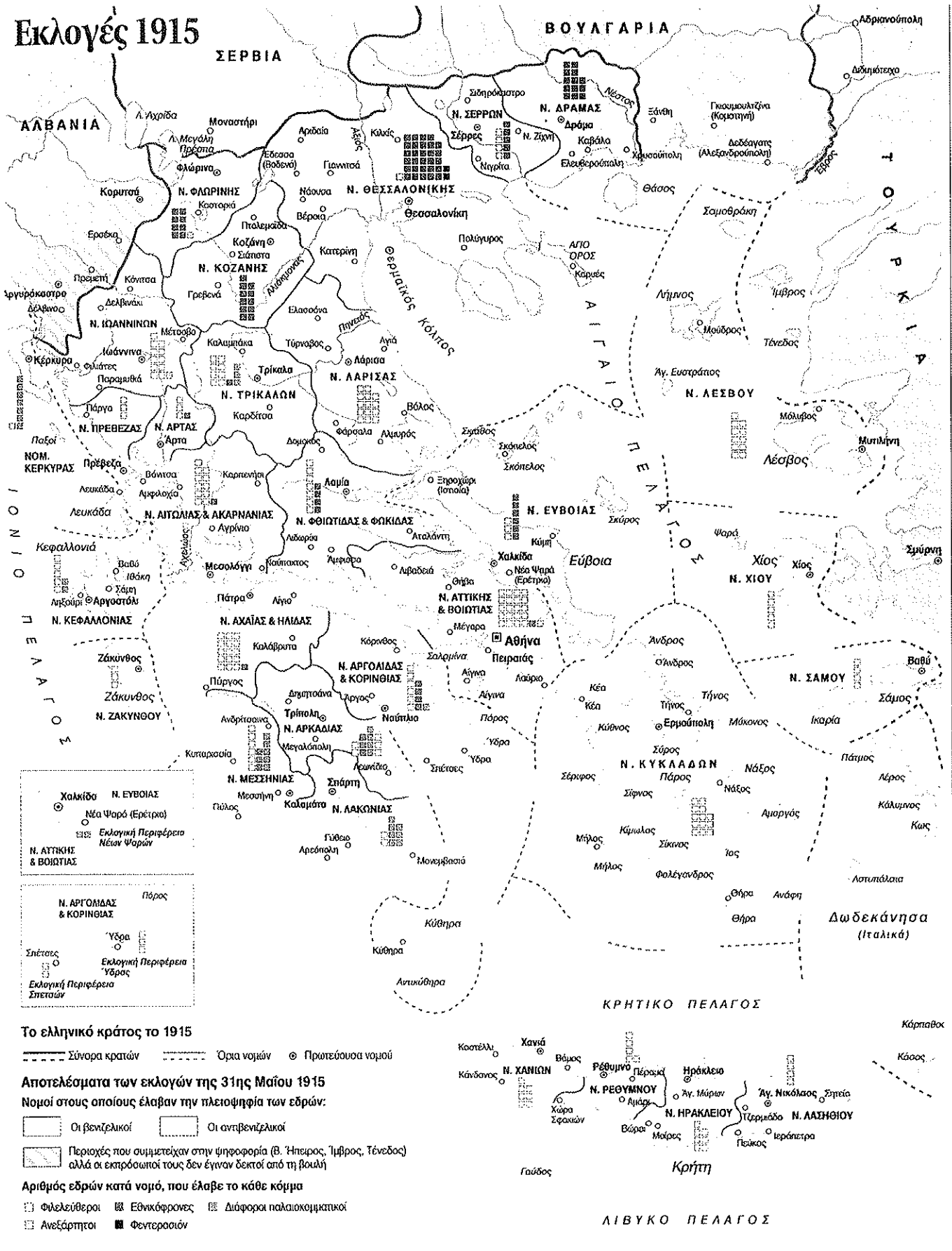
Το Κόμμα Φιλελευθέρων ηττήθηκε όμως κατά κράτος στη Μακεδονία (περιορίστηκε σε 5 μόνο έδρες και 1 ανεξάρτητο βενιζελικό), ό-

ΚΑΛΗΗ.

Από το εκπαιδευτικό φυλλάδιο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2003, σ. 7.

Εκλογές 1915

που η μαζική παρουσία εθνο-θρησκευτικών μειονοτήτων (κυρίως μουσουλμάνων) έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την επικράτηση των αντιβενιζελικών. Αποκλειστικός εκφραστής της αντιβενιζελικής συμμαχίας στη Μακεδονία ήταν το Κόμμα των Εθνικοφρόνων (κέρδισε τις 66 από τις 74 συνολικά έδρες), το οποίο είχε ιδρύσει, τον Ιανουάριο του 1915, ο Δ. Γούναρης. Το Κόμμα Εθνικοφρόνων αναδείχθηκε έτσι σε ηγεμονική συνιστώσα της αντιβενιζελικής παράταξης (απέσπασε συνολικά 95 έδρες, έναντι 29 μόνο για τα υπόλοιπα «παλαιά κόμματα»), καθιερώνοντας στο πολιτικό λεξιλόγιο ένα νεολογισμό, που θα γίνει αργότερα (θλιβερά) διάσημος και θα διαμορφώσει την κυρίαρχη ιδεολογία από το 1945 μέχρι το 1974. Ήταν η πρώτη φορά που ένα πολιτικό κόμμα, μετονομάζοντας τη βασιλοφροσύνη σε εθνοκροσύνη, επιχειρούσε έμμεσα να αμφισβητήσει το εθνικό φρόνημα των αντιπάλων του, «μια επικίνδυνος πρόκλησις προς την νοημοσύνην του ελληνικού λαού», όπως σημειώνει, ήδη από τότε, η *Νέα Ημέρα* (7/1/1915). Και η ειρωνεία της εκλογικής πραγματικότητας ήταν ότι προνομιούχο ακροατήριο των πρώτων εθνοκροφρόνων αναδείχθηκαν οι εθνο-θρησκευτικές μειονότητες της Μακεδονίας (από τους 66 βουλευτές που εξέλεξε στη Μακεδονία οι 16 ήταν μουσουλμάνοι και οι 3 ισραηλίτες). Με το Κόμμα των Εθνικοφρόνων συνεργάστηκε επίσης στη Θεσσαλονίκη η Φεντερασιόν, εκλέγοντας, σε κοινό συνδυασμό, δύο βουλευτές, τον Αριστοτέλη Σίδερι και τον Αλβέρτο Κουριέλ, οι οποίοι και θα εκπροσωπήσουν, μετά το 1918, το ΣΕΚΕ στην νεκραναστημένη «Βουλή των Λαζάρων».

Στις εκλογές της 31ης Μαΐου ψήφισαν συνολικά 687.000 ψηφοφόροι από ένα σύνολο περίπου 1.300.000 εγγεγραμμένων. Η σημαντική αυτή αποχή ή μάλλον απόκλιση ψηφισάντων - εγγεγραμμένων εξηγείται από το φαινόμενο των ανεκκαθάριστων εκλογικών καταλόγων καθώς και από το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ που είχε προηγηθεί. Ψήφισαν επίσης άλλες 16.000 περίπου στη Βόρειο Ήπειρο, την Ίμβρο και την Τένεδο αλλά οι 17 εκπρόσωποί τους δεν έγιναν τελικά δεκτοί από τη Βουλή. Η χρήση σφαιριδίου ως μέσου ψηφοφορίας και η έλλειψη της πλήρους σειράς των στατιστικών δεδομένων για το σύνολο των υποψηφίων δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό της εκλογικής δύναμης των Φιλελευθέρων. Με βάση πάντως έναν προσεγγιστικό (αλλά αρκετά ακριβή) υπολογισμό, μπορεί να

Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
σε στρογγυλή πιατέλα. Η
σημανση «ΙΒ΄»,
παρπέμπει στον
Κωνσταντίνο ΙΑ΄
(Παλαιολόγο).
Παιανία Αττικής,
Μουσείο Βορρέ.
Δημοσιεύεται στο
λεύκωμα της Κατερίνας
Κορρέ-Ζωγράφου,
Τα Κεραμικά του
Αιγαίου (1600- 1950),
Υπουργείο Αιγαίου, x.x,
σ. 79.

υποστηριχθεί ότι συγκέντρωσαν συνολικά περίπου το 54% του συνόλου των ψηφισάντων (Ν. Οικονόμου, 1989).

Η επικράτηση του Κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές της 31ης Μαΐου δεν τερμάτισε όμως την πολιτική κρίση. Το Σεπτέμβριο του 1915 ο Κωνσταντίνος διαφώνησε και πάλι με τον Ελ. Βενιζέλο (ο οποίος είχε αναλάβει ξανά την πρωθυπουργία πριν από ένα μόλις μήνα), εξαναγκάζοντάς τον, για δεύτερη φορά, σε παραίτηση. Τον επόμενο μήνα διαλύθηκε και η Βουλή, χωρίς να προλάβει να συμπληρώσει ούτε τέσσερις μήνες ζωής. Οι νέες εκλογές πραγματοποιήθηκαν στις 6 Δεκεμβρίου 1915 μέσα σε εξαιρετικά ανώμαλες πολιτικές συνθήκες. Η χώρα βρισκόταν υπό καθεστώς γενικής επιστράτευσης και το Κόμμα Φιλελευθέρων τήρησε αποχή από τις εκλογές, θεωρώντας αντιιουνταγματική τη δεύτερη αυτή διάλυση της Βουλής. Με την επιλογή αυτή συντάχθηκε περίπου το μισό εκλογικό σώμα (ψήφισαν μόνο 334.945), γεγονός που υποδηλώνει ότι η βενιζελική παράταξη παρουσίασε μια αξιοσημείωτη πειθαρχία, η οποία τεκμηριώνεται εξάλλου και από τη σύγκριση του ποσοστού αποχής με την αντίστοιχη εκλογική δύναμη που είχαν καταγράψει οι Φιλελεύθεροι στις εκλογές του Μαΐου.

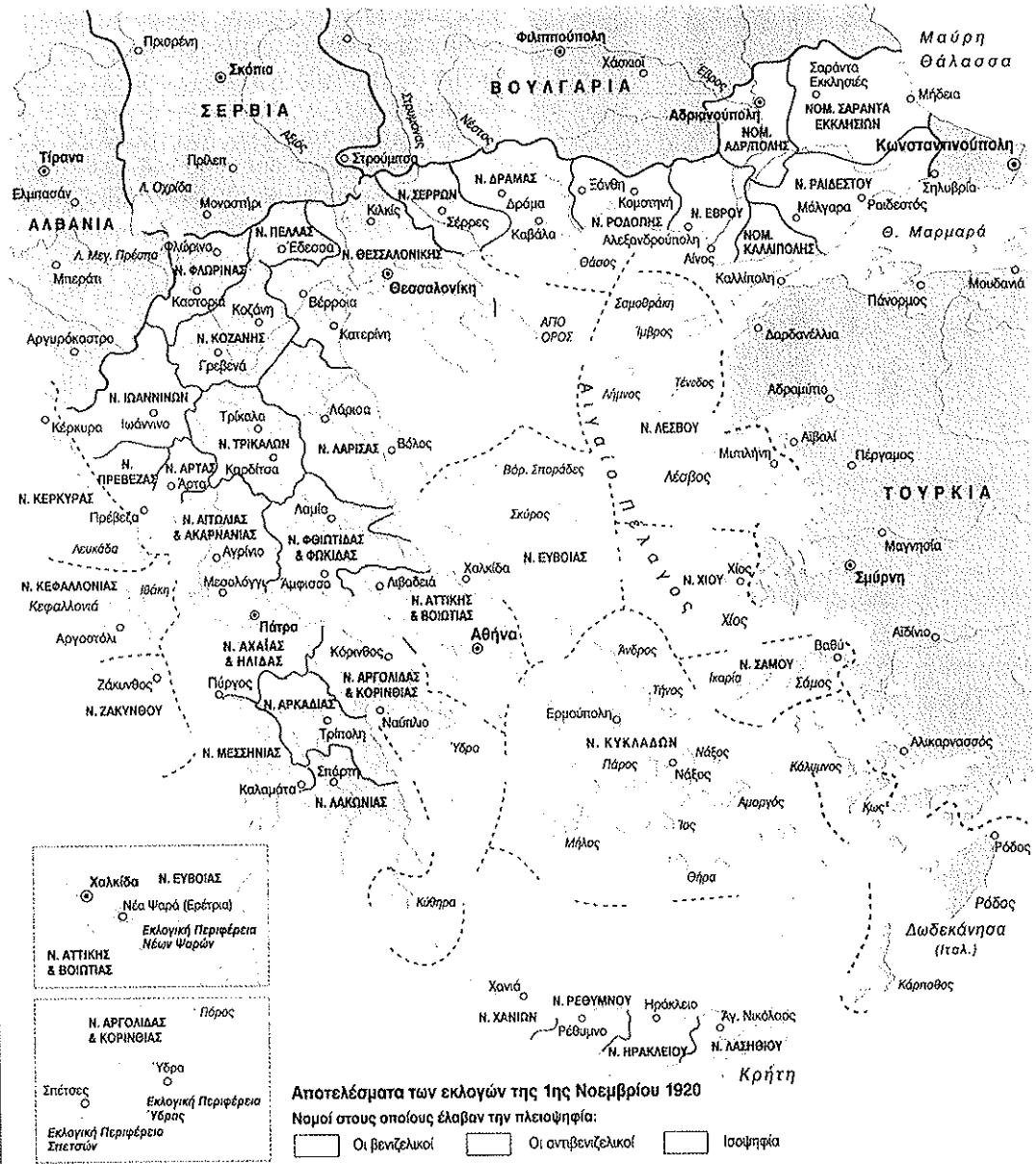
Η μονόπλευρη Βουλή που εξελέγη το Δεκέμβριο του 1915 δεν κατόρθωσε να επιζήσει για περισσότερο από έξι μήνες. Καταργήθηκε τον Ιούνιο του 1916 και ένα χρόνο αργότερα, όταν ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε να αποχωρήσει από την Ελλάδα, συγκλήθηκε και άρχισε να λειτουργεί και πάλι η Βουλή που είχε εκλεγεί στις 31 Μαΐου 1915 («Βουλή των Λαζάρων»).

Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920

Οι εκλογές που πραγματοποιήθηκαν την 1η Νοεμβρίου 1920 αποτελούν αναμφίβολα την κρισιμότερη, ως προς τις συνέπειές της, εκλογική αναμέτρηση που έγινε ποτέ στην Ελλάδα. Η εντυπωσιακή (και ως ένα βαθμό απρόσμενη) καταψήφιση του Ελευθερίου Βενιζέλου - λίγους μήνες μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών («Η Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών») - και η θριαμβευτική παλινόρθωση του αντιβενιζελισμού, θεωρήθηκε ως η βασική αιτία που οδήγησε, δύο χρόνια αργότερα, στη Μικρασιατική Καταστροφή.

Η πλήρης επικράτηση του Ελ. Βενιζέλου τον Ιούνιο του 1917, με τη στρατιωτική πα-

ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ 1910 - 1920

ρέμβαση των Συμμάχων, και η εκθρόνιση και εξορία του Κωνσταντίνου (που όρισε ως διάδοχο το δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο), διαμόρφωσαν, επί μία τριετία, ένα ιδιότυπο ημικοινοβουλευτικό καθεστώς, το οποίο, στο εσωτερικό της χώρας, με την επιβολή στρατιωτικού νόμου και λογοκρισίας, διαχειριζόταν, συχνά ανεπιτυχώς, ένα λαθάνοντα εμφύλιο πόλεμο. Για να αποφύγει τη διενέργεια νέων εκλογών, όσο διαρκούσε ο πόλεμος (στον οποίο συμμετείχε πλέον επίσημα και η Ελλάδα), ο Ελ. Βενιζέλος προέκρινε ως ενδιάμεση λύση τη «νεκρανάσταση» της Βουλής που είχε εκλεγεί τον Μάιο του 1915. Η Βουλή αυτή διατηρήθηκε μάλιστα στη ζωή, με διαδοχικά διατάγματα, και μετά τη λήξη της τετραετίας, παρ' όλο που εν τω μεταξύ είχε τελειώσει ο Α' Παγκόσμιος Πό-

λεμος και οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις είχαν αρχίσει να υλοποιούνται, με κορυφαία στιγμή την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, στις 2 Μαΐου 1919. Όμως ο Ελ. Βενιζέλος επιθυμούσε, πριν από τη διενέργεια νέων εκλογών, να ολοκληρώσει απερίσπαστος τις διαπραγματεύσεις με τους νικητές του πολέμου, ώστε να υλοποιήσει, στο μέγιστο δυνατό βαθμό, το όραμα της «Μεγάλης Ελλάδας». Προσδιόρισε έτσι, μιλώντας στη Βουλή το Νοέμβριο του 1919, ότι οι νέες εκλογές θα πραγματοποιηθούν «μετά την υπογραφή της συνθήκης μετά της Τουρκίας».

Με την κατάληψη της Θράκης (δυτικής και ανατολικής) από τον ελληνικό στρατό (Μάιος-Ιούνιος 1920) και κυρίως με την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών στις 28 Ιουλίου 1920 (της

σεως. Με την προκήρυξη των εκλογών (10.9.1920) και την άρση του στρατιωτικού νόμου (Οκτώβριος) επανήλθε από την εξορία η ηγεσία της αντιβενιζελικής παράταξης, με επικεφαλής τον Δημ. Γούναρη, ο οποίος, από τον πρώτο του κιάλας λόγο (12.10.1920) προσδιόρισε το στόχο της αναμέτρησης: «η απολύμανση της χώρας από της πανώλους της τυραννίας». Μέσα σε τρεις εβδομάδες το ρεύμα του αντιβενιζελισμού κυριάρχησε σχεδόν ολοκληρωτικά στην Παλαιά Ελλάδα ενώ η σταθερά αντιβενιζελική στάση των εθνικών μειονοτήτων στη Μακεδονία (διαπιστωμένη ήδη από το Μάιο του 1915) προσέφερε στην Ηνωμένη Αντιπολίτευση μια εντυπωσιακή νίκη. Μια γλαφυρή εικόνα για το κλίμα που επικρατούσε στην Παλαιά Ελλάδα, καταγράφει ο Γ. Σεφέρης, αναφερόμενος στον αντιβενιζελικό υποψήφιο, ο οποίος από «το εκλογικό μπαλκόνι του της Καλαμάτας, ανεμίζοντας μαινόμενος τον χάρτη της Μεγάλης Ελλάδας έλεγε στους εκλογείς του "οι αντίπαλοι ημών για να καλύψουν τας ατασθαλίας των σας παρουσιάζουν τον χάρτην τούτον. Ε, λοιπόν, τον χάρτην αυτόν εγώ τον σχίζω" και κραπ τον έσχιζε ο δόλιος» (προσχέδιο επιστολής του Γ. Σεφέρη στον Τίμο Μαλάνο).

Συνολικά στην Παλαιά Ελλάδα (όπου οι βενιζελικοί, το Μάιο του 1915, είχαν εξασφαλίσει 128 έδρες, έναντι 56 των αντιπάλων τους), οι αντιβενιζελικοί συγκέντρωσαν περίπου το 60% των ψήφων και κέρδισαν σχεδόν το σύνολο των εδρών (176 έναντι 8 για τους βενιζελικούς, εκ των οποίων απέμειναν 6, λόγω της ακύρωσης της εκλογής στις Σπέτσες). Ούτε ο ίδιος ο Ελ.

ΕΚΛΟΓΕΣ ΣΤΙΣ ΝΕΕΣ ΧΩΡΕΣ.
Στη φωτογραφία Εβραΐος ψηφοφόρος και πίσω του μουσουλμάνοι. Οι δυο αυτές κοινότητες ενίσχυαν εκλογικά τους αντιπάλους του Βενιζέλου. Ιδιωτική συλλογή. Η φωτογραφία δημοσιεύεται στο βιβλίο του Φώντα Λάδη, *Χαίρε μέσα από τη Μάχη*, Αθήνα, Τροχαλία, 1993, σ. 161.

Βενιζέλος δεν μπόρεσε να εκλεγεί βουλευτής στην Αττικο-βοιωτία, αφού ο συνδυασμός της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως ξεπέρασε, κατά μέσο όρο, το 56%. Η μεταστροφή της Παλαιάς Ελλάδας, που καταγράφηκε στις εκλογές του 1920 και η μετατροπή της σε προνομιούχο εκλογικό ακροατήριο του αντιβενιζελισμού, θα διατηρηθεί για πολλές δεκαετίες, συνιστώντας την κυριότερη σταθερά της εκλογικής γεωγραφίας μέχρι τη δεκαετία του '50.

Ακόμη μεγαλύτερη πλειοψηφία εξασφάλισαν οι αντιβενιζελικοί στην κεντρική και δυτι-

Εκλογές 1912 - 1920 (αποτελέσματα σε έδρες)

